

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HAZIRLAYAN:
Semih Vaner

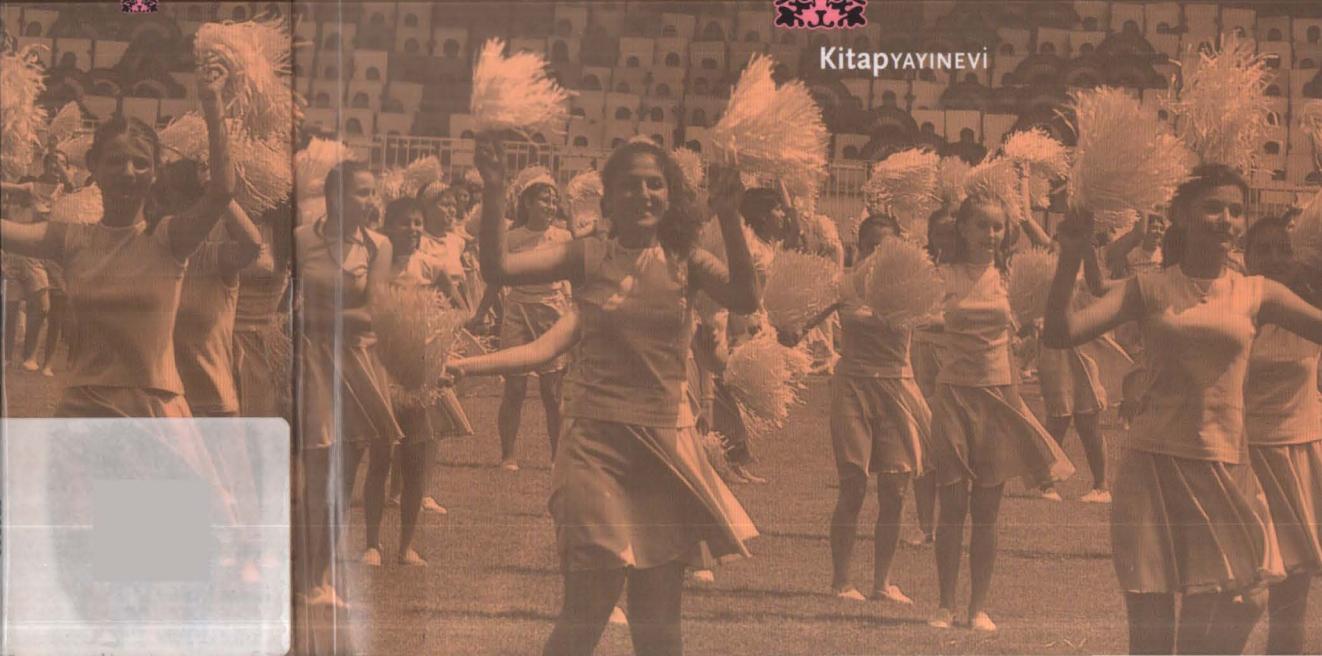
21. yüzyıla girerken

TÜRKİYE

TÜRKİYE

KitapYAYINEVİ

21. YÜZYILA GİRERKEN TÜRKİYE/SEMİH VANER (HAZIRLAYAN)

ÖZGÜN ADI
LA TURQUIE

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d'aide à la publication,
bénéficie du soutien du Ministère des Affaires Étrangères,
de l'Ambassade de France en Turquie et de l'Institut Français d'Istanbul.

Çeviriye ve yayına katkı programı çerçevesinde yayınlanan bu yapıt
Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'deki Fransa Büyükelçiliği'nin ve
İstanbul Fransız Kültür Merkezi'nin desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

© 2005, FAYARD

ESERİN TÜRKÇE BASIMI YAYINCILYA YAPILAN ANLAŞMA GEREĞİNCE GERÇEKLEŞTİRİLMİŞTİR

© 2009, KİTAP YAYINEVİ LTD.

TANITIM İÇİN YAPILACAK KISA ALINTILAR DIŞINDA HİÇBİR YÖNTEMLE ÇOĞALTILAMAZ

YAYINA HAZIRLAYAN
ŞİRİN TEKELİ

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR

KAPAK TASARIMI
UMUT SÜDÜAK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK FOTOĞRAFI
ALİ ÖZ

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂÇIT HANE BİNASI

HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3

34408 KÂÇITHANE

SERTİFİKA NO: 12055

T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80

E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM

EYLÜL 2009, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-037-8

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂÇIT HANE BİNASI

HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A

34408 KÂÇITHANE İSTANBUL

SERTİFİKA NO: 12348

T: 212 294 65 55 F: 212 294 85 96

e: kitap@kitapyayinevi.com

w: www.kitapyayinevi.com

21. Yüzyıla Girerken

Türkiye

HAZIRLAYAN
SEMİH VANER

KitapYAYINEVİ

Bu kitap ilk kez CERI'nin (Uluslararası İnceleme ve Araştırmalar Merkezi) önerisiyle 2005 yılında *La Turquie* adıyla Fransa'da yayınlandı. Uluslararası sorunların anlaşılması yerel olanın ve siyasal toplumların bilinmesini zorunlu kıldığı için bu kitabın yer aldığı dizide belli başlı bölgelerin, en azından Avrupa ve dünya sahnesinde etkili olan toplumların, çağdaş siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal gelişmeler açısından incelenmesi hedefleniyor. CERI, kitabın yayınlandığı sırada Christophe Jaffrelot tarafından yönetilmekte olan, Siyasal Bilgiler Ulusal Vakfı (FNSP) ve Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi'nin (CNRS) birlikte oluşturdukları bir araştırma merkezidir.

SEMİH VANER'İN ARDINDAN

Elinizdeki kitabın tarihçesi, yönetmenimizin ilk projeyi hazırlayarak yayınevine ilettiği ve yazarlarla ilişkiye geçtiği 2003 ilkbaharına kadar uzanmaktadır. Projenin kesinlik kazanmasından sonra kitap, 2004 boyunca yazıldı ve 2005 sonunda Fransa'da yayımlandı. Aradan geçen üç yılda Türkiye'de çok önemli olaylar yaşandı: Bir muhtıra verildi; erken seçim yapıldı; 2007 yılında yeni cumhurbaşkanı seçildi; 2008 yılında Anayasa Mahkemesi "türban"la ilgili anayasa değişikliğini iptal etti ve iktidar partisini kapatmama kararı aldı. Bu kayda değer gelişmeler, kitabın bölümlerini oluşturan hemen her konuyla ilişkiliydi; ancak Türkçe baskıyı hazırlarken yazarlardan yazılarını güncelleştirmelerini istemedik.' Zira bu kitap, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik serüvenine odaklandı; bu konudaki en önemli adım, Brüksel'de toplanan Avrupa Konseyi'nin Türkiye'nin üyeliğiyle ilgili müzakereleri 3 Ekim 2005' te başlatma kararını aldığı gün atılmıştı (16-17 Aralık 2004).

Türkçeye çeviri sürecinde yazarlarımızın bir kısmı yazısını kendi Türkçeleştirdi, bir kısmı da güvendiği bir çevirmene emanet etti. Yazıların hemen hepsi çeviri ve düzeltme aşamalarından geçtikten sonra yazarlar tarafından görülüp onaylandı. Kısacası, kitabın çevrilme süreci de neredeyse yazılma süreci kadar kolektif ve interaktif. Bize bu çalışmada yardımcı olan dostlarımıza, Ozan Yiğitkeskin, Belkıs Taşkeser, Zeynep Avcı, Cemil Oktay, Atilla Aksel'e, Türkçeye çeviri konusunda kolaylık gösteren Fayard-Ceri Yayınevi'ne ve çeviriye destek veren Fransa Dışişleri Bakanlığı'na, Fransa'nın Türkiye Büyükelçiliği'ne ve İstanbul Fransız Kültür Merkezi'ne teşekkür ediyoruz.

Kolektif bir çalışmanın ürünü olmakla beraber bu kitap esas olarak, zamansız kaybettiğimiz değerli meslektaşımız ve dostumuz Semih Vaner'in birikimi ve yoğun gayretleri sayesinde ortaya çıktı. Vaner, geçmişte düzenlediği sayısız konferans ve sempozyumda olduğu gibi, yine yüklü bir

Birkaç yazarımız çok önemli bulduğu noktalarda güncellemeler yaptı.

organizasyonun külfetinden kaçınmayarak, her biri ona saygı duyan akademisyenleri bir araya getirdi. Bu saygının kaynağı, akademik kariyerinin bile üstünde tuttuğu kamu yararına özveride bulunma meziyetinin yanında, bilimsel alanda gösterdiği titizlik, tartışmalarda asla ödün vermediği rasyonal ve demokrat tavır ve zengin bir geçmişe dayanan birikimidir.

Bu birikimin kökeninde öğrenim hayatında bulunduğu ve daha sonra akademik kariyerini sürdürdüğü kurumlardaki çeşitliliğin yer aldığını söylemek pek de abartılı olmayacaktır. 1945'te doğduğu İstanbul'da Saint-Benoît Fransız Erkek Lisesi'nden mezun olduktan sonra, yüksek öğrenimine siyasal bilimler dalında Lozan'da devam etti. Akademik kariyerine ilk adımları ise 1969'da yüksek lisans ve doktorasını yaptığı Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'nde attı. 1976'da "Türkiye'de Adalet Partisi: Doğuşu, İdeolojisi ve Seçmeni" başlıklı doktorasını bitirdikten sonra, 1977'de Türkiye'ye dönerek yeni kurulan Bursa Üniversitesi'nin İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ndeki Siyasal Bilimler Bölümü'nde asistan olarak çalışmaya başladı. 1981'de davetli olarak bulunduğu Paris'teki Uluslararası İnceleme ve Araştırmalar Merkezi'ne bir yıl sonra temelli katıldı. Kısa sürede Fransa'da kendisine başvurulmuş sayılı Türkiye uzmanı arasına girerek, 80'li yılların ikinci yarısından itibaren basın ve medyanın önde gelen kuruluşlarında Türkiye konusunda fikri sorulan bir şahsiyet oldu. Akademik kariyeri boyunca birçok ülke üniversitesinden davet alarak konferans ve dersler verdi.

Semih Vaner'in bilimsel üretimine bakıldığında akademik camiada gıptaıyla karşılanacak bir bilanço gözler önüne serilir: Fransa, İtalya, Avusturya, İspanya, Türkiye gibi birçok ülkenin tanınmış bilimsel dergilerinde yayımlanan yüzün üzerinde makale ve elliye yakın kolektif kitapta yazılmış bölümler... Bundan önce onun yönetiminde yayımlanan kitaplar arasında, *Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme*, *Unutkan Tarih: Sovyetlerden Sonra Türkdilli Alan* bulunmaktadır.² Her fırsatta kendilerine cesaret verdiği genç araştırmacılarla kaleme aldığı *Hare-*

Le Différend gréco-turc, L'Harmattan, Paris, 1988 (Türkçesi: *Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, çev. Süleyman Aksoy, Metis Yayınları, İstanbul, 1990); *Modernisation Autoritaire En Turquie et en Iran*, L'Harmattan, Paris, 1991; *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

ket Halinde Türkiye ve Türkiye’li veya Türkiye’siz Avrupa adlı kitaplar da bu listeye eklenebilir.³

Semih’in bu üretimi kamu yararına girdiği etkinliklerin arasında gerçekleştirdiğinin altını özellikle çizmek gerekir; zira bu bilimsel üretimin yanında, 1985’ten itibaren çok kısıtlı olanaklarla yoktan var ettiği *CEMOTI* (*Cahiers d’Études sur la Méditerranée orientale et le Monde turco-iranien-Doğu Akdeniz ve Türk-İran Havzası Etüdları Dergisi*) önemli bir yer tutar. Balkanlar’dan Orta Asya’ya yayılan coğrafyada olup bitenler üzerine ciddi çalışmaların yayımlandığı bu dergi, kalitesi sayesinde zamanla uluslararası akademik camianın ilgisini çekmiş⁴ ve sonunda Fransa’nın Ulusal Bilimsel Araştırmalar Merkezi’nin hem manevi, hem de mali desteğini kazanmıştır.⁵ Semih bu gelişmede sarf ettiği enerjiyi sadece entelektüel alanla sınırlı bırakmamış, derginin yayımlanıp dağıtılması için gereken angaryayı da gıcınmadan yüklenmiştir; 1990’ların başında, matbaadan gelen yedi yüz dergiyi iki kat yukarıya birlikte taşıdığımızı hâlâ hatırlıyorum. Onun eylemci kişiliğine başka bir örnek, 1999 depreminin ertesinde yardım toplama girişimidir. Kısa zamanda Fransa’daki çevresini toplayarak bir şeyler yapmak gerektiğini söylemiş, ama bizim yapabileceğimizin çadır, battaniye gibi acil yardım değil, uzun vadeli bir eylem olacağını belirtmişti. UNESCO’da düzenlenen konser sayesinde toplayabildiğimiz fon kısıtlı olmakla beraber, daha sonra deprem travmasını yaşayan çocuklar için Yeditepe Üniversitesi’nden bir meslektaşın düzenlediği “Masal Evleri” ve Marmara Üniversitesi’nin travma merkezinde sürdürülen “Travma Sonrası Stres Bozukluğu (Post-Traumatic Stress Disorder/PTSD)” başlıklı araştırmanın finansmanına destek olarak kullanılmıştı.

Kamu yararına gösterdiği özveri konusunda başka bir örnek, 2004’te kurduğu, sonradan *Eurarat* adını alan “Nuh’un gemisi” internet forumuydu.

3 Semih Vaner, Deniz Akagül ve Bahadır Kaleağası, *La Turquie en mouvement*, Editions Complexe, Brüksel, 1995; Semih Vaner ve Deniz Akagül, *L’Europe avec ou sans la Turquie*, Éditions d’Organisation, Paris, 2005.

4 Fransa’daki yirmi üç kütüphanenin yanında Amerika, Kanada, Almanya, Belçika, İspanya, İtalya, Norveç, Hollanda, İngiltere, İsviçre, Rusya, İran, İsrail, Lübnan, Suriye, Tunus ve Türkiye’de kırka yakın kütüphane CEMOTI’ye abonedir.

5 Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS); Türkiye’deki TÜBİTAK mukabili.

Birçok çevreden katılımcının yer aldığı ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Türkiye'deki Kürt meselesi, vatandaşlık kavramı gibi polemik konusu çeşitli meselelerin tartışıldığı bu forumu vaktini esirgmeden organize etti. Hür ve servecen bir ortamda birçok konu çok seviyeli bir şekilde tartışıldı. Burada altı çizilmesi gereken, eylemci kişiliğinin yanında, Semih'in vazgeçmediği prensipleri ve asla ödün vermediği rasyonel ve demokratik tavrıydı. Bu tavır akademik kariyerinin başlangıcından itibaren hiç değişmedi. Bursa Üniversitesi'nde, 1980 yılında Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal ettiğinde, bunun da "emperyalist" bir politik tavır olduğu için kınanması gerektiği Semih ve yakın mesai arkadaşları arasında tartışıldıktan sonra, fakültede imza toplanmış, tabii ilk imzayı verenler "muhafazakâr" arkadaşlar olduğu için, diğer cehannın hışmına uğramıştır; ama Semih hiç tınmamış ve yapılanın doğruluğundan sonuna kadar emin bir duruş sergileyerek kimseyle en ufak bir polemige dahi girmemiştir. Meslektaşları Ali Yaşar Sanbay, Semih'in en sıcak tartışma konularında dahi soğukkanlılığını korumasına ve nezaketini asla yitirmeyişine her zaman gıpta ettiğini belirtmektedir.⁶ Daha sonraki yıllarda katıldığı sempozyum ve konferanslarda kendisine yöneltilen bilim dışı ideolojik/provokatif tenkitlere Semih her zaman nezaketini koruyarak rasyonel cevaplar verirdi. Tartışmalarda takındığı rasyonel ve demokrat tavrın uyandırdığı güven ve saygı, çeşitli çevrelerden aklı selim sahibi kimseleri bir araya getirmesinde ve verimli bir tartışma ortamı yaratmasında önemli rol oynamıştır: Costa Gavras, Georges Prévelakis, Rafi Hermon, Isabelle Cortian ve benzer birçok isim, kendi "cemaatlerinin" aşırı unsurlarından gelebilecek malum tenkitlere rağmen Paris'te Türk entelektüellerle aynı platformlarda fikir alışverişinde bulunmuş ve onun önyak olduğu birçok projeye katılmıştır. Semih'in yarattığı vesilelerle atılan bu köprüler halen devam etmektedir.

Özel hayatındaki trajik olaylar göz önüne alındığında, Semih'in gerçekleştirdikleri daha da hayranlık uyandırır. Genç yaşta kaybettiği eşinden sonra, amansız hastalığına rağmen hem oğlunu büyüttü, hem de gelecek nesillere değerli eserler ve kurumlar bıraktı. Onu saygı ve sevgiyle anıyoruz.

DENİZ AKAGÜL, ŞİRİN TEKELİ

⁶ Bu anıyı bize aktaran Prof. Dr. Ali Yaşar Sanbay'a teşekkür ederiz.

Türkiye

HAZIRLAYAN
SEMİH VANER

“Şu saatte dünya yüzünde yaşayan kiminle tanışmak istersin?” deseler,
bir parçacık bile düşünmem. Dünya bir yana, Mercan Usta bir yana. (...)

Mercan Usta ya kendisi Ermenidir; yahut madamı.
Mercan Usta Ermeni de olsa, Türk de, Tunuslu zenci kırması da olsa,
mutlaka İstanbul’un Türk halkındandır. (...)

Köprü merdivenlerinin bir tanesinin altında bir dilsiz boyacı vardır.

Mercan Ustanın reklâma ihtiyacı yok. Mercan Usta dâhidir.
Fakir doğdu; fakir ölecek. Ben burada dilsiz boyacının reklâmcısıyım.

Gidip ayakkabılarınızı boyatın dilsiz boyacıya.

Sonra Mercan Ustanın özenmeden yaptığı kemik kakmalı boya sandığını,
yeni bir dünyaya doğar gibi seyredin. Boğaziçi’nde mehtap,
Çamlıca’da grup, insanoğluna ölümü de arada bir hatırlatır.

Mercan Ustanın boyacı sandığı durmadan yeniden doğmanın mehtabıdır. (...)

Canım Mercan Ustam! Ellerinizden hürmetle öperim.

Biz de bir zenaat ehliyiz: Yazı yazıyoruz a.

Ne Mercan Ustaya, ne kilimleri dokuyan ellere, ne yazmaları boyayanlara,
ne kalıpları dökenlere, ne çeşmi bülbülleri üfleyenlere saygı duyduk.

Saygı duymadık da ne oldu? Dünyayı birbirine kattık işte...

Sofralarımızı, kapılarımızı, gönlümüzü kapadık.

Kapadık da ne ettik? Dünyayı birbirine kattık.

Sait Faik Abasıyanık, “Boş Ola Harman Ola” hikâyesinden,

Son Kuşlar, Bilgi Yayınları, 1970, s. 173-177.

STEFANOS YERASIMOS'UN ANISINA

İÇİNDEKİLER

Teşekkür 15

Giriş / Semih Vaner 16

BİRİNCİ AYRIM: İMPARATORLUKTAN ÇIKIŞ 33

TOPRAK SAPLANTISI YA DA HAYALET UZUVLARIN ACISI / STEFANOS YERASİMOS 41

MUSTAFA KEMAL VE KEMALİZM / ALEXANDRE JEVAKHOFF 64

ANAYASAL HAREKET / JEAN MARCOU 86

İKİNCİ AYRIM: OTORİTARİZMİN BIRAKTIĞI İZLER VE DEMOKRATİK ADIMLAR 113

DEVLET: TÜRK MODERNLİĞİNİN MERKEZİ AKTÖRÜ / ALİ KAZANCIGİL 119

DEMOKRASİYLE OTORİTARİZMİN BİRLİKTELİĞİ / SEMİH VANER 153

DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM / GÉRARD GROU 193

İKTİDAR YAPILARI, ZOR VE ŞİDDET / HAMİT BOZARSLAN 222

KADINLAR: CUMHURİYETİN SEVİLMİYEN CİNSİ / ŞİRİN TEKELİ 246

ÜÇÜNCÜ AYRIM: İSLAM, LAİKLIK, SEKÜLERLEŞME VE ÇOĞULCULUK 279

OSMANLI İMPARATORLUĞU SONUNDA VE KEMALİST CUMHURİYETTE İSLAM:

ÇEŞİTLİLİK VE İLİMLİLİK / FARUK BİLİCİ 286

LAİKLIK VE LAİKÇILIK:

ÇOĞULCU BAĞLAMDA SİYASİ İSLAM ÜZERİNE BİRKAÇ DÜŞÜNCE / SEMİH VANER 305

ALEVİ SORUNU / ÉLISE MASSICARD 323

DÖRDÜNCÜ AYRIM: ETNİK GRUPLAR VE BÖLGELER ARASI FARKLAR 343

“KÜRT SORUNU”NU YENİDEN SORGULAMAK / JEAN-FRANÇOIS PÉROUSE 349

ETNİK ÇEŞİTLİLİK VE BÖLGESEL FARKLILIKLAR / MARCEL BAZIN 378

BEŞİNCİ AYRIM: EKONOMİLER/KAYITLI VE KAYITDIŞI EKONOMİ 415

BAŞARI VE BAŞARISIZLIKLARIYLA CUMHURİYETİN KURULUŞUNDAN BU YANA

TÜRK EKONOMİSİ (1923-2003) / DENİZ AKAGÜL 420

KAYITDIŞI EKONOMİ / TEOMAN PAMUKÇU, AHMET HAŞİM KÖSE 450

ALTINCI AYRIM: DIŞ İLİŞKİLER VE DIŞ GÖÇ	469
Dış ilişkiler / Semih Vaner	476
Avrupa ile ilgili belirsizlikler / Deniz Akagül, Semih Vaner	513
Türk göçü sorunu:	
Batı Avrupa'da ve dünyada elli yıllık bir diaspora / Ural Manço	534
YEDİNCİ AYRIM: GEÇMİŞLE KOPMAYAN BAĞLAR VE DEĞİŞİMLER	553
Roman sorunu / Timour Muhidine	559
Fransızca'da Türk edebiyatı / Alain Mascarou	572
Müzikler / Sami Sadak	589
Sinema ve ulusal kimlik / Nicolas Monceau	606
Osmanlı-Türk mutfacı ve kültürel değişim:	
Topkapı Sarayı'ndan 'Simit Sarayları'na / Artun Ünsal	620
Kronoloji	640
Bölümlerle ilgili seçilmiş kaynakça	656
Kitaba katkıda bulunanlar	663

TEŞEKKÜR

Bu eser, Fransız Siyasal Bilimler Vakfı'na (FNSP) bağlı Uluslararası İnceleme ve Araştırmalar Merkezi'nin (CERI) sağladığı verimli ortam olmasa gün ışığına çıkamazdı. Kitabın yazarlarının hemen hepsinin çalışmalarına da sık sık katıldığı Merkez'in başkanı Christophe Jaffrelot'ya ve Fayard Yayınevi'nden Olivier Bétouné'ye bize duydukları güven ve yeni koleksiyonlarını başlatırken Türkiye'ye verdikleri öncelik için teşekkür ediyoruz. Bu kararın alınmasında şüphesiz, Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine adaylığı öncesinde ortalığı kasıp kavuran kimi yanlış anlamaları ve hayali görüşleri dağıtmaya katkıda bulunma isteği de rol oynamıştır. Camille Marchault ve Elodie Rigal, eserin ortaya çıkışını, temmuz ve ağustos aylarının kavurucu sıcakını umursamadan adım adım izledi.

Bütün metinleri baştan sona okuyan Pierre-Yves Péchaux'ya şükranlarımız sonsuz. Samim Akgönül, Tuğrul Artunkal, Aziza Boucherit, Marie-Christine Granjon, Christian Lequesne, Andrew Mango, Karoline Postel-Vinay, Juliette Sargnon, Alain Servantie, İrvin C. Schick ve Levent Ünsaldı yazılardan bazılarını okuyarak bize büyük bir yardımda bulundular. Her birinin çok yerinde uyarılarından yararlandık. Genç dostlarımız Gül Çıraplı, İbrahim Öztürk, Ozan Yiğitkeskin indeks ve tabloların oluşturulmasında bize el verdi. Haritalardan bazılarını Roberto Gimeno çizdi.

Eserin varsa tüm değeri, yazılarına dikkat, sorumluluk ve dostça işbirliği anlayışıyla yaklaşan yazarlara ait olup, kitabın derleyicisi olarak bize düşen sadece hataların sorumluluğudur. İçerik konusunda her yazarın kendi yazısından sorumlu olduğu ise, ayrıca belirtmeye gerek duyulmayacak kadar açıktır.

Fransa'da Türkiye üzerine çalışan araştırmacılar ve özellikle bu kitabın yazarları, eserin yayımlanmasından kısa süre önce çok acı bir kayıpla sarıldı. Stefanos Yerasimos, o Büyük "Rum" 19 Temmuz 2005'te aniden aramızdan ayrıldı. Giritlilerin dediği gibi: *O cosmos iné pseftis, o haros iné kleftis.*¹

SEMİH VANER

"Yalancıdır dünya, Azrail ise hırsız." -ç.n

GİRİŞ

Türkiye deyince akla ilk gelenler, Jean Cocteau'nun "Avrupa'ya doğru uzanmış, yüzüklerle kaplı yaşlı bir el"e benzettiği o benzersiz dünya-şehir Konstantinopolis-İstanbul; Mozart'ın *Saraydan Kız Kaçırma* adlı operası; Racine'in *Bayezid*'i, Pierre Loti'nin *Aziyade*'si, Nazım Hikmet'in Bursa hapisanesindeki uzun mahpusluğu sırasında yazdığı şiir ve mektuplar, Yaşar Kemal'in romanları ve Yılmaz Güney'in filmleri; durmadan dönen Mevlevi dervişler; Kapadokya'daki kaya kiliseleri, Antalya'nın plajları; ırkçılık kokan *Geceyarısı Ekspresi*; Münih, Lyon ya da Brüksel'deki, biraz aşçı dükkânı havasında, müşterilerine "Türk pizzası", yani lahmacun sunan küçük lokantalar; güreş, halter ve futbolda sivrilen sporcuların başarılarıdır. Daha yakın dönemde hatırlananlar listesine eklenen, Valéry Giscard d'Estaing'in kültürle ilgili itirazını gizlemeye çalışan coğrafi görüşleri de Fransa'da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğinin yol açtığı tartışmanın boyutlarını ortaya çıkardı. Elinizdeki kitabın yazarları bütün bu temaları ele alıyor, ama tabii çok daha derine inerek.

Bütün bu kışkırtıcı karşısında Türkiye'nin İslam âleminde bir istisna olup olmadığı sorusu sorulabilir. Temsili demokrasinin bu âlemde ender rastlanan –hiç olmadığını söylememek için böyle dedik– bir rejim olması bile Türkiye'yi bir istisna yapmaya yeterlidir; ancak ülkenin bu alandaki başarısı yeterince bilinmemektedir. Şüphesiz, Batı'dan bakıldığında temsili demokrasi kavramı Türkiye'nin siyaset sözlüğüne, dolayısıyla günlük yaşamına oldukça geç girmiştir; ancak buna yakın özgürlük, cumhuriyet, laiklik, çağdaşlaşma, ilerleme ve medeniyet gibi başka ilkeler birkaç kuşak siyaset adamının, askeri yetkilinin ve entelektüelin düşünce ve eyleminin köşe taşını oluşturmuştur. Kitapta bu farklı kavramlar yardımıyla Türkiye'ye özgü modernlik ve modernleşme biçimlerini tartışıyoruz. Bu ülkede Genç Osmanlılardan, Jön Türklerden ve özellikle Mustafa Kemal'den itibaren seçkinlerin endişeleri ve hedeflerinin başında yer almış olan modernlik ve modernleşme, günümüzde de sosyal, siyasal, etnik ve dini güçlerin etkisi altın-

da derin bir sosyal ve kültürel değişme yaşayan toplumun en önemli gündem maddesi olmayı sürdürüyor.

Ekonomik açıdan da Türkiye, petrol rantına dayanan çoğu bölge ülkesinden, 1930'larda Sovyetler'den esinlenen devletçilik bazında başlatılan, daha sonra karma ekonomi, en sonunda da liberalizm çerçevesinde yürütülen sanayileşme çabasıyla ayrılıyor. Bunlara bir de ülkenin bölgesel, hatta uluslararası planda sahip olduğu, Balkanlar'daki, Doğu Akdeniz'deki, Ortadoğu'daki ve özellikle Berlin Duvarı'nın çökmesinden sonra Güney Kafkasya ve Orta Asya'daki gelişmeleri yakından izlemeyi gerektiren stratejik konumunu eklemek gerek.

Avrupa Birliği'ne adaylığı, Türkiye'nin "Avrupalı kimliği"ni tartışma gündemine taşıdığı gibi, sınırların nerede başlayıp nerede bittiği sorusunu da başka hiçbir aday için söz konusu olmadığı kadar yakıcı hale getirdi. Dış göç, göçmenlerin Türkçe konuşmaya devam etmesi nedeniyle türdeş bir nitelik taşımakta ve özellikle Batı Avrupa'da giderek görünürlük kazanmakta.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE¹

Ne tam orada ne tam burada, hiçbir yerde ve aynı zamanda her yerde bulunan bir kavşak ülke konumundaki modern Türkiye, güçlü bir devlet geleneğiyle çoketnili ve çokdinli bir imparatorluk dağılırken geride kalanları bir araya getiren taşınması zor bir mirasın izlerini taşır. Bu ülke, kurucusunun, sonradan gerçek bir devlet adamı niteliği taşıdığını kanıtlamış bir asker olan Mustafa Kemal'in iş başına gelişinden itibaren esin kaynağını Avrupa'da bulan ulus-devlet modeline yaslanmıştır. 1920'li ve 30'lu yıllardan itibaren büyük yankı uyandıran ve Batı'yla kompleksli bir ilişkiden doğan otoriter bir modernleşme hamlesi başlatılmıştır.

1923 Türkiye'si, kurucu eylemi bugün bile hafızasını tedirgin eden Lozan Antlaşması olan, 1920 tarihli Sevr'in aşağılamasından kurtulmuş yitik imparatorluğun bir mikrokozmosuydu; "kaybedilmiş yurtların" hatıralarıyla ve yeni toprak kayıplarına uğrama korkusuyla yaşıyordu. Balkan vilayetlerinin kaybı toplumda, özellikle Osmanlı devletinin çekirdeğini ve Anadolu'yla birlikte yönetici sınıfının büyük bölümünün fideliğini oluşturan

seçkinler arasında büyük bir travma yaratmıştı. Balkan Savaşları sırasında Türk ve Müslümanların Küçük Asya'ya akın etmesine yol açan göç hareketi, Osmanlı ve İslamcı projelerini yavaş yavaş terk etmekte olan yöneticilerle Osmanlı aydınları arasında aniden Türk milleti duygusunun uyanmasına yol açtı. Anadolu bu duygunun sığınabileceği son toprak parçasıydı. Tek partinin baskıcı uygulamaları ve bunun Anadolu'da yol açtığı yerel ama şiddetli tepkileri, ardından 1960'lı ve 1970'li yıllarda başgösteren radikal hareketlerle şiddet eylemlerini ve nihayet, 1980 askeri darbesinden sonra ortaya çıkan değişik muhalefet şekillerini ve hareketleri (ki bunların, feminist ve çevreci grupları eski kilitlenmelerin izini üzerlerinden atamayan sendikacılardan daha fazla etkilediği açıktır) bu tarihi arka plandan bağımsız olarak anlamak mümkün değildir.

Gerçekten de, ortak hafızanın kuvvetli bir tarihsellikte biçimlendiği –hafıza kaybını da dışlamadan– aşikârdır; zira burada Çin sınırlarından Viyana'ya, Budapeşte'ye, hatta Toulon'a uzanan bir insani macera söz konusudur. Katı ve soğuk resmi Türk tarihçiliği, paralel olarak gelişen, zaman zaman inatçı bir yenilikçiliğin zaaflarıyla malul, devletle hesaplaşmak isteyen bir tarihçiliğin ortaya çıkmasını engelleyememiştir. İmparatorluğun acılı yitiş döneminde yaşananlarla ilgili, zaman zaman baskılanan bu hatıra defterinde neler yoktur ki: Yabancı askerler karşısında bütün bir genç seçkinler neslinin telef olduğu korkunç 1915 Çanakkale muharebesi; Trablusgarp, Yemen ya da Makedonya askeri harekâtları; Enver Paşa'nın Türkmenistan'ı fetih macerası sırasında Doğu cephesinde açlık ve soğuktan ölen yüz binlerce asker... Belki bunlardan daha vahim bir anı da, diğerlerinden daha az bilinen, Avrupalı, özellikle orada yaşayan diasporadan etkilenen Fransız kamuoyunun baskısıyla su yüzüne çıkan, imparatorlukta bir zamanlar "millet-i sadıka" olarak anılmış ve ondan kopartılmış bir halkın başına gelenlerle ilgilidir.

Adını koymakta zorlandığımız, Ermeni nüfusu ilgilendiren 1915-1917 faciasından söz ediyoruz. Bu konu, imparatorluk hemen hemen aynı dönemde yok olmasına rağmen onun kuşkusuz en önemli mirasçısı –ama tek mirasçı değil– durumundaki Türkiye'nin peşini bırakmayan bir hayalete dönüşmüş durumda. Ermeni faciası etrafında etik, tarihi olguları gün ışığına çıkarma ve güncel siyaset alanlarında bir hatırlama çalışması sürdürü-

lüyor. Davanın ilgili ya da ilgilenen tarafları birbirlerine bazısı gerçek, bazı- sı çarpıtılmış belgeler göndererek Türkiye'nin Avrupa üyeliği yaklaştıkça gi- derek siyasallaşan, saplantılı ve takıntılı bir "soykırım" tartışmasını alevlen- diriyor. Bazıları tarafından yaralayıcı ve tehlikeli bulunan "soykırım" kavra- mı, bu acının izlerini taşıyanlar ya da gelecekte yürüteceği siyasal mücade- le için dayanak yapmak isteyenler tarafından ise gerçek olarak kabul edili- yor. Bütün bunlar, yanlış bir kararla girdiği Birinci Dünya Savaşı'nda bata- ğa saplanan, dolayısıyla dağılmasını hızlandırdığı imparatorluktan asli un- sur saydığını "kurtarmak" için her şeyi göze alan ve muhtemelen tehcirin yol açabileceği faciaları görememiş ya da görmek istememiş olan İttihat ve Terakki Komitesi'ni sorumluluktan kurtaramaz. Söz konusu acılı dönem bütün yönleriyle aydınlatılıncaya kadar, Fransa'daki 20. yüzyıl Osmanlı ta- rihçilerinin en iyilerinden biri olan Robert Mantran'ın bu konudaki yargısı- nı benimsemekle yetiniyoruz: "Ermeni sorununa gelince, bu sorunun 'çö- zümü'nden Osmanlılar sorumlu tutulabilirse de, sorunun sebeplerini sade- ce Türk tarafında aramamak gerekir."

İmparatorluktan cumhuriyet dönemine geçiş söz konusu olduğunda çağdaş tarihi –devletin tarihi kadar toplumu– derinden etkilemiş olan Mus- tafa Kemal'in tarihi ve simgesel şahsiyeti üzerinde durmamak mümkün de- ğildir. Küstahça onun ölümünü ilan etmek ve mirasını reddetmek için he- nüz zamanın çok erken olduğu da bir gerçektir. Cumhuriyetin kurucusuna pek çok şey söyletmek mümkün. Burada mesele, "ebedi" şefin düşüncesi ve eyleminden feyz alan pek çok kişinin (laikçiler, milliyetçiler, devletçiler, güç- lü adam nostaljisi çekenler vb) anlamadığı ama bugün eskimiş olan yanları- la, zamana direnen ve modernliğe gönderme yapan yanlarını birbirinden ayırabilmektir. Mustafa Kemal tarihte şahsi varlığından çok, uygulamaları ve kurduğu, 1923'ten 1950'ye kadar süren sistemle iz bırakmıştır. Basite indir- gmeden ve "siyah/beyaz" türü yargılardan kaçınmak için bu dönemi, Mus- tafa Kemal'in örgütlediği, ona meşruiyetinin temelini kazandıran ulusal ba- ğımsızlık savaşını (1918-1923) ihmal etmeksizin, bir bütün olarak ve her ola- yı kendi tarihsel bağlamı içinde değerlendirerek ele almak gerekir.

Eski ve köklü bir devlet geleneğinin güçlü varlığı Türkiye bağlamın- da devlet olgusuna, üçüncü dünya başta olmak üzere –ki, tarihi nedenler

kadar ekonomik ve siyasi nedenlerle Türkiye'nin bir üçüncü dünya ülkesi olduğu söylenemez– başka birçok yerde yapıldığı gibi “aşılama” kavramıyla yaklaşılmamasını engellemektedir. Devletin “önde gelen zırhı”, yani ordu, askeri sosyoloji için fevkalade önemli bir siyasal analiz nesnesi olmanın ötesinde, daima, onayı alınmadan devletin köklü bir yeniden düzenlemeye tabi tutulmasına ya da toplumda etnik ve dini yaşam açısından yeni bir uygulamaya geçilmesine imkân tanımayan bir “vesayet gücü”ne sahip olmuştur. Her zaman “yurt ve yurtseverliğin bekçisi” gibi görülen ordu aynı zamanda, farklı grupların ulusal gelirin paylaşımındaki göreceli konumunu değiştirebilen siyasi güçlerden biridir. Orduyu toplumun üzerinde yer alan, tarafsız, siyaset dışı bir hakem olarak değerlendirmek pek mümkün değildir.

TÜRKİYE VE “DEMOKRATİK İSTİSNA”

Türkiye'deki demokrasi noksanı ender olarak gerçek boyutlarıyla algılanmaktadır. Algılamadaki bu sorunun Amerika Birleşik Devletleri için Batı Avrupa'dakine kıyasla daha az geçerli olduğu söylenebilir. Bunun birkaç nedeni arasında, bir yandan yarım yüzyıldan bu yana kendini kabul ettirmiş olmasına rağmen temsili demokrasinin askeri müdahalelerle kesintiye uğraması, bir yandan da, bununla çelişkili görünse de, ülkenin, onu reddeden Avrupalıların gözündeki olumsuz izlenimleri sayılabilir. Oysa tüm eksikliklere rağmen Türkiye'de devlet de toplum da zamanla, bazen farkına bile varmadan daha demokratik oldu.

Demokrasi acaba, herhangi bir dine bağlı ya da laik olsunlar, sadece batılı toplumların inhisarında, onlara özgü bir şey midir? Burada, “bir rejim biçimi ve toplum durumu” olarak anladığımız demokrasi herkesin bildiği, mevcut iktidara karşı çıkılabilmesi ve seçmenlerin hakemliğine gidilmesi, ifade ve örgütlenme özgürlüğü gibi yapıcı unsurlar etrafında şekillenen ve en önemlisi “filozofların düşüncesinin idealize edilmiş bir biçiminden çok, kararsız bir güçler dengesinin tesadüfî ürünü”⁴ ve Jacques Derri-da'nın son zamanlarında kaleme aldığı *Voyous'da*' bize hatırlattığı üzere, daima göreceli olan bir kavramdır. Avrupa'da bile, demokrasi bir kez kurulunca ebediyen yaşayacak diye bir kural olmadığından, çok hassas davranılması gerekir. Sosyolojik bakımdan ise demokrasinin var olabilmesi için si-

vil toplumun gelişmesi, sosyal ve siyasal çoğulculuk, kültürel ve ahlaki çoğulculuk, birey hakları gibi şartlar gereklidir. Son olarak devletin kamusal hayatta tarafsız durması, devlet ve toplumun çoğulculuğu benimsemesi, buna hoşgörü göstermesi şarttır.

Son yıllarda Türkiye’de demokrasinin kaydettiği ilerlemeyi açıklamak için sivil toplum yeterince güçlü bir kavram mıdır? Anayasal ve demokratik rejimlerin kurumsallaşmasının sivil toplumun varlığına ve gelişmesine bağlı olduğu genellikle kabul gören bir düşüncedir. S.E. Eisenstadt bir adım daha giderek, sivil toplumun varlığı bir yana, demokratik bir rejimin yaşayabilmesi için, toplumdaki hiçbir grup, kategori ya da kurumun iktidarın temellerini ve kaynaklarını inhisarına almamış olması, dolayısıyla başka grupların iktidara gelebilmelerini önleyecek konumda bulunmaması gerektiğini vurgulamaktadır.⁶ Eisenstadt ayrıca, sosyal aktörlerin devletten özerk olmasının mutlak zorunluluğunun yanı sıra, söz konusu aktörlerin kendi aralarında kurumsal ve ideolojik ilişkiler kurması gerektiği, başka bir deyişle siyasal temsilin anayasal iskeletinin, belli başlı hukuki kurumların ve siyasal bilginin serbestçe işleyebilmesi için yeterli haberleşme kanallarının ve desteklerin varlığı, bütün bunların toplumdaki bazı kesimler arasında varılan korporatist uzlaşmalarla devre dışına çıkarılamaması gibi şartlar üzerinde durmaktadır.

Sivil toplum ve demokratik işleyiş sorunu, doğaldır ki, çoğulculuk sorunuyla bağlantılıdır. Bu noktada Benjamin Braude ile Bernard Lewis’in⁷ “çoğulluk” ile “çoğunlukçuluk” arasında yaptığı ayrımı –kuşkusuz, bu ayrımı daha çok topluluklar için yapmaktadırlar– dikkat çekmek gerekiyor. Terimlerden ilkinin Müslüman toplumlar için kullanıyorlar. Bu ayrım ışığında sorulması gereken birkaç soru vardır: Bütün Müslüman toplumlar bu yazarların savunduğu üzere “çoğul” ya da en iyi durumda “çoğulcu” mudur –“çoğunlukçu” değil– yoksa bunun istisnaları da olabilir mi? Bu nitelemeyi hiç istisnasız Müslüman toplumlara ve yalnızca onlara atfetmek, kültürçülük hatasına düşmek ve “demokratik olmayan” nitelemesini sadece Müslüman toplumlar için kullanan, hatta bu toplumlarda otoritarizme bir yakınlık bulunduğunu ileri süren yazarlara hak vermek olmayacak mıdır? Eğer kastedilen bu değilse, bu toplumların “çoğunlukçu” değil de “çoğulcu”

olmalarını açıklayan tarihsel, sosyal ve siyasal özellikler ya da tarihsel gelişmelerinde onlara özgü olan şey nedir? Böyle bir ayrımın analiz açısından yararı kabul edilse de, çoğulculuktan söz ederken daha kesin davranmak gerekmiyor mu? Kitabın ilerleyen sayfalarında bunu yapmaya çalışacağız.

Her halükârda, bu alandaki canlılık Türkiye’de gözle görülür bir nitelik kazanmıştır: Dernekler, vakıflar, sendikalar, çevreciler, feministler, gazeteciler, akademisyenler hayli faaldir. Sık sık yaşanan yolsuzluk olayları, gelir dengesizliği, aşiretlerin varlığını koruması hatta yer yer yeniden canlanması, nüfusun önemli bir bölümünün, özellikle gençlerin yaşadığı sosyal ve kimlikle ilgili engellere tepki olarak siyasetin dine referansla meşrulaştırılması da bu canlılığı desteklemektedir. Her tür zorluğa rağmen Avrupa Birliği’ne katılma sürecinin hızlanmasıyla birlikte, “Karşımıza acaba yeni bir ‘hükümet etme teknolojisi’ mi çıkıyor?” sorusunu sormadan edemiyoruz.

Türkiye’de demokratikleşme özelemlerinin hukuk yoluyla ifade edilmesi hiç de yeni değildir. 19. yüzyılın sonundan bu yana zaman zaman fetişleştirilen anayasacılık hareketinde, özellikle devlet seçkinleri arasında, bir yanda kendi yurttaşlarına şüpheyle yaklaşan devletle diğer yanda gidecek daha az itaatkâr davranan toplum arasındaki ilişkileri eskiden olduğu gibi koruma kaygusu gözlemlenmektedir.

TÜRKİYE İSLAMININ MODERNLİKLE İLİŞKİSİ

Günümüze kadar demokrasi analizleri hep Batı dünyası üzerinden yapıldı. Bunun önde gelen nedeni, şüphesiz, batılı ülkelere özgü tarihsel gelişmeydi; ancak İslam dünyasında demokratik sisteme çok seyrek rastlanmasının da bunda bir rolü vardır. İslamla kapitalizm,⁸ İslamla laiklik⁹ ya da İslamla demokrasi arasındaki neden-sonuç ilişkisine kafa yoran çok az yazar bulunduğu gibi, onlar da zaman zaman İslami toplumların otoritarizme yatkın olduğunu ileri sürmüştür. Bu, doğrulanması ya da yanlışlanması gereken bir varsayımdır.

Gerçekten de İslamı, hatta belirli bir İslamcılık biçimini özünde, ruhani olanla dünyevi olanı, dini olanla siyasi olanı, dinle (kilise) devleti kapsayan ve birbirinin içinde eriten (*din wa dawla* simbiyozu) bir din olarak tanımlama eğilimi yaygındır. İslami devletlerin hemen hepsinin anayasaları-

nın giriş bölümünde İslama devlet dini olarak yer verdikleri doğrudur. Öte yandan İslamcılarının savunduğu geleneksel Müslüman söylem *din wa dawla* iç içeliğini vurgulamakta, hatta daha da güçlendirmektedir; dolayısıyla çoğunluğun gözünde İslam, doğası gereği, siyasal alanın özerkleşmesini yasaklamak, din dışında bir kamu alanı oluşmasını engellemek konusunda başka monoteist inançlardan daha ileri gitmektedir. Bu durumda İslam çağdaşlaşmaya, özel hayata, bireyciliğe, dolayısıyla özgür düşünceye, eleştirel yaklaşıma, kısacası siyasi, ekonomik ve sosyal modernliğe olduğu kadar, demokratik söyleme de doğası gereği yabancı kalacaktır. Ancak, dini olanı siyasi olandan, daha genel olarak, ruhani olanı dünyevi olandan ayırmayı reddetmenin, İslamda siyasetle din arasında var olduğu iddia edilen organik bağdan ziyade iktidarı ele geçirme ve koruma anlamında siyasi nedenlerden kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusu meşru bir sorudur.

Demokrasi meselesini, laikliğin tarihte kök salması ve nasıl bir sosyal temele yaslandığı meselesinden soyutlamak mümkün değildir. Bu konu tartışılırken üç farklı terim kullanılması, dinle (ruhban kurumu) devletin, dünyevi iktidarla ruhani iktidarın ayrılması, laiklik ve devletin dünyasallaştırılmasından/çağdaşlaşmadan söz edilmesi, aslında farklı şeylere değinildiğini işaret etmektedir. Ruhban kurumuyla (kilise) devletin ayrılması Fransa'da bir anlam taşımakla birlikte, Türkiye'de hiçbir anlama karşılık gelmez; aynı şekilde, ruhani ve dünyevi iktidarın ayrılması da bir anlam ifade etmez; zira halifeliğin ilgasından bu yana Türkiye'de –gerçekte Sünni âlemin bütününde– ruhani bir iktidar yoktur. Nihayet kurumların ve toplumların çağdaşlaşması pekâlâ, ruhban kurumuyla devletin mutlaka ve tamamen ayrılmadığı bir durumda da gerçekleşebilir.

Fransa tarihi, ülkenin kendi deneyimiyle ilişkili bir terim olan laikliğe götüren yolda çeşitli tuzaklarla karşılaşılacağını göstermektedir. Özgürlüklerin kazanılmasıyla sonuçlanan bağımsızlaşma mücadelesini Batı'da –son bir tarih vermek gerekirse 17. yüzyıldan itibaren– başlatan sosyolojik, kültürel ve entelektüel sebeplerin neler olduğu üzerinde durmamız gerekiyor. İslamı indirgemeci bir özgüllük içine hapsedmeyen karşılaştırmalı yaklaşımın avantajı, Müslüman âleminde laikleşmenin kısmen de olsa gecikmesine yol açan tarihi ve sosyolojik koşulları ortaya çıkarabilmesidir. Böyle

bir karşılaştırmalı çerçeve içinde, Müslümanlık haritasını oluşturan Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye, Balkan İslamı, Endonezya dünyası ve Orta Asya toplumlarına bakmak bile bu evrenin ne kadar çeşitli olduğunu görmeye yeter. Ayrıca Fransa ile Türkiye'deki durumlar arasında çok önemli bir fark bulunduğu da aşîkârdır: Birinde halkın dinden uzaklaşması –ileride yeniden dine dönüş yaşaması olasılığını akıldâ tutarak– ve devletin din olgusuna kayıtsızlaşmasından söz edilirken, ötekinde henüz sonuçlanmaktan uzak, yoğun bir tartışma yaşanmaktadır.

Son olarak, demokrasiyle laiklik değil laikçilik dinamikleri arasında, ilk bakışta paradoksal görünse de çatışmacı ilişkilerin var olabileceğini, laikçiliğin antidemokratik bir işlev üstlenebileceğini de hatırdâ tutmak gerekiyor. Laiklik bir durum tespittir, tarihi ve sosyolojik bir durumdur, hatta devletle sivil toplum arasında bir mukavele olduğu bile söylenebilir. Buna karşılık “laikçilik” kelimesinde, belirli bir ölçüde laikçilik olmadan laikliğin var olamayacağı varsayımını kabul etsek bile, dile getirdiği ilkenin ötesine giden bir militanlık ve iradecilik boyutu bulunduğunu ve bunun laikliği çoğu zaman kavga konusu edilen bir dogmaya dönüştürdüğünü kabul etmek gerekiyor. Bu ayrım dikkatleri belirli bir davranış, bir tutum, bir tavır, hatta ideolojik bir çizgiye çevirmek amacını güder.¹⁰ Türkiye’de laiklik toplumun yaşadığı çağdaşlaşma sürecinin sağladığı uygun ortamda bir biçimde gelişme imkânı bulmuştur. Ancak, otoriter devlet de laikliği topluma dayatmaktan geri durmamış olduğu için, laikçilik bugün bile sivil ve askeri seçkinlerin yalnızca siyasi İslama karşı değil, doğrudan, bir gerilik nedeni olarak görülen dine karşı takındığı tavrı ifade etmektedir.

HOMO POLITICUS, HOMO ECONOMICUS

Türkiye’de devlet ve toplum milliyetçidir. Bu muhtemelen, imparatorluk nostaljisinin ve Batı modernliğinin bir başka icadı olup, daha iyi bir model bulunamadığı için imparatorluktan arta kalan yeni bir birim etrafında örgütlenilirken benimsenen ulus-devlet modelinin mantıksal bir sonucudur. 21. yüzyılda bu milliyetçiliğin ve en az onun kadar güçlü, onu taklit eden bir başka milliyetçiliğin, Kürt milliyetçiliğinin ötesine geçmek mümkün olabilecek midir? Bu konuda sonuçları çelişkili iki dinamiği göz önün-

de bulundurmak gerekir. Bunlardan biri, henüz eksik ve gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsiz olan Avrupa entegrasyonu sürecidir ve bunun bölgeselleşme, ademi merkeziyetçilik ve üretim birimlerinin devingenliği konusundaki düşüncelerin kök salması ölçüsünde milliyetçiliği zayıflatan bir etki yapması beklenir. İkincisi de Ortadoğu, Kafkasya, hatta Balkanlar'ı etkileyen yönelişlerdir ve bu topraklar için görece yeni bir kavram olan ulus kavramının düzen, kimlik, sınır arayışındaki halklar ve seçkinler üzerinde bir süre daha çekiciliğini sürdürmesi, dolayısıyla yol açtığı tepki nedeniyle Türkiye'de bir tür ret milliyetçiliğini beslemesi beklenir.

Çoketnili, çokdilli, çokdinli imparatorluk düzenini reddeden milliyetçi Türkiye Cumhuriyeti'nin önde gelen özelliği Kürtlerin kültürel ve etnik özgüllüğünü tanınamamak olmuştur. Türk milliyetçiliğinin ideologunun, Durkheim'ın öğrencisi, Diyarbakırlı ve muhtemelen Kürt kökenli Ziya Gökalp olması bir paradoks gibi görülebilir. Bugün hâlâ dağlara taşlara yazılan "Ne mutlu Türküm diyene" sloganı bu ideolojiyi çok iyi özetler ve 1920'li yılların –özellikle "Türk" kelimesinin imparatorluk döneminde "köylü"yü anlatmak için kullanılıp olumsuz bir anlam taşıdığı hatırlanınca– millet düşüncesi etrafında yeni bir birim oluşturma yolundaki savunmacı gayretleri bağlamında açıklanması zor değildir. Açıklanması daha zor olan şey, cumhuriyetin Osmanlı geçmişini ve hatırlattığı her şeyi, kültürleri, dilleri, dinleri örtbas etme çabasına girişmesidir. Bu çerçevede Lozan Antlaşması'nın tanıdığı dil ve etnik cemaatler –özellikle Rum ve Ermeni– dışındaki hiçbir dil ya da etnik grup tanınmamıştır. Tek millet ideolojisi uç noktalara götürüldüğünde kimi tuhaflıklara da yol açmıştır. Sözgelimi, resmi adı "Türk tarih tezi" ve "güneş-dil teorisi" olan teoriler, "Türk ırkının dünyadaki bütün medeniyetlerin anası" ve "Türkçenin bütün dillerin anası" olduğunu ilan etmiştir. Bununla birlikte, Türk milliyetçiliğinin bu yönde zaman zaman karşılaşılan sapmalara rağmen "Türklüğü" genellikle ırk temelinde tanımlamadığını teslim etmek gerekir. Nitekim, zımnen Anadolu potasında erimeyi kabul eden ve göçle geldiği bu topraklarda bir sığınak bulan Kafkasyalı Çerkezler, Bosnalı Müslümanlar, Gürcistanlı Abazalar gibi herkes Türk sayılmıştır.

Bu milliyetçilik giderek güçlenen bireyselleşme süreci tarafından da tartışma konusu edilmektedir. Söz konusu sorun Batı'da bireyciliğin kay-

dettiği gelişmeyle yakından ilişkili olmakla birlikte, İslami kültüre ait toplumları ve özellikle Türkiye'yi, başlıca özelliği bireyci model olan batılı toplumların karşısında konumlanan bir cemaat toplumu arketipi olarak görmek mümkün değildir." Bireyselleşmenin uzun dönemde nasıl ortaya çıktığı, özellikle Norbert Elias'ın "sosyal oluşum" (*sociogenese*) adını verdiği devletin oluşumuyla bireyin "psikolojik oluşum"u (*psychogenese*) arasındaki bağ yardımıyla çözümlenmektedir. İkisi arasındaki diyalektik ilişki Elias'a, siyasal ve sosyal yapıların kendileri dönüşürken bireylerin psikolojisini ve davranışlarını da değiştirdiğini düşündürmüştür; modern devletin fiziki şiddeti tekeline alırken sosyal alana nasıl barış getirdiğini, bunun ise bireyler arası ilişkilerin yoğunluğunu artırarak her bir bireyi kendine hâkim olmaya yönelttiğini çok iyi göstermektedir.

Modernliğe kaçınılmaz biçimde bundan farklı bir yoldan adım atan Türkiye'de de –henüz embriyon safhasındaysa da– birey-yurttaşın oluşum halinde bulunduğu görülüyor. Giderek özerkliğine daha çok sahip çıkan, devletin üstünlüğünü tartışmaya açan ve demokrasinin gelişmesini talep eden projeler geliştiren kamusal alanın yanı sıra, özel alanın da koruyucu bir medeni hukuk ve güçlenen piyasa ekonomisi sayesinde kendini ortaya koymaya başladığına tanık oluyoruz. Kuşkusuz, bu gelişme şimdilik daha çok şehir merkezlerini etkilemektedir ve cemaat ilişkileri, özellikle aşiretler, klanlar ve dini tarikatların oluşturduğu ağlarda, zaman zaman da Leninist ve uç sağ milliyetçi parti ve gruplarda gücünü korumaktadır.

Homo economicus imparatorluk sonrası ortamda ortaya çıktı. Bilindiği gibi, imparatorluk döneminde Türk vatandaşları *habitus*¹ gereği daha çok idari görevlere talip olurdu ve bu gelenek cumhuriyetin ilk yıllarında da sürmüştü. 1950'li yıllardan başlayarak tarımdaki makineleşmenin baskısı altında dinamik bir kapitalistleşme sayfası açıldı. Henüz paternalist kaygılardan arınmamış ve demokrasi tarihinde beyaz bir sayfa olan 1961 Anayasası'nın getirdiği sendikal hakları pek umursamayan bu kapitalistler sosyal ve siyasal hayata yeni bir şahsiyet armağan etti: Sanayi ve finans müteşebbisleri. Bu müteşebbisler ülkenin gerçek üretim kapasitesini artırmayı ve ta-

i Bourdieu'nün geliştirdiği şekilde kavram, bireylerin sosyal çevreyi yorumlama ve eyleme geçme biçimlerine yön veren deneyimlerin toplamı olarak tanımlanabilir –ç.n.

rımda uygulanan metotlarının geriliğine son vermeyi hedefleyen bir ekonomiye yatkın görünüyordu.

Turgut Özal'ın 1980'li yılların başında gündeme getirdiği liberal açılma politikasının mirası çok önemlidir. Öncelikle, süreklilik kazanan büyüme oranında ifadesini bulan tartışılmaz bir ekonomik dinamizmden söz edilmelidir. Ama bunun yanı sıra, denetim altına alınmaya çalışılmasına rağmen düşürülemeyen yüksek enflasyon oranı, aynı şekilde düşürülemeyen yüksek işsizlik oranı, bölgesel ve sosyal uçurumların derinliği, hâlâ önlenemeyen vergi kaçakları, önemli miktarda dış borç, kayıtdışı ekonominin canlılığı gibi kronikleşen sıkıntılar da vardır. Avrupa Birliği'nin ikircikli ve çelişkili tavrını açıklayan da budur: Türkiye yetmiş milyonluk pazanyla kuşkusuz bir çekim gücüne sahiptir ama, başta sağlık ve eğitim alanlarındaki geç kalmışlığı yüzünden endişe kaynağı olmayı da sürdürmektedir.

Bir yandan Türk milliyetçilerinin, bir yandan da Avrupalıların fan-tazmını harekete geçiren nüfusun 2050 yılına doğru 85 ila 100 milyon arasında istikrar bulacağı tahmin edilmektedir. Dış göçe yol açan ekonomik gelişme farkı, Avrupa Birliği içinde işsizlik ve entegrasyon sorunlarıyla yüzleşen üyeler arasında Türk göçmenlerin akın akın Avrupa'ya koşacağı endişesini beslemektedir. Şu anda AB'de yaşayan 3,8 milyon Türk dışında, göç etme potansiyeli taşıyanların sayısını 15 milyon, yani bugünkü Türkiye nüfusunun beşte biri olarak tahmin edenlere bile rastlanıyor. Ancak, demografik tahminlerin hepsi çok fazla belirsizlikle maluldür. Örneğin 1980'de Birleşmiş Milletler, Türkiye nüfusunun 2010'da 111 milyon civarında istikrar bulacağını öngörmüştü. Oysa bugün en "kötümser" istatistiklerde bile böyle bir rakama 2050'de dahi ulaşılmayacağı kabul ediliyor. Birliğin bir zamanlar göç kaynağı olan, ancak ekonomik açıdan aradaki fark kapanınca göç eğiliminin tersine döndüğü güney ülkelerini gözlemleyenler, Türkiye'nin üyelik müzakerelerini tamamlamasına kadar geçecek sürede hayat seviyesinin yükselmesiyle birlikte Avrupa'ya göç akımının ciddi şekilde düşebileceğini düşünüyor.

Ankara'nın dış politikasına da Batı'dan esinlenen modernlikle ilgili bir ilke yön vermiştir. Bu, Tanzimat'tan bu yana yapılan neredeyse "medeniyet"le ilgili denilebilecek bir tercihtir ve ilerlemenin sadece Batı Avru-

pa'da gerçekleştiğine dair inançla ilişkilidir. oğunluğu Avrupalı olan yabancı işgalcilere karşı savaş vermesine rağmen Mustafa Kemal, Lenin ve özellikle Stalin dönemlerinde Sovyetler Birliği'yle işbirliğini reddederek ve zaman zaman diplomata davranma kaygusu bile taşımadan Arap Ortadoğu'suna ve İran'a sırtını dönerek bu tercihi sürdürmüştür. İkinci Dünya Savaşı sonrasının güvenlik endişeleri bu çizgiyi daha da gclendirmiş ve Amerika Birleşik Devletleri'yle NATO'ya bölgedeki en sadık mtttefiklerinden birini kazandırmıştır.

Bu bakımdan, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne ye olması ya da olmaması bu geniş yelpazeye yayılması gereken tarihi, siyasi ve jeokültürel bir hareketin parçası gibi görülmelidir. Türklerin AB'ye üyelik konusundaki saplantılı talebinin Avrupa cephesinde karşılaştığı kültürel nitelikteki karşı koyma, ortak hafızanın kurguladığı "hatıralar"a gönderme yapmaktadır. Bu ilişkilerdeki sıkıntıyı anlayabilmek için "Türkiye'deki Avrupa", "Avrupa'sız Türkiye" ve "Avrupa'daki Türkiye" ile ilgili soruları iyi belirlemek ve bunlara yanıt vermek gerekir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, bir açıdan Türkiye şimdiden Avrupa'dadır: Üç milyon Türk vatandaşı Avrupa'da yaşadığı gibi, Avrupa Birliği'ne ye olan birçok devletin gznde Ankara işbirliği yapılabilecek birinci sınıf bir partnerdir. Bu açıdan bakıldığında üyelik daha çok "teknik" bir meseledir. Buradaki ilk başlık, genellikle tekillik sorunsalıyla bağlantılı gibi görünse de, nüfuz baskısı ve karşılıklı ilişkilerle de ilişkilidir. İkinci başlık, Yunanistan'la Türkiye arasındaki anlaşmazlık ve Kıbrıs dosyası üzerinden, "bütünleşmiş" bir bloka ait bir yeyle blok dışı bir ülke arasındaki bir çatışmanın çözülmesi ya da zlememesiyle ilişkilidir. nc başlık da, ulusötesi hatta toplumtesi ekonomik faktörün esas olarak siyasi bir ilişkiye yaptığı etkiyle bağlantılıdır.

Acaba Avrupa Birliği'nin Ankara'yla ilişkiye girdiği ilk günlerden bu yana benimsediği strateji "kendini bağlamadan öbür tarafı bağlamak" şeklinde özetlenebilir mi? Yoksa, AB'nin 17 Aralık 2004'te Avrupa Konseyi'nin aldığı karara rağmen bir ortak olarak gösterdiği ilgide son on yıldır bir azalma yaşanması, genişleme sürecine yeni adayların katılması, Doğu/Batı kutuplaşmasının gerilemesi, dolayısıyla Türkiye'nin "stratejik değerinin düşmesi"yle mi açıklanmalıdır? Ya da AB açısından bakıldığında mesele Tür-

kiye'ye "dinamizm ve değişme" sağlayarak müdahale etme isteği olarak görülebilir mi? Kültürel farklılık konusunda Avrupa Birliği tarafından ileri sürülen görüşler –Almanya'da olduğu kadar Fransa'da da Hristiyan demokrat çevrelerin din konusunu üstü örtülü olarak kullandıkları hatırlanınca– muğlak "kültürel Avrupa" kavramının yerini almış gibi görünüyor. Örneğin *Selbstbehauptung Europas*'daki bir yazısında Helmut Schmidt –ki Helmut Kohl ve François Bayrou da ona katılır– "ortak bir muhteva" ararken, siyasi kültürü de içine kattığı kültürü, dışlama sınırına varacak kadar dar bir anlamda tanımlamaktadır. Bu düşüncelerin etkisinde Avrupa Birliği coğrafi olarak tanımlanırken hâlâ güvenlik endişesini çağrıştıran "duvarlar", "sınırlar" gibi kavramlara bel bağlanmakta, bir uygarlığın uzandığı "uç bölge" anlayışı ise göz ardı edilmektedir.

Türk diplomasisi için ufuk açan bir gelişme, Berlin Duvarı'nın çökmesiyle birlikte bir "Türk alanı"nın açılması olmuş, ancak, doğrudan Türkiye seçkinlerinin Batı merkezli bakış açısı değişmediği için fazla bir ilerleme kaydedilememiştir. Gerçekten de söz konusu seçkinlerin Türkçe konuşulan (Azerbeycan'ın ötesinde Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan) Asya'ya –ki, Avrupa tartışmalarında tuhaf şekilde değersizleştirilen bir coğrafi kavramdır– bakışında, yer yer pek çok Avrupalının Türkiye'ye bakışıyla karşılaştırılabilecek bir yan vardır. Modellerin ihraç edilebilirliğini iddia etmesek de, kendine özgü bir "modeli" olduğunu varsaydığımız Türkiye'nin bu bölgedeki petrol rantını ele geçirme peşindeki otoriterlik riskine karşı frenleyici bir etkiye bulunup bulunamayacağı sorusu akla geliyor; zira Arap ve İran Ortadoğu'su, Kafkasya ve Türkçe konuşulan Orta Asya'daki pek çok ülkeden farklı olarak Türkiye'de petrol de, buna bağlı otoriterlik eğilimi de mevcut değildir.

Uluslararası ilişkiler alanında rolü ihmal edilmemesi gereken bir aktör daha vardır: Göçmenler. Günümüzde Batı Avrupa'nın belli başlı ülkelerinde on bir milyon dolayında Müslüman yaşamaktadır ve bir istisna oluşturan Türkler bir yana bırakılırsa bu göçmenlerin büyük çoğunluğu "eski sömürgelerin sakinlerinden oluşan" bir azınlık meydana getirmektedir. Müslüman göçmen topluluklarıyla ilgili araştırma ve incelemelerde kullanılan kavramlar genellikle eskimiştir ve klasik İslam incelemelerinden

günümüzün yer yer çığırta ve çıkarcı sosyoloji çalışmalarına kadar, pek çok kafa karıştırıcı, doğruluğu tartışmalı imgenin yükünü taşımaktadır. Öyle ki, bugün hâlâ ve daima “İslam”dan söz edilmektedir. Türkiye kaynaklı ve kendi içinde etnik, dini ve siyasi pek çok farklılık taşıyan göçmen nüfus da bu sınıflandırmanın dışına çıkamamaktadır. Bu nüfusun tanınma yönündeki çabaları, ülkeden ülkeye değişen bir entegrasyon süreci izlemektedir. Benimsenen şemaların jakoben, cemaatçi ya da çokkültürlü olmasının ötesinde taleplerin yoğunlaştığı ana konu, İslam dinini, göçmenleri kabul eden toplumla yaşanan çatışmalar ve pazarlıklar sonucunda yeni çevresi içinde kurumsallaştırmaktır. Acaba Türk-Müslüman topluluğun, temsil edilmesi sağlanarak “yurttaşlaştırılması” mümkün olabilir mi? Yoksa bu gruplar için Thomas Hammar’ın tanımıyla “yurttaşlık hakkını kazanmamış olsalar da artık yabancı sayılmaları mümkün olmayan, zira başka bir kimlik edinmiş” *denizen* (*citizen*, yani yurttaş kavramından farklı olarak) kavramı mı kullanılmalıdır?

Fransız Türkolojisi –ve “Fransızca yazan” Türkler– özellikle tarih ve dilbilimi alanında parlak örnekler vermiştir. 1980’li yıllardan bu yana yetişen yeni bir araştırmacı ve akademisyen kuşağı siyaset bilimi, ekonomi, kamu hukuku, antropoloji, sosyoloji, beşeri coğrafya gibi çok çeşitli disiplinlerde çağdaş Türkiye üzerine yapılan incelemelerde bir çığır açtı.

Elinizdeki kitap yedi ayrımdan oluşuyor. Tarihle ilgili ayrım, imparatorluktan çıkış başlığını taşıyor; dar anlamda siyasetle ilgili ayrımda otoritarizmden arta kalanlar ve demokraside kaydedilen ilerlemeler; dini olguların sosyal ve siyasi alandaki etkileri ayrımında İslam, laiklik, devleti dünyasallaştırma (sekülerleşme) ve çoğulculuk ele alınıyor. Beşeri coğrafyayla ilgili ayrımında etnik gruplar, bölgesel ve sosyal farklılıklar inceleniyor. Ekonomi kayıtçı ve kayıtdışı yönleriyle ayrı bir ayrımda incelenirken, göç olgusu dış ilişkiler ayrımında ele alınıyor. Nihayet, son ayrımın konusunu kültür ve sanatlar oluşturuyor.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

NOTLAR

Bu kitabı Robert Mantran'ın derlediği, *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 1989 adlı kitabın devamı olarak okumanızı öneririz. Bkz. özellikle, Gilles Veinstein, "L'empire dans sa grandeur (XVI e siècle)", s. 159-226; Robert Mantran, "L'Etat ottoman au XVII e siècle: stabilisation ou déclin?", s. 227-264; Paul Dumont, "La période des Tanzimat (1839-1978)", s. 459-522; François Georgeon, "Le dernier sursaut (1878-1908)", s. 523-576; Paul Dumont ve François Georgeon, "La mort d'un empire (1908-1923)", s. 577-647.

- 2 Mantran, *age*, s. 11.
- 3 Jean Leca, "La démocratie à l'épreuve des pluralismes", *Revue française de science politique*, c. 46, Nisan 1996, s. 132.
- 4 Ghassan Salamé (der.), *Démocraties sans démocrates. Politiques d'ouverture dans le monde arabe et islamique*, Fayard, Paris, 1994, s. 132.
- 5 Galilée, Paris, 2003. (Derrida'nın "Hayta devlet" kavramından hareketle egemenlik, iktidar, demokrasi meselelerini tartıştığı bir eserdir -ç.n.)
- 6 S.E. Eisenstadt (der.), *Democracy and Modernity*, E. J. Brill, Leyden/New York, 1992, s. ix.
- 7 Birlikte derledikleri, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Holmes and Meyer, New York, 1982.
- 8 Tabii burada ilk akla gelen eser, Maxime Rodinson'un, nedensellik ilişkisinin doğru olmadığını kanıtlayan *Islam et Capitalisme* (Seuil, Paris, 1965) adlı kitabıdır.
- 9 Olivier Carré, *L'Islam laïque ou le retour à la Grande Tradition*, Armand Colin, Paris, 1993.
- 10 Fransa'da az çok olağan kabul edilen bu ayrım, Türkiye'de tartışma konusudur. Biz, "laikçilik" sözcüğünü, "cumhuriyetçilik" ve "devletçilik" gibi kavramlarla koşutluk içinde görüyoruz. Bu konuda bkz. "L'individu en Turquie et en Iran", *Cahiers d'études sur la Méditerranée et le monde turco-iranien*, CEMOTI, sayı 26, Temmuz-Aralık 1998. Özellikle Ali Kazancıgil'in giriş ve Farhad Kosrokhavar'ın sonuç yazıları.

Osmanlı İmparatorluğu

BİRİNCİ AYRIM
İMPARATORLUKTAN ÇIKIŞ

Osmanlı İmparatorluğu 18. ve daha belirgin olarak da 19. yüzyıllarda, onu Batı Avrupa'ya kıyasla özellikle ekonomik açıdan geriye düşüren bir gerileme dönemine girmişti. İmparatorluğun son dönemlerinde sivil ve askeri yöneticileri meşgul eden ana mesele, sınır vilayetlerinin peş peşe imparatorluktan kopmasına yol açan (Sırbistan, Romanya, Yunanistan ve bir süre sonra Mısır, Cezayir ve diğer vilayetler) ulus düşüncesinin durdurulamaz yükselişiydi. Anadolu, Balkanlar'ın bazı bölgeleri ve Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar hâlâ Babıâli'nin elinde olan Yemen bir tarafa bırakılırsa, geriye sadece Arap Ortadoğu'sunun kuzey vilayetleri kalmıştı. Sayıca en kalabalık grup olan ve devletin zorlayıcı erkini de elinde bulunduran Türkler, Ermeniler ve Kürtler bu mirastan birinci derecede etkilenen gruplardı; zira tarih boyunca bu topraklarda, özellikle Anadolu'nun doğusunda yan yana yaşayagelmışlerdi. Aralarındaki mücadele yabancıların, özellikle Batılıların ve Rusların da işe karıştığı bir ortamda son derece sert oldu. 1920'li yılların başlarında gözle görülür şekilde küçülen topraklardaki insan manzarası önemli değişiklikler geçirmekteydi. Ölmekte olan imparatorluk Kafkaslar'dan gelen Çerkezler, Balkanlar'dan gelen Arnavut ve Boşnaklar ve elbette Yunanistan ve Makedonya'dan gelen Türklere kucak açmak durumundaydı. Gelenler esas olarak Müslümanlardı. Buna karşılık, imparatorluk Müslüman olmayan etnik gruplarını sınır dışına atmaktaydı. Tasfiye edilen gruplar Hristiyan Ermeniler ve Rumlardı; Yahudiler bir istisna olarak kalmıştı. Bu nüfus hareketleri yeni devlet seçkinlerinin kimlik oluşturma, hatta bütünüyle toplum inşa etme süreçlerini etkiledi.

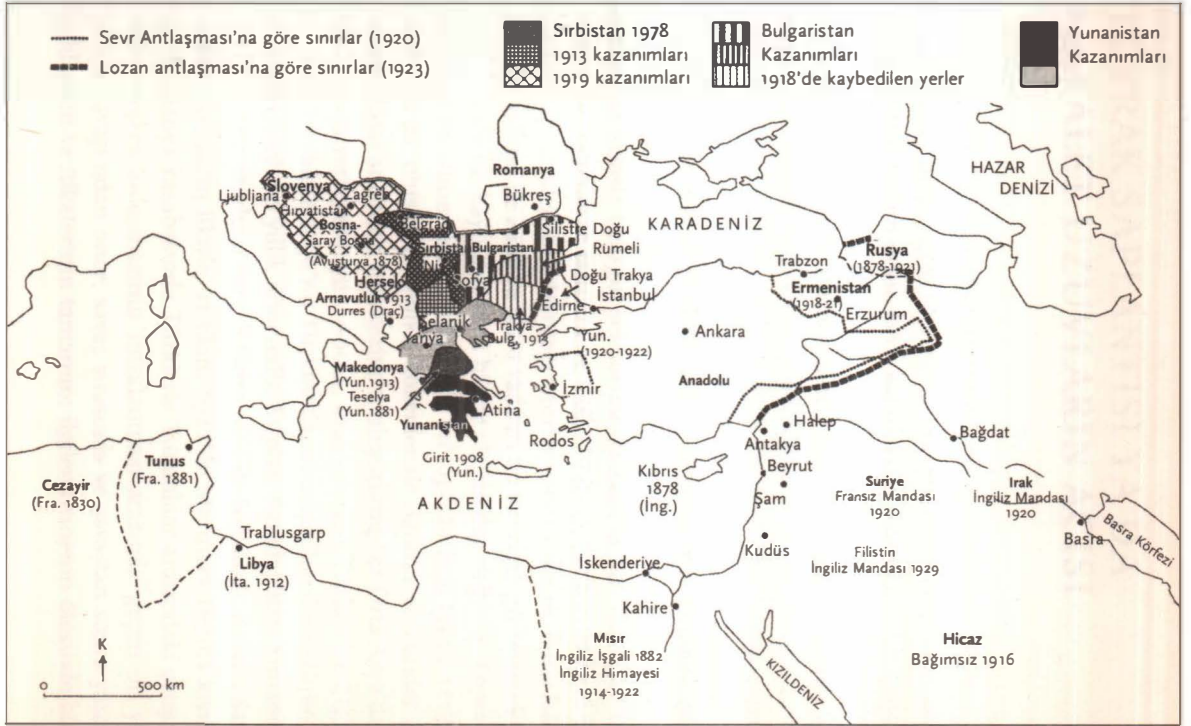
Mondros Mütarekesi (1918), Fransa ve İngiltere'nin sömürgeci amaçlarına göre biçimlendirilmiş olan Sevr Antlaşması'nın reddi, Misak-ı Milli (1920) ve özellikle Lozan Antlaşması (1923), Selanik doğumlu Mustafa Kemal'in çelik iradesi altında, saltanat ve hilafetle belirlenmiş geçmişinden kopma ve bundan böyle "Türklüğünü" korumaya kararlı yeni bir cumhuriyetçi "ulus" şekillendirme sürecinin başlıca aşamalarını oluşturdu. "Türklük" kavramı, Kürtler üzerinde hâkimiyet kurmak ve halkı modernleşme, yani batılaşma, reformculuk ve ekonomik ve sosyal gelişme doğrultusunda baskı altına almak dışında özel olarak saldırgan biçimde tanımlanmış değildi. Peki, böyle bir ortamda Osmanlı geleneğine yabancı, öyle olmasa dahi olumsuz bir durum ifade eden "azınlık" kavramı ne anlama geliyordu? Osmanlıların din ve kültür yönünden özerklik tanıyan "millet" geleneğini din esasına, yani Müslümanlığa göre tanımlamayı sürdürmek mi gerekecekti? Yoksa aralarında dini inanç farkı olmasa da, değişik etnik kökenleri mi kale almalıydı? Ümmetin bir bölümünü "Türk" adı altında bir araya getirmeyi seçmiş bir rejim, laikliği dayatmak amacıyla benimsenen kararlı politikayı yürütebilecek miydi? Herhalükârdaki yeniden kuruluş mücadelesi, kendine "Gazi" sıfatını atfetmiş olan öncü için çok zorlu gidecek gibi görünüyordu; zira halk peş peşe gelen savaşlardan bitap düşmüştü. Sadece Çanakkale savunması sırasında, 1915'te, aralarında şehirli seçkinlerin de bulunduğu 400.000 genç yitirilmişti. Benimsenen hedef her şeyden önce bağımsızlığın kazanılmasıydı. Öte yandan, 1930'larda rejimin milliyetçi bir yöne sapması nasıl açıklanabilir? Gazi'yle ilgili olarak, kişiye tapınma kavramı ne ölçüde geçerlidir? Atatürk'ün eyleri ve düşüncesinin günümüzün Türkiye'si üzerinde bıraktığı iz nedir?

İmparatorluğun sonuna damgasını vuran bir eğilim de, toplumun ilerleme ve demokrasi özlemini yansıtan kapsamlı anayasacılık hareketi oldu. Batı'nın bir parçası gibi kabul edilmeyen, fakat coğrafi açıdan olduğu kadar kültürü, seçkinlerinin bileşimi ve halkının büyük bölümünün karakter özelliklerinin çoğu bakımından ona çok yakın olan bu toplumda, özgürlük, cumhuriyet, laiklik, sekülerizm ve medeniyet gibi ilkeler ne anlama geliyordu? Bu saydıklarımız, günümüzde pek çok söylemde ileri sürüldüğü gibi, "Müslüman" denen bir toplumda hiçbir zaman uygulanamayacak değerler midir?

1876'dan itibaren bir anayasanın yazılması ve 1908'de anayasal monarşinin kurulması Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan modernleşme kaygısına tanıklık etmekteydi. Kemalist cumhuriyete 1921'den, özellikle 1924'ten itibaren yön veren ana fikir "ulusal egemenlik"ti. Osmanlı İmparatorluğu'nun, sonradan da cumhuriyet devletinin temel siyasal aktörlerinden biri olan ordu, siyaset sahnesini yakından izledi ve cumhuriyetin kurucusunun 1938'deki ölümünden sonra da bu sahneye müdahale etti. Ordunun içinden gelen Mustafa Kemal, 20. yüzyılın son derece geniş yetkilere sahip olmakla birlikte totalitarizme ya da pek çok örneği görülen kanlı bir diktatörlüğe saptırmaktan kaçınan ender liderlerindendi. 1946'da çok partili düzene geçilmesinden, 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden ve özellikle 1960'ta cumhuriyet tarihinde bir ilk olan 1960 askeri müdahalesinden sonra karmaşık ve daimi bir nitelik kazanan anayasal tartışma, sivil ve askeri iktidarlar arasında yüksek bir gerilim yaratacağı. 1960 askeri darbesinin dayattığı anayasa –paradoksal görünse de– güçler ayrılığı ilkesini kesin olarak yerleştirdi. Ancak, Türkiye o gün bugündür demokrasinin doğal dinamiği olan açılım ve yine devletle ulusun öncelik kazanmasıyla sembolleştirilen güvenlik dalgaları arasında gidip geliyor ve bu dalgalanmanın insan hakları ile siyasal katılım üzerinde önemli etkileri bulunuyor.

19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı.

20. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanışı.

TOPRAK SAPLANTISI YA DA HAYALET UZUVLARIN ACISI

OSMANLI'NIN GERİ ÇEKİLMESİNDEN...

Arık iyi biliyoruz ki ulus nesnel ölçütlere dayalı bir bilimsel akıl yürütmenin ürünü değil, keyfi kararlarla rastlantıların bir araya gelmesinden doğmuş ve geçmişin yeniden icat edilmesiyle sürekli biçim değiştiren bir kurgudur. Tarih yeniden yazılırken hayali olgular kadar toplu unutmalar da etkili olur. Gelin şimdi küçük bir oyun oynayalım ve bir bilim kurulunun Kırım Savaşı ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı arası dönemde, Türk ulusuna ait toprakların sınırlarını o sırada genel kabul gören dil, din, belli bir iktidara tabiyet ve ortak aidiyet duygusu gibi ölçütlere göre tanımlamakla görevlendirildiğini varsayalım. Ortaya çıkacak sonuç, 1923 Lozan Antlaşması'na kıyasla belirgin şekilde batıya kaymış bir "Türkiye" olurdu; zira Trakya'nın neredeyse tamamı ve Doğu Makedonya'nın önemli bir bölümü söz konusu kurulun belirleyeceği sınırlar içinde kalacak, buna karşılık Yukarı Dicle ve Fırat ile Aras ve Kura vadileri bu sınırlara girmeyecekti.

Böyle bir kayma aslında hiç de olağan dışı değildir. Topraklara sahip çıkılırken en bilinen klasik talep belli bir toprağa ilkin kimin yerleştiğine dayandırılrsa da, uluslar genellikle kökenleriyle öğünür ve Türkler de kurguladıkları ulusal anlatının merkezine mitleştirilmiş bir Orta Asya'dan başlayan büyük göçü yerleştirmiştir. Ancak, muhtemelen Türkiye'ye özgü olan şey, Osmanlı İmparatorluğu'nu Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüştüren, tarihin çığırından çıktığı on yıllık dönemdir: Sırlar, Karadağlılar, Yunanlılar ve Bulgarların imparatorluğa karşı 8 Ekim 1912'de başlattığı, Balkan Savaşları diye bilinen savaşların ilkiyle, 11 Ekim 1922'de Marmara Denizi kıyısındaki küçük Mudanya kasabasında Türklerle Yunanlılar arasındaki çatışmalara son veren ateşkes anlaşmasının imzalanması arasında geçen on yıl... Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, savaş sırasında ve savaştan sonra yaşanan, bölge halklarının ve ülkelerinin tamamını ilgilendirmenin ötesinde büyük güçle-

rin pek çoğunun bulaştığı bu son derece ağır şartlarda gerçekleşen doğumun yarattığı şok dalgaları bugün Türk toplumunun ve şu ya da bu nedenle bu toplumla ilişkisi olan bütün kesimlerin tepkileri üzerinde hâlâ etkilidir.

Ne var ki, Türk adıyla anılmaya karar veren ya da kendini buna zorunlu hissedener bu belirleyici on yılda ulus olgusuyla birdenbire yüzleşmiş olsa da, aslında söz konusu dönem 1683'te Viyana önünde başlayıp birkaç yüzyıl süren geri çekilmenin nihai aşamasından başka bir şey değildi. Osmanlıların Balkanlar'daki yayılışı, Güney Avrupa uluslarından tarihçilerin uzun süre inanmak istediği gibi –Batı tarihçiliğini de aynı yönde etkilemeyi başarmışlardı– salt bir istila ve onu izleyen birkaç yüzyıllık bir işgal olmaktan öte bir şeydi. Buna karşılık, modern Türk tarihçilerinin ve Balkanlar'da yaşayan Müslüman meslektaşlarının buna tepki olarak öne sürdüğü, sürekli kargaşa içindeki bir bölgeye barış ve güven getiren bir *pax ottomana*'dan söz etmek de doğru değildir. Tarih karmaşıktır ve bugünün düşüncelerini geçmişe yansıtmaya çalışan milliyetçiliklerin böyle saf, saf olduğu kadar da katı inançlarıyla bağdaşması zordur. Burada şunu söylemekle yetinelim: Bu bölgedeki Osmanlı yayılması ilkin, daha önce var olan ve sonradan iddia edilen türden ulusal bir karakter taşımayan feodal imparatorlukların ya da formasyonların yerini almıştır; ikinci olarak da doğrudan sömürgeleştirme yönteminden çok –bu yayılma biçimi Trakya, Makedonya ve bugünkü Bulgaristan'ın bir bölümü için geçerlidir– iç dengelerin yavaş yavaş yeniden oluşmasıyla gerçekleşmiştir. İç dengelerin farklılaşması, çoğu zaman insanların kendi istekleriyle yer değiştirmesi, sosyal statüde adım adım gerçekleşen değişimler ve İslam dinine geçişlerle oluşmuş, bunların hepsi çok uzun bir sürede meydana gelmiştir. Örneğin, Arnavutluk'un Müslümanlaşmasının 18, hatta 19. yüzyılda gündeme geldiğini ve Kosova'da 20. yüzyılın başlarında bile İslam dinine geçişlerin söz konusu olduğunu bugün kaç kişi biliyor?

Belgeleri arşivlerde derinlemesine, serinkanlı ve önyargısızca incelemek isteyen herkesin hizmetine sunulmuş olan bu süreç, en önemlileri dinsel farklılıklar olan birden çok kimlik boyutunda bölünmüş, ama bağdaşmacılıkları da dışlamayan son derece karmaşık bir toplum yaratmıştı. Bir bölümü aykırı görüşlere sahip çok sayıda tarikat barındıran Sünni Müslümanların yanı sıra, Ortodoks Hıristiyanlar ve Balkan yarımadasının Dal-

maçya, Hırvatistan, Macaristan gibi çeperlerinde yaşayan Katolik Hıristiyanlar bu toplumun üyeleri idi.

Viyana önündeki hezimetle başlayıp 1918 ateşkesinin ardından İstanbul'un müttefik kuvvetlerce işgal edilmesine varan ve Alman, sonradan Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorluklarının büyük jeopolitik planlarıyla iç içe gelişen bu süreci kabaca iki ilkeye bağlamak mümkündür. Bunlardan ilki öncelikle din, sonra da dil bölünmelerine dayalı ulus-devletler yaratılması, ikincisi de istilacı kabul edilen ve genel bir adlandırmayla "Türk" diye anılan Müslüman unsurların bölgenin dışına atılmasıdır. Arnavut ileri gelenlerinin Müslümanlara reva görülen kaderi paylaşma korkusuyla 20. yüzyıl başlarında dil temelinde ulusal bir kimlik yaratmak için verdiği umutsuz çabalar ve aynı yüzyılın sonlarında nice acı pahasına bir Boşnak ulusu yaratma çalışmaları kuralı doğrulayan istisnalardır.

İki buçuk yüzyıl süren bu çevreden merkeze geri çekilme hareketi esas olarak iki noktadan, Balkanlar ve Kafkasya'dan –buna Kırım da eklenebilir– başladı. Üçüncü bölge olan, çoğunluğunu Müslüman Arapların oluşturduğu Ortadoğu bu dönemin sonuna dek pek hareketli değildi. Unutmayalım ki 1913'te Bulgarlar İstanbul'un son savunma hattı önüne geldiğinde Yemen hâlâ imparatorluğa ait bir topraktı. Bu hareket genellikle birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Macaristan'ın 1680'de yeniden fethedilişi sırasında burada yaşayan Müslümanlar Temeşvar'a (Romanya'da günümüzün Temeş ili merkezi olan Timişoara) çekildi; bu bölge 1718'de Avusturya'ya verince Bosna'ya göç edip, Osmanlıların geri çekilişiyle birlikte buradan da ayrıldılar. Başkalarının izlediği yollar daha da karmaşıktı. 1860'ta toprakları Ruslar tarafından ele geçirilen Çerkezler, daha önce Osmanlı tebaası olmadıkları halde önce Tuna sınırına yerleşti; Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçlanan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bir kez daha yer değiştirerek bugünkü Ürdün kadar uzak yerlere dağıldılar. Bu örneğin gösterdiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu ve mirasçısı modern Türkiye –eskiden imparatorluğun tebaası olsun olmasın– bölgede yaşayan Türk olmayan Müslümanların pek çoğuna kucak açmak zorunda kalmıştı.

Demek ki, bir bakıma geride kalan tortu diyebileceğimiz biçimde Türk kimliğini adım adım oluşturan şey, Müslümanların yeni kurulan Bal-

kan ulus-devletlerinden, Kuzey Kafkasya'dan ve Kırım'dan atılmasıdır. Bu süreç, Balkan devletleri yayılmalarını Müslümanların daha yoğun olduğu bölgelere doğru genişlettikçe hızlanacak, o zamana kadar çöküşü idari reformlarla ya da anayasacılık konusundaki yazbozlarla engellemeye çalışan Osmanlı yönetici seçkinleri de 1908 Jön Türk devrimiyle son bir hamle yapacaktı. Yeni anayasal monarşinin parlamentosunda Yemen ve Kosova'dan, Mezopotamya ve Filistin'den gelen temsilciler yan yana oturuyordu; ancak, Balkan Savaşı bu aldatmacaya nokta koydu. Osmanlı İmparatorluğu sadece birkaç ay içinde fiilen Avrupa'dan atıldı ve yüz binlerce göçmen son sığınak olarak –ilk kez o zaman yurt kabul edilen– Anadolu'ya akın etti.

...TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞUNA

Demek ki Türk milliyetçiliği 1913 dönemecinde, yok oluş şeklinde algılanan bir tehdit altında ve imparatorluğu yaşatmanın imkânsız olduğunun kanıtlanmasıyla aniden doğdu. O zamana kadar Osmanlı seçkinlerince reddedilen ve tepeden bakan bir tavırla sadece cahil köylüyle kaba saba göçebe-ye atfedilen, son yıllarda yalnız birkaç entelektüelin ürkekçe değerlendirmeye çalıştığı “Türk” sözcüğüne bir can simidi gibi sarılındı. O güne dek çevredeki herkes için bir dışlama ve tikslenme ifadesi olan bu sıfat yeni milliyetçiliğin birleştirici çığlığı haline geldi. Uçurumun kenarında ve iktidarı kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olduklarına inandıkları içindir ki, Osmanlı'nın son yönetici seçkinleri Balkan yenilgisinin hemen ardından devletin bütün mekanizmalarını Türk davasına hizmet etmek üzere seferber ettiler.

Bu yeni ulus için her şeyden önce bir toprak, daha da önemlisi bir yurt gerekliydi. Ne var ki söz konusu alan ne tanımlanmıştı ne de üzerinde görüş birliği vardı. Bugün Anadolu dediğimiz toprak parçası Karadeniz, Boğazlar, Ege Denizi ve Akdeniz arasında kalan topraklar için kullanılagelen Küçük Asya deyiminden farklı olarak, sonradan (*a posteriori*), cumhuriyetin sınırları tarafından tanımlandı. 1914 yılı başında bugün hâlâ geçerliliğini sürdüren tek sınır İran'la olandı ve bugün olduğu gibi Ağrı Dağı'ndan başlıyor, ancak Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Ayrıca günümüz Türkiye'sinin kuzeydoğusunda yer alan Kars, Ardahan ve Artvin vilayetleri 1878'den beri Rusya'ya aitti.

Öte yandan, yaratılmayı bekleyen bir ulusa ait olması tasarlanmış bu topraklar üzerinde zorlu çatışmalar sürüyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında okul ve kilise sayesinde yavaş yavaş Yunan ulusal bilincini edinmiş Ortodoks Hristiyan nüfus, Karadeniz'in bazı bölgelerinde önemli bir azınlık, Ege Denizi kıyılarında yer yer çoğunluk olacak kadar önemli bir azınlık, imparatorluğun Avrupa'daki son kalıntısı olan Doğu Trakya'da ise mutlak değilse bile göreceli bir çoğunluk oluştuyordu. Toprakların hemen her yanına dağılmış olan Ermeni nüfus da doğu vilayetlerinde yer yer göreceli çoğunluğa sahipti. Bu ise toplam olarak, kaybedilmiş vilayetlerden ve Ruslaştırılan Kafkasya'dan gelen, artan sayıda göçmenin katıldığı ve zamanla şiddetlenen kimlik mücadeleleriyle sarsılmış "Anadolu" halkının dörtte biri demekti. Buraya kadar sadece Hristiyan nüfustan söz etmemizin nedeni, o dönemde –Arap vilayetleri bir yana bırakılırsa– Müslüman halkları etkileyen başka bir kimlik mücadelesinin bulunmayışındır.

Balkan Savaşları'nın sonucuyla Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı arasında geçen yıla damgasını vuran, imparatorluktan arta kalmış halklar için çıldırtıcı korkular ve anlamsız umutlardı. Büyük güçlerin baskısıyla Anadolu'nun altı doğu vilayetinde Ermenilere özerklik tanıyan bir proje geliştirilmiş ve 1914 baharında uygulanabilecek aşamaya getirilmişti. Daha önce Girit'te, Sisam'da ve Doğu Rumeli'de başarıyla uygulanmış, Lüznan'da da uygulanmasına başlanmış olan bu proje kesin bağımsızlıktan önceki bir ara aşamaya tekabül ediyordu ve Osmanlı yönetimi tarafından başka türlü algılanmasına imkân yoktu. Öte yandan Anadolu kıyılarında yakın büyük adaları işgal etmiş olan Yunanistan da Helenizmi tek bir devlet altında birleştirme projesini sürdürmek niyetindeydi. İmparatorluğun Hristiyan tebaası yakında patlayacak savaşa müttefiklerce kurtarılacakları umuduyla yaklaşmakta, bu da Osmanlı hükümetinin karşıt cepheye itilmesine yol açmaktaydı.

Demek ki aynı topraklar üzerinde birbirlerini dışlamak konusunda benzer niyetler taşıyan üç ulusal proje karşı karşıya gelmişti. Bunlardan sayısal çoğunluğa ve devlet aygıtının denetimine sahip olan ve bunu ulusal davasının hizmetine koyan, diğerlerini tasfiye ederek ya da topraklardan atarak üstün gelecekti. Günümüzde, trajik sonuçları olan bu şok, kuşkusuz

Türk ulus-devletinin varlığıyla iç içe geçmiş olduğu için, bir kesimin kabul ettirmeye, diğerinin de reddetmeye çalıştığı bir terim etrafında kutuplaşan bir tartışmanın merkezinde yer almayı sürdürüyor. Bu terimin anlamı mutlak ve zaman ötesi değildir; 20. yüzyıl tarihinin ve çağdaş toplumların bu yüzyılda yaşadıkları yıkımların, deneyimlerin, duyarlılıkların ürünüdür. Daha kesin bir ifadeyle, eğer Bosna'da tarafların silahlı çatışma içinde bulunduğu bir bağlamda 7000 sivilin 1995 Temmuz'unda maruz kaldığı katliam herkesin tanıdığı uluslararası kurumlar tarafından soykırım olarak tanımlanıyorsa, Anadolu'da 1915'te yaşanan katliam ve sürgün olaylarına soykırım dememek 21. yüzyıl insanların kabul edebilecekleri bir şey değildir. Ancak bu olayları, isteyerek ya da istemeden, İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin imha edilmesi olaylarıyla (holokost) özdeşleştirmek –ki “soykırım” (jenosit) terimi bu olaylar için geliştirilmiştir– ne 1915 olaylarının nereden kaynaklandığını kavramaya hizmet eder, ne de bugün tarafların birbirlerini anlamak için harcadığı çabaya bir katkı sunar. Yazımızda ele aldığımız konunun merkezinde olduğu için bu meseleye yeniden döneceğiz.

Bu dönemde imparatorluğu yönetmekte olan İttihat ve Terakki Komitesi bir yandan Anadolu'da Türk ulusu için bir yurt oluşturma görevini üstlenirken bir yandan da imparatorluk hayali uğruna olmadık maceralara atıldı. Medine'de mahsur kalan Osmanlı kumandanı ateşkesi çığırırken Arap topraklarını sonuna kadar savunmaya çalışmak ya da Rus İmparatorluğu'nun çöküşünü bahane edip doğu sınırlarının ötesinde bir fetih hareketine girişmek bu hayallerden birkaçıdır. Son macera sırasında Osmanlı ordusu 1918 Temmuz'unda Tebriz'i işgal etti ve İngilizler tarafından Mi-anek ile Zendjan arasında durdurulana dek güneye doğru ilerlemesini sürdürdü; 15 Ağustos'ta ise Bakû'ye vardı. Üç aylık kuşatma sonunda şehir ele geçirildi. Hazar boyunca ilerleme sürerken 6 Ekim'de Dağıstan'ın kuzeyindeki Petrovsk'ta (bugünkü Mahaçkala) ateşkes yapıldığı haberi geldi. Osmanlılar daha önce tarihlerinin hiçbir aşamasında buralara gelmemişti.

Bulgaristan'ın teslim olmasından sonra ateşkes talep edildi, zira bu durum İstanbul'u savunmasız bırakıyordu. Osmanlı hükümetinin bu sayede imparatorluğun Türk çekirdeğini müttefik güçlerin işgalinden korumak istediği yollu açıklama –zira 26 Eylül'de Halep'i ele geçirmişlerdi ve Mu-

sul'a doğru ilerlemekteydiler– sonradan uydurulmuş gibi görünüyor. Bilindiği gibi, 30 Ekim'de imzalanan ateşkes antlaşmasının hükümlerine göre müttefikler Osmanlı topraklarının herhangi bir yerine müdahale edebilecek ya da herhangi bir yeri işgal edebilecekti. Nitekim 12 Kasım'da İngilizler Musul'a girdi, ertesi gün de müttefik donanması İstanbul'a demir attı.

Birinci Dünya Savaşı Avrupalılar arası bir savaş olmakla birlikte, galiplerin Osmanlı mirası üzerinde kendilerine yeni sömürge imparatorlukları kurmak istediği bir Ortadoğu cephesi de vardı. Ancak, Rus çarlığı da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesiyle çöktüğü için, eskiden Doğu sorunun odak noktasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma ilkesi içeriğini kaybetmişti. Dolayısıyla o dönemin İngilizce basınında adlandırıldığı şekliyle *unspeakable Turk* ya da “adı anılmaya değmez Türk” rezil rüsva edilebilirdi. Eski korkuların ve yeni hınçların beslediği zengin bir literatür, Türkün en azından “silahını ve bavulunu” alıp Avrupa'yı terk etmesini, daha da iyisi Orta Asya bozkırlarına geri gönderilmesini istemekteydi. Doğu sorununun tasfiye memurluğunu yürüten Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, 1919'da barış konferansının Onlar Konseyi önünde, Türklerin Osmanlı bürokrasisi tarafından yapay şekilde bir arada tutulan, türdeşlikten yoksun bir kitle olduğunu ve söz konusu bürokrasinin ortadan kalkmasıyla birlikte kendiliğinden dağılarak yerini çalışan ve sayıları hızla artan Hristiyanlara bırakacağını savunuyordu.

Osmanlı hükümetinin 10 Ağustos 1920'de imzaladığı Sevr Antlaşması işte bütün bu görüşlerin mantıklı bir sonucuydu; savaş sonrasında imzalanan diğer antlaşmalardan en önemli farkı da, ifadesini Türk ulusunun varlığını tanınamakta bulan felsefesiydi. Bu ulus –modern anlamında– o sırada oluşum halindeydi, ancak antlaşmayı hazırlayanlar ve onları destekleyen kamuoyu onun var olabileceği konusunda kuşkuluydu. Ne var ki, söz konusu oluşumu tetikleyen başlıca unsur da işte bu tanınmama durumuydu ve ulusun batılıların iradesine karşı şekillendirildiği inancı, Türk devleti ve toplumunun söz konusu toplulukla olan ilişkilerini bugün de belirlemeyi sürdürmektedir.

Böylece, Türk diye parmakla gösterilenler hayatta kalabilmek için örgütlenmek zorunda kaldı. Başlangıçta, kimliklerinin ne olduğu konusunda

çok fazla soru sormadılar, zira dışarıdan dayatılmıştı. Bu kimlik onları her şeyden önce imparatorluğun Hristiyanlarına karşı konumlandığı için kendilerine Müslüman demeleri yeterliydi. Ateşkesten sonra peş peşe gerçekleşen işgallerle kısaça hızla daralmıştı; bu durumda acilen çözülmesi gereken sorun toprak sorunuydu. Uluslararası planda kabul gören yasal çerçeve benimsenebilecek en uygun çerçeve olduğundan, ateşkes sınırlarının belirlendiği topraklar yeni ulusun toprakları olarak ilan edildi. Böylece Osmanlı ordularının ulaştığı en uzak noktayla belirlenen eski sınırlara karşılık, Türklerin sığındığı toprağın sınırlarını 31 Ekim 1918'in öğle saatlerinde düşman güçlerin ulaşabildiği çizgi tayin edecekti. Bu talebi somutlaştıran Misak-ı Milli bundan böyle yeni Türkiye'nin temel şartını oluşturacaktı.

MİLLİ MÜCADELEDEN CUMHURİYETE

Kendiliğinden oluşan birçok yerel direniş hareketini Mustafa Kemal'in liderliğinde bir çatı altına toplayan milli mücadele, hedefini Anadolu'nun büyük bölümünün paylaşılmasını öngören ve vesayet altındaki Türklere sadece iç bölgeyi bırakan Sevr Antlaşması hükümlerine karşı çıkarak Misak-ı Milli sınırları içindeki toprakların savunulması şeklinde tanımlandı. Sevr Antlaşması'ndan doğrudan yararlanan taraflar olan Yunanistan ve genç Ermenistan cumhuriyeti müttefikler tarafından antlaşmanın kabul ettirilmesiyle görevlendirildi. Böylece bir kez daha, Anadolu'nun Müslümanlarıyla Hristiyanları arasında bir kavga şeklini alan anlaşmazlık, daha önce de olduğu gibi Hristiyanların yenilmesi ve Anadolu'dan atılmasıyla sonuçlandı. Bu topraklarda doğrudan çıkarı bulunmayan büyük güçler, söz konusu gerçeği gördükleri zaman araçların yenilginin bedelini ödemesine karar verdiler. Sevr Antlaşması hiçbir zaman onaylanmamıştı, buna karşılık zorlu pazarlıklardan sonra 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması yeni Türkiye'nin Misak-ı Milli çerçevesinde savunulan topraklar üzerinde kurulmasını onayladı.

Bu yeni ulus-devlet aynı yurt üzerinde hak iddia eden diğer tarafları tasfiye ederek, talep ettiği toprakların büyük bölümüne sahip olmuştu. Türkiye'nin Ortodoks Hristiyan nüfusuyla Yunanistan'da yaşayan Müslümanların zorunlu mübadelesi, bir kez daha, iki tarafta da ulusu dini temeller üze-

rinde inşa etme iradesini ortaya koyuyor ve Anadolu'yu Türklerin yurdu olarak tescil ediyordu. "Türk", cumhuriyetin mirasını devraldığı yıkılan imparatorluktan kurtulmayı başarmış Müslümanların resmi adı olmuştu.

Tam bu sırada, yani Birinci Dünya Savaşı sonrasında, savaşın galipleri tarafından eski imparatorlukların ulus-devletlere bölünmesiyle ortaya çıkan sorunları şu ya da bu şekilde çözebilmek için icat edilmiş olan ulusal azınlık kavramı ilk kez yeni Polonya devletini kuran antlaşmada yer aldı ve aynı hükümler ufak tefek değişikliklerle merkez ve Doğu Avrupa devletleri tarafından imzalanan bütün antlaşmalara kondu. Bu kavramın söz konusu devletlerin halkları tarafından genellikle kabul görmediğini söylemek gerekir; kaldı ki onu icat eden galipler aynı hükümleri kendi ülkelerinde uygulamaya yanaşmamıştı. Yeni kazanılan bir ulusal egemenlik özel bir kimlik edinmeye pek imkân vermediği gibi, o sırada daha çok türdeşlikten yana ideolojilerin güçlendiği düşünülürse, özerklik hakkı gibi taleplere kulakların tamamen tıkalı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca bu hakların güvencesi ulusun içinde yabancı gibi görülen kişilere uluslararası toplum tarafından Milletler Cemiyeti'nin garantörlüğündeki uluslararası antlaşmalarla verildiği için, ulusal azınlıkların, özellikle çoğu zaman olduğu gibi komşu bir devletle birleşmeyi savunanların "yabancıнын temsilcisi" ya da beşinci kol olarak görülmesi kaçınılmazdı. Bu nedenledir ki, temel antlaşmalarda azınlıklarla ilgili hükümlerden kurtulmanın yolunu bulamayan devletlerden birçoğu sonradan söz konusu azınlıklardan kurtulmanın bir yolunu aradı.

Bu mesele Türkiye'nin önüne de benzer şekilde kondu. Lozan'da yapılan uzun müzakereler sırasında Ankara'yı temsil eden delegasyon sadece Müslüman olmayan azınlıkları tanımayı kabul etti. Bu, yeni devletin kuruluş mantığına da uygundu. Gayrimüslimler "ulusun" üstesinden zafferle geldiği eski bir mücadelenin kalıntısıydı. Müttefiklerin onları güveneye alma gayretleri ihanetlerine dair ek bir kanıt olarak görülmekte, talep edilen garantiler bu ihanetin süreceği yolunda bir kehanet gibi algılanmaktaydı. Azınlıklara hoşgörü gösterilmesi son kertede kabul edildi, ancak Ortodoks Hristiyanlar söz konusu olduğunda bire bir karşılıklılık ilkesi gözetilecekti. Buna göre İstanbul belediye sınırları içinde ve Türkiye'ye bırakılan Ege adalarında yaşayanlara gösterilen hoşgörüye karşılık Yunanistan'a bira-

kılan Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar da aynı haklardan yararlanacaktı. Zorunlu mübadeleden kurtulabilen topluluklar sadece bunlar oldu.

Uluslararası tanınma için ödenmesi gereken bu bedel dışında, ulusu oluşturan Müslüman nüfus içinde azınlıkların varlığını tanımak söz konusu değildi. Zaten "azınlık" olumsuz çağrışımlarla yüklü ve azınlığa mensup kişiyi ikinci sınıf vatandaş şeklinde niteleyen bir deyim olduğundan, o sırada Türkiye'de herhangi bir grubun özgüllüğünü savunanlar azınlık statüsü ya da adlandırmasını kullanmaktan özellikle kaçınılmaktaydı. Ulusun nasıl nitelendirileceğine gelince...

Ulus, silahla kazanılmış ve uluslararası tanınmayla çizilmiş sınırlar içinde Anadolu topraklarında toplanmış ve bir arada yaşayan halkın niteliği idi. İmparatorluğun bütün öteki halkları "Türkler"den kurtulmuş ve "Türkleri" topraklarından atmış olduğuna göre, demek ki elde kalan son toprağa sığınanlar da "Türkler" olacaktı. Ancak, Anadolu'nun Hıristiyan halkları Birinci Dünya Savaşı ve onu izleyen bağımsızlık savaşlarıyla tasfiye edilmiş olsa da, acaba Lozan'da çizilen sınırlar içinde yaşayan Müslüman halkların hepsi bu nitelemeyi kabul ediyor muydu?

Kurucu önder Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da 23 Nisan 1920'de toplantıya çağrılmasını izleyen günlerde yaptığı bir konuşmada böyle bir sorun olduğunun farkında görünüyor: "(...) bu yüce meclisi oluşturan kişiler yalnız Türkler değildir, yalnız Çerkezler değildir, yalnız Kürtler değildir, yalnız Lazlar değildir. Bütün bu Müslüman unsurlardan oluşan 'mütecanis' bir bütündür." Gürcü ailesinden bir dil konuşan ve 1921'de Sovyet sistemine katılan Gürcistan'ın kendisine ait olduğunu savunduğu Müslüman halk Lazlar, yeni devletin kurucu üyesi olmayı iddia edebilecek kadar kalabalık değildi. Kuzey Kafkasya göçmenlerinin hepsi için kullanılan ortak adla Çerkezlere gelince, onlar da göç etmekle kaderlerini zımnen Türklerinkiyle birleştirmeyi kabul etmişti. Peki ya Kürtler?

Kürtlerin özelliği, öteki halklardan farklı olarak kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmamış olmalarıydı. Padişahla kişisel bağları aşiret beylerinin sadakatlerinin 1918 çöküşünden sonra da devam etmesini sağlamıştı. Öyle ki, İstanbul ya da Paris'te yaşayan bir avuç entelektüel bir yana bırakılırsa, imparatorluğun dağılma ve cumhuriyetin kurulma süre-

cinde Kürt kimliği savunulmadı. Buna karşılık kendi denetimi altındaki Irak'ı Osmanlıların elinde kalacak topraklardan ayırmak üzere bir Kürt varlığının oluşmasını isteyen, İngiltere'ydi. Sevr Antlaşması müttefiklerden antlaşmanın onaylanmasını izleyen altı ay içinde Kürtler için bir özerk bölge ve özerklik statüsü oluşturmalarını istemekte ve Kürtleri de bir yıl içinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak bu bölgenin bağımsızlığını talep etmeye çağırıyordu. Bu gelişme benzersiz bir durum yaratmıştı; zira antlaşmanın tarafları önce bir toprak belirliyor, daha sonra da buna sahip çıkmaları için sahibine çağrı yapıyordu.

Bu belirsizlik olayların daha sonraki seyrini etkiledi. Türkler ateşkes-ten birkaç gün sonra İngilizler tarafından işgal edilen Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olduğunu savunmaktaydı. İngiliz yönetimine tabi olan Kürt aşiretleri 1919'dan beri ara ara isyan çıkartıyordu. Ankara'nın kontrolü altındaki aşiretler ise bir yandan Büyük Millet Meclisi'ne temsilci gönderirken, bir yandan da aynı zamanda halife olan padişaha itaati sürdürüyordu. Mustafa Kemal de zaten Musul'u, İstanbul'u işgal etmiş olan müttefiklerin elinden kurtarma iddiasıyla yola çıkmamış mıydı? Vilayetin petrol kaynakları bakımından çok zengin olması durumu daha da karmaşıktırdı, ancak, oluşum halindeki yeni ulus-devletin kurucularının gözündeki asıl önemli mesele, Osmanlı devletinin parçalanma seyrini hatırlatan herhangi bir merkezkaç mantığa geçit vermemekti. Dolayısıyla ulus, Kürt varlığını tanımayan, tek ve bütünlümlü bir halktan oluşmalı, yani sadece Türk olmalıydı.

Ne var ki, Kürtlerden bir bölümünün başka bir yönetime tabi olması Kürt varlığının tanınması yönünde sürekli bir baskı yaratacaktı. Ankara'nın eskiden Osmanlı olan Kürt topraklarının bütününe birden çok kez denetlemeye çalışması, petrol gelirlerinden pay alma isteğinden çok, sınır ötesi Kürt grupların ulusal bir kimlik kazanmalarını –ve bu kimlikle kendi topraklarında hak iddia etmelerini– önleme isteğiyle ilişkiliydi. Bu, oldukça çelişkili bir durumdu: Yeni Türk devleti bir yandan Hristiyan azınlıkları sınır dışına atar ve kalanlar üzerinde asık suratlı bir gözetim uygularken, bir yandan da başka herhangi bir grubun azınlık statüsü edinmesine kesinlikle karşı çıkarak Osmanlı geçmişini hatırlatan herhangi bir özerklik arayışını önlemeyi hedefliyordu; ancak, Kürtlerin henüz bir kimlik talebinde bu-

lunmayışının tarihin gecikmesinden başka bir şey olmadığını da biliyordu. O günün gelmesini önlemek için Kürt topraklarının tamamını kendi denetimi altında tutmaya kararlıydı.

Sonunda Lozan Antlaşması, İngilizlerin elindeki Musul'la ilgili Türk talebi konusunda tökezledi. İngilizler geri adım atmadı; 1923'te cumhuriyet ilan edildiğinde henüz kesinleşmeyen tek sınır Irak sınırıydı. Hilafetin kaldırılması ve 1924'te Osmanlı hanedanının sınır dışı edilmesi, Kürtlerin kendilerini özdeşleştirmekte zorluk çektikleri bir devletle olan son bağlarının da kopmasına yol açtı. Geleneksel Kürt üst yönetimi önerilen üniter ve cumhuriyetçi modeli tanımayıp 1925'te isyan etti. Ankara ise bu durumdan, şöyle ya da böyle isyana karışıklarını iddia ettiği eski düzen yandaşlarını ve emperyalizmin entrikalarını suçlamak için yararlandı. İsyân bastırıldı, ama Kürt sorunu da doğmuş oldu. Musul vilayeti 1926'da kesin olarak Irak'a bağlandı. Ankara petrol gelirlerinden pay alma konusunda fazla ısrarcı değildi ve sürekli bir gelir almak yerine bir kez ödenen bir tazminatla yetindi; buna karşılık, Iraklı Kürtlere özerklik tanımamasını manda yönetiminden sorumlu İngiltere'den açıkça talep etti. İngilizler de kabul ettiler ve sözlerini tuttular.

ULUS-DEVLETİN İNŞASI

Musul meselesinin çözülmesiyle Doğu sorunu kapanmış görünüyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın galibi büyük devletler sonuçtan şikâyetçi değildi; bölgedeki jeopolitik çıkarlarını korumuşlardı. Sevr Antlaşması'nın uygulanamayışı, asıl dert Türklerle hesaplaşmak değil birkaç yüzyıldır süregelen son derece karmaşık bir sorunu çözmek olduğundan, bu yolda karşılaşılan geçici bir sıkıntı olmanın ötesine gitmiyordu. Rusya'nın –yeni kuşandığı Sovyet üniformasıyla– Akdeniz'e doğru genişlemesini önleyecek, üstelik her geçen gün Batı yanlısı eğilimlerini daha çok sergileyen güçlü bir iktidarın varlığı onları hiç de rahatsız etmemekteydi. Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını kaybetmenin üzüntüsünü ufak tefek kazanç ve kayıplarla telafi ettiler. Yunanistan da uğradığı yenilginin ve Küçük Asya'dan gelen göçmen akınının şokunu atlatmakta hayli başarılı olduğu için, eski hasımlar –Mustafa Kemal Atatürk ve Elefterios Venizelos– arasında iki savaş arası dönemle İkinci Dünya Savaşı yılları boyunca sürecek oldukça

sağlam bir Türk-Yunan anlaşması imzalanabilirdi. Yaşadığı şokun etkisiyle sersemlemiş ve göçtükleri ülkelere uyum çabasına yoğunlaşmış olan Ermeni diasporası ise henüz herhangi bir tepki verecek durumda değildi. Kürtlere gelince, İkinci Dünya Savaşı'na kadar sık sık ayaklandılar, ancak bunların hepsi başarısız kaldı ve uluslararası planda fazla yankı uyandırmadı. Sonunda Kürt meselesi dünyanın her yanında pek çok örneği olan yerel bir huzursuzluk kaynağı haline geldi.

Türkler artık uzun bir nekahat ve toparlanma dönemine girmiş görünüyordu. Rejim pek demokratik sayılmamakla birlikte kararlı bir reformcu irade sergilemekteydi. Ülke pek müreffeh de değildi, ama nüfusun aniden azalması –Yunanistan'la yapılan zorunlu nüfus mübadelesiyle gelenler gidenlerden daha az sayıdaydı– toprakların ve kaynakların yeniden paylaşılmasına yol açmıştı ve hayatta kalanların hepsi görünüşte o korkunç on yıllık badireyi atlatmış olmaktan hoşnuttu. Unutma isteği, yitirilmiş yurtların özlemini tamamen örtmüş görünüyordu. Nitekim iki savaş arası dönemde bu özlemi dile getiren kayda değer herhangi bir gösteri olmadı.

Devlet de bu eğilime ayak uydurdu, belki de onu bizzat destekledi; İttihat ve Terakki Komitesi'nin Osmanlı'nın çöküşünü hazırlayan Pantürkçü (Turancı) yayılcılığını açıkça reddetti ve egemenliğine kiskançlıkla sahip çıkarken, Misak-ı Milli hedeflerine ulaşılmış olmasından duyulan memnuniyeti vurgulamaya özen gösterdi. İktidar öncelikle, cumhuriyetin kurucusuna atfen kabaca Kemalist olarak nitelenen bir ideoloji çerçevesinde devleti modern, yani Batılı bir ulus yaratmak için kullanma kararlılığındaydı. Bu amaçla, o sırada gözde olan çeşitli modellerden esinlendi: Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğmuş komşu milliyetçilikler kadar, iki savaş arası dönemde Avrupa'yı kasıp kavuran sertlik yanlısı söylemlerden ödünç aldığı şeyler vardı; ama Türkler hakkında dış dünyada var olagelmış önyargılara yanıt vermekten de kaçınmıyordu. Bütün bunların üstesinden gelmek kolay değildi kuşkusuz ve eğer Kemalist tarihçilik Osmanlı geçmişinin bütününe bir çarpı işareti koymaya karar verdiyse, bunun nedeni yalnızca eski düzenle köprüleri atma isteği değil, aynı zamanda bu geçmişin Batı dünyasına katılmak isteyen bir ulus için taşınamayacak kadar ağır bir yük olduğuna yönelik inançtı. Osmanlı mirası reddedilince mitik bir geçmişe sığın-

mak gündeme geldi ki, bunun da kendine göre sakıncaları vardı. İmparatorluğun çöküşünü izleyen süreçte insana bıkkınlık verecek kadar sık tekrarlanmış olan, Türklerin eski Yunan ve Bizans'a ait Küçük Asya'yı zorla gasp ettiği iddiasına karşı Kemalizm ister istemez kendine yerel atalar icat etme, bunun için de Eski Yunan'dan önceye uzanma gereğini duymaktaydı. Anadolu'ya özgü bir uygarlık olan Hititler sanki işe yarayacakmış gibi görünüyordu, ama onların da Hint-Avrupa kökeninden geldiğinin keşfedilmesi işleri karıştırdı. Bunun üzerine, hem prestijli hem de doğrulanması mümkün olmayan bir geçmişte karar kılınarak, Orta Asya'da bulunduğu ve tüm uygarlıkların anası ve matrisi olduğu iddia edilen bir ön-uygarlık tezi ne sarılındı; bu uygarlıktan gelen Türkler Orta Asya'dan çıkıp uygarlaştırmak amacıyla tüm dünyaya yayılmıştı.

Ulusa meşruiyet sağlamak derdiyle yapılmış araştırmaların ürünü olan bu hayali "anayurt", kapağı Anadolu teknesine atmış insanların gerçek yurtlarının, Makedonya'nın, Girit'in, Dobruca'nın, Abhazya'nın, Kırım'ın, Bosna'nın ve başka nice toprağın yerini alıyordu. Öte yandan dönemin ırkçı teorilerinden etkilenen, ulusa çok eski geçmişte kalan bir ortak köken bulma saplantısı, üzerinde yaşanan topraktan ciddi bir kopuş getiriyor, Anadolu'da yaşanmış binlerce yıllık geçmişi yok sayıyordu. Paradoksal biçimde, orada daha önce yaşamış olanlar egemen söyleme katılmadıkları takdirde yabancı kategorisine yerleştiriliyor, böylece toprak üzerindeki tüm haklarını kaybediyorlardı. Cumhuriyetin kurucusunun ünlü "Ne mutlu Türküm diyene" sözüne rağmen, her isteyen Türk olamıyordu. Bu yanılla Türk milliyetçiliği Balkan ülkelerindeki diğer milliyetçiliklere benzermekteydi; o da diğerleri gibi, aynı dine mensup olanları ulusa dahil ederek farklı kimlik arayışlarına kapıyı kapatıyor ve başka dinden olanları yabancı sayarak ulus bünyesinden dışlıyordu. Böylece Kürtler Türk oldukları için Kürt kimliğini savunamazken gayrimüslimler her yola başvurularak dışlanması gereken yabancı bir unsur olarak görülüyor, bu da zamanla, azınlık statüsünün sağladığı hakları kaybetmeleri sonucunu doğuruyordu.

Toprak talebinden vazgeçildiğine dair beyanlar, uluslararası konjonktür izin verdiğinde Misak-ı Milli çerçevesinde kimi düzeltmeler yapılmasını engellemedi. Bu bağlamda Türkiye 1936'da Boğazlar üzerinde mutlak

egemenliğini kazandı ve 1938-1939'da, Hitlerle olan devamlılık adına Ha-tay adı verilen İskenderun sancağının Türkiye'ye bağlanmasını sağladı. An-cak bu dönemde Osmanlı mirası kesin olarak reddedildiği için, İkinci Dün-ya Savaşı sırasında, bu yöndeki kimi kışkırtmalara rağmen ülkenin revizyo-nizm girdabına kapılması önlenmedi. Nazi Almanyası'nın yanı sıra Kafkas-ya'da yeni maceralara atılma hayali gören küçük Turancı gruplar yargılandı ve 1947'de Yunanistan on iki adayı ilhak ettiğinde –bu adalar 1912'de Os-manlıların elinden çıkarak İtalyan egemenliğine geçmişti– Ankara, Trak-ya'da yaşayan Müslümanların yararlandığı azınlık haklarının adalarda yaşa-yan Türklere uygulanması için talepte bile bulunmadı.

Soğuk savaşın yol açtığı kutuplaşma, paradoksal olarak, Türkiye'nin dış dünyaya açılmasına katkıda bulundu. Balkanlar'da komünist rejimlerin kurulmasının yol açtığı yeni göçmen dalgası kimsenin saklamaya yelten-mediği bir hafıza tazelenmesine fırsat verdi; zira göçü ülkenin yeni konu-mu, NATO'nun sınır bekçiliği ve komünizm karşıtlığı meşrulaştırıyordu. Ayrıca ABD'yle kurulan ittifak ona ister istemez, yakın geçmişte sahip oldu-ğu hegemonya rolünü hatırlatan ve değerlendiren bölgesel bir boyut kazan-dırmaktaydı. NATO'ya Yunanistan'la aynı zamanda kabul edilmiş olmak iki ülke arasında 1930'larda oluşan ittifakın kesinlik kazanmasını sağlaya-cağa benziyordu.

DOĞU SORUNUNUN YENİDEN ORTAYA ÇIKMASI: KIBRIS SORUNUNDAN...

Kıbrıs sorunu işte tam bu sırada patlak verdi. Doğu sorununun bu kez ortaya çıkışında başlangıçta ne soruna taraf iki ülke, Yunanistan ve Tür-kiye arasındaki ilişkiler ne de bölgesel toplu durum etkili olmuş gibi görü-nüyor. Gerçekten de mesele Kıbrıs'a özgü, Kıbrıslı Rumlarla Kıbrıslı Türk-ler arasında çıkan ve iki ana-ulus ülkenin sonradan içine çekildikleri bir an-laşmazlıktı. Adanın 1878'de İngiltere'ye verilmiş olması Kıbrıs'ın Doğu so-rununun dışına çıkmasına yol açmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çökü-şünün izleyen, ulusların yeniden kuruluş sürecine dahil olmasını önlemişti. Aksi halde muhtemelen Girit benzeri bir çözüm bulunacak, ada Yunanis-tan'a bağlanarak Müslüman nüfusun bir defada ya da aşamalı olarak ada-dan dışlanması gündeme gelebilecekti. Olayların böyle gelişmemesinin ne-

deni İngiltere'nin Ortadoğu açıklarına demir atmış bu adayı olabildiğince uzun süre elinde tutmak istemesiydi. Yoksa Helenizmin büyük hayalini Kıbrıslı Rumların da Ege adalarındaki "yurttaşları" kadar benimsediklerinden şüphe edilemezdi.

Yunanistan ile Türkiye'nin 1923'te belirlenen sınırlar içinde bir düşünme ve ulusu yeniden oluşturma dönemi yaşamaları Kıbrıslıların da kendi düşlerine gömülmesine yol açmıştı. Eğer bu düşler 1950'li yıllarda yeniden canlandıysa, bunun nedenini iki ana ulustan birinde ayrılıkçı bir hareketin güçlenmesinde değil, yaşlı İngiliz İmparatorluğu'nu sarsan sömürgeciliğin tasfiyesi dalgasında aramak gerekir. Bu bağlamda komünizme karşı iç savaş Batılı koruyucuları sayesinde kazandıkları için onları ürkütmek istemeyen, gene de iç savaş felaketinden sonra Helenizmin yeni bir başarıyla durumu kurtarmak isteyen Atina hükümetlerinin desteğini arayanlar Kıbrıs Rumları oldu. Karşı tarafta da Girit örneğini saplantı haline getirmiş olan Kıbrıslı Türkler, bu kez adadaki varlığını ufukta beliren çıkar çatışmasında hakem rolü oynayarak uzatmanın yolunu bulan İngiltere'nin onayıyla Ankara'yı işin içine kattılar.

Böylece 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başındaki büyük alt üst oluş sırasında ne savaş, ne isyan, ne katliam, ne etnik temizlik yaşamış ender yerlerden biri olan Kıbrıs, Doğu sorununun *remake*'i denebilecek bir kopyasının sahnelendiği yer oldu. Eğer Yunanlı ve Türk yöneticilerle kamuoyları Kıbrıslı kardeşleri için, birkaç on yıldır sabırla yürütülmekte olan anlaşmazlıkları giderme politikasını kısa sürede berhava edecek ve İstanbul'un fethinden beri birikmiş olan bütün kinleri ortaya dökecek kadar şiddetli bir tutkuya kapıldıysa, bunun nedeni öncelikle Kıbrıs'la ilgili talebin iki tarafa da yenilgiyi aşma fırsatını vermesinde aranmalıdır. Bu talep Yunanlılar için 1922 "felaketi"yle Helenizmin büyük amacından tamamen vazgeçilmediği anlamını taşıırken, Türkler de Anadolu'ya doğru bitmeyen göçü engelleme gücüne nihayet sahip olduklarını kanıtlayacaktı.

Bilinçaltındaki geleceği şekillendirmekten çok geçmişle hesaplaşma dürtüsüyle gündeme getirilen bu sürecin kaçınılmaz sonucu, Kıbrıs sorununun her aşamada biraz daha kızışması oldu. 1960'ta iki toplumlu bir devlet konusunda uzlaşmaya varılmışken, 1963'te bu uzlaşma tartışmalı

hale geldi ve giderek tırmanan husumet 1974'te Türklerin adaya askeri müdahalede bulunmasıyla noktalandı. Bu müdahale, Türkler 1923 sınırlarının dışına güç kullanarak ilk kez çıktığı için, dış dünyayla olan ilişkilerin baştan aşağı değişmesi anlamına da geliyordu. Arada geçen sürede Türkiye'nin soğuk savaş çerçevesinde bölgesel güç olması, işbaşına gelen muhafazakâr hükümetlerin gelenekleri diriltmek ve Kıbrıs sorununu da bu amaçla kullanmak istemesi, Osmanlı geçmişine farklı bir gözlemlerle bakılmasına yol açmıştı. Bu geçmiş acılı ya da utanılacak bir anı olmaktan çıkarak şanlı bir dönem gibi görülmeye başlıyordu. Büyük uygarlaştırmacı dönem artık Orta Asya'yla ilişkili mitik dönem olmaktan çıkmış, hoşgörü ve ilerleme sağlayan *pax otomana*'yla özdeşleştirilmeye başlamıştı. Ayrıca çok-etnikli gerçekliğini yitirdiğinden, imparatorluk Türk ulus-devletinden geçmişe doğru yapılan bir yansıtma, bir projeksiyon olarak düşünülmekteydi. İşte bu bağlamda imparatorluk toprakları ilk kez "yitirilmiş yurtlar" olarak algılanmaya başladı. Yeniden icat edilen bu geçmiş Türk-Yunan çatışması bağlamında bir ayna işlevi görmektedir. Anlaşmazlığın dirilmesi, Yunan tarafının da 1922 "felaketini" Büyük Düşünce'nin (*Megalo İdea*) sonu olarak görmekten vazgeçmesi demektir. Böylece "yitirilmiş yurtlar"ın keşfi iki tarafta birbirini besleyen, suçlama ve endişeleri diriltten bir süreç oldu. Yunanlılara bakılırsa Türkiye en ufak bir kuşku duyulmayacak şekilde yeni-Osmanlıcı bir yayılma evresine girmişti. Türklere göre ise Yunanlıların sergilediği iştah, imparatorluğun gerileyebileceği son noktaya gelmediğini düşündüklerini gösteriyordu, dolayısıyla toprak kaybı tehlikesi hâlâ gündemdeydi. 1923'te kurulan denge en azından zihinlerde bozulmuştu, hayalet uzuvların acısı yüreklere yerleşiyordu.

1974 müdahalesi bütün korkuları doğruladı, bütün endişeleri haklı çıkardı. Türkiye açısından bu harekât, Kıbrıs hiçbir zaman Misak-ı Milli sınırları içinde olmamış olsa da, artık daha fazla geriletilemeyeceği yollu iradesini kanıtlayan zorunlu bir adımdı. Yunanistan açısından ise Kıbrıs geçmişte hiçbir Yunan devletinin parçası olmamış olsa da, Helenizmin etkisindeki bir toprağı hedef alan açık bir saldırıydı. Daha önemlisi, bu olayla Kıbrıs sorunu gerçek anlamda uluslararası sahneye taşındı ve Türk müdahalesi orada, ege-men bir devlete yapılmış bir saldırı olarak neredeyse oybirliğiyle mahkûm

edildi. Bu durum Türk kamuoyunda büyük güçlerin Babiâli'yi mahkûm etmek için oybirliği sağlamada zorlanmadıkları Osmanlı dönemi hatıralarını canlandırmakta gecikmedi ve bir tarafta “Osmanlı yayılmacılığı” korkusunun uyanması, diğer tarafta “Hıristiyan cephe” tehdidini tetikledi.

Durum bütün bu önyargıları istismar etmeye uygun kıvama gelmişti. Yunanistan, Türkleri geriletebilecek tek gücün “medeni dünyanın” basıncı olduğuna kanaat getirmişti. Bu vizyonda Amerika Birleşik Devletleri’nin Sovyetler Birliği’ne karşı uyguladığı *containment*, sınırları içinde tutma politikasının da mutlaka bir payı vardı. Buna göre Türkiye’yi uluslararası planda dışlama ya da marjinalleştirme amacıyla saldırgan ve etrafına zarar veren bir güç olarak gösteren sabırlı ve ısrarcı bir propaganda günün birinde mutlaka amacına ulaşacaktı. Yunanistan bu amaç için Ermeni diasporasıyla kurduğu ittifaka güvenebilirdi. Söz konusu diaspora 1948’den sonra Yahudilere karşı yürütülen holokost –imha– politikası etrafında kurumsallaştırılan “soykırım” terimini öne çıkararak 1915’te trajik bir şekilde sekteye uğrayan kendi ulusal projesini gündemde tutma derindeydi.

Bu saldırıda çok verimli bir alan olan Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılış döneminde geliştirilmiş literatüre yaslanılıyordu ve Batılı kamuoyu bu görüşleri kabule yatkındı; dolayısıyla eski Türk imajının insanların kafasında yer etmesini sağlamak o kadar da zor olmadı. Bu ise Türk tarafında iki kötü sonuç doğurdu. Bunlardan ilki, Osmanlı’nın son döneminde hüküm süren, düşmanlarla çevrili olma duygusuydu ki, muhafazakâr iktidarlar bu duyguyu istismar ederek çatık kaşlı bir milliyetçilik yaratmayı başardılar ve kendilerini dört bir yandan gelen tehlikelere maruz kalmış yapayalnız bir halkın koruyucusu ilan ettiler. Ülkenin iç dinamiklerinin tıkanması sonucu 1980’de yapılan askeri darbe de ne içteki gerilimin düşmesine ne de dışarıdaki Türkiye’yle ilgili önyargıların azalmasına yardımcı oldu.

...KÜRT SORUNUNA

Kürt sorununun 1980’li yıllarda yeni bir boyut kazanması daha çok kendi dinamiklerinden beslenmiş olsa da bu bağlamdan bağımsız değildi. Bu aslında cumhuriyetin başlangıcından beri süregelmekte olan yerleşik bir sorundu; zira Kürtler kendilerini Kürt hissetmekten vazgeçmemişti.

Buna karşılık, birbirini izleyen siyasi iktidarların kendilerini Kürtlerin var olmadığına inandırması siyasi bir çözüm bulmak anlamına gelmiyordu. İki savaş arası dönemde aşiret yapısından etkilenen ayaklanmaların 1980'li yıllarda Marksizmden esinlenen bir gerilla hareketine dönüşmesi birkaç olayla ilişkiliydi. Bunları yerel planda aşiret ilişkilerinin zayıflaması, Türkiye'de 1970'li yıllarda solla sağ karşı karşıya getiren bir çatışma ortamının ortaya çıkması, 1980 askeri darbesi ve darbeden sonra işbaşına gelen iktidarın izlediği ikircikli siyaset olarak sıralamak mümkündür; ama kurtuluş hareketlerinin etkili olduğu uluslararası konjonktür de hesaba katılmalıdır. Gerilla hareketinin ve uğradığı baskının yankıları Türkiye'ye pek de olumlu bakmayan dünya kamuoyunu besleyen bir başka faktör oldu. Öyle ki, Kürt hareketi ona sempatiyle bakan bir akım tarafından desteklenirken, Türk kamuoyunun uluslararası bir komplo tarafından çepeçevre sarıldığı yollu izlenimi pekişmekteydi.

Kürt sorunu doğrudan Osmanlı geçmişine gönderme yapmaktaydı, zira burada kendini devletin –artık üniter bir ulus devlet olarak tanımlansa da– dayattığı çerçeve içinde göremeyen bir halk hareketinden söz ediyoruz. Dünya kamuoyunun, özellikle Batılıların Kürt hareketine beslediği sempati Türkleri uluslararası kamuoyunun Türk ulus-devletini içine sindirmediği ve post-Osmanlı bir mantık çerçevesinde Türkiye'nin parçalanmasına olumlu gözle baktığı konusunda ikna etti. Kaldı ki, Kürt hareketi sık sık, olası bir Kürt devletine yer veren tek uluslararası belge olan Sevr Antlaşması'na gönderme yapıyordu. Türklerin –üst düzey sorumlular dahil olmak üzere– gözünde, kabul etmedikleri bu antlaşma, bu konuda hayıflanılan Batı'nın hâlâ nihai hedef olarak koruduğu gizli bir protokoldü. “Sevr sendromu” böylece çatık kaşlı milliyetçiliğin dayanak noktası oldu. Türklerle Batılılar artık birbirlerini imajları çarpıtan aynalarda seyredermiş gibi seyretmeye başlamıştı. Bir taraf kendini yeniden imparatorluğun kaderine mahkûm edilmiş görürken, öbür taraf yavaş yavaş aynanın ona yansıttığı bu imaja alışmaya başladı. Bu post-Osmanlı kadcerciliğe hapsolan cumhuriyetçi Türkiye de, eskilerin aynısı olarak algıladığı sorunlara aynı tepkileri vererek aynı sonuçlara ulaşma riskiyle karşı karşıyaydı.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI

Komünizmin çöküşü, durumu daha da karmaşık hale getirdi. Sovyetler Birliği'nin yıkılması, Yugoslavya'nın parçalanması ve Körfez Savaşı, hepsi de 1991 yılında ve yakın çevresinde meydana gelen bu üç olay, Türkiye'nin kırk yıldan beri içine yerleştiği soğuk savaş çerçevesini paramparça etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu Anadolu matrisine hapseden kısaç artık mevcut değildi, ama bu matrisi bir kaleye çevirmiş olan cumhuriyet buradan nasıl çıkacağını bilemiyordu. Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve daha uzak yerler modern bir bölgesel gücün etkisine açılabilirdi pekâlâ, ancak Osmanlı geçmişi bunun önünde bir engel olarak dikiliyordu. Adriyatik'ten Çin Denizi'ne uzanan ve Türkiye'nin motoru olduğu bir Türk dünyası boş bir gömlek olmanın ötesine gidemedi. İçini doldurmak için fazla büyüktü, buna karşılık Türklerin dönmesinden korkan ya da korkmuş gibi yapanlar açısından bir korkuluk işlevi görüyordu.

Ne var ki, ülkeyi çevreleyen dünyanın dışı açılması şaşırtıcı bir kimlik yenilenmesine yol açtı. Yurtlarına kavuşma umudunu tamamen kaybettikleri için Türk olmayı kabullenenler kendini sahneye yeni çıkan kimliklerle özdeşleştirmeye başladı. Arnavutluk, Makedonya ya da Dağıstan bir haritadaki noktalar olmanın ötesinde ziyaret edilebilecek, ticaret yapılabilecek ülkeler haline gelmişti. Böylece Türkiye'de oldukça geniş bir Avrasya kökeninden gelenlerin kurduğu, folklor kadar siyasetle de ilgili derneklerin sayısı görülmedik biçimde arttı. Acaba bireyler ulus-devletin kuruluşundan beri sahip olduğu katılığı aşarak dışı açılmayı gerçekleştirebilecek miydi?

20. yüzyıl, biterken, bir bakıma geriye doğru ilerleyerek diplomasinin 1920'li yıllardan beri çözüme kavuşturmuş olması beklenen Doğu sorununun bütün önemli dosyalarını yeniden açmıştı. Toprakların, her biri kendi sınırları içinde diğerlerinden kopuk, kendine şanlı sayfalarla dolu bir geçmiş icat edip korkunçlukları unutmaktan yana, bütün şerefleri kendine saklayıp günahları komşuya yıkan ulus-devletler şeklinde bölünmesinin başarısızlığı ortaya çıkmıştı. Demir perdenin yıkılmasından bu yana ulusal formasyonların hızla sahneye çıkması, uzun vadede, bu ulusların bir gelecek perspektifi taşımasından çok, geçmişte yapamadıklarını tamamlama çabasıyla açıklanabilir. Her biri kendine ulusal bir kimlik yaratmaya çalışan bu

yeni devletler aynı zamanda, nicedir sahip olmak için bekledikleri ve onca zorlukla kazandıkları egemenliklerinin bir bölümünü, Avrupa Birliği'nin oluşturduğu ulus üstü kuruluşa kabul edilmeleri karşılığında Brüksel'e devretme telaşı içinde.

Bugün yeni olan şey, 19. yüzyılda elinde bulunan harekete geçirme yeteneğini kaybettiği açıkça görülen ulus-devleti aşma yönündeki uzun yürüyüştür ve Avrupa Birliği bu sürecin en inandırıcı denemesini oluşturmaktadır. Bu projeye katılmakla, gerçek motivasyonu ne olursa olsun, Türkiye de aynı perspektifi benimsemiş oluyor. Ancak, son otuz yılda her iki tarafın diğerini algılayışında meydana gelen değişimler nedeniyle kartlar bir kez daha karışmış durumda. Avrupa Birliği'ne üye olmak isteyen Türkiye bu kararıyla egemenliğinin giderek daha önemli bir bölümünü devretmeye hazır olduğunu beyan ederken, bir yandan da Birliği, toprak bütünlüğünü ve ulusal egemenliğini tehdit eden bir varlık olarak algılamakta. Avrupalılar da kendi açılarından Türkiye'yi, çok açık olmasa da, Doğu sorununun kalıtsal bozukluklarını peşi sıra getiren bir imparatorluk kalıntısı gibi görüyor. Bu ise iki tarafın da Türkiye'nin herhangi bir ulus-devlet gibi ele alınamayacağı şüphesi ya da inancını –hangi tarafta yer alındığına bağlı olarak– taşımasına yol açıyor. Oysa Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olması bir yandan toprak bütünlüğünün garanti altına alınması, bir yandan da karşı karşıya kaldığı sorunların ulus üstü bir bütünleşme çerçevesinde çözüme kavuşması demektir.

Kıbrıs sorununun ortaya çıkması ve 1974'ten sonra Yunanistan ile Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye karşı *containment* politikası uygulaması –ki Ermeni diasporası ve Kürt hareketi de bu politikayı desteklemektedir– Türkiye'nin hâlâ post-Osmanlı, başka bir deyişle Osmanlılıktan tam çıkamamış bir ülke imajıyla anılmasına önemli bir katkı yaptı. Bu politikayı geliştirenler ulus-devlet olma niteliğini sorguladıkları Türkiye'nin, her türlü mantığa aykırı biçimde, kendi iç gerilimleri ve düşman değilse de eleştirel bir dış dünyanın baskısının bir araya gelmesi sonucu yıkılacağını ummaktaydı. Venizelos'un 1919'daki öngörülerine geri dönmüştü. Ne var ki, arada geçen sürede üç kuşak cumhuriyetçi bir ulus-devlet kurmayı başarmıştı ve bu devletin birileri öyle istediği için yıkılacağını ummak boş bir

hayaldi. Sağduyunun üstün gelebilmesi için gene de, Kürt gerilla liderinin yakalanmasını beklemek gerekti. Yunan siyaset adanları uluslararası topluluğun dışladığı, istikrarsız bir komşunun, Avrupa kurumlarına dahil olmuş, sorumluluklarını isteyerek ve tam olarak yerine getiren bir Türkiye'ye kıyasla çok daha kaygı verici olduğunu sonunda kavradı. Böylece Yunanistan 1999'da, öncülüğünü üstlendiği ve baş aktörü olduğu ret cephesinden çekildi ve Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğini desteklemeye başladı.

Bu tavır değişikliği şartların önemli ölçüde değişmesine yol açtı; zira Avrupa'daki Türk düşmanı çevrelerin elinden Yunanistan'ı Türkiye'nin üyeliğine karşı kullanma imkânını almakla kalmayıp, bu adaylığa karşı içeride var olan itirazların da önemli ölçüde azalmasını sağladı. Demokratik tercihler ne yönde gelişirse gelişsin yerleşik güçlerin (*establishment*) ülkeyi yönetmekte devam etme kararlılığını gizleyen ulusal egemenlikçilik, Avrupa umudu arttıkça gerilemeye başladı. Bunun önemli sonuçlarından biri, Türklerin Kıbrıs sorunu konusundaki katılıklarından uzaklaşması oldu. Kıbrıs'ın Anadolu'yu ele geçirmek isteyenlerin durdurulduğu son mevzi ve geçmişte yaşanmış gerilemelerin nihai rövanşı olduğu yollu imaj Avrupa perspektifinin gelişmesi karşısında geçerliliğini yitirdi. Birbirlerine Osmanlı hayaletleri gösteren çarpıtıcı aynalar nihayet çatlamaya başlamıştı.

Bu, sorunların çözüldüğü ya da mutlaka çözüm yoluna girdiği anlamına gelmiyor. Bunun anlamı ancak, sorunların şimdiden sonra hem geçmişin bilançosu hem de gelecek perspektifleri bakımından üzerinde anlaşılan bir uzlaşma çerçevesinde ele alınacağı olabilir. Artık, mutlak egemenlik ya da kimliklerin bir toprakta cisimleşmesinin daha çok bir yanılsama olduğunu görmek gerek; buna karşılık, refahı hatta mutluluğu yakalamanın iktidarların iç içe geçmesini, zenginliklerin paylaşılmasını ve insanların birden çok kimlik edinerek serbestçe dolaşmasını akılcıca yönetmekle mümkün olduğu daha iyi anlaşılıyor.

Geçmişe gelince, biten çalkantılı yüzyıl en azından, unutma çabasının sahte bir çözüm olduğunu kanıtladı. Bastırılan şey unutulmadığı gibi, yeniden su yüzüne çıktığında baş edilmesi çok daha zor bir hal alabiliyor. Türk devleti ve toplumunun ulus-devletin zor koşullarda kurulabildiğini unutturma çabaları boşuna olmakla kalmadı, istenen sonucu elde et-

me başarısını da gösteremedi. Kuruluş sırasında yaşanan olayların tarihini, bu tarihin tamamını ve yalnızca tarihi öğrenmek –tarihin yerine konan çeşitli kurguları bir yana bırakmak– kendilerini çok sayıda aile hikâyesinden sızan bilgilerle resmi tarih arasında sıkışmış hisseden genç kuşakların hem hakkı hem de sorumluluğudur. Ancak bu, derinlemesine ve çok büyük bir çaba gerektirmektedir ve bu amaçla yapılan baskılar bazen ters sonuç verebilir. Bir hükümetin yapacağı resmi itiraf, bugün kendini insanlığa karşı işlenmiş bir suça ortak olmakla ulusal bir davaya ihanet etmek arasında kısırılmış hisseden bir toplumun fiilen (*de facto*) bunu onaylaması anlamına gelmeyebilir.

Ermeni soykırımının tanınması için bastırmak –az önce değindiğimiz *containment* politikasıyla eşzamanlı olarak ortaya çıktığı düşünülürse– bu politikanın hedeflerine uygun olarak Türkiye’yi tamamen inkârcı bir konuma itmeye, böylece dünya kamuoyunun gözünde bir parya devlet olmasını sağlamaya yarar ama, acı veren bir sürtüşmenin sona erdirilmesine fazla bir katkıda bulunmaz. Bu durumda, yas sürecinin başlamasını dileyen uluslararası kamuoyunun duyarlılığı hesaplaşma tuzağına feda edilmiş olur. Bu politikanın Yunanistan’ın, peşinden şöyle ya da böyle Kıbrıs Rum yönetimini de sürükleyerek saf değiştirmesinden sonra giderek zayıflaması, Ermeni soykırımı için bastırmayı Avrupa Birliği içindeki Türk düşmanlarının elinde kalan son silah haline getirdi.

Oysa Türkiye ile Avrupa arasındaki ilişkilerin “Osmanlılıktan arındırılması” –ki bu, iki tarafın da sağlam bir bakış açısına sahip olabilmesi için şarttır– sürecinde bu talep, yeni sürtüşmelere kapı açacak bir itiraf elde etmekten çok, tarihi anlatıyı ayrıntısıyla kurabilmek için sabırlı ve derin bir çalışma gerçekleştirerek tarafları yakınlaştırmayı hedeflemelidir. İki tarafın da hayalet uzvun acısını yatıştırması ancak böyle mümkün olabilir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

MUSTAFA KEMAL VE KEMALİZM

Mustafa Kemal, adı tarihe “Atatürk” olarak geçtiyse de uzun yıllar “Selanikli Mustafa Kemal” diye bilindi; zira soyadı uygulamasına geçmemiş Osmanlı İmparatorluğu’nda böyle sıradan bir adın tek başına kullanılması karışıklığa yol açabilirdi. Kemalizm de işte böyle kökten bir değişikliğin, başlangıçta adı sanı bilinmeyen bir subayın bir ulusun atasına dönüşmesinin öyküsüdür. Bu isim yirmi yıllık yaratıcı bir yıkımın ardından, gözden çıkartılan bir Türkiye’ye yeniden hayat vermiş, onun uf-kunu açmıştır.

ÇÖKÜŞÜN ÇOCUĞU

Mustafa Kemal’in doğduğu tarihte (1881)’ Makedonya’nın başkenti olan Selanik, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’da İstanbul’dan sonraki en büyük şehriydi. 15. yüzyılda İspanya’dan kovulan ve sultan tarafından kabul edilen Yahudi cemaatinin varlığından güç alan yoğun ticaretiyle güçlenmiş bu şehir Balkanlar’ın merkezindedir. O Balkanlar ki, 19. yüzyıl boyunca ve özellikle 1878 Berlin Kongresi’nden sonra imparatorluğun Avrupa’da ki güç yitimine tanık olacaktı.

Mustafa Kemal’in babasının, erken ölümü nedeniyle kısa süren ve zaten pek de başarılı gitmemiş olan ticaret hayatına atılmadan önce sınırlarda gümrük muhafızlığı yapmış olması da bir simge gibiydi. Nitekim on yaşına gelmeden yetim kalan çocuk o dönemde yoksul ama kararlı her gencin benimsediği yolu izleyerek 1899 yılında İstanbul Harbiye Mektebi’ne girdi, ardından Harp Akademisi’ne geçti. Yirmi üç yaşına geldiğinde kurmay yüzbaşı unvanıyla Şam’a gönderilen Mustafa Kemal, bu tayinle yaşamında ilk kez Avrupa’dan ayrılacak ve imparatorluğun genel durumunu keşfedecekti.

Başkentteki beş yıllık eğitimle gözü açılmış olan, aralarında Mustafa Kemal’in de bulunduğu genç subaylar, çöküş halindeki imparatorlukta Osmanlı ordusunun görevini yerine getiremeyecek duruma gelmesi üzerine çö-

züm arayışlarına girdi. Mustafa Kemal, Şam'da, adı simgesel çağrışımlarla yüklü Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu. "Vatan" kavramı imparatorluğun sancağına bağlılık duyan ve İslami ölçütlerle düşünmeye alışmış Osmanlı dünyası için bir yenilikti, "hürriyet" ise Sultan Abdülhamid'in benimsediği siyasi sistemin odak noktalarının uzağındaydı: 1876'da tahta çıkan padişah iki yıl sonra Meclis-i Mebusan'ı lağvetmiş ve Kanun-ı Esasi'yi askıya almıştı.

Mustafa Kemal 1907 yılının sonunda Selanik'e döndü. Masonluğun ve mücadeleci basının etkisi altındaki bu şehir, padişaha yönelik direnişin ön safındakilere ev sahipliği yapıyordu. Kaldı ki, Osmanlıların yabancıların niyetleri karşısındaki zaafını en iyi temsil eden yer de Makedonya'ydı; burada yerli çeteleri bastırmak için 1903'te oluşturulan uluslararası kolluk kuvvetini Osmanlı subayları kendi görevlerine bir müdahale sayıyordu.

Mustafa Kemal'in dönüşünden kısa zaman önce, çeşitli muhalefet hareketlerini özümseyen İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştu; Hollandalı tarihçi Jan Zürcher'e bakılırsa İttihatçıların üçte ikisi Selanik, Manastır ve Kosova kökenliydi.² Mustafa Kemal de cemiyete katılmış ve Kanun-ı Esasi'ye yeniden geçerlik kazandırılması yönündeki mücadeleye katılmak için ant içmişti. Nitekim sekiz ay sonra, 24 Temmuz 1908'de Jön Türk ihtilali padişahı tahttan indirdi.

İttihatçıların egemenliğinde geçen yıllar bir yandan büyük umutlar doğururken bir yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nu yok olmaya götüren hayal kırıklıklarına yol açmıştı. 29 Ekim 1914'te Karadeniz'deki Rus limanlarını topa tutarak Mihver ülkelerinin safında savaşa giren sultanın orduları, neredeyse günü gününe dört yıl sonra, 30 Ekim 1918'de silah bırakacaktı.

BİR SUBAY NEYE YARAR?

Savaşmaya ve mümkün olduğunca kazanmaya diye yanıt verir aklı-selim; ancak İttihatçılar olaya başka türlü bakıyordu.

Temmuz 1908 ihtilalinden birkaç ay sonra İttihatçı subaylar 1909 baharında geri dönerek yeniden tahta çıkmak isteyen padişahın yandaşlarını hizaya getirmek için kışlalarından çıktı. Bu tarihten sonra sürekli olarak askeri görevlerle siyasi müdahaleleri hemhal ettilerse de elde ettikleri sonuçlar pek parlak olmayacaktı. 1911'de İtalya Trablusgarp'ı işgal etti; 1912

baharında Arnavutluk'ta isyan başgösterdi. 1912 güzünde başlayan Birinci Balkan Savaşı'nı 1913 baharında ikincisi izledi.

Osmanlılar hemen her seferinde yenilgiye uğrarken, İttihat ve Terakki Komitesi'nin üyeleri resmi yoldan ya da başka şekillerde, gitgide önemli artan siyasi sorumluluklar üstlendi ve 1913'ten başlayarak Birinci Dünya Savaşı süresince ülkenin gerçek egemenleri durumuna geldiler.

Mustafa Kemal, Selanik'ten ayrılıp mutlak yetçi karşı hareketi durdurmak üzere İstanbul'a giden Hareket Ordusu'na katıldığı 1909 baharından itibaren İttihatçıların siyasi dinamikleri içinde ayrı bir konumdaydı. Bu konum Türkiye Cumhuriyeti'nin gelecekteki kurucusunun İttihat ve Terakki sorumlularıyla bir ilişkisinin bulunmadığını öne süren klasik Kemalist menkıbelerde anlatıldığı kadar yalınkat değilse de, askeri meslekleriyle siyasal eylemciliği bir tutmaktan geri kalmayan Enver Paşa'yla çevresindekilerin tutumundan enikonu farklı bir duruşu temsil ediyordu.

Bu duruşun nereden kaynaklandığı doğal bir merak konusudur. Enver'le yandaşlarının ülkeyi ve ordusunu tehlikeye attıklarını anlamış birinin mutlak bilinciyle mi hareket ediyordu, yoksa, ihtiraslarını gerçekleştirememiş birinin başarısızlığını ilkeli bir seçim olarak sunma ustalığını mı gösteriyordu? Mustafa Kemal yandaşlarının öngörü olasılığından başkasına yer vermeme konusundaki ısrarları, çelişkili gözükse bile, ikinci olasılığa götürmemelidir.

İttihatçılarla geçirdiği yıllar konusunda kesinleşen başlıca bilgi, Mustafa Kemal'in askeri görevini iyi, hatta başkalarından daha iyi yaptığıdır. Mükemmel refleksleri ve yaver giden talihi sayesinde bu alandaki başarısı Çanakkale Savaşları sırasında (Nisan 1915-Şubat 1916) doruğa ulaştı. Bu başarı ona general rütbesinin yanı sıra, 1918 güzünde ülke için nihai yenilgi saati geldiğinde işine yarayacak bir yenilmezlik halesi kazandırdı.

Yenilmiş ve parçalanmaya mahkûm bir ülkenin önemini yitirmiş –savaş öncesinde iki yüz kırk bin kişiye elli bin kişiye inmiş– ordusundaki bir subay ne yapar? 1940'ta de Gaulle'ün yaptığı gibi, kabul edemeyeceği şeyi tümünden yadsır. Nitekim Mustafa Kemal de 1918 yılının Kasım ayı ortalarında geri döndüğü İstanbul'dan yedi ay sonra ordu müfettişi gibi resmi ve hatırı sayılır bir unvanla ayrılarak Samsun'a gitti.

Belirsizlikler ve karışıklıklarla geçen bu yedi ay boyunca İstanbul taktik düşününü bir padişah, İttihatçılardan öç almak isteyen bir hükümetle yorgun düşmüş, safdil ve bencil müttefikler, Britanyalılar, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar arasındaki komplolara sahne oldu. Bu arada Anadolu örgütleniyor, yer yer direnme girişimleri başgösteriyordu; bunların çoğu da yenilgiye, İttihat ve Terakki Komitesi'nin dağılmasına ve önderlerinin kaçmış olmasına karşın güçlü bir teşkilat ağını koruyan İttihatçılara dayanıyor. Sivillerle askerleri bir araya getiren çok sayıda Müdafaa-ı Hukuk cemiyeti, resmen lağvedilmiş olmalarına karşın yerel yapılarını sürdüren İttihatçı çekirdeklerin çevresinde kurulmuştu.

Ortaman kötüye gittiğini Fransız Yüksek Komiseri'nin Ocak 1919'da üstlerine yazdıkları oldukça iyi anlatıyor:

[....] yeterince gözükkara ve gayretli biri çıkabilseydi yirmi dört saat içinde denize atılırdık [...] Bu iş hemen şimdi yapılmıyorsa da, Türkiye kendini bekleyen parçalanma sürecini öğrendiği zaman yapılması olasıdır.

Türklerin direniş Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gelişini beklemedi. Bir rastlantıyla, onun Samsun'a varışından birkaç gün önce, müttefiklerden geniş destek alan on iki bin kişilik bir Yunan birliği İzmir'e girdi. Ne var ki müttefik devletler bu bölgede çok etkin olan milliyetçi çıkışlara son vermek için başlatılan bir kolluk tatbikatından söz ederken, Yunanlılar gerçek bir "fetih" harekâtına girişmişti. Buna "yeniden fetih" demek yerinde olacak, çünkü Atina, Batı Anadolu'nun aslen Yunan olduğuna inanıyordu. İşte bu nedenlerden ötürü ordu müfettişi Mustafa Kemal, Samsun'da yoğun bir galeyana ikliminde karşılandı.

Sultan Abdülhamid'in ülkeyi daha fazla denetim altında tutabilmek için geliştirdiği telgraf ağı kısa süre içinde zorlanmaya başladı. 22 Haziran 1919'da Mustafa Kemal üç subayla birlikte, telgrafla bir genelge yayımlayarak düşmanla işbirliği yapmakla suçladığı resmi hükümetin yerini alacak özgür

i "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararının kurtaracağını duyuran" ve Rauf [Orbay], Ali Fuat [Cebesoy], Refet [Bele] Beylerle hazırlanan Amasya genelgesi -ç.n.

bir “milli temsiliyet”in Anadolu’da kurulacağını duyurdu. Bu arada padişah-tan ve sorumluluklarından söz edilmiyordu. On gün sonra “işbirlikçi” hükümet İngilizlerin baskısıyla Mustafa Kemal’e İstanbul’a dönme emri verdi ve Konya’ya ikinci bir müfettiş gönderdi. Diğerini bunu kabul ederken Mustafa Kemal karşı koydu ve “kavmi için savaşı basit bir Haçlı misali, nihai zafere elde edinceye kadar karşısına çıkacak olan bütün engellerle yüzleşeceğini” bildirdi; en nihayet ordudan istifa ederek direniş hareketini başlattı.

MİLLİ MÜCADELEDEN KEMALİST CUMHURİYETE

Kurtuluş Savaşı 11 Ekim 1922’de, Mustafa Kemal’in sağ kolu İsmet Paşa ile Britanyalılar arasında, Mudanya iskelesinde imzalanan mütarekeyle sona erdi. Kemal ve milliyetçilerin bu savaş sırasında baş etmek zorunda kaldığı zorluklar ciddiydi; Batı Anadolu ve Karadeniz’de, bir tarihi görev saydıkları Büyük Yunanistan’ı kurma peşindeki Yunanlılardan başka İngiliz, Fransız ve İtalyan işgal kuvvetlerini yenmeleri ve milli mücadele hareketini bastırmak için gönderilen hükümet güçleriyle başa çıkmaları gerekiyordu.

Mustafa Kemal hem yurttaşlarını hem de diplomasinin henüz uluslararası kamuoyu diye adlandırmadığı çevreleri ikna etmeden hasımlarını yenemeyeceğini biliyordu. Dört yıl süren bir dünya savaşından ve öncesindeki çatışmalardan yenilgiyle çıkmış olan Türkleri, Osmanlı hükümetince idama mahkûm edilen ve müfettişlikten azledilen biri olarak kendi yanına çekmeliydi. İtilaf devletlerini ise Türk milliyetçiliğinin geleceği temsil ettiğine, dolayısıyla ona karşı gelmekle bir kazanımları olmayacağına inandırmalıydı.

Bu amaçlarına ulaşmak için Mustafa Kemal Paşa, o güne kadar askeri okulların bile kurmaylara öğretmediği usullere başvurarak, düzenli orduların yanı sıra Anadolu kırsalında geleneksel eşkıyalığı sürdüren çeteleri kullanacak,³ düşman ülkelerin gazetecilerini kabul edecek, bu ülkelerin temsilcileriyle görüşecek ve tarihsel oyunun kurallarını değiştirecekti. Nitekim Türklerle Rusların üç yüzyıldır süregelen düşmanlığına rağmen Bolşeviklerle anlaşma yoluna gitti; 16 Mart 1921 tarihli dostluk anlaşması bunun ürünüydü. Aynı şekilde, savaşımının İslami bağlamda sürdürüldüğü izlenimini de yarattı ya da bu izlenimin yaratılmasına göz yumdu. Milliyetçi önder Paris ve Lond-

ra'nın kendi sömürge imparatorlukları konusunda duyduğu kaygıyı anlamıştı. Bolşevizmin Mağrip'ten Hindistan'a kadar Müslüman halkları harekete geçiren⁴ hilafetin savunulması davasıyla bağdaşmaması onu pek etkilemiyordu.

1919 yılında Erzurum'da temmuz sonunda ve ardından Sivas'ta 4-11 Eylül'de başkanlık ettiği kongrelerden beri ne olduğu bilinen stratejik amacı açıktı: Ulusal bağımsızlığı korumak. 28 Ocak 1920'de İstanbul'da⁵ toplanan mebuslar Misak-ı Milli'yi benimsedi: Mütareke günü işgal altında olmayan Türk toprakları –bundan Anadolu anlaşılmalı– bölünmemeli, Kars, Ardahan ve Batum Türkiye'ye iade edilmeli, Boğaz geçişleri serbest bırakılmalıydı.

Misak-ı Milli, Wilson ilkelerinin imparatorluğun Arap vilayetleri için de geçerli kılınmasını istiyorsa da, Mustafa Kemal milliyetçiliğinin amacı Edirne'den Kars'a uzanan Türkiye ve onun bağımsızlığıydı. Sadece Türklerin bağımsızlığı ama hem siyasal hem de iktisadi anlamda tam bir bağımsızlıktı amaçlanan.⁶

Milliyetçi seslerin hiçbiri kurumsal bir değişikliğin sözünü etmez. Gerçi dikkatli bir gözlemci için Mustafa Kemal'in saltanat yaveri giysisi içinde Erzurum Kongresi'nde söz aldığı anda önce vatan sonra da halife-sultan için ilahi bir koruma istediğini düşünmek mümkündür; ancak, sadece Doğu Anadolu temsilcilerinin katıldığı Erzurum Kongresi'nden daha büyük bir temsil gücü olan Sivas Kongresi ulusal bağımsızlık konusuna, sadece ona odaklanmıştı. Sivas'ta Mustafa Kemal imparatorluğun bölünmesi karşısında Washington'un daha uygun bir zırh oluşturabileceğini düşünen Amerikan mandası yandaşlarını bertaraf etmek konusunda hayli zorlanmıştı. Onu harekete geçiren, inancıydı: Ulusal bağımsızlığı sağlayacak olan Türklerdi, sadece onlardı. Bu inancının yoğunluğu ona sesini yükseltme imkânı veriyordu. Çalışmaları bittiğinde padişaha seslenen Sivas Kongresi, altı yüz yıldır ülkenin yaşadığı mutluluklarla felaketlere ortaklık etmiş bir hanedanın mensubu olarak, Osmanlı devletinin var oluşla yok oluş arasında bulunduğu bir zamanda milli mücadele hareketini göz önüne alıp ülkeyi her türlü iç ya da dış ayaklanma ve bölünmeye karşı korumasını istiyordu.

16 Mart 1920'de müttefik devletler ve özellikle İngiltere'nin kamuya ait mekânları denetim altına alması oyunun kurallarını değiştirdi. Sultan VI. Mehmed'in, bu olayla birlikte Meclis'in lağvedilmesini, dini erkâna

Mustafa Kemal'e karşı koyma çağrısının yapılmasını ve milliyetçi önderleri yargılayacak özel mahkemelerin kurulmasını kabul etmesi bu önderlere yeni bir meşruiyet kazandırdı; dahası, onları Türk halkının tek meşru temsilcisi durumuna getirdi. Mustafa Kemal edindiği konumu somutlayacak adımları atmakta gecikmeyecekti: 23 Nisan 1920'de, bir önceki kış milliyetçi hareketin merkezi durumuna getirilen Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldı ve bütün dünyaya "mutlak iç ve dış bağımsızlığın elde edilmesi için gereken mücadelenin başlatılmış olduğu" duyuruldu.

Nihai zaferin elde edilmesine kadar geçen sürede, bu gerekli mücadelede iniş çıkışlar yaşandı. 10 Ağustos 1920'de Sevr'de Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren barış antlaşması imzalandı. Burada söz konusu edilen, artık var olmayan bir imparatorluktu; çünkü imzalanan antlaşmayla Boğazlar uluslararası bir niteliğe büründürülüyor, İzmir'le Trakya'nın büyük bölümü Yunanistan'ın fiili egemenliğine devrediliyor, bağımsız bir Kürdistan'ın doğuşu öngörülüyor, bağımsız bir Ermenistan oluşturuluyor, ülkenin güneydoğusuyla güneybatısında Fransa ve İtalya'ya nüfuz alanları tanınıyordu. Devamla, Türk ordusu on beş bin kişiyle sınırlandırılıyor, kapitülasyonlar genişletiliyor ve kamu maliyesinin yönetimi yabancı uzmanlara bırakılıyordu. İstanbul gazetelerinin çoğu bu haberi yas temsil eden kara bir bantla yayımladıysa da, ne padişah ne de hükümeti Sevr Antlaşması'na karşı çıktı.

Padişah belki de daha isabetli olacağını düşünerek, Raymond Poincaré'nin deyişiyle "antlaşmanın kırılma yapısı hakkında konuşmamayı" yeğlemiş, Mustafa Kemal'le kendisi arasında kılıçla kalkan arasındakine benzer hayali bir rol paylaşımı izlenimi bırakmak istemiş olabilir; ancak, saltanatın benimsediği tutum olaylar karşısında iflas etti. Nitekim Ankara'ya ulaşmayı hesaplayan Yunan ordusu Sakarya'da 23 Ağustos-13 Eylül 1921 arasında süren muharebede hezimete uğramış, mareşalliğe yükseltilen Mustafa Kemal'e büyük zaferler kazanan Müslümanlara verilen Gazi unvanı verilmişti. 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nı imzalayan Fransa, Sevr'le kendisine tanınan haklardan vazgeçti. 1 Eylül 1921'de ise Mustafa Kemal nihai saldırıyı başlattı: "Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir!" Bir ay sonra İzmir geri alınmış, ordular da İstanbul'un yakın çevresine ulaşmıştı.

Sultan VI. Mehmed'e gelince... Kendisine her türlü bilgi ulaştığı için Mustafa Kemal'in 14 Temmuz'da¹ irad ettiğini öğrendiği nutuktan huzursuz olmuştu. Gerçekten de Gazi, fırsattan yararlanarak nutkunda Fransız İhtilali'yle Türkiye'nin "özgürlük ve bağımsızlığı için" verdiği savaşım arasında açık koşutluklar kuruyordu: "Türk halkı inkâr edilip çiğnemen haklarını geri almak için ayaklanmıştı. Bu direniş onun hem hakkı hem de görevidir." Ve İstanbul'da kısmen sansür edilen sonuç metninde de şunları söylemişti: "Büyük Fransız İhtilali özgürlük ve bağımsızlık aşkıyla harekete geçen bir halkın ne harikalar yaratabileceğini iyi göstermiştir." Sonbaharda padişah, Mustafa Kemal'in nutkunda sezinlediği "Bolşevik etkileri"ne karşı Fransızların desteğini aradıysa da artık çok geçti.

23 Ekim 1922'de, Mustafa Kemal halifeliği saltanattan ayırarak ulusal egemenliğin Milli Meclis'e ait olduğunu göstermeye niyetli olduğunu yakın çevresine bildirdi. Büyük Millet Meclisi 1 Kasım'da saltanata son verdi, iki hafta sonra da yeni bir halife seçti. Bir sonraki önemli aşama cumhuriyetin kuruluşu olacaktı. Bu adımı atmadan önce Mustafa Kemal kendine özgü tutumunu sürdürerek, beklemeyi tercih etti. Kaderi zorlamayı biliyor, ancak eylemini taşların kendiliğinden yerine oturacağı bir sürece bırakmayı yeğliyordu.

1919 yılının bahar aylarından beri sürdürülen mücadelenin başlıca amacı olan ulusal bağımsızlığın öncelikle diplomatik alanda elde edilmesi gerekiyordu. Bu arada Mustafa Kemal'in sağ kolu İsmet İnönü, Lozan'da enikonu çetin müzakereler sürdürüyordu. 1922'nin sonunda başlayan müzakereler bir süre askıya alındıktan sonra ertesi yılın nisan ayında yeniden başlatılmış ve 24 Temmuz'da iki açıdan tarihsel önemi olan bir antlaşmayla sona erdirilmişti. Bu antlaşma Sevr'i hükümsüz kılıyor ve *Le Figaro* gazetesinin yazdığı gibi "Türkiye'ye ilk kez Batılı bir güç olarak davranılmasını" sağlıyordu. Hatay (İskenderun) ve Musul üzerindeki hak iddiaları dışında –bu dosya Cemiyet-i Akvam himayesinde yapılacak olan Türk-İngiliz müzakerelerinde görüşülecekti– Ankara istediklerini elde etmişti. Boğazlar dahil Misak-ı Milli sınırları tanınmış, kapitülasyonlar kal-

Fransız İhtilali'nin yıldönümü –ç.n.

dırılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu artık yoktu ve bu, Türklerin kendi belirledikleri koşullarda gerçekleşmişti. Yeni ülkenin yüzölçümünün 770.000 m²'ye inmiş olması Türklerin elde ettiği siyasi ve iktisadi bağımsızlığın yanında önem taşıyordu.⁸

Yeni Türkiye'nin simgeleri de oturmaya başladı. Eylül başlarında "ulusal egemenliğin halk yararına ve halk tarafından kullanılmasına" reberlik edecek Cumhuriyet Halk Fırkası kuruldu. Bu parti bilinen anlamıyla bir siyasi örgüt niteliği taşımaktan ziyade "inkılapçı düşüncenin ulus içindeki dışavurumu"nu temsil eden bir yapıya sahipti. Ekim ortalarında Büyük Millet Meclisi başkenti Ankara'ya taşındı.

Bütün bunlar olup biterken Şubat 1923'te gerçekleşen önemli olay da unutulmamalıdır: İzmir'de toplanan İktisat Kongresi. Kongreye eşlik eden, her zamanki halı ve kuruyemişlerin yanında futbol topları, kravat iğneleri ve sigara kâğıtlarına yer açan büyük sergi olayın simgesel yanını vurgulamaya yarıyordu. Mustafa Kemal tüccarlarla bankacılar, tarımcılar, işçilerle zanaatçılar ve sanayiciler olmak üzere dört sektörü temsil eden 1135 delegeye yeni Türkiye'de değişik toplumsal sınıflar arasında bir rekabet olmadığını, Cumhuriyet Halk Fırkası'yla Türkiye arasındaki özdeşliği, siyasi ve iktisadi alandaki bağımsızlığın birbiri için tamamlayıcı olduğunu anlattı. Kongrenin sonuna gelindiğinde katılımcılar 1920 Misak-ı Milli'sini çağırıştıran bir Misak-ı İktisadi'yi benimsemişti. Bir yorumcuya göre bu misak bir çeşit "ahlaki ve dini and" sayılabilirdi; nitekim içerdiği bazı terimler bu gözlemi doğrular niteliktedir: "Türk halkı tahribat yapmaz, imar eder. Bütün mesaisi iktisaden memleketi yükseltme gayesine matuftur." Sovyet söyleminin kalıplarını andıran bu ifadelerin gerisinde sözleşmenin asıl gerekçesi yatıyordu: Osmanlı İmparatorluğu iktisadi gücünü yabancılarla azınlıklara emanet ettiği için yıkılmıştır, yeni Türkiye ise bu tuzağa düşmeyecektir.

Ne ki, siyasi gerçekçilik Misak-ı İktisadi'yi devrimcilik açısından biraz daha ılımlı kararlar almaya itti; köylülere toprak dağıtılması ve sendikaların işyerlerinin kârına ortak olması kabul edilmeyecekti. Milli Türk Ticaret Birliği memnun olmakta haklıydı.

Bu ortamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 29 Ekim 1923'te kurulması mantıklı, giderek doğal bir olgu gibi gözükse de, sürecin tümüyle olaysız

geçtiği düşünülmemelidir. Aralarında ilk milliyetçi çevre mensuplarının da bulunduğu birçok kişi bu geçişi ya reddetmiş ya da hemen gerçekleşmesini istememişti: Bizzat Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın "altı ilkesi"ne katmadığına göre, acele etmek için bir neden yoktu. Karşı çıkanlar iyi bilinmeyen ve ithal edilen bir kurumsal rejime karşı ideolojik gerekçeler öne sürüyor, kimileri de siyasi içerikli itirazlar yükselterek Mustafa Kemal'in Milli Mücadele boyunca ve zaferden sonra oynadığı rolü eleştiriyordu.⁹ Cumhuriyetin ilanı durumunda cumhurbaşkanlığı için tek aday olacağı, seçimleri de kişiye yönelik bir oylamaya dönüştüreceği herkesçe biliniyordu. Nitekim olaylar bu yönde gelişti ve Mustafa Kemal, 333 mebusan oy kullanmış olan 158'inin oybirliğiyle seçildi. Bu gelişmeler esnasında hiçbir şeyden gocunmuyor, padişahın yaverliğini yapmış, kızlarından birine tutulmuş olsa da, siyaset konularına nesnellikle bakabildiğinden saltanatı ulusal çöküşle bir tutuyordu. İttihat ve Terakki yılları ve bunların belirsizliklerle dolu bir kurumsal rejime kayışı neredeyse felsefi denebilecek seçimini pekiştirmişti. Mustafa Kemal indinde cumhuriyet bir siyasi kurum olmanın ötesinde ilerlemenin dışavurumuydu.

DİN VE SİYASET

II Kasım 1923'te eski başkentin belli başlı gazetelerinden *Tanin* "Şimdi de hilafet savaşı başlıyor" diye bir başlık attı.

Savaş aslında çoktan başlamıştı. 1923'ün başlarında "derin Türkiye'ye" yapmaktan hoşlandığı gezilerinden biri sırasında, bir halifenin Müslüman ülkeleri koruyabilecek kadar güçlü olması gerektiğini, sekiz milyonluk nüfusuyla Türkiye'nin halifeyi güçlü kılamayacağını söylemekten çekinmeyen Mustafa Kemal, gazetecilerle baş başa kaldığında da sözünü sürdürmüş ve hilafetin Türk dünyasının değil İslam dünyasının bir simgesi olduğunu eklemişti.

Mustafa Kemal'in her şeyden önce jeostratejik gerekçeleri olan hilafet karşıtlığı askeri bir mantığa dayanıyordu: Hilafet bir yük, giderek yeni Türkiye'nin bünyesinden atması gereken bir zehirdi. *Tanin*'de yürütülen kampanya bu görüşün gelenekçilerin algısından hangi noktada ayrıldığını ortaya koyuyordu: Gazeteye göre, hilafet yitirildiği takdirde beş ila on milyonluk nüfu-

suyla Türk devleti İslam dünyasındaki önemini kaybedecek, Avrupa'nın sorumlu siyasilerinin gözündeki önemsiz bir küçük devlet katına inecekti.

Geçmişe ait bu görüş, kendini üstesinden gelinmez çelişiklere körükörüne bağlamak dışında Türk gerçekliğini başkalarının gördüğünden farklı algılayamama gibi bir aczi de ortaya koyuyordu. Bir asker olarak gelenekçilik kaynaklı kısıtlamaların sonuçlarına katlanmak zorunda kalmış olan Mustafa Kemal ise Türkiye'ye yeni bir gelecek sunmak konusunda kararlıydı.

Bu aşamada hasımlarının bir hatası Kemalist tasarıma hizmet etti: Aralık 1923'te Londra'dan gönderilen bir mektup, Türk hükümetinden halife yetkilerini iade etmesini istiyordu.¹ Bu talep halifenin Türkiye düşmanlarının bir çeşit Truva atı olduğunun kanıtı sayıldı, çünkü Londra aynı zamanda İstanbul'un işgali ve Musul'a el konması demekti. İki ay sonraki bir askeri tatbikat sırasında Mustafa Kemal gazetecilere hilafetin yakında kaldırılacağını bildirdi ve ardından, 3 Mart 1924 gecesi Büyük Millet Meclisi bunu eyleme döktü.

Aynı oturumda milletvekilleri Mustafa Kemal'in iki önergesini daha onayladı: Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu. Türkiye Cumhuriyeti artık laikti. Son olarak Genelkurmay Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı'na bağlandı. İndirgemeciliğe düşmeden, genelkurmay başkanlarının sonradan Türk siyaset yaşamında edindikleri ağırlıklı konum göz önüne alındığında, cumhuriyetin kurucusunun isteği olan bu eşzamanlılık¹⁰ dikkat çekicidir. Hükümetin hareketini engelleyebilecek –dini olsun askeri olsun– tüm unsurlar ya etkisiz kılınmalı ya da denetim altında tutulmalıdır.

Laiklik genellikle Mustafa Kemal'le en çok ilişkilendirilen kavramlardan biri, Kemalizmin en sağlam değerlerindendir ve her şeyden önce onun kişisel seçimidir. Özel yazılarından –sözgelimi 1918'de Karlsbad'dayken tuttuğu “Geçen Günlerin Ardından” başlıklı güncesi– anlaşılabilirliği gibi, metafizik ya da dinsel kaygıları olmayan Mustafa Kemal için laiklik aynı zamanda siyasi bir bağlanma biçimiydi. Fransa'da III. Cumhuriyet'in köktenci yandaşları için olduğu gibi, din onun için dinsel kurum, dinsel ku-

İsmailiye tarikatı reisi Ağa Han ve Hint Müslümanlarının reisi Emir Ali'nin mektupları –ç.n.

rum iktidar aracı, bu tür bir iktidar da kendisinin, tanrıtanımaz olmamakla birlikte dini kişisel vicdan sorunu kabul eden tasarımına yönelik bir tehditti. Nitekim Fransa'daki laiklerin yaptığı gibi dinin kamu alanındaki bütün yansımaları ve bu arada 1925'te lağvedilen tarikat etkinlikleri yasaklandı. İmamlara memur statüsü verildi, bu da bazı yorumcuları Türklerin Müslümanlığını bir "devlet ideolojik aygıtı"¹¹ saymaya götürdü.

Mustafa Kemal ve başta İsmet İnönü olmak üzere belli başlı yardımcıları, dinle İslami düzeneğin yurttaşların kültürüne ne ölçüde sindiğini bildiklerinden, verdikleri laiklik savaşımının karmaşık doğasının farkındaydı. Nitekim Kemalistler devrimlerin çoğunu hızlı bir tempoyla gerçekleştirdikleri halde, din konularında geriye dönüşü olmayan noktaya varmayı sürekli ertelediler.

1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye'nin 2. maddesinde İslam, Türk devletinin dini olarak belirtiliyordu; dinin anayasal konumundan çıkması için 1928'i beklemek gerekti. Laikliğin diğer beş ilke olan cumhuriyetçilik, inkılapçılık, halkçılık, devletçilik ve milliyetçiliğin yanı sıra anayasal bir statü edinmesi ise dokuz yıl sonra gerçekleşti.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'deki ölümü Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk -vetek- laik Müslüman ülkesi olmakla övündüğü bir döneme denk düşüyordu. Gerçeğin bu denli kesin olmadığının belirtilmesi kimseyi gücendirmemelidir. 1938'den önce Türk seçmenlerine zaman zaman oy verme fırsatı çıkmışsa da, bunlar dinsel özgürlük ya da laikliğe odaklı değildi.¹² 1946'da çok partili yaşam başladıktan sonra Atatürk'ün vârisi olan hükümetlerin başlangıçtaki laikliği ne denli hızlı gevşettiklerine bakıldığında bu konudaki belirsizlikler silinir. Gerçekten de 1946-1950 arasında orduda imamların görevlendirilmesine, ebeveynin talep etmesi durumunda dini eğitimin verilmesine, Ankara Üniversitesi'nde bir ilahiyat fakültesinin açılmasına tanık olundu. 1950'lerin başında ise, ebeveynin itirazı dışında din eğitimi okullarda zorunlu duruma gelmiş, Kore'ye giden Türk Tugayı dualarla yolcu edilmişti.

KEMALİZM BİR BAŞKA DİN MİDİR?

Mustafa Kemal'in istiklal mücadelesinin ilk günlerinden itibaren ortada dolaşan resim ve fotoğrafları 1920'lerin sonuyla 1930'ların başında ye-

ni betimleme yöntemleriyle çeşitlenecek ve ayakta ya da at sırtında betimlendiği heykelleriyle büstleri her yerde görülmeye başlayacaktı. Bunların yanı sıra henüz hayatta olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve onun devrimleriyle oluşturulan yeni ülkeye ilişkin pek çok kitap basılacaktı. Bu sürece Mustafa Kemal'in kendisi de, 1927 Mayıs'ında CHP kongresi vesilesiyle otuz altı saat ve otuz üç dakika boyunca irad ettiği ünlü "Nutuk"la katılıyordu.

Nutuk'un yazıya dökülmüş metni Osmanlı harfleriyle 543, İngilizce çevirisiyle 724 sayfa tutar. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Mayıs 1919'da Anadolu'ya varmasıyla başlayan metin, başta İttihatçılar olmak üzere hasımlarıyla hesaplaşmasına ve Milli Mücadele'ye kuruculuk niteliği bahsetmesine vesile olmuştur. Söylemdeki vatanseverlik vurgusu müellifiyle onun eylemi üzerinden Türkiye'nin yeniden doğuşunu öne çıkarır. Tarih ve ayrıntılar açısından nesnel bir nitelik taşıyan *Nutuk* siyasi ve dramatik kurusuyla yok olmakta olan bir dünyanın son sahnelenişine denk düşer.

Mustafa Kemal'in yeni Türkiye'yle özdeşleşmesinin son aşaması 24 Kasım 1934'te Büyük Millet Meclisi'nin önerdiği Atatürk soyadında somutlaştı: Ata olan Türk, yani bir bakıma Türkün en mükemmel temsilcisi. Dalakavuklardan biri "Türk olmadan Mustafa Kemal anlaşılamaz. İkisi birbirini bulmuş ve buluşmuştur" diyordu.

Ülke ve rejimin şahsıyla özdeşleştirilmesine karşın, Mustafa Kemal Atatürk diktatörlüğün cezbese kapılmadı. Tek parti Kemalist dogmanın bir unsuru değildi; tersine, 1924'te Terakkiperver Fırka ve 1930'da da Serbest Fırka adlarıyla muhalefet partilerinin oluşturulmasına iki defa kendisi önyak oldu. Her iki girişimin başarısızlığı tartışmasıdır ve bazı çok bilmişlere bakılırsa, bunun böyle olması bağışlanır gibi değildir. Onlar Komünist Partisi'nin yasaklanarak üyelerinin hapsedilmesini, 1925-1927 arasında 640 kişiyi –yarısını gıyaben– idam cezasına mahkûm edecek olan istiklal mahkemelerinin kurulmasını da bağışlamıyor. 1935'te özel bir yazışmasında "Ben bir diktatör değilim, hükümetin kalp kırmasını değil gönül almasını isterim" diye yazan Mustafa Kemal her ne kadar diktatörlükten kaçınmışsa da, cumhuriyetçi bir Türkiye'nin bağımsızlığını, dolayısıyla ilerlemesini güvence altında tutmakla şekillenen misyonunun karşılaşacağı riskleri hesaplarken askeri reflekslerini korumuştur.

Yorgun düşmüş, %90'ı okuma yazma bilmeyen, saltanat ve İslam gibi güçlü simgelerden yoksun kalan bir halkın gönlü nasıl çelinebilirdi? Mustafa Kemal ve Kemalizmin bu soruya yanıtı bir dizi yeni rumuz ve simge yaratılması oldu.

Bunlardan birincisi, zaferi temsil eden ve insani varlığıyla Türklere başarmaya ahdetmiş bir iktidarın neredeyse fiziki güvencesini getiren Mustafa Kemal'in kendisiydi. Padişahlarını hiç görmemiş Anadolu'yu düzenli olarak geziyordu. Sözgelimi 1924'te kırk dokuz gün boyunca üç bin kilometre yol kat etmişti.

Bu gezilerin her biri çok çağdaş bir yöntemle karşılaşmalara, tartışmalara ve bildirimlere vesile oluyordu. Mustafa Kemal, Milli Mücadele sırasında yabancı kadın gazeteciler nezdinde denediği etkileme gücünün farkındaydı ve bu gücü alabildiğine kullanıyordu. Herkesin teslim edeceği bir ustalıkla, açıklama yapmak, ikna etmek ve her şeyden çok da yeni referanslar sunmak için en elverişli koşulları yaratmayı biliyordu.

Örneğin 1925 yazının sonlarına doğru, Ankara'nın kuzeybatısına yaptığı bir geziden yararlanarak kılık kıyafet devrimini başlattı. 27 Ağustos'taki ünlü "şapka nutku"na ulusal egemenliği vurgulayarak başlıyor, gelecekteki toplumun dindarlığını ve "İslami" kılığını ulusal, evrensel ve uygar olmadıkları için kınıyordu. Fes yerine şapka kullanılmalıydı (kendisi de bir panama şapka takmıştı); ayaklarda fotin ve iskarpin olmalı; pantolon, yelek, gömlek giyilmeli; yaka ve kravat takılmalıydı. Ardından kadınları yüzlerini örtmeye zorlayan erkek "bencilliği"nden dem vuruyor, çekinecek hiçbir şey olmadığını söyleyerek, kadınların yüzlerini dünyaya açmalarını ve dünyaya dikkatle bakmalarını öğütüyordu. Ankara'ya döndükten sonra Mustafa Kemal bu defa Batı Anadolu'ya giderek şapka devrimini orada da savundu.

Üç yıl sonra sıra alfabeye geldi. Mayıs 1928'de yasa "uluslararası" rakamları benimsemişti. Baharın bitiminde Mustafa Kemal, Türk dilini arılaştırmakla yükümlü komisyonun Arap elifbasından Latin alfabesine geçmek için beş ila on beş yıla gereksinim olduğunu bildiren açıklamalarını dinledi. Öyle anlaşıyor ki komisyon üyelerinin aklında İttihatçıların 1914'teki başarısız girişimleriyle İzmir Kongresi'ndeki çekinceler vardı. Cumhurbaşkanı bu açıklamaları hızlı ve kendine uygun bir tepkiyle yanıt-

ladı: İstanbul'daki bir temsil dolayısıyla Latin harfleriyle kaleme aldığı bir metni, okuması için orada bulunan talihsiz birine verdi. Ve bir yıl, olmadı en çok iki yıl zarfında bütün Türk toplumunun bu yeni harfleri öğreneceğini, yazısı ve düşüncesiyle Türk halkının cihandaki yerini belli etmesi gerektiğini buyurdu. Bunu izleyen süreç olağandı: Konuyla ilgili yasa 1 Kasım 1928'de oylandı; Karadeniz'le İç Anadolu'da geziye çıkan Mustafa Kemal "başöğretmen" sıfatı verilerek yeni reformla, reform da ulusal davayla özdeşleştirildi: Yolunu kesmeye çalışanlar acımasızca ezilecekti ve arkadaşlarıyla birlikte gerekirse hayatlarını feda edeceklerdi.¹³

Birkaç yıl içinde hem coğrafi hem de zihinsel cephede yeni bir Türkiye ortamı yaratmaya çalışan Mustafa Kemal halkın koşullanmalarını ters yüz etmekten de çekinmemişti. Başlangıç yıllarında Kemalizm Osmanlı geçmişinden kopmayı öngörüyordu; bunun en somut göstergesi harf devrimiydi. Lenin ve Bolşevikler Rus dilini halkın düzeyine indirmek için sadeleştirmekle yetinirken, Mustafa Kemal Osmanlı'nın diliyle kültürünü tarihin çöplüğüne atmaktan yanaydı. Yeni kuşakların Osmanlı geçmişlerine ilişkin bilgilere ulaşmaları için ise birkaç on yıl geçmesi gerekecekti.¹⁴

Mustafa Kemal, Türklere gururlarını iade etmek ve Türkiye'ye uluslararası sistemde sağlam bir konum kazandırmak için geçmişin şanlı sayılan yüzyıllarını kenara itmekle yetinmemiş, Türk devletinin çöküşünün başlangıcında yer alan Avrupa modelini benimsemişti. Aşağı yukarı 19. yüzyılın başlarından beri Osmanlı yöneticileri de ilerlemenin ve canlanmanın yollarını Avrupa'da arıyordu. Askeri alanda çağdaşlaşma, idari reformlar, eğitimin uyarlanması gibi konularda Osmanlı doğrudan doğruya Fransa, Almanya, Avusturya ya da İngiltere'deki uygulamaları örnek almıştı; dolayısıyla Mustafa Kemal de II. Mahmud zamanında başlayan ve Tanzimat'la Jön Türklere kadar devam eden bir süreç bağlamında değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu öncülerinden en az iki nedenle ayrı tutulmalıdır. Bunlardan birincisi Türkiye'nin Lozan'da edindiği statüdür: 19. yüzyıl boyunca ve Jön Türkler zamanında imparatorluk yabancıların tehdit ve baskılarına tepki vermekle yetinmişti; uluslararası sahnede edildendi ve kararlar o olmadan, ona karşı alınıyordu. 1923'te ise durum değişti. Gerçi Türkiye'nin komşuları ve özellikle Sovyet-

ler Birliği'yle Irak'taki Büyük Britanya tehditkâr olabiliyordu. Tıpkı genç Fransız Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında olduğu gibi, Ankara da bir kuşatılmışlık ikliminde yaşıyor ve özellikle güneydoğu sınırları konusunda huzursuzlanıyordu: Bunu Kürtlere karşı yürütölen gayet "enerjik" askeri bastırma hareketlerinden okuyabiliriz. Yakın tarihte yayımlanan ve Sovyet casuslarının Ermeni Taşnak Partisi'nin Tiflis'teki temsilcileri üzerinden Kürtler arasındaki eylemciliğini ortaya koyan Sovyet arşivlerinin gizli servis belgeleri,⁵ Ankara'nın bu tedirginliğinin temelsiz olmadığını kanıtlıyor.

1920'li yılların sonunda diplomatlarının etkisiyle Moskova casusların entrikalarını sonlandırmaya karar vermiş ve Sovyetlerin içinde özerk bir Kürdistan kurma tasarısından vazgeçilmişti. Tahran'daki Sovyet elçisi aracılığıyla Taşnak ve Kürt hareketleri konusunda ilk elden bilgiler elde eden İran'la Türkiye'de durum derhal değerdendirilmişti.

Türk diplomasisinin tutumu yeni güçler dengesine ışıkt tutmaktadır. 1930'da, yani aralarındaki çatışmanın üzerinden yedi yıl geçmeden, Mustafa Kemal bir zamanlar Türkiye'yi Yunanistan'a bağlamayı hayal etmiş olan Yunan Başbakanı Venizelos'u dostça ağırladı. İkili arasındaki sıcak ilişki adeta ileride de Gaulle ile Adenauer arasında kurulacak ilişkileri haber veriyordu. Venizelos 1932'de Türk Cumhurbaşkanı'nın Barış Nobelı adaylığına destek vermekten de geri kalmadı. Şubat 1934'te Ankara, Bükreş, Atina ve Belgrad'la birlikte, Balkanlar'da herhangi bir çatışmanın doğmasını önlemeye yönelik Balkan Paktı'na imza attı. Türkiye uluslararası ilişkilerin nesnesi konumundan uluslararası sahnede hem bir özne hem de bir örnek olma durumuna geçiyordu: 1931'de Irak Kralı Faysal, daha sonra da İran Şahı Rıza Ankara'ya, Kemalist Türkiye'nin nasıl yürüdüğünü görmeye gelecekerdi.

Mustafa Kemal Atatürk'ü öncüllerinden ayıran ikinci neden, ülkesini var etme eyleminin kapsamı ve tutarlılığında aranmalıdır. Padişahlar, sadrazamlar ya da Jön Türkler bize şimdi dokunaklı gelen bir cesaretle Avrupa yolunda bir reform yapmaya kalkıştıklarında bilinçli olarak ya da başka biçimde, girişimlerinin yanılısma yanını görmezlikten geliyorlardı. Atatürk'ün sağ kolu ve halefi İsmet İnönü'nün yorumuyla, "Osmanlı düzeni aşılmaz duvarlardan bir çember içinde sıkışmıştı. Osmanlı reform yanlıla-

rı bu çemberin içinde çalışmış ve çaba göstermişlerdir. Bütün reform girişimleri, başarılı olanları bile, bu duvarların dışına çıkamamıştır.”

Mustafa Kemal ise sistemin birkaç tuğlasını yerinden oynatmakla yetinmeyip, siyasi ve iktisadi bağımsızlığın temellerini attıktan sonra, bu sistemi kendisi için tek geçerli örnek olan Batı uygarlığı tarzında yeniden oluşturmaya çalıştı; ama bu yeniden yapılanmanın devletin yapısıyla sınırlı olamayacağının, halka ulaşarak o yıllarda henüz “sivil toplum” denmeyen oluşumdan geçilmesi gerektiğinin farkındaydı. Daha cumhuriyet kurulmadan oluşturulan Cumhuriyet Halk Fırkası’nın adı bile bu amaç doğrultusunda konmuştu; ancak elde edilen sonuçlar hiçbir zaman umulduğu gibi olmadı. Yeni fikirleri teşvik etmek ve halkın katılımını sağlamak yerine, parti kısa zamanda kişisel çıkarlarla küçük hesapların buluşma yerine dö-nüştü. Türk Ocakları daha başarılıydı; köylerde dispanser ve okullar yaptırıyor, konferanslar düzenliyor, kurslar açıyor, jimnastik eğitimi veriyorlardı. Biraz tepeden bakarak halk için çalışan bu teşkilatın sorumlusu, tanınmış aydın Hamdullah Suphi “Onlar sokaktan adam devşiremez” diyordu.

Bir süre sonra iki yapı arasında rekabet başladı. 1930’ların başlarında Parti, “hayallerin gerçekleştiği” ve artık onlara gereksinim kalmadığı gibi sudan bir bahaneyle ocakları kendi bünyesine aldı. 1932’de de, amaçları bakımından onları çağrıştıran kendi halkevlerini kurdu. İkisinin bakışında ortak bir yan vardı: Halkın büyük ölçüde halkevlerinin ve etkinliklerinin dışında tutulması.¹⁶

Parti halkevlerine devrimleri açıklama ve “halkın % 95’inin, hatta % 100’ünün okuma yazma bildiği ülkelerdekine benzer” bir halk kültürü oluşturma görevini yüklemişti. Bu da Türkiye’nin o yıllardaki 40.000 köyünde sadece 5.000 ilkokul bulunduğunu, ülkedeki 1.900.000 çocuktan sadece 350.000’inin okula gidebildiğini görmezden gelmek demektir.

Bütün bu gözlemlerin doğruluğuna karşın Kemalizmin başlıca amaçlarından birine ulaştığını belirtmek gerekir: Türklerin hem kendilerinin hem de başkalarının gözündeki imgesini değiştirmek. Yüzeyde kalmış bir olay sayılsa da, Türkiye güzeline Temmuz 1932’de dünya güzeli seçilmesi Kemalist Türkiye’nin onanması şeklinde algılanmıştı; nitekim seçilen güzel, başarısını Atatürk’ün ülkesinin kadınlarına verdiği ilhama

borçlu olduğunu belirtiyordu. 1930'larda, muhalefetteki Serbest Fırka'nın programını sekteye uğratmak için Mustafa Kemal'in kadın yurttaşlarına belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı verildi. 1935'te yapılan bir sonraki seçimde kadınlar hem vekillerini seçebilecek hem de kendileri seçilebilecekti.

Böylece Türkiye, kadınlarına oy kullanma hakkını Fransa'dan on yıl önce tanımış oluyordu. Zaten cumhuriyetin onuncu yıl kutlamaları dolayısıyla Ankara'ya dikilen anıtı tasarlayan sanatçı, Gazi'nin at sırtındaki heykelinin ayaklarının dibine, Mehmetçik figürünün yanına, geleneksel giysisi içinde top taşıyan bir köylü kadını figürü yerleştirmişti. Burada Milli Mücadele boyunca oynadıkları rol nedeniyle kadınların onurlandırılma isteği açıkça görülüyor. Aynı şekilde halkın bu kutlamalar sırasında ülkenin kurtarcısını onurlandırma çabası Fransız elçisini çok etkilemişti: "Halk, bu büyük adama duyduğu neredeyse mistik denebilecek inancın gücüyle kendini bulmuştur."

KEMALİZM VE KEMALİZMLER

1937'de Kemalizmin altı oku anayasaya girdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin dördüncü kongresinde alınan karar uyarınca iki yıldır cumhuriyetçilik, milliyetçilik, devletçilik, halkçılık, laikçilik ve inkılapçılıktan oluşan altı ok –yani altı “izm”– parti tüzüğünde yer alıyordu.

1935-1937 arasında alınan kararlar bir dönemi bitiriyor, bir bakıma da yeni bir dönemi başlatıyordu. Atatürk bir yıl sonra ölecekti. CHP'nin bu kongresini yorumlayan bir uzman “devrimin başlıca ereğine ulaşmış” olduğuna hükmediyordu. Hiç kuşku yok ki büyük Kemalist devrimler dönemi kapanmıştı. Yanı sıra, on yıl boyunca Mustafa Kemal'in can verdiği büyük hareket noktalanıyordu. 1930'lu yıllardan başlayarak Kemalizm oturmaya, giderek donmaya başlamıştı. Yeni reformlara kalkışılmıyor, olsa olsa tartışmaya açık bazı girişimlerde bulunuluyordu: Sözelimi kültür alanında, Osmanlı ve İslam geçmişlerinin yadsınmasıyla söküp atılan köklerin yerini almak üzere Mustafa Kemal Türklere Anadolu'nun ilk sakinleriyle –Sümerler, Hititler, Etrüskler –soy bağlantıları önermişti. Böylece, bir zamanlar umut kesilen bir ülkenin gereksindiği ılımlı milliyetçilikten, kısa bir süre

için de olsa, tehlikeli aşırılıklar barındıran bir başka milliyetçiliğe kayılıyordu. İkinci on yılın Kemalizmi başlardaki ataklığını yitirmişti.

Bu durum, elde edilmiş olan sonuçlarla kahramanın sağlık durumuna –uzun süredir böbreklerinden rahatsızdı– ve kısmen de sürdürdüğü yaşama bağlı olan yorgunluğundan başka, 1929’da başgösteren dünya ölçeğindeki buhranla açıklanabilir. Ticari alışverişteki kısıtlamalar kendi ayakları üzerinde henüz durmaya başlamış olan Türkiye ekonomisini özellikle etkilemiş, İzmir Kongresi’nin ardından devletle özel girişim arasında kurulan denge bozulmuştu.

Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal iktisadi pragmatizminden vazgeçti. Kamu beş yıllık planlar çerçevesinde iktisadi ve mali gelişmeye ele attı; böylece altı oktan biri olan devletçilik ilkesini yaşama geçirdi.

Devletçilik bir başka gerçeği yansıtıyordu: Devrimlerin çılgın temposunun yavaşlamasının ardından ayaklar suya ermişti; Türkiye herhangi başka bir ülkede ve herhangi bir devlette olabileceği şekilde iktidar ve yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri sorgulamaya geçiyordu. Daha önce de görüldüğü gibi, halının siyasi alandaki ağırlığı varla yok arasındaydı; partinin halkçılığı adından ibaretti ve “halkçılık” altı okun içinde lafazanlık etmeye en uygun ilkeydi. Bu tarihten sonra, denetimli bir devlet müdahalesinden yana olanlar dünya çapındaki buhrana yenik düştü. Karşı karşıya gelen taraflardan biri hem ülkenin üstün çıkarlarına hem de Kemalist tasarımı gerçekleştirmeye en uygun kurum saydığı devletten yanaydı. Bu fikrin başını Mustafa Kemal’in sağ kolu ve başbakanı İsmet İnönü çekiyordu. Karşı taraf ise demokratik çoğunluğu doğrudan ve tümüyle temsil etmemesine karşın bürokrasiyle sorumlularının çıkarlarını temsil eden partiye öncelik vermek istiyordu. Bu takımın başını partinin genel sekreteri Recep Peker’in çekmesi şaşırtıcı değildi. Peker’in zihninde Sovyet, İtalyan ve Alman diktatörlüklerinde olanlara benzer, devleti denetleyen korporatist bir parti modeli vardı; altı okun parti tüzüğüne alınmasını sağlayan da oydu.

İki taraf arasındaki çekişme İsmet İnönü lehine sonuçlandı; İnönü biraz karanlık biri olan Recep Peker’den farklı bir kumaşandı. Peker 1936’da parti genel sekreterliğinden ayrılmak zorunda kaldı; ama bu arada İnönü de başarısından yararlanamadı, çünkü Ekim 1937’de Atatürk tarafın-

dan başbakanlıktan azledilerek, yerine iktisat vekili ve ayrıca İş Bankası'nın eski genel müdürlerinden olan Celal Bayar atandı. Bayar üstlendiği sorumluluklar ve bankacı geçmişinden dolayı liberal bir isim olarak biliniyordu. Sonuçta İsmet İnönü, Celal Bayar ve Recep Peker birbirinden farklı Kemalist eğilimleri temsil ediyordu; bu fikirler Atatürk hayattayken bile dile getirilmiş ve bazen oldukça sert bir şekilde çatışmıştı.

Atatürk'ün ölümü Kemalizmin bu çoğulcu yapısına ivme kazandırdı. "Aydınlanmacı devletçilik" olarak tanımlanabilecek İsmet İnönü Kemalizminin kazandığı zaferin ömrü uzun olmadı. Atatürk'ten sonra Türkiye'nin ikinci cumhurbaşkanı seçilen İnönü, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Amerikalıların dayattığı siyasi liberalleşmeye yenik düştü.

Hükümetin henüz "denetleme"yi başardığı 1946'daki ilk çok partili seçimden sonraki 1950 seçimleri, Celal Bayar'ın –Mustafa Kemal'in 1930'da Meclis'te bir muhalefet oluşturmak için kurdurduğu– Serbest Fırka'nın eski bir yöneticisiyle birlikte şekillendirdiği Demokrat Parti'nin zaferiyle sonuçlandı. On yıl sonra ise Bayar'la Demokratların hükümeti "Atatürk ve ilkelerinin korunması adına" hareket eden bir askeri müdahaleye yenik düşecekti. Mayıs 1960'taki bu ilk askeri darbe Silahlı Kuvvetlere Kemalizmin anayasal olmayan bekçisi statüsünü kazandırdı. Bu statü, çok sayıda gayri resmi ya da kısmi müdahale sayılmayacak olursa, 1971 ve 1980 yıllarında askerinin iki defa daha devreye girmesine yol açacaktı.

Yirmi yılda seçilmiş hükümetleri üç kere deviren Silahlı Kuvvetlerin korumak istediği Kemalizm hangisiydi? Laikliğin bizzat İnönü'nün hükümeti tarafından çentiklenmesinden sonra, demokrasiyle geçen on yılın sonunda anayasal canlılığını koruyanın sadece cumhuriyetçilik ilkesi olduğu tartışılmaz. Kemalizmin devletçilik anlayışının temsilcisi CHP, 1953'ten başlayarak "altı ok"u kendince uyarlamaya girişti; parti tüzüğündeki "Kemalizm" ifadesi "Atatürk'ün açtığı yol" deyiimiyle değiştirildi, daha sonra da devleti korumaktan vazgeçilerek bütün "sosyal gruplar"a destek olma yoluna gidildi. 1972'den sonra İnönü'nün yerine partinin başına geçen Ecevit de içinde bulunulan bağlamda gerçek Kemalist savaşımın laiklikle cami arasında değil, yaşam düzeyi alanında olduğunu bildirmekten geri kalmadı.

İslami bir Türk partisi olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002'de seçimleri kazanması ve dolayısıyla Kemalizmi siyasi alanda sildiği izlenimini vermesi için ise bir otuz yılın daha geçmesi gerekecekti.

Gerçekte, bazı siyasi partilerin sahip çıkmasına rağmen Kemalizm uzun zamandır canlılığını yitirmişti. Bir burjuva ailesindeki miras kavgasından daha şiddetli çekişmelerin zedelediği Kemalizmin başına gelenler Fransa'da "Gaullizme"e olanlara benzer: Atatürk'ün yaptığını yapamayan, onu değişen ortama uyarlayamayan yetersiz kişilerin elinde içi boş bir mitosa dönüşmek. Neticede, pragmatik yaklaşımın büyük ustası Atatürk de donuk bir figüre indirgenmiş oluyordu.

Bütün bunlara şaşmak mı gerekir? Kurucusunun ölümünün üzerinden altmış beş yıl geçen Türkiye artık başka bir ülke oldu; ancak, Atatürk'ün yetersiz ardıllarının uzun zamandır günün gereklerine yanıt getirebilecek biçimde yenileyemedikleri bir modelin içinde sıkışıp kaldı.

Kendisini hapseden kabuktan kurtulabilen Kemalizm tarihsel rolüne yeniden kavuşabilir: Bu rol, bir örnek olarak hep yaşayacak olan Türkiye'ye ilişkin "belli bir düşünce"nin yaratılmasıdır...

ÇEVİRİ: AYDA AREL

NOTLAR

Şevket Süreyya Aydemir'e göre 14 Ocak'ta doğmuştur (*Tek Adam*, İstanbul, 1979). Kaynakların çoğunda doğum tarihi 1880 olarak gösterilir, *Le Grand Larousse du XXe siècle* ansiklopedisinde ise bu tarih 1878 olarak verilmiştir.

E.J. Zürcher, *The Young Turks: Children of the Borderlands*, Working Paper Archives'dan alıntı için bkz. Jean-David Mizrahi, "De la petite guerre à la guerre d'indépendance: pratique et expérience de la guérilla dans l'Empire ottoman finissant (1908-1923)", *Revue historique des armées*, sayı 231, 2003, s. 66-76.

- 3 Jean-David Mizrahi (age, not. 1) çete sözcüğünün Sırp kökenli olduğuna ve Türk ordularının Balkanlar'da yerli çetelerle savaşlarından arta kaldığına dikkat çekmiştir.
- 4 1919 yılı kasım ayının sonunda Delhi'de toplanan "Pan-Hindî Hilafet Konferansı"nın üç yüz üyesi, halifelighin tehlikeye girmesi durumunda Britanya hükûmetiyle "işbirliği" yapmayı "reddetmek" ve hatta Avrupa mallarını boykot etmek kararını alır.
- 5 Milliyetçileri alt etmek için İstanbul hükûmeti 1919 güzünde meclis üyelikleri için seçim düzenlemiştir. Erzurum'dan seçilen Mustafa Kemal bu meclise katılmayı reddetmiştir.

- 6 Osmanlı hükümeti 1914 güzünde, yani daha savaşa girmeden, kapitülasyonları ilga etmişti. İttifak devletleri bu tek yanlı karar kabul etmedi.
- 7 Bu nutkun metni, yazara, onu Prof. Louis Bazin'den almış olan Sn. Ali Aktoğu tarafından verilmiştir.
- 8 Nüfus mübadelesiyle sağlanan "etnik türdeşlik" unutulmamalıdır: Yunanistan'da yaşayan bir buçuk milyon Türk Türkiye'ye gelmiş, beş yüz bin Anadolu Rum ise Yunanistan'a göç etmiştir. Lozan Antlaşması'nda artık Kürt devletinin sözü edilmez.
- 9 1922 Aralık ayında muhalefete (İkinci Grup) mensup iki mebus, mebus seçilmeyi "mevcut Türkiye" sınırları içinde doğmuş ya da bir Türk şehrinde beş yıl sürekli oturmuş olma koşuluna bağlayan bir yasa teklifi verdi. Doğrudan Mustafa Kemal'i hedef alan teklif komisyona havale edildi, sonra da terk edildi.
- 10 İzmir tatbikatları sırasında, hazır bulunan askeri erkân önünde, Mustafa Kemal askerlerin siyasetle silahlı kuvvetler arasında bir seçim yapması gerektiğini bildirmişti.
Jean-Paul Burdy ve Jean Marcou, "Laïcité/Laiklik: Introduction", *CEMOTI*, sayı 19, Ocak-Haziran 1995, s. 5-34.
1930 yılı Aralık ayı sonunda Menemen'de yapılan bir gösteride yedek subaylığını yapmakta olan bir öğretmenin linç edildiği ve başı kesilerek teşhir edildiği unutulmamalıdır.
- 13 Şapka reformuna karşı koyanlar tutuklanmış, birkaçı ölüme mahkûm edilmiştir.
- 14 1930'larda resmiyet kazanmasa da tarihsel geçmişe bir gönderme yapılır. Kemalizmin başlıca destekçilerinden olan *Cumhuriyet* gazetesi "ilk padişahlardan Gazi'ye kadar" Türk tarihini anlatan özel bir sayı yayımlar.
- 15 Timour Mouzaieff, "Des partisans sous contrôle étroit. Le terrorisme kurde a été engendré par les services secrets soviétiques," *La Pensée russe*, no. 4262, 18-24 Mart 1999, s. 9. Bu Rusça makale esas olarak 1920'lerin ortasında Tahran'da görevli ajan Georgii Agabekoff'un (*Terreur secrète, notes d'un espion*, Moskova, 1996) kitabına yaslanmaktadır.
- 16 Yaşar Kemal ilk defa halkevlerinin dergisinde yayımlanmıştı.

ANAYASAL HAREKET

Türkiye'yi günümüzde Müslüman dünyasının geri kalanından ayırmanın ne olduğundan bahsedildiğinde, genellikle kurumlarının laik niteliği, çağdaş müttefiklerinin Batılı ülkeler olması, modernleşme alanındaki olağanüstü uğraşları veya demokrasi yolundaki bitmeyen ama gerçek çabası üzerinde durulur. Uzun bir tarihin, farklı etkilerin ve zengin bir entelektüel tartışmanın ürünü olan Türk anayasal hareketi üzerine yapılacak bir çalışma tüm bu unsurları bir araya getirerek, ülkeyi derinlemesine farklı kılan hususları anlamamıza olanak tanır; aynı zamanda özellikle ülkenin Doğu ile Batı arasındaki özgül konumunun, genelde ele alınmaktan hoşlanıldığı şekliyle yalnızca coğrafi değil, siyasal ve kültürel bir boyuta da sahip olduğunu gösterir.

Genellikle halkın ulusal bir çerçevede siyasal özgürlük talep ederek ve buna sahip çıkarak iktidarın keyifliğini sınırlandırma çabasıyla özdeşleşen Batı dünyasının siyasal liberal deneyimine gönderme yaptığı için, anayasal hareket kavramını Türkiye'ye uygulamak şaşırtıcı gelebilir. Kuşkusuz, anayasacılık Batı'nın tekelinde değildir ve dünyadaki devletlerin sayısının artışıyla, ortama ve döneme göre değişen anayasacılık hareketlerinin çeşitlenerek geliştiği görülür. Komünist dünyanın çökmesi sonucu liberal modeldeki anayasal rejimin üstünlüğünü kanıtlaması, son yirmi yıl boyunca yeni anayasa deneyimlerini teşvik etmiş ve önemli bir anayasa yazımı hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak iktidarın anayasallaşması sadece yönetim işlevlerinin farklı makamlar arasında paylaştırılmasına ilişkin biçimsel bir süreç olarak kalmayıp özsel bir değişimi, özellikle de temel hakları güvence altına alan gerçek bir yurttaşlığın ortaya çıkmasını gerektirir. İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi bundan iki yüzyıl önce "Hakların tanınmadığı, erkler ayrılığının düzenlenmediği toplumun anayasası da yoktur" diyordu. Bu hümanist buyruk karşısında, anayasal deneyimlerin artmasının genellikle hayal kırıklığı yarattığı söylenebilir. Böylece birçok üçüncü dünya ülkesinde postkomünist dünyaya ya da Müslüman dünyasına ait ülkelerde gösterişli bir biçimde yürürlüğe konan anayasal yapıların, özellikle yurttaşlığın gelişimi geciktiği için yanıltıcı olduğu ortaya çıkmıştır.

Türkiye gözlemlenen ve sıklıkla dile getirilen eksikliklerine rağmen farklı bir anayasal hareket üretebildiyse, bunun nedeni liberal tipte kurumsal yapının yürürlüğe konmasının ötesinde, anayasacılık olgusunun temel sorunlara formüller bulmaya ve bulunan formülleri olgunlaştırmaya izin vermesidir. Anayasacılık olgusunun kökenlerinin eskiye dayandığı belirtilmelidir. Türk anayasacılık tarihi gerçekte 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi çöküşünün önünü alabilmek için kararlı bir tavırla modernleşme hamlesine giriştiği dönemde başladı. Bununla birlikte, Osmanlı anayasal monarşisi kuruluşunun gecikmesi nedeniyle devlet çerçevesinin belirsiz kalmasından kaynaklanan ciddi bir sorunla karşı karşıya geldi; milliyetçiliğin yükselişine ve Birinci Dünya Savaşı'na direnemedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra anayasal hareket ulus-devlet çerçevesinde yeniden başladı. Kemalist cumhuriyetin anayasal çabaları aldatıcı görünebilir; bununla birlikte, yurttaşlığın ilk formu olan milli egemenlik fikrini ve daha sonra demokratikleşmeye yöneltilmiş kurumsal düzeni Türkiye'ye o devretti. Ülke İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı demokrasilerinin kazandığı bir ortamda çoğulculuğu benimseyecek, ancak Kemalist dönemden miras kalan anayasal çerçeveyi de koruyacaktı. Bununla birlikte, bu deneyimin hayal kırıklığı yarattığı ortaya çıktı ve 1950'lerin demokratikleşmesi askeri bir müdahaleyle sonuçlandı. 27 Mayıs 1960 darbesiyle ordunun Türk siyasal sistemine dahil olması yeni bir dönemi başlattı. Bundan böyle Türk anayasal hareketi varlığını ordunun gözetimi ve etkisi altında sürdürecekti.

Bu durum, bu ülkedeki anayasacılığın tamamlanmamış niteliğini ve kendine özgü güçlüklerini de gösterir. Buna rağmen anayasal hareket henüz sona ermiş değildir. Avrupa Birliği'ne adaylık sürecinde gerçek bir sivil toplumun ortaya çıkışına tanıklık edilirken, anayasal reform çağdaş Türk siyasal sisteminin temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

OSMANLI MİRASI: SÜRMESİ MÜMKÜN OLMAYAN BİR DEVLET ŞEKLİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK ANAYASACILIĞININ İLK ADIMLARI

Osmanlı İmparatorluğu, kendisini ilk anayasal deneyimlerine götüreceği yolu izlemeye çöküş döneminde başladı. Bu gelişme kuşkusuz, 19. yüzyıldan itibaren etkisini gösterecek Batı esinli modernleşme reformları-

na dayanıyordu. Tanzimat adıyla tanınan bu reformcu dönemin temel kaygısı iktidarın anayasallaştırılması olmamakla beraber, bu dönem öncesinde imparatorluk bünyesinde konu hakkında zengin bir düşünce ortamı oluşturularak, 1876 yılında ilk anayasanın kaleme alınmasının önü açıldı. Böylece anayasa meselesi daha sonraki değişikliklerin ve çağdaş Türk ulus-devletinin kuruluşunun habercisi olarak imparatorluğun son yıllarında merkezi bir yer işgal etti.

1876 Anayasası, 19. Yüzyıl Osmanlı Reformculuğunun Kaçırılan Fırsatı

1876 Osmanlı Anayasası pek bilinmeyen ve dönemin Batılı anayasa incelemelerinde de geniş ölçüde ihmal edilen bir metindir. Bunun da nedeni esas itibarıyla bu metnin Avrupa'da, anayasacılığa içten bir bağlılıktan ziyade, büyük güçlerin istek ve taleplerini karşılamak durumunda bulunan Osmanlıların diplomatik bir manevrası olarak algılanmasıdır. Babıâli'nin, Avrupa'da kalan son büyük topraklarını tehdit eden Balkan krizinden bir çıkış yolu bulmak için Avrupa güçlerinin ve Rusya'nın baskısıyla razı olmak durumunda kaldığı uluslararası konferansın açılışı vesilesiyle anayasanın 23 Aralık 1876'da İstanbul'da ilanı, gerçekten beklenmedik bir olay olarak konferansa damgasını vurdu. Yine de bu ilanı izleyen yıl seçimlerin yapılması ve Meclis-i Mebusan'ın toplanması gibi anayasal deneyimler yabancıları kandırmaya yönelik tuzaklar değildi. Gerçekte 1876 anayasasının derin bir iç krizden ve daha genel olarak da yaklaşık bir yüzyıla yakın bir süredir mevcut olan reformcu bir hareketin ardından ortaya çıktığı unutulmamalıdır.

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için sürekli bir reform ve deneyim şantiyesi oldu; oysa Aydınlanma ve 18. yüzyıl sonunun büyük devrimleri Doğu Akdeniz'e geç ulaşmıştı. III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmud'un (1808-1839) hüküm sürdüğü dönemde başlayan ıslahat hareketleri başlangıçta Batı'nın gücünün sırtını anlayarak imparatorluğun çöküşünü durdurma iradesiyle gerekçelendirilmişti. Alınan önlemlerin aceleci ve çoğunlukla şekli niteliğinden hayal kırıklığına uğrayan dönemin Batılı uzmanları, bu aydın despotları Büyük Petro'nun cılız birer taklitçisi gibi görme eğilimindeydi. Bununla birlikte, II. Mahmud'un uzun süren hükümrانlığının, özellikle Osmanlı feodal düzeninin kaldırılmasına (tımarın kaldırılması), mo-

dern bir ordunun kurulmasına (yeniçeri birliklerinin kaldırılması) ve dönemin Avrupa standartlarına göre düzenlenmiş bakanlıkların ve merkezi idarelerin meydana getirilmesine izin vererek, imparatorluğun temellerinden bazılarının sorgulanmasına yol açtığını akılda tutmak gerekir.

Ancak sonraki gelişmeler daha radikal bir görünüm alacaktır. 1839'da II. Mahmud'un oğlu I. Abdülmecid'in hükümrانlığının başlarında, ünlü Gülhane Fermanı'yla (Hatt-ı Şerif) başlayıp 1856'da ikinci bir fermanla (Hatt-ı Hümayun/İslahat Fermanı) teyid edilen ve genel olarak Tanzimat adıyla anılan dönemdeki güçlü Batılılaşma hareketi imparatorluğu etkilemeye başladı. Tanzimat, üç padişahın hükümrانlık dönemine damgasını vurup yaklaşık kırk yıla yayıldı. Bazıları bu metinlerde *alla turca* bir *Magna Carta*'nın unsurlarının görülmesi gerektiğine inansa da hareketin anayasacı özü tartışılabilir. Bir yandan bu hareketin siyasal boyutu sınırlı kalmıştı, reformlar esas itibarıyla teknik nitelikteydi ve dönemin Osmanlı toplumunun gerçekleriyle uyumlu değildi. Diğer yandan da bu metinlerin temelinde büyük ölçüde, uluslararası bağlam ve çerçevede Batılılar tarafından gerçekleştirilen baskılar yer alıyordu.

Nitekim Tanzimat reformlarının önemli mimarlarından Mustafa Reşit Paşa, Hatt-ı Şerif'i kısmen sarayın Batı güçlerine Mısır Hıdivi Mehmed Ali örneğinde olduğu gibi liberal bir rejim uygulayabileceğini kanıtlamak için kaleme almıştı. Sultan yine Avrupalı güçlere teminat vermek ve Avrupa ittifakına katılmak amacıyla, Paris Antlaşması öncesinde, imparatorluk bünyesinde Müslüman olmayanların güvencelerini geliştiren ve dini ne olursa olsun tüm Osmanlı tebaasının eşitliğini kabul eden Hatt-ı Hümayun'u ilan etti. Bundan sonra geriye Tanzimat'ın imparatorluğun geleceğinin ne olması gerektiği konusundaki düşünceleri derinleştirmesi ve genişletmesi kalıyordu; zira Tanzimat daha sonraki anayasal talepleri besleyecek şekilde reformcu elitlerin de kendi içlerinde dönüşümüne sebep olmuştu.

İlk reformlar padişahla yüksek memurların eseri idi. Anayasal taleplerin ortaya çıkmasına ve anayasanın ilanına götüren belirleyici entelektüel itki ise Tanzimat dönemi gibi padişahın ve yüksek memurların bu konudaki sınırlarını ortaya koyduğu bir ortamda kendini kabul ettiren başka bir reformcu kuşaktan geldi. Esas itibarıyla Batı kültürü hayranı, edebi ve sanat-

sal yeni çevrelerden doğan ve Ziya Paşa, Mısır Prensi Mustafa Fazıl ve özellikle Namık Kemal tarafından teşvik edilen, 1867'de "Genç Osmanlılar" adını alan ve İtalyan Carbonari modelinden esinlenerek gizli bir dernek şeklinde kurulan bu akım, uzun süredir güçlükle reform denemeleri yapan çöküş halindeki Osmanlı monarşisinin sert eleştirisine girişti. Genç Osmanlılar, yönünden sapmış idari bir Batılılaşma olarak değerlendirdikleri Tanzimat'ın çelişkileri üzerinde duruyordu. Bu reformcu irade Batı formlarını kopyalayarak, hukuku ve eğitimi çağdaşlaştırarak, şeriat gibi dini kurumları ve ulemaların eğitim araçlarını kısıtlayarak, egemenin iktidarını dengeleyen makamları yok etmiş ve bu şekilde de Osmanlı sistemini bozmuştu. Devlet ve padişah hiçbir zaman reformun ve modernleşmenin söz konusu edildiği dönemdeki kadar güçlü olmamıştı. Bu saptama ışığında Genç Osmanlılar gerçek yurttaşlığın yaratılmasını isteyerek anayasal bir hükümet talebinde bulundu; dolayısıyla Fransız İhtilali'nin fikirleri gerçekte onlarla birlikte imparatorluğu derinden etkilemeye başladı. Ancak bu fikirler daha çok o zamana kadar yürütülen modernleşme eleştirisine destek vermek için kullanılıyordu. Aslında bu düşünce akımının gerçek özgünlüğü, Batı kökenli anayasacılık idealiyle İslami hak ve geleneklerin korunması talebini birleştirmeyi denemesindeydi.¹ Bu düşünürler aslında Osmanlı toplumunda kendilerine şiar edindikleri "vatan" ve "hürriyet" gibi liberal anayasal ve siyasal kavramların benimsenmesini savunuyordu. Namık Kemal'e göre özellikle, seçilmiş bir meclis önünde sorumlu olan anayasal bir hükümetin mevcudiyeti için ihtiyaç duyulan gerekçeyi Kuran'da ve İslam yasalarında bulmak mümkündü. Benzer çalışmaları daha önce başka yerlerde Aristo rasyonalizmiyle inancı bağdaştırmak için yapmış olan Arap filozoflarını hatırlatan bu teorileştirme çabası, Genç Osmanlıları daha önce gördüğümüz üzere Tanzimat'ın güçlendirdiği padişahların sona ermek üzere olan despotizmlerine karşı ilk ciddi liberal siyasal muhalefet haline getirdi. Bu çaba ilk Osmanlı anayasal deneyimi için gerekli entelektüel ve siyasal başlangıç olarak nitelendirilebilir.

Böylece 1876'da ilk Osmanlı anayasası ilan edildiğinde anayasal taleplerin gündemde olduğunu görüyoruz. Sultan Abdülaziz'in hükümlerinin imparatorluğun siyasal, mali ve askeri durumunun bozulmasıyla

kendini gösteren (1861-1876) son dönemlerinde bu talepler daha da arttı. Mayıs 1876'da Abdülaziz, gösterilen tepkiler sonucu liberal şahsiyetlerin hükümete gelmesine izin verecek biçimde tahttan indirildiğinde, İstanbul'daki İngiltere büyükelçisi resmi yazılarında "anayasa" sözcüğünün herkesin ağzında olduğunu belirtiyordu. Bilinen olağan dışı şartlar altında yıl sonunda açıklanacak olan metnin hazırlanması büyük ihtimalle bu dönemde başlamış, ancak Abdülaziz'in halefleri nedeniyle gecikmişti. Önce çok-kültürlü ve sadece anayasal ve liberal fikirlere değil masonluğa da bağlı olan Sultan Murad lehine seçim yapan dönemin reformcu nazırları ve özellikle sadrazam Mithat Paşa, yeni padişahın akli zayıflığı ve hükümet etme becerisinin olmaması karşısında kardeşi Abdülhamid'i başa geçirmek için Ağustos 1876 tarihinde onu tahttan indirmeye karar verdi; bununla birlikte Abdülhamid'e taç önerisiyle birlikte anayasa tasarısını da sundu ve o sırada imparatorlukta dorukta olan liberal dava için gerekli desteği aldı.

1876 Kanun-ı Esasisi ve Abdülhamid'in Tepkisi

Bir monarşiyi düzenleyen ve Osmanlı elitlerinin hâkim olduğu bir dille, Fransızca yazılmış olan 1831 Belçika Anayasası'ndan geniş ölçüde esinlenen 1876 Kanun-ı Esasisi halkın egemenliğine değil hükümdarın iradesine dayalı olma iddiasındaydı. Ayrıca anayasacılığın temelinde bulunan büyük liberal prensiplerin çoğunu kendine mal ediyor olsa da, esas itibarıyla bunların büyük bölümünün temelini Kuran'da bulunabileceğini vaz eden Tanzimat dönemi Osmanlı elitlerinin düşünce biçimine benzer bir mantıkla geliştirilmişti.

Yürütme erki devlet başkanı olan ve halifeliği devam eden padişaha aitti; bir sadrazam ona yardım ediyordu. Padişah çok geniş hükümet yetkilerine sahipti, Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına ve feshine karar verme hakkı vardı. Yasama erki, biri seçilmiş yüz yirmi milletvekilinden oluşan Meclis-i Mebusan, diğeri ise padişah tarafından ömür boyu görev yapmak üzere atanan âyandan kurulu Meclis-i Âyan'dan oluşan iki meclisli bir parlamentoya aitti. Devlet başkanı tarafından seçilip atanan başbakan ve bakanlar Meclis-i Mebusan'a katılabiliyor, ancak bu meclisle uyumsuzluğa düşmeleri halinde padişah tarafından görevlerine bireysel ya da kolektif ola-

rak son verilebiliyordu ya da onlar padişah'tan kendilerine direnen meclisin feshini talep edebiliyordu. Ayrıca tüm yasa metinleri görüşülmeden önce onaya sunuluyordu. Padişah tarafından usulüne uygun kabul edilen bir metin, Meclis-i Mebusan tarafından oylanmış olsa bile Meclis-i Âyan tarafından toptan reddedilebilir ve bu durumda bir sonraki yasama yılına kadar meclis tarafından görüşülemezdi.

Yüz on dokuz maddeden oluşan bu metnin en ilginç bölümleri Osmanlı devletinin statüsüne ilişkin bölümle, bir tür Osmanlı yurttaşlığına giriş niteliğindeki bölümdür. Anayasanın ilan edildiği ortam dikkate alınarak, bu hükümlerin yalnızca militan bir hümanizmin dayatması nedeniyle değil –bu tür taktik kaygılar bulunsun bile–, bunların ötesinde yurttaşlığın gelişmesini dert edinen ve Batı Avrupa’da yürürlükte olan liberal ulus-devlet modelinden esinlenen daha temel bir siyasal düşünceden beslendiği görülür. Anayasanın ilk maddesi Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak bütünlüğünü güvence altına almaya yönelikti: “Devlet-i Osmâniye memâlik ve kıt’aât-ı hâzırâyı ve eyâlât-ı mümtâzeyi muhtevî ve yekvücûd olmağla hiçbir zamânda hiçbir sebeble tefrîk kabûl etmez.” Buna 8. maddede düzenlenen bir çeşit Osmanlı milliyetinin tanınması hususu ekleniyordu: “Devlet-i Osmâniye tâbiyetinde bulunan efrâdın cümlesine her hangi din ve mezhebden olur ise olsun bilâ istisnâ Osmanlı tâbir olunur.” Ancak, Türkçe bilmek parlamentoda yer almak için gerekliydi (md. 68). Ayrıca anayasanın 11. maddesine göre İslam devlet dini olmasına rağmen ibadet özgürlüğü güvence altına alınmış ve tüm Osmanlı tebaası aynı hak ve özgürlüklere –yasa önünde eşitlik, bireysel özgürlük, mülkiyet hakkı, güvenlik hakkı, dernek özgürlüğü, basın özgürlüğü, eğitim özgürlüğü, kamu görevlerine girmede eşitlik gibi– sahip yurttaşlar haline gelmişti.

Bununla birlikte 113. madde imparatorluk hükûmetine idare-i orfiye (sıkıyönetim) ve medeni yasaları geçici olarak askıya alma hakkı gibi özel yetkiler tanıyordu. Burada özellikle, padişahın münhasıran sahip olduğu devletin güvenliğine zarar verme tehlikesi taşıyan kişileri imparatorluk topraklarından sürgün etme yetkisi anılmalıdır. Abdülhamid, Şubat 1877 başında bu ilk anayasal deneyimin en önemli mimarı olan güçlü sadrazamı Mithat Paşa’yı görevden almak ve sürgün etmek için dayanak kabul ettiğın-

den, anılan hüküm oldukça ünlüdür. Ancak bu anayasal deneyimin devam etmesi gerektiği için, imajını korumak endişesiyle hareket eden padişah imparatorluğun ve Müslüman dünyasının ilk genel seçimlerinin yapılmasına izin verdi. İlk Osmanlı parlamentosu Mart 1877 tarihinde toplandı. Bu, imparatorluğun tüm eyaletlerinden gelen temsilcilerin karşılaşmasına ve imparatorluğun dertlerini birbirlerine anlatmalarına izin vermesi anlamında eşsiz bir deneyimdi. Böylece bu parlamentolar, deneyimsiz olmalarına rağmen güven kazandılar, hatta bakanları üzerinde sıkı bir denetim uygulamak istedikleri padişahla birkaç kez ters düştüler.²

1878 başında Osmanlıların Ruslar karşısındaki ağır yenilgisi ve bu şekilde ortaya çıkan olağanüstü durum, Abdülhamid'e imparatorluk hükümeti için gittikçe daha can sıkıcı olmaya başlayan anayasal deneyime bir son vermek için nihai bahaneyi sunacaktı. İki dönemde beş ay süreyle toplanmış olan bu parlamentonun görevine son verilecek ve bir daha otuz yıl boyunca toplanması mümkün kılınmayacaktı.

İki Osmanlı anayasal deneyimi arasında uzun bir parantez oluşturan Abdülhamid'in kurduğu otoriter rejim (1878-1908) Osmanlı modernleşme projesinin sorgulanması anlamına gelmez; Tanzimat çerçevesinde münhasıran Batı'ya dönük olarak geliştirilen reformların yönünün değiştirilmesinden ibarettir. Gerçekten de Tanzimat imparatorluğu çöküşten kurtarmayı başaramamış ve pek de inandırıcı olmayan anayasal ve parlamenter bir deneyimle sonuçlanmıştı. Abdülhamid reformcu ilk padişahların çabalarını hatırlatan bir çeşit modernleşmeci despotizme dönmüş, imparatorluğun bu tepkisi ise yeni tip anayasal taleplerin yolunu açmıştı.

Şiddetlenmiş Anayasal Talepler, Jön Türk Devrimi ve Meşrutiyet

Şubat 1878'de parlamentonun feshedilmesi anayasanın uygulanmasının askıya alınmasına sebep olmuş, ancak onu tamamen ilga etmemişti. 1876 anayasal metninin yeniden yürürlüğe konması Abdülhamid karşıtlarının parolası haline geldi; ancak artık anayasa taraftarlarının kendileri de değişmişti. 1878 başarısızlığı ilk anayasal deneyime büyük ölçüde bulaşmış olan Genç Osmanlılara uğursuz gelmişti. Liberal İslam esinli anayasalaşma projeleri ne etkili bir hükümetin kurulmasını ne de ger-

çek anlamda temsili bir rejimi sağlamakta başarılı oldu. İmparatorluğu ilerletebilmek için bilimle, eğitimle, hukukla dönüştürmek, modern ve rasyonel bir rejimle donatmak gerekiyordu. İşte Fransız İhtilali'nin yüzüncü yılı olan 1889'da gizli bir biçimde ve sürgünde doğan Jön Türk akımının temel düşüncesi de bu oldu. Bu akım başlangıçta fikri bakımdan Fransız pozitivistlerinden ve organizasyon bakımından da tıpkı Genç Osmanlılarda olduğu gibi İtalyan Carbonarilerinden çok etkilenmişti. Üstelik bu coşkulu anayasacılık dönemin havasını da yansıtıyordu. Anayasalı Japonya'nın iki devlet arasındaki savaşta Rusya'ya galip gelmesi, 1905 İhtilali sonrasında Çarlık Rusya'sını bir anayasa kabul etmek zorunda bırakmamış mıydı? Aynı şekilde Pers İmparatorluğu da 1906'da benzer bir karar almak durumunda kalmamış mıydı? "Hasta adamı" iyileştirmenin tek yolu anayasal çözümdü!

Bununla birlikte, anayasaya duyulan talebin yoğunlaşması böyle bir imparatorluğun anayasallaşması projesinin içerdiği zorlukları da ortaya çıkarıyordu. Tanzimat'ın kurucu metinleri ve 1876 Anayasası metni, Osmanlı uyruğunun hukuki statüsü konusundaki kaygıları zaten fazlasıyla taşıyordu. Savunulan hümanist evrenselcilik milletlere bölünmüş Osmanlı toplumunun gerçeklerine uygulandığında –Osmanlı uyruğunun medeni hayatını ve sosyal hayatının büyük bölümünü bu ulusal-dinsel topluluklar içinde yaşamasından dolayı– bazı belirsizlikler de taşıyor değildi.

Daha önce gördüğümüz gibi, imparatorluk halklarının üzerinde anlaştığı 1876 Anayasası'yla kısmen karşılanan Osmanlı yurttaşlığı talebi gelecekteki anayasal Osmanlı devletinin şeklinin ne olması gerektiği sorusunu da beraberinde getirmişti. Üniter bir Türk ulus-devleti mi öne çıkarılmalı, yoksa imparatorluğun farklı halklarının ve azınlıklarının haklarına saygılı bir federasyon mu tercih edilmeliydi? İşte bu ikilem 1902'de, Paris Kongresi sırasında Jön Türk hareketini iki eğilim doğrultusunda derinden parçaladı: Bir yanda Ahmet Rıza tarafından yürütülen ve Türk milliyetçiliğini savunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, diğer yanda ise bir nevi Osmanlı liberalizmini savunan ve Prens Sabahattin tarafından oluşturulan Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti vardı.

Ancak, Temmuz 1908'de gerçekleşen ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasıyla sonuçlanan Jön Türk ihtilalinin patlak vermesinde ne

ideolojik tartışmalar ne de bir yurttaş hareketi belirleyici oldu. Esasen bu “anayasal ihtilal”, geriye büyük şehirlerde imparatorluğun farklı halklarının Abdülhamit despotluğunun sona ermesini kutladığı göзалıcı bir kardeşlik hatırası bıraksa da, başlangıçta “tehdit altındaki vatani”⁴ kurtarmak isteyen Müslüman Türk subayların yurtsever bir hareketiydi. Bu anlamda, anılan dönem Türk ulus-devletinin kuruluşu sırasında ordunun siyasal değişimdeki yerini de ortaya koyan önemli bir anı oluşturmaktadır. Bu milliyetçi boyut, tanık olunan olayın zenginliğinden bir şey kaybettirmiyordu; zira bu olay Türkiye’de Meşrutiyet⁵ adıyla anılan ikinci Osmanlı anayasal döneminin başlamasına sebep olacaktı. Meşrutiyet 1908-1913 yılları arasında Osmanlıların ilk gerçek parlamenter monarşi deneyimini oluşturdu. Osmanlı toplumu bu dönemde ilk defa seçim çekişmeleriyle, basın özgürlüğüyle, daha önce bilinmeyen bir ölçekte gelişen siyasal, dinsel ve felsefi yayınlar ve tartışmalarla, toplantı hakkıyla, grevlerle, hatta feminist taleplerle tanıştı. Ancak, bu yeni anayasal deneyim, Osmanlı reformunun yanıltıcı niteliğini kanıtlamaktan öte bir sonuç vermedi.

İmparatorluğun anayasallaşmasındaki başarısızlıkta uluslararası konjonktürün elverişsizliği (Trablusgarp ve Balkan Savaşları) önemli bir yer tutmakla birlikte, bazı iç nedenler de bulunuyordu. Bir yandan bu dönem Osmanlı yurttaşlığından gerçek bir milliyet oluşturma imkânsızlığını açıkça ortaya koymaktaydı. Gerçekten de İttihatçıların hükümet üzerindeki nüfuzu, savunucularının gözünde ayrılıkçı tehditlerle haklı çıkan ve Ziya Gökalp gibi etkili entelektüellerin çalışmalarıyla desteklenen, Osmanlı uyruğunun Türkleştirilmesini öngören milliyetçi stratejinin benimsenmesine yol açtı.⁶ Diğer yandan, yeni doğmuş parlamenter rejim bünyesinde oluşun ve bazı gözlemcilerin⁷ söylediği gibi çift partililiğe ve anayasal münavebeye götürmekten uzak olan siyasal tartışma, özellikle de İttihatçılarla liberaller arasındaki çatışma, hızla fiziki saldırganlığa dönüştü; isyanlar, askeri müdahaleler, siyasi cinayetler, parlamentonun feshi, seçim hileleri birbirini izledi. Böylece yeni rejim 1913’ten başlayarak, Enver, Talat ve Cemal İttihatçı triumvirası⁸ tarafından yürütölen ve anayasal, parlamenter ve adem-i merkezîyetçi bir Osmanlı devletine sırtını dönen bir çeşit askeri

i Siyasal erkin üç kişi elinde bulunduğı yönetim biçimi -ç.n.

oligarşi içinde yok olup gitti. Bu milliyetçi sapma, imparatorluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafında savaşa sokarak ve aynı zamanda Nisan 1915'te kendi Ermeni topluluğuna karşı sonradan telafisi mümkün olmaya-nı yapmaya götürerek çöküşe sürükleyecekti.

KEMALİST MİRAS: OTORİTER BİR CUMHURİYETİN ANAYASAL GERÇEKLERİ VE BELİRSİZLİKLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'na öldürücü darbeyi vuran Birinci Dünya Savaşı yüzyılın başından beri hazırlığı yapılan Türk ulus-devletinin ortaya çıkması için gerekli siyasal, ülkesel ve uluslararası koşulları da yarattı. 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nın, 1919-1923 arasında devam eden İstiklal Savaşı'nın ve 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nın ardından Mustafa Kemal, Türk toplumunu laik otoriter cumhuriyet bünyesinde iradeci bir biçimde derin bir reforma tabi tutan siyasal değişikliğin ustabaşısı haline geldi. Bu rejim başlangıçtan beri, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğulcu parlamenter rejime dönüşmenin ve demokrasiye geçişin çerçevesi haline gelecek bir anayasal temele sahip olma kaygısı taşıyordu.

Millet Egemenliğinin Kabulü ve 1921 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu)

Jön Türk ihtilalinden sonra Osmanlı milliyeti üzerinde dönen tartışmalar gecikmiş ve kırılgan bir Türk milliyetçiliğinin doğuşuna tanıklık ediyordu. Kurtarmak istediği imparatorluğun farklı halklarının ulusal talepleriyle karşı karşıya kalan bu milliyetçilik, az ya da çok toparlayıcı olan belirsiz bir Osmanlıcılık çizgisinde ilerledi. Ancak, imparatorluğun parçalanması tamamlandığında ve Avrupa ve Yakındoğu'nun siyasal haritası yeniden çizildiğinde o da dönüşüme uğrayacak ve kendine Türk ulus-devleti talebi şeklinde, daha basit ve sonuç olarak daha meşru bir hedef bulacaktı.

Bu yaklaşım Mustafa Kemal'in Türklerin devlet kurma hakkını tanımayan bir uluslararası savaş anlaşmasına karşı Anadolu'da 1919'da örgütlemeye başladığı ulusal direnişin temelinde de vardı. "Milli" kavramı bundan böyle Türk direniş iradesini vurgulayan dönemin tüm metinlerinin merkezinde bulunacaktı. Böylelikle ilk kaleme alınışı Temmuz-Ağustos 1919'daki ünlü Erzurum Kongresi sırasında gerçekleşen ve halen de Türk

dış politikasının temellerinden birini oluşturan Misak-ı Milli, milliyetçiler tarafından talep edilen toprağı ve halkı özenle tanımlamış bulunuyordu. Burada talep edilen topraklar şu şekilde ifade edilmişti: “Müslümanların çoğunlukla oturdukları bölgeler hiçbir nedenle ayrılmaz bir bütündür.” Gelecekteki devletin Anadolu ve Rumeli halklarının ortak kaderi fikri üzerine kurulu olan bu somut toprak tanımı zamanla yerini egemen Türk ulusunun daha soyut ve daha siyasi bir tanımına bırakacaktı. Kuşkusuz, Kemalist dönem ileride tek parti rejiminin kurulmasıyla sonuçlanacaktı, ancak, bir ulus olarak algılanan halkın egemenliğin şekli sahibi yapılması yeni bir laikleşme ve iktidarın mutlakiyetçi olmayan bir biçimde kullanılması esasını getiriyordu. Bu sürecin Meşrutiyet’ten beri hazırlanmakta olduğu da bir gerçektir. Gerçekten de halkın egemenliği fikri ilk defa 1909’da, Abdülhamid’in tahttan ayrılmasına neden olan isyanların ardından gerçekleşen anayasa değişikliği sırasında dile getirilmiş, ancak İstiklal Savaşı bu fikrin daha da gelişmesine olanak tanımıştı. Bu bağlamda geçici 1921 Anayasası, şu kesin ifadelerle başladığı için önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir: “Hâkimiyet kayıtsız şartsız millete aittir; idâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idâre etmesi esâsına müsteniddir.”

Gene de bu anayasanın (Teşkilat-ı Esasiye Geçici Kanunu) millet egemenliğinin erkler ayrılığıyla bağdaşmayan tekil bir tanımını verdiğini belirtmek önemlidir. Bu durumun izlerini Türk anayasal yapısında daha sonraki yıllarda da görmek mümkündür. Bu geçici metne göre egemenlik tamamen ve münhasıran Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne aitti. Tek meclisten oluşan parlamento hem yasama hem yürütme erkine, hatta bazı yargı yetkilerine sahipti. Jakobenizmden ve Mustafa Kemal’in Batı’nın emperyalist güçlerine karşı gelmek için yakınlaştığı Sovyetler Birliği’den etkilenen 1921 Anayasası, gerçekte Fransa’da 1793-1794 yılları arasında uygulanan konvansiyonel rejime oldukça yakın bir meclis hükümeti rejiminin kurulmasıyla sonuçlanan, bir tür doğrudan demokrasi sisteminin ana hatlarını çizmekteydi.

Uygulamada karar yetkisi tabiidir ki savaşı kazanacak ve modern Türkiye’yi kuracak olan Mustafa Kemal ve taraftarlarının hâkim olduğu TBMM hükümetine aitti; ancak, o dönemde de varlığını sürdürmekte olan Osmanlı hükümeti karşısında millet egemenliğinin geçici de olsa bir ana-

yasayla kabulü, devrimci bir yöntem izleyen yeni yönetici elitin bundan böyle devlet kurma hakkına sahip bir millet yaratan halkı temsil etme isteğini göstermekteydi. Mustafa Kemal iktidarı eline geçirmek için askeri başarılarıyla yetinebilirdi; ancak gerçekte eski rejimin çöküşüne bir halk devrimi görünümü vermek istiyordu.

1920'den 1922'ye kadar, İstiklal Savaşı sırasında, Türkiye rakip iki hükümetin yönetimi altında yaşadı: Birçok defa değiştirilmiş olan 1876 Anayasası'na dayanan İstanbul'daki sultanın hükümeti ve 1921 Anayasası'nca kurulmuş Ankara'daki TBMM hükümeti. Mustafa Kemal'in milliyetçilerinin kazandığı zafer TBMM'ni Kasım 1922'de saltanatı kaldırmaya, 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilan etmeye ve 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırmaya götürdü. Buna paralel olarak Mustafa Kemal bu meclis tarafından cumhurbaşkanı seçildi ve sadık subayı İsmet İnönü'yü başbakan olarak atadı. Bu dekor değişikliği ve yeni yetkilerin ortaya çıkması yeni bir anayasanın kaleme alınmasını zorunlu hale getirdi.

Cumhuriyetin Kuruluşu ve 1924 Anayasası

Yeni anayasa metni TBMM tarafından 20 Nisan 1924'te kabul edildi; daha sonra da laik, modernleşmeci, başka bir deyişle Kemalist niteliğini güçlendirici reformlara tabi tutuldu. Nitekim laikleşme yönündeki ilk radikal önlemlere rağmen 1924 Anayasası 2. maddesinin ilk halinde Türk devletinin dinini İslam olarak göstermişti; ancak 10 Nisan 1928 tarihinde yapılan bir değişiklikle bu hüküm kaldırıldı. Ayrıca kadınların özgürleşmesine yönelik önlemler, 1934 yılında Türk yurttaşlarına o dönemde Fransız kadınların sahip olmadığı seçme ve seçilme haklarını tanıyacak biçimde anayasanın 10. ve 11. maddelerinin değiştirilmesine neden olacaktı. Son olarak 5 Şubat 1937'de gerçekleştirilen değişiklikle, temel metne Kemalizmin ünlü ilkeleri girdi: Cumhuriyetçilik, laiklik, devrimcilik, halkçılık, devletçilik ve milliyetçilik.

Bununla birlikte, Kemalist reformların çoğunluğu –örneğin Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şapka Kanunu, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Medeni Kanun'un kabulü, uluslararası rakamların ve Türk alfabesinin kabulü– yasa yoluyla benimsenmişti. Ancak, bugün bu yasaların yarı anayasal değerinde bir normlar bütünü oluşturduğunu da hatırlamak gereklidir; zira 1982

Anayasası'nın 174. maddesine eklenmişlerdir. 174. madde "Türk toplumu- nu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyeti'nin laiklik niteliğini koruma amacını güden" bu yasaların anayasaya aykırı olarak anlaşılamayacağını ve yorumlanamayacağını düzenlemektedir.

1924 Anayasası'nın Türk tarihi açısından en önemli siyasal getirilerinden biri kuşkusuz, cumhuriyetin kabulüdür.⁸ Türkiye'deki cumhuriyet öncelikle eski sosyal ve siyasal düzene dönüş fikrinin karşısında yeni hükümet şeklinin dokunulmaz niteliğinin somut görünümünü oluşturur. Dola- yısıyla cumhuriyet ulus-devlete, ama bunun yanı sıra bu anayasada gelişim- leri itibarıyla az çok 1789 Fransız Beyannamesi'ni hatırlatan temel hakların tanınmasıyla ifadesini bulan yurttaşlığa gönderme yapar. Eğitilmiş, erdem- li, çalışkan ve ilerici değerlerle yoğrulmuş cumhuriyetçi Türk yurttaş bazı yönlerden, aynı dönemlerde biçimlendirilmeye çalışılan yeni Sovyet insanı- na benzemektedir. Bununla birlikte Kemalizm hiçbir zaman aynı dönem- de Avrupa sahnesine hâkim olan sistemlere benzer bir totalitarizmin içine batmamıştır. Cumhuriyet yurttaşlığı dini pratikleri alt üst eden, topluluk ta- biyetini aşan, erkek-kadın ilişkilerini dönüştüren iradeci reformları gerçek- leştirerek geleneksel toplumu daimi olarak değiştirmiş ve ulusal bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu düzenlemeler kuşkusuz, Kemalist cumhuriyeti bir hukuk devleti yapmaz; ancak daha önceki milletler toplulu- ğuna son vererek ve ulusal çerçevede ilk defa ileride iyileştirilecek hak gü- vencelerinden yararlanmaya muktedir bir yurttaşlığı kabul ederek bireyin statüsü konusunda önemli bir değişiklik getirmiştir.

Gerçekte Kemalist cumhuriyetin siyasal rejim ve kurumlar baki- mından reformcu elitlerin hükmettiği ve tek parti mevcudiyetiyle biçim- lendirilen otoriter bir sistem olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, şek- li olarak yeniden bir meclis rejimi öngörmesine rağmen 1924 Anayasa- sı'nın bütününe bakıldığında geçici 1921 Anayasası'yla oluşturulandan da- ha ölçülü ve daha az yüzeysel bir sistem kurduğu görülür. Gerçekten de millet egemenliği dolaylı olarak –iki dereceli– genel oyla dört yıllığına se- çilen TBMM'nin tekelinde kalmış, ancak gerçek bir yürütme erki biçim- lenmeye başlamıştır. 1924 Anayasası erkler ayrılığını açıkça tanıma nokta- sına gitmeden yürütme için bir dizi organı içeren ayrı bir güç merkezi ya-

ratmıştır. Cumhurbaşkanı, devlet başkanı olarak sorumluluktan masun ve dokunulmazdır; bir yasama dönemi için meclis tarafından kendi içinden seçilir. Cumhurbaşkanı tarafından atanan başbakan hükümet üyelerini seçer, göreve başlamak için TBMM'den güvenoyu almak durumundadır; TBMM hükümete güvenoyu vermeyi reddedebileceği gibi, onu sonradan güvensizlik oyuyla düşürebilir. Aslında Kemalist cumhuriyet, demokrasi mevcut olmamasına rağmen liberal bir demokrasiyi ve parlamenter rejimden alınan usulleri hatırlatan bir kurumsal yapının unsurlarıyla donatılmış görünmektedir. Bu saptama Kemalizmin yapısı ve nihai hedefleri hakkındaki soruları yeniden gündeme getirir. Acaba Kemalizm girişilen reformları güçlendirmeye ve böylece sonradan demokrasiye doğru evrimi mümkün kılmaya yönelik geçici bir diktatörlük dönemi midir? Yoksa her şeyden önce, sonunda mutlaka liberal tipte bir sistemin kurulmasını gerektirmeyecek biçimde, Türk toplumunun hızlandırılmış modernleşmesini gerçekleştirmeye yönelmiş *sui generis* (kendine özgü) bir rejim mi oluşturmak ister?

Her halükârda Mustafa Kemal'in anayasacılığının liberal bir öze sahip olmadığı, ancak pek çok 19. yüzyıl sonu Fransız cumhuriyetçisinin yadsımayacağı bir ilerilik fikrinin güçlü etkilerini taşıdığı görülmektedir. Modern Türkiye'nin kurucusuna göre, bir anayasanın yeni kurumlar yaratmak ve evrenselcilikten yoksun olmayan ulusal fikirleri yükseltmek suretiyle halkın kendi kaderinin sorumluluğunu alması için toplumu dönüştürmeye katkıda bulunması gerekiyordu. İlerleme, kamusal eğitim ve toplumun gelişmesiyle, bu ideal ve biraz da şekli olan çerçeve bir gün sosyal bir gerçeklik haline dönüşebilecekti. Bu anlamda Kemalist anayasal yapı herhangi bir kandırmacadan uzak bir biçimde yeni Türk Cumhuriyeti'nin önemli ve açıklayıcı özelliklerinden biri olarak düşünülmelidir. Daha önce gördüğümüz gibi, 1921'den başlayarak istiklal hareketi içerisinde var olan, sonradan yeni bir sosyal topluluğun oluşmasına katkıda bulunan bu anayasa gerçekte yeni bir Türk ulusal bilincinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Kemalist Anayasal Çerçeve İçerisinde Demokrasiye Geçiş

Her ne kadar anayasacılık 19. yüzyılın ortalarından itibaren önce imparatorlukta sonra da cumhuriyette süreklilik arz eden bir olgu olsa da,

gerçek anayasalaşma deneyimleri sınırlı kaldığı için Türk anayasal hareketinin eskiliği yönündeki, önceki bölümlerde yer alan gelişmelerden çıkarılan saptama göreceli hale gelmektedir. Gerçekte Türk anayasal hareketi iktidarın kullanılmasının sınırlanması ve denetlenmesi yönündeki sosyal talepten ziyade, bir çeşit siyasal modernleşmeyi sağlama iradesi doğrultusunda şekillenmiştir.

Böyle olunca, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde ve Soğuk Savaş'ın başladığı bir ortamda Türkiye'de demokrasiye geçiş derin bir sosyal hareketin ya da önemli bir siyasal kopuşun değil, yönetici elitin, uluslararası siyaset (Sovyet tehdidi karşısında Türkiye'nin Batı blokuna dahil olmasını kolaylaştırmak) ve iç siyaset (rejime yeni bir soluk vermek) açısından son derece pragmatik nedenlerle karar verdiği bir yönelim değişikliğinin sonucu olarak gündeme geldi. Nitekim bu demokratikleşme, bu amaçla yapılan bir anayasal reform gerektirmemiş, buna karşılık sonunda esas değişikliğine neden olacak bir dizi olay ve kararlar zinciri sonucunda şekillenmişti. Bu konuda iki unsur belirleyici oldu: Kasım 1945'te İsmet İnönü'nün TBMM'de yaptığı konuşmada bir muhalefet partisinin oluşturulmasını istemesi ve 1946'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana iki dereceli (dolaylı) seçimin uygulandığı bir ülkede tek dereceli (doğrudan) genel seçime geçilmesi. Bu olaylar bir yandan 1946'dan itibaren, Kemalist tek parti olan Cumhuriyet Halk Partisi'ndeki muhaliflerin daha az devletçiliği ve daha çok demokrasiyi savunan Demokrat Parti'yi kurmasıyla, diğer yandan da bu yeni partinin Mayıs 1950 genel seçimlerindeki kesin zaferiyle sonuçlandı. Celal Bayar yeni meclis tarafından cumhurbaşkanı seçildi, Adnan Menderes başbakan oldu. Bu olay, sonuçları itibarıyla 1876, 1908 ve 1923'tekilere benzer bir kopuş oluşturunuyordu. Her ne kadar yalnızca idealist niyetlerle hareket etmiş olmayan iktidardaki elitler tarafından başlatılan bir stratejiden doğmuş olsa da, bu durum, ülkenin belli bir siyasal olgunluğa eriştiği anlamına geldiğinin düşünülmesine engel teşkil etmez; zira hükümet sadece serbest seçimler düzenlemeyi değil, bu seçimler sonunda alınan sonuca boyun eğmeyi de kabul etmiştir. Böylece 1950 seçimleri çağdaş Türk siyasal sistemine iktidarın el değiştirmesi pratiğini getirerek iktidarın anayasallaşmasında önemli bir adım oluşturur.

Bununla birlikte, 1950'li yıllarda gerçekleşen olaylar Türkiye'nin bu köklü değişimlerin sonuçlarına hâkim olmakta zorluk çektiğini gösterecektir. Gerçekten de Demokrat Parti on yıl boyunca iktidarı tek başına kullanmıştır. Bu döneme ilişkin olarak Kemalist laiklik ilkesinin en göze çarpan ve en militan yönlerinin sorgulanmasına yol açan reformlar hatırlanır. Aslında Menderes hükümeti Türk laikliğinin temel esaslarına pek dokunmamış, daha çok önceki yıllarda görülen laik aktivizmi yumuşatmaya ve devletçiliği liberalizmden esinlenen bir ekonomi politikasına eşlik edecek biçimde azaltmaya çalışmıştır.

Asıl kaygılandırıcı husus, bu dönemden itibaren net bir biçimde ortaya çıkmaya başlamış olan yeni Türk parlamenter demokrasisinin işleyiş bozukluklarıdır. Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu on yılda yaşananlar bir yandan yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın parlamenter tipte bir temsili demokrasinin işlemlerini sağlamak ya da temel hakları etkili bir biçimde korumakta yetersiz kaldığını göstermek suretiyle, diğer yandan da siyasal aktörlerin iktidarın el değiştirmesine dayanan siyasal bir sistemin iyi işlemesi için gerekli olan asgari mutabakatı sağlamayı kabul etmekten uzak olmaları nedeniyle Türkiye'nin içinde yaşadığı anayasal yanılısamayı gün ışığına çıkarmaya katkıda bulunmuştur. Gerçekten de Cumhuriyetçiler, bir muhalefet partisinin mevcudiyetine razı olmakla birlikte Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini engellemek için her şeyi yapmıştı. Demokratlar ise bir kere hükümet olduktan sonra tek parti rejimindeki gibi davranmış ve Cumhuriyetçi muhalefete ya da basına kendilerinin 1950'den önce maruz kaldığı muameleyi yapmıştı. Böyle bir ortamda siyasal krizler ve temel hak ihlalleri karşısında anayasalcı talep bazı entelektüeller, akademisyenler ve askerler nezdinde sembolik ve Türk tarihi boyunca daha önce de görüldüğü üzere –özellikle Jön Türk ihtilali öncesindeki dönem– militan bir görünüm aldı. Bu kişiler Türkiye'de parlamenter demokrasinin kötü işlediğini, zira günün koşullarına uygun olmayan anayasanın siyasal partilerin özgürce faaliyet göstermesini, basın özgürlüğünü, üniversitelerin özerkliğini ya da yargının bağımsızlığını koruyamadığını, ayrıca anayasanın millet egemenliğini tümüyle Büyük Meclis'e vermesinin gerçekte parlamenter çoğunluğun, dolayısıyla hükümetin diktatörlüğüne yol açtığını düşünmekteydi.

1960'ın ilk altı ayı boyunca siyasal durum üniversitelerdeki olaylarla, pek de tutarlı olmayan ekonomi politikasının yol açtığı krizin birleşmesi sonucu bozuldu. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi öncesindeki öğrenci olayları, manidar bir biçimde, İstanbul Üniversitesi'ndeki bir anayasa hukuku profesörünün Türkiye'de artık anayasa kalmadığı için bu durum bitecek ders yapmayı reddetme kararı almasından sonra başladı.

ÇAĞDAŞ HESAPLAŞMALAR: TÜRKİYE'DE İKTİDARIN

ANAYASALLAŞMASI KONUSUNDAKİ BELİRSİZLİKLER VE İLERLEMELER

1960'ların başından itibaren Türk anayasal hareketi Türkiye'de iktidarın anayasallaşması sürecinin tamamlanması olarak görülebilecek yeni bir aşamaya girdi. Bununla birlikte, başlangıçta bu dönem Türk siyasal sisteminde ordunun rolünün güçlendirilmesinin izlerini taşımaktadır. Gerçekten de anayasal çerçeve amacı hukuk devletini gerçekleştirmek olan liberal parlamenter bir rejimi şeklen daimi kılsa da, bu rejim altında yaşanan siyasal gelişmeler genellikle iktidarın döngüsel olarak askerin eline geçmesine yol açan istikrarsızlık dönemleriyle sonuçlandı. Böylece siyasal açılımla askeri darbeler arasındaki gelgitlerle tıkanan demokratikleşme kısır döngüsü orduyu giderek anayasal düzene yerleştirmeye katkıda bulundu. Oysa kuruluş sürecinde ortak olduğu Avrupa Birliği'ne Türkiye'nin adaylığını koyduğu bir ortamda bu durum gittikçe daha çağdışı bir hal almaktaydı. Dolayısıyla, anayasa değişikliğinin Kopenhag kriterlerini yerine getirmek için yapılması gereken reformların en önemlilerinden biri olması ve böylece elinizdeki kitabın sıkça ortaya koyduğu gibi gerçek bir sivil toplumun kendisini iyice hissettirdiği bir dönemde anayasal hükümet rüyasını ülke gündemine yeniden yerleştirmesi şaşırtıcı değildir.

1960 Darbesi ve 1961'in "Yaratıcı Anayasacılığı"

1961 Anayasası'nın başlangıç kısmında, gerçekleştirmiş olduğu eylemden "devrim" adıyla bahseden 27 Mayıs 1960 askeri darbesi, o dönemde kendisini ilerici bir askeri müdahale olarak göstermekte tereddüt etmiyordu. Bu darbenin Türkiye'nin o zamana kadar görmüş olduğu en liberal rejimi kurduğu doğrudur. Yeni bir anayasanın hazırlanmasına yol

gösteren reformcu entelektüel canlılık Türk anayasa hukukçularının bir kuşağını derinden etkiledi. Yeni anayasayı kaleme alacak kişilere en güncel uzmanlık bilgilerini sağlamak için dünya anayasalarının ansiklopedik bir incelemesine girildi, bazı alanlarda, özellikle hukuk devleti alanında yenilik yapmaktan kaçınılmadı, Avrupa'da bu mekanizmaların bugünkü kadar yaygın olmadığı bir dönemde bir anayasa mahkemesi kurularak anayasal denetim ilkesi kabul edildi. Bunun dışında, Türk tarihinde ilk defa bir anayasanın hazırlanması siyasal partiler ve toplumsal örgütler tarafından seçilmiş üyelerden oluşan bir Kurucu Meclis tarafından gerçekleştirildi. Nihai metin referanduma sunuldu; bu referandum sonucunda çıkan onay da salt şekilden ibaret değildi, zira Türk seçmenin % 38'inden fazlası metni onaylamayı reddetmişti. Anayasanın ilanı Ekim 1961'de yasama organı seçimlerinin yapılmasına izin verdi. Bu seçim, Cumhuriyetçilerin zaferine rağmen, Demokratlara sadık olan ve artık Süleyman Demirel'in Adalet Partisi etrafında birleşen aktif bir muhalefetin mevcudiyetini teyid ediyordu.

1960'ların başındaki Türkiye 1961 Anayasası'yla hatalarını düzelter ve parlamenter demokrasisini anayasallaştırarak siyasal modernleşmesinde yeni bir aşamayı geride bırakan cesaretli bir cumhuriyet görünümü veriyordu. İspanya, Portekiz, Yunanistan gibi pek çok Akdeniz ülkesinin diktatörlük altında yaşadığı bir dönemde, 1950'lerde bağlantısızlar hareketini görmezden gelen ve 1963'te Avrupa Topluluğu'yla bir ortaklık anlaşması imzalayan Türkiye o dönemde "Batı tarzı demokrasinin" Doğu Akdeniz'deki iyi öğrencisi olarak görülüyordu. Ancak görünürdeki bu esenlik cumhuriyet tarihinde ordunun ilk defa kışlasından çıktığını ve bu yoldan Türk siyasal sisteminde kendine yeni bir rol biçtiğini unutturmamalıdır. Kaldı ki ordu, parlamento tarafından cumhurbaşkanlığına darbeyi yönetmiş olan General Gürsel'i seçtirerek, siyasal hayattaki mevcudiyetini sürekli kılma kaygısını ilk günden ortaya koymuştu. Bu siyasal normalleşmeye, sonucu Demokrat Parti yöneticilerinin yargılanmasına ve başta düşürülen başbakan Adnan Menderes olmak üzere aralarından bazılarının idam edilmesine varan çarpıcı bir baskı ortamı eşlik etti. Bu eski demokrat yöneticiler esas olarak "Anayasa'yı zorla tebdil, tağyir ve ilga etmeyi" istemekle suç-

landıkları için, anayasacılık bir kez daha Türkiye gündeminin ilk sırasında yer aldı, ancak pek de iyi olmayan bir yüzüyle.

Buna karşılık, 1961 Anayasası'nın özellikle 1924 Anayasası'nın boşluklarından şikâyet eden kurucuları 1950'li yılların demokratikleşme başarısızlığı, yöneticilerin yetkilerini aşmaları karşısında güvence olarak karşı güçler yaratmakla yetinmeyen, yeni hak ve özgürlükler tanıyarak sivil toplumu özgürleştirmeyi de hedefleyen iddialı bir metinle tepki gösterdi. Savaş sonrasının özellikle Almanya ve İtalya'daki anayasacılığından etkilenmiş olan bu metnin başlıca özellikleri, iki meclisli bir parlamentonun hayata geçirilmesi, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, bireysel özgürlüklerin ama bunların yanı sıra sosyal hakların da altı çizilerek tanınmasıydı. Burada gerçekte yeni bir toplumun tohumlarını atan bir demokratik rejim kurularak başka bir modernleşme aşamasının kat edilmesi söz konusuydu.

Ancak, bu "mimar anayasası"nın⁹ hayata geçirilmesi, dinginliğe kavuşmayı sağlamak yerine yeni krizlere neden olacaktı. 1960'lı ve 1970'li yılların ekonomik ve sosyal durumun bozulması, petrol krizleri, öğrenci olayları, Kıbrıs krizi benzeri sorunları karşısında Türkiye, benimsenen politikalarda süreklilik ve tutarlılık sağlamaya muktedir istikrarlı hükümetlere gereksinim duyuyordu. Oysa genel oyla ilk doğrudan seçimlerin yapıldığı 1946'dan beri uygulanan çoğunluk sisteminin kaldırılması ve yerine seçim çevresi olarak ili kabul eden nisbi temsil sisteminin benimsenmesi, Türk siyasal parti yapısının parçalanmasına ve istikrarsız koalisyon hükümetlerinin çoğalmasına yol açtı. Tüm bunlara seçimlerde etkili olacak bir İslamcı hareket yanında, üniversitelerde etkin durumdaki aşırı sağ ve aşırı sol oluşumlar eklendi. Ordu böylece hızla duruma yeniden müdahale etti. 12 Mart 1971 "saray darbesi", askeri darbe derecesine varmaksızın Süleyman Demirel hükümetinin görevden ayrılmasına neden oldu ve siyasal ve sosyal istikrarsızlık tehlikesine son vermeye ehil gördüğü Profesör Nihat Erim'in tek-nokratlar hükümetine güvenoyu vermesi için parlamento üzerinde baskı kurdu. Ordunun duruma bu şekilde el koymasına, sembolik önemi büyük iki partinin, Milli Nizam Partisi ve Türkiye İşçi Partisi'nin,¹⁰ Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması ve kamu özgürlüklerini kısıtlayan, üniversi-

telerin özerkliğini azaltan, medyanın özgürlüğünü elinden alan, yürütme organının normatif yetkisini güçlendiren bir anayasa değişikliği eşlik etti. Demokrasi ancak sıkıyönetim ilanından yirmi dokuz ay sonra, Ağustos 1973'te CHP'nin ve yeni karizmatik lideri Bülent Ecevit'in galip çıktığı genel seçimlerin yapılmasıyla yeniden kurulabildi. Ancak durum hızla yeniden bozulacaktı. İşaretleri 1970'li yılların başından itibaren ortaya çıkan 1961 Anayasası'nın başarısızlığı, izleyen on yılda gizli bir iç savaşa –her gün işlenen siyasi cinayetlere, üniversitelerde siyasal çatışmalara– zemin hazırlarken, kamu gücünün düzenli işleyişi de gittikçe zorlaşmaktaydı; koalisyon hükümetlerinin istikrarsızlığı, özellikle 1980'de yeni cumhurbaşkanının seçilememesi bunun göstergeleriydi. Bu ortamda yeni bir askeri müdahale kaçınılmazdı.

1980 Darbesi ve 1982'nin “Güvenlikçi Anayasacılığı”

1980 darbesi, 1960 darbesinden hissedilir bir kopuş sergiledi. 1982 Anayasası'nın ilk halinin başlangıç kısmında kibarca “operasyon” olarak nitelendirilen bu darbenin sonuçları hem daha radikal, hem de daha az gösterişliydi. Bir yandan toplumun büyük bir kesimi ağır baskılara maruz kalmış, siyasi partiler ve sendikalar kapatılıp yöneticileri tutuklanmış, üniversitelerde toplu tasfiyeler yapılmışken, diğer yandan hükümet üyelerinin anayasayı ihlalden dolayı yargılanması ya da mahkûmiyeti söz konusu olmamıştı. Bununla birlikte parlamento feshedilmiş, hükümet üyelerine evden çıkma yasağı konmuştu; Anayasa Mahkemesi yerinde kalan tek kurumdu. Sonuç olarak şekli itibarıyla sıradan, fakat yarattığı sonuçların genişliği itibarıyla son derece ağır bir müdahale olan 1980 darbesi, ordunun yaklaşık on yıl kadar önce 1971 saray darbesi sırasında denediği ve özü Türk parlamenter demokrasisini vesayet altına almak olan sistemi hayata geçirmeyi hedeflemişti.

Ruhu itibarıyla 1961 Anayasası metninden çok farklı olan ve hazırlanışı sırasında askerler tarafından yoğun biçimde denetlenen (“yönlendirilen” dememek için “denetlenen” tabirini kullanıyoruz) 1982 Anayasası işte bu kontrollü demokrasi sistemini düzenledi. Cumhurbaşkanı'nın yetkilerini –özellikle çok uzun bir madde olan 104. maddeyle– güçlendiren ve

yürütme erkiyle yasama erki arasındaki ilişkileri aklileştiren¹ hükümlere rağmen, Avrupa siyasal rejimlerinin çoğunluğunda olduğu gibi monist (tek meclisli) bir yapıya sahip Türk parlamenter sisteminin işleyişi köklü bir dönüşüme uğramadı. Yeni anayasa özellikle kamu özgürlükleri ve orduya tanınan yetkiler bakımından önceki anayasal gelişime göre bir dönüm noktasıydı.

Temel hak ve özgürlüklere getirilen aşırı sınırlandırmalar nedeniyle 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'nın hazırlanışında hâkim olan özgürleştirici iradedен kopuşu gösteriyordu. Batı etkisindeki evrenselci hümanizme tam anlamıyla sırtını dönmeksizin ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nden almış olduğu hükümlere rağmen, yeni anayasa Türk halkının daha özgürleştirici bir hukuk devleti formuna yönelmesi için gerekli olgunluğa sahip olmasını beklerken," bir çeşit ulusal temel hak güvence sistemi geliştirmek istemişti.

"Güvenlikçi" olarak nitelendirilebilecek bu anayasacılık, yeni sistemde ordu tarafından işgal edilen konuma, özellikle Genelkurmay başkanıyla üç kuvvet komutanının üye bulunduğu Milli Güvenlik Kurulu'na bakıldığında açıkça görülür. Kamuoyu, askeri müdahalenin birkaç yıldır Türkiye'de hâkim olan sürekli güvensizlik haline son verdiğini görerek bir rahatlama hissetti. 1961'de olduğu gibi yeni anayasa da referandumda, ancak bu kez ezici bir çoğunlukla, % 91 oyla onaylandı. Sırtını bu meşruiyete dayayan ordu bundan böyle Türk demokrasisi üzerindeki gözetim hakkını güçlendirecek konuma gelmişti. Anayasanın altıncı kısmında yer alan ve anayasa referandumunda "evet" oyunun galip gelmesi durumunda MGK başkanının cumhurbaşkanı "sıfatını" "kazanmasını" (geçici madde 1) ve yeni parlamento oluşana kadar MGK'nın darbeden itibaren kendisine bahşetmiş olduğu yasama yetkisini korumasını öngören geçici maddeler dizisi de

¹ Aklileştirilmiş parlamentoculuk ya da rasyonelleştirilmiş parlamentoculuk, parlamenter sistemin işleyişini kolaylaştırmak ve yürütme organının rahat karar almasını sağlamak için anayasada bu amaçla öngörülen düzenlemelerin bütünü olarak anlaşılır. Örneğin, güvenoyu almanın güvensizlik oyuyla düşürülmekten kolay olması (bkz. 1982 Anayasası, md. 99, 110, 111); -normal olarak tarafları uzlaşmaya teşvik edeceği için- cumhurbaşkanının meclis seçimlerini yenileme yetkisinin kolaylaştırılması (bkz. 1982 Anayasası, md. 116); karar alınması için düşük toplantı ve karar nisapları öngörülmesi (Anayasa, md. 96) gibi -ç.n.

bu kapsamdaydı. Bu hükümler General Evren'e yeni rejimin plebisitleⁱ seçilen ilk başkanı olma, MGK'ya da Türk mevzuatındaki Anayasa Mahkemesi'nin, Danıştay'ın, hâkimlerin, Radyo ve Televizyon Kurumu'nun statüleri gibi temel konuları kökten reforma tabi tutma imkânı veriyordu. Bu derinden yapılan reform o kadar önemliydi ki, bazı yazarlara ordunun bu şekilde gerçekte "ikinci bir anayasa"¹² hayata geçirdiğini söyletiyordu. Ancak bu geçici önlemlerin dışında 1982 Anayasası'nın 118. maddesi, anayasanın kabulüyle hâkim olan milliyetçi ve güvenlikçi ilkelerden uzaklaştığında hükümete uyarı yapma imkânı tanıyarak, MGK'ya sistemin garantörlüğü gibi çok önemli bir rol vermektedir. Zaten söz konusu maddenin ilk halinde belirsiz biçimde kaleme alınmış olan bu uyarı yetkisinin ne büyük bir tehlike arz ettiği sonradan ortaya çıkacak, özellikle 1997'de MGK aracılığıyla hareket eden ordu artık "postmodern darbe" diye anılan bir süreç sonunda İslamcı Başbakan Necmettin Erbakan'ı istifaya zorlamayı başaracaktı.

Bu arada, özellikle sivil bir hükümeti iktidara getiren 1983 genel seçimleri ve eski siyasal parti yöneticilerinin "yasaklarının" kaldırılmasına izin veren 1987 anayasa değişikliği sayesinde siyasal yaşam haklarını yeniden kazandı. "Özal yılları"ndaki yatışmanın ardından 1990'lı yılların Türkiye'si çok partililik, istikrarlı olmayan koalisyon hükümetleri gibi eski sorunların yeniden canlanması yanında, İslamcılığın yükselişi, Kürt milliyetçiliği gibi yeni sorunlarla da karşı karşıya geldi. Bu yeni siyasal istikrarsızlık 1982 Anayasası'nın "güvenlikçi anayasacılığının" sınanmasına ve tüm sonuçlarının gün ışığına çıkarılmasına izin verdi. 1996-1997 yılları arasındaki Erbakan hükümeti deneyimi MGK'nın önemini ortaya koymaktaydı kuşkusuz, ancak İslamcı hareket ve Kürt sorununun maceraları, danışma ve yargının sınırlarında yer alan teknik kurumların bütününcü oynanan ek

i Anayasa hukukunda plebisit ve referandum kavramları birbirinden farklı anlamda kullanılır: Bir metnin, örneğin anayasa metninin, halkoyuna sunulduğu durumlarda referandumdan bahsedilir. Ancak plebisitte herhangi bir metnin değil, bir kişinin oylanması söz konusudur. 1982 Anayasası için gerçekleştirilen oylamanın plebisit sayılmasının sebebi, bu anayasanın geçici 1. maddesi uyarınca, oylamanın olumlu sonuçlanması durumunda dönemin Milli Güvenlik Konseyi Başkanı'nın, yani Kenan Evren'in yedi yıllık süre için cumhurbaşkanı sıfatını kazanacak olmasıdır. Dolayısıyla, 7 Kasım 1982 tarihinde gerçekleştirilen oylamada halk hem anayasaya, hem de Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığına "evet" demiştir -ç.n.

gözetim rolünün üzerindeki örtüyü de kaldırdı. Bu kurumlar arasında 1980'lerden itibaren Kürt, İslamcı ya da çoğunlukla Marksist yirmi civarında siyasal partiyi kapatan Anayasa Mahkemesi, Terörle Mücadele Yasası gereğince siyasal aktivistleri düzenli olarak mahkûm eden Devlet Güvenlik Mahkemeleri ve daimi biçimde üniversitelerin işleyişini ve bu kurumlara yapılan atamaları gözetim Yüksek Öğretim Kurulu sayılabilir.

**Avrupa Birliği'ne Adaylık ve 1982 Anayasası'na Makyaj:
"Özgürleştirici Anayasacılığa" Doğru**

Türkiye'nin 1987'de Avrupa Birliği'ne tam adaylık başvurusunda bulunmasından ve özellikle de 1993'te ünlü Kopenhag kriterlerinin kabulünden itibaren, Türk anayasasındaki 1980 darbesinden miras kalan aksaklıklar daha da görünür hale geldi. 1990'lı yıllar boyunca Avrupa'yla çeşitli pazarlıklar yapılması ve Gümrük Birliği Antlaşması'nın imzalanması ilk kapsamlı anayasal reformların gerçekleştirilmesine vesile oldu; başlangıç bölümünde darbeye yapılan atıfların kaldırılması, seçmen yaşının on sekize indirilmesi, yurtdışında ikamet eden Türklerin oy kullanabilmesi, sendikaların ve siyasal partilerin statülerinin iyileştirilmesi gibi kararlar alındı.¹³ 1999'da Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık talebini kabul eden Helsinki Avrupa Zirvesi bu reform sürecinin daha önce rastlanmadık biçimde hızlanmasını sağladı. 1999-2001 yılları arasındaki Bülent Ecevit hükümeti Avrupa'nın taleplerini yerine getirme fikriyle, 1982'den beri anayasa metninde yapılan en önemli değişikliği gerçekleştirerek eşî görülmedik kapsamda bir reform hareketine girişti. Nitekim 17 Ekim 2001'de gerçekleştirilen bu anayasal reform, başlangıç metnini, anayasa bünyesindeki otuz iki maddeyi, geçici maddelerden birini, yani sonuç olarak yüz yetmiş yedi maddeden oluşan anayasanın beşte birinden fazlasını ilgilendiriyordu.

Bu reform öncelikle, anayasanın temel hak ve özgürlükleri düzenleyen ikinci kısmına çeki düzen verilmesini gerektirdi. Temel özgürlüklerin korunmasındaki eksiklik 1980 darbesinden doğan anayasal metne karşı haretli eleştirileri besliyor, bazı anayasacılara göre Türk anayasasını anayasa hukuku karşısında savunulamaz bir noktaya getiriyordu. Dolayısıyla 2001 değişikliği Türkiye'yi hak ve özgürlüklerin korunması açısından Av-

rupa standartlarına yakın bir temelle donatarak ülke için esaslı bir kazanım oluşturdu. Bu alandaki getirilerin en önemlilerinden biri, hak ve özgürlükler konusunda 13. maddenin ilk halinde öngörülen çifte sınırlandırma rejiminin kaldırılmasıydı. Bu sistem uyarınca hak ve özgürlükler bir yandan “vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğünü, milli egemenliği, cumhuriyeti, milli güvenliği, kamu düzenini vb” korumayı amaçlayan bazı genel gerekçelerle, yasayla –ve “anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak”– sınırlandırılabilirken, diğer yandan her hak ve özgürlük için özel olarak öngörül-müş gerekçelerle ayrıca sınırlandırmaya tabi tutulabiliyordu. Böylece anayasanın 13. maddesini izleyen maddeler zaman zaman çok önemli olabilen yasaklar ve sınırlandırmalar içermekteydi. Bu hükümlerin en çarpıcı olanları düşünce suçuna (md. 14-26), basın özgürlüğüne (md. 28) ya da toplantı ve gösteri hakkına (md. 34) ilişkin maddelerdi. 2001 değişikliklerinden sonra temel hak ve özgürlükler anayasanın özel maddelerinde öngörülen gerekçelere bağlı olarak, yasayla ve hak ve özgürlüklerin özüne dokunulmaksızın sınırlandırılabilirdi. Ayrıca temel hak ve özgürlüklerin konu olduğu sınırlandırmalar ne anayasanın sözüne ve ruhuna, ne de demokratik sosyal ve laik düzenin gereklerine aykırı olabilecekti; aynı zamanda ölçülülük ilkesine de uygun olmak durumundaydılar. Nihayet 13. maddeyi izleyen maddelerde öngörülen özel sınırlandırma gerekçeleri de daraltılmıştı.

2001 anayasa değişikliği milletvekillerinin statüsünü ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin işleyişini de ilgilendirmekle beraber, özellikle MGK’nın işleyişini reforma tabi tutuyordu. Anayasanın ilk halinde iyi belirlenmeyen yetkilerinin ne denli geniş olduğu zaman içinde ortaya çıkan bu kurul, bundan böyle sivillerin çoğunlukta olduğu bir danışma makamı haline getirilmişti.⁴ Artık Bakanlar Kurulu, MGK kararlarını “öncelikli olarak dikkate almak” zorunda değildi; bundan böyle bu kararları “değerlendirebilecek” ve ancak kendisi devletin ve kamu güvenliğinin korunması açısından gerekli gördüğü takdirde uygulayacaktı.

Öte yandan, Türk siyasal sistemini köklü biçimde değiştirmek için bu anayasal dönüşüm genişletildi ve “uyum yasaları” denen yöntemle kabul edilen çok önemli önlemlerle desteklendi. Söz konusu yöntem idare, emniyet, adalet, Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Ceza Muhakemesi Kanunu,

hak ve özgürlüklerin kullanımı, ordunun yeri gibi alanları ilgilendiren, konu itibarıyla benzer yasal reformları parlamentonun paketler halinde kabul etmesi esasına dayanıyordu.

Kasım 2002 seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kazandığı çarpıcı zaferden itibaren, Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan hükümetleri, iki kez anayasayı değiştirmekle birlikte, özellikle yasal alanda “yeni uyum paketlerinin” kabulüyle Avrupa entegrasyonu çerçevesinde girilen reformların takipçisi oldu. Aralık 2002’de gerçekleştirilen ilk anayasa değişikliğiyle, seçim yasağının etkisi altında olan AKP’nin lideri Recep Tayyip Erdoğan’a Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne girebilmek için ara seçime katılma imkânı vermek ve böylece hükümet başkanlığına gelebilmesini sağlamak amaçlanmıştı. Mayıs 2004’te kabul edilen ikinci değişiklikte kadın ve erkeklerin yasa önünde eşitliğinin vurgulanması, ölüm cezasının her durumda kaldırılması, basın özgürlüğünün güçlendirilmesi, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerin ulusal hükümlere üstünlüğünün kabul edilmesi dışında asıl, kamu iktidarının günlük işleyişinde ordunun sahip olduğu etki ve ayrıcalıklar azaltılmaya çalışıldı; YÖK bünyesinde askeri üyenin mevcudiyetine son verilmesi, özel mahkemelerin, özellikle de Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılması, ordunun elinde bulunan kamu mallarının denetiminin şeffaflaşması bunlardan bazılarıydı.

Gerçekte AKP’nin zaferinden beri anayasa değişikliği “derin devletle” hükümet arasında dillendirilmeyen bir rekabetin konusu oldu. Bundan böyle Türk siyasal sisteminde ordunun yeri Kopenhag kriterlerini yerine getirmek için girilen reform sürecinin temel problemi haline geldi. 2001 ve 2004 değişiklikleri yanında “uyum yasası paketleri” MGK’nın rolünü büyük ölçüde azalttı; ancak bu çağdışı kurumun çöküşünü sağlayacak olan, günlük uygulamalardır, zira burada sorun bir kurumun statüsünü dönüştürmek değil, Türk anayasacılığının ve siyasal sisteminin ruhunu değiştirmektir. Bu bağlamda kuşkusuz 1982 Anayasası’nın geleceği konusunda sorular sorulabilir;⁵ ancak siyasal çerçevenin, özellikle AKP hükümetiyle laik askeri/siyasal eliti temsil eden kurumlar arasındaki sürekli çatışmanın, yeni bir anayasa yapımını zorlaştırdığı da bir gerçektir. Her halükârda anayasal tarih ve hareket, Türkiye’de olduğu gibi başka yerlerde de anayasal me-

tinlerin yön değiştirebileceğini bize öğretniştir. Öyle ki, demokrasiyi ve hukuk devletini geçici olarak durdurmak için tasarlanmış olan 1982 Anayasası'nın değiştirilmiş metni yarın özgürleştirici bir anayasacılığın vektörü olabilecektir. Bu da her durumda, yürütölmekte olan anayasal makyaj için temenni edilebilecek en iyi sonudur.

ÇEVİRİ: OYA BOYAR

NOTLAR

- 1 Bernard Lewis, *Le Retour de l'Islam*, Gallimard, Paris, kol. "Folio", 1993, s. 83.
- 2 Bernard Lewis, *Islam et Laïcité*, Fayard, Paris, 1989, s. 150.
- 3 Bertrand Badie, *Les Deux États*, Fayard, Paris, 1986, s. 165.
- 4 Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine*, La Découverte, Paris, 2004, s. 10.
- 5 Anayasal monarşi.
- 6 Bozarslan, *age*, s. 18.
- 7 Paul Fesh, *Les Jeunes Turcs*, Paul Paclot, Paris, 1909.
- 8 Türkiye'deki cumhuriyet kavramı hakkında, bkz. Jean Marcou, Füsün Üstel ve Deniz Vardar, "La République en France et en Turquie", *Revue internationale de politique comparée*, c. 7, sayı 3, 2000, s. 543.
- 9 Bu ifade, Prof. Dr. Erdoğan Teziç'e aittir (yazarın Aralık 1994'te yaptığı görüşme).
- 10 Bu iki parti, Türk sistemine getirilen en radikal muhalefeti sembolize ediyordu. Milli Nizam Partisi, Necmettin Erbakan tarafından oluşturulan geçici Milli Görüş hareketinin ardından Türkiye'de siyasal İslamın cisimleştiği ilk parti oldu. Türkiye İşçi Partisi ise gerçekte Türkiye'nin ilk yasal komünist partisiydi.
1982 Anayasası Danışma Konseyi Başkanı Profesör Orhan Aldıkaçtı'nın yazara aktardıkları (Aralık 1994).
Bülent Tanör, "Des fonctions legitimatrices de la Constitution turque de 1982", *Revue internationale de droit contemporaine*, 1988, sayı 1, s. 75. 77. Profesör Bülent Tanör'le görüşme (Aralık 1994).
- 13 23 Temmuz 1995 tarihli anayasa değişikliğiyle gerçekteştirilmiştir.
- 14 Yazarın İnsan Hakları Danışma Kurulu Başkanı Profesör İbrahim Kaboğlu'yla yaptığı görüşme (Aralık 2003).
- 15 2001 Ocak ayında Ankara'da toplanan Türkiye Barolar Birliği'nin düzenlediği uluslararası konferansta yapıldığı gibi (bkz. Kaynakça).

İKİNCİ AYRIM
OTORİTARİZMİN BIRAKTIĞI İZLER VE DEMOKRATİK ADIMLAR

Ülkenin Türk milleti etrafında yeniden kurulması Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde Jön Türklerin, sonra da Mustafa Kemal'in gözünde yönetici seçkinlerin başlıca endişesi olmak durumundaydı; zira uluslaşma, modernlik yolunda ilk ama zorunlu bir aşamaydı. Böyle bir çaba bir yandan ulus kavramının kendisinden, bir yandan da kavramın ona yabancı bir toprağa yerleştirilmesindeki zorluklardan kaynaklanan pek çok itirazla karşılaştı. Bir kez bu aşama geçildikten sonra da demokrasi sorunu ister istemez göğüslenmesi gereken ikinci mesele olarak gündeme geldi.

Mustafa Kemal, ulus oluşturma yolundaki ilk uğraşı sırasında kulanışlı bir araçtan yararlanmıştı: Devlet. Bununla birlikte siyasal hayatının kısılalığına rağmen eyleminin uzun vadeli olabilmesinin açıklaması başka bir yerde aranmalıdır. 19. yüzyılın sonuna kadar Genç Osmanlıların ya da reformcuların ilgi odağında devletin modernleştirilmesi ve modern devlet seçkinlerinin yetiştirilmesi vardı; buna karşılık toplumun sorunları ilgilerini çekmemişti. 20. yüzyılın başında siyaset sahnesinde ademi merkezilik ve liberalizm taraftarlarının karşısında yer alıp siyaset sahnesine de hâkim olan Jön Türklerin radikal kanadının tek takıntısı devlet ve düzendi; dolayısıyla toplum bu düşüncede fazla yer tutmuyordu. Mustafa Kemal'in anısı Türkiye'de ve başta Müslüman toplumları barındıranlar olmak üzere başka birçok ülkede canlılığını hâlâ koruyorsa, bunu değerlendirmek için zorla dayatılan "kişiyeye tapınma" açıklamasına başvurmak yeterli değildir; asıl kalıcı olan, ulusal kurtuluşu sağlayan savaşı kazanıp Anadolu'ya onuru geri verdikten sonra, toplum ve refahı konusunda kendi anlayışı çerçe-

vesinde reformlar yapmayı sürdürmesi ve bunun için toplumu sarsmaktan, hatta şiddetten bile kaçınmayışıydı.

Türkiye’de demokrasi mükemmel olmaktan uzaktır. En azından 2001 yılına kadar gelen dönemde devletin insan hakları ve demokratik kurallar bakımından bazen çok büyük bir zaafa düştüğü inkâr edilemez. Siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması, milletvekillerinin sıfatlarının geri alınması ve kimisinin tutuklanması, sendika ve derneklerin haklarının fiilen ayaklar altına alınması, gazetelerin sansüre tabi kılması, gazetecilerin mahkûm edilmesi bunun göstergelerinden bazılarıdır. Kabul edilmesi olanaksız bir başka anakronizm de, halihazırda bu tür uygulamalara kaynaklık eden “düşünce suçu” kavramının başka bir dönemden miras alınmış bir Ceza Kanunu’nun kimi maddelerinin değiştirilmesi ne rağmen sürüyor olmasıdır. Yakın zamana kadar düşünce, Devlet Güvenlik Mahkemeleri tarafından baskı altına alınmaktaydı.

Öte yandan, tartışmaya pek yatkın olmayan bir bölgede yer almasına karşılık Türkiye görece açık, hatta demokratik davranışların sergilenebildiği bir ülke niteliğiyle öne çıkar. Altmış yıllık bir parlamenter rejim ve siyasal çoğulculuk deneyimi temsil meşruiyetini yerleştirdi, bu da marjinal grupların iktidarı yasadışı yollardan, şiddete başvurarak ele geçirmesi seçeneğini siyaset alanının dışına itti. Bu kurala –en azından 1980’e kadar– uymayan sadece, “kriz” halinde iktidara el koyan ordu oldu. 1946’dan bu yana seçimler düzenli olarak yapıldı, dünya görüşleri birbirinden çok farklı siyasal oluşumlar bir arada bulunup görece özgür faaliyetlerde bulunabildi. Güçler ayrımı bağlamında Anayasa Mahkemesi, Danıştay gibi bağımsız anayasal kurumlar oluştu. Güçler ayrımı sistemi her zaman mükemmel işlemese de, bu kurumlar sistem içinde önemli bir işlev görmektedir. “Mafya”nın el koyma teşebbüslerine rağmen basın genel olarak belirli bir hareket alanına sahiptir, özgürlüğüne yönelik müdahalelere rağmen çeşitliliğini korumaktadır. Rekabetin geçerli olduğu ve dini duyarlılıklarını koruyan partilerin de içinde yer aldığı siyasal partiler alanında, radikal İslami siyasetin etkisi ve meşruiyeti sistemle bütünleşme, başka partilerin tabanlarıyla kaynaşarak sisteme dahil olma ya da sistemin dışında kalma seçenekleri arasında bir tercih yapma zorunluluğundan ötürü azalmıştır: İran tarzı bir devrim burada imkânsızdır.

Siyaset sahnesinde belli başlı iki aktör vardır: Siyasal partiler ve ordu. Siyasal partiler devletle toplum arasındaki dolayımı sağlamanın kaçınılmaz araçlarıdır. Ordu ise bir tür “vesayet organı” olmayı sürdürmektedir. Sivil iktidara boyun eğmesinde sorunlar yaşanan bu ordu *pronunciemento* geleneğinden gelen diğerleriyle aynı kefeye konmamalıdır. Türkiye’de –özellikle Latin Amerika’da karşımıza çıkan– askeri şeflerin kişisel hırslarından yola çıkarak ya da korporatif kurumların çıkarlarına hizmet etme yolunda kalkıştığı iktidara el koyma, yani *caudillismo* geleneği yoktur. Ancak, askeri kurumun 1950’den bu yana siyaset sınıfına ve daha genel olarak topluma şüpheyile yaklaştığı da bir gerçektir.

Sivil toplum Türkiye’nin demokrasiye doğru yolculuğunda yeni bir aşamaya geçilmesini sağlayacak kadar güçlendi mi? Gramsci tarafından geliştirilen biçimiyle “sivil toplum” kavramı, toplumun devlet dışında yapılandığını ve devletten ayrı bir oluşum olduğunu vurgular; fakat “devletsel” olanla “toplumsal” olanın her yerde, her zaman iç içe geçtiği gerçeğinin ötesinde –ki bu durum kavramın kullanılmasında bazı zorluklar yaratmaktadır– “devlet yoğunluğu”nun tarihsel ve sosyolojik nedenlerle bu kadar baskın olduğu bir ortamda, sivil toplumun bağımsız bir güç olacak şekilde gelişmesi ne kadar mümkündür? Türkiye’nin çağdaş tarihi, özellikle 1950’lerden bu yana devletle, giderek daha “sivil”, yani tamamen olmasa da devletten hayli özerkleşmiş toplum arasındaki çatışma ilişkisinin tarihidir, ki bu tür bir ilişki birçok açıdan çok sağlıklıdır. Bireyselleşme süreci de doğal olarak bu gelişmeye eşlik etmektedir.

Cumhuriyet kurulduğu sırada Müslüman olmayan azınlıkların dini ve kültürel haklarını, onları Lozan Antlaşması’nın şemsiyesi altına alarak, hatta cumhuriyetçi düşünceyle uyum halinde ulusa dahil ederek korumak modern Türkiye’ye sosyal barış getirmek için yeterli bir adım mıydı? Sosyal barışı sağlamanın, önemli bir bölümü merkezi devletin kontrolü dışında kalan, bir bölümü de bu devletin sunduğu sağlık ve eğitim gibi olanaklardan yararlanamayan geniş bir ülkede ne kadar mümkün olabileceği bile sorulabilir. Bugün bile devam eden baskı, hatta şiddet gibi uygulamalara o dönemde olağan olarak başvurulmuştur, zira dönemin yöneticilerinden bir bölümü siyaseti bunlar dışında kavramaktan aciz kalmıştır. Bununla bera-

ber, safkan Kemalistlerin bugün bile kutsal düzeni sağlamak söz konusu olduğunda şiddeti hiçbir alternatif aramadan meşrulaştırması ne kadar kabul edilemezse, şiddet olgusunu önyargılı bir yorumla sadece devletin üzerine yıkmak o denli safçadır; en azından olayın bütününe görememek anlamına gelecektir.

Neden kadınlara ilişkin bir bölüm açmaya ve bu bölümü otoritarizm ve demokrasi altbaşlığında ele almaya gerek gördük? İspanya ya da Fransa konulu bir kitap hazırlıyor olsaydık böyle bir yola gider miydik? Aslında Türkiye’de –ve Müslüman olsun olmasın bütün toplumlarda– sorunun kadınlardan değil erkeklerden, daha doğusu erkeklerin kadınlara bakışından kaynaklandığı açıktır. Bu yüzden ayrı bir bölümde ele alınması gereken husus, kadınlarla erkekler arasındaki ilişkiler, yani toplumsal cinsiyet sorunudur. Bu, hiç de ikincil önemde olmayıp sosyal, kültürel, hatta siyasal ilişkilerin merkezi bir unsurudur; zira bireyi ve kimliği yapılandıran, toplumsal cinsiyettir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

DEVLET: TÜRK MODERNLİĞİNİN MERKEZİ AKTÖRÜ

Güçlü devlet olgusu Türk modernleşme projesinin önderlerini, stratejilerini ve amaçlarını uzun dönem etkiledi ve yönlendirdi. Osmanlı-Türk gerçeğinin tarihsel güzergâhında “yoğun devletlilik” (high stateness) çok önemli bir yer tuttu.¹ İmparatorluktan cumhuriyete geçiş ve modernleşme, devlet seçkinlerinin yönetiminde gerçekleşti. Eski düzenden yeni düzene giden süreçte derin dönüşümlerin yanında önemli devamlılıklar da yer aldı.² Bu durum, Fransa’da krallık rejiminden 1789 devriminin başlattığı yeni çağa geçiş sürecinde eskiyle yeni arasındaki kırılmalar ve süreklilikler karışımını anımsatır.³

Ulus-devletin Türkiye’de yapılanması, 1923’ten itibaren oluşan cumhuriyetçi paktla 1946’da çok partili sisteme geçişle başlayan demokratik pakt arasındaki karmaşık ilişkiler vasıtasıyla gerçekleşti. İlişkileri günümüze dek bir derece uzlaşma/işbirliği, ama çoğunlukla gerginlik/karşıtlık kutupları arasında gidip gelen bu iki paktın uzun süreli gelişimi kriz, ayaklanma, şiddet ve askeri darbe dönemlerinden geçti. Siyasal, sosyal ve ekonomik güçler arasındaki ortak çıkarlara, dünya görüşlerine, ideolojilere ve davranışlara dayanarak oluşan uzun süreli koalisyonlar şeklinde tanımlayabilecekimiz pakt kavramı, Türkiye’de modern devletin gelişimi ve nitelikleriyle cumhuriyet-demokrasi ikilemini anlamak için faydalı bir metafor teşkil eder. Bu metindeki analiz de siyasetin tarihsel sosyolojisi açısından kurumsal, sosyoekonomik ve kültürel değişkenlere öncelik verecek.

Ele aldığımız tarihsel süreçte İslam önemli bir yer tutuyor. Oysa bazı kültüralist toplumbilimcilere göre, Müslüman toplumlar o kadar kendine özgüdür ki, diğer toplumlarla kısmen dahi olsa karşılaştırılmaz. Kuramsal ve ampirik temelleri belirsiz, önyargılarla dolu olduğu kuşkusunu yaratan ve kültür değişkenine aşırı önem veren bu yaklaşım epistemolojik sorunlar yaratmaktadır.⁴ Adeta ideolojik hegemonya konumuna ulaşmış olan bu görüş, Müslüman toplumları anlayabilmek için toplum bilimleri-

nin genel kategorilerinin ve karşılaştırma yöntemlerinin geçerli olamayacağını, onların sadece İslam dininin ve kültürünün çerçevesi içinde ele alınması gerektiğini savunur. Oysa Max Weber'in din sosyolojisi, din değişiminin toplumsal ilişkilerin tümünü değil, sadece belirli yönlerini anlamak için faydalı olabileceğini ve açıklayıcılıktan ziyade bireysel ve kolektif eylemlere anlam vermeye yönelik bir nitelik taşıdığını göstermiştir.⁵

Osmanlı-Türk devlet kurma süreçleri ve koşulları Weber'in kuramsal varsayımlarını ve yaklaşımlarını doğrular. Söz konusu süreçlerin Ortadoğu'nun diğer Müslüman toplumlarındakinden farklı sonuçlar vermiş olmasını açıklayan ana unsur İslam dini değildir. Türklerin dinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu içinde ortak bir geçmişi paylaştığı Arap ülkelerinde, Ernest Gellner'in deyiimiyle "zayıf devlet ve güçlü kültür" vardır.⁶ Buna karşılık, "yoğunluğu", Türk devletini Ortadoğu'dakilerden çok Fransa'nın devlet geleneklerine yakınlaştırır. Zaten Fransız devlet oluşturma geleneği Türk modernleştirme hareketinin başta gelen ilham kaynağıydı. İthal etmiş olduğu jakoben modeldeki gibi, Türk devletinin merkezi konumu da ülkedeki kimlikleri, ideolojileri ve kurumları kuvvetle etkiledi ve yapılandırdı.⁷

GÜÇLÜ DEVLETİN TARİHSEL KÖKENLERİ

Görülüyor ki İslam, Arap, İran veya Osmanlı-Türk toplumlarındaki siyasal ve toplumsal ilişkilerin tümünü açıklayabilecek sihirli bir anahtar değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onu takip eden Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü bir siyasal merkeze ve devlete sahip olabilmesi, buna karşılık diğer Ortadoğu toplumlarında "gerçek" devletlerin⁸ yapılaşamamış olması din unsuruyla açıklanamaz. Bu bağlamda "kurumsal istisna" teşkil eden Osmanlı-Türk devlet oluşturma süreci, meşruiyeti kuvvetli bir siyasal alanın ortaya çıkmasıyla açıklanabilir.

Tarihsel Osmanlı-Türk güzergâhında siyasalın dinselden görelî özerkleşme süreci on birinci yüzyılda başladı; sonraki dönemlerde de Orta Asya'dan getirilmiş olan İslam öncesi unsurlar ve İran, Arap ve Bizans siyasal-idari geleneklerini kullanarak geliştirilen kurumlarla güçlü bir merkezi devlet kurma yolunda ilerlendi. Çeşitli kaynaklardan yapılan alıntılar yenilikler katarak kurumsal sentezlere çevirmedeki başarısı sayesinde Os-

manlı devlet yapısı, Arap siyasal sistemlerinin meşruluk ve etkinlik yönünden zayıf patrimonyalizmini aşarak, daha istikrarlı ve sürekli (1299-1922) emperyal niteliklere sahip olabildi.

Osmanlılar dinle devletin ilişkisini İslam dünyasındaki diğer siyasal sistemlerdekinden farklı bir yaklaşımla ele alarak, Bizans'ta gözledikleri, siyasal iktidarın dinin kendisini ve dini kurumları kontrol ettiği sezaropapist çerçeveye yerleştirdi.⁹ İmparatorluğun ilk iki yüzyılında padişah otoritesinin dinsel meşruluğu yoktu. 16. yüzyılda Osmanlılar halifelîği Kahire'den İstanbul'a nakledince padişah aynı zamanda dünya Müslümanlarının halifesi oldu; fakat siyasalla dinsel arasındaki mesafe kalkmadı ve padişahın din alanını kontrol ettiği sezaropapist yaklaşım devam etti. Bu çerçevede, padişah-halife dinsel konuları, bizzat tayin ettiği ve otoritesi altında dinsel bürokrasiyi idare eden şeyhülislama bırakmaktaydı. Devletin dini konuları yönetirken benimsediği bu ikili kurumsal yapı ve sezaropapist gelenek 20. yüzyılda laik cumhuriyeti kurma olanağını sağladı. Buna karşılık, Osmanlılardan daha önce oluşmuş Arap imparatorluklarında halifenin hem siyasal, hem de dinsel otoriteyi kişiliğinde birleştirmesi, siyasalın özerkleşmesini sınırlamış, meşruluğunu sürekli olarak zayıflatmış ve bu devletlerin patrimonyal niteliklerini güçlendirmişti. Siyasalla dinsel kaynaşmış olması (monizm) uzun dönemde sembolik ve pratik açıdan etkili olacak, güçlü devletlerin ve istikrarlı siyasal sistemlerin gelişmesini önleyecekti.

Arap ülkelerindeki siyasal meşruluğun zayıflığını Ernest Gellner "İbn Haldun yazgıcılığı" şeklinde nitelendirir.¹⁰ Tarihin ilk sosyoloğu olarak tanınan ve Arap siyasal sistemlerinin istikrarsızlığı konusunda bir kuram geliştirmiş olan 14. asrın Tunuslu bu büyük düşünürünü iyi tanıyan Osmanlılar, bu "yazgı"dan güçlü bir emperyal bürokrasi kurmak suretiyle kurtulmuştu. Osmanlı *Herrschaft*'ında (özgün siyasal egemenlik tarzı), böyle bir bürokrasi ve dinsel hukukun yanında geliştirilmiş olan seküler kanunlar sayesinde, emperyal nitelik patrimonyal niteliğe üstün geldi.¹¹ Liyakate dayalı, farklılaşmış ve uzmanlaşmış, kendine özgü "Daire-i Adliye" denen bir ideoloji ve değerler sistemine sahip bu bürokrasi bir devlet geleneğini yansıtıyordu.¹² Bu niteliklerin uzun süredeki oluşum ve uzantıları modern Türk devletinin kurucularına yardımcı olacaktı. Gerçekten de, impara-

torluğun merkezini ve eyaletlerini idare eden bürokrasi uzun dönemde devletin istikrarını sağlamış, 19. yüzyılda modernleşme hareketini başlatmış, 20. yüzyılın başında da “yukarıdan devrim”¹³ yoluyla cumhuriyetin kuruluşu ve ülkeyi derinden değiştiren reformlar gibi büyük işler başarmıştı. Gerçi Abbasi ve Fatımi gibi Arap imparatorluklarında da, birincisinde Türklerden, ikincisinde Çerkez kökenli Memlûklardan oluşan etkin bürokrasilerin kurulması için çaba harcanmıştı. Fakat bu önlemler yükseliş devirlerinin başında, bir imparatorluk projesi çerçevesinde ve yeni kurumlar geliştirilerek adım atan Osmanlıların aksine, çok geç ve zayıflama dönemine girdikten sonra alındığından, başarılı sonuçlar elde edilememişti. Özetle, tarihsel Osmanlı-Türk toplumsal oluşumunda gözlenen güçlü devletin kökenindeki iki temel unsur, dinden önemli ölçüde özerk siyasal meşruiyet ve bu bağlamda ortaya çıkan uzmanlaşmış emperyal bürokrasidir.

Osmanlı İmparatorluğu’nda siyasal merkez-toplum ilişkilerinin gelişimi Batı Avrupa’dakinden farklı koşullarda gerçekleşti. Avrupa’nın feodal sisteminde üst-ast ilişkileri karşılıklı hak ve sorumluluklar içeren bir mukavele niteliğindedir. Bu tarz bölünmüş güç ilişkileri feodalizmi takip eden mutlakyetçi kraliyet rejimlerinde kralın otoritesine direnmeye, daha sonra da siyasal sistemlerin demokratikleşmesine yol açmıştı. Ortadoğu ve Asya’da ise Japonya’dan başka hiçbir ülkede Avrupa feodalizmine benzer bir siyasal sistem gelişmedi. Padişahın dini ilkeler ve seküler kanunlarla sınırlanmış olan egemenliği, Machiavelli’nin *Prens* adlı ünlü eserinde ya da Montesquieu’nün “Doğu despotizmi,” Max Weber’in “sultanizm” kavramlarıyla varsaydığı gibi, hiçbir engel tanımayıp tamamen keyfi davranma hakkına sahip değildi; bununla beraber, Avrupa’daki siyasal egemenlik gibi, karşılıklı ve bağlayıcı sorumluluklar ve haklar silsilesiyle de sınırlandırılmamıştı. Bu açıdan, Batı siyasal sistemiyle Doğu’nunkini birbirinden ayıran belirleyici değişkenin uygulanan egemenliğin doğası olduğunu ileri süren Max Weber –pek inandırıcı olmayan “Asya tipi üretim tarzı” kavramını geliştiren Karl Marx’ın aksine– haklı görünür. Batı feodalizminde ve sonraki krallık sistemlerinde, egemenlik bölünmüş ve paylaşılan bir olguydu.¹⁴ Osmanlı’da ise egemenliğin bölünmesi ve paylaşılması diye bir kavram ve anlayış yoktu.¹⁵

Osmanlı siyasal merkezi ve bürokrasisi taban üzerinde güçlü bir kontrol uygulamakla beraber, topluma ve üretim konularına mesafeli duruyordu. Toplumsal yapı üreticilerden –köylü, esnaf ve tüccar– oluşuyordu. “Üst” ve “alt” katmanlar arasındaki ilişki esas olarak bir haraç ilişkisiydi; “alt” katmanların üretim fazlasına iktidar el koyuyordu. Sistemin mantığı merkantilizmin, özel birikimin ve ekonomiye dayalı bir toplumsal gücün ortaya çıkmasına engel oluyordu. Devletin verdiği ayrıcalık ve avantajlar miras yoluyla nesilden nesile geçmediğinden bir asiller sınıfı da oluşmamıştı. Başarının ve servetin tek yolu devlet hizmetinde bulunmaktı. Bu koşullarda, devletin dışında, toplumsal çevreden merkezin egemenliğine direnebilecek ve onu paylaşmaya aday olabilecek bir toplumsal güç ortaya çıkmadı.¹⁶ 18. yüzyılda siyasal merkezin gücü çok zayıfladığında âyan kuvvet kazandı. Fakat devlete bağımlı ve özerk sosyoekonomik tabandan yoksun bu çevresel seçkinler grubu merkezi iktidara ciddi şekilde karşı çıkamadı. Gücünü yitirmiş siyasal merkezin âyanla 1808’de imzalamaya mecbur kaldığı ve onlara bazı ayrıcalıklar veren Sened-i İttifak Osmanlı’nın *Magna Carta*’sı olarak yorumlanamaz. Nitekim, devlet yeniden kuvvetlenmeye başlayıp, 1830’lardan itibaren modernleşme hareketi hız kazanınca, bu taşra eşrafı merkezi otoritenin kontrolünde yeniden hizaya girdi. Neticede Osmanlı düzeninde Avrupa’daki gibi özerklikleri olan ve ayrıcalıkları merkezi erk tarafından kabul edilmiş statü grupları –örneğin asiller–, iç kapitalizm, burjuvazi ve örgütlenmiş sivil toplum gelişemedi. Bu koşullardan dolayı da, değişimler ve reform girişimleri tepeden, otoriter yöntemlerle, ileri görüşlü hükümdarlar ve Batılılaşmış devlet seçkinleri tarafından yapıldı.

TÜRK MODERNLİĞİNİN OLUŞUMUNDA DEVLETİN ROLÜ

19. yüzyılın büyük bölümünde Osmanlı reformlarının esas amacı devleti ve idare sistemini modernleştirip güçlendirmek oldu. Laik yargı ve eğitim sistemlerini geliştirmeye ve Müslüman olmayan azınlıkların hukuksal konumlarını Müslümanlarınkiyle eşitlemeye (zımmi statüsüne son vermeye) yöneldiler. Tanzimat döneminin (1839-1876) önemli yönlerinden biri, siyasal erkin padişahı modernleşmiş merkezi bürokrasiye kayması oldu.¹⁷ Bunun bir sonucu da egemenliğin devletin içinde bölünmesiydi. Dev-

letin siyasal egemenliği toplumsal çevresiyle paylaşması çok daha sonra, cumhuriyet ve demokratikleşmeyle gerçekleşecekti. Yüzyılın sonlarına doğru Genç Osmanlı denen reformcu seçkinler birinci Osmanlı anayasal ve parlamenter dönemini (1876-1878) devreye soktu; fakat toplumun refahı ve ulusal ekonomi gibi konuları ikinci planda bıraktılar.¹⁸

1908 devrimini yapan ve 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe sokarak ikinci bir parlamenter dönem açan İttihat ve Terakki Komitesi merkezîyetçi ve milliyetçiydi. Jön Türklerin bir kısmının reformculuğu radikalci: Osmanlı'yla Batı'nın siyasal ve sosyal sistemleri ve kültürlerinin birbirine tamamen zıt, uzlaşmaz olduğunu düşünüyorlar, yetersiz buldukları 19. yüzyıl reformlarının değıştirmediği durağan ve geri Osmanlı düzeninin yerini Avrupa uygarlığının almasını istiyorlardı. İmparatorluğun battığı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, köklü reformlar yapan Kemalistler de aynı inancı paylaştı ve bu yolda çok daha ileri gittiler.

Jön Türkler ulusal ekonominin gelişmesinin modern devlet ve toplumun temel taşlarından biri olduğunu görüyordu.¹⁹ Bu yönde politikalar oluşturdular, kadın haklarını geliştirdiler ve bireyleri cemaatin ezici baskısından kurtarmaya yönelik sosyal tedbirler aldılar; fakat özgürlük ve uygarlığa yönelik bu reform süreci, İttihat ve Terakki'ye hâkim olan ve ırkçılığa kadar giden aşırı milliyetçilik, 1913'te Enver-Talat-Cemal üçlüsünün bir darbeyle parlamenter rejime son vermesi ve 1914'te imparatorluğu Almanya'nın yanında Dünya Savaşı'na sokması dolayısıyla kesintiye uğradı. 1909'da seçilmiş olan, imparatorluğun bütün önemli etnik ve dinsel gruplarının temsil edildiği Meclis-i Mebusan'ın uyandırdığı, çok-kültürlü, anayasal ve parlamenter rejimle idare edilen meşrutî imparatorluk ümidinin yerini şiddete başvuran, 1915 Ermeni soykırımını yapan ve 1918 yenilgisizlikle yok olan kanlı bir diktatörlük aldı.

Reform sürecinde çok daha tutarlı ve başarılı selefleri Mustafa Kemal'in yönettiği Kemalistlerdi. Genç Osmanlılar ve Jön Türklerden sonra üçünü reformcu nesil olan ve en radikal dönüşümleri gerçekleştiren Kemalistler de onlar gibi, Batılılaşmış devlet seçkinleriydi. Kendilerinden önceki modernleştirmeci seçkinlerin deneyimlerinden faydalanıp başarı ve başarısızlıklarından ders alarak, kazandıkları 1919-1922 Kurtuluş Savaşı'nın ver-

diği meşruluk ve prestij sayesinde, köklü reformlarla köhnemiş eski düzenin yerine modern bir devlet ve yeni bir toplum yaratmayı düşünüyorlardı. Osmanlı bürokratik geleneğinin modernleştirilmiş bir devamı olarak kendilerini meşru otoritenin sahipleri gibi görüyorlardı.⁴⁰

Kemalist reformların ulus-devlete, laikliğe, demokrasiye, sivil topluma ve pazar ekonomisine temel oluşturan uzun süreli başarılarını, fakat aynı zamanda bu yukarıdan modernleştirmenin hudutlarını ve sorunlu yönlerini açıklayan dört unsurdan söz edilebilir. Birincisi, derin değişimler getiren ve birçok açıdan ülkenin yaşam tarzına ve kültürüne karşıt olmalarına rağmen tepeden reformların devletin toplum ve din üzerindeki kontrolüyle ilgili eski Osmanlı geleneği dolayısıyla içsel ve meşru bir nitelik kazanmalarıydı. Devlet seçkinlerinin otoriter modernleşme eylemlerine ne liberal, ne de muhafazakâr bakışla karşı çıkabilecek özerk güce ve meşruiyete sahip bir sosyal grup yoktu. İkincisi, bir yüzyıldan beri devam eden modernleşme hareketi sayesinde, Kemalist reformları destekleyip uygulayacak Batılılaşmış ve laikleşmiş kesimlerin, azınlıkta olmakla birlikte, kâfi derecede kalabalıklaşmış olmasıydı. Üçüncü olarak, Kemalist rejimin iktisadi politikaları devlet eliyle veya yardımlarıyla ulusal ekonomiyi ve sanayiye kurma, kapitalist sermaye birikimini başlatma ve burjuvaziyi oluşturma yolunda Jön Türklerden çok daha başarılı olmuştu. Dördüncü unsur ise modern devletin ve cumhuriyet rejiminin kurumlaşması yönündeki girişimlerin olumlu neticeler vermesiydi.

Kemalistlerin yaklaşımı otoriterdi; fakat Mustafa Kemal modernleşme reformlarının esas amacının demokrasinin kurulması olduğunu hep vurgulamıştı. Bu da Kemalist rejime iki Dünya Savaşı arasında Avrupa'daki diktatörlüklerinkinden farklı bir nitelik veriyordu. Sonuçta Türkiye'de laik siyasal sistemin, demokratikleşme sürecinin, sivil toplumun ve piyasa ekonomisinin varlığının temellerini ve koşullarını, geçmişten miras alınmış olan devletin yüksek yoğunluğu ve toplum üzerindeki kontrolü sağlamıştı. 1920 ve 30'ların koşullarında bu süratli modernleşme modelinin otoriter olmasının kaçınılmazlığı düşünülebilir; fakat Kemalist modelin büyük başarılarının yanında uzun vadede sorunlar yaratan yönü tepeden dayatmacı niteliğiydi; devletin askeri ve sivil bürokrasi vasıtasıyla toplum üzerinde-

ki vesayeti cumhuriyetin kuruluşundan ve demokrasiye geçişten günümüze kadar devam etti. Bununla beraber, Türkiye’de 21. yüzyılın başında, birey haklarını üstün tutan, topluma hesap vermeyi kurumsallaştıran, halk adına uyguladığı egemenlik haklarını halka sorumluluk ilkesi ve şeffaflık yoluyla dengeleyen hukuk devletiyle olgun ve katılımcı demokrasinin gelişmemesinin, sosyal, kültürel ve etnik sorunların çözilememesinin, aşırı ulusalcılıktan kurtulamamanın ve ülke tarihinin karanlık dönemlerinin akılcı ve eleştirel yollarla irdelenememiş olmasının nedenleri sadece 1920-1930 yıllarının yöneticileri, koşulları ve politikalarıyla açıklanamaz. Bu başarısızlıklar ve eksikliklerde, aradan geçen seksen yıl süresince ülkeyi yöneten siyasal kadroların ve askeri-sivil bürokrasinin de büyük pay sahibi olduğu kuşkusuzdur.

Mustafa Kemal’in esas amacı Türkiye’nin, devleti, toplumu ve bireyleriyle “çağdaş uygarlık” düzeyine ulaşabilmesi için gereken koşulları yaratmaktı. Bu hedef güçlü iradesi ve olağanüstü yetenekleriyle uyguladığı radikal modernleşme projesinin kalbindeydi. Norbert Elias’ın “uygarlık süreci” diye tanımladığı tarihsel oluşumda, daha önceleri Batı Avrupa’da olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti’nde de toplum, birey ve modern devlet el ele yürümeliydi.²¹ Ancak, merkezdeki siyasal ve bürokratik cumhuriyet seçkinlerinin önemli bir kısmının toplumun sosyal ve kültürel çoğulculuğuna, birey ve azınlık haklarına yönelik günümüzde hâlâ devam eden güvensizlik ve husumeti Türk “uygarlık sürecini” çok geciktirdi.

CUMHURİYETÇİ VE DEMOKRATİK PAKTLAR VE ULUS-DEVLETİN OLUŞMASI

Türkiye’de ulus-devletin kurucuları, güçlü devlet geleneğinin taşıyıcıları ve otoriter modernleşme projesini yürüten bürokratik seçkinlerdi.²² Ancak, uzun vadede ulus-devletin gelişmesinde bir taraftan bu seçkinlerin, diğer taraftan da sosyal ve ekonomik seçkinlerin teşkil ettiği iki paktın önemli işlevleri oldu. Birincisi, devleti ve onun toplum üzerindeki vesayetini temsil eden cumhuriyetçi pakt, Kurtuluş Savaşı (1919-1922) sırasında Türkiye’yi işgal etmiş olan müttefiklere karşı (İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya) oluşturuldu. Bu paktın temel aktörleri olan reformcu seçkinler hem cumhuriyeti kurdu, hem de etnik/dinsel içeriğinden kurtulamamış ve

bu nedenle de gelişmemiş olsa bile, siyasal nitelikli ulusun ve yurttaşlığın temellerini attı. İkincisi, yükselmekte olan sosyal ve ekonomik güçlerin direnişini ve siyasal erkten pay alma isteklerini ifade eden demokratik pakt, toplumsal seçkinler ve onlara katılan bir kısım cumhuriyet seçkinlerinin ittifakıyla gerçekleşti. Bu pakt 1946'da çok partili rejime geçişte, 1950'de ilk özgür seçimlerin düzenlenmesinde ve iktidarın demokratik yoldan değişmesinde önemli rol oynadı. Demokrasiye geçiş Türk kapitalizminin gelişmesi, statü toplumundan sınıf toplumuna dönüşüm, sivil toplumun yapılanması, sekülerleşme ve bireyselleşme gibi süreçlere yol açtı. Bu iki paktın güzergâhları, çekişmeleri ve birbirlerini etkilemeleri Türk modernleşme sürecinin merkezinde yer aldı.

Cumhuriyetçi Pakt

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanrı'dan kaynaklanan egemenlikten Türkiye Cumhuriyeti'yle ulusun egemenliğine geçiş, sosyal devrim, kentlerde ve kırsal yörelerde ayaklanmalar yaşanmadan gerçekleşti. O dönemde halkın dönüşüm sürecine yoğun katılımı, tamamen yabancı oldukları modern yurttaşlık ve ulus kavramlarının etkisiyle değil, asker olarak ülkeyi işgalden kurtarmak amacıyla savaşmak şeklinde ve siyasaldan ziyade dinsel ve etnik temellere dayalıydı.

Positivist dünya görüşlü, başta J.J. Rousseau olmak üzere Aydınlanma filozoflarının okuru Mustafa Kemal ve yakın çevresinin entelektüel kaynaklarını, ilerleme, laiklik ve ulusalcılık kavramlarıyla, toplumsal dayanışma konusunda *Essai d' une philosophie de la solidarité* (1902) adlı bir kitap yayımlamış olan 19. asır sonu Fransız politikacısı Léon Bourgeois'nın dayanışmacılık (*solidarisme*) doktrini teşkil ediyordu. Sınıf kavgasını ve etnik çoğulculuğu arka plana itmeye yarayabileceği için, dayanışmacılık onlara ülkenin birlik ve beraberliğini destekleyecek bir unsur olarak görünüyordu. Kemalist devrim sosyal değil ulusal nitelikteydi. Modern eğitim sisteminde aldıkları eğitim sayesinde askeri ve sivil bürokraside yüksek sorumluluklar icra eden ve yenilik hareketinin en ileri saflarında yer aldıklarına inanan Kemalist devlet seçkinleri, modernleşme yolunda toplumsal seçkinlerin de kendileri gibi davranması gerektiğini düşünüyordu.

Devletin dışındaki bu ikinci seçkinler grubunun bir kısmı entelektüeller ve serbest meslek sahipleriydi; sayıları daha yüksek olan diğer kısmı ise tüccar, din adamı ve taşra eşrafıydı. Muhafazakârlıkları ve İslam geleneklerine bağlılıkları dolayısıyla Kemalistler tarafından kuşkuyla karşılanıyor, modernleşme düşmanı ve gerici sayılıyorlardı; fakat Kurtuluş Savaşı'nı kazanabilmek için Kemalistlerin Anadolu seçkinlerinin desteğine ihtiyacı vardı. 1919'da, Mustafa Kemal'in girişimiyle devlet ve taşra seçkinlerinin kabul ettiği, savunulması gereken toprakların hudutlarını tespit eden Misak-ı Milli, cumhuriyetçi paktın başlangıç noktası kabul edilebilir. Bu belgeyle çizilen –Musul eyaleti hariç– günümüz Türkiye'sinin hudududur. Ülkenin istiklalini koruma amacına hizmet etmek için yapılmış olan bu pakt, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1920'de seçilip, Ankara'da toplanmasıyla kurumsallaştı. TBMM içinde bu ittifakı teşkil eden seçkinler, reformcular ve muhafazakârlar olarak iki ayrı "grup"ta toplanmıştı. Birincisi iktidar, ikincisi muhalefet gibi davranan bu iki grup arasında bazen çok sertleşen tartışmalar yapılıyordu. Buna rağmen TBMM Mustafa Kemal'i desteklemiş ve Kurtuluş Savaşı'nı yürütenlere gerekli meşruiyeti temin etmişti. Fakat 1925'te, laikliği getirmek isteyen reformcularla bu ilkeye karşı çıkan muhafazakârlar arasında ciddi bir kriz çıktı. Mustafa Kemal'in, Misak-ı Milli'yi pekiştirmek ve muhafazakâr seçkinlerle Anadolu halkının ulusal direnme hareketine katılmasını sağlamak için çeşitli etnik kökenlerden gelen Müslüman kitlelere ulusalcı söylemden ziyade dinsel semboller ve sloganlarla hitap ettiğini belirtmek gerekir. Gerçekten de, başta Kürtler olmak üzere diğer etnik gruplardan bazıları Kurtuluş Savaşı'nda Türklerle omuz omuza önemli roller üstlendi.

Cumhuriyetçi paktı kuran ittifakın toplumsal temeli kısıtlıydı; taşra şehirlerinde ve kırsal alanlardaki halkın çoğunluğu bu ittifakın dışındaydı. Devlet seçkinlerinin pakta katılmış olan toplumsal seçkinlere ve daha geniş şekilde halka besledikleri şüphecilik kaybolmamıştı. Cumhuriyete uyum uzun sürede kısmi kalacaktı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri siyasal merkezle toplumsal çevreyi ayıran derin kırılma hattı üzerinde köprü teşkil eden bu ittifak, toplumsal çevrenin –kısıtlı ve kontrol altında olsa da– modern ulus-devletin kuruluşuna katılmasını sağladı.

Ulusal topraklar istiladan 1922'de kurtulduktan ve yeni Türkiye 1923 Lozan Antlaşması'yla uluslararası meşruluk kazandıktan sonra, aynı yılın ekiminde cumhuriyet ilan edildi ve Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçildi. Cumhuriyetçi pakt ilk başarılarını elde etmişti. Genç cumhuriyetin, güçlü siyasal ve simgesel anlamlar taşıyan ilk icraatları 1924'te parlamenter rejimi kuran anayasayı kabul etmek ve hilafeti kaldırmak oldu. İki yıl gibi kısa bir sürede gerçekleştirilen radikal reformlar ulus-devletin oluşumunu ve yönünü belirledi. Modernleşme yolunda cumhuriyet her şeyden önce kültürel simgelere, Türk kimliğine, laikliğe, ulusun ve yurttaşlığın oluşumuna önem verdi. Ulusal ekonomiyi yaratmak da öncelikli amaçlardan biriydi. Modern devlet kavramının olmazsa olmaz unsurlarından olan sosyal sorun yol kenarında bırakıldı, etnik çoğulculuk ise inkâr edildi. Bunların bedelini cumhuriyet 80 küsur yıl sonra ödemeye devam etmektedir.

Yukarıdan kültürel devrim

Kemalist modernleşmeciler açısından, İslamın çok büyük yer tuttuğu Türk toplumunda kültür en öncelikli eylem alanlardan biriydi.²³ Cumhuriyetin uzun vadede devam etmesi ve başarı sağlaması için, siyasal merkezin savunduğu modern düşünce ve simgeler toplumsal çevredeki muhafazakâr dünya görüşüne, eğitim ve telkin yoluyla, gerekirse de devletin dayatmasıyla egemen olmalıydı.²⁴ Bu amaçla eğitim sistemi, dil, din, giysiler, kimlik, hukuk, kadın hakları gibi çeşitli alanlarda derin reformlar yapıldı. Bu sayede toplumda sosyal ve kültürel dönüşümlerin gerçekleşeceği ve "gerici" çevrenin modernleştirici merkeze uyacağı tasarlanıyordu.

Bugünden geriye bakıldığında, çok çeşitli alanlardaki Kemalist reformların çarpıcı bir tutarlılık sergilediği ve beraberce, kültürel ve hukuksal devrim niteliğinde dönüşümlere yol açtığı görülüyor. Bu tutarlılık, köklü reformları yapan seçkinlerin modernleşmenin tek yolunun Batı'dan geçtiğine kuvvetle inanmış olmasından kaynaklanıyordu. Reformların uygulanması aşamasında direnmelerle karşılaşıldı. Özellikle hilafetin kaldırılması, Türkiye'de olduğu kadar Arap ülkelerinde ve Hindistan'da da şaşkınlık yarattı, hatta bir ihanet gibi algılandı. En eski ve yakın yoldaşlarından bazıları Mustafa Kemal'den uzaklaştı. 1925'te Doğu Anadolu'da, Nakşibendi tari-

katından Kürt asıllı Şeyh Said'in yönettiği bir silahlı ayaklanma başladı. Hem etnik hem de dinsel yönleri olan bu ayaklanma Türk ordusu tarafından ezildi, yöneticileri bu ortamda kurulan istiklal mahkemelerince mahkûm edilip asıldı. Tarikatlar ve tekkeler yasaklanıp kapatıldı. Türk toplumu nezdinde tarikatların çok önemli ve köklü bir yere sahip olması ve yasaklanmalarına rağmen ruhani, sosyal ve siyasal yaşamı derinden yapılandırmaya devam etmeleri nedeniyle, bu ayaklanma cumhuriyetçi paktı sürekli olarak etkiledi ve devlet seçkinlerinin toplumun sosyal ve etnik çoğulculuğuna yönelik güvensizliğini kuvvetlendirdi. Bu güvensizlik cumhuriyeti ikiye bölen bir kırılma hattı olarak, seksen yıl sonra, günümüzde de devam etmektedir.

Ayaklanmanın toplumdaki etkileri iktidarı simgesel reformları hızlandırmaya yöneltti. İlk olarak bireylerin görüntüsü, yani sivil ve dinsel giysiler hedef alındı. 1925'te kabul edilen bir kanunla Avrupa usulü şapka fesin yerini aldı. Kadın ve erkek devlet memurlarına Batı tipi elbise giyme mecburiyeti getirildi. 1926'da gregoryen takvim hicri takvimin yerini aldı ve tatil günü cumadan pazar gününe değiştirildi. 19. yüzyıldan itibaren medreselerle laik okullar arasında ikiye bölünmüş eğitim sistemi 1924'te birleştirildi ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın kontrolü altına girdi. Medreseler yasaklandı, yerine din görevlilerini yetiştirecek az sayıda imam hatip okulu ve bir ilahiyat fakültesi açıldı; fakat tedrisatın tümüyle laikleşmesi ve birleştirilmesi ancak 1933'te tamamlanabildi. Toplumda derin dönüşümlere yol açacak başka bir reform, 1928'de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş oldu. Daha 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı entelektüelleri, Arap alfabesinin Türkçenin fonetiğine uymadığı gerekçesiyle bu değişikliği talep etmişti. Ardından Türk dilinin reformuna başlandı. Bu reformun cumhuriyetçi pakt açısından önemi küçümsenemezdi, zira geçmişin Türkçe, Arapça ve Farsça karışımı Osmanlı dilini konuşan yönetici gruplarıyla basit bir Türkçe konuşan halk yığınları arasındaki kültürel uçurum, Kemalistlerin modern bir ulus-devlet kurma amaçlarının önünde büyük bir engeldi. Atatürk 1932'de Türk Dil Kurumu'nu kurarak Türkçeyi modernleştirmekle görevlendirdi. Otoriter başlayan bu girişim başarılı oldu ve dilin modernleşmesi toplumsal ve kültürel bir süreç olarak devam etti. Türk dili bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmeye ayak uydurabildi. Diğer taraftan, her yeni ulusçuluk hareketinin yaptığı gibi,

yine Atatürk'ün kurduğu Türk Tarih Kurumu vasıtasıyla yeni bir tarih yazma gayreti başladı. Bir ulus yaratma sürecinin vazgeçilmez unsuru olan, 19. yüzyılda birçok Avrupa ülkesinin de başvurduğu “başlangıç efsaneleri” geliştirme işlevini üstlenen Türk Tarih Kurumu, zamanla, Ermeni soykırımı, Kürt sorunu gibi bazı hassas tarihsel konularda devletin resmi görüşlerine “bilimsel” temel icat etme dairesi işlevini üstlendi. Radikal bir reform da ezanın Türkçe okunması kararı oldu; fakat, 1950'den sonra Demokrat Parti iktidarı Arapça ezana geri döndü.

Hukuk alanındaki reformlar da, özellikle Medeni Kanun ve kadın hakları alanında devrim niteliğindeydi. 1924'te şeriat mahkemeleri kaldırıldı. Genç Osmanlılar ve Jön Türkler idare, ticaret ve ceza kanunlarını büyük ölçüde laikleştirmişti; fakat Müslüman dünyasında “dokunulamaz” telakki edilen aile hukuku şeriata bırakılmıştı. 1926'da, İsviçre'den esinlenen ve kadınlara hukuksal eşitlik sağlayan yeni Medeni Kanun yürürlüğe girdi. Kadınlara oy hakkı yerel seçimlerde 1930'da, ulusal seçimlerde ise 1934'te verildi. Artık, şeriatın kamu alanında ve özel alanda hiçbir hukukî işlevi yoktu. Ancak, ceza kanunu konusunda benzer bir gelişme olmadı. Modern Ceza Kanunu, Mussolini İtalya'sından esinlenmişti ve Kemalist rejimin otoriter yönünü güçlendirdi.

Otoriter Laiklik ve Toplumsal Sekülerleşme

Yukarıda sözü edilen kültürel ve hukuksal reformlar Atatürk'ün ulusal hareketin başından beri getirmeyi tasarladığı din, devlet ve toplum ilişkilerini derinden dönüştürebilecek olan laikliğin temellerini attı. 1924 Anayasası, 1876 Anayasası'nda olduğu gibi İslamı cumhuriyetin dini olarak kabul ediyordu. 1928'de TBMM bu maddeyi ve anayasada İslama yapılan diğer atıfları kaldıran bir değişikliği oyladı. 75. madde ise din özgürlüğünü garanti altına alıyordu. Son adım 1937'de atıldı: Devletin laikliği ilkesi anayasaya girdi ve 1961 ve 1982 anayasalarında da yer aldı.

Laikliğin iki hedefinden biri, İslam dünyasında hiç görülmemiş şekilde dini kamu alanının dışında tutmaktı. Diğer hedef ise dinle devleti ayıran bu ilkenin özüyle çelişkili, fakat Osmanlı'nın sezaropapist geleneğinin devamı olarak, devletin dine egemen olması ve onu kontrol altında tutma-

sıydı. Bu yaklaşım cumhuriyetin Sünni İslamla günümüzde de devam eden ve laikliğe tamamen aykırı olan içli dışlı ilişkilere girmesine, böylece Sünni İslamın önemli ölçüde devletin resmi dini haline gelmesine neden oldu. Diyanet İşleri Başkanı'nın Sünni Müslüman bir din adamı olması da Türkiye'nin çelişkili "resmi dine sahip laik ülke" konumunu perçinledi. Devlet, azınlık dinleri olan Hıristiyanlık ve Yahudilikle heterodoks inanç sistemi olan Aleviliği dışladı. Bütün bunlara rağmen laikliğin Türk modernliğinin en önemli temellerinden biri olduğu kuşkusuzdur. Fakat cumhuriyetçi paktın diğer vecheleri gibi laiklik de otoriterce dayatıldı. Özellikle bu konuda, 1920'ler ve 30'larda başka türlü davranılamayacağı görüşü muhtemelen doğrudur. Ancak, laikliğin toplumun dinsel çoğulcuğunun eşit şekilde yönetilmesi konusunda görüş birliği sağlayan bir yaklaşımın neticesi olması, halkın önemli bir kısmını cumhuriyetçi paktın dışına itti.²⁵ Neticede ne bu pakt, ne laiklik, ne de daha genel olarak üstten gelen modernlik bir kitle hareketine dönüşebildi.

Yukarıdaki eleştiriler otoriter laikliğin, dinsel unsurların etkinliklerinin kısıtlı olduğu bir kamusal alan yarattığı ve bunun da demokrasiye geçiş sürecine ve sivil toplumun gelişmesine yardımcı olduğunu unutturmamalıdır. 1970'lerde İslamcı siyasal hareket de laik siyasete katıldı, hükümette ve belediyelerde sorumluluklar aldı. 2000'li yıllarda İslamcı hareketten gelen fakat demokrasiyi esas amaç olarak gören Adalet ve Kalkınma Partisi'nin mevcudiyeti ve seçimlerdeki başarısı, toplumun muhafazakâr kesimlerinin de alttan gelen sosyolojik bir süreçle sekülerleşmesinin ve modernleşmesinin bir göstergesidir. Toplumdaki sekülerleşmenin bireyselleşme ve sosyoekonomik dönüşümlerle bağlantılı başka göstergeleri de var. Bireylerin inançlarını yaşama tarzları, İslamla ilişkileri ve dinsel pratikleri giderek cemaatçi düzeyden bireysel düzeye geçiyor. Sosyoekonomik alanda ise muhafazakâr, İslamcı ve Milli Görüşçü çevrelerden gelip önemli sanayileri geliştiren, küreselleşme koşullarında dünya piyasalarına çıkan Anadolu "kaplanlarının" ve "Kalvinistlerinin" etkisiyle bu çevreler modernleşme ve sekülerleşme yolunda hızla ilerliyor. Görülüyor ki, çelişkilerine ve otoriterliğine rağmen, Türk laikliği siyasal ve kamusal alanlara, dinselliğin dışında seküler temeller üzerinde yapılanma olanağını sağlamış oldu.

Cumhuriyet Yurttaşlığının ve Modern Ulusun Yaratılması

Siyasal ve kültürel yeniliklerin büyük bir kısmı cumhuriyetçi yurttaşlığın ve siyasal nitelikli ulusun oluşması amacına yönelikti; fakat bu konularda cumhuriyetçi paktın aktörleri arasındaki çelişkilerin yarattığı belirsizlikler dolayısıyla söz konusu amaçlara tam olarak ulaşamadı. Etnik ve dinsel unsurla, yurttaşlık ve modern ulus tanımları gerektiği şekilde ayrıştırılamadı. Oysa Mustafa Kemal siyasal yurttaşlık yoluyla cemaatin baskısından kurtulmuş, özerk, kendi iradesiyle davranan Türk bireyinin ortaya çıkmasını hedef almıştı. Arzuladığı üniter ulus-devlet, etnik kıstaslara dayalı ulus ve cemaatler arasında bölünmüş sosyal temelle bağdaşamazdı. Ancak, bu konuda yönetici seçkinler arasında görüş birliği yoktu. Kemalistlerin en ulusalcılarının gözündeki ulus etnik nitelikte ve “Türklük” kavramına dayalı olmalıydı. Atatürk’ün çeşitli yorumlara yol açmış olan, “Ne mutlu Türküm diyene” sözü bu konudaki görüş ayrılıklarını ortaya çıkarmıştı. Ulusalcılar ve ırkçı-Pantürkçü aşırı sağ bu cümleyi ulusun etnik niteliğinin, dolayısıyla sadece etnik Türklerden meydana geldiğinin teyidi olarak yorumladı. Laik cumhuriyetçilerin karşıt yorumları bu sloganın, siyasal nitelikli ve bireyin özgür seçimine bağlı yurttaşlık anlayışını içerdiğini, Türk olmak isteyen her insanın –Ernest Renan’ın anlayışına uygun olarak– etnik ve dinsel kökenleri ne olursa olsun ulusun bir parçası sayılacağı anlamına geldiğini savunuyordu.

Kürtlerin 1925’teki, 1938’deki ve daha yakınlarda, 1984’te başlayıp yirmi küsur yıldan beri devam eden kimlik odaklı silahlı ayaklanmaları, Türk yurttaşlığı kavramının siyasal ve etnik/dinsel tanımlamaları arasındaki günümüze kadar çözülemediği belirsizliğin ve çelişkilerin iyi bir göstergesidir. Uzun vadede yurttaşlığın etnik tanımı, siyasal tanımdan daha etkin olmuştur. Kürt kimliğini seçmiş olan cumhuriyet yurttaşlarının kültürel haklarını tanımaya yönelik politikalar ilk defa, çok yetersiz ve çekingen şekilde, 2004-2005 yıllarında, Avrupa Birliği’yle ilişkiler çerçevesinde geliştirildi. İçlerinde aşırı ulusçu ve ırkçı grupların etkin olduğu bazı devlet aygıtları bu politikaları engellemek için kanun dışı silahlı eylemlere başvurmuştur. Demokrasinin ve insan haklarının temel ilkelerine uygun şekilde, cumhuriyetin çeşitli etnik ve dinsel kökenlere sahip yurttaşlarına çoğunlu-

ğu teşkil eden Türk-Sünni Müslüman yurttaşlarla her alanda eşit muamele yapması için daha kapsamlı demokratik önlemlerin gecikmeden alınması kaçınılmazdır.

Ulusal Ekonominin ve Burjuvazinin Oluşumu

Başlangıç yıllarında, ulusal ekonominin ve girişimci burjuvazinin yokluğu Kemalist rejimin ulus-devlet kurma çabalarına handicap teşkil etmişti. Mustafa Kemal bu konuya çok önem veriyordu, zira ekonomi alanındaki zayıflığın, çok zor koşullarda elde edilmiş olan siyasal egemenliğin geleceğini tehlikeye sokabileceğini düşünüyordu. 1910'larda Jön Türkler ulusal ekonomi yaratma konusunun önemini idrak etmişti. Zamanın önde gelen entelektüellerinden ve Türk ulusalcılığının ideologlarından Yusuf Akçura, "Türkler Avrupa kapitalizminden faydalanarak bir burjuva sınıfı yaratamazlarsa, sadece köylü ve memurlardan oluşan Türk ulusunun yaşama-ya devam etme şansı çok zayıftır" diyordu.²⁶

Türkiye'nin ekonomik egemenliğini –1929'da kaldırılacak olan birkaç kısıtlamanın dışında– tescil etmiş olan Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından ve cumhuriyetin ilan edilmesinden önce, Şubat 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, Kemalist rejimin ekonomi politikalarının genel hatlarını tespit etmişti. Bu kongre cumhuriyetçi pakt için çok önemliydi, zira ülkenin yönetici seçkinleriyle ekonomik aktörleri arasındaki anlaşmayı güçlendiriyordu. Ulusal ekonomiyi geliştirmek, sanayileşmeyi başlatmak ve devletin kalkınma gayretlerine katılacak girişimci burjuvazinin yükselmesini sağlamak amacıyla koruyucu bir program kabul edildi. Kemalistler dönemin koşullarında ve özel sektörün yokluğunda kalkınmanın ancak devlet önderliğiyle olabileceğini düşünüyordu. 1923-1929 arasında, Lozan'da Türkiye'ye dayatılan kısıtlamalar dolayısıyla, devlet ekonomiye düzen vermekle ve altyapıları geliştirmekle yetindi. 1929 dünya mali kriziyle Mustafa Kemal, Sovyet modelinden esinlenen, merkezi planlamaya dayalı devletçi ekonomik sistemi kurma imkânına sahip oldu; fakat özel mülkiyete dokunmadı, zira getirdiği devlet kapitalizmini daha uzun vadede kurulmasını amaçladığı liberal kapitalizmin ilk adımı olarak görüyordu. Devlet eliyle sanayileşme başarıya erişti. 1930'larda Türkiye yıllık büyüme oranında Sovyet-

ler Birliği ve Japonya'dan sonra üçüncü sıradaydı. Aynı zamanda, devlet özel sektörle işbirliğine ve sermaye birikimini gerçekleştirmesi için destek vermeye devam etti. Bu birincil kapitalist birikimin önemli kaynaklarından biri, 1915-1922 arasında Anadolu'da meydana gelen ve Hristiyan azınlıkları hedef alan etnik temizleme olayları neticesinde, bu azınlıkların birikimlerinin ve mallarının gasp edilmesi olmuştur. 1930'larda, devletin ekonomi üzerindeki baskısını protesto eden iş çevrelerini yatıştırmak için, liberalizm taraftan bir bankacı olan Maliye Bakanı Celal Bayar'la Başbakan İsmet İnönü devletçiliğin amacının özel sektör güçlenene kadar sağlam bir ekonominin ve sanayinin temellerini atmak olduğunu söylüyordu.

Girişimci burjuvazi gibi, Türk işçi sınıfının da sayısı az ve teşkilatlanması zayıftı. İdeolojisi ve amaçları sosyal sorunlara öncelik vermeyen Kemalist rejim açısından, ülkenin ilerlemesi için bütün ulusun sınıfsal ve ya başka türden ayrımların ötesinde, devletin arkasında bütünleşmesi gerekliydi. Esas görev eğitim ve bilim sayesinde modernliğe kavuşacak halkın birliği yoluyla yeni düzeni kurmaktır. Bu modernleşme projesinde sosyal sınıflara yer yoktu. Sınıf kavramı ve sosyalist ideoloji yasaklandı, onları savunan solcular baskıyla susturuldu, kaçmaya mecbur bırakıldı, hapsedildi ve ya yok edildi. O dönemde devletin resmi söylemi burjuva ve işçi sınıflarının var olmadığını ve toplumun sınıfsız niteliğini vurgulasa da, varlıklılarla varlıksızlar arasındaki eşitsizlik görmezlikten gelinemezdi. Özellikle, cumhuriyetçi paktın göz ardı edemeyeceği bir sosyal kategori vardı: Ülke halkının ezici çoğunluğunu teşkil eden köylüler. Rejimin tercihi köylüyü büyük toprak sahiplerinin, şeyhlerin ve aşiret reislerinin ellerinde bırakıp, yüceltici bir retorikle yetinmek oldu. 1922'de Mustafa Kemal'in "Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi..." dediği köylü, fakirlik içinde yaşamaya devam etti; yaşamında ve gelirinde olumlu bir değişim ise ancak 1950'lerde başladı. Bütün bunlar Kemalist devrimin ve cumhuriyetçi paktın sosyal boyutlarının ne kadar zayıf olduğunu gösterir. Neticede cumhuriyet eşitsizlik sorununu hep ihmal etmiş, sorunu gündeme getiren sol sendika ve partileri ezmiştir. Bu bağlamda 1950'lerde demokratikleşmenin, 1970-1980'lerde de piyasa ekonomisinin güçlenmeye başlamasına kadar, yurttaşlığın, bireyselleşmenin, özerk ve etkin sivil toplumun gelişmeleri sekteye uğramıştır.

Cumhuriyetçi paktın siyasal pratikleri ve ideolojik temelleri, rejimin yerleşmesinden epey sonra, ilk defa 1931'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) programına, ondan sonra da 1937'de anayasaya "Altı Ok" adı altında girmiş ve resmi doktrin haline getirilmişti. Doktrin laiklik, halkçılık, devletçilik, cumhuriyetçilik, ulusçuluk ve devrimcilik ilkelerini içeriyordu. Atatürk'ün 1938'de ölümü, yerine olaysız bir şekilde İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı seçilmesi ve Türkiye'nin tarafsız kaldığı İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri dolayısıyla ülke ve cumhuriyetçi pakt uzun bir durgunluk dönemi geçirdi; fakat Kemalist rejimle başlayan, 1920 ve 1930'ların dinamikleri etkilerini sürdürdü ve neticeleri 1945'ten itibaren görülmeye başladı. Cumhuriyetçi pakt siyasal sistem üzerindeki tekeli devam ettirememesine rağmen, devlet ve cumhuriyet kurumlarının içinde egemen olmaya devam etti.

Demokratik Pakt

1945'te, halk içindeki temeli dar olan cumhuriyetçi pakt artık yürümüyordu. Cumhuriyetin başlangıcından beri tek parti olarak ülkeyi idare eden ve devlet-parti haline gelmiş olan CHP'nin otoriter iktidarı altında toplum nefes alamıyordu. Savaş yılları ekonomiyi zayıflatmış ve devletin bu alandaki ağırlığı artmıştı. Bu durum ekonomik burjuvaziyle devlet seçkinleri arasında kriz yaratmıştı. İş çevrelerinin devletçiliğe ve bürokrasinin vesayetine tepkisi yeni değildi. Devlete olan itimatsızlık 1943 yılında sadece Ermeni, Rum ve Yahudi vatandaşların mallarını gasp etmek için tatbik edilen ayrımcı, adalet ve eşitlik ilkelerini ayaklar altına alan Varlık Vergisi ile artmıştı. İş dünyası az sayıda kısıtlı sermaye sahibi firmalardan oluştuğu müddetçe, hem direndiği hem de faydalandığı devletçiliğe ciddi şekilde karşı çıkmıyordu. Ancak, savaş yıllarında işadamları ve büyük toprak sahipleri çoğalmış ve zenginleşmiş, kapitalist birikim büyümüşü. Devletin ekonomi üzerindeki ağır baskısına tahammül edemez olmuşlardı. Kentlerde ve kırsal bölgelerde halk da ekonomik durumdan duyduğu memnuniyetsizliği ifade ediyordu. Toplumun çeşitli kesimlerinden gelen sabırsızlık işaretleriyle ekonomik güce sahip olmaya başlayan sosyal grupların isteklerinin birleşmesi 1945'ten itibaren bir demokratik paktın oluşmasına yol açtı.

Çokpartili Rejime Geçiş

Kemalist cumhuriyet tek partili ve otoriter bir devletin toplumu ve ekonomiyi kontrolü altında tuttuğu bir rejimdi; fakat devamlı olarak, esas amacın çok partili sisteme ve demokrasiye geçiş olduğunu ilan etmişti. Cumhuriyet rejiminden önce bir kez çokpartililik deneyi yaşanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun İkinci Meşrutiyet rejimi esnasında, 1908-1913 arasında iki siyasal akımın mevcudiyetiyle tatbik edilmişti: İktidardaki, merkezîyetçi ve ulusalcı İttihat ve Terakki Komitesi'yle muhalefetteki, liberal ve adem-i merkezîyetçi İtilaf Partisi. Fransa'daki Bonapartist ve Orleanist akımlar gibi, Türkiye'de de bu iki akım, biri devletçi merkezi, diğeri de toplumsal çevreyi temsil ederek günümüze kadar yaşadı. 1923'ten sonra, birincisinin temsilcisi CHP oldu. Son yarım yüzyılda en uzun süreli iktidara sahip ikinci akım ise, sırasıyla Demokrat Parti, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Doğru Yol Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi tarafından temsil edildi.

Tek parti döneminin ilk yıllarında da muhalefet partisi kurmaya yönelik kısa süreli iki girişim oldu. Cumhuriyetin ilan edilmesinin ve halifeliğin kaldırılmasının muhafazakâr çevrelerde yarattığı siyaset ve kimlik krizi Kemalist rejime yönelik kuvvetli bir tepki oluşturdu. Bu ortamda, 1924'te kurulan ve Kemalizmin bütün karşıtlarını –liberal adem-i merkezîyetçiler, meşruti monarşiye dönüş taraftarları, laiklik düşmanı İslami akımlar– birleştiren Terakkiperver Cumhuriyet Partisi 1925'te yasaklandı. İkinci muhalefet partisi deneyi 1930'da, Mustafa Kemal'in izniyle kurulan Serbest Cumhuriyet Partisi oldu. Mitinglerinde cumhuriyet ve laikliğe karşı gösteriler başlayınca, idarecileri partiyi kapatma kararı aldı.

Çokpartili rejime geçmek için Demokrat Parti'nin 1946'da kurulmasını beklemek gerekti. DP 1950 seçimlerini kazanınca, 27 yıldan beri görünüşte parlamenter, ama aslında tek partinin (CHP) idare ettiği Türkiye'de ilk defa iktidar demokrasi yoluyla el değiştirdi. Devletle kaynaşmış bürokratların yönettiği tek partinin yerini toplumun içindeki güçleri ve kesimleri temsil eden yeni bir partinin almasıyla, çeşitli güçlükler ve özellikle 1960, 1971, 1980 askeri darbelerinin kesintilerine rağmen gelişen çoğulcu siyasal sistem başladı.

Demokratikleşmenin İnişli Çıkışlı Yolu

Demokratik pakt bazı açılardan cumhuriyetçi paktın devamıydı, fakat demokratikleşme yolunda ilerlemek için onun vesayetinden çıkması kaçınılmazdı. Bu nedenle, cumhuriyetçi paktı yöneten devlet seçkinlerine direnmek ve karşıt bir tutum almak zorundaydı. Toplumsal çıkarları koruyan demokratik paktın güçlenmek için cumhuriyetçi paktın dayatmak istediği sınırları zorlaması, aşması lazımdı; oysa toplumun en muhafazakâr ve İslamcı kesimlerini içine almak için sarf ettiği gayrete devlet seçkinleri cumhuriyet ve laiklik ilkelerini tehlikeye soktuğu gerekçesiyle karşı çıkıyordu.

1955'ten itibaren ve ciddi bir ekonomik kriz ortamında DP iktidarıyla muhalefetteki CHP ve ordu arasında önemli gerginlikler oluştu. İktidar bu duruma otoriter yöntemlere başvurarak tepki gösterdi; basın özgürlüğünü ve muhalefet partilerinin eylemlerini kısıtlamaya yöneldi. Cumhuriyetçi ve demokratik paktlar arasında giderek artan gerilimin yol açtığı kriz sonucunda, 27 Mayıs 1960'ta ordu bir darbeyle iktidarı eline geçirdi. DP kapatıldı, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'le birlikte çok sayıda bakan ve DP milletvekili hapsedildi. Askeri mahkemede yargılanan Adnan Menderes ve dışişleriyle maliye bakanları idam edildi. Celal Bayar ise ilerlemiş yaşı sayesinde asılmaktan kurtuldu.

1961'de askeri cuntanın çoğunlukla CHP'liler, devlet seçkinleri ve Kemalist aydınların teşkil ettiği Kurucu Meclis'e hazırlattığı anayasa 1924'ten beri yürürlükte olanın yerini aldı. Böylece cumhuriyetçi paktı kurmuş olan toplumsal güçler koalisyonu tekrar bir arada iktidardaydı. Bu güçler 1961 seçimlerini kazandı ve İsmet İnönü'nün başbakanlığında ülkeyi 1965'e kadar idare ettiler. Fakat bu geçmişten çıkıp gelen koalisyon, toplumun sosyolojik yapısına artık uymuyordu ve cumhuriyetçi paktın tekrar iktidarı eline alma arzusu uzun süreli olamayacak, anakronik bir olaydı. Nitekim 1965 seçimlerini Demokrat Parti'nin devamı konumundaki, Orta Anadolu bir eşraf ailesinden gelen, modernleşmeci mühendis Süleyman Demirel'in kurduğu Adalet Partisi kazandı ve tek başına iktidara geldi. Süleyman Demirel tek parti döneminin (1923-1946) siyasal seçkinleri arasından çıkmamış olan ilk başbakanı ve uzun kariyerini cumhurbaşkanı olarak (1993-2000) tamamladı.

Sosyal Sorunun Gündeme Gelmesi ve Şiddet Yılları

1960-1961 döneminde devlet seçkinleri ve Kemalist aydınlar kendi vesayetleri altında "ileri" bir demokrasi kurmak gibi çelişkili bir amaçla, demokratik yönleri kuvvetli bir anayasa hazırlayıp yürürlüğe koydu. Temel özgürlükler ve sosyo-ekonomik haklar, özellikle ilk defa sendikal haklar genişletildi. Bu sayede solcu sendikalar ve partiler daha özgürce yapılanıp işçi sınıfının çıkarlarını etkin biçimde savunmaya başladı. 1950'lerden itibaren gelişmeye başlayan kapitalist ekonomi ve sınıfsallığı artık inkâr edilemeyecek kadar barizleşen toplum, cumhuriyetçi paktın halkçı/popülist ve dayanışmacı/solidarist modelini işlemez hale getirmişti. İktidar, devlet seçkinlerinin vesayetinden yavaş yavaş çıkmaya başlayan kentli burjuvazinin ve toprak sahiplerinin yönettiği hegemonik toplumsal güçler koalisyonunu temsil ediyordu. Bu güçler 1960'ların sonunda kuvvetlenen sosyal hareketlere olumsuz bakıyordu. Osmanlı devrinde kurulmuş olan Türkiye Komünist Partisi o zamandan beri yasaktı ve yasaklama ancak 1990'larda, Sovyetler Birliği çöktükten sonra kaldırılacaktı. Fakat başka bir Marksist parti, Türkiye İşçi Partisi ve aynı ideolojiyi benimsemiş bir sendika olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) işçi sınıfının çıkarlarını temsil ediyordu. O dönemde cumhuriyetçi ve demokratik paktlar arasındaki karşıtlıklar ve krizler iki kırılma hattı üzerinde yer alıyordu: Eskiden beri devam eden, kültür ve kimlik konularını ilgilendiren birincisinde karşıt taraflar, bir yanda devlet seçkinleriyle iyi eğitim ve gelir düzeyine sahip kentlilerin teşkil ettiği laikler, diğer yanda ise muhafazakâr İslamcılardı. Sosyo-ekonomik nitelikte ve eskiden beri mevcut fakat gündeme yeni gelmiş olan ikinci hatta ise karşıt güçler, kapitalist sınıfla işçi sınıfıydı. Bu ikinci kırılma hattı hızla sanayileşen, kentleşen ve eşitsizlik oranları artmış olan bir toplumu işaret ediyordu. 1968-1970 yıllarında üniversitelerde ve üretim yerlerinde büyük çapta gösteriler oluyordu. Süleyman Demirel'in muhafazakâr hükümeti solcu partilere ve aşırı sol hareketlere karşı giderek şiddetlenen bir baskı politikası izlemekteydi. Öte yandan, 1950'lerden beri izlenen ithalat ikamesine dayalı sanayileşme ve kalkınma politikaları derin bir krize girmişti. Bu derin sosyo-ekonomik kriz ve İslamcılarının siyasette giderek artan bir rol oynaması orduyu ikinci bir darbe yapmaya götürdü. 1971-1973 arasında ülke askerlerin kont-

rolü altında teknokratlardan kurulu hükümetler tarafından idare edildi. Askeri cunta 1960 Anayasası'nın demokratik yönlerini "lüks" telakki edip, temel siyasal ve sendikal özgürlükleri büyük ölçüde kısıtladı.

1975-1980 yılları, birbirlerini besleyen ekonomik ve sosyal krizle etnik ve kimlik sorunlarıyla ilgili gerilimlerin tetiklediği, büyük ölçekli bir şiddet dönemi oldu. 1971 askeri darbesini noktalayan 1973 seçimlerini 1923'ten beri cumhuriyetçi paktın siyasal organı olan, fakat genç ve popüler siyaset adamı Bülent Ecevit'in yönetiminde sosyal demokrat nitelik kazanmış bulunan CHP kazandı. Ecevit'in, İslamcı ideolojiyi temsil eden Necmettin Erbakan'ın Milli Selamet Partisi'yle kurduğu çelişkili koalisyon hükümeti kısa süreli oldu ve 1975'te istifa etti. İlkeli ve siyasal sistemi içinden kemiren bitmez tükenmez yolsuzluklardan uzak duran bir politikacı olan Bülent Ecevit 2002'ye kadar birkaç kez iktidara geldi, fakat Türk siyasetinde derin bir iz bırakmadı; CHP'yi gerçek bir sosyal demokrat parti haline getiremedi, giderek soldan uzaklaşıp ulusalcı çizgiye kayd. Siyasetteki en kalıcı etkisi, solda yer alan bir politikacının başarı hanesine yazılması kolay olmayan, Kıbrıs'a yönelik işgal harekâtıydı (1974).

1975'te, Süleyman Demirel'in başbakan olduğu, orta sağ (Adalet Partisi), aşırı sağ (Milliyetçi Hareket Partisi) ve İslamcılarla (Milli Selamet Partisi) kurulan Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde gündelik hale gelen şiddet olayları siyasal kriz ve istikrarsızlık ortamında iç savaş boyutlarına ulaştı.²⁷ Şiddet ve terör eylemlerinde beş bin kişi öldürüldü. Bu iç savaşın aktörleri, Milliyetçi Cephe'nin ve bazı devlet aygıtlarının desteklediği, MHP'nin silahlı milislerini teşkil eden aşırı sağcı Ülkü Ocakları mensuplarıyla silahlı eylem taraftarı, aşırı solcu ve Marksist-Leninist örgütlerdi. Bu silahlı çatışmaların arkasında siyasal ve sosyo-ekonomik çıkarlar vardı. Milliyetçi Cephe ve aşırı sağın silahlı milisleri 1971-1973 cuntasının başlayıp tamamlamadığı bir senaryoyu devam ettiriyordu: Solcu güçleri ve sendikaları sindirip susturmak. 1978-1980'de bu sosyal sınıf kavgalarına Kürtlerin kimlik sorunlarına bağlı etnik dinamiklerin eklenmesiyle şiddet daha da arttı. Aşırı sol örgütlerin içinde sosyal temelde silahlı eylemlere katılan, Marksist-Leninist eğilimli Kürt kökenli militanlar, kendi kimliklerinin tanınması için etnik temelde silaha sarıld.ı.

1980'e varıldığında, beş yıldan beri iç savaş çapında şiddet eylemleri yaşayan Türkiye dengesini ve istikrarını kaybetmiş haldeydi. Hem cumhuriyetçi pakt, hem de demokratik pakt işlemiyordu. Ekonomik ve sosyal durum çok kötüydü. 1950'lerden beri tatbik edilen kalkınma modeli artık geçerli değildi. Siyasal sistem kilitlenmişti. Etnik Kürt kimliği ve dinsellik-İslamcılık gibi sorunlar kamu alanında gündemi tekeline almıştı. Sınıfsal eksenindeki çekişmeler devam ederken, etnik/dinsel ekseninde de Türklerle Kürtler ve Sünni Müslümanlarla Aleviler karşı karşıya geldi.

Bu felaket dolu on yıl, 12 Eylül 1980'de üçüncü ve öncekilerden daha uzun sürecek, daha radikal bir askeri darbeyle noktalandı. General Kenan Evren'in yönettiği askeri cunta, ordu ve kapitalizm hariç, ülkenin tüm sektörlerini ve kurumlarını suçlu ilan etti: Yargı, polis, sendikalar, sivil bürokrasi, dernekler, medya, üniversiteler, aydınlar ordunun dolaysız veya dolaylı kontrolüne tabi oldu. 1971'de askerler tarafından özgürlükleri koruyan maddeleri çok kısıtlanmış olmasına rağmen 1961 Anayasası "fazla demokratik" bulunarak kaldırıldı, insan hakları ve temel özgürlükler askıya alındı. TBMM, siyasal partiler ve sendikalar kapatıldı. 1980-1983 döneminde askeri diktatörlüğün Şili'deki Pinochet rejimine benzeyen hukuk dışı, barbarca baskısı altında on binlerce kişi işkence gördü, ağır hapis cezalarına mahkûm edildi, elli kişi de asıldı. Sivil toplum örgütleri, özellikle tüm sol güçler ve örgütler sistematik olarak ezilip yok edildi. Neticede, aradan yirmi beş yıl geçmesine rağmen Türk solu hâlâ kendine gelip yeniden yapılanamadı ve demokratik rejim, devleti ve toplumu militarist kafa yapısına ve mantığa mahkûm eden o dönemin makus mirasından kurtulamadı.

Askeri diktatörlük rejiminin hazırlattığı, tümüyle antidemokratik, insan haklarına ve temel özgürlüklere çok büyük kısıtlamalar getiren yeni anayasa 1982'de, demokratik oylama kurallarının çiğnendiği bir referandumla onaylandı. Askeri cuntanın amacı demokrasiyi yok edip devletin siyasal sistemi ve toplumu sıkı sıkıya kontrol altında tuttuğu, uzun süreli bir otoriter rejim yerleştirmektir. 1971'de denenip başarısız olmuş, Kemalizm adına uygulanan, fakat 1920-1930'ların reformculuğundan yoksun, tutucu bir otoritarizme geri dönme projesinin 1980'lerde gerçekleşmesi beklenemezdi. Ekonomi alanında cunta Türk kapitalizminin istekleri yönünde ha-

reket etti; Ocak 1980'de Demirel hükümetinin başlattığı, ekonomiyi dış açmaya ve ihracata dayalı kalkınmaya yönelik liberal politikalar paketini destekledi ve ilerletti. Aynı zamanda sol güçleri, sendikaları yok etme, çalışanları koruyan kanunları ve sosyal politikaları etkisizleştirme çabalarını sürdürdü. 1971-1973 ve 1980-1983 askeri cuntalarının politikaları, ithal ikamesine dayalı sanayileşmeden ihracata dayalı ekonomiye geçişin gerçekleştiği o dönemde Türk kapitalizmiyle, bu sistemin OYAK yoluyla önemli bir aktörü konumuna gelmiş olan ordu arasındaki ittifakı açıkça gösteriyordu.

Askeri diktatörlüğün ardından 1983-1993 dönemi, sıra dışı bir kişilik olan Turgut Özal'ın etkisinde geçti. Kurmuş olduğu Anavatan Partisi'nin başında 1983 ve 1987 seçimlerini kazanan, 1989'a kadar başbakan, ondan sonra da 1993'teki ölümüne kadar cumhurbaşkanı olan Turgut Özal'ın idaresinde Türkiye siyasal istikrar, askeri cuntanın zayıflatıldığı demokratik sistemin genişlemeye başlaması, sanayinin büyümesi, ekonominin dünya ekonomisine entegre olması, fakat aynı zamanda da toplum içinde eşitsizliklerin artması dönemini yaşadı. Dış politikada Özal, Kürt sorunu bağlamında etnik çoğulculuk konusunda, Ermeni soykırımı gibi zor tarihsel konulardaki girişimleri ve söylemleriyle ülkenin görüntüsünü değiştirdi. Hem inançlı Müslüman, hem de laik politikacı olarak ülkede popüler olmuş, Dünya Bankası'nda çalışmış bu mühendis ve ekonomist, stratejik düşünme ve uzun süreli bir vizyon üretmedeki becerisi sayesinde, Mustafa Kemal Atatürk'ten sonra Türk toplumunu en sürekli ve derin dönüşümlere yönelten devlet adamı oldu.

Özal döneminden sonra, 2002'ye kadar ülke tekrar koalisyon hükümetlerinin yarattığı siyasal istikrarsızlık, demokratik gerileme ve 2001'deki cumhuriyet tarihinin en derini olan mali krizler girdabına kapıldı. 1990'lara medya "kaybedilmiş on yıl" adını verdi. 1991'den 1995'e kadar koalisyonları Süleyman Demirel'in ve ilk kadın başbakan olan Tansu Çiller'in liderliğinde Doğru Yol Partisi yönetti. 1995 seçimlerinde, orta sağın oylarının ANAP'la DYP arasında bölünmesinden faydalanan İslamcı Refah Partisi % 21 oyla başta geldi ve siyasal İslamın tarihi lideri Necmettin Erbakan, Tansu Çiller'in DYP'siyle koalisyon yaparak başbakan oldu. 1996-1997'de laik cumhuriyet ilk defa olarak Batı'dan kopup İslamcı bir rejim kurmak isteyen

bir politikacı tarafından yönetildi. Ordu, medyanın “postmodern devlet darbesi” diye adlandırdığı Şubat 1997’de eylemiyle, şiddete başvurmadan fakat çok kuvvetli baskılar yoluyla Erbakan’ı istifaya mecbur etti. İslamcı akımın güçlenmesi sistemden umduğunu bulamayan protesto amaçlı oyları kendisine çekmede ve 1980-1983 diktatörlüğü tarafından paramparça edilmiş sol partilerin ve sendikaların savunamadığı az gelirli ve fakir tabakaların haklarına sahip çıkmadaki başarısıyla açıklanabilir. 1999 seçimlerinde ise Bülent Ecevit’in ulusalcı sol eğilimli Demokratik Sol Parti’si % 22’yle başta geldi. Hemen ardından, Erbakan’ın başarısızlığı dolayısıyla uzaklaşan protesto oylarının bir kısmını alan aşırı sağcı MHP % 18 gibi, bazı devlet aygıtlarıyla ilişkili, şiddet dönemlerinde kendini sokaklarda silahlı çetelerle gösteren, fakat siyasal açıdan marjinal bir parti için çok yüksek bir oranla ikinci geldi. On altı yıldır ülkeyi yöneten klasik orta sağın (ANAP, DYP), Milli Görüş kökenli Erbakan’ın liderliğindeki geleneksel İslamcılığın zayıflaması ve sorun yokluğu sonucu iktidara gelen ulusalcı sol (DSP) ve ulusalcı aşırı sağ (MHP) koalisyonu (1999-2002), 1983’te başlamış olan siyasal dönemin son iktidarı olacaktı.

Pazar Ekonomisi, Sivil Toplum ve Bireyselleşme

Modern ulus-devletin kurulması sürecinde Türkiye’nin avantajlarından biri, başlangıçtan itibaren siyasetin kurumsallaştırılmasıyla ulusal ekonominin gelişmesinin beraberce yürütülmüş olması ve bu bağlamda, karşıt konumlarda olan, fakat aynı zamanda da beraberce modernliği simgeleyen iki bireysel aktörün ortaya çıkması oldu: Bunlardan birincisi, *homo politicus*, yani eşitlik ve dayanışma alanında yer alan yurttaş; ikincisi, *homo economicus*, yani eşitsizlik ve rekabet alanında yer alan üretici/tüketicidir.⁴⁸ 1930’larda başlayan ve 1950’lerden sonra hızlanan süreçte önemli sayılara varan bir girişimciler sınıfı, dinamik bir kapitalist ekonomi ve bireyselleşme gibi olgular öne çıktı.⁴⁹ Statü toplumlarına özgü merkezle çevre arasındaki geleneksel karşıtlığa, modern sınıf toplumlarının özelliği olan, kapitalistlerle emekçiler arasında gelişen karşıtlık eklendi. Kapitalist aktörlerin devlete direnecek kadar güçlenmesi, oldukça özerk bir sosyo-ekonomik alanın ortaya çıkmasını sağladı. Örgütlenmiş ve etkin bir sivil toplum da bu

alan içinde gelişti. 1980'lerde başlayan dışa açık liberal ekonomi politikaları ve 1990'ların ikinci yarısında Avrupa Birliği'yle gerçekleştirilen gümrük birliğinin yardımıyla yerli kapitalizm bir dönüşüm yaşadı. Dışa kapalı, gümrük duvarları arkasına saklanan, verimlilik gibi dertleri olmayan ve rahat para kazanan ekonomik aktörler risk alarak dünya pazarlarında başarı kazanmaya zorlandı. Aynı zamanda da pazar ekonomisi-sivil toplum-bireysellik çgeni güçlü bir demokratikleşme unsuru haline geldi.

Siyasal oğulculuk ve pazar ekonomisiyle bir arada gelişen bireysel toplumun çeşitli kesimlerinde etkili oldu. Bu etki, yakın zamanlara kadar ona kapalı olan İslamcı kesimlerde bile dinsellikte ve dinle olan ilişkide bir bireyselleşme şeklinde kendini gösterdi. Yine bu bağlamda İslamcı çevrelerde bireyin, kadının rolleri veya demokrasi ve insan hakları konularında tartışmalar oluştu. İslamcı eğilimli muhafazakâr girişimciler iktisadi faaliyetlerde ve sanayide başarı sağladı. Son otuz-kırk yılda Anadolu şehirlerinde, İslami evrelerde, Max Weber'in kuramlarını anımsatan bir girişimcilik devrimi gerçekleşti.³⁰

zerk bir sivil toplumun ortaya çıkışında pazar ekonomisi ve bireyselleşme unsurları kadar, aşırı ağırlığı olan, adeta kutsallaştırılmış devlete ve aynı zamanda, yolsuzluklara boğulmuş siyasi sisteme karşı etkin şekilde karşı çıkabilmek için örgütlenme işteği de rol oynadı. 1996'da yapılan bir sayımda 50.000 derneğin, 2700 vakfın ve 1200 sendika ve meslek örgütünün varlığı belgelenmişti. Son on yılda bu sivil toplum aktörlerinin sayısı ve faaliyetleri önemli ölçüde arttı ve genişledi. Aktif fakat daha Avrupa'dakiler kadar gçlenmemiş olan Türk sivil toplumu insan hakları, kadının rolü ve statüsü, çeşitli etnik ve cinsel azınlıkların lehine ve 1980-1983 döneminin antidemokratik mirasına, yolsuzluklara, "derin" devletin aşırı sağcı gçler ve mafyayla ilişkilerine karşı eylemler yaptı. Sivil toplum aktörleri sorumlu kamu örgütlerinin yapması gereken fakat etkinlik sağlayamadığı toplumsal dayanışma faaliyetlerinde de başarılı oldu. Devletin hantallığı ve sivil toplum örgütlerinin sratlı ve etkin eylemleri özellikle Ağustos, 1999 İzmit depreminde açıkça görüldü. Genel olarak, iyi ve verimli çalışmayan siyasi sistem ve kurulduğundan beri ülkenin sosyal ve kültürel çoğulculuğunu inatla inkâr eden devlete karşı, sivil toplum kamu alanındaki

protesto hareketlerinin koordinasyonunu sağladı, demokratik ve sosyal konularda reformlar için fikir ve proje üretti. İşverenlerin profesyonel örgütleri de demokrasiyi güçlendirmeye yönelik yurttaşlık eylemlerini destekledi." Sivil toplum girişimleri siyasal partileri ve ulusal ve yerel seçilmiş sormluları da etkiledi. Sivil toplumun siyasal alana olan bu etkisi, toplumun çoğulculuğunu nihayet kabul edebilecek bir cumhuriyet rejimine ve özgür kamu tartışmalarının merkezi rol oynadığı modern bir demokratik sisteme yönelme yolunun kapalı olmadığını gösterdi.

AVRUPA ARZUSU, CUMHURİYET-DEMOKRASİ KARŞITLIĞINI DEMOKRATİK CUMHURİYETE DÖNÜŞTÜREBİLİR Mİ?

21. yüzyıla girilirken Türkiye, demokratikleşme sürecinde epeyce mesafe almış olmasına rağmen ilerleyişini yavaşlatan çelişkilerinin üstesinden gelemiyor ve elli yıldan beri devam eden cumhuriyetçi ve demokratik paktların ülkeyi kilitleyen çekişmelerinden kurtulabileceği umudunu vermiyordu. Gerçi iki karşıt tarafın uzlaştığı konular da vardı. Tarih ve bellekle ilgili, cumhuriyetçi ve demokratik paktlar için simgesel yönleri kuvvetli iki örnek bu uzlaştırmacı yaklaşımı kanıtlıyor. Bunlardan birincisi, Atatürk'ün Ankara'daki anıtkabri ve Adnan Menderes'le Turgut Özal'ın İstanbul'daki mezarları. İkincisi ise İstanbul ve İzmir havaalanlarının adları: Birincisinin ismi Atatürk, ikincisinininki, 1960'da cumhuriyetçi paktı yöneten askeri cunta'nın asmış olduğu Adnan Menderes. Fakat gerçek hukuk devletine dayalı demokratik cumhuriyet, ordunun vesayetinden kurtulmuş temsilci kurumlar, ülkenin geleceğini kilitleyen cumhuriyetin en büyük başarısızlığı ve ayıbbı olan sosyal sorunun sürüncemede bırakılmış olması gibi temel konularda ilerlemeler çok yavaştı.

Cumhuriyetçi paktın aktörleri, özellikle ordu, jakoben merkezîyetçilikten, halkın seçmiş olduğu kurumlar üzerindeki vesayetinden vazgeçmeyi katiyetle reddetti. Demokrasiyle bağdaşmayan bu tutumlarının arkasında, Mustafa Kemal'in pragmatik dehasının tam tersi olan, Kemalizmin dogmatik ve kemikleşmiş yorumu vardır. Bu yorumu taşıyıp yayanlar anti-demokratik siyasal dayatma (Ceza Kanunu'nun 301. maddesi gibi çağdışı kurallar yoluyla) yöntemleri uygulamaktadır. Bazı kurumların ve güç odak-

larının ayrıcalıklı statülerini koruma işlevini gören, modern Türkiye'nin bilime ve akla öncelik veren kurucusunu tabulaştıran, onun gerçekleştirdiği büyük dönüşümlerin, günümüzde çok gerekli olan, eleştirel akıl yoluyla irdelenmesini yasaklayan bu yorum, Max Weber'in babayla çocukları arasındaki otorite ilişkilerinden esinlenen *Landesvater* (yurdun babası) kavramını anımsatır.³² Bu bağlamda cumhuriyetin anayasal ilkelerine göre egemenliğin kayıtsız şartsız ait olduğu ulus, devlet seçkinlerince vesayet altında tutulması gereken, çocuksu, olgunlaşmamış bir kitle gibi görülür. Ülkenin sosyolojik niteliklerine tamamen aykırı olduğu için, bu tip otoriteyi uygulama arzusunun demokratik süreçler içinde gerçekleşmesi olanağı zayıftır. Dolayısıyla, bu güç odaklarınca çıkarlarına uygun otoriter yönetim tarzını dayatmanın yolu bir gerilim stratejisi çerçevesinde kriz durumlarını vahimleştirmeyi, yeni krizler yaratmayı, aşırı ulusalcılığı kışkırtmayı bir eylem yöntemi gibi kullanıp demokratik siyasal süreçlere müdahale etmek ve onları istedikleri yöne yönleltmekti.³³ Gerilim ve müdahale stratejilerinin meşruluğunun kaynağının da kendi kendilerine attettikleri, cumhuriyetin ve Kemalist ilkelerin koruyucusu olma işlevi olduğunu ileri sürdüler. Bu yaklaşımları sonucu aşırı ulusalcı, sağcı faşistlerle, Nazi Almanyası'nın devlet hukuku kuramcısı Carl Schmitt'in geliştirdiği kutsal devlet kavramına benzer bir anlayış etrafında ortak platformlar oluşturup demokratik pakta, çoğulculuğa, sivil topluma karşı çıktılar. Demokratikleşmede ve insan haklarının uygulanmasında ilerleme istekleri, otoritarizm yanlısı, aşırı ulusalcı asker ve sivil seçkinler tarafından "Fazla demokrasi ulusun bütünlüğüne ve laikliğe zarar verir" gibi akıl dışı nedenlerle reddedildi.³⁴ Kendilerini Kemalizmin militanları ilan etmelerine, adını ağızlarından düşürmedikleri Atatürk'ün esas amacının evrensel ilkelere bağlı olarak uygarlaşmak/Avrupalılaşmak olduğunu bilmelerine rağmen, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne arkasını dönmesini, Rusya, İran ve Çin'le beraber, demokrasi ve insan hakları ilkelerinin geçerli olmadığı başka bir blokta yer almasını önerdiler.

Demokrasinin daha sağlam temellere oturup istikrar kazanması, 1980-1983 rejiminin karanlık mirasından kurtulmak, ordunun devlet ve toplumun birçok kesimi üzerindeki rolü ve dayatmaları yüzünden sekteye uğradı. Seçilmişlerin ve siyasal aktörlerin yetersizliği de çok önemli gecik-

me unsurları oldu. Temsilci kurumlar 1982'den itibaren antidemokratik anayasal çerçeve içinde çalıştı; fakat yirmi beş sene müddetle, seçilmiş hükümetler askeri diktatörlüğün dayatmış olduğu militarist anayasanın yerine demokratik bir temel yasa getirmeyi başaramadı. Defalarca değişikliğe uğraması, maddelerinin üçte birinin yenilenmesi bu metnin insan hakları ve demokrasi karşıtı, bireyi değil devleti koruyan niteliğini silemedi. Demokrasi ilkelerine, insan haklarına ve temel özgürlüklere en yüksek önceliği vermeye yönelik bir anayasa hazırlama girişimi olmadı. Siyasal partilerin yapısı ve işleyişi hep sorunlu kaldı. Parti içi demokrasi yokluğunda, bu örgütler yurttaşlardan ve toplumun çeşitli kesimlerinden gelen istekleri bir araya getirip siyasal eylemlerini onlara göre yönlendirmek yerine, parti üzerinde gerçek bir diktatörlük uygulayan başkanların diğer parti şefleriyle kavgalarının veya siyasal kadroların meşruluğunu ve inandırıcılığını yok eden bin türlü yolsuzluğun aracı olma işlevini üstlendi. Kamu alanındaki siyasal tartışmalar, solun bölünmüş ve sesini duyuramaz olmasıyla, muhafazakâr sağın ve ulusalcı aşırı sağın tekelinde kaldı. Böylesi kısır tartışmalar, siyasal çözüm seçenekleri üretecek yerde gerilim ve kriz ortamı yarattı. Kamu tartışmalarının konuları, ülkenin en ciddi ve en az konuşulan eşitsizlik, fakirlik, eğitim, sağlık gibi sosyal sorunları olduğu halde, ulusalcılık, kimlik, İslamcılık, ilericilik-gericilik üzerinde kilitlendi. Ülkenin diğer yaşamsal konuları olan Kürt sorununun demokratik yollardan çözülmesi veya son kırk yılda uluslararası alanda devletin evrensel ilkelerden kopuk, sağduyu ve insancılık yoksunu tutumu dolayısıyla, her an patlayıp ülkeyi uygar dünyadan koparacak saatli bomba konumuna gelen Ermeni soykırımı gibi konuların tartışılması ise önlendi.

Türkiye'nin içinde bulunduğu çıkmazın başta gelen nedenlerinden biri, dinamik, dünyaya açılmış bir ekonomi ve sivil toplumla kilitlenmiş siyasal sistem, çağın gerisine düşmüş, 1920-1930'ların sloganlarını kullanarak otoriter bir ortamda ayrıcalıklarını ve vesayetlerini sürdürebileceğini hayal eden bazı devlet seçkinleriyle aygıtlarının arasındaki büyük mesafeydi. Çıkmazdan kurtulmak için güç dengelerini daha fazla demokrasi, birey haklarına saygı ve özgür kamu tartışmaları isteyen grupların desteklenmesi yönünde değiştirmek gerekiyordu. Aynı şekilde, kimlik sorunları ve ulu-

salcı saplantılar etrafında yaratılan suni krizlerden faydalanan, belirli devlet aygıtlarının desteğiyle terörist eylemler tertipleyen ve cinayetler işleyen aşırı sağcı çetelerle, siyaseti mafyalarla işbirliği ve yolsuzluk yapıp zengin olma aracı olarak kullanan politikacılarla, yani hukuk devletini kanser gibi içinden kemiren “derin devlet” olgusuyla ciddi şekilde mücadele edip, kökünden söküp atmak kaçınılmazdı.

Bu olumsuzluk girdabından çıkmaya başlayabilmek için olağanüstü bir olayın yaratacağı elektroşoka ihtiyaç vardı. Bu da Aralık 1999’da Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye aday üye statüsünü vermesinin etkisiyle oldu. 2001-2002 yıllarında başlayan demokratik reformlar süreci Kasım 2002’de Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) iktidara gelmesiyle büyük bir ivme kazandı. Reformlar demokrasiyi güçlendirdi ve vesayetçi –dayatıcı– derin devletten hukuk devletine geçiş sürecinde, özellikle ordunun siyaset alanındaki rolünün azaltılması yönünde adımlar atıldı. Bu olumlu gelişmelere rağmen Türk demokrasisinin önündeki en büyük engel olan, ordunun seçilmişler üzerindeki vesayetini ve derin devleti yok etmek için demokratik güçlerin muhtemelen uzun yıllar boyunca uğraşmaları gerekecektir.

AKP, Necmettin Erbakan’ın yönettiği geleneksel İslamcı akım içinde siyasete başlamış ve daha sonra bu akımdan ayrılmış iki genç politikacının girişimiyle 2001’de kuruldu. Önde gelen kurucuları, İstanbul’un fakir bir mahallesinden gelen, zor şartlarda okuyup 1990’larda bu şehrin popüler belediye başkanı olan Recep Tayyip Erdoğan ve Kayserili muhafazakâr bir sanayicinin oğlu olan Abdullah Gül, AKP’nin din üzerine kurulu İslamcı değil, Avrupa’daki Hristiyan demokrat partiler gibi muhafazakâr, demokrat ve laik bir parti olduğunu savundular. Bu söylem yoluyla AKP, İslamcı kesimde Erbakan’ın dogmatikliğinden bıkmış ve orta sağda başarısız ve yolsuzluklara bulaşmış ANAP ve DYP’den uzaklaşmış seçmenleri kendine çekti; Kasım 2002 seçimlerini % 34,9’la kazandı ve TBMM’de mutlak çoğunluğu elde etti. AKP’yi Türk sağının egemen partisi konumuna getirmeyi isteyen Erdoğan, katı İslamcı akımın ülkede hep azınlıkta kalacağını anlamıştı. Devletin ve toplumun içindeki laik kesimler, özellikle ordu, AKP’nin ve karizmatik liderinin samimi olmadığından, takiye yaptığından şüphelendi. Hükümetin İslami eğilim gösteren birkaç girişimi bu kuşkuyu

kuvvetlendirdi, fakat AKP ciddi şekilde bir İslamcı gündem yürütmedi ve ya yürütemedi. Diğer taraftan da demokrasi ve özgürlükler alanında, 2003-2004 yıllarında, kendinden önceki hükümetlerden çok daha fazla ve daha hızlı reformlar yaptı ve Aralık 2004'te Avrupa Birliği'nden, üyelik müzakerelerine Ekim 2005'te başlama kararını elde etti. Gizli niyetleri –ki bunların varlığı açıkça ispat edilmiş değil– ne olursa olsun, eylemleri AKP hükümetinin demokrasi ve Avrupa yanlısı olduğunu belgeledi. Aslında Türk parlamenter sisteminin en büyük sorunu ve demokrasi için tehlike yaratan durum, AKP ve onun temsil ettiği, toplumsal konularda muhafazakâr, sosyo-ekonomik alanda neoliberal olan orta sağ değil, karşısında güçlü ve iktidar için alternatif teşkil edebilecek sosyal demokrat bir hareketin olmamasıdır. 2002 seçimlerine sosyal demokrat olma iddiasıyla katılan ve potansiyelinin çok altında oy alan CHP, süratle ulusalcı, ordunun siyasete karışmasını tasvip eden, AB'yle ilişkilere karşı çıkan, sivil toplumla bireyin değil, devletin yanında yer alan ve gerilim stratejilerini destekleyen bir parti haline geldi.

Bu makalenin kaleme alındığı 2004 sonunda, AB'yle ilişkiler çerçevesinde yapılan reformlar ve üyelik müzakerelerinin Ekim 2005'te başlaması kararı, devlet ve toplum içinde uzun zamandan beri egemen olan düşünce sistemlerinin görece olarak değişeceği ve cumhuriyetçi paktla demokratik pakt arasındaki karşıtlığın özellikle siyasal ve simgesel açılardan önemli üç alanda aşılabileceği umudunu artırdı. Önce, kişisel hak ve özgürlüklerin devletin toplum üzerindeki egemenliğinden daha önemli olduğu düşüncesi güçlendi. İkincisi, şimdiye kadar sadece güvenlik açısından, asker ve polis mantığıyla yaklaşılan azınlıkların kimlik ve kültürel haklarına adalet ve hakkaniyet mantığıyla bakılmaya başlandı. Ülkenin en önemli siyasal patolojilerinden biri olan aşırı ulusalcılığın çözülmesi gereken bir sorun olduğu bilinci güçlendi. Üçüncü olarak da, demokratik bir toplumun oluşması için çok temel bir konuda algılamalar değişmeye başladı: Bu konu demokratik toplumun kendi geçmişini, özellikle diğer uluslara eskiden yapılan, en önemlisi kuşkusuz 1915 Ermeni soykırımı olan haksızlıkları, eleştirel akıl ve evrensel ilkeler temelinde irdelemesidir. Güçlü bir tabu olarak dayatılan Ermeni soykırımı konusunda umut verici bir kamu tartışması gelişti ve tabu çatlamaya başladı. Bu gelişmeler devam edip iyice güçle-

nirse, jakoben cumhuriyet sosyal ve kültürel çoğulcuğu, ordu vesayetinden vazgeçmeyi kabul edebilir ve nihayet devlet aygıtlarıyla seçkinleri sivil toplum ve demokrasiyle barışabilirler. Avrupa Birliği'ne katılma projesi çok uzun zamandan beri siyasal alanı dolduran ve ülkenin geleceğini ipotek altına alan cumhuriyetçi paktla demokratik pakt, merkezle çevre, laiklerle dindarlar arasındaki kırılma hatlarını ve kavgaları aşmaya katkıda bulunabilir. Kuşkusuz, bu çok uzun ve zor bir süreç olacaktır, zira gerilimlerden ve otoritarizmden rant alan, demokratikleşmeye ve Avrupa Birliği'ne entegre olma projesine, ayrıcalıklarına zarar vereceklerini bildikleri için karşı olanlar bu süreci baltalamak için elinden geleni yapacaktır.

Siyasal İslamın AKP vasıtasıyla demokrasiyi ve laikliği kabul edip kendini muhafazakâr demokrat veya Müslüman demokrat diye tanımlaması sonucu, ülkenin en temel siyasal ikilemlerinden biri yavaş yavaş ortadan kalkacak gibi görünüyor. Aynı demokratik dönüşümü cumhuriyetçi paktın aktörleri, özellikle ordu, yapmalıdır. Bu olumlu gelişmeler Türk demokrasisine, ihmal edilmiş ve toplumun modernleşmesini ve refaha kavuşmasını geciktirmiş diğer bir temel kırılma hattı olan sosyal sorunla ciddi olarak ilgilenme olanağı verebilir. Sosyal gruplar ve gelişmiş Batı bölgeleriyle kalkınma politikalarının dışında bırakılmış Doğu bölgeleri arasındaki korkunç eşitsizlik oranları, eğitim ve sağlık alanlarında kamu hizmetlerinin kalitesizliği ve yetersizliği Türk siyasal sisteminin en öncelikli konuları olmalıdır. Bu bağlamda diğer bir öncelik de Kürt sorununu demokrasi ve insan hakları çerçevesinde çözmektir. Türkiye gerçek hukuk devletine ve olgun demokrasiye ancak siyasal ve kurumsal reformlarla beraber sosyal soruna ve sosyo-ekonomik hakların yaygınlaştırılmasına öncelik verdiği takdirde kavuşabilir.

ÇEVİRİ: ALİ KAZANCIGİL

NOTLAR

- Metin Heper, "Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", *Comparative Political Studies*, 25 (2), 1992; Ali Kazancıgil, "The Deviant Case in Comparative Analysis: High Stateness in a Muslim Society, the Case of Turkey", M. Doğan ve A. Kazancıgil (der.), *Comparing Nations*, Oxford, Blackwell, 1994, s. 213-238.
- Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, University of California Press, Berkeley, 2002.
- 3 Alexis de Tocqueville, *l'Ancien régime et la révolution*, Oeuvres complètes, t. II, c. I, Gallimard, Paris, 1953.
- 4 Ali Kazancıgil, "Introduction", *CEMOTI*, sayı 26, 1998 ("L'individu en Turquie et Iran" konusuna ayrılmış özel sayı).
- 5 Max Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Plon, Paris, 1964.
- 6 Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 55.
- 7 Pierre Birnbaum, *La logique de l'Etat*, Fayard, Paris, 1982.
- 8 Bertrand Badie, *Les deux Etats: pouvoir et société en Occident et en terre d'Islam*, Fayard, Paris, 1986.
- 9 Gilles Veinstein, "l'Empire dans sa grandeur", Robert Mantran (der.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Paris, 1989, s. 188.
- 10 Ernest Gellner, *age*, s. 76.
- Shmuel Eisenstadt, "The Kernalist Revolution in Comparative Perspective", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, Hurst, Londra, 1997 (2. baskı), s. 127-142.
- 12 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, North Humberside, 1985.
- 13 Barrington Moore Jr., *Diktatörlük ve Demokrasinin Sosyal Kökenleri: Modern Dünyanın Kuruluşunda Soylu ve Köylünün Rolü*, İmge Yay., Ankara, 2004 (2. baskı, çev. A. Şenel ve Ş. Tekeli); Ellen Kay Trimbergen, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypte and Peru*, Transaction Books, New Brunswick, N. J., 1978.
- 14 Max Weber, *Economy and Society* (yay. haz. G. Roth ve C. Wittich), University of California Press, Berkeley, 1978, s. 1070-1085.
- 15 Perry Anderson, *Lineages of the Absolute State*, New Left Books, Londra, 1974.
- 16 Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, sayı 1, 1980, s. 81-105.
- 17 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, N.J., 1963.
- 18 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1961.
- 19 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Clarendon Press, Oxford, 1969.
- 20 Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kernalism", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, s. 37-56.
- 21 Norbert Elias, *The Civilizing Process*, c. 2, *State Formation and Civilization*, Blackwell, Oxford, 1982.
- 22 Semih Vaner (der.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, l'Harmattan, Paris, 1991.
- 23 Bernard Lewis, *age*, s. 233.

- 24 Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Daedalus*, kış sayısı, 1973.
- 25 Türkiye'de laiklik konusunda bkz. Bernard Lewis, *age*; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1973; "Laïcité(s) en France et en Turquie", *CEMOTI*, sayı 19, 1995; Pierre-Jean Luizard, "Laïcité et kémalisme", Isabelle Rigoni (der.), *Turquie: les mille visages*, Ed. Syllepse, Paris, 2000, s. 25-33; Jean Baubérot, "D'une comparaison: laïcité française, laïcité turque", *age*, s. 35-40.
- 26 *Türk Yurdu*, sayı 140, 12. 08.1914, s. 2521-22 (zikreden Niyazi Berkes, *age*, s. 426).
- 27 Hamit Bozarslan, "Le phénomène milicien: une composante de la violence politique des années 1970", *Turcica*, sayı 31, 1999, s. 185-244.
- 28 Jean Leca, "Individuation et citoyenneté", Pierre Birnbaum ve Jean Leca (der.), *Sur l'individualisme*, Presses de la FNSP, Paris, 1980, s. 180 vd.
- 29 "L'individu en Turquie et en Iran", *CEMOTI*, sayı 26 içinde özellikle Ayşe Kadioğlu, Gérard Groc ve Ferhat Kentel'in yazıları, s. 23-104.
- 30 Max Weber, *L'éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, *age*.
- 31 1990'larda Türk işveren örgütleri, özellikle TÜSİAD, yapılması gereken çeşitli reformlar konusunda raporlar yayınladı. Bunlardan, "Türkiye'nin Demokratikleşme Perspektifi" (1997) başlıklı olanı ciddi bir tartışma başlattı.
- 32 Max Weber, *age*, s. 1109.
- 33 Hamit Bozarslan, "La crise comme instrument politique en Turquie", *Esprit*, sayı 271, Ocak 2001, s. 140-151.
- 34 "La Turquie entre l'Orient et l'Occident", *L'Express*, 19.04.2001.

DEMOKRASİYLE OTORİTARİZMİN BİRLİKTELİĞİ

Türkiye’de demokrasinin kökleri çok eskiye gitmediği gibi, dayandığı düşünce temeli de oldukça zayıftır. Siyasi partiler sık sık kendilerini “hizaya gelmeye” çağıran ordunun muhtıra ve ultimatomlarına muhatap olmuş, öyle ki, bazı gözlemciler “muhtıra rejimi”yle karşı karşıya olduğumuzu söylemiştir. Seçkinler arasında geniş bir destek bulan bir ideal ya da farklı sosyal kesimlerin sonuna kadar bağlı olduğu bir rejim olmaktan ziyade, Türkiye demokrasisi, yukarıdan dayatılan modernleşme mantığının uzantısı olarak yavaş yavaş benimsenmiştir.

Yeni devletin Türk ulusu kavramı etrafında kurulduğu dönemde siyasi demokrasi sorunu düzen, ilerleme ya da Batılılaşma gibi kavramlara göre ikincil bir önem taşıyordu ve sonradan hep ertelendi. İttihatçı düşüncenin devamcısı Kemalist ideologlar önceliğin toplumu denetleyen güçlü bir devlet kurulmasında olduğu kanısındaydı; devlet konusunda da seçkin ve iradeci bir anlayışa sahiptiler. Bu durumun ve anlayışın demokrasinin bireyci ve eşitlikçi değerleriyle bağdaşmadığı açıktı. Düşünce düzeyinde 1960’larda gelişen yeni Kemalist bir “okul” sık sık, ulusun “zinde kuvvetleri”nden biri olan orduya davetiye çıkarıyor ve demokrasiyi “cici demokrasi” yakıştırmasıyla alaya alıyordu.

Türkiye’nin içinde yer aldığı bölge ve uluslararası ortam da demokrasinin gelişmesi için pek elverişli değildi. Otoriter Kemalist modernleşmenin İran ve Afganistan’da belirli bir etki yarattığını biliyoruz. Bu sürecin Arap ülkeleri üzerindeki etkisinin Türk ve Arap toplumları arasındaki zamansallık farkı nedeniyle sınırlı kaldığını da biliyoruz. Gerçekten de, Arap toplumları uzun süre Batı’nın egemenliği altında yaşadı. Söz konusu toplumlar arasındaki ilişkilerin zayıflığı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünyada Türkiye’yle Arap ülkelerinin farklı yerlerde durmasından kaynaklanan çatışmacı ilişkilerin etkisi de buna eklenmelidir. Bu noktada söylenmesi gereken, Türkiye’nin –kültürel planda çok yakın ol-

masına karşılık– Arap ve İran Ortadoğu’sunda kendine demokrasi açısından bir model bulmasının mümkün olmadığıdır.

Öte yandan, Kemalizmi İtalyan faşizminden ve Alman Nazizminden ayıran bariz farklara rağmen bu iki ideolojinin Türkiye üzerinde olumsuz bir etki yaptığı vurgulanmalıdır; Türkiye ilk demokratikleşme şansını 1930’larda kaybetti ve sonradan da bu iki ideolojinin bazı –kuşkusuz az sayıda– siyaset adamı ve entelektüeller üzerinde belirli bir etki yarattığı görüldü. Son olarak, “büyük kuzey komşusu”nun baskısını yakından hissetmesi demokrasi konusunda olumsuz bir etki yaptı. Kemalist ideolojinin zaman içinde süreklilik gösteren başlıca özelliklerinden biri, komünist propagandayla Sovyet sızmasını özdeşleştirmesi ve bu tavrı Sovyet rejiminden, özellikle onun ekonomi alanındaki katı plancılık anlayışından olumlu yönde etkilenmesine rağmen sürdürmesidir.

SIYASAL SİSTEMİN BELLİ BAŞLI ÖZELLİKLERİ

1946’da çok partili düzene geçilmesinden, özellikle 1950’de Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelmesinden sonra “işlevsel farklılaşma” olarak adlandırabileceğimiz temel bir değişme gündeme geldi. Gerçekten de bu dönemde esas olarak eşraf ya da varlıklı çiftçilerden meydana gelen, onların yanı sıra zanaatkarların, avukatların, doktorların ve benzer meslek erbabının dahil olduğu, seçilmişlerle yakın bir ilişki içinde bulunan ve devlet memurlarıyla köylüler arasındaki karşılıklı istismar eden yeni bir siyaset sınıfının oluştuğunu görmekteyiz. Köylü seçmenlerin DP’ye kaymakta olduğunu fark eden Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) de rakibini taklit ederek milletvekilliği için eşraftan aday göstermeye başladı.¹

Müşteri İlişkileri² ve Yozlaşma

Müşteri ilişkileri siyasetle ilk kez karşılaşan kitleler üzerinde katılımcı bir etki yaratabilir. Genel oyun yaygınlaşmasıyla birlikte müşteri-patron ilişkilerinin karşılıklı bağımlılığa dönüştüğü görülmektedir. Geçekten de, elindeki oyun gücünün farkına varan müşteri, patronla ciddi bir pazar-

i *Clientelisme* karşılığı kullanılan bu kavram zaman zaman “patron-yanaşma” ilişkileri terimiyle de karışılmaktadır –ç.n.

liğa girişebilmektedir. Nüfusun yaklaşık % 45'inin kırsal kesimde yaşadığı bir ülkede kuşkusuz, bu bölgelerde müşteri ilişkilerinin aldığı farklı biçimleri göz ardı etmemek gerekir. Ancak, günümüzde parti-makineleri artık İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük şehirlerde ve özellikle çok sayıda orta büyüklükteki şehirde kök salmıştır.

Müşteri ilişkilerinin yoz ve aşırı bir biçimi suistimalle ilişkili olarak mafya ve suç ağlarının oluşmasıyla ortaya çıkar. Bu unsurların devletin içine sızması da yeni bir olay değildir. 1970'li yılların ideolojik kutuplaşma ortamında, o sırada çok kazançlı olan uyuşturucu ve silah kaçakçılığı faaliyetlerinden beslenerek başlayan bu sızma hareketi yerleşik müşteri yapıları, menfaatçilik ve bir ölçüde de adam sendecilik sonucu hızla yayıldı. Burada yeni olan, Susurluk² kazası sayesinde siyasal iktidar, polis ve milliyetçi uçların bir bölümü arasında var olduğu bilinen işbirliğinin çarpıcı bir biçimle gözler önüne serilmesi ve sivil toplumun "Susurluk olayı"nın aydınlatılması amacıyla sürekli protesto eylemleri düzenleyerek tepkisini ortaya koymasıydı. Türk siyasal terimler dağarcığı bu sayede kazandığı yeni bir sözcükle zenginleşti: Derin devlet.

Bu vesileyle, Türkiye kamuoyunun varlığını hissettiği ve korktuğu duygular gün ışığına çıktı. Buzdağının görünen kısmı ne kadar küçük olursa olsun çok önemli ve son derece aydınlatıcıydı. İtalyan mafyası kadar yapılanmış değilse de örgütlü suçun Türkiye'de iş hayatında ve finans dünyasında önemli boyutlarda yer tuttuğu ve bunun siyaset alanında, özellikle 1990'larda, giderek artan sonuçlar doğurduğu görülmüş oldu.

İş hayatındaki suistimalin çeşitli boyutları vardır ve bunlar her şeyden önce gri ekonomi sektörüyle bağlantılıdır. Bunlardan ilki, kamu bankalarının özelleştirme programları çerçevesinde ve içeriden edinilen bilgiler sayesinde soyulmasında karşımıza çıktı. Kumarhaneler de Yılmaz-Ecevit koalisyon hükümeti tarafından 1999'da yasaklanmadan önce kirliliği para akılamakta önemli bir rol oynadı. Eski Merkez Bankası başkanının ifadesiyle, burada dönen büyük para miktarının kumarhane müdavimlerinin oynadıkları miktarlarla uzaktan yakından ilgisi yoktu.

Başka bir alana geçerseniz, yargı gücünün bağımsızlığını kabul ettirmekte çok zorlandığı ve bunda kararların alınmasındaki gecikmelerin, yar-

gıçlara verilen gözdağının ve siyasetin doğrudan ya da dolaylı müdahalesinin rol oynadığı söylenmelidir. Nihayet Berlin Duvarı'nın çökmesi bölge için çok olumlu sonuçlar doğurmanın yanı sıra, uyuşturucu ve silah kaçakçılığının alabildiğine gelişmesine yol açarak son derece olumsuz bir etki de yaratmıştır.

Ancak kötülüğün kaynaklarını doğrudan siyasal faaliyetin aldığı biçimlerde aramak gerekir. İktidar mücadelesi ve siyasi partilerin finansmanında örtülü kaynaklardan yararlanılması akla ilk gelen noktadır. Ayrıca burada kişisel sorumluluklar kadar, daha derine inen nedenlerden de söz edilmelidir. Bu yozlaşmada Süleyman Demirel'in 1970'lerde başbakan ya da muhalefet lideri olduğu sıradaki sorumluluğu çok büyüktü. O yıllarda "Bana milliyetçiler suç işliyor dedirtemezsiniz" deyişiyle ünlenen Demirel, sonradan devlet başkanı olduğu zaman, muhtemelen tehlikenin devleti batırabilecek güçte olduğunun farkına vardığı ve bu fırtınada kendisi kadar partisinin de batacağını gördüğü için daha ılımlı bir politika izledi; ancak suistimalleri ve dönen dolapları önlemek için hiçbir adım atmadı. Bunda herhalde, geçmişteki ihmal ve sorumluluğunun ortaya çıkmasından olduğu kadar, devletin zirvesinde şiddetli bir kriz çıkması ve hesaplaşmalara yol açmasından çekinmesi de rol oynuyordu.

Bunun yanı sıra muhafazakâr-liberal partiler, yani Anavatan Partisi'yle (ANAP) Doğru Yol Partisi (DYP) arasındaki rekabet de siyasete suç bulaşmasında etkili oldu; zira her iki parti de rakiplerini hizaya getirip bundan "güç" ve çıkar elde etmek için "çete"lerden yararlandı. Sosyal demokrat partiler –ki, her ikisi de 1980 darbesinden sonra siyasete yapılan zoraki müdahaleyle oluşturulmuştu– suistimale bir ölçüde daha kapalı görünse de, tümüyle dışında kaldıklarını söylemek zordur.

Nihayet, halkın giderek genişleyen kesimlerinin protestosuna rağmen mafya ekonomisi, geçimini sağladığı grupların korumasından da yararlanmaktadır. Örneğin Karadeniz Bölgesi'nde üretilen ve satılan hafif silahlar önemli bir geçim kaynağıdır. Bunun yanı sıra siyasal sistem özellikle "köy korucuları" ve mafyayla içli dışlı siyaset adamlarının beslediği yandaşma ağları yoluyla da yozlaşmanın kaynağında yer alır. Son olarak, silah kullanan gençlerin halkın bir kesimince hayranlıkla karşılandığı ve sırtları-

nın geleneksel “kahraman”, “efe”, “delikanlı” terimleriyle sıvazlandığı gerçeğini saklamamak gerekir.

Devlet-toplum ilişkileri, müşteri ilişkileri ve suistimal gibi sorunlar gündeme 1999 yılında ülkenin özellikle Marmara Bölgesi’ni vuran korkunç deprem sırasında girdi. Bu, kuşkusuz, oldukça geniş bir bölgeyi etkileyen çok şiddetli bir felaketti; ayrıca yılın en kötü döneminde, yaz ortasında ve bir gece yarısı meydana gelmişti. Ne var ki insan ve servet kaybının boyutları ancak mekân düzleminde planlama yokluğu, sanayinin Kuzey Anadolu fay hattı üzerine kurulmasına izin verilmesi ve koruyucu-denetleyici önlemlerin alınmasında görülen zaafı açıklanabilir ki, bütün bunlar doğrudan kamu gücünün, dolayısıyla devletin ve siyasal sınıfın sorumluluğunu tartışma gündemine getirmektedir.

Ordunun Yeri

Ordu seçimlere, katılmadan katılmaktadır. Yirmi yıl kadar önce siyaset bilimci Alain Rouquié, askeri kurumların kendilerini vazgeçilmez bir siyasal güç olarak dayattıkları yerlerde oynadığı rol üzerinde düşünürken çok yararlı bir kavram geliştirdi: Askeri parti. Bu kavram orduları siyasi partilerle bir tutmamakla birlikte, siyasal bir kurum olarak faaliyette bulunduklarına işaret eder: “Bu süreç, az çok örgütlenmiş ya da belirginleşmiş askeri akımlar ve eğilimlerle (‘askeri partiler’) ordu kurumu, yapısı ve rolleri (siyasi rolü dahil olmak üzere), yani ‘askeri parti’ arasında yaşanan, ‘sivil siyasi partileri’ ele geçirme ya da yanına alma çabasını da içeren çatışma ilişkileri etrafında dönmektedir.”⁷³ Dolayısıyla ilk önce, rolü açık ya da örtülü olsun, “askeri parti”den söz etmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu’nu tahlil etmek için benimsedikleri yaklaşımlar birbirinden çok farklı olsa da, gözlemciler imparatorluğun askeri-bürokratik bir nitelik taşıdığı konusunda görüş birliği içindedir. Merkezi bir devlet yapısına sahip imparatorluk esas olarak orduya yaslanmaktaydı; zira ordu ülkenin ekonomik örgütlenmesiyle birlikte, büyük ölçüde fetihlerle dayanan siyasi örgütlenmesinde de önemli bir rol oynamaktaydı. Fetihler genellikle ekonomik bir yayılma anlamına gelmediği gibi, din yayma çıkarına hizmet ettikleri durumlar da istisnaiydi. Bu anlamda Perry Ander-

son'ın şu önermesine katılmak mümkündür: "...Bu nedenle, gelişmesinin doruğunda olduğu döneminde bile Osmanlı ekonomisi Osmanlı siyasetinin seviyesine yükselememiş, imparatorluğun itici gücü daima askeri nitekte kalmıştır."⁴

Bazı Latin Amerika ülkelerindekine benzer biçimde Türkiye'de de temsili demokrasi Türk subaylarının hedefidir; tıpkı Kemalizmin bütün askerlerin zorunlu referans çerçevesi olması gibi. Ancak bu tutum, ne kadar paradoksal görünürse görünsün sorumsuz ve yozlaşmış olduğu düşünülen siyaset sınıfına yönelik küçümsemeyle, siyasi partilere yönelik anti-patiyle ve dolayısıyla erdemli, siyaset dışı seçkinlere çağrıda bulunmakla el ele gitmektedir.

Kurtuluş Savaşı'nda (1919-1922) kazandığı zaferin taçlandığı, yeni Türk milliyetçiliği ideolojisi etrafında birleşen cumhuriyetin yeni ordusu resmi olarak Mustafa Kemal tarafından meclise ve özellikle partiye göre ikinci planda tutulsa da, fiiliyatta genç Türk devletinin birinci kurumu haline geldi. Mustafa Kemal kariyerinin başlangıcından itibaren ordunun profesyonelleşmesinden yana olduğunu ifade etmişti. Bu istek devletin örgütlenmesinde Batılı normların benimsenmesi gerektiği yolundaki daha genel çerçevenin bir parçasıydı. Dolayısıyla ordu Kurtuluş Savaşı'ndan sonra kışlasına çekilip kamu alanını tek parti içinde örgütlenmiş ve zaten pek çoğu eski askerlerden oluşan siyaset adamları ve sivil memurlara bırakırken, uygulamaya konacak siyasetin aslında kendi siyaseti olduğundan emindi. Yeni devletin birinci kurumu sıfatından kaynaklanan ayrıcalıklı statüye ve genel anlamda sahip olduğu saygınlığa güvenerek kendini esas görevine adayabilir, yani gücünü ulusal birliğin ve toprak bütünlüğünün korunmasına hasredebilir, bu arada rahatlıkla kendi iç yapısını güçlendirmekle de uğraşabilirdi.

1950'li yıllarda önemli sosyal değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan ve siyasal yapı değişikliğini gündeme getiren siyasal seçkinlerin değişmesi olgusu, ordu tarafından kendi kurumsal prestijinde bir azalma ve toplumdaki imajının tartışma konusu edilmesi şeklinde algılandı. 1954'te DP'nin elde ettiği seçim başarısı daha da ağır yaşandı. DP askeri bürokrasiyi kontrolü altına almış, askeri iktidar tarihinde ilk defa sivil iktidara tabi kılınmıştı. 1960 askeri darbesi ordu için siyasal alanda kendini ortaya koy-

mak ve kimliğini devlete göre tanımlamak şeklinde özetlenebilecek bir sürecin başlangıcıydı. Askeri iktidarın siyasete yaptığı 1960 ve 1980'deki doğrudan, 1971'deki dolaylı üç müdahalede toplumda meydana gelen dönüşümleri kaale almak zorunda kalması nedeniyle aynı yöntemle başvurulmuş olmasa da amaç hep aynıydı: Birçok alanda ordunun normatif değerlerini benimseyen ve ona ayrıcalıklı bir yer veren bir siyasal sistem yerleştirmek.

Birkaç yıl önce yayımladığımız bir çalışmada Türk ordusunu 1960-1973 arasında yukarıda değindiğimiz “askeri partiler” perspektifinden incelemiş, bileşimlerinin ve ilişkilerinin tarih içinde ister istemez istikrarsız olduğu uyarısını saklı tutarak, şu belli başlı akımların varlığını saptamıştık: Sonradan Milliyetçi Hareket Partisi'ni (MHP) kuran proto-faşistler, başlangıçta yakın durdukları bu gruptan MHP'nin sertleşmesi ölçüsünde uzaklaşan sağ milliyetçiler, muğlak bir “reformcu” iradeciliğin harekete geçirdiği devletçi rejim nostalgikleri, parlamanter demokrasi savunucuları, sosyalist ya da milliyetçi-demokratik bir devrimden yana, kendi aralarında pek çok bölünme yaşayan genç subaylar ve nihayet siyaset dışı, profesyonellik yanlısı bir grup.⁵

1970'li yıllarda bölünmelerin dinamiği çok farklıydı. Bir yandan 1960'larda “ılımlılar” tarafından geliştirilen ve 1970'lerde de sürdürülen uzlaşma siyaseti orduya varsayılan siyasal bekâretini ve ilerici saflığını kaybettirdi. Öte yandan belirli bir ekonomik –başka faktörlerin yanında OYAK⁶ kanalından– ve sosyal sistem tipine taraf olan ve siyasal tartışmaya giren askeri kurum, sosyal güçler arasında tarafsız olduğunu giderek daha zor savunabilir duruma geldi.

1971'de ve özellikle 1960'ta darbenin hemen ardından ordunun içindeki farklı akımların gün ışığına çıktığı durumdan (askeri partiler) farklı olarak 1980'de ordu kendini askeri parti olarak dayattı. Devletin birliğinin 1976-1980 döneminde çökmesi bir yandan, askeri müdahalenin kamuoyu ve ordu nezdinde yürütülen uzun bir hazırlık döneminden sonra yapılması ve PKK tehdidi karşısında safları sıkılaştırma gereği diğer yandan, askeri kurum içerisinde görece bir görüş birliği oluşturulmasını mümkün kıldı.

Askerlerin karar sürecine 1990'larda yaptığı müdahalenin, özellikle bunun kurumlaşmasının en önemli yanı kuşkusuz, devletin en üst görevli-

lerinin, yani cumhurbaşkanı, başbakan, milli savunma bakanı, dışişleri bakanı gibi isimlerin yanı sıra genelkurmay başkanı ve dört kuvvet komutanının (kara, deniz, hava kuvvetleri ve jandarma) katıldığı, düzenli olarak toplanan Milli Güvenlik Kurulu'nda (MGK) güçlü bir varlık göstermeleriydi.

1999 seçimleri "28 Şubat süreci" nedeniyle askeri partinin gölgesi altında yapıldı. 28 Şubat 1997'de toplanan MGK'da ordu siyaset alanına en açık müdahalelerinden birini gerçekleştirdi. Bu oturumun sonuçları siyasi İslamın askeri komuta kademesinin baskısıyla "en büyük tehdit" şeklinde tanımlanması ve Refah Partisi'nin başkanlığında kurulmuş olan koalisyon hükümetinin düşmesiydi. MGK'nın ağırlığı zaman zaman parlamentonun, hatta hükümetin ikinci plana düşmesine yol açmaktaydı.

Bütün bunları teslim etmekle birlikte biz bazılarının yaptığı gibi bir adım daha ileri giderek ordunun her şeye egemen olduğunu, bütün kararları aldığını, her alanı manipüle ettiğini söyleme noktasına varma yarlısı değiliz; zira bu, Türkiye'deki sivil ve demokratik alanı göz ardı etmek ve küçümsemek olur. Gerçek durum Türkiye'ye karşı çıkanların cehalet ya da çıkar hesaplarıyla dayatmak istediği bu tablodan çok daha karmaşıktır; bununla birlikte, devletin askeri kanadıyla gerçekleştirdiği müdahale sonucu 1999 ilkbaharında yapılan seçimlerde iki siyasi partinin zayıflamasına ve eksik temsil edilmelerine yol açtığı da bir gerçektir. Bu iki parti, dine dayalı Fazilet Partisi ile etnik çıkarı temsil eden Halkın Demokrasi Partisi'dir.

Ordunun yerini anlamak için, askeri harcamaların miktarı konusunda Türkiye'nin Avrupa'da, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'dan sonra 6. sırada, dünya sıralamasında ise 17. sırada geldiğini ekle-mekte yarar vardır. Bununla birlikte orduya ayrılan parasal kaynak kişi başına 110 dolardır ve bu rakamla Türkiye NATO ülkeleri arasında sonuncu sırada yer almaktadır.⁷ Bu miktar Fransa'daki kişi başına 645 dolar ya da ABD'deki kişi başına 829 dolara göre düşük görünmektedir. Ancak, Türkiye'deki kişi başına düşen gelirle kıyaslandığında savunma alanında gösterilen gayretin önemi daha kolay anlaşılır. Gerçekten de kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla üzerinden hesaplandığında ABD'de ve Fransa'da % 2,7 olan bu oran Türkiye'de % 3,6'ya yükselmektedir.

1990'lı yıllarda hızlı bir artış gösteren Milli Savunma Bakanlığı bütçesi 2000 yılında 7,2 milyar dolara yükselmişti. Aynı yıl harcamaların % 37'si, yani yaklaşık 2,7 milyar dolar askeri modernleşme projelerinin finansmanına ayrılmıştı. Bu bütçeye ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri'ni Güçlendirme Fonu (TSKGV) ya da Savunma Sanayiini Destekleme Fonu (SSDF) gibi vakıfların topladığı, 2000 yılında 4,3 milyar dolara ulaşan ve yine askeri modernleşme projelerine harcanan kaynakları eklemek gerekir. ABD'den alınan yardımlar çerçevesinde yapılan harcamalar bu miktarın dışındadır.

SIYASAL PARTİLER VE MAKRO-DEMOKRASİ

Türkiye gibi sosyo-ekonomik yapısı geri kalmışlık belirtileri gösteren, askerlerin iktidara katılımının uzun yıllar –çok partili döneme geçildikten sonra bile– sıradan görüldüğü bir ülkede siyasal alanı yapılandıran kurumlar sadece siyasi partiler değildir. Gene de, tek başına olmasa da siyasi dolayım konusunda önemli bir rol oynamaktadırlar. Batılı parti sistemlerinin tahlili için geliştirilmiş modellerin Türkiye'ye uygulanması kuşkusuz tamamen anlamsız görülmemelidir; ancak bu modellerin geçerlilik sınırına kısa sürede gelindiği de bir gerçektir.

1960'lı yıllarda Türkiye'yi “az gelişmiş ülkelerde demokrasinin deneme tahtası” olarak gören Dankwart Rustow, 19. yüzyılın son çeyreğinden başlattığı Türkiye siyasal partiler tarihinde birbirini izleyen, *diastol* ve *sistol* adını verdiği açılma ve kapanma dönemlerinin varlığından söz eder.⁸ Her döngünün ilk aşamasında ikinci aşamanın aksine büyük bir örgütlenme özgülüğüne tanık olunur. İlk döngünün açılma aşaması olarak kabul edilebilecek 1865-1878 yılları arasında kamuoyu görece özgür bir ortamdan yararlanmış ve yeni başlayan siyasi örgütlenme hızla gelişebilmişti. Bu açılma aşamasını 1878-1908 yıllarında Abdülhamid'in otokratik rejimi izleyecekti. 1908 Jön Türk devrimi çok sayıda siyasi partinin kurulduğu bir dönem başlattı; ardından 1913-1918 arasındaki İttihat ve Terakki diktatörlüğü geldi. Daha sonra 1923-1945 yılları arasında da ifade özgürlüğünün görece serbest olduğu bir dönemle tek partinin iktidarı kimseyle paylaşmaya yanaşmadığı bir dönem birbirini izledi. Aynı döngüleri savaş sonrası dönemde, DP'nin iktidara gelişi ve 1950'li yılların sonuna doğru kullandığı otoriter yöntem aşı-

malarında da görmek mümkündür. 1960-1961’de yaşanan askeri ara rejim siyasi partilerin faaliyetlerinin daha özgür ve yoğun olduğu bir dönem başlattı. Bu şema siyasi partilerin gelişmesiyle ilgili kullanışlı ve doğru bir tasvir imkânı sunsa da, dönüşümlerin ve krizlerin kökenindeki gerçek nedenler hakkında tamamen sessiz kalmaktadır. Oysa siyasal sistemi derinden etkileyen asıl nedenler, bu krizlerin yanı sıra siyasi partilerin çıkarlarına hizmet ettiği sosyal güçlerle ve iç çatışmalarını yansıttığı seçkinlerle ilişkileridir.

Bu tarihi serüvende yol almadan önce kısaca da olsa Türkiye’de 1923-1946 arasında yaşanan tek parti deneyimini ve çok partili düzene geçişi açıklamak üzere birkaç noktaya değinmemiz gerekiyor. Mustafa Kemal’in yönetimi altında tek parti rejiminin bir doktrin haline getirilmediği gerçektir. “Yapıcı bir muhalefet” düşleyen Kemal birkaç kez, ama hiçbir zaman sonuna kadar devam etme kararlılığını göstermeden tek parti rejimine son verme, bunun için de rakip partilerin kurulmasını teşvik etme yoluna gitmişti; ancak bir yandan da bu partilerin iktidarı ele geçirmeyi başaramayacağını hesaplamaktaydı. Birkaç ay kadar faaliyette bulunduktan sonra kapatılan, 1924’te kurulan Terakkiperver Fırka ve 1930’da kurulan Serbest Fırka deneyimleri gene de çok partili düzene geçme koşullarının var olduğunu gösteriyordu.

Türkiye’nin çok partili döneme geçişiyle ilgili bir yorum, bürokratik seçkinlerle kırsal kitleler arasındaki kutuplaşmaya gönderme yapan sosyal dinamikler üzerinde durmakta ve bu amaçla “merkez-çevre” kavramsallaştırmasından yararlanmaktadır. Bu kutuplaşmada “merkez” entelektüeller, bürokrasinin üst katmanları ve askerlerden oluşurken, “çevre”ye toplumun geri kalanı, yani taşra eşrafı ve alt sınıflar dahildir. Söz konusu yoruma göre DP “çevre”yi temsil ederken “merkez” CHP’de cisimleşir. Bu vizyon Türk siyasal sisteminin önemli bir veçhesine ışık tuttuğundan, tümüyle yanlış kabul edilemezse de sosyal karşıtlıkları, sınıf çatışmalarını, uluslararası faktörleri yeterince kaale almadığı için 1961-2005 dönemindeki parti sistemini anlamakta yetersiz kalmaktadır.

Aslına bakılırsa “merkez-çevre” diyalektiği gibi sosyo-ekonomik ve dışsal faktörlere yeterince önem vermeyen bütün yorumlar eksik kalmaya mahkûmdur. Gerçekte DP köklü sosyo-ekonomik değişmelerin yaşandığı

bir ortamda ortaya çıktı. 1942 yılında savaş koşullarında elde edilen büyük servetleri hedef alan ve savaşın yol açtığı bütçe sıkıntılarına çözüm getirmek amacıyla kabul edilen Servet Vergisine Dair Kanun ile 1945'te yürürlüğe giren Tarım Reformuyla İlgili Kanun, toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisini çok rahatsız etmişti. İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında güçlenen ticaret burjuvazisi serbest teşebbüsün önünde engel oluşturan devlet teşekküllerine saldırmaya ve devletçi politikanın sermaye için yeterli bir faaliyet alanı açmamasına itiraz etmeye başladı.

Bu iç dinamiklere dışarıdan eklenen Birleşmiş Milletler Şartı'nın kabul edilmesi, San Fransisco Konferansı ve demokratik ülkelerin savaştan otomatik rejimlere karşı galibiyetle çıkmaları gibi faktörler değişme yönünde bastırmaya başladı. İkinci Dünya Savaşı sonrasının konjonktürü, özellikle Avrupa Konseyi, Avrupa Ortak Pazarı gibi oluşumlar aracılığıyla Batı Avrupa'yla ilişkilerin gelişmesi, dış faktörlerin bir rejimin demokratikleşmesi üzerinde herhangi bir etki yapabildiği ölçüde çok partili rejimden yana etkili oldu.

Partiler Tablosu ve Evrimi

Siyasi partileri önce sağ/sol ekseni etrafında konumlandırmaya çalışacağız. Bu kutuplaşmanın Türkiye bağlamında yetersiz kalmasına yol açan ikilemlerin ve zorlukların bilincinde olduğumuz için, partilerin hangi koşullarda ortaya çıktığı, sosyal tabanları, ideolojileri ve seçimlerde elde ettikleri sonuçlar gibi unsurlar üzerinde durmak gerektiği kanısındayız. Bu çerçevede belli başlı partilere ve zaman zaman onların içinden çıkan küçük partilere değineceğiz; ancak, seçimlerde anlamlı bir sonuç elde edemedikleri için sistemden gelip geçen yüzlerce siyasi parti üzerinde durma şansımız olamayacak.

Türkiye'de çok partili sistem 1950'de başladı, fakat kendini kanıtlaması 1961'den sonra mümkün oldu.

Sağ Partiler

Daha önce Adnan Menderes ve Celal Bayar'ın DP'sinin hangi koşullarda kurulduğu ve ne gibi özellikler taşıdığı üzerinde durduk. 1961'de, 1960 darbesiyle kapatılan DP'nin yerini almak üzere kurulan ve 1964'ten sonra Süleyman Demirel tarafından yönetilen Adalet Partisi (AP),

Belli başlı partilerin milletvekili seçimlerinde aldıkları oy oranları (1946-2002) %

	DP	AP	ANAP	DYP	AKP	MSP Refah Fazilet Saadet	MHP MÇP	CHP	HP SDHP	DSP	HADEP DHP
1946	14,20	-	-	-	-	-	-	84,90	-	-	-
1950	52,68							39,45			
1954	57,61	-	-	-				35,36			
1957	47,88	-	-	-	-		-	41,09		-	
1961	- 34,79			-	-		-	36,74		-	
1965	- 52,87		-	-				28,75			
1969	- 46,55						3,02	27,37			
1973	- 29,82					11,80	3,38	33,30			
1977	- 36,88		-	-	-	8,56	6,42	41,38			
1983	-	-	45,14				-		30,46		
1987		-	36,31	19,14	-	7,16	2,93		24,74	8,53	
1991		-	24,01	27,03		16,88	-	-	20,75	10,75	-
1995			19,65	19,18		21,38	8,18	10,71		14,64	4,17
1999	-	-	13,22	12,01		15,41	17,98	8,71	-	22,19	4,75
2002	-	-	5,12	9,55	34,27	2,48	8,34	19,39	-	1,21	6,22

Kaynak: www.tbmm.gov.tr

DP: Demokrat Parti

AP: Adalet Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

DYP: Doğru Yol Partisi

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

MSP: Milli Selâmet Partisi

Refah: Refah Partisi

Fazilet: Fazilet Partisi

Saadet: Saadet Partisi

MHP: Milliyeti Hareket Partisi

MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi

HP: Halkçı Parti

SDHP: Sosyal Demokrat Halkçı Parti

DSP: Demokratik Sol Parti

HADEP: Halkın Demokrasi Partisi

DHP: Demokratik Halk Partisi

1965'ten 12 Mart 1971 muhtırasına kadar tek başına iktidarda kaldı. 1969 seçimlerinde 256 sandalye kazanarak mutlak çoğunluğu elde eden bu parti, 1973 seçimlerinden zayıflayarak çıktıysa da 1977 seçimlerinde kaybettiği oyların büyük bölümünü geri almayı başardı.

Aile, miras hakkı ve özel mülkiyet üzerine kurulu bir ekonomik ve sosyal düzende refah devleti (*Welfare state*) kurma amacına yönelik ve "her kesimden oy alma" derdi taşıyan AP gerçekte sınai ve mali burjuvazinin çıkarlarını temsil etmekteydi, ama kırsal kesimde geniş bir destek gördüğü de açıktı. Seçmen tabanı bakımından en güçlü olduğu bölge kuzeyden, önce batıya, sonra da güneye uzanan ve "verimli ay" olarak adlandırılan illeri kapsıyordu. AP'nin en sadık destekçilerini bulduğu kırsal kesimde yerel eşrafın etkisi, kitlelerin eğitim düzeyinin düşüklüğü, tek parti döneminin bıraktığı tatsız anılar, köylü seçmenlerin pragmatik kafa yapısı, kısa vadede elde edilen kazanç ve zaman zaman köylüler üzerinde bu yönde yapılan baskılar bu desteği açıklayan belli başlı faktörlerdir. 1980 askeri darbesinden sonra yasaklanan parti,⁹ daha sonra gene Süleyman Demirel'in yönetiminde Doğru Yol Partisi (DYP) adıyla yeniden kuruldu. Demirel'den sonra parti başkanlığına önce Tansu Çiller, daha sonra da eski içişleri bakanlarından, adı birçok suistimale karışmış ve Türk milliyetçiliği ideolojisine kuvvetli bir vurgu yapan Mehmet Ağar getirildi. 1980'lerin başında Turgut Özal tarafından kurulan Anavatan Partisi (ANAP), AP gibi eski DP'nin mirasını koruduğunu iddia etmekteydi. Bu iki partiden ilkinin popülist olmasına karşılık, ikincisinin liberallik iddiası taşıdığı söylenebilir.

Millet Partisi (MP) 1948 yılında, din ağırlıklı sağa mensup bazı siyasetçilerin ana akımdan kopmasıyla kuruldu. 1953 yılında laiklik karşıtı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatılan parti bir yıl sonra, ilkinin çok yakın bir ad altında, Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) olarak tekrar kuruldu. Öte yandan 1952'de DP'den ayrılan siyasetçiler tarafından kurulan Köylü Partisi 1957 seçimlerinden önce Millet Partisi'ne katıldı ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) adını aldı. Bu parti, alt tabakalara mensup aşırı sağ unsurları bünyesinde toplarken, aynı ideolojik eğilimi paylaşan orta sınıf mensupları DP'yi desteklemeyi sürdürmekteydi.

1962'de CHP ile koalisyon kurmaya karşı çıkan çok sayıda CKMP milletvekili Millet Partisi'ni yeniden kurdu. Böylece 1965'e kadar Millet Meclisi'nde aynı partinin iki kanadı iki ayrı parti şeklinde yan yana var oldu. Her ikisi de milliyetçi ve aşırı muhafazakâr bir akımı temsil etmekteydi. İki parti arasındaki gerçek bölünme 1965 yılında Albay Alpaslan Türkeş CKMP'nin başına geçtiği zaman gerçekleşti. Lideri Bölükbaşı'nın zayıf kişisel desteğiyle yetinmek durumunda olan MP, onun emekli olmasından sonra 1972'de eski genel kurmay başkanlarından Cemal Tural'ın yönetimine geçti. Tural'ın pek iyi tanımlanmış olmayan bir "sol"a yönlendirme çabası sonuç vermedi ve parti dağıldı.

CKMP, 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) adını aldı. Uç sağda yer alan bu parti 1960 juntasının radikal ve otoriter eğilimlerinden dolayı ekarte ettiği eski ordu mensupları tarafından yönetilmekteydi; başkanı Kıbrıs kökenli ve gençliğinde Turancı harekete katılmış olan Alpaslan Türkeş'ti. MHP, 1970'li yıllarda gençler arasında kendine bir taban oluşturdu ve "Bozkurt" adı altında örgütlediği "komando" örgütleri eliyle siyasal sistemi terör baskısı altına aldı. Başlangıçta çok dar olan seçmen tabanını, Orta-Batı Anadolu toprak sahibi eşrafın ve ticaret burjuvazisinin desteğini alarak bir miktar genişletti. Militanlarını köklerinden kopmuş, işsiz gençler arasından devşiren MHP, 1975'ten sonra Demirel'in başbakanlığı altında kurulan birkaç koalisyon hükümetine katıldı ve bu fırsattan yararlanarak adamlarını devlet organlarına yerleştirmeyi başardı.

Zaman zaman üstü örtülü, bazen de Malatya ve Maraş olaylarının gözler önüne serdiği gibi sonu ölüme varan bir şiddeti besleyen MHP 1970'li yıllar boyunca önce Alevi-Sünni çatışmasını körükledi. Proto-faşistlerin uyguladığı "gerilim stratejisi"nin amacı Kürt ayrılıkçılığına ve Alevilere karşı Türk-Sünni seçeneğini destekleyerek ülkeyi iç savaş ortamına sürüklemek ve MHP'nin kontrol edeceği, en azından etkisi altına alacağı bir askeri müdahaleyi zorunlu kılmaktı. 2000'li yılların başında adı suistimallere karışmış genç bir işadamı, Cem Uzan, Genç Parti'yi (GP) kurarak milliyetçi ve popülist tabanı paylaşma mücadelesi veren MHP ve DYP'ye rakip oldu. Liderinin parlamenter dokunulmazlık kazanmasına izin verecek bir oy oranını yakalaması neredeyse mümkün olacak gibi görünse de, parti 2002 seçimlerinde ancak %

7,5 oy alabildi. Seçimlerde Kürt ve Alevi toplulukların oylarını hangi partilerden yana kullandığını değerlendirmek pek kolay olmamakla birlikte, Alevi oylarını yönlendiren Türkiye Birlik Partisi'nin (TBP) başarısız kalmasından sonra Alevilerin büyük bölümünün 1973 ve 1977 seçimlerinde CHP'nin savunduğu "genişletilmiş demokrasi" seçeneğini desteklediği tahmin edilmektedir.

1973 seçimlerinde DYP'nin oylarından önemli bir bölümünü alarak seçmen tabanındaki güç ilişkisini büyük ölçüde değiştiren Milli Selamet Partisi (MSP) üzerinde ayrıca duracağız. 1977'de parti bir önceki seçimlere göre ciddi bir oy kaybına uğrasa da parlamentodaki "kilit parti" konumunu korumaktaydı. MSP Anadolu'nun doğu illerine ait sandalyelerin çok büyük bir bölümünü kazanmıştı.

"Sol" Partiler

Siyasi partiler tablosunda çok özel bir yere sahip olan CHP'yi, yöneticilerinin çoğu zaman muğlak kalan söylemlerine rağmen, gerçek bir sol parti olarak görmek mümkün değildir. CHP ülkenin en eski partisi olarak, 1923'te Mustafa Kemal tarafından kuruldu ve 1938'deki ölümüne kadar onun yönetimi altında kaldı. 1946'ya kadar tek parti konumunu koruduktan ve otuz beş yıl süreyle İsmet İnönü'nün başkanlığında devam ettikten sonra 1972'de yönetici ve çizgi değiştirerek¹⁰ Bülent Ecevit'in başkanlığında "sosyal demokrat" bir politika benimsedi.

1973 seçimlerinden sonra CHP'ye entelektüeller, küçük zanaatkâr ve tüccar, küçük tarım işletmecisi ve topraksız köylü, hatta abartılı sanayileşme projelerinden ürken kimi sanayiciler gibi çok farklı kesimlerden katılımlar gerçekleşti. İşçi sınıfına gelince, 1973 ve 1977 seçimlerinde bu sınıfın oyları da CHP'nin reformcu programı için kullanıldı. Bu olguyu 1973, özellikle 1977 seçimlerinde büyük sanayi şehirlerinin işçi mahallelerinde CHP'ye verilen oylardaki büyük artıştan anlıyoruz. Sol çizgideki sendikaların ve özellikle sosyalist eğilimli Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) tabanlarını yönlendirme konusunda aldığı kararlar bu oy kaymasında çok etkili olmuştu.

CHP'nin 1977 seçimlerinde elde ettiği başarı etkileyicidir. 1973 seçimlerine göre oy tabanını 2,5 milyon ilave seçmenden oy alarak genişleten

partinin geçerli oy oranındaki payı % 33,3'ten % 41,4'e yükselmiş, TBMM'deki sandalye sayısı da 185'ten (dönem sonunda 189) 213'e çıkmıştı. 1980'den sonra Bülent Ecevit'in kurduğu Demokratik Sol Parti (DSP) yasaklanan CHP'nin mirası üzerinde hak iddia ediyordu; ancak, birkaç yıl sonra CHP yeniden kurulacaktı.

Doğu illerinde sayıları çok yüksek olan Alevilerin sözcülüğüne sıvayan Türkiye Birlik Partisi (TBP), 1969 seçimlerinde % 2,8 oy aldı; 1973 seçimlerinde demokratik solda yer aldığını savunmakta ve programı itibarıyla "burjuva" olarak nitelendirilen CHP de dahil partiler yelpazesinin en sonunda yer almaktaydı. 1977 seçimlerinden ise epey zayıflayarak çıktı.

1961'de, o sıradaki tek işçi sendikaları konfederasyonu olan ve solun çeşitli kanatlarını barındıran Türk-İş'in sol kanadına mensup on iki sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP), başlangıçta sosyalizm çizgisindeyken 1970'lerde açıkça ifade edemese de Marksist-Leninist çizgiye kaymıştı ve komünist parti yasak olduğu için Türk siyasal sisteminin uç solunda konumlanmaktaydı. 1965 seçimlerinden sonra mecliste on beş milletvekiliyle temsil edilen parti, siyasi baskı ve iç bölünmeler sonucu zayıflamış, hem sağın hem de solun bazı kesimlerinin saldırısının hedefi durumuna gelmişti. 1971'de Anayasa Mahkemesi tarafından "ayrılıkçı kalkışmayı desteklediği" gerekçesiyle kapatıldıktan sonra tekrar faaliyete geçse de, 1977 seçimlerinde altmış yedi seçim çevresinden yalnızca on beşinde aday gösterebildi. Aldığı oyların oranı toplam oyların sadece % 0,1 düzeyinde kaldı.

Temel Bölünmeler

Siyasi partilerin sağ/sol ekseninde bir tipolojiye yerleştirilmesi yönündeki çaba yararsız olmamakla birlikte, Türkiye toplumuna özgü kültürel ve siyasal bölünmeleri yansıtmak bakımından yetersiz kalmaktadır. Sağ/sol bölünmesi esas olarak 1970'li yılların ikinci yarısında, özellikle kurucuları tarafından "milliyetçi cephe" ilan edilen AP, MSP, MHP, kısa bir süre için CGP'nin katılımı ve diğer küçük sağ oluşumların desteğiyle şekillendirilen koalisyon hükümetleri döneminde etkisini gösterdi.

Anlaşılabilecek nedenlerle her zaman Batılı toplumlardaki biçimi almamakla birlikte, Türkiye'deki siyasi partilerden bazıları Stein Rokkan'ın

önerdiği ve Daniel-Louis Seiler'in sistemleştirdiği kategorilere yakın düşmektedir." Örneğin muhafazakâr-liberal siyasi projesi, sosyal tabanı ve "her kesimden oy alma" isteğiyle tanımlanan seçmen politikasıyla AP, varlıklılar/çalışanlar bölünmesinin varlıklılar kanadına dayalı bir burjuva partisidir; hükümet kurabilmek için Demokratik Parti (DP) ve MHP'yle ittifak yapmıştır. Bunlardan MHP "rayından çıkmış" bir burjuva partisi olarak görülebilir. (Seiler'in sınıflamasında bu tür partiler "muhafazakârlığın yırtıcı savaşı" şeklinde tanımlanan bir gruba dahil edilmektedir.) Söz konusu ittifak Türk toplumunun kendine özgü kültürel ve siyasi bağlamıyla açıklanabilir. Batı Avrupa'daki sosyal demokrat, sosyalist ve komünist partilerin Marksist deneyimini hiçbir zaman yaşamamış olmakla birlikte, kendini sosyal demokrat bir sınıf partisi şeklinde tanımlayan TİP ve 1970'lerin CHP'si aynı bölünmenin çalışanlar kanadına yerleştirilebilecek partilerdir.

CHP, 1930'lu yılların tek parti deneyimi sırasında savunduğu ulusal birlikçi projesiyle, merkez/çevre bölünmesinin merkez tarafında yer alan partilerine yakın düşerken, sonradan bu pozisyonu Cumhuriyetçi Güven Partisi'ne terk etti, ama 1970'lerde gerçekleştirdiği dönüşüme rağmen merkeziyetçi konumundan fazla uzaklaşmadı. Bütün merkeziyetçi partiler gibi, merkez ya da metropol olarak tanımlanabilecek coğrafi bölgede –Ankara, İstanbul, İzmir üçgeni– sağladığı seçmen desteği çok önemliydi. Aslında, 1961-1980 döneminde, çevrede konumlanan Türkiye Birlik Partisi ve son kongrelerinden birinde Kürt halkının varlığını dolaylı da olsa tanıyan –ki bu, partinin kapatılma gerekçesi olacaktı– TİP dışındaki bütün partiler, şu ya da bu derecede "merkez"de yer alan partilerdir. Belki de Türk siyasi partiler sistemini devletle toplum arasındaki otoriter ya da örtülü biçimde de olsa çatışmacı ilişkilere bakarak tanımlamak gerekirdi. Ancak şimdilik Rokan'ın sınıflamasını esas aldığımıza göre, çevredeki hareketlenmenin yakın tarihte gündeme geldiği için hayli muğlak olduğundan ve farklı kesimleri merkeze iten güçlerin ağırlığına ve hoşgörüsüzlüğüne karşı çıkabilecek partilerin mevcudiyetinin zorluğundan söz etmekle yetinmek gerekiyor.

Nihayet, dini değerleri savunan, Batı'daki benzerlerine göre sınıflarüstü niteliği daha geri planda kalan MSP (bu partiyi izleyen benzer partiler farklı adlar aldı; günümüzdeki son örneği, seçmen tabanı hayli daralmış

olan Saadet Partisi'dir) İsrail'deki Ulusal Dini Parti ya da Batı'da kilise/devlet bölünmesinin ardından ortaya çıkan Hıristiyan-demokrat partilere benzetilebilir; ancak, felsefesi ve kökenleri itibariyle onlardan çok farklıdır. Bu farklılığın temelinde Türkiye'deki din kurumunun cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda mal varlığını tamamen kaybettikten sonra, Batılı toplumlarda ve komşu İran'da ortaya çıkan durumun tamamen aksine devlete göre bağımsızlığını yitirmesi ve devletin dışında kendine özgü bir kadrosunun bulunmayışı yatmaktadır.

1981 sonunda, yani askeri darbenin üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra siyasi partilerin yasaklandığını görüyoruz; oysa daha önceki müdahaleler sırasında parti faaliyetlerinin durdurulmasıyla yetinilmişti. Siyasal partilerle ilgili yeni yasa, askerlerin dışlayıcı felsefesinin damgasını taşımaktaydı. Siyasal partilerin dernekler, kooperatifler ya da meslek örgütleriyle ilişki kurmasının ve parasal destek almalarının yasaklanması öncelikle sol partilere yönelikti. Partilerin gençlik ve kadın kollarının kaldırılması, yirmi bir yaşını tamamlamamış gençlerin parti üyesi olmasının engellenmesi, üniversite öğrencileri ve öğretim üyelerine partilere üye olma yasağı getirilmesi, partilerin seçimlere katılabilmek için örgütlenmiş olmaları gereken il sayısının on beşten otuz dörde yükseltilmesi, bir yandan küçük partileri tasfiye etmeyi, bir yandan da siyasete katılımı düşürmeyi –ama bir yandan da, partilerin 1960 öncesinde olduğu gibi köy ve mahalle örgütleri kurabilmelerine izin verilmekteydi– amaçlayan önlemlerdi. Yeni seçim yasası da istikrar sağlama adına kabul edilen bu kuralları destekleyici yönde düzenlenmişti.

Buna koşut olarak askeri iktidar uyulması zorunlu, sıkı bir denetim altında tutulan üç partili bir sistem kurdu. Bu yeni partilerden ilki, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), eski bir asker olan Turgut Sunalp tarafından kurulmuştu; bir tür “devlet partisi” görünümü taşıyan kadrolarının çoğunu eski askerlerden ve üst kademe sivil bürokrasiden devşirmekteydi. İdeolojisi itibariyle Turhan Feyzioğlu'nun Güven Partisi'ni hatırlatan partinin esas olarak askeri vesayetın sürdürülmesini gerçekleştirecek siyasi yapı olması bekleniyordu. Başlangıçta Necdet Calp'ın başkanlığını yaptığı Halkçı Parti'ye (HP), askerler tarafından sınırları iyice çizilmiş bir çerçevede muhale-

fet yapma görevi verilmişti ve Sosyal-Demokrat Parti'yle (SODEP; daha sonra Halkçı Parti'yle birleşti ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti adını aldı) birleşmesinden önceki dönemde, 1940'lı yılların CHP'sinden kalma bir "ilericilik" savunmaktaydı. Nihayet üç partinin en "sivil" görüneni, ANAP, 1980-1982 döneminde uygulanan yeni iktisat politikasının mimarı Turgut Özal tarafından kurulmuştu; askerler tarafından seçimlerde MDP'nin ardından ikinci parti gelmesi, böylece kurulacak bir koalisyon hükümetinde iktisat politikasını yürütmesi beklenen partiydi. Bu hesaplar yanlış çıktı ve seçimler 1983 Kasım seçimlerinde Türk siyasal hayatına damgasını vuran iki ana sosyolojik akım etrafında toplandı.¹²

Askerlerin kamu hayatına verdiği yeni düzen çerçevesinde 1980'li yıllar fiilen ANAP'ın ve Turgut Özal'ın siyasi şahsiyetinin hâkimiyeti altında gelişti. Askeri darbeyi izleyen ilk seçimlerin ardından oluşan görece otoriter bağlamda siyaset hayatı yeniden şekillenirken, ANAP esas olarak kentli iş çevrelerine yaslanıp seçim kazanmakta zorlanmadı. Ancak, eski siyaset sınıfını tasfiye etmenin imkânsız olduğu bir ortamda eski ağlar yeniden kuruldu ve güçlü müşteri ilişkilerine sahip olan Süleyman Demirel'in DYP'si toparlanmakta gecikmedi. Partiler sistemi özellikle 1987 seçiminden sonra yeniden eskiden olduğu gibi işlemeye başladı; ancak Özal'ı engellemeyi başaramadı. Biraz kaba saba, cesur ve yenilikçi –kimine göre vizyoner– bir politikacı olan Özal, eski siyaset sınıfının baskı altına alınmasının yarattığı boşluktan yararlanarak bir yandan milliyetçilik, din gibi güçlü temaları, bir yandan da ılımlı bir ekonomik çıkar söylemini kullanarak halkın hoşnutsuzluğunu askeri iktidarın ekonomi politikaları aleyhine harekete geçirmeyi başardı. Seçim başarıları belli bir pragmatizme, aşırı bürokrasinin azaltılmasına, siyaset sınıfının yenilenmesi ve gençleşmesine yardım etmekle birlikte, bir yandan da iş çevreleriyle içli dışlı ilişkilere, iktidarın kişiselleşmesine ve orta sınıfların hayat seviyesinin düşmesine yol açtı. DYP'nin sağdaki en "iyi" popülist söylemi geliştirmesi ve 1991 seçimlerden birinci parti olarak çıkmayı başarması bu sayede gerçekleşti. Üç yıl boyunca Tansu Çiller esen sert rüzgârlara rağmen azınlıktaki CHP'yle koalisyon hükümetleri kurmayı başardı. İç çatışmaları nedeniyle çok zayıflamış olan CHP'yi, neredeyse sadece koalisyon hükümetine katılma iradesi ayakta tutuyordu. Yaş-

lanmakta olan Bülent Ecevit, partiyi ele geçiren eski yoldaşı Deniz Baykal'la bütün köprüleri atmış, yeni partisi DSP'nin başında yapayalnız, sıranın kendisine gelmesini bekliyordu.

1999 milletvekili seçimleri üç temanın hâkim olduğu uzun bir kampanya sürecinin sonunda yapıldı. Söz konusu temalar Kürt ayrılıkçılığı, siyasi İslamın demokratik sürece katılması ve peş peşe patlayan skandalların boyutları konusunda endişe yarattığı suistimallerdi. Seçimlerden başarıyla çıkan iki parti Türk milliyetçiliğinin farklı iki çizgisini temsil etmekteydi. Milliyetçiliğin yükselişi 1990'larda yükselen benzer bir olaya, Kürt milliyetçiliğine yanıt veriyordu.

Seçim kampanyası sırasında iki olay çok tepki çekmişti: Bunlardan birincisi, seçim araştırmalarının hem yapılmasının hem de sonuçlarının açıklanmasının yasaklanması ve uzun süredir vaat edilmiş olmasına rağmen yurtdışında yaşayan seçmenlerin (yüz binlerce seçmen söz konusuydu) oy hakkından bir kez daha yararlandırılmamış olmasıydı. Öte yandan, seçim sistemi küçük partilerin alyhine işlemekteydi. Tek turlu ve ulusal artıkların paylaşılmasına izin veren bir tür d'Hondt sistemi öngören seçim yasası, parlamentoda temsil edilebilmek için siyasi partilerin ulusal planda en az % 10 oy almasını gerektirmekteydi.

1999'da yapılan milletvekili, belediye ve yerel yönetim seçimlerinin sonuçları birkaç noktanın altını çizmeye olanak verir. Bunlardan ilki, seçmenlerin bir seçimden diğerine siyasi parti tercihini değiştirme eğiliminin ve seçimlere katılma eğiliminin yüksekliğidir. İkinci olarak, partiler yönünden üç sonucu vurgulamak gerekir: Milliyetçi yükseliş öncelikle MHP'nin oylarında bir patlamaya yol açtı ve geçmişte siyasal yelpazede görece marjinal bir konumda yer alan bu parti ikinci parti konumuna yükseldi; geleneksel partiler olan DYP, ANAP ve CHP önemli bir seçim yenilgisi yaşadı; dini partinin oylarında ise görece bir gerileme ortaya çıktı. Belediye seçimlerinde ortaya çıkan tablo bundan biraz daha karmaşıktı. Fazilet Partisi İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerini korumayı sürdürürken, Konya ve Kayseri'de seçimleri açık farkla kazandı. Aynı şekilde ulusal planda oy kaybeden Kürt yanlısı Halkın Demokrasi Partisi, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu birçok belediyeyi kazandı.

Milliyetçi ateşin hızla yükselişi MHP oylarındaki patlamada ifadesini buldu. Partinin oylarını artırması bir yandan Kürt milliyetçiliğinin güçlenmesine bir cevap olmasıyla, bir yandan da uzun yıllar Alpaslan Türkeş'in gölgesinde kalan yeni başkanı Devlet Bahçeli'nin siyasette belirli bir ustalık göstermesiyle açıklanabilir. Bahçeli çetelerle arasına mesafe koyarak ve kendini suistimal olaylarının dışında göstererek, en azından söylem düzeyinde, bir merkez parti gibi algılanmaya dikkat etti ve seçmenleri ürkütmemeye çalıştı. Ayrıca parti "Türk-İslam sentezi" denen bir vizyonun sahipliğine soyunarak sosyolojik bir tabana yaslanmaya çalışıyordu ve bu çaba geleneksel olarak dini partiye giden oyların bir bölümünün kazanılmasında rol oynamış olabilir. 1995 seçimlerinin çarpıcı özelliği, Refah Partisi'nin büyük şehirlerin çeperlerinde gerçekleştirdiği oy patlaması idiyse, 1999 seçimlerinin dikkat çeken yanı Orta Anadolu'nun kitlesel olarak MHP'ye oy vermesi ve bu partinin Gaziantep gibi bazı sanayi merkezlerinde elde ettiği iyi sonuçlardır.

Hemen hemen sadece lideri Bülent Ecevit'in karizmasına dayanarak seçimlerden birinci parti olarak çıkmayı başaran DSP'nin elde ettiği sonuç, beklenebileceği ve beklendiği için daha az şaşırtıcı oldu. Partisinin milliyetçiliğin başka bir biçimine kapalı sayılmadığı açık olmakla birlikte, Ecevit'in başarısının Türklerle Kürtler arasında ayrımcılık yapmak istememek şeklinde ifade edilebilecek daha ince bir politikaya dayandığı ve cumhuriyetçi söylem ve davranışa sadık kaldığı söylenebilir. İkinci bir faktör de, Ecevit'in suistimal konusunda kimsenin dil uzatamayacağı bir şahsiyet olmasıydı ve Türkiye siyaset sınıfının bugün geldiği noktada bu istisnai bir özelliktir. Ayrıca Avrupa'nın Türkiye'ye karşı güttüğü sistemli dışlama politikasının yol açtığı içine kapanma tavrı ve egemenlikçi düşüncelerin güçlenmesi de sonuçlar üzerinde etkili olmuştu. Nihayet unutulmamalıdır ki, Ecevit seçimlere güçlü bir konumda, koalisyon hükümetinin başbakanı olarak girmişti.

Seçimlerden üç geleneksel partinin yenilgiyle çıkması bekleniyordu. ANAP oy kaybını nispeten sınırlı tutabilmişti, ancak sandalye sayısı bakımından üstünlük sağdaki rakibine geçtiği için liderlik meselesi içinden çıkılmaz bir hal aldı. DYP bütün büyük şehirlerde silinmişti ve oylarını ulusal barajın biraz üzerinde tutabilmeyi, Kütahya gibi bazı Anadolu şehirlerinde,

özellikle tarikatların desteği sayesinde Fazilet tabanından oy kaydırarak sağlayabildi. Bu başarısızlık hiç şaşırtıcı değildi; zira Tansu Çiller ve başında olduğu parti, izlediği popülizm ve suistimallerle siyasal sistem ve kurumlar üzerinde büyük bir tahribata yol açmıştı. Nihayet, Çerkez kökenli bir siyaset bilimci olan Deniz Baykal'ın yönetimindeki CHP'nin parlamento dışında kalacak kadar oy kaybetmesi, sol denen kesimde yol açtığı dengesizliğin yanı sıra, siyasal sistemin bütünü üzerinde de dengeleri sarsıcı bir etki yarattı.

Her halükârda, siyasi partilerin başat rol oynadığı belirli bir siyasi demokrasinin (1961'den itibaren kuvvetler ayrımının da desteklemesi sayesinde) artık vazgeçilmez, geri dönülmez bir biçimde yerleştiği görülmüyordu. Batılı, cumhuriyetçi, Kemalist modernleşme nihayet hedefine varmıştı. Ancak sorun şuradaydı ki, siyasi partiler sistemi kendine sosyolojik bir taban bulmayı, aşiretlere, kırsal yapılara, tarikatlara ve ekonomik çıkarlara dayalı müşteri ilişkileri sayesinde başarabilmişti.

Son olarak, Halkın Demokrasi Partisi'nin (HADEP) seçimlerde, muhtemelen gerçek seçmen tabanını yansıtmaktan uzak olan % 4'ten biraz fazla oy alarak parlamento dışında kaldığına dikkat çekilmelidir. Ne var ki parti Diyarbakır'da oyların % 60'ından fazlasını almıştı ve bu oran, diğer siyasi partilerin hangi gözle görüldüğünü çok iyi ortaya koymaktaydı. Seçimlere en zor şartlar altında giren parti HADEP idi: Seçimlerden birkaç gün önce seçimlere girmesinin yasaklanması gündeme gelmişti; başkanı Murat Bozlak hapisteydi ve nihayet seçimler, PKK ile güvenlik güçleri arasında, özellikle Tunceli ilinde kanlı çatışmaların sürdüğü bir ortamda yapılmıştı. Partinin öncelikli sorunu, aynı anda hem PKK'dan özerkleşebilmek hem de fazla radikal bir siyaset vizyonu benimsemekten kaçınabilmektir.

İç politikanın istikrar kazanmasında ikinci bir seçim etkili oldu. TBMM içinde üzerinde anlaşacak bir isim bulamadıkları için parlamento da temsil edilen beş parti, Anayasa Mahkemesi başkanını cumhurbaşkanlığına aday gösterme konusunda görüş birliğine vardı. Ahmet Necdet Sezer 5 Mayıs 2000'de parlamento tarafından cumhurbaşkanı seçildi. 1923'te kuruluşundan beri Türkiye'nin cumhurbaşkanı olan dokuz kişiden sadece Sezer, ne bir asker ne de siyaset adamıydı. Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından yaptığı açıklamalarda evrensel hukuka, daha geniş bir ifade özgür-

lüğüne ve insan haklarına saygı gösterilmesine yaptığı vurgu, medya ve yabancı gözlemciler tarafından çok olumlu algılanmasına yol açtı. Kendisinden önceki cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'den farklı olarak siyaset sınıfından kopuk olması hem bir avantaj hem de handikap olarak görülmekteydi. Karizmadan yoksun bir kişilik ve laikçiliğin tipik bir temsilcisi olan Sezer, seçilmesini izleyen dönemde attığı ilk adımlarda bağımsız ve dürüst bir kimlik sergileyerek destek topladıysa da, kendisinden beklenen ve çok iyi farkında olduğu insan hakları alanındaki boşlukları doldurma konusunda fazla adım atmadı. Etkisi, cumhurbaşkanına oldukça sınırlı yetkiler tanıyan meclise dayalı Türk hükümet rejimi içerisinde hayli sınırlı kaldı.

Başat İkilik

19. yüzyılın sonundan bu yana siyaset ve sonradan seçim mücadelesi esas olarak iki büyük siyasal eğilim, iki karşıt siyasi aile arasında yapılageldi. Bunlardan otoriter, modernleşmeci, laikçi, devletçi olan ilki, önce Jön Türklerin sertlik yanlısı kanadı, ardından İttihat ve Terakki, daha sonra, aralarındaki önemli ayrıntı farklarına rağmen Mustafa Kemal tarafından temsil edildi; daha yakın dönemde de sözcülüğü CHP tarafından yapıldı. İkinci eğilim muhafazakârdır, devletten daha az şey bekler, vurguyu toplum içindeki bireyin rolüne yapar, inancı bu yönde olduğu ya da seçmeni hoş tutmak gerektiği için siyasi İslamın modernlikçilik karşıtı –ama bu, mutlaka modernlik karşıtı olmak anlamına gelmez– vizyonuna taviz (sınırlı) vermekten yanadır. Jön Türklerin ılımlı kanadı –ki, başında hayatının hemen tümünü sürgünde geçirmek zorunda kalan, hanedana mensup Prens Sabahattin vardı–, Kemalist dönemin birkaç geçici partisi ve özellikle DP tarafından temsil edilen bu eğilimin yakın dönemdeki sözcüleri AP, Özal'ın ANAP'ı ve bir ölçüde de AKP'dir.

Ancak bu başat ikilik, bir yandan özellikle 1960'lı yıllarda ortaya çıkan ama seçmen tabanında etki gösteremeyen sosyalist sol partilerin, diğer yandan da asıl, aşırı milliyetçi ve dinci akımların dahil oldukları büyük siyaset ailesinden özerkleşmeleriyle birlikte tartışılır hale geldi.¹³ Siyasi partileri devlet-sivil toplum kutuplaşmasına yerleştirmek kolay bir iş değildir, zira ikisi arasındaki mınır zaman zaman hayli muğlaklaşabilmektedir. Örneğin CHP ve MHP gibi

partiler devlet değerlerine sıkıca bağlıdır. Buna karşılık, Refah ve Fazilet gibi, 1990'larda etkili olan partilerin sivil topluma daha yakın olduğu söylenebilir.

Refah ve AKP Olguları

Siyasi İslamın parti şeklinde örgütlenmesi, eğitimini Almanya'da almış bir mühendis olan Necmettin Erbakan'ın kişiliğiyle yakından ilişkilidir. Demirel'in adaylığını veto etmesi üzerine Konya'dan "bağımsız" aday olan Erbakan, 1969 seçimlerinde yerel tüccar ve sanayicilerin desteğini alarak şaşırtıcı derecede kolay seçilmeyi başardı. Refah'ın atası olan Milli Nizam Partisi (MNP) Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları'nın eski başkanı tarafından 1970'in Şubat ayında kuruldu. Erbakan o yıllarda, büyük şehir merkezlerinde konumlanmış sanayici ve tüccar lehine işleyen ekonomi mekanizmalarına karşı çıkmaktaydı. 1973'te ilk seçim sınavını yaşayan parti (1971'te MNP askerler tarafından kapatıldığı için Milli Selamet Partisi adı altında tekrar kurulmuştu) toplam oylarının % 50'den fazlasını Orta ve Doğu Anadolu illerinden aldı. 1977 seçimlerinde partinin tabanı özellikle % 29,7 oy almayı başardığı Doğu illerinde güçlenmişti. Böylece, varlığı sürekli tartışma konusu edilse de, doğrudan dinden esinlenen bir partinin kurulması ve siyaset tablosuna yerleşmesiyle birlikte dinin siyaset alanına taşınması mümkün oldu. Recep Tayyip Erdoğan'ın AKP'si, bu formasyonun ve liderinin manevi mirasıdır.

İkinci aşama Refah Partisi'nin kurulmasıydı. Refah'ın popülist, din kardeşliğinden dem vuran ahlakçı söylemi, ekonomik dinamizmden pay almayan yoksul sosyal tabakalarda giderek artan sayıda taraftar bulmaya başlamıştı. 1995 milletvekili ve 1994 belediye seçimi sonuçlarını (bu sonuncu seçimde Refah'ın aldığı oy oranı % 36'ydı) gösteren haritalara kabaca bir göz atılması bile, bu partinin en iyi sonuçlarını Orta ve Doğu Anadolu'yla Karadeniz'in bazı illerinde, yani hepsi az gelişmiş bölgelerde aldığını gösterir. Bunlara 1990'ların ortasında bir de, kırdan göç etmek zorunda kalmış, işsizlik tehdidi altında, işportacılık gibi ufak tefek işlerle geçimini sağlamaya çalışan milyonların yığıldığı Ankara ve İstanbul gibi büyük metropollerin geçekondü semtleri eklenmişti. Ülkenin en gelişmiş bölgesi olan Ege örneğin, Refah'ı bünyesine kabul etmedi. Bununla birlikte, sosyal sıkıntılar kimlik so-

runlarıyla da beslendiğinden seçmen tabanını “lumpen proletarya”ya indirgemek doğru olmaz. Kaldı ki, partinin kadroları arasında eğitilmiş insanlar, özellikle geçim düzeyi yüksek mühendisler önemli bir yer tutmaktaydı.

1995 milletvekili seçiminde Refah’ın aldığı sonuçları gösteren harita, İstanbul ve İzmit’in varoşları bir yana bırakılırsa, parti tabanını çok net biçimde ortaya koymaktadır.⁴ Partinin ulusal ortalamasının çok üzerine çıkarak oyların üçte birinden fazlasını aldığı iller, Orta Anadolu’da ya da Doğu Anadolu’da, sosyal değişmeden fazla etkilenmemiş olanlardır. Bu harita, elinizdeki kitabın ileriki bir bölümünde Marcel Bazin’in ortaya attığı şemalarda değinilen “Batı/Doğu gelişme eğrisi”yle büyük ölçüde örtüşür. (Sadece Kütahya ve Konya bunun dışındadır.)

Bununla birlikte, Refah olayını aşırı basitleştirip kalkınma boyutuna indirgeme yanlısı değiliz; din pratiğinin ve siyasetle kurduğu köktenci ilişkinin sosyo-ekonomik kalkınma gerçekleştikten sonra da sürmesi pekâlâ mümkündür. Ayrıca kalkınma faktörü oy davranışını bir ölçüde açıklasa da, İslamın birleştirici bir inanç, bazen de sosyal merdivende yükselmek için kullanılan bir fırsat olarak görüldüğü orta sınıfların bir bölümünün ya da siyasi kadroların ve yöneticilerin pek çoğunun davranışını açıklamaktan uzaktır. Öte yandan, bazı gözlemciler Doğu’da yaşayan Kürt ve Alevi topluluklarının oylarını Refah’a vermesini “feodal üretim tarzı”yla açıklamaktadır. Ancak, Doğu’da toprak sahibi ağa ve şeyhlerin köylülerin oylarını kitle halinde yönlendirebilme gücünü taşıdığı ihmal edilemeyecek bir olgu olmakla birlikte, bu etkinin aynı bölgelerde Sünnilerle birlikte yaşayan Aleviler için geçerli sayılabileceği hayli tartışmalıdır. Bu sorunun yanıtlanabilmesi için çok daha hassas, mahalle ya da sandık bazında tahlillerin yapılması gerekir. Gene de, Kürt nüfusun bir bölümünün devletten veya PKK’dan gelen sosyal ve siyasi şiddetten kurtulabilme arzusuyla Refah’ın birleştirici “ümmet” temasına sığınmış olması muhtemeldir.

1998 yılında Yargıtay, o sırada Refah üyesi olan Recep Tayyip Erdoğan hakkında “ırk ve din duygularını kışkırtma suçu” işlediği gerekçeyle verilen on ay süreli ağır hapis cezasını onayladı. Bu mahkûmiyet Erdoğan’ın siyasi kariyerine son verebilirdi; zira Türk yasalarına göre siyasi bir mahkûmiyet alan kişilerin hayat boyu herhangi bir kamu görevine

gelmeleri yasaktır. Yaşlı lider Erbakan'ın mahkûmiyetinin hemen ardından gelen bu ağır hüküm, din konusundaki tartışmada o güne kadar akıllı bir olgunlukla ölçüyü elden bırakmayan muhafazakâr Müslümanları radikalleştirebilecek ve camiyle kışlayı karşı karşıya getirebilecek bir tehlike taşıyordu.

Refah ve benzeri partilerin liderleri sık sık, sözcük anlamı itibariyle millete gönderme yapan, ama akla ulus-devletin ulusundan çok, ümmeti, yerelliği, birleştiriciliği getiren “milli” terimini kullanırlar. 1996'da Erbakan'ın kurduğu koalisyon hükûmeti gerek sosyolojik gerekse siyasi anlamda başından itibaren şaibeliydi; zira Tansu Çiller bu hükûmete sırf haklarındaki suistimal iddialarıyla ilgili olarak açılan meclis soruşturmalarından kurtulabilmek için katılmıştı. Refah açısından Çiller'i “aklamak” ciddi bir handikapı. Ama, koalisyon hükûmetinin başarısızlığında aynı zamanda ailesinin ve kendisinin kişisel zenginliği uğruna benimsediği ittifak stratejisiyle partisinin sürekli kan kaybetmesine, giderek hükûmetin iş yapamaz hale gelmesine yol açan Tansu Çiller'in de rolü olduğu unutulmamalıdır.

Müslüman dünyanın geri kalanına göre Türk siyasal sisteminin avantajı, mevcut tek dini partiyi çoğulcu sistem içinde tutabilmesi ve daha genel olarak dini duyarlılığı siyaset oyununa dahil edebilmesidir. Bugün de bu eğilim sürmektedir. Necmettin Erbakan'ın ve ondan sonra parti başkanlığına gelen daha ılımlı, ancak ilkinin karizmasına sahip olmayan Recai Kutan'ın stratejileri bellidir: Her şeyden önce meşruiyet aramak ve bunu yüzü kızarmadan yapabilmek. Bu açıdan Türkiye siyasal İslamı, 1970'lerde etkili olan Avrupa komünizmini –özellikle İtalya'dakini– hatırlatmaktadır. Avrupa komünizminin iktidara ortak olması da hem içeride hem dışarıda özellikle güvenlik endişeleri nedeniyle tedirginlik yaratmıştı.

Refah'ın yasaklanmasından sonra Fazilet Partisi'nin gerileme kaydettiği açıktır. Rejim bu partiye karşı da gereğinden abartılı bir mücadele vermekteydi. 1999 yılı boyunca parti bir dizi gözünü korkutma, istikrarsızlaştırma ve ucubeleştirme manevrasına konu oldu; bekleme ve düşük profil stratejisine geçmesinin nedeni de buydu. Bununla birlikte, katıldığı bütün seçimlerde oldukça ılımlı bir tavır takındığı ve demokratik oyunun kurallarını benimseme yolunda işaretler verdiği de vurgulanmalıdır. Yeni baş-

kan Recai Kutan, üstüne basa basa “kavgacı üsluptan kaçınmak gerektiğini” söylemekteydi. Parti yönetimine “örtünmeyen”, hatta içki içen (önemsiz gibi görünse de sembolik olarak anlamlı bir detaydır), ülkenin en ünlü köşe yazarlarından biri olan Nazlı Ilıcak gibi kadınların girmesi, tavır değişikliğini gösteren bir işarettir. Ayrıca demagogik görünen eski slogandan, “adil düzen”den de vazgeçilmiştir. Erbakan’ın vârisi gibi görülen, İstanbul’un karizmatik belediye başkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın mahkûmiyetinden sonra partiye bir tevekkül havası hâkim olmuştur. Dar anlamda dini parti olmaktan vazgeçen ve dini bünyesine unsurlardan sadece biri olarak katan AKP, siyasi bir partiden çok, siyasi bir harekettir. Monolitik bir yapıdan uzak bünyesinde, kuşkusuz ortak yanları dini duyarlılıkları olan ama onun ötesinde aralarında liberaller ve muhafazakârlar, oportünistler ve eskiden içinde bulundukları geleneksel partilerden, özellikle DYP ve ANAP’tan hayal kırıklığına uğrayanlar şeklinde farklılaşan bireyler barındırmaktadır. Ayrıca, başbakanın taraftarları ve yakın çalışma arkadaşlarının pek öyle “İslamın büyük akşamını” beklermiş gibi bir halleri de yoktur. Her halükârda böyle bir senaryonun gerçekleşme şansının olmadığını iyi bilmektedirler.

Demokrasi her şeyden önce bir tarihi deneyim, siyasi kültür ve güç ilişkileri meselesidir ve bu açıdan AKP hükümetinin eli kolu bağlıdır. Parti 2002’de % 35 oranında oy aldı ve mecliste sandalyelerin ezici çoğunlu elde etti; fakat, oyların % 65’i de başka partiler için kullanıldı, aralarından sadece biri daha meclise girmeye başarsa da. Bunun anlamı kamu hayatını gösterişli bir tarzda “İslamlaştırma” girişiminin ciddi bir direnişle karşılaşması ihtimalidir. Ne bugün nüfusun yarısını oluşturan kentli orta sınıflar, ne laikliğe bağlı Aleviler, ne entelektüller ve medya ne de başta kendilerini Kemalist mirasın bekçisi sayan askerler olmak üzere devletin yerleşik kurumları böyle bir gelişmeye izin verir.

Bu bağlamda Müslüman muhafazakârların ve demokrasinin yakın gelecekteki durumunu, AKP hükümetinin Kemalizmin katı ve bağnaz bir yorumuna saplanıp kalmış laikçilere ve bundan daha önemli olarak, bunalmış bir uluslararası ve bölgesel ortamda çözüm bulmak durumunda olduğu sosyal ve ekonomik sorunlara nasıl yanıt vereceği belirleyecektir. Partinin yöneticileri ülke içinde yapacaklarının bilançosu kadar, dış politikada

Avrupa'yla ilişkiler, Kıbrıs sorunu ve Türkiye'nin sınırlarında verilecek bir savaşın sonuçları üzerinden yargılanacaklarını iyi bilmektedir.

DEMOKRASI VE İSTİKRARLA İLGİLİ İki BÜYÜK SINAV: KÜRT SORUNU VE SiYASİ İSLAM

Tartışmayı siyasi parti konusuyla sınırlandırsak da sınırlandırmamak da, krizlerin ve tartışmaların merkezinde iki sorun yatar: Etnik sorun, yani Kürt sorunu ve siyasi İslam sorunu. Bu ikisi, demokrasi sorunsalının, daha doğrusu kökleri Osmanlı dönemine ve özellikle Kemalizme kadar giden, kuşkusuz rekabet sorununa tamamen kapalı da olmayan belli bir otoritarizm biçimiyle 1946'dan itibaren siyaset ve parti alanında gündeme gelen çoğulculuk arasında bitmeyen gidip gelişin arka planını oluşturmaktadır.

Kürtlerle İlgili Siyasi Durum

Türk siyasal sistemi otoritarizm belirtileri taşıyorsa bunun başlıca nedeni sisteme gerektiği gibi dahil edilemeyen Kürt sorunudur. Cumhuriyetin başlangıcından günümüze kadar “toprak bütünlüğü” ve “milli beraberlik”, ağırlığı siyasi demokrasi, özellikle siyasi temsil sorunu üzerinde saplantılı biçimde hissedilen iki tema olmuştur.

1946'da demokrasiye geçilmesiyle birlikte Kürt halkı seçimlerde bir güç kaynağı, seçim günü geldiğinde desteği aranan bir müşteri oldu. DP'nin doğu illerini ulusal pazara katma yönündeki sonuçsuz kalan bir denemesi dışında bu bölge genellikle bilinçli olarak kalkınmanın kıyısında bırakıldı. 1960'lı yıllarda ülke, birey haklarını, topluca kullanılan özgürlükleri ve sosyal hakları tanıyan liberal bir anayasanın kabul edilmesinin ardından daha demokratik bir evreye geçti. Siyasal katılım genişledi ve sosyalist solu savunan birkaç parti ilk defa yasal olarak faaliyette bulunmaya başladı.

1967 yılında Türkiye İşçi Partisi'ne yakın Kürt militanlar doğudaki belli başlı şehirlerde yoksulluğa karşı çıkmak ve demokratik haklarını kullanmak amacıyla geniş kitlelerin katıldığı mitingler düzenlediler. 1969'da halkının çoğunluğu Kürtlerden oluşan şehirlerde partiye bağlı Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKD) kuruldu. Bu değişiklikler batı şehirlerine

göçlerin başladığı, kitle iletişim araçlarının gelişmesiyle şehir kültürüne erişimin kolaylaştığı ve Kürt gençlerin siyasallaşmaya başladığı yeni bir sosyo-ekonomik bağlamda gündeme geldi ve kimlik bilincinin uyanmasında bir dönüm noktası oldu. 1977-1979 arasında açıkça milliyetçi olduklarını savunan Kürt adaylar yerel seçimlere katıldı ve Diyarbakır (aralarındaki en tanınmış kişi Mehdi Zana'ydı), Lice ve Batman gibi şehirlerde belediye başkanlığını kazandı.

1980 askeri darbesi demokratikleşme sürecine sekte vurdu. Özallı yıllarda insan hakları konusunda belirli bir ilerleme sağlandı, özellikle etnik sorun kamu alanında az çok özgürce tartışılmaya başladı, hatta "Kürt" sözcüğünü bile yaka paça mahkemeye sürüklenmeden telaffuz etmek mümkün oldu. 1988'de Bağdat'ın kimyasal silahlarla saldırmasından sonra Kürt mültecilerin sığınabilmesi için sınırların açılması Türkiye'nin kaynaklarının kısıtlılığına rağmen onurla üstesinden geldiği bir sınav oldu. 1983'te askerler tarafından kabul edilen, "kamu alanında Türkçeden başka bir dilin kullanılmasını yasaklayan" yasa yürürlükten kaldırıldı.

PKK'nın silahlı mücadeleyi başlatması, paradoksal olarak, ülkenin askeri rejimden çıkmakta olduğu ve Kürt sorunu konusunda nispeten daha açık fikirli görünen Özal'ın iş başına gelmesiyle birlikte demokrasiye dönüşün yavaş yavaş gündeme girdiği 1984 yılına rastlar. Bu adımın atılmasında 1970'li yıllarda radikal soldaki pek çok grubun paylaştığı "burjuva demokrasisinin" ulusal mücadele için elverişli bir çerçeve oluşturmadığı, özellikle mevcut güç ilişkileri bağlamında kazanılan pozisyon daha sonra pazarlık konusu yapılırsa bile bu pozisyonu silahla dayatmak gerektiği görüşü ağır basmıştı. Silaha başvurulmasının sonradan demokratik diyalogun önünde bir engel oluşturup oluşturmayacağı meselesi radikal solu fazla ilgilendirmiyordu.

PKK'nın Cepheden Saldırma Stratejisi

Kürt sorununun 1984'te Stalinist anlayıştan esinlenen PKK'nın silahlı mücadeleye geçme kararı almasından sonra son derece kanlı bir seyir izlediği biliniyor. PKK'nın Kürt kamusal alanında gerçekte sahip olduğundan daha geniş bir yer tutmasının bu alanın siyasi açıdan olgunlaşmış ol-

mayışı ve zayıflığıyla yakın bir ilişkisi vardır. PKK 1990'lı yıllarda Kürt ulusal hareketini fiilen tekeline almayı başarsa da, zaman zaman güç toplamak ve özellikle devlet karşısında muhatap alınabilir görünmek amacıyla ilan ettiği ateşkeslerle kesilen “topyekûn savaş” stratejisine rağmen ne Doğu illerinin bütününe kapsayan bir genel savaş durumu yaratmayı ne de bir dönem hedef olarak benimsediği bir tür *intifada* başlatmayı başarabildi. Benimsediği strateji Yakındoğu'nun en güçlü –bölgeye barış ve kalkınma getirmeyi başaramasa da en azından PKK'yı askeri planda yenebilecek kadar güçlü– ordusuna cepheden saldırmayı öngördüğü için aslında bir intihar stratejisidir.

1977'de kurulan ileri derecede askerileşmiş, Abdullah Öcalan tarafından yönetilen PKK, “üçüncü dünyacı”, köylü değerlerini yücelten bir ideolojiye yaslanmakla birlikte yeri geldiğinde İslami mesajlar vermekten de geri kalmamaktadır. Programı kesin olmaktan uzaktır ve otonomi ve bağımsızlık talepleri arasında gidip gelmektedir. En fazla önem verdiği husus tanınma arzusudur. İçindeki en ufak muhalefet derhal tasfiye edilir; bu tasfiyeler Paris'in ve Stockholm'ün bazı mahallelerinde bile yaşanmaktadır. Mali kaynaklarından bir bölümü, Türkiye'de olduğu gibi Avrupa ülkelerinde “aidat”, “devrimci vergi” ya da “bağış” adı altında baskı ve şantajla toplanan paralarla uyuşturucu kaçakçılığından elde edilmektedir. Eylemleri Peru'daki Marksist “Aydınlık Yol” örgütünün kullandığı yöntemleri hatırlatmakta, hedef alınan kişilerin başında “köy korucuları”(karıları ve çocuklarıyla birlikte), güvenlik kuvvetleri (subay ve er farkı yapılmadan), öğretmenler ve bazı devlet görevlileri (memurlar, mühendisler) gelmektedir. Bazı tahminlere göre 1999-2000'de askeri bakımdan zayıflamaya başlamadan önce yirmi bin kadar silahlı üyesi bulunmaktaydı.

Abdullah'ın kısaltılmış biçimi olan “Apo”dan türetilen deyimle “Apocular” denen, çoğunlukla safdil ve yolunu şaşırmış gençlerin kafa yapısı 1960'lı yıllarda donup kalmış gibidir. Devrimci romantizm, en basite indirgenmiş şekliyle Marksizm, “yeni bir toplum ve yeni insanı doğurtacak” denen şiddete tapınma, Türkiye'nin “emperyalizmin kalesi” olduğu inancı, yalnızca Kürdistan üzerinde değil Ortadoğu'nun bütünü üzerinde kendine rol biçen bir megalomanın şahsında hiçbir açıdan tartışılmayan şe-

fe mutlak itaat gibi özellikler bir araya geldiğinde karşımıza tam bir “tüpte büyütülmüş” mikrototalitarizm çıkar. Örgüt tarafından cezalandırılma korkusu ve merkezi iktidara duyulan infial, açık ya da örtülü olarak örgüte katılma gerekçesini oluştururken yerel halkın tarafsızlığı da belirli bir rol üstlenir. PKK’nın özellikle askeri geri çekilme dönemlerinde –yani yeniden güç toplamak amacıyla askeri bir taktik olarak– tek taraflı ilan ettiği ateşkesler ya da askeri alandan “siyasi alana” geçildiği yollu açıklamalar, gerçekte kabul edilmesi imkânsız görünen –zira kabul edilse, ardından başka talepler gelecektir– “muhatap alınma” arayışına yönelik adımlardır; inandırıcı değildir, demagojik olmanın ötesine gitmez.

PKK’nın 1984-1999 arasında Ankara’yla çıkar çatışması içindeki Suriye gibi bölge devletleri tarafından korunduğu açıktır. Öcalan’ın 15 Şubat 1999’da Kenya’da yakalanması ve yargılanması⁵ ne Kürt dosyasının bütününden ne de PKK’nın buradaki özel yerinden soyutlanabilir. Ayrıca bu dosyanın bölgesel boyutu iç boyutu kadar önemlidir. Ne yazık ki Kürt gerillasına Ankara’yla olan çıkar çatışmalarında kullanılabilecek bir koz olarak bakan ve destek veren Suriye, İran ve Yunanistan’ın taşıdığı sorumluluk, Batı Avrupa’da da ya görmezlikten gelinmiş ya da bilerek örtbas edilmiştir.

Türk hükümetinin Şam üzerinde uyguladığı baskı 1998’in ikinci yarısında arttı ve Hafız El Esad’ı –Kürt sorununun kazandığı yeni boyutun Suriye topraklarını da etkileyeceğinden çekindiği için olsa gerek– Öcalan’ın ardındaki desteği çekmeye zorladı. Suriye’den ayrılan Öcalan önce, Lefkoşa yetkilileri tarafından verilen gerçek/sahte pasaportla Atina’ya, oradan Moskova’ya ve en sonunda da Roma’ya gitti. Roma’nın PKK liderini Türkiye’ye teslim etmeyi reddetmesi İtalya’yla Türkiye arasında bir krize yol açtı. Bu dosyanın ikincil paradokslarından biri de, Hafız El Esad’ın ve *Mohabarat* teşkilatının perde arkasından Türkiye’yi destabilize etmek için oynadığı roldür. Gerçekten de, Suriye diktatörü yalnızca Arap dünyasında değil Batılıların gözünde de saygın bir kişi muamelesi görürken bir yandan da Anadolu’da sabotajlar düzenlemekten, Suriye *alaouit*’lerinin kültürel bakımdan yakın oldukları Alevileri kıstırtmaları için entrikalar çevirmekten geri durmuyordu. Yunanistan ve İran da PKK’ya siyasi, bazen de askeri destek sağlamıştı. Bunun kanıtları arasında Kenya serüveni için

içinde olduklarını ortaya çıkarınca bazı Yunan bakanların –özellikle Teodor Pangolos’un– büyük yankı uyandıran istifalarını ve sözüne güvenilir bir siyasetçi olan Bülent Ecevit’in yaptığı Tahran’daki bazı radikal yöneticileri suçlayan açıklamaları sayabiliriz.

Geçmişindeki ağır sorumlulukların yükü, ülke dışında çeşitli entrikalara alet olması, yöneticilerinin zihniyeti ve uygulamaları nedeniyle PKK’nın (bir dönem Kongra-Gel adını aldıktan sonra tekrar eski ismine döndü) geçmişte işgal ettiği siyasal yeri yeniden edinmesini sağlayacak meşruiyeti artık kalmadı. Öcalan’ın mahkemesi sırasında hayatını kurtarma derdine düşerek ileri sürdüğü, aracılık rolü istemesinin tek nedeninin isyancılarla devlet arasındaki çatışmaya barışçıl bir çözüm bulmak olduğu yollu sözler samimiyetten yoksun bir manevra olarak algılandı.

Devletin Yanıtı

Bir ulusal kurtuluş mücadelesi bağlamında doğmuş, ister istemez milliyetçi bir düşünce olan Kemalizm ulusu şoven ve ırkçı biçimde tanımlamamıştı ve kapsayıcıydı. Mustafa Kemal’in Turancılık ve Türkçülük karşısındaki mesafeli duruşu bölgesel ve uluslararası stratejisinin ipuçlarını vermenin yanı sıra görece ılımlı, açık bir yaklaşıma da işaret ediyordu. Kuşkusuz, siyaset alanı bugün de Mustafa Kemal’in bu vizyonunun izlerini taşımayı sürdürmektedir; ancak soğuk savaşın son dönemlerinde sahneye çıkan aşırı milliyetçi bir akımın özerk biçimde ya da 1980’lerden itibaren ülkeyi yönetmiş olan iki sağ partinin kanatları altında var olduğu ve tabanını gözle görülür biçimde genişlettiği de açıktır. Yeryüzünün her yanındaki askeri kurumlar gibi “toprak bütünlüğü” söz konusu olduğunda hassaslaşan ordu da Kürt sorununa demokratik bir çözüm bulunması fikrine kuşkuyla yaklaşmaktadır.

1960’lı yılların sonunda CIA’nın lojistik desteğiyle kurulan ve devlet içinde devlet olma özelliği kazanan bir kontrgerilla örgütü “devrimci durumu”¹⁶ önleme iddiasındaydı. Boşaltılan ve yakılan köyler, yerel halkı göçe zorlamak için yapılan baskılar gibi gerek Türk gerekse uluslararası insan hakları kuruluşlarının kınadığı çeşitli insanlık dışı uygulamalar bu örgütün kullandığı olağan baskı yöntemlerinden bazılarıydı. Kürt aşiretler zaman

zaman kontrgerilla –ve bağılı olduğu askeri birim olan Özel Harp Dairesi– ile PKK’nın kısılcısı içinde kalmaktaydı. Örgütün başlıca hedefi olası bir Sovyet işgali durumunda direnişe ya da “iç ayaklanma” durumunda eyleme geçmek üzere gizli, silahlı örgütler oluşturmaktı. Mensupları silahlı kuvvetlerden ve aşırı sağ hareketlerden devşirilmekte ve genellikle CIA ajanları tarafından uluslararası bir çerçevede yetiştirilmekteydi. Birçok gözlemciye göre, kontrgerillanın 1960-1970 döneminde yükselen terörde parmağının olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Aynı gözlemciler askeri bir müdahaleyi meşru gösterecek bir kaos ortamı yaratmak için kontgerillanın çeşitli provokasyonlara giriştiğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, sonradan Sursurluk olayı gibi olaylara katıldıkları ortaya çıkan örgütler, Polis Harekât Timleri (PHT) ya da Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele Teşkilatı (JITEM) gibi İçişleri Bakanlığı’na bağlı, dolayısıyla siyasal sızmaya çok daha açık örgütlerdi. Pek çok gözlemci, Diyarbakır ve Batman gibi şehirlerde Kürt entelektüelleri ve gazetecilerinin öldürülmesi ve yargısız infaz olaylarının arkasında kontrgerillanın yanı sıra bu tür paramiliter örgütlerin bulunduğunu düşünmektedir. Daha ılımlı, yani ne PKK destekçisi ne de gözü dönmüş bir intikamcı konumundaki insanların da, cinayet söz konusu olduğunda bazen öç alma dürtüsüne karşı koyamadığını, bunun da şiddet sarmalını yeniden alevlendirdiğini belirtmek gerekir.

1987’de PKK’ya karşı oluşturulan bir örgütlenme de Kürt milislerinden meydana gelen “köy koruculuğu”dur. Böylece siyasi iktidar korucuları belirleyip silahlandırarak, devlet otoritesinin bir bölümünü devlet dışı kuruluşlara (elli bin dolayında kişi) devretme riskini aldı. Ordu, jandarma ve polis beş binden fazla köy ve yedi bin dolayında çoğu dağlık araziye dağılmış mezrayı kontrol altında tutmak gibi imkânsız bir çaba içinde yıprandı. Genellikle kabul gören tahminlere göre, “askeri mantık” gereği ve meşru müdafaa adına devlet, yirmi yılda, yaklaşık yüz milyar dolar, toplum da otuz beş bin insan kaybetti.

“Kürt kozu” etrafında oynanan bölgesel oyunda Türkiye’nin rahatsızlık yaratma kapasitesini bölgedeki başka aktörlerin yaptığı kadar ya da aynı biçimde kullanmadığı altı çizilmesi gereken bir olgudur. Anlaşıldığı kadarıyla, aşırı milliyetçi harekete yakın unsurlar 1980’li yıllarda devlete,

onlarcası Batı başkentlerinde öldürülen Türk diplomatlarının katillerini, özellikle bir ayağı Beyrut'ta bulunan Ermeni terörist örgütü ASALA'yı "cezalandırmak" amacıyla "hizmet sunmaya amade" olduğunu bildirdi. Gizli servislerin bir bölümü bu teklifi kabul etti; ancak bu çevrelerin "yerine getirdiği hizmetler" daimi bir devlet görevi haline dönüştürülmedi ve özellikle Susurluk kazasından sonra siyasal sınıfın önemli bir bölümü bu tür eylemlere karşı çıktı. Daha çok savunma amacıyla kullanılan bu yöntemleri PKK'ya barınak sunan Suriye'nin¹⁷ askeri yönden zarar verme kapasitesiyle ve Yunanistan'ın en ünlüsü Atina yakınlarındaki Lavrion'da bulunan askeri kampta –dışarıdan insani yardım için kurulmuş gibi görünse de– PKK militanlarını eğitmesi ve silahlandırmasıyla aynı kategoriye koymamak gerekir.

Devletin tedhiş gücünü kullandığı inkâr edilemeyecek bir gerçektir; ancak bu Kürt olsun, Türk olsun, siyasal aktörlerin de büyük bir sorumluluk payı taşıdığı gerçeğini ortadan kaldırmaz. PKK bir yana bırakıldığında da, Kürt milliyetçiliğini savunan aktörlerin (entelektüeller, siyasetçiler vb.) demokratik sürece kayıtsız kaldığını ya da çok az önem verdiğini teslim etmek gerekir. Bu da zaten mükemmel olmayan demokrasinin daha da zayıflamasına yol açmaktadır. Kürtler için olduğu gibi toplumdaki bütün tabi konumdaki insanlar için tek kurtuluş yolu olan demokratik ve siyasal ortamı genişletmek üzere uzun vadeli bir çaba gösterilmesi gerekir. Kürt halkının haklarını devletten bekleme ve verilmediği zaman da devleti şiddetle kınama biçimini alan pasif bir yaklaşımın yerleştiği görülmektedir. Demokratik alanı genişletme mücadelesi kolay değildir. Bu bir yandan devleti Kürt halkının taleplerini dile getiren bir siyasal muhalefetin kurumlaşmasını kabul etmeye zorlarken, bir yandan da dar anlamda etnik (ki, bütün Batı demokrasilerinde olduğu gibi Türkiye'de de anayasaya aykırıdır), dolayısıyla ister istemez ırkçı siyasal örgütlenmelere gitmekten kaçınmak demektir ve aynı zamanda devletten ileri derecede askerileşmiş bir örgüt olan PKK tarafından tehdit edilen siyasal muhaliflerin hayatlarını güvence altına almasını talep etmeyi, böylece PKK'nın kanlı stratejisinden uzaklaşmalarını sağlamayı gerektirmektedir. Gerek Türkiye'de gerek yurtdışında yaşayan Kürt entelektüeller PKK'nın mali, lojistik ve siyasal destekleri konusunda bilgi vermekten, yurtdışında yaşasalar bile örgütün baskı-

sından çekindikleri ya da bir tür milliyetçi havadan kurtulamadıkları için kaçınmaktadır.

Etnik temelli muhalefet hareketinin az çok demokratik bir ortamda askerileşmesinin en olumsuz sonucu, sorunu 20. yüzyıl sonunda siyasi parti kanalından ifade etmenin yolunu bulamaması ve marjinalleşmesi oldu. Nitekim, on beş yıldır Kürt milliyetçiliğini savunan siyasi partilerden (HEP,¹⁸ onu izleyen DHP ve HADEP¹⁹ gibi partiler) hiçbiri sıkıntıyı aşmanın bir yolunu bulamadı. Devletin içindeki ödün vermeye tamamen karşı katı kanatla²⁰ PKK terörünün kısılacında, bir anlamda “iki arada bir dere” kalan siyasi partiler, bu çizgiyi içtenlikle benimsediklerini varsayarsak, zor bir demokrasi mücadelesi vermek durumundadır. Her iki taraftan gelen çok sayıda tehdide göğüs germek zorunda kalan siyasi partilerin attığı neredeyse her adım bir provokasyon olarak algılanmaktadır. Nihayet, hemen hepsinin boğuşmak zorunda kaldığı yasaklanma, kapatılma, yeniden kurulma sürecinin son derece yıpratıcı olduğu da teslim edilmelidir.

Siyasi İslam

Türkiye nüfusunun % 99'u Müslümandır ve Mustafa Kemal ve izleyicileri, özellikle İsmet İnönü tarafından izlenen katı ve bazısı geri dönüşsüz kopuşlar “kentsel” seçkinleri dinden hatta maneviyattan uzaklaştırmış olsa da din, başta kırsal kesimde yaşayanlar olmak üzere halk arasında da ima etkili oldu ve olmaya devam etmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte bu kesim siyasi biçimiyle kamusal alanda yer aldı.

Yerel kültürün bir parçası olan İslam birkaç on yıl boyunca Kemalist laikliğin getirdiği kısıtlar içinde yaşadıkdan sonra yeni bir canlanış sürecine girdi ve kendine “yeniden İslamlaşma” olarak nitelenemeyecek daha gevşek bir ifade biçimi buldu. Türkiye’de demokrasinin geleceği, siyasal sistemin İslami (içinde bulunulan bağlamda ve genel olarak “İslamcı” terimini kullanmak abartılı olur) hareketi bünyesi içinde tutabilme kapasitesine bağlıdır. Öte yandan siyasi İslam da acaba, bugün az çok inandırıcı biçimde yapmaya çalıştığı gibi, rekabetçi mücadelenin kurallarına ve zorun-

luluklarına uyabilecek midir? Hareket seçmen kitlesinin beşte birini –genişlemiş halinde çok daha fazlasını– temsil etmektedir. Kuşkusuz, kışkırtıcı demeçler veren yöneticileri belirli bir sorumluluk payı taşıyan Refah'ın ve sonra da Fazilet'in kapatılması nedeniyle hareketin geçen yüzyılın son günlerinde karşı karşıya kaldığı saldırıya rağmen, tek tük birkaç olay bir yana bırakılırsa, militanlarının örneğin bir Cezayir'de yaşanandan farklı olarak teröre kayabileceklerinin işareti görülmemektedir.

Türkiye'deki siyaset ortamı seçim rekabetine açtığı alanla siyasi İslamın sahip olduğu tabanın genişliğini ölçmek için –bir kesimin seçim oyununa girmediği, bir kesimin de fırsatçılık ya da ılımlılık gibi saiklerle diğer muhafazakâr partilere sığındığı gerçeğini saklı tutma kaydıyla– bir imkân sağlamaktadır.

Öte yandan, 1980'li yıllarda izlenen ekonomi politikalarının ağırlaştırdığı sosyal eşitsizlik sorunu günümüzde büyük şehirler ve zengin turizm merkezlerindeki gösterişli tüketim biçimleriyle dar gelirli halkın geçim derdi arasında korkunç bir uçurum yarattı. Bu gelir farkının ürünü olan kırdan şehre göç olayı Türkiye'de hızlı olduğu kadar anarşik bir şehirleşmeye yol açtı. Büyük şehirlerin cazibesi, kırsal kesimde nüfus artış hızının yüksekliği ve piyasa ekonomisinin genişlemesi topraksız köylüleri tarım işçisine dönüştürmekte ve şehirleri işsiz yığınlarıyla doldurmakta. 1945-1965 arasında şehirlerin nüfusu % 230 oranında arttı. 100 binden fazla nüfuslu şehir sayısı 1945'te dörtten 1965'te on dörde, 1970'te ise yirmiye yükseldi.²¹ Kentsel nüfustaki bu muazzam artış ihtiyacı karşılayacak ölçüde konut inşa edilmediği için gecekonduların çarpıcı biçimde büyümesine neden oldu. İstanbul, Ankara ve İzmir'de nüfusun yarısına yakını gecekondu benzeri alanlarda yaşamakta ve yoksulluk üçüncü dünya ülkelerinde karşılaşılan boyutlarda olmasa da, sağlık ve sosyal hizmetler altyapısının yetersizliği dikkat çekmektedir.

Bu toplum sorunu siyasete, 1996 Haziran ayında Necmettin Erbakan'ı başbakanlığa taşımak şeklinde yansıdı. Türkiye'deki İslami hareket, farklı çizgilerden çok sayıda felsefi oluşum ve tarikatın yanı sıra, esas olarak belediyelerden hizmet bekleyen bir seçmen tabanına yaslanmaktadır. Dini olduğu kadar siyasi bir anlam taşıyan İslami hareket içindeki en güçlü ve en ünlü örgütlerden biri, adını bir din adamı olan Fethullah Gü-

len'den alan "Fethullahçı" oluşumdur ve kendini parti olarak tanımlamasa da bir tür siyasi bir parti gibi örgütlendiği, diğer siyasi partiler ve hatta ordu üzerinde nüfuzu olduğu söylenmektedir. Ancak, siyasal ve sosyal anlamda çoğulcu bir sisteme sahip olan Türkiye'de "İslamcılık" sorunsalının Cezayir ya da İran'da karşılaşılan türde olmadığı çok açıktır.

Gerçekten de, Müslüman dünyaya ait birçok toplumdan farklı olarak Türkiye'de radikal İslam bugüne kadar kendini siyasi terörle ilişkilendirmemeye özen gösterdi. Gene de, 1990'lı yılların sonunda bu saptamayı çürüten bir gelişme yaşandı ve Hizbullah hareketine bağlı onlarca kişinin PKK militanlarının yanı sıra laik oldukları bilinen ılımlı şahsiyetleri ya da dini bir duyarlılık taşımakla birlikte şiddet stratejisini reddettiği bilinen kişileri öldürmekten sorumlu olduğu ortaya çıktı.

"Türk Modeli Demokrasi" Diye Bir Şeyden Söz Edilebilir mi?

Kemalizmin dikkat çeken bir özelliği, içinde taşıdığı belirsizliktir; aynı anda hem otoriter bir reformizm hem de Batı tipi liberal demokrasi özlemini ifade etmektedir. CHP bu iç çelişkileri yansıtmaktaydı; önceleri reformist dayatmacılığın aracı olan "parti-devlet" kimliği öne çıkarken, sonradan belirli bir siyasal liberalleşmenin ifadesi ve taşıyıcısı oldu. Seçkinler tarafından elde edilen belirli bir demokrasi biçimine, 1950'den itibaren piyasa ekonomisine koşut olarak yavaş yavaş şekillenen sivil toplum sahip çıktı. Bu iki gelişme arasında muhtemelen yakın bir ilişki vardı.

"Türk demokrasi modeli" diye bir şeyden ancak sınırlarının altı çizilerek söz edilebilir. Öte yandan bu modelin Türkiye'yi elli yıldır içinde yer aldığı bölgenin diğer ülkelerinden ayıran kayda değer kozları da vardır. Bunların başlıcaları, her düzeyde seçimlerin düzenli aralıklarla yapılması, belirli bir hareket serbestliğine sahip çok sayıda siyasi partinin varlığı, normal zamanlarda sansüre uğramayan çoğulcu bir basın, görevlerini icra ederken görece bir bağımsızlıktan yararlanan yargıçlar, İslamın demokratik oyuna taraf olabilmesidir. Rasgele saydığımız bütün bu özellikler kendine özgü yanları olan bir siyasal sistemi oluşturan parçalar; kuşkusuz, sistemin birçok parçasının ithal edilip sonradan özümsemişi doğrudur ama bütünüyle "ithal ürünü" olduğu da söylenemez.

Türk sivil ve askeri seçkinleri, eleştirel yaklaşımlardan çok, kişi tapınmasına yatkın olduğu için 20. yüzyılda Türkiye toplumuna damgasını vurmuş olan Mustafa Kemal'in ölümünün üzerinden yetmiş yıl geçtiği halde, yurttaşlığa daha özgün ve günün şartlarına uygun biçimler bulmakta zorlanmaktadır. Türkiye ayrıca bölgedeki, Ankara'yla aralarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma çözülmemiş sorunlar bulunan otoriter rejimlerden ya da Batılı ülkelerin koruması altındaki rejimlerden gelen doğrudan ya da dolaylı baskılara maruzdur. Türkiye'nin istikrara kavuşması etnik sorununu şimdiye kadar olduğundan daha iyi yönetebilmesiyle, bunun için de, kendi içinde olduğu kadar komşularıyla belli mutabakatlara varabilmesiyle mümkün olacaktır.

Bugünkü sıkıntılar aynı zamanda, evrensel anlamında kullandığımız, modern de denen merkeziyetçi cumhuriyet sisteminin kendisinden kaynaklanmaktadır. Avrupa'da geliştirilen ulus-devlet modeline dayalı bu sistemin çıkmazları Türkiye'nin içinde yer aldığı bölgenin istikrarsız koşullarında daha da görünür hale gelmiştir. Ancak, tarihsel olarak güçlü bir devlet geleneğine yaslanan, Osmanlı'nın son dönemlerinde önce Jön Türklerin sonra da Kemalistlerin düşünce ve eylemleriyle yeniden şekillendirilen ve yıllardır temsili ve parlamenter bir sistemin sağladığı meşruiyete sırtını dayamış olan bu sistemin onu yıkmak isteyenlere kolayca teslim olacağını düşünen Kürt gerillaları ve yurtdışında yaşayan bazı Kürt entelektüelleri ya çok safdildir ya da hayli cahil ve özellikle Batı Avrupa'da olduğu gibi, başkalarını tanıtmaktan acizdirler. Türkiye'nin parçalanması tehdidinin yol açacağı direnişin çok şiddetli, yaygın ve kitlesel olacağı öylesine açıktır ki, salt bu nedenle ülkenin parçalanması ihtimal dışıdır.

Gene de, devlet ve toplumun bir yandan demokratik sürece ve Kürt halkının "davasına" herhangi bir katkıda bulunma şansından yoksun olan bölgesel aktörlerin rahatsız etme kapasitesini kınamayı ve tecrit etmeyi sürdürürken bir yandan da Kürt halkına kimliğini, dilini (dillerini), kültürünü, geleneklerini koruyarak ve siyasal katılımını güçlendirerek yaşama imkânını tanıma kapasitesine sahip olup olmadığı, yanıtı bugünden verilemeyecek bir sorudur. Yüzyıllardır pek çok etnik grubun yan yana yaşamayı sürdürdüğü ve "Türklük" denen şeyin etnik bir değer olmaktan çok bir dil ve kül-

tür unsuru olarak öne çıktığı Anadolu potasında köklü bir geçmişe dayanan tarih ve siyasetin Kemalist modelin kökeninde yatan jakoben modeli yumuşatmayı başarması pekâlâ mümkündür.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

NOTLAR

- Blz. Artun Ünsal, *Parti ouvrier de Turquie*, yayımlanmamış Fransız devlet doktorası, Paris I Üniversitesi, 1970, s. 473-478.
 - 2 Susurluk olayının ayrıntıları için bir sonraki bölüme bkz. s. 202-204.
 - 3 Alain Rouquié, "Avant-propos", A. Rouquié (der.), *La Politique de Mars*, Sycomore, Paris, 1981, s. 13.
 - 4 *l'Etat absolutiste*, Maspero, Paris, 1978, c. II, s. 203.
 - 5 Jean-François Bayart ve Semih Vaner, "L'armée et le théâtre d'ombres kémaliste (1960-1973)", Alain Rouquié (der.), *La Politique de Mars*, age, s. 41-69.
 - 6 Ordunun yardımlaşma sandığı olarak 1961'de kurulan OYAK'ın sermayesi üyelerinin ödediği katkı paylarıyla, gerçekte subay ve astsubayların maaşlarından otomatik olarak kesilen aidatlarla oluşturulmuştu. Sonradan başta Renault olmak üzere yabancı sermayeyle de ortaklık kurarak bir holdinge dönüşen OYAK'ın ondan fazla şirkette çoğunluk hissesi bulunmaktadır.
 - 7 Bkz. Levent Ünsaldı, *La Place privilégiée des forces armées dans le paysage politique turc (Une étude sur le pouvoir militaire en Turquie)*, doktora tezi, Paris, 2005. Bu çalışma, *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, (Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008) adı altında yayınlandı.
 - 8 "The Development of Parties in Turkey", J. La Palombara, M. Weiner (der.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, Princeton, 1966, s. 112.
 - 9 AP, DP'nin mirasını paylaşma konusunda iki partiyle rekabete girişti: Yeni Türkiye Partisi (YTP) ve Demokratik Parti (DP).
 - 10 Bu dönüşüm, tahmin edilebileceği gibi, CHP'yi hayli sarstı. Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), 1967'de CHP'nin benimsediği merkez-sol çizgiye karşı çıkarak partiden ayrılan Turhan Feyzioğlu'nun kurduğu Güven Partisi (GP) ile, daha sonra partiden ayrılan başka bir grubun kurduğu Cumhuriyetçi Parti'nin (CP) 1973'te birleşmeleriyle oluştu. Çeşitli koalisyon hükümetlerinde AP'nin en sadık müttefiki olan bu parti, 1977 seçimlerinde sadece üç sandalye kazanabildi ve böylece siyaset sahnesinden çekildi.
- Lipset ve Rokkan'ın geliştirdiği paradigmda Avrupa tarihini dönüştüren ulusal devrim ve sanayi devriminin iki farklı çatışma ekseninde etkili olduğu varsayılmaktadır. Her birinin yol açtığı iki ana bölünme, ilk devrimle ilgili olarak devlet/kilise bölünmesiyle merkez/çevre bölünmesi, ikinci devrimle ilgili olarak da varlıklar/çalışanlar bölünmesiyle kentsel/kırsal bölünmedir. Bu bölünmelerden her birinin bir kanadına bir siyasi parti ailesi tekabül etmekte, sonuçta ortaya sekiz grubun muhtemelen bileşimlerinden oluşan bir sistem çıkmaktadır. Örneğin varlıklar/çalışanlar bölünmesi burjuva partileriyle işçi partilerini ortaya çıkarmış, merkez/çevre bölünmesi merkez partileriyle popülist partilere yol açmış, kilise/devlet bölünmesi Hristiyan-demokrat partilerle kilise kar-

şıtı partilere zemin hazırlarken, kentsel/kırsal bölünme köylü partilerinin oluşmasını ("kentsel" kanat Batı'da kendine özgü bir parti tipi yaratmış görünmüyor) sağlamıştır. Bkz. S.M. Lipset, S. Rokkan, "Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignment", S.M. Lipset, S. Rokkan (der.), *Party Systems and Voter Alignments*, Free Press, New York, 1967; D.-L. Seiler, *Partis et familles politiques*, PUF, Paris, 1980, s. 78.

Seçim sonuçlarına göre ANAP oyların % 45,1'ni (400 sandalyeli mecliste 211 sandalye kazanmıştı) alırken, onu % 30,5'le Halkçı Parti izliyordu. MDP oyların ancak % 23,2'sini alabilmişti.

- 13 Nitekim, 1995 seçimlerine oylarını arttıran Refah Partisi'nin % 21,32 oy oranıyla (6 milyona yakın seçmenden oy almış) birinci parti olması damgasını vurdu. 550 milletvekilini seçmek için, seçim çevresi olan il düzeyinde nisbi dağılım öngören yeni seçim yasasına göre yapılan bu seçimlere elli beş parti katılmış ancak, sandalye elde etmek için geçerli oyların % 10'unu kazanma zorunluluğu nedeniyle meclise sadece beş parti girebilmişti. Sağdan mecliste sandalye kazanan öbür iki parti, sırasıyla % 19,65 ve % 19,18 oy elde eden ANAP ve DYP'ydı. Sandalye sayısı bakımında 158 temsilci kazanan Refah'ı, sırasıyla 135 ve 133 sandalye kazanan ANAP ve DYP izlemekteydi. Meclise girebilen diğer iki parti, kalan 124 sandalyeyi aralarında paylaşan DSP ve CHP'ydı.
- 14 1991 seçimlerine Refah, % 10 barajını aşabilme amacıyla MHP ile geçici ve taktik nitelikli bir ittifak kurarak katıldığı için, seçim sonuçlarına bakarak parti tabanını teşhis edebilmek aynı derecede kolay değildir.
- 15 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 2005'in Mayıs ayında Öcalan davasının yeniden görülmesini talep etti.
- 16 Bu örgütün ilk çekirdeği 1952 yılında Ankara'daki *Joint American Military Mission for Aid to Turkey*'nin (Türkiye'ye Yardım İçin Amerikan Ortak Askeri Misyonu) bulunduğu binada, Seferberlik Tetkik Kurulu adı altında kurulmuştu.
- 17 5 Ekim 1998 tarihli *Yeni Yüzyıl* gazetesine göre, 1998'de PKK saflarında çarpışan elli iki Kürt kökenli Suriyeli canlı olarak ele geçirilmiştir. Aynı gazeteye göre PKK'nın beş bin silahlı militanından iki bini Suriyelidir. Şam otoritelerinin genç Suriyelileri askerliklerini PKK içinde dolayısıyla Anadolu topraklarında yapmaya teşvik ettiği ve bu gençlerin ailelerine Suriye devleti tarafından tazminat ödendiği de iddialar arasındadır.
- 18 Halkın Emekçi Partisi 1993'te yasaklandı.
- 19 1995 seçimlerinde HADEP Hakkari'de oyların yarısından fazlasını, Diyarbakır ve Batman'da (Sünni/Kurmanji Kürtlerin çoğunlukta olduğu iller) % 50'ye yakını aldı.
- 20 2003 yılında Anayasa Mahkemesi HDP'nin kesin olarak kapatılması kararını, Ceza Kanunu'nun 169. maddesine dayanarak oybirliğiyle aldı. Partinin kırk altı üyesine beş yıl süreyle siyaset yapma yasağı getirildi. Anayasa Mahkemesi nezdinde Halkçı Demokrasi Partisi, Halkın Demokrasi ve Özgürlük Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi gibi başka partilerin kapatılması için de davalar açıldı. Ruşen Keleş, *Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu*, Gerçek Yay., Ankara, 1972, s. 31.

DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM

Türkiye'deki sivil toplum kavramını tanımlamanın zorluğu, 1980-1990 arasında belirleyen pek çok heyecan, kavramlaştırma çabası ve alışılmışın dışında halk hareketinin belirlediği bir yoğunluk dönemi-ne gönderme yapmasından kaynaklanır. Bütün bunların siyasal sürece somut katkısının ne olduğunu, başlatılan eylemler ve bunlara bağlanan umutların ne derece etkide bulunduğunu kestirmek kolay değildir. Olgunun etkililiğiyle işe yararlığı arasında açık bir kopukluk vardır.

Bunu böyle söyleyince, çok sık karşılaşılan ve öteden beri çeşitli sap-tama¹ ve sorgulamalara yol açan, sivil toplumla bir yandan İslam, öte yan-dan Güneyli toplumlar² arasındaki eklenmenmenin niteliği sorunu mercek altına alınmakta, giderek sivil topluma oldukça belirsiz bir yer tanıyan de-mokrasise geçiş³ kuramının kendisi sorgulanmaktadır.

Bununla birlikte bu kavramın etkililiği ve Türkiye'de –ve Türkiye konusunda– yürütülen tartışma açısından meşruluğu zaman içinde kabul edilmiştir. “Sivil toplum” kavramı ilk kez 1980'li yılların başında ortaya atıl-dığından bu yana aşamalı bir seyir izledi: O yıllarda “sivil” askeri olana açık-ça karşı çıkmak anlamını taşıırken, bunu izleyen on yıl içinde Avrupa Birli-ği'yle ortaklık arayışları bağlamında gelen dış dinamiklerin de desteğiyle kapsamını genişletti. Tartışmaya sunulan yeni açıklama kategorileri⁴ hem yeni enerjileri tetikledi, hem de geleneksel sistemin tıkadığı siyasal eylemin yenilenmesine yol açtı. 1996-1997 kış aylarının önemli siyasal hareketlen-meleri sırasında, alışılmışı parti rekabetlerinin ötesinde değer kazanan yeni bir oluşum olan “toplumsal varlık” olgusu üzerinde uzlaşmaya varıldı, bu da sürece bir olgunlaşma görüntüsü verdi.

Peki o zaman, bugün hâlâ birçok gerekçe ve sav eşliğinde⁵ tartışıl-masına karşın 1999 Düzce ve Gölcük depremleri sırasında güncelliği an-la-şılan sivil toplum olgusu neden son siyasal gelişmeler içinde gündemden düştüğü izlenimi uyandırıyor? Neden askerin Şubat 1997'den sonra siyase-te etkin bir biçimde geri dönüşüyle tümüyle sukut etmiş gibidir bu kavram?

Neden Şubat 1997'nin halkçı hareketlerine sahip çıkmaya gerek görmeyen, ama iyi işleyen parti aygıtlarının –ucu ucuna da olsa– kazandığı 1999 seçimlerine⁶ hiçbir etkide bulunmadı? Sivilleşme olgusu “demokrat” aydınların bazıları tarafından abartılmış olabilir mi? Devletin direnme gücü yanlış mı hesaplandı? Ya da düpedüz Türkiye’de STK’ların işleyişindeki bir zaaf, giderek stratejilerinin tanımında bir belirsizlik mi söz konusudur? “Siyasete geçiş”ten söz eden siyaset bilimciler, sivil beklentilerin siyasal bir şekil alışındaki yavaşlıkta farklı zamanlamaların söz konusu olduğunu fark etmemiş olabilir mi? Batılılaşma ve modernleşme yolunda bir yandan gerçek bir ilerleme kaydederken bir yandan da uygulama alanında gecikmeler yaşayan Türkiye’nin özgül koşulları olduğunu mu teslim etmelidir? Ne olursa olsun, birçok İslam ülkesinde görülenin tersine⁷ Türk sivilleşme sürecinin oluşumunda İslami akımların hatırı sayılır bir yeri vardır: O kadar ki, 2002’de başa geçen hükümet bunu, öncüllerinden çok daha vurgulu bir biçimde, başat izleklerinden biri olarak kullanmıştır.⁸ Acaba siyasala geçiş bu çelişkili gelişmede mi aranmalıdır?

Sivil toplum olgusunun işlevsel değeri konusundaki kafa karışıklığını iyi gösteren bir veri, bu olguyu ölçmeye yarayan sayılardır. İlk STK rehberinde⁹ 65.000 dernek, vakıf, sendika, meslek odası ve benzeri girişimin dökümü verilir. Buna kooperatifler eklendiğinde sayı 100.000’e ulaşır; ne var ki, hakkında yeterli bilgi derlenen kuruluşların sayısı sadece 1794’tür. “Önde Gelen STK’lar” başlığıyla yayınlanan ve derlemeyi yapanların önyargısını yansıtan bir ikinci derleme,¹⁰ 69.385 (2001’de 78.864) kuruluştan yola çıkar ve bunların içinde temsil gücü olan sadece 473’ünün üzerinde durur. Gerçek sayılarla bu seçki arasındaki açık, bir yandan dernekleşmeye dayalı yaşam tarzının ülke tarihinde eski olduğunu, toplumsal yaşamın öteden beri her alanda kurulan bu gibi ortaklıklarla yapıldığını ortaya koyar” ama, öte yandan da bu gibi oluşumların katılımcılık, çoğulculuk, kendi kendini yönetme kavramlarıyla özdeşleştirilmesinin hem gözlemciler hem de doğrudan failer tarafından ne denli olumsuz değerlendirildiğini gösterir. Bu yüzden, bu gibi kuruluşların alternatif bir siyasetin oluşmasındaki işlevsellikleri açısından bakıldığında,¹¹ mevcut STK’ların sadece birkaçı günümüz anlayışına uygun bulunmuştur.

1980 Askeri Müdahalesinin Sonucu Olarak Devletten Kaçınma

Türkiye’de sivil toplumun doğuşu diye adlandırılmalan hareketliliğin odağında, devletten, onun buyurganlığıyla askerin hükümranlığından silkinmeyi amaçlayan bir süreç vardır. 1980 darbesinin katılığı ve askeri yönetimin siyasete getirdiği zorlamalar, o güne kadar tartışmasız bir şekilde siyasetin ekseninde yer alan devlete tepki göstermek, direnmek, giderek onun ayrıcalıklarını sorgulamak gereksinimini doğurdu. Bunun sonucunda da devletin karşısına, yetkilerini ondan almayan, uzun süre görmezlikten gelinen daha geniş ilgileri olan ve siyasetteki önemi gitgide artan bir toplumsal bünyeyi temsil edecek yeni bir siyasal aktör çıkarma düşüncesi doğdu.

Resmi söylemle duyurulanan ve bugün hâlâ iddia edilenin tersine, dramatik bir girişim olan 12 Eylül 1980 darbesi Kemalizme duyulan bağıllık nedeniyle yapılmadığı gibi, ilk Kemalist tasarının iflas ettiğini tescil etmeye yaradı. Bu tasan Birinci Dünya Savaşı’nın yenilediği bir bölgesel çerçevede kurulacak bir ulusal bağdaşıklık denemesiydi. “Bir arada yaşamak” anlayışıyla temellenen bu girişim, modernleşme ilkelerine –yani Kemalist reformlara– ve birkaç kuşaktır benimsetilmeye çalışılan Batılı ve pozitivist referanslara yönlendirilmiş olan bir *Turcus Politicus*ⁱ oluşturulmasıyla, ortak ve ulusal bir yaşam tarzına geçişi öngörüyordu. Ne var ki, 1970’li yıllarda yaşanan uluslararası bunalımlarla (1973 ve 1976’daki petrol bunalımları) bir dizi hem zorlayıcı hem de Türkiye’nin egemenlik güvencesi olan dış bağlantılar (NATO ve AİB) açısından gerginlik yaratan siyasal kararlar (1974’te Kıbrıs), oluşturulan yurttaşlık bağlarının sağlam dokunmadığını, 1973’te olduğu gibi siyasal çoğulculuğun ya da çok particiliğin karşısında direnç gösteremediğini ortaya koydu. Kurumsal düzen, seçim süreçlerine binen ağır baskılar nedeniyle temsil yetisinin eridiğini gördü ve yasadışılığa yönelmeye eğilimli siyasal aktörlerin tetiklediği çekim gücü dolayısıyla gözden düştü. Bu siyasal oyuncular mevcut kurumsal güçleri küçük düşürecek stratejiler oluşturarak, onların yerine, bir iç savaş mantığı içinde grup çatış-

i Siyasi Türk –ç.n.

malarına yol açan, sadece suikast ve cinayet “yasa”sını tanıyan aşırı uçların rekabet ettiği bir ortam ikame etti. Askerlerin 1980’de iktidarı ele geçirmesindeki amaç ilk elde elbette ki Kemalizmin çiğnendiğini göstermekti,¹³ ama bundan da çok, Kemalist tasarının iflasını sergilemekti. Kemalist tasarının ihya edilmesi adına yapacaklarının bir kopuşa yol açacağı ise bir süre sonra anlaşılacaktı.

“Sivil”in Umutsuzca Aranışı

İlk kopuş, 1980 müdahalesinin cumhuriyetçi kurumların işleyişini durdurmasının ardından siyaset alanında yaşandı. Müdahaleyi yapan cunta, ideolojik ya da sosyal uyumsuzlukların siyasete yansımaları anlamına gelen çoğulculuğun dışavurumunun ulusal bütünlük için bir tehdit oluşturduğuna içtenlikle inanıyordu; bu yüzden, resmi olsun olmasın parlamento, siyasi parti, sendika, dernek gibi bütün siyasal organları kapattı, önem taşıyan taşımaların siyasetin işbaşındaki bütün seçilmişlerini safdışı bıraktı ve kendilerine uyan kalıplara girmiş yeni siyaset seçkinleri oluşturma yoluna gitti. Aynı şekilde, bütün siyasal akımları bastıran ve bütün itiraz tohumlarını ayıklamaya yönelik sistemli bir baskı başlatıldı; ulusal sınırların dışına, genellikle Avrupa’ya sürgün, bütün bir kuşağı etkileyecek olan bu baskı mekanizmasının bileşenlerindendi. Ne ki bu uygulama bir yandan da sürgündeki muhalefeti düşünsel olarak besleyecekti.

İkinci kopuş Kasım 1982’de yürürlüğe giren yeni anayasa marifetiyle kurulan kısıtlayıcı yeni siyasal düzendi. Bu anayasayla yürütme güçlendirildi, tek meclise indirgenen yasamanın erişemediği bir konuma getirildi ve mümkün olduğunca cumhurbaşkanlığının vesayetine verildi. Yedi yıllık bir süre için seçilen cumhurbaşkanına da –Milli Güvenlik Konseyi’nin sivil karşılığı olan ve meclise sunulan önergelerdeki “Kemalist ve cumhuriyetçi” anlayışı tartmayı amaçlayan Cumhurbaşkanlığı Denetleme Kurulu ile güçlendirilmişti– yasamaya müdahale edebilen, ancak denetim dışı tutulan (md. 89) anayasal kurumlar bağlandı. Seçim yasası, küçük partilerin seçilmesini engelleyen % 10 barajı, seçim bölgelerinin şehirli oy oranını azaltacak şekilde yeniden belirlenmesi, oy kullanmanın yaptırımlarla zorunlu duruma getirilmesi gibi bir dizi hüküm içeriyordu. Temel özgürlükler güvence altına alınmıştı elbet, ama

“Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabiliyordu.”⁴ Yargı denetimi Anayasa Mahkemesi, Danıştay ve Yargıtay eliyle sağlanıyor, ancak Yüksek Askeri Şûra, Yüksek Savcı ve Hâkimler Kurulu gibi organlar bu denetimin dışında tutuluyordu. Anayasa on altı geçici maddesiyle, askeri iktidarın “olağanüstü durum” gerekçesiyle yasama, yürütme ve yargı erklerini elinde tuttuğu dönemin kararlarını meşrulaştırmış ve bazıları bugün hâlâ geçerliliğini sürdüren, siyasal partiler, seçim, gösteri, sendikalar ve basın yasalarıyla⁵ belli başlı siyasal etkinliklerin çok sıkı bir şekilde denetlenmesini hükme bağlamıştı. Böylece, halkın benimsemediği, siyasal tasarıyı devletin üstünlüğünün kabulüne indirgeyen, toplumsal boyutu “milli çıkarlar”a bağımlı kalan, kamu düzeninin korunmasına yönelik olmakla birlikte kamusal yaşamı siyasetten tümüyle kopartan, temkinli davranmak koşuluyla soru sorma ya da öneri getirme hakkını sadece basınla yeni kurulan parti ya da derneklerin içinden seçilen birkaç muhabata taniyan kötürüm bir siyasal düzen kurulmuş oluyordu.

Askerin siyasal inandırıcılığı açısından önem taşıyan bir başka kopuş da, iktidardakilerin kuralcı ve nesnel açıdan bakıldığında Kemalist referansların tümüyle dışında kalan siyasal düzenlerini kurarken, Kemalist amentüye büsbütün yabancı kalan iki ideolojik ve siyasal kaynaktan yararlanması nedeniyle gerçekleşti. Söz konusu iktidar bir yandan “Türk-İslam” kisvesi giydirilmiş İslami referansı, yeniden yapılandırılan kamusal ahlak ve siyasal hükümranlığın temel unsuru (Anayasanın 24. maddesinin okul müfredatına zorunlu din derslerini katması) durumuna getirirken, beri yandan da liberal bir iktisat görüşünü benimsedi: 24 Ocak 1980 kararlarıyla kendini gösteren iktisat alanındaki liberalleşme, hem ithalat ikamesi siyasetinden vazgeçilmesini hem de devletin ülkenin iktisadi gelişmesi üzerindeki denetiminden Peyderpey kopmasını öngörüyordu. Böylece, Kemalist değerlerin korunması keyfiyeti zedelenmiş oluyordu; bunun yanında, benimsendikleri sanılan ve genel geçer söylem içinde neredeyse evrensel bir simgesellik edinmiş olan resmi –Kemalist, milliyetçi, devletçi ve askeri–

referansların baskıcı olmak dışında siyasal tasarımın yenilenmesine veya yeni dinamiklerle zenginleştirilmesine fırsat vermeyeceği anlaşıncı, ulusal birliği milli nitelik kazandırılmış geleneksel değerler üzerinden yeniden yapılandırmak isteyenler, yetkeye saygı ve uyum gibi bir içerik taşıdığını düşündükleri İslama yöneldi. Sonuçta devleti yeni baştan kurmaya soyunanlar, onu günün birinde yıkımını isteyecek eğilimlerin etkisine açtı.

İktisadi liberalizme açılma, asker eliyle girişilen onarım işleminin bir başka çıkmazını ortaya koydu: Yeni siyasal süreçlerin, darbeyle gelen yasakları aşabilme doğrultusunda askerin önleyemeyeceği yeni bir etkinlik içermesi. Gerçekten de başlangıçta siyaset ve kamu düzeni alanlarına ilişmemek koşuluyla 1983 seçimlerine katılabilen bir sivil iktidarın başa geçmesiyle, yeni başbakan Turgut Özal'ın uyguladığı liberal ekonomiye dayalı siyaset, iktidardaki askerlerin ikincil saydığı alanlarda yetki kazanmanın ve girişkenlik göstermenin olanaklı olduğunu kanıtlamanın yanı sıra, finansman arayışındaki ülkenin –biraz da uluslararası alandaki gelişmelerin zoruyla– dışa açılmasının iç dengelerin sağlanması açısından önemini ortaya koyuyordu. Böylece başbakan, meclisteki çoğunluğuna indirgenemeyecek nedenlerle askere direnebilecek ve 1989'da cumhurbaşkanlığına yükselebilecekti. Öte yandan, iktisadi liberalizm ister istemez siyasal liberalizm anlayışını da beraberinde getiriyordu; bu anlayış işbirliği fikrine, alışverişin karşılıklı ödüne dayalı olduğu algısına, bir tasarımın başarıya ulaşmasının bireysel aktörün özerklik derecesiyle girişimciliğine bağlı olduğu fikrine temelleniyordu. Girişimcilerin¹⁶ –ve özellikle patronların örgütü olan TÜSİAD'ın– daha o dönemde demokrasiye yatırım yapmaya başladığına, bu tercihin zamanla daha da görünürlük kazandığına tanık olundu. Bu on yıllık dönemde iktisadi liberalizmin yanı sıra başka eğilimler, sözelimi uluslararası ilişkilere, Avrupa Birliği'ne katılmaya duyulan ilgi (en büyük tartışmalar Türkiye'nin adaylık isteğinde bulunduğu 1986-1987 arasında yaşanacaktır) ve elbette demokrasi söylemi, ulusala odaklanan görüşün geçirgenliğini artıracaktı. Türkiye'nin üye olduğu Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşların bu söyleme resmi yoldan destek vermesi, özgürlüklerin darbeyle başa geçen bir rejim tarafından kısıtlanmasını sert bir dille eleştirme si ve Avrupa Birliği ile müzakerelerin yeniden başlatılmasını Türkiye'nin

demokratikleşmesi önkoşuluna bağlaması nedeniyle de, demokratikleşme isteğine itiraz etmek artık pek kolay değildi.

Böylece küreselleşmenin getirdiği büyük değişimleri ve bunların ülke açısından sonuçlarını kestirebilmekten aciz, kurallara sıkı sıkıya sarılan, bütün toplumsal dönüşüm ideolojilerinde olduğu gibi Kemalist düşünceye içkin toplumsal değişim süreçlerinden habersiz bir yönetimin daralttığı siyaset alanına yönelen bu toplu eleştiriden, “sivilleşme ve sivilleştirme” düşüncesi etrafında oluşan ve siyaset alanının açılmasını isteyen yeni talepler¹⁷ doğdu. 1986’daki kısmi seçimlerden 1991 seçimlerine –1987 ile 1989’daki cumhurbaşkanlığı seçimlerini de ihmal etmeden– kadar geçen sürede tekrar tekrar gündeme getirilen demokrasi ve eski siyasi liderlerin serbest bırakılarak siyasete dönmesi konusundaki tartışmalar, ordunun siyasetteki yetkesinin sorgulanmasına yol açtı ve askerlerin iktidar mekanizmasının her alanından çekilmesi, kabul edilebilir bir evrimin ön koşulu olarak talep edildi. 1989’da askeri cuntanın başı Evren cumhurbaşkanlığı görevinden ayrıldı. 1991’de eski parti başkanları siyasete döndü ve içlerinden biri başbakan oldu. Kısacası, on yıl boyunca, demokratikleşme bağlamındaki her siyasal talebe “sivil”in aranışı damgasını vurdu. “Sivil” kavramına yenilikçi bir boyut kazandıran ve “medeni” anlamını yükleyen de demokratikleşme fikriyle olan bu özdeşliği idi.

1980’li Yılların Sonlarında “Toplum”un Keşfi

Daha belirleyici olacak ikinci bir eklemlenme, “toplum”u yeni siyasal düşüncenin merkezine konumlandıracaktı. Toplumsal boyut böylece, yeni siyasal eylem için önce yeni bir bilgilenme alanı, sonra bir direnme gerekçesi ve nihayet ayırdına yeni varılan çoğulcu içeriğiyle devlete seçeneğe oluşturabilecek yeni bir meşruiyet alanı oluşturunuyordu. Yerel ya da ulusal seçim stratejilerinde kullanılabilecek olması bu meşruiyeti daha güçlü kılmaktaydı.

1980’li yıllarda siyasetten uzaklaşması ve daha önceleri rağbet ettiği polemiklerden uzak durması istenen basının röportajlar, anketler, kamuoyu yoklamaları ve istatistiklerle etraflı biçimde belgeleyip öne çıkardığı toplumsal olgu, kültürel, etnik, dini (devletin bir tür yeniden İslamlaşmaya

yaptığı çağrı ciddi tartışmalara yol açacaktı), bölgesel ve sosyo-ekonomik alanlarda var olan, ancak o güne kadar bilinçli olarak geçirtilen bir çeşitliliği ortaya koydu. Basın bu alanlardaki dönüşüme ayna tutuyor, röportajlar ayrışan toplumsal duruşları, kadınlar, eşcinseller, Kürtler gibi yeni toplumsal kategorileri ortaya çıkartıyordu. Bütün bunlar birbirinden ayrı güzergâhlar izledikleri için zenginlik kaynağı olan ama, aynı zamanda, sistemin tıkadığı noktalarda aralarında kendiliğinden bir anlayış, dayanışma ve uzlaşma oluşturabilen toplumsal bir varlığa işaret ediyordu. Bu toplumsal çeşitlilik, anayasanın tanımladığı oybirlikçi siyasal düzenin isabetsizliğini sergilemekle kalmayacak, zamanla siyasal alanın hoşgörüsü gibi yeni parametrelere açılması ve “dayatıcı” zihniyetin yönetim düzeneklerinin aşılması için bir araç da olacaktı.

Gitgide daha etkinleşen STK’ların tanımlanmasına hizmet ettiği sivilleşme düşüncesini⁸ harekete geçiren şey, düşünmeye açılan, kendi değerlerini araştıran, bunları yeniden yorumlayarak kültürel mirasının çerçevesini kuran toplumun bilinçlenmesiydi. Bu ise, kendi kimliğinin –ya da onun belirlenmesine yarayan nirengi noktalarının– veya kendi kimliğinin gelişmesine yarayabilecek kategorileri belirleme hakkının bilincine varmak demektir. Bu süreç, mekânda değişiklik gösterebilen geniş bir toplumsal taban ölçeğinde gerçekleşti ve siyasal olmayan, önceden kararlaştırılmamış, kendiliğinden, bireysel ya da kolektif dışavurum biçimlerinden yararlandı. Bu sorumlu, yapmacıksız ve yurttaşlık bilincine yaklaşan bilinçlenme süreci, sonunda kendini ifade edecek ve değerlerini savunacaktı. Yavaş yavaş kamusal alana giren ve siyasal iktidar karşısında konumlanan bu yeni örgütlenme ve hareketlenme biçimi kendi farklılığını, giderek kendi tercihlerini vurgulamayı önemsiyordu. Olgunlaşma aşamasındaki toplum, sivil toplum olgusu sayesinde ifade aracını bulmuştu. Bu süreçte sivil toplum siyaset ötesi bir düzeyde ilerledi ve siyaset mekanizmasının kendisini yabancılaştırmasına izin vermedi; ama o aynı zamanda siyaset alanının bir uzantısı, iktidara seslenmenin ve onunla pazarlık etmenin bir başka yoluydu da.

Demek ki bir yanda Türk toplumunun özündeki çoğulculuğu yönetebilmekten ve etnik aidiyet, dini inanç ve gelişme derecesindeki farklılaşmaları aşabilmekten aciz olan, evrensellik ve bağdaşıklık üretmeyi üstle-

nirken bir yandan da marjinalleşmelere, şiddete, giderek yasadışılığa hatta teröre yol açan bir devlet söz konusuydu. Bu devletin şaşmaz merkeziyetçiliği toplumsal çelişkileri siyasallaştırmakta, yatay ilişkileri frenlemekte ve toplumsal zümrelerin özerkliğini önlemekteydi. Onun karşısında ise, demokratik ölçülere vurulduğunda tanım gereği meşru olan ve bu nedenle siyasal eylemi yenileyebilme yetisini taşıyan çoğul bir oyuncu ortaya çıktı. Gücünü “toplumsal mutabakat”tan alan siyasal bir karşıt gücün ortaya çıkışının anahtarı burada aranmalıdır. Söz konusu olan, maddi talepler yerine niteliğe ilişkin izleklerin işlenmesi beklentisini taşıyan ve o güne kadar hesaba katılmayan kavramları gündeme alan bir hareketlenmeydi; korporatif –sendikalar ya da mesleki birlikler anlamında– ya da belli bir kesimin sadece kendi çıkarını kollaması tarzında dışlayıcı olmayan, daha yaygın, daha kapsamlı kimlik ve yaşam tarzı beklentilerini dile getirmeyi ve siyasal talepler arasına katmayı öngörüyordu. Yaklaşımların, oyuncuların ve hak taleplerinde başvurulmuş yöntemlerin çeşitliliği, bir zamanlar hak arama süreçlerine damgasını vuran sistemli duruşun yerini aldı. İşlenen sorunsallar değişkendi; bazen uzmanlık derecesinde irdelenmiş tekil olaylara dayandırılmakta, bazen de eskiden etkin sayılan çerçevenin, örneğin ulusal ya da belli toplumsal grupların oluşturduğu çerçevenin dışına çıkılabilmekteydi. Hak talepleri, belli bir dosyayla ilgili olsa bile çoğu zaman örnek oluşturmakta ve –ekoloji gibi– genelleştirilebilen, dolayısıyla örnek olayın ilgilendirdiği kişilerden daha kalabalık bir çoğunluğun benimseyebileceği sorunsallarla ilişkilendiriliyordu. Eylem biçimleri de değişmişti: Almayı hedeflemek yerine ifade özgürlüğü, çoğulculuk gibi sürekli olarak yenilenebileceği bilinen konulara öncelik veriliyordu. Görüşlerdeki çeşitlilik, eşitlik ilkesine bağlı olarak, birbirinden ayrı ama hepsi de aynı derecede geçerli gerekçelerin devreye sokulmasına ve genel bir hareketlenme yaratılmasına yarayabilmişti. Bu görüşler, ortak bir tartışma forumunda irdelendikçe önem kazandı ve giderek örnek oluşturmaya başladı. Böylece, yeniden tanımlanan bir “ortak çıkar” anlayışına ulaşılmış oldu. Bu dönemde ayrıca bilimsel anlamda toplumsal tarihe yönelik *Toplum ve Bilim*, *Tarih ve Toplum* gibi dergilerin çoğalmasından ve tarihsel gelişme üzerinde durmuş Şerif Mardin, Niyazi Berkes gibi toplumbilimcilerin yeniden

okunmaya başlamasından da anlaşılacağı üzere, toplumsal araştırmalarda bir canlanmaya tanık olundu.

SİSTEM BUNALIMI

1991'den sonra bu sivil yapılanmayı tamamlayan bir evreden geçildi: Artık siyasal bir muhatap belirlemekle yetinilmemekte, onun gelişmeler nedeniyle işlerliğini yitirmiş ve başarısız kalan siyasal uygulamalara müdahalesi istenmekteydi. Türkiye'deki devlet anlayışına yönelen eleştiri, artık siyasal sistem bunalımını içerecek bir kapsama ulaşmıştı.

Daha önce de belirtildiği gibi, 1991 yılı herkesin umudu olan, askerin yönetim işlerinden tümüyle el çektiği bir siyasal vadenin gerçekleşme tarihidi. 1989'dan beri cumhurbaşkanı olan Turgut Özal bile iktidarının yıpranması ve uyguladığı iktisadi liberalizm programının olumsuz toplumsal sonuçlar vermesi karşısında dayanıklılığını kaybetmeye ve bu isyan günlerinde, demokratikleşme alanındaki bazı olumlu katkılarına karşın, gitgide askerin gölgesinde yükselen biri olarak görülmeye başladı. 1991 seçimleri eski seçilmişlerin yeniden yönetime gelmesine yol açtı; ancak, kamuoyu kısa sürede hayal kırıklığına uğrayacaktı: Bir kere, yirmi yıl önceki deneyimde olduğu gibi, siyasal rekabetin başlaması kazanılan oy oranlarını düşürüyor, zayıf meclis çoğunluklarına yol açıyor ve gerçek reformlara imkân tanımayan koalisyon hükümetlerinin siyasal pazarlıklar yapılarak kurulmasını kaçınılmaz kılıyordu. Aralık 1995'teki seçimlere kadar sürecek olan merkez sağla merkez sol arasında kurulan koalisyonların¹⁹ zorunlu kıldığı siyasal ittifak, siyasal tercihleri ister istemez taraflar için kabul edilebilir asgari ortak paydalara indiriyor ve her türlü ataklığın önünü kesiyordu; süregiden bir rahatsızlığa kaynaklık eden bu koalisyonların zorunlu kıldığı ödünlerin tek amacı da zaten, baştaki hükümetin varlığını biraz daha sürdürmesini sağlamaktı. Birbiri peşi sıra gelen koalisyonların hepsi de iyi kötü aynı siyaset tarzını benimsemişti.

1993'te Özal'ın ölümü ve Demirel'in cumhurbaşkanı olması, işbirliğine hiçbir şekilde yanaşmayan, tek ölçü saydıkları egolarının peşinden giden, dolayısıyla zorunlu koalisyonlar düzeneğine son verebilecek mantıklı birleşimlerin önünü kesen, sağ kanadın büyük oluşumları olan Anavatan

ile Doğru Yol partilerinin başına geçen genç ve yeni yöneticilerin arasındaki yıkıcı rekabet nedeniyle yeni hayal kırıklıklarına yol açacaktı. Bir süre sonra bir kısım yönetici, özellikle önceleri Müslüman bir ülkenin ilk kadın başbakanı olarak herkesce alkışlanan Tansu Çiller ile ilgili suistimal ve rüşvet kuşkuları doğdu. ABD hatta CIA ile bağlantıları ve eşinin çıkarıcılığı Çiller'in siyasal pırılısını kısa zamanda soldurdu. Siyaset seçkinlerinin bu rakısı sürerken, beklemede olan iktisadi bunalım ve özellikle Kürt sorununa hiçbir çözüm getirilmemişti. 1994'te IMF'nin önerdiği yeniden yapılanma planı, iktisatçı Çiller'in üzerinde bir soğuk düş etkisi yaptı.³⁰ Kürt sorunu konusunda ise baskıcı mantığın felç ettiği yaratıcılıktan yoksun sivil hükümetler, kaçınılmaz şekilde giderek daha baskıcı yöntemler uygulamayı as-kere bırakmayı yeğlemekteydi.

Bu gelişmeler bütün siyasal düzeneğin yeniden gözden geçirilmesini gerektirdi: Seçimler biter bitmez verdiği sözleri unutan, temsil yükümlülüğünü hiçe sayan ve karizmasını, hatta siyasal becerisini kısa zamanda yitiren siyasal sınıf, partizanlığı aşan suçlamalarla karşı karşıya kalacaktı. Ne var ki, bu zümrenin zaafının sergilenmesi, iktidarda kalmasına olanak sağlayan devlet mekanizmalarının suçlanması, başka bir deyişle herhangi bir duyarlı konuyu kuşatan güvenlik önlemlerinin, bütün çözüm arayışlarının zorunlu kıldığı sorumlulukları baştan frenleyen ayrıntı düşkünü bürokrasinin de suçlanması demekti. Değil mi ki herhangi bir özgüllükten söz etmek ayrımcılıkla suçlanmaya ve Devlet Güvenlik Mahkemelelerini harekete geçirmeye yeterliydi? Güvenlik paranoyasının yol açtığı ve kimilerinin kendi çıkarına kullanmayı bildiği yetki aşımalarına da karşı çıkılmaktaydı. Nihayet, kamusal yetkenin işleyiş mekanizmalarını biraz derinlemesine irdeleyen çalışmaları felce uğratan ya da derhal afaroz eden simge kutsallaştırmalarına da –bayrak, ordu, vatan, Atatürk'ün kişiliği konusunda olduğu gibi– karşı çıkılmaya başlanmıştı. İşte tam bu dönemde PKK azgınlığı ve saldırılarını artırdı.

Giderek artan bu huzursuzluk, zirvesine yirmi altı ilde ve Ankara, İstanbul gibi belli başlı büyük şehirlerde dinci Refah Partisi'nin Mart 1994 yerel seçimlerinde elde ettiği başarıyla ulaştı. (Aslında "büyükşehir" statüsündeki beş yerleşmede belediyeleri kazanan parti, Aralık 1995'te yapılan

genel seçimleri de kazanacaktı.) Siyasal rejimin Kemalizm karşıtı akımlar karşısında geçirgen olduğu da böylece ortaya çıktı; 1982 Anayasası'yla kurulan iktidar yapısının gelişmeleri karşılayacak ve öngörebilecek, birleştirici ve uzlaşmacı çözümler üretebilecek donanımdan yoksun acizliği, onu günün birinde uykusundan İslami bir yönetimle uyanmaya götürdü.

EYLEME GEÇİŞ: ŞUBAT 1997'DEKİ SİVİL GİRİŞİM

1996-1997 yıllarında gözlemlenen eyleme geçiş, sivil alanda kaydedilen ilerlemenin belli bir olgunluğa ulaştığını gösterdi; hukukun hiçe sayılmasına, siyasal mekanizmanın işlerliğini yitirmesine karşın hiçbir kurumun çözüm aramaması, sorumlu tutulduklarında ise seçilmişlerin devlet ayrıcalıklarına sığınmaları gibi durumlarda bu çıkmazdan çıkmak için artık açıkça söz alınmaya başladı. Birkaç özel çıkarın zarar görmesinden çok daha fazlasının yaşandığı gelişmeler karşısında, kamuoyu 1997 yılının Şubat ayında kolektif bir tepki verdi. Siyasete bulaşmayan, şiddete başvurmayan ve ışıkları söndürme gibi simgesel anlatım yollarını benimseyen bu tepki, herkes için bağlayıcı olan bir siyasal gidişin yeniden meşruiyet yoluna girmesi amacıyla veriliyordu. Söz konusu eylemin biraz karışık olan başlığı, "Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık", çözüm alınana kadar devam edecek bir sürecin tetiklenmek istendiğinin göstergesiydi.

Bu eylemi başlatan, Kasım 1996'da gerçekleşen basit bir trafik kazasıydı. Gerçekten de, Susurluk yakınında kazaya uğrayan bir otomobilin içinde bulunanların kimliği –içişleri bakanının yazlık konutundan gelen ve silah, para ve sahte kimliklerle dolu bir arabada birlikte yolculuk eden İstanbul'un eski emniyet müdürlerinden biri, Interpol'ün çoktandır aradığı halde resmi pasaport taşıyan bir katil, iktidarda bulunan sağcı partilerden birinin, aynı zamanda bir Kürt aşiret reisi olan ve on bin kişilik özel milisiyle PKK'ya karşı mücadele eden bir milletvekili– her şeyiyle ayrı olması gereken çevrelerin birbirine karıştığını, polisle yasadışı olanın, iktidarla mafya ayaktakımının, devlet hizmetiyle çetelerin ve her tür kaçakçılık işinin iç içe girdiğini ortaya döküyordu. O sırada iktidarda bulunan yeni İslami hükümet hemen bu soruna açıklık getirileceğini bildirdi ve yine hemen, başlatılan soruşturmalar devlet sırrı kapsamına alındı. Siyasal ik-

tidar, devlet ve onların yanı sıra Kürt sorununa ilişkin her şeyin sorulduğu ordu bu işe her düzeyde bulaşmıştı. İslami partiden bir milletvekilinin başkanlığında oluşturulan Meclis Araştırma Komisyonu'nun devlet bürokrasisi ya da içişleri bakanı hakkında soruşturma açması ise koalisyonun sonunu getirmek olacaktı.

1996'da gündeme gelen sivil toplum düşüncesi yeni değildi elbette. Ağustos 1995'te Türkiye Odalar Birliği'nin Doğu Ergil'e ismarladığı "Doğu Sorunu, Teşhis ve Gözlemler" başlıklı rapor benzeri girişimler cesur bulunmuş, ayrıca aciliyeti olan güncel sorunlar karşısında geliştirilmesi gereken yeni yaklaşıma yarı resmi, mesleki ve siyasal olmayan örgütlenmelerin dahil edilmiş olması da onaylanmıştı. 1996 yılının Haziran ayında BM Gelişme Programı çerçevesinde gerçekleşen gayet resmi bir etkinlik olan Habitat II toplantılarının yanı sıra, Türkiye'nin ilk "Sivil Forum"u açıldı. Renkli bir şölen ortamında deneyimlerini paylaşan binden çok yerli ve yabancı STK'yı bir araya getiren bu forum, bu kuruluşların ortak bir dil ve bilgi havuzu oluşturmasına yaradı. Azınlık haklarına yönelik talepleri dolayısıyla kaybolan kişileri –genellikle Kürt– protesto eden İstanbul'daki sessiz "Cumartesi Anneleri" eylemi gibi bazı çarpıcı eylemler, yurtdışındaki benzer eylemlerden esinlenmişti. Tarih Vakfı ya da Üçüncü Sektör gibi bazı örgütler, STK federasyonları gibi iş görerek bu hareketliliğe bir lojistik sağlamak, onu örgütlemek, bir araya getirmek, ona yeni düşünce alanları açmak ve hukuk bilgileri sunmak üzere seferber oldu. Bu bağlamda düzenlenen konferans, kolokyum ve sempozyumlar bugün hâlâ sürdürülmektedir.²¹ TÜSİAD gibi başka kuruluşlar da, itiraza yol açmayan bir meslek örgütlenmesi olmak sıfatıyla ve temsil ettikleri zümrenin seçkin ve ılımlı oluşunun herkeşçe bilinmesinden yararlanarak düşünülenleri kuramsallaştırmak istedi. Onların da var olan hareketliliğe katılması işin ciddiyetini artırıyordu. 1997'nin Şubat ayında TÜSİAD ezber bozan beş adet rapor yayınladı ve somut önerilerle doğrudan seslendiği ordudan, demokrasi oyununa saygı göstermesini istedi.²²

Böylece, gazetelerin basitleştirerek herkesçe anlaşılır duruma getirdiği ve gitgide yaygınlık kazanan bir sivil referansın oluşturulma süreci sırasında, Susurluk kazası büyük bir gürültüyle patlak verdi. Olayın yarattığı

yankının büyümesinin bir nedeni, Temmuz 1996'dan beri iş başında olan yeni İslamcı hükümete duyulan güvensizlikti. Bu aşamada harekete sivil dinamizmin damgasını vurduğu yolunda bir görüntü vardı ve "Bir dakika karanlık" eylemi de siyasal muhalefet tuzağına düşmeden, uzak görüşlülüğü olmayan, çözümleme yapamayan, ödün veremeyen, işbirlikçi bir suskunluk içindeki siyasetçilerin siyaset sahnesindeki yerini alacak yeni oyuncularını görme isteğinin ağır bastığını gösteriyordu. O dönemde "sivil toplum" niteliğini haklı kılan bu süreç, her şeyden önce yeni bir siyasal muhataba o güne kadar içinde yer almadığı siyasal bağlamda özerk bir yer verilmesi anlamını taşır. Bu muhatap, devletin karşısına sivil yapılanmanın gereği olan yeni bir temsiliyetin taşıyıcısı biçiminde çıkıyordu ve ona meşruiyeti veren de buydu.

DİNİ AKIMLAR VE SİVİL TOPLUM

Türkiye'deki bu sivil hareketliliğin özelliklerinden biri, İslamcı duyarlılıkları kendine çekmesi ve oluşumuna katkıda bulunanmalarına fırsat vermesidir; nitekim bazıları bugün hâlâ ona göndermede bulunur. Demek ki bu ülkedeki sivil toplum yapılanması, bazı Arap ülkelerinde olduğu gibi, bir kısım aydınının İslam düşüncesinin kabul etmediğini düşündüğü bir demokrasilik etiketini, sivil toplum fikri üzerinden üstlenmesi yoluyla gerçekleştirmiyor.

Türkiye'de dini akımların sivil toplum fikrine ilgi duymasının başlıca iki nedeni vardır. Bunlardan birincisi, daha önce de değinildiği gibi, 1970 yıllarına tepki olarak 1980'de yaptıkları darbeyle erki ellerine geçirenlerin öncelikle bağdaştırıcı olan içe dönük bir ideolojiyi yerleştirmek istemeleriydi. Siyasal iktidara karşı mutlak bir saygıyı öngören bu anlayış, tartışmaya açık dış kaynaklı ideolojilere fazlasıyla yatkın bulunan şehirli seçkinlere göre geleneksel seçkinleri öne çıkarttı, ilk ve ortaöğretimde zorunlu din dersleri dolayısıyla görüşlerini aldığı dini çevrelerin kamu alanında yükselmelerine vesile oldu. Devlet, oluşturmak istediği ulusal mutabakat söylemini bizzat dile getirdiği takdirde laik yapısı nedeniyle inandırıcı bulunmayacağını hesaplayarak, kendi koyduğu sınırlar içinde kalınması koşuluyla başta tarikatlar olmak üzere dini çevrelere çağrıda bulundu; onlar da böyle-

ce devletle kurdukları farklı ilişki sayesinde kamu alanına girdi. Devlet kendi dışındaki araçlara davet çıkartarak inanç yayabilecekleri özerk bir alan tanımakla, siyasal denetimin dışında kalan bir güçlenme hakkı da bağışlıyordu. Dindarlığa yatkın Özal hükümeti de bu çevrelerin sisteme alınmasını kolaylaştırmıştı. Bununla birlikte, laik devletin hukuken yasaklanmış akımları devreye sokarak dinsel bir izleğe dayalı ulusal bütünleşme çağrısı yapması halk tarafından benimsenmedi. Burada, sökümlü oldukça zor bir ideolojik bulanıklık söz konusudur; zira laiklik ilkesinden bu sapma, yadsınmaz bir referans olarak ilan edilen Kemalizmin ikrarıyla başa baş götürülmüştür (1982 Anayasası, md. 174).

Ne var ki İslamcı muhataplar, devlet tarafından davet edilmiş olsalar da, cumhuriyetin laik kaldığını ve kendilerine tanınan özerkliğin bazı koşullara bağlı olduğunu unutmadı.³³ Kendi istemleri dışında resmi ortama sürüklenen ve aldatılmış, ancak askerlere açıkça karşı gelemeyen laik çevreler tarafından derhal bir tartışmaya konu edilen bu dindarlar, devletin sunduğu çelişkili güvencelere bel bağlamaktansa toplumda kök salmayı yeğlediler. Siyasal iktidarın planladığı ama lojistik araçlarından yoksun olduğu dindarlığın bu dirilişine haklılık kazandırmak için, gerek doktrinden gerekse tarihten aktarılan bir dizi alıntı, bilgi ve yorumu kullanmaları istenen dindarların kamu alanındaki meşruiyetini sağlamak devletten çok topluma bırakılmıştı. Onlar da bu pazarlığı kabul ederken kendilerince bir teminat veriyordu: Altmış yıldan fazla sürmüş sekülerleşme sürecinin sonunda onlar da dini yenileme anlayışını benimsedi. Böylece, siyaset ötesi bir düzlemde etkilerini dağıtan ama yaşam biçimlerine ticaret alanı da dahil olmak üzere çeşitlilik kazandıran gazetecilik, kitapçılık, yayıncılık gibi etkinliklerle ortaya çıktılar. Bununla birlikte, dinci partinin seçim başarıları söz konusu olduğunda topluca seferber oldular.³⁴ Tesettür sorunu demokratikleşme adına ilk talepleri oldu ve birtakım derneklerin kurulmasına yol açtı.

İkinci neden, darbelere rağmen Türkiye'deki biçimsel demokrasi-nin yöneticileri belirlemek için seçimleri her zaman en meşru yol saymış olmasıdır. Seçimler 1973'ten başlayarak İslamcı siyasetçilere bazı kazanımlar sağladı. Bu kazanımlar ya 1973 ile 1978 arasında olduğu gibi koalisyon kurmak için parlamentoda desteklerine gereksinim duyulması veya doğru-

dan doğruya, yerel ya da ulusal seçimlerde sandalye kazanmaları şeklindeydi. Başka türlü söylemek gerekirse, Türkiye’de İslamcı hareket her zaman yasal yolu seçti ve İslamcı bir partinin kurulmuş olmasının yanı sıra, tarihler bazı hak ya da çıkarların elde edilmesi karşılığında daha çok sağ ya da merkez sağda bulunanlar olmak üzere bütün siyasal partilere destek verdi. Kurdukları ilişki ağlarına meşruiyet kazandırmak amacıyla değişik siyasal temsil kanallarına bu yüzden ciddi bir ilgi duydular. Genelde “sivil toplum” diye adlandırılabilen oluşum, kamusal alanda derhal işlevsellik kazanmalarına yarayan birikimlere sahip başta İslamcılar olmak üzere bazı dinsel gruplara çekici gözüküyordu. Gerçekten de dinsel cemaatlerin işleme biçimi, öteden beri ve sadece Türkiye’de değil, geleneksel toplumsal dayanışma, yardımlaşma ve eğitim konularında dernekleşmeye ve dini hükümlere uygun mesleki ortaklıklara dayandığı için, yatay ilişki ağlarının kurulmasına yatkındır. Türk laik kadrolarının tarihsel, siyasal ve ideolojik karşıtlığından etkilenmiş olan dini akımlar devletçiliğe karşı neredeyse doğal sayılabilecek eleştirel bir tavırla iktisadi liberalizmi –Refah Partisi örneğinde biraz çetrefil olsa da– savunurken, ideolojik katılığa (hedefleri ideolojik Kemalizmdi) ve buyurganlığa ise asgari özgürlükler (Müslümanlara inanç özgürlüğü) talebiyle karşı çıktı. Bunlar günümüzde yurttaşlığa dayalı demokratik söylemin terimleridir. Dindar çevrelerin bazılarının hem insan hakları izleklerini,²⁵ hem de “hükümet dışı” eylemin yeni uygulamalarını –ekoloji gibi yeni alanlara el atmadan da geri kalmayarak–²⁶ araçsallaştırmada gösterdiği ustalık dikkat çekicidir. Bu çevreler şimdiden “sivil” oyuncu olma gücünü kazanmıştır. Zaten yasalık zemininde demokratik söylem onlara buyrukçu boyutu dolayısıyla yerleşik Kemalist rejimi kınama; açık bir siyasal rekabet ortamında “alternatif” bir siyasal tasarıya meşruiyet kazandırma; nihayet, temel özgürlüklere saygı gerekçesiyle vicdan ve din özgürlüğüyle farklı olma hakkını, giderek teokratik Osmanlı İmparatorluğu’na dayandırılan tarihsel kimlik haklarını talep edebilme gibi üç olağanüstü fırsat tanımıştır.

Bugün sivil toplumun sözcülüğüne soyunan AKP, Avrupa yanlısı söylemini ağırlıklı olarak bu gibi gerekçelere bağlamaktadır. Sözgelimi, seçim beyannamesinde “Demokrasi ve Sivil Toplum” başlığı altında dile ge-

tirdikleri şunlardır: "...çoğulcu ve katılımcı demokratik siyasal sürecin sivil toplum örgütlerine açılması ve karar verilecek konularda ilgili toplum kesimlerinin görüş ve önerilerinin alınması sağlanacaktır.[...] Partimiz, farklı görüş ve kesimleri temsil eden sivil toplum örgütlerine eşit mesafede duracak, sivil toplum örgütleri arasında diyalogu ve işbirliğini destekleyecektir."²⁷ Bu maddenin eklenmesinin başlıca nedeni, Kemalist rejimden kaynaklanan ve dinden beslenen bir partinin militan bir laikliği savunan cumhuriyetçi bir rejimde meşruiyetini kabul ettirmesinin zorluğudur. Seçim sonuçları iktidara geçmek için vazgeçilmez bir mekanizma sayılsa da bu konuda yeterli garantiyi sunmaz. Nitekim, rejimin buyurgan yapısı gün gelmiş bu mekanizmayı hiçe saymıştır. Sivil toplum fikri, partinin bir süre iktidar aşınmasına karşı koyabilmesi için gereksindiği siyasal açılım, mutabakat arayışı, yetkeci bir rejim anlayışına karşı çıkış, kamusal özgürlüklerin tanınması, saydamlık ve siyasal ahlak söylemi, kamuoyuna saygı, merkeziyetçi devlet düzeninin dağıtılması, merkezi iktidara rakip iktidamların yükselişi ve toplumsal çoğulculuk, hoşgörü, yurttaşların çıkarları için karar mercilerinin rekabete sokulması gibi öğeleri içermektedir. Bu sivil toplum anlayışı kuşkucu bir devlete karşı gitgide özerkleşen bir toplumsal bünyeyi seferber etmek, ona gitgide daha geniş ve merkezi devletin el atamayacağı –yerel yönetim reformu gibi– meşruiyet alanları tanımak ve bu toplumsal bünyeyi siyasetin geleceği açısından salt ulusal olandan daha belirleyici çoğul bir muhatap durumuna getirmek gibi avantajlar da sağlar. Burada püf noktası % 99 oranında Müslüman olduğu kabul edilen ve özerkleşir özerkleşmez kimliğini meşru bir şekilde temellendireceği umulan bir toplum tasarımının öne sürülmüş olmasıdır. Başka bir deyişle burada amaçlanan, "sivil toplum"la siyasal iktidarı karşı karşıya getirmek, ama değerleri ve kültürel temelleri paylaşıldığına göre, kendini bu toplumun doğal merkezi olarak benimsetmektir. Bazı metinler bu amaçları açıkça ortaya koyar: "Toplumumuzun tarih içinde ürettiği sivil kültür ve kurumlar, devletin müdahale alanı dışında kalmalıdır" denmiş²⁸ ya da ulusal egemenlik, ulusal güvenlik ve ulusal çıkar gibi Kemalist sistemin olmazsa olmaz değerlerini aşabilmek için "...bürokratik devletçi yönetim anlayışını sürdürmeyi amaçlayan bu kavramların, bireyin hukukunu göze-

ten, halkın katılımını esas alan demokratik, sivil ve çoğulcu bir anlayışla yeniden ele alınmasından yana"²⁹ olunduğu beyan edilmişse de bu metinler hayata geçirilmemiştir.

SİVİL TOPLUMUN SINIRLARI

Konuya girerken, 1990 yıllarının başında patlak veren sivil hareketin 1997'den sonra eridiğini belirtmiştik; öyle anlaşıyor ki siyasal süreçte yeri kalmamıştır ya da süreç ona 1980-1990 yılları arasında üstlendiği rolü artık tanımamaktadır. Veya sivil oyuncuların kendileri siyasal süreçle ilişkilerinin aldığı şekli açıkça ortaya koyamamış ve bu yüzden de siyasal kararları etkileyecek stratejiler oluşturmamıştır.

Sivil hareketliliğin değerlendirilebilmesi için üç alanda inceleme yapılmasının önem taşıdığına inanıyoruz. Bunlardan birincisi, askerlerin Şubat 1997'deki müdahalelerinden sonra siyasetin yeniden merkeze yerleşmesidir. Müdahalenin etkisiyle, sivil hareketliliğin ortadan kaldırdığı sanılan ya da kaldırdığı kimi uygulamalar ve ölçütler siyasetin gündeminde yeniden yer almıştır. İkincisi sivil boyutla İslam arasındaki bağlantıya ilişkindir, çünkü bu iki alanın birbiriyle karıştırılması sivil alanın özerkleşmesini ve amaçlarını tanımlanması sürecini frenleyebilir. Asıl olan sonuncusu ise, sivil hareketin kendini asıl etkili olabileceği yere, kamusal alana göre tanımlaması gereği ve yetisidir; çünkü sivil hareket muhataplarının karşısında burada konuşlanacak, farklılığını ortaya koyup bunu yeni bir siyasal veriye dönüştürecektir.

Siyasetin Yeniden Devlete Odaklanması

1997'den sonra siyasetin yeniden devlete odaklanması, ordunun siyasal yaşama güçlü müdahalesi sayesinde gerçekleşti. Sivil hareketin yoğunlaştığı günlerde askerler 28 Şubat 1997 tarihinde iktidardaki koalisyona ve onun "dinci" başbakanına on sekiz maddelik bir liste sunarak, yazılanlara uymalarını salık verdi.³⁰ Bu açıkçası bir tuzaktı, çünkü kurumsal bir siyasal yetke olan hükümetten anayasada yer alan laiklik ilkesini hayata geçirmesi ve bu ilkeye ters düşen davranışları bastırması isteniyordu. Aslında askerler başbakan Necmettin Erbakan'ın siyasal sapmalarından çok, bir aydır sürmekte olan, daha önce örneği görülmemiş bir hareketlenmenin (ışık sön-

dürme eylemi 1997 Şubat'ı boyunca her akşam yinelen-di) yaygınlığı karşı-sında bu tepkiye gerek duymuştu. Bu hareket farklı görüşleri bir araya geti-riyor ve siyasal iktidar karşısında alınacak yeni tavrı kavramsallaştırıyordu.

Bu bağlamda ordunun sergilediği büyük ustalık, laik söylemi hare-kete geçirmek ve yaptığı müdahaleyi İslamcı bir hükümetin gerçek niyetle-ri (gerçekten de ne idüğü belirsiz sözler sarf ediliyordu), takiye yapma yete-neği ve iktidarı kendi çıkarlarına kullandığı konusunda herkesin paylaştığı bir kuşkuya dayandırmasıydı. Gerçekten de, siyasal sistemin yanlışları kar-şısında duyulan huzursuzluğu kendi lehlerine kullanmış ve kurumsal me-kanizmaların bilinçli ya da bilinçsiz olarak tıkanması karşısında kendi çı-karlarına sarılan pısrık sivil seçkinlerin sessiz kaldığı noktada kurtarıcılar kisvesiyle ortaya çıkmışlardı. Basın bile Milli Güvenlik Konseyi'nin sundu-ğu on sekiz maddelik önlem listesinin "sivil toplum"ca onayladığını yazı-yordu. Askeri müdahalenin siyasetin akışı üzerindeki etkisinin gerçek oldu-ğu, seçilmiş ve meclis çoğunluğuna sahip bir hükümetin istifasına yol aç-masından anlaşılır. Halk, 1980 darbesinin yaptıklarını bozan 1997 müda-helesini açık seçik vadelerin verildiği, sivil düzeni kesintiye uğratmaksızın gene de güçlü bir denetim uyguladığı, buyurganlığın sakıncalarını değil sa-dece yararlarını getirdiği için haklı buluyor ve memnuniyetle karşılıyordu.

Nisan 1999'da yapılan seçimlere kadar, siyaset ülke çapında dinsel hareketin bütün lojistik desteklerinin izinin sürülmesinin yarattığı uğul-tuyla kuşatılmıştı. İlk bakışta olayların raslantısal akışına bağlı görünen bu durum aslında çok daha kesin bir yapılanmanın eklemlenmeleriyle örtüşü-yordu. Osmanlı egemenlik döneminden başlayan ve 19. yüzyıldan bu yana sürdürülen müdahaleci ve dönüştürücü siyaset tarzının tarihteki birikimi "saltanatçı" denebilecek özgül bir siyasal kültür anlayışı getirmişti. Bu kül-türde siyasal eylem, iktidarın temellendiği ilkeleri belirleyen, önemli önce-liklere karar veren, kaynakları dağıtan ve yön verdiği siyaset alanını mutlak olarak denetleyen bir kişinin tekelindeydi. Cumhuriyet döneminde bu an-layış devlette somutlandı. Devletin kamusal aktörler, yetkili kurumlar, siya-sal partiler ve onları çevreleyen lobilerin üzerindeki mutlak denetimi genel-de benimsenir; çünkü söz konusu aktör ve kurumların siyasal eylemde bu-lunabilmesi, bu "merkezi" sürece katılabilmeleri, genel çıkar bayrağına sa-

nlabilmeleri koşuluna ve buyurganlık (tek parti) ya da rekabetçilik usulleri uyarınca (1950 sonrası) kullanacakları araçları bu yoldan elde etmelerine bağlıydı. 1990'larda yaşanan sivilleşme olgusu yeniliğiyle, devletin üstünlüğünü koruyabilme yeteneğini biraz hızlı unutturdu; cumhuriyetçi değerleri dinci akımlardan korumayı amaçlayan askeri müdahale ise unutulmaya yüz tutan bir siyasal tutarlılığı, tanımlı bir kutup olan devletle onun üstün çıkarlarına odakladı, siyasal oyuncularını da yeniden merkeze alınan bir karar sürecinin çevresine topladı.

Devletin çevresinde toplaşma olgusunun gerisindeki bir başka olay, Abdullah Öcalan'ın Şubat 1999'da tutuklanmasıydı; çünkü bu gelişme arada küçümsenmeye başlayan devlet yetkesinin yeniden öne çıkması olarak algılanmıştı.³¹ Sosyal demokrat solu, faşist eğilimli aşırı sağ ve liberal merkez sağ bir araya getiren karman çorman bir koalisyonu iktidara taşıyan Nisan 1999 seçimleri bunun kanıtıdır. Söz konusu koalisyonun başlıca başkanı, ortak eylemini milliyetçilik boyutu etrafında kurgulamasıydı (bu noktada Ecevit'in güven oylaması öncesindeki konuşmasını akla getirmek gerekir.) Devlet simgeselliğinin yeniden canlanması Ekim 1998'de "Cumhuriyet'in 75. Yılı" kutlamaları sırasında da görkemle sahneleniyordu.

Öyle anlaşıyor ki, genelde siyasal sisteme karşı birikmiş olan kuşku sivil hareketlilikten sonraki 1999 ve 2002 seçimlerine yansımıştı. Gerçekten de % 80 civarında bir katılımın saptandığı bu seçimler sonrasında değişen meclis çoğunlukları, seçmenin kendi geleceğini ilgilendiren konularda seçilenlere seslenmek için hâlâ oylama yöntemine güvendiğini ve istediklerine ulaşmak için seçim kampanyaları sırasında bol keseden vaatte bulunan klasik parti örgütlerinin iktidara gelmesini beklediğini gösteriyordu. Böylece, ister istemez siyasal sürece katılmayı sağlayan seçimler Türkiye'de siyasal rekabetin kendini ifade edebildiği ve seçmene seslenebildiği oldukça geniş bir hareket alanı sunabilmişti.

Bu durumda acaba "sivil" denen hareketlilik, iktisadi ve toplumsal dönüşümün yanı sıra 1996'da geçerlilik kazanan Gümrük Birliği'nin de etkisiyle AB ile hızlı bir yakınlaşmanın yaşandığı bir dönemde, siyasal tutarlılıktan uzaklaşılması karşısında duyulan kargınlığa indirgenebilir mi? Devlete duyulan gereksinim, birbirini izleyen sivil yönetimlerin beceriksizliği-

nin bir sonucu muydu? Nitekim bu dönemde kamuoyunun orduya duyduğu güven defalarca ikrar edildi; halkın % 71'i orduya, sadece % 6'sı siyasi partilere güvendiğini belirtiyordu.³³ Yine aynı dönemde Türkiye'de siyaset sosyolojisini ilgilendiren yeni bir kavram ortaya atıldı: Derin devlet! Bu kavram parti yandaşlığının ötesinde bütün siyasal yelpazede varlığı sezilen bir çeşit devlet "köktencilik"i ni tanımlıyordu.

Ne var ki, irdelemeye getirilen bu yeni boyut da sorunu çözmeye yetmez. Gerçekten de, 1999 ve 2002 seçimleri büyük bir katılımla gerçekleşmiş ve her seferinde –1994 yerel ve 1995 seçimleri dahil– çarpıcı sonuçlar sağlamışsa da, siyasal yenilenmenin bu denli sistematikleşmesi, her defasında eski sorumluluklardan muaf yeni partilerin ortaya çıkması, halkın o tarihe kadar iktidara gelmiş olan bütün yerleşik partileri dışlayarak onların yerine daha önce iktidarda bulunmamış, dolayısıyla “ta başından” değişim umudu verebilen bir oluşumu ne olursa olsun ve hangi koşullarda olursa olsun yeğlediğini gösterir. 1995'te kendinde keşfettiği İslamcı damardan (% 21,7 çoğunlukla) huzursuz olan Türkiye, 1999'da milliyetçi ve devletçi kesildi. 2002'de ise, mevcut düzene göre “dışarlıklı” olma özelliği taşıyan ve resmi ortamın koyu laikçiliğine rağmen kendini yenilemiş meşruiyetçi bir görünüm sunan İslami bir parti, “dinci”lerin % 20-21 civarındaki alışılmış oylarından daha fazlasına, % 34 oya sahip olmayı başardı. Gerçi bu iki seçim dönemi arasında sistem 1999'da, baştaki yönetimin beceriksizliğini sergilediği iki deprem deneyimi yaşadı; ayrıca 2000'de gerçekleşen mali bunalım 2001 Şubat'ında önce siyasal sonra da iktisadi bir veche kazandı, bu yüzden pek çok kişinin birikimleri yok oldu. Bankacılık sektöründeki suistimallerle siyasallaşmalardan sorumlu tutulan devlet bir kere daha mahkûm edildi. Bir sonraki seçimler bu olanlara yönelik bir yaptırım niteliğindeydi.

Sivil Toplum ve İslam

Değerlendirme yaparken yaşanan bir başka zorluk, Türkiye'de dinle sivil toplumun sürekli birbirine müdahale etmesinden ileri gelir. Bu müdahale siyasal olgunlaşmayı engellemek şeklinde de belirebilir, Türk topluma, onun kültürüne ve dolayısıyla çeşitli deneyimlerine sinmiş bir toplumsal boyut olarak da görülebilir.

Bazı STK'lar İslamın "sivil"leşmesi fikri karşısında derin kuşkulara düştü, çünkü değişik din akımlarının bu konuda gerçekten neyi amaçladıklarını kestiremiyorlardı. 1984'ten bu yana süregelen "türban" sorunu bu konudaki dinsel duruşların sonsuz çeşitliliğine örnektir. Ayrıca, çoğu dinci partinin ele geçirdiği –İstanbul gibi– belediyelerce kurulan İslami STK'lar, başlarda dikkat çektiyse de sonradan somut girişimler olmaktan çok reklam amaçlı görünmeye başladı.³³ Gerçi daha kuramsal bir düzeyde yürütülen ve oyunun kurallarına uyularak sürdürülen bazı diyalog girişimleri de oldu: Sözgelimi *Birikim* dergisi 1992-1993 yıllarında, bazı İslamcı aydınların öne sürdüğü "Medine sözleşmesi" örneğinde inanç çoğulculuğuna dayalı bir yönetim mutabakatı, başka bir deyişle her dinsel cemaatin kendi özgül hukukuna uygun kurallarla yönetileceği bir hükümet modeli tartışmalarına yer verdi. Ne var ki, AKP'nin iktidara gelişinden sonra kamuda sergilediği ve laikliği derine inen bir devlete karşı geliştirilen bir savunma stratejisi görüntüsündeki sivillik uygulamaları rahatsızlık yarattı. Bununla birlikte, bu konu kapanmış değildir, çünkü yönetimdeki parti olarak AKP kendine bağlı akımları, kendi toplumsal tabanını ilerletmek durumundadır ve bu bağlamda sivil söylem, resmi düzeyde devreye sokulan Barselona kriterlerine göre yerel güçlerin kazanılmasına daha elverişli demokratik açılımlar getirmektedir.

Türkiye'de, İslamiyeti özümsemiş toplumsal kültürle STK'lar arasında kurulan ilişki temelde dayanışma, hayırseverlik ve yardımlaşma amaçlı olma görüntüsü verir. Bu özellik kendini hem kamuoyunun algısında, hem de oyuncuların kendilerini çoğu zaman böyle bir amaca göre tanımlamasında belli eder. 1999 Ağustos'unda yaşanan deprem sırasında yönetimle Kızılay gibi yarı kamusal örgütler belli bir eylem planını tasarlamak ve onu eşgüdüm içinde yürürlüğe koymak konusunda yetersiz kalırken, dağcılardan oluşan bir örgüt mağarabilim alanındaki eğitimleri sayesinde olağanüstü bir yararlılık sergileyince, kamuoyunda belli bir STK imgesi oluştu. AKUT diye tanınan bu örgütün, basının oluşturup sonra da yaydığı robot-portresi (*Sabah* ve *Radikal* gazeteleri bunu bir yıl boyunca yayınlamışlardı) siyasetle ilgisi bulunmayan, sivil toplum örgütü olma iddiasında bile bulunmayan, ama zamanı gelince gereksinim duyulan yerde bulunmayı bilen, aciliyet ve yardım gerektiren durumlarda işbirliğini yardımlaşmanın

hizmetine sunan ve bütün gücüyle bütün zamanını bu işe veren bu örgütü bir gönüllülük, coşku ve teknik yeterlik örneği olarak tanıttı. Derneğin başarısı sadece işbirliğiyle sınırlı değildi; onun yol göstermesiyle devlet her ilde sistematik olarak afet önleme önlemleri aldı ve ilkyardım eğitimi veren birimler kurdu.³⁴

İslamla ilişkiye kültürel özümseme ve engel kavramlarının dışında bir başka açıdan bakmak yerinde olacaktır: Türkiye'nin devlet engelini aşacak siyasi bir referans arayışıyla sivil toplum düşüncesine yaşılmaya başlandığı sırada, ülkenin meslek ve mahalle yaşamına can veren tahmin edilemeyecek kadar çok sayıda dernek ve vakfın bulunduğu, dernekleşmenin toplumsal yaşamın temelinde olduğu anlaşıldı. Ortaklıklar kurmaya dayalı bu toplumsal doku, özünde dinsel olana yöneliyorduydu da Türkiye'nin sırasında harekete geçebilecek gerçek bir sivil tabana sahip olduğunu gösterdi. Üstelik, çoğu zaman devlete mesafeli duran ve özerk kalma gereğine inanan bu ortaklıklar yaygın söylem dolayısıyla önem kazanmış ve farkında olmadan kendilerini siyasal bir içerik taşıyan, geleceğe dönük yeni dinamiğin içinde bulmuşlardı. Bu yoğun ortaklıklar dokusu başlarda sivil bir hareketlilik olasılığını öne çıkardıysa da, söz konusu ortaklıkların kendilerini evrensel, katılımcı, demokrasi ve çoğulculuğa öncelik tanıyan bir siyasal zeminde tasarlamış olmamaları yüzünden, zamanla bu dinamiğin tıkanmasına da yol açabildi. Nitekim bunların varoluş nedeni çoğu zaman siyasal ve idari yöneticileri hedefleyen dar kapsamlı ve özgül beklentilerdi ve bütün güçleri bunların gerçekleşmesine harcanıyordu. Bu yüzdendir ki, kurumsal gerçekliklerinin ötesine geçerek demokratikleşmenin olmazsa olmazlarını benimsemeye tümüyle hazır olmayan bu sivil güce hak ettiğinden daha fazla önem verildi.

Ve nihayet, İslamın toplumsal, kültürel ve tarihsel boyutlarıyla ilişkilendirilebilen ve sürekli olarak gündeme gelen cemaatçilik sorununa değinmelidir: Türkiye'de toplumsal bağların hâlâ temelde kolektif olması; bunların gerisinde cemaatçi dayanışmanın, düşey tabiyet ilişkilerinin, yeni patrimoniyal ilişkilerin bulunması; davranışların algı ve tepkilerin bireyleşmesinden değil çeşitli gruplar arasındaki rekabetin birbirlerine karşı kullanıldığı ast-üst ilişkilerinden, aşiret bağlarından, belli bir öndere bağımlılık-

tan beslenmesi; hak taleplerinin genişletilmesi yerine bu hakların özel ve tekeli ayrıcalıklar olarak bağışlanmasının beklenmesi bu ortamda diyalogun gene merkezi siyasal iktidar, yani devletle kurulmasına yol açmaktadır. Buradan yola çıkılarak dile getirilecek paradoksal fikir odur ki, sivil toplum bazen sivil toplumu yok edebilir.

Kamusal Alan

Daha öncekilere ek olarak, kamusal alana tanıdığı statünün sivil hareketliliğin başlıca nirengi noktalarından biri olduğunu belirtelim. Bu alan tümüyle bağımlı olduğu devlet tarafından mı belirleniyor, yoksa STK'lara siyasal gelişmelerde ağırlıklarını duyurabilecekleri bir hareket imkânı tanınmıyor mu? Ve bunun koşulları nelerdir? Günümüzde devlet bu alan üzerindeki hükümranlığını ne ölçüde gevşetme isteği gösteriyor? Ya da başka bir açıdan bakmaya çalışırsak, sivil toplumun, kendisine siyasal yetke tarafından dayatılan alt-üst ilişkisi yerine müzakere ve mutabakata dayalı farklı bir denetleme/düzenleme alanı yaratma gücü var mı?

Kamusal alan, bireysel yol alışlarla kamu yönetiminin kesiştiği yerdir;³⁵ bireyin anayasanın kendisine tanıdığı düşünce, kanaat, dinsel inanç, vicdan sahibi olmak gibi temel hakları kullandığı ve ifade, yayın, dernekleşme, gösteri yapma özgürlükleri sayesinde bunları geliştirerek kendini bu özgürlükler dolayısıyla dışavurabildiği alandır. Burası kendisiyle aynı sav ve hakları kullanan başkalarının bireysel yörüngeleriyle, dolayısıyla çoğullukla karşılaştığı yerdir aynı zamanda. Ama bunun yanı sıra kamu yetkisiyle, onun kamu düzeni adına savunduğu ve özel çıkarların üstünde tuttuğu genel çıkar gerekçesiyle dayattığı siyasal tasarı dolayısıyla kurduğu denetim mekanizmasıyla karşılaştığı yerdir de.³⁶ Bu durumda Türkiye'de devlet denetimine bağımlı olduğu bilinen, giderek doğrudan devletçe oluşturulmuş bulunan bu ara alana, bireyler ve sivil hareketliliğin kazanamayacağı bir güçler çatışması dışında yaşanmanın yolu var mıdır? Onun tarafından yok edilmeden ya da dışlanmadan, siyasal olanla yeni bir diyaloga girebilmek için hangi konumun benimsenmesi gerekir?³⁷

STK'lar çoğu kez siyasetin dışında kalma, kendilerini pazarlık dışında tutarak müdahalede esnek kalmayı bir koz olarak kullanıp siyasal eylemi

etkileme ya da ona karşı önlem alma yolunu seçer. Ayrıca Türkiye’de var olabilmek ve kamusal alanda tutunabilmek için devlet tarafından tanınmayı bekleyen klasik tipteki örgütlenmelerin yinelenmesi istenmemektedir. Gerçekten de bu türden dernekler devletin, kendi ölçütlerini resmileştirmeleri karşılığında tanıdığı bir tekel hakkı ya da sağladığı sübvansiyon, yardım, vergi muafiyeti gibi maddi kolaylıklarla ona borçlu duruma düşerler ve zamanla, tekelleriyle maddi gelirlerini koruyabilmek adına siyasal yetkeye bağımlı olup her türlü rekabeti bertaraf etmeye sürüklenirler. Sonuçta tekeli korusalar da onları harekete geçiren ana düşüncüyü yaşatmak için gerekli etkileme gücünü yitirirler.

Genel olarak, konumlanmalar çok açık değildir ve tümüyle merkezi bürokrasiye dayalı olarak algılanan bir devletin karşısında sivil toplum belli bir dağınıklık içindedir. İlhan Tekeli’ye göre³⁸ 1990’dan sonraki STK’ların başlıca özellikleri, gönüllü bir eylemden yola çıkmak, iktidarla ilişkiye girmekten olabildiğince kaçınmak, yatay ilişkileri hiyerarşik türden düşey ilişkilere yeğlemek, kendi izlekleri konusunda dışlayıcılıktan kaçınıp dış katımlara açık olmak ve çoğulculuk adına farklılıklara fırsat tanımaktır. Tosun ise STK’ları dört ölçüte göre sınıflandırır: Devletten yana olup onun etkinliğini tamamlayanlar; devletle temas halinde olmalarına karşın özerkliklerini koruyanlar; devletle çatışmaya çalışanlar; nihayet devlete savaş açmamakla birlikte ondan kopuk olanlar.³⁹ Bunun ötesinde tutumlar, stratejiler son derece çeşitli olabilmektedir. Ayrıca, öyle anlaşıyor ki STK’ların Türkiye’de öncelikle harekete geçirdiği insanlar kozmopolit üst-orta sınıfa mensup, enikonu entelektüel birikime sahip şehirli seçkinlerdir. Bunlar kendilerine arka çıkan ve bazen de mali destek sağlayan yabancı muhataplarla ilişki içindedir ve etkinliklerinin bir kısmı bazen soyut kalan kavramsal söylemlere dayanır.

STK’ların kamusal alan karşısında nerede durduğu sorunu, çoğu zaman devletin onlara tanımaya hazır olduğu yerle koşulludur. Bu kuruluşların hukuksal çerçevesine bakıldığında, kamusal alanda hareket özgürlüğüne kavuşmaları için epey yol alınması gerektiği görülür.⁴⁰ Eğilim, yönetmeliklere ağırlık vermektir. Örgüt tiplerini, haklarını, çalışma koşullarını ve sınırlarını bürokratik bir işgüzarlıkla düzenleyen yasa fevkalade titizdir. Derneklerin ve vakıfların ayrı hukuki statüleri vardır. Buna karşılık, hukuki bir statü-

sü olmayan birçok hareket, meclis, birlik, girişim ya da platform bulunmaktadır. Federasyonlarla konfederasyonlar, kamu yararına kabul edilen kuruluşlar için geçerlidir. Ayrıca, izne bağlı olan etkinlikler üzerinde de bir denetim vardır; nitekim siyasal etkinlikler ya da siyasal bir partiyle bağlantı kurmak 1995 yılına kadar yasaktı. Üyelikler üzerinde de –memurlar ve öğrencilere yönelik– sınırlamalar söz konusudur. Derneklerin yabancılarla organik ya da mali bağlar kurması yasaklanmıştır. 1999’dan bu yana yasa metinlerinin değiştirilmesinden söz edilse de, bu makalenin yazıldığı tarih olan 2004’e gelindiğinde henüz somut bir değişiklik gündeme gelmemiştir.

Bütün bu kısıtlama ve zorlamalara rağmen, devlet konusunda bir seçimin yapılması söz konusudur. STK’lar sürekli olarak devletle işbirliği yapmaktan kaçınabilir mi? Temel dönüşümlerle baş etmek zorunda olan bir Türkiye’de sivil eylem kamusal siyasetlerin dışında kalan bir uygulama alanı bulabilir mi? Kamusal alanı bir iletişim alanı, dolayısıyla etkili olunabilen bir alan sayan Habermas modelinden⁴¹ oldukça uzaktayız. Nitel ilerlemeler sağlama (Toplum Kalite Yönetimi), yozlaşmanın üzerine gitme, yurttaşları koruma (Yurttaş Girişimi), bilirkişi kullanma ve itiraz etme hakkı, bütün bunlar siyasal muhataplar gerektirir. Ayrıca, tarafların eşit güçte olmadığı bir karşılaşmada tükenmemek, tersine kamusal yetkeyi ikna etmenin yollarını bulmak ve onunla işbirliği yapmak, bir paylaşım dinamiği geliştirmek ama gene de farklılaşmış bir eylem biçimini koruyabilmek söz konusudur. Bu bakımdan, 1999 depremleri önemli bir aşama sayılabilir. Bu depremler güvenlik konularında onca mızırmız ve bürokratik olan devletin olağandışı ve acil bir durum karşısında nasıl hazırlıksız yakalandığını, buna karşılık sivil sektörün hem uygulama (AKUT ve başka örgütler), hem de örgütlenme konusunda (“kriz masaları”, İstanbul’da ve afet bölgesinde “sivil eşgüdüm”) derhal gönüllülüğe dayalı bir seferberlik başlatabildiğini kanıtlamıştır.⁴² Bu depremler ayrıca gerek maddi gerekçeler gerekse siyasal eylemin yapılmasını ilgilendiren nedenlerle sivil sektörün devlete karşı ya da devlet olmaksızın işlemeyeceğini de göstermiştir. Sivil girişimler sadece devletin uygulamaya soktuğu ya da yardımcı olduğu eylemler yapıldığında etkili olabilir. Kamusal alandan siyasal alana doğrudan geçiş yapılabilir mi? Yapılamaz herhalde! Ama sivil eylemin olgunlaşabileceği, ya doğru-

dan ya da dolaylı olarak, becerisi veya yerinde müdahaleleriyle siyasal olanı etkileme gücünü edineceği asıl yer de orasıdır.

Böylece, sivil hareketliliğin geleceğini belirleyeceği anlaşılan üç temel sorunsalın ötesine gidildiğinde, var olan siyasal bunalımın üstüne gelen bir doğal afet dolayısıyla, sivil ve resmi sektörlerin birbirlerini kaçınılmaz olarak tamamladıkları düşüncesi belirmiştir. Bu sadece siyasal kararlar açısından değil, maddi nedenlerle de, sivil sektörün tek başına gerçekleştirmek için gereksindiği kaynaklardan yoksun olduğu bir eylemin yapılabilmesi için gereklidir. Ve şimdiden Türkiye'nin, aralarında yer sarsıntıları'nın da bulunduğu bir dizi sarsıntıya hazır olması gerektiği bilindiği içindir ki, STK'lar yavaş yavaş devletten sakınmak yerine daha ılımlı davranarak ve daha sıkı işbirliklerine girerek, son kertede ortak olabilecek sonuçlara ulaşmak için yeni stratejiler üretme fikrine alışmalıdır.

ÇEVİRİ: AYDA AREL

NOTLAR

- J. Ferrié, "Les limites d'une démocratisation par la société civile en Afrique du Nord", *Maghreb-Machrek*, sayı 175, Bahar 2003, s. 15-34.
- Bkz. "Démocratie et société civile. Une vue du Sud", *Revue internationale de politique comparée*, c. 9/2, 2002 içinde Olivier Roy, "Asie centrale, la société civile en débat" ve René Otaeyek, "Vue d'Afrique. Société civile et démocratie. De l'utilité d'un regard décentré".
- 3 Christophe Jaffrelot, "Comment expliquer la démocratie hors Occident", C. Jaffrelot (der.) *Démocraties d'ailleurs*, Karthala, Paris, 2000, s. 46.
- 4 Michel Camau, bir "eylem kategorisi"nden söz eder: "Sociétés civiles réelles et téléologie de la démocratisation", *Revue internationale de politique comparée*, c. 9/2, 2002, s. 214.
- 5 G.E. Tosun, *Devlet-Sivil Toplum İlişkileri, Türkiye Örneği*, Afa Yay., İstanbul, 2001; Stefanos Yerasimos vd., *Türkiye'de Sivil toplum ve Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul, 2000. *Sivil Toplum- Düşünce ve Araştırma Dergisi*'nin (İstanbul) 2003'ten bu yana yayımladığı dosyalara bakılabilir.
- 6 Bazı partiler gözde sivil oyunculardan bazılarının danışmanlığa getirmiştir. Seçimlere katılan yirmi bir partiye bir "temizlik" taahhüdü önerisi getiren seçim izleme komitelerinin oluşturulduğuna tanık olunmuştur. Nihayet, Özgürlük ve Demokrasi Partisi seçimlere kültür, sanat ve tıp dünyalarından gelen "sivil" adaylarla katılmıştır.
- 7 M. Camau, *age*, s. 220 vd.; aynı yayında bkz. Bernard Botiveau, "L'expérience palestinienne d'Oslo (1994-2000), temps et contretemps d'une expression civile", s. 233-244.
- 8 Bkz. "Sivil toplum örgütlerinin rahat çalışabilecekleri bir ortamın oluşturulmasına özen gösterilmelidir. Mevcut sorunların çözümü sadece devletin ve hükümetlerin gayretleri ve çalışmalarıyla mümkün değildir. Bu hususta sivil toplum örgütlerinin ve toplumun dinamik gücünün de hare-

kete geçirilmesi, özel teşebbüsün devreye sokulması bir zaruretler." *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasî*, www.akparti.org.tr. Tüzük s. 29/30.

- 9 *Sivil Toplum Kuruluşları Rehberi*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1996.
- 10 A. Gönel, *Önde gelen STK'lar Araştırma Raporu*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1998.
- 11 A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1998.
- 12 "75 Yılda Sivilleşmemiş Sivil Toplum Örgütleri", *Nokta*, 1-7 Kasım 1998.
- 13 "Ebedi Türk vatan ve milletinin bütürlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaşıldığı sırada...." 1982 Anayasası başlangıcından.
- 14 1982 Anayasası metni, md. 13.
- 15 Bkz. Bülent Tanör'ün metni: Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-1995*, Cem Yay., İstanbul, 1995. Bkz. ayrıca Ruşen Ergeç, *Regards sur la Constitution turque de 1982*, Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1988.
- 16 1990'larda, işadamları örgütünün genç yöneticilerinden biri olan Cem Boyner'in başında bulunduğu ve çoğulculuk yönünde bir girişim olan Yeni Demokrasi Hareketi bir öncü sayılabilir.
- 17 Ali Yaşar Sarıbay, *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Asa Kitabevi, Bursa, 1998.
- 18 Gérard Groc, "La société civile turque entre politique et individu", *CEMOTI*, sayı 26, 1998, s. 43-74.
- 19 Kasım 1991, DYP/SDP koalisyonu [Demirel/İnönü]; Haziran 1993 DYP/SHP koalisyonu [Çiller/İnönü]; Kasım 1995 DYP/CHP koalisyonu [Çiller/Baykal].
- 20 D. Akagül, "Dynamismes et pesanteurs économiques" için bkz. S. Vaner, D. Akagül, B. Kaleağası, *La Turquie en mouvement*, Complexe, Paris, 1995, s. 57-102. Bu konuda bkz. XIV. STK Sempozyumu. 2003 Aralık ayında İstanbul'da Tarih Vakfı ve Üçüncü Sektör tarafından Alman Henrich-Böll Vakfı'yla birlikte düzenlenen bu sempozyumda STK'lar için şu tanım önerilmişti: "Resmi olmayan, gönüllü kablıma dayalı, toplum hizmetinde ve siyaseti etkilemeyi amaçlayan kuruluşlar." Bkz. Bahadır Kaleağası, "Devlet-Sivil Toplum ilişkisi", *Radi-kal*, 20 Aralık 2003.
- 22 Raporların başlıcası *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* (Ocak 1997) başlığını taşıyor. Öteki raporlar, yerel yönetimler, dernekler, Türkiye'de ombudsman ve memurlar hakkında soruşturma açmanın usulleri hakkındaydı.
- 23 Ali Bulaç, *Demokrasi, Sivilleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997.
- 24 Ruşen Çakar, *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, Metis Yay., İstanbul, 1999.
- 25 En ünlüleri Mazlum-Der olan birçok derneğin başlıca ilgi alanıdır.
- 26 B. Pusch, "Gökyüzünde Kara Bulutların Rengi Değişecek mi? Çevre Sorunları", *Entelektüeller ve Müslüman Aydınlar Üzerine, Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Bağlam Yay., İstanbul, 1995, s. 343-353.
- 27 *Seçim Beyannamesi*, böl. 3: "Demokrasi ve Sivil Toplum", s. 21.
- 28 *Age*, s. 12.
- 29 *Age*, s. 13.
- 30 Bkz. Halki Cevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı*, "Postmodern Darbe", Ceviz Kabağı Yay., İstanbul, 2001.
- 31 *Hürriyet* 7 Şubat 1999 sayısına şu başlığı atar: "Öcalan'ın ele geçirilmesiyle Türkiye, bütün dünya-

ya büyük bir devlet olduğunu gösterdi." Aynı gün Başbakan Bülent Ecevit, "dünyanın neresinde saklanırsa saklansın, devletimizin onu yakalayacağını söylemiştik" yollu bir beyan verir.

- 32 Kalaycıoğlu, G. E. Tosun, *age*, s. 376.
- 33 Y.-N. Yashin, "Uses and abuses of 'State and Civil Society' in contemporary Turkey", *New Perspectives on Turkey*, c. 8, Bahar 1998, s. 1-22.
- 34 Bkz. B. Akşit, "Sivil Toplumda Uzlaşmacı Düşünce Yaygınlaşmalı", *Sivil Toplum Dergisi*, c. 1/1, 2003, s. 78.
- 35 Kamusal alan konusunda özel sayılar yayımlanmış olan şu dergilere bkz. *Doğu Batı*, c. 5, 2. yıl, 1998-1899 ve *Sivil Toplum, Düşünce ve Araştırma Dergisi*, c. 2, 1. yıl, Bahar 2003.
- 36 "Bu ilke adına [milliyetçilik], herhangi bir partinin yönetimindeki her hükümet, uyguladığı program ne olursa olsun, ulusun büyüklüğüne hizmet etmeli, onun çıkar ve gereksinimlerini bireylerin ve sınıfların çıkar ve gereksinimlerinin önüne koymalı, bireysel olanı toplumsal olana bağımlı kılmalı, kişiler ve kuşaklar arasında, gitgide daha bilinçli dayanışma bağları kurmalıdır", Ali Fuat Başgil, "Turquie", H. Yevy-Ullmann ve B. Mirkin-Guetzevitch (der.), *La vie juridique des peuples*, Delagrave, Paris, 1939, s. 21.
- 37 Burada iki karşıt görüş söz konusudur: O sırada TBMM Başkanı olan Bülent Arınç, 23 Mayıs 2004 tarihli *Yeni Asya* gazetesi tarafından alıntılanan ifadesinde, gitgide siyasal bir konum almaya çalışan kamusal yanı ağır basan mesleki kuruluşların, özel kesim derneklerinin ya da sivil toplum örgütlerinin, onları tehlikeye atacak ciddi bir hastalığa yakalanmak üzere olduğunu bildirmiştir: "Bu meslek kuruluşları, STK'lar, siyasal eğilimlerini bir kenara bırakıp, toplum ya da kendi üyeleri için çalışmalıdır." Buna bir STK'nın başkanı olan Korhan Gümüş (www.stgp.org.tr -Sivil Toplum Geliştirme Programı- 16 Haziran 2004) verdiği yanıtta, en tehlikelisinin STK'ların kamu hizmetlerinde kullanılması, bu kullanılmanın yanı sıra kamu hizmetleri ve uygulamalarının "kamusal" özelliğinin yok edilmesi olduğunu, kamusal kişiler tarafından oluşturulan STK'ların kamusal işlevleri siyasal denetimin dışına sürüklediğini belirtmiştir.
- 38 Bkz. B. Akşit, "Türkiye ve Orta Doğu'da Sivil Toplum Tartışmaları: Sivil, Mivil ya da Tivil Toplum", *Sivil Toplum, Düşünce ve Araştırma Dergisi*, c. 1/3, Yaz 2003, s. 33-59.
- 39 G.E. Tosun, "Birleştirici Demokrasi, Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin Yeniden Yapılandırılması İçin Bir Analiz Aracı Olabilir mi?", *age*, c. 1/1, 2003, s. 29-45.
- 40 G. Plageman ve G. Malgı, "Sivil Toplum Örgütleri İçin Türkiye'deki Hukuki Şartlar", *Devlet ve Sivil Toplum Bağlamında Halk Katılımlığı ve Sivil Toplum Kuruluşları*, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara, 2002, s. 45-68. Plageman'a göre 2001'de kayıtlı derneklerin resmi sayısı 78.864'tü.
- 41 "Kamusal alan ne bir kurum ne de, elbette, bir örgütlenme olarak anlaşılabilir. Yetkilerin ve rollerin ayrışmasını, üyelik koşullarını belirleyen yönetmeliği olan kural koyucu bir yapı söz konusu değildir [...] Kamusal alanının en iyi tanımı şudur: İçeriklerin, vaziyet alışların, dolayısıyla kanaatlerin duyurulmasına/iletmesine yarayan bir ağ", J. Habermas, *Droit et démocratie*, Gallimard, Paris, kol. "Nrf-essais", 2002, s. 387.
- 42 "17 Ağustos Depreminden Sonra STK'lar Olarak Neler Öğrendik?", *Sivil Toplum Kuruluşları ve Yasarlar, Etik, Deprem, 3. Sempozyum*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2000, s. 277 vd.

İKTİDAR YAPILARI, ZOR VE ŞİDDET

Türkiye 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar yoğun olduğu kadar değişik biçimler alan bir şiddetle karşı karşıya kaldı. Birkaç tarih ve sayı, ülkenin siyasal yaşamında bu olayın sürekliliğini açıklamak için yeterli olacaktır. Siyasal başkaldırının ilk dalgası büyük toplumsal olaylar eşliğinde, 1960'lı yılların ikinci yarısında başladı ve 1968 Mayıs'ının izinde genişledi; kısa sürede de radikal sol ve sağın militanları arasındaki çatışmalara ve giderek silahlı ihtilalci grupların oluşumuna yol açtı. 1971'den 1973'e kadar askeri rejimin uyguladığı baskı safhasını izleyen, "şiddet" dönemi (1975-1980) diye adlandırılan bu süre boyunca sağ ve sol radikal hareketler arasındaki çatışmalar yaklaşık altı bin kişinin yaşamını yitirmesine neden oldu. Bilançosu insan hakları bağlamında yine son derece ağır olan, 1980-1983 yılları arasında elli idam, birkaç yüz yasadışı infaz, altı yüz bin gözaltı gerçekleştiren yeni askeri rejim bu çatışmalara son verdi; ancak bunu izleyen bir Kürt gerilla savaşı (1984-1999) yaklaşık kırk bin kişinin ölümüne yol açtı. Bu yirmi yıl içinde sol militanlarla güvenlik kuvvetleri arasında zaman zaman başgösteren çatışmalar, çoğu kez çeşitli istihbarat servislerinden birine ya da Hizbullah denen örgüte bağlı "ölüm timlerinin" başvurduğu şiddet, birkaç bin kişinin daha yaşamına mal oldu.'

GİRİŞ OLARAK YÖNTEMBİLİMSEL BİR AÇIKLAMA

Bu olgunun sürekliliğini ve değişik görünümelerini anlamak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden miras kalan yapısal eğilimlerin yanı sıra, farklı şiddet eylemlerinin kökenindeki özgün biçimlenmeleri ve kopuklukları' hesaba katan "çokdeğişkenli" bir incelemeyi gerektirir. Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de şiddet repertuarları nadiren kendiliğinden açıklayıcı türdendir ve yadsınamaz bir yarar taşımakla birlikte, aktörlerin söylem ve programları onlara yol açan toplumsal dinamikleri kavramaya olanak vermez. Karmaşıklıkla' ilk kez Semih Vaner tarafından ortaya konan "şiddet dönemi" bu konuda paradigmatik bir değer taşıyan bir

inceleme örneği oluşturur. 1970'li yılların şiddet aktörleri eylemlerini evrensel ideolojik çerçevede, radikal sağ ve solla meşrulaştırıyordu. Bununla birlikte, birçok Anadolu ilinde bu kategorilerle oldukça ilgisiz şiddet, dil ve/veya inanç gruplarını birbirlerine karşı kışkırtıyordu. Ekonomik, siyasal ve simgesel kaynaklara erişim, bunları yerel çerçevede tekelleştirme arzusu, şiddetin üretilmesinde ona meşruiyet kazandıran ideolojilerden nispeten daha önemli bir rol oynuyordu. Kuşkusuz, ülkenin İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerinde ideolojik bağlılık hâlâ belirli eylem biçimlerini açıklayabilmekteydi ama, bu anakentlerin varoşlarında şiddet, yakınlık ilişkileriyle –ve baskılarıyla– bağlı cellatlarla kurbanları karşı karşıya getiren, şahsi⁷ görünümlü bir hal almıştı. Siyasal başkaldırının izindeki şiddet, artık zaten var olan ya da şiddetin sonucu olarak ortaya çıkan çatışma dinamikleriyle eklemeleniyordu; çokbiçimli bir görünüm kazanmış ve aktörlerinin artık hâkim olamadığı süreçleri başlatmıştı. Bu olguya ancak, sıklıkla birbirini izleyen konfigürasyonların ve kırılmaların incelenmesine dayalı kompleks bir soyağacı anlaşılabilirlik kazandırabilirdi.

PKK tarafından yürütülen silahlı mücadele (1984-1999) bu olayın karmaşıklığını açıklayan ikinci başat olgudur. Burada Ortadoğu'daki (İran ve Irak) silahlı Kürt başkaldırısının devamında olduğu kadar, Türkiye'deki radikal solun uzantısında yer alan yapılanmış bir gerilla hareketi söz konusudur. On beş yılda PKK, ordu oluşturmaktan milis türü eylem biçimlerine, siyasal ve toplumsal seferberlikten yakın şiddete, şahsileştirilmiş şiddetten intihar eylemlerine giden çokbiçimli bir şiddet çerçevesi haline geldi. Zaten gündemde olan dinamikleri radikal biçimde değiştirmek için seferber oldu ve güçlükle kontrol edilebilecek süreçleri başlattı. Gerillanın yeni iktidar ilişkilerinin kaynağındaki toplumsallaşma kipleri, silahlı mücadele deneyiminin kuşaklar arası aktarımına olduğu kadar, görülmemiş eylem biçimlerinin taşıyıcısı olan kuşaklararası kopukluğa da imkân tanıyordu. Ülke sınırlarının çok ötesine taşan bir ayrışmanın ürünü olan PKK gerillası, dallanıp budaklanmasıyla Türkiye'de ve Ortadoğu'daki Kürt bölgesinde farklılaşmaların ve yeni çatlakların odak ögesi haline de geldi.

Bu iki örnek, ideal tip modellerin sınırlarını gösterirken bizi gözlem ve analiz ölçeklerini çoğaltmaya ve kesiştirmeye davet etmektedir. Yerimi-

zin sınırlı oluşu nedeniyle bu temanın karmaşıklığını, toplumsal ve siyasal çokanlamlılığını tüm boyutlarıyla verebilmemiz mümkün görünmemektedir. Keza, ne şiddet⁶ doğuran ve ona anlam veren öznelilik, umut ve umutsuzluk biçim ve düzenekleri üzerinde, ne de şiddet eylemlerinin tüm yelpazesi ve etkileyici akışkanlıkları üzerinde durmamız olanaklıdır.

Belli bir tarihsel sosyoloji geleneğine bağlı kalarak, burada kendimizi şiddetin birbirini etkileyen ve zaman içinde süreklilik gösteren açıklayıcı üç yapısal dinamiğini incelemekle sınırlayacağız. Şu ya da bu şiddet eyleminin su yüzüne çıkmasındaki özgün bağlamları ayırtırmaya olanak vermesede, bu dinamikler bize bu olayın Türkiye'nin yakın tarihindeki merkezi konumunu açıklamaya elverişli görünmektedir.

Bu dinamiklerin ilki, Türkiye'deki şiddete geçişte mutlak olmasa da anahtar rol oynayan iktidar yapılarıyla ilgilidir. İkincisi imparatorluk mirasıyla kültürel, dilsel, dinsel ve giderek siyasal bakımdan türdeş bir toplum yaratmak için geliştirilen örgensel⁷ proje arasında gözlemlenen gerilime bağlıdır. Bu gerilim aynı zamanda, en radikal ifadesini şiddet olayında bulan ve bunun devamında şiddet sürecini hızlandıran, ona trajik bir anlam yükleyen toplumsal ve siyasal ayrışma etmeni olarak belirmektedir. Üçüncü dinamik, bu kez antropolojik verilerin ışığında okunduğunda, şiddetli bir başkaldırının yalnızca ideolojik ve siyasal bir çerçevede ya da başlangıç evresine damgasını vuran trajik algılanma çerçevesinde sürdürülmesinin imkânsızlığıyla ilişkilidir: Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de uzun süreli şiddetli bir başkaldırı ancak özelleştirilmesi⁷ pahasına yeniden üretilebilirdi.

İKTİDAR YAPILARI VE SİYASAL KÜLTÜR

Onları doğuran kendine özgü biçimler ne olursa olsun, Türkiye'de şiddet, iktidar yapılarının sonucu ya da iktidar yapılarına verilen bir yanıt gibi anlaşılabilir. 1950'lerden bu yana geçirdikleri dönüşümlere karşın, bunların gerçekten de ülkenin yeni toplumsal ve siyasal güçleriyle bütünleşecek ve etnik, kültürel ve inançsal çoğulculuğunu tanıyacak güçten uzak olduğu ortaya çıktı. Bu uzun yıllar boyunca, devlet –metinde bu kavramı iktidarı

19. yüzyılda toplumun ya da toplum kurumlarının örgütlenme ve işleyişinin canlı organizmaların örgütlenme ve işleyişine benzediğini ileri süren öğretisi –ç.n.

elinde bulunduran organların tamamı anlamında olduğu kadar aktörlerin, çıkarların, çeşitli ve çelişik uygulama alanı anlamında kullanıyoruz– tartışılmış ve bütünleştirici bir toplumsal sözleşme fikrini uzakta tuttu. Bu kaçınma onu eşzamanlı olarak son derece baskıcı ve zayıf olmaya mahkûm etti: İktidar çeşitli grup ve topluluklardan gelen toplumsal talepleri ya da etnik ve dini hak iddialarını yaygınlaştırılmış baskılarla yanıtladı, ki bu da karşılığında onların nezdindeki meşruiyetini daha da azalttı. Gücü de (baskıcı iktidar) güçsüzlüğü gibi (meşruiyet yetersizliği) şiddetin üreticileri olarak görünüyordu. Kurumsallaşmış baskı ona başkaldıran aktörlerin şiddete başvurmasına yol açarken meşruiyetinin olmayışı da bu aktörlerin toplumun bazı kesimlerini denetim altına almasını ve güvenilir bir toplumsal taban elde etmesini sağladı.

Bu atbaşı giden iki süreci anlamak için, imparatorluktan cumhuriyete geçilen yüzyıla (1839-1923) geri dönmek gerekir. Tanzimat reformlarından önce Osmanlı devletinde iktidar “imparatorluk” erki çerçevesinde işliyordu. “Denetim ve denge mekanizmalarına” sahip değildi ama, sarayın içinde bulunan “karar odaklarının” çokluğu padişahın keyfilik alanını daraltmaya olanak veriyordu. Hukukî yönden ne seçmen kitlesine ne de “sınıfsal çıkarlara” tabi olan padişah, “sorumsuzdu”. Fakat “sorumsuzluk” “sözleşme” yokluğu anlamına gelmiyordu. Şerif Mardin’in yıllarca önce anıştırdığı,⁸ daha sonraki araştırmaların⁹ geniş ölçüde doğruladığı gibi, “merkezin” “çevresi” üzerinde hüküm sürmesi ancak aralarındaki ilişkileri kurala bağlayan bir “zımni sözleşme” çerçevesinde mümkündü. Modern çağ öncesi Avrupa’sında olduğu gibi, Osmanlı tarihi de devletçe uygulanan yoğun zordan ya da egemenlik altına alınan halkların aynı yoğunluktaki şiddete başvurularından hiç de bağışık değildi. Fakat bu “zımni sözleşme” şiddetin bu iki yönlü kullanımını sınırlayarak ve her çatışma sonrasında başkaldıran toplulukların statülerinin yeniden müzakere edilmesini mümkün kılarak bir devamlılık prensibi haline gelmekteydi.

Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca “merkez” iki nedenden dolayı imparatorluğun¹⁰ tüm gücünü oluşturan bu “iktidar mühendisliği” becerisini kaybetti. Öncelikle, Tanzimat (1839-1876) reformları izinde yürürlüğe konan merkezîyetçilik politikası “merkez” ve “çevresinin” sta-

tülerinin yeniden tanımlanmasını zorunlu kılıyordu. Reformcular tarafından benimsenen doğrudan yönetim ilkesi merkez ve taşra vilayetleri arasındaki ilişkilerde geçerli olan “zımnı” müzakerenin alanını büyük ölçüde daraltıyordu. Kuşkusuz, reformlar asla devleti bir yurttaş üretme fabrikasına dönüştürmeyi hedeflemiyordu; daha çok, merkezin emrindeki kaynakları rasyonel kullanması ve onu içten güçlendirerek “devleti kurtarmaktan” ibaret pragmatik gerekçelerle ilişkiydiler. Bununla birlikte hesapta olmayan bir dizi sonuca yol açtılar: Sivil ve askeri yönetimde belli bir merkezîyetçiliği güvenceye alsalar da çok sayıda “kendiliğinden türeyen iktidar”ın ortaya çıkmasını sağladılar ve imparatorluğun bazı vilayetlerinde daha önce bilinmeyen bir türden “yerinden yönetim biçimi” yarattılar. Örneğin Ermeni-Kürt veya Arap tebaanın yaşadığı taşra vilayetlerinde, doğrudan yönetim mahalli nüfus tarafından var gücüyle reddedildi ve yerine yeni iktidar yapıları getirildi. Başka yerlerde, özellikle Balkanlar’da merkezi iktidar, toplumsal dinamikler ve su üstüne çıkan milliyetçi hareketler tarafından reddedildi. 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, devletin birçok taşra vilayetindeki etkinliği yalnızca idari varlığına indirgenmişti, bu da halkın önerilebilecek herhangi bir toplumsal, siyasal ya da ulusal projeye katılımını sağlayabilmekten uzaktı.

“Merkezin” bu güç kaybını açıklayan ikinci neden, merkezi iktidarı etkileyen dönüşümlerde aranmalıdır. Padişahın öldürülmesiyle sonuçlanan 1876’daki hükümet darbesi ve burada anımsatmakla yetindiğimiz, 1908, 1909 ve 1913 tarihli askeri müdahaleler yönetici seçkinlerin bileşiminde köklü değişikliklere yol açtı. Aynı zamanda da saray içindeki “denetim ve denge” –din otoriteleri, sivil bürokrasi, araçlar– mekanizmalarını, yerlerine saray dışında karşı erkler koymadan ortadan kaldırdı. Parlamento ve ona karşı sorumlu bir hükümet yerine, özellikle subaylardan ve Batılılaşmış bir kısım aydından oluşan yeni seçkinler ortaya çıktı. *Imperium* anlamına gelen Osmanlı terimi, nizam-ı âlem ülküsünü izlemekten uzak olan bu seçkinler kısmen imparatorluğun Hristiyan halklarının milliyetçiliğine cevaben giderek, uluslar arasındaki “hayatta kalma savaşını” kazanma gücüne sahip, merkezileşmiş ve “uygarlaşmış” milliyetçi bir ulusal birim kurgusu tasarlamaya koyuldu. Kuşkusuz, bu yeni seçkinler devletin kutsallığı, padişahın –veya yönetenlerin– hukuki sorumsuzluğu ve fitneyle savaş gibi es-

ki Osmanlı ve/veya Müslüman kültürün bazı öğelerini de savunuyordu. Ama etnik, dilsel veya inançsal farklılıkların tartışılmaz meşruiyeti ya da adalet fikri gibi başka öğeleri bir yana bırakmışlardı. İttihat ve Terakki döneminin ideologlarından Ziya Gökalp'in dobra dobra söylediği gibi," bireysel haklar –ki, geçmişte felsefi yönden hiç düşünülmemiş olmakla birlikte bunlar Müslüman/Osmanlı geleneğinde yine de belli bir yere sahipti– “çoğunluk hakları” ve bunlardan kaynaklanan “görevler” adına terk edilmeliydi. 1913'te kurulan tek parti rejimi, devleti gizli örgütler aracılığıyla yöneten bu yeni seçkinlerin özerklik ve hukuki sorumsuzluğunu büyük ölçüde genişletti, imparatorluğu dünya savaşına sürükledi ve Ermenilerin yok edilmesini örgütledi. (1915'te Osmanlı tahminlerine [1918] göre 800.000 kurban, uzmanların birçoğuna göre bir milyondan fazla kurban verildi.)

Cumhuriyetin ilk yirmi yılı (1923-1945) boyunca, Cumhuriyet Halk Partisi (tek parti, sonra devlet-partisi) siyasal ve toplumsal alanlara ilişkin birlikçi ve örgenci görüşü daha da pekiştirdi. Gerçekten de Kemalist rejim toplumu, dışarıdan başka bedenler, içeriden de “kusurlu hücreler” tarafından tehdit edilen bir “organik beden” olarak algılıyordu. Bu sosyal Darwinçi görüşe göre, birlik halinde ve türdeş “ulus” kendisinden türeyen ve doğuştan gelme tarih ötesi erdemler taşıyan “şefleri” tarafından temsil edilmeli ve yönetilmeliydi. Buna karşılık ulus, bağrından çıkan “şeflere” mutlak bir itaat göstermek zorundaydı. 1930'lu yıllarda *Kadro* dergisinde dile getirildiği gibi, bu seçkinler oluşma aşamasındaki demokrasi dışı ve özgürlük karşıtı dünyanın “üçüncü ayağı” olmayı düşünüyordu. (Diğer iki ayak ise İtalyan faşizmi ve Sovyet Bolşevizmiydi.) İki savaş arası dönemdeki bazı rejimler gibi, Kemalizm de şiddetin iki karşıt biçimini tekelleştirmeye özeniyordu: Devletin otoritesini dayatmak için uyguladığı zor ve “eski toplumu”¹² çökertmek amacıyla sisteme yönelik ihtilalci şiddet. Rejimin el kitapları lafı fazla uzatmadan Kemalist devrimin başarıya ulaşmak için, diğer devrimlerden daha fazla şiddete¹³ başvurmak zorunda olduğunu açıklıyordu.

Osmanlı'nın zımni sözleşmesinden geriye kalan unsurları alaşağı eden İttihatçı ve Kemalist deneyimler kesinlikle *sui generis*¹⁴ değildi. Tam ter-

sine, dönemin egemen konumdaki entelektüel ve siyasal paradigmalarına yaslanıyordu. Sosyal Darwincilik ve tek şef/tek parti tarafından yönetilen, organik bir beden gibi kabul gören ulus fikri 1920-1940'lı yıllar Avrupa'sının demokrasi dışı rejimlerinin de ötesinde doğal karşılanan bir görüştü.

Bununla birlikte, Avrupa'daki deneyimlerin pek çoğuyla kıyaslandığında Türkiye, Kemalist deneyimin sonuçlarını ağırlaştıracak *post facto*¹ bir özgüllüğe sahipti. 1946'dan başlayarak İspanya veya Portekiz'den çok daha açık ve çoğunlukçu bir toplum haline gelmek için tek parti uygulamasını terk ederken Kemalizmi ülkenin resmi ve zorunlu öğretisi ve neredeyse aşkın bir dogma haline getirdi. Mustafa Kemal *post mortem*² kutsal bir kişilik kazandı, anıtkabri yeni bir din duygusunun³ tapınağına dönüştü; askerlere ve "ülkenin zinde kuvvetlerine" (Kemalist aydınlar, gençlik) tapınak muhafızları rolü emanet edildi. Siyasal çoğulculuk, devletin⁴ sözdizimi olan Kemalizme gölge etmediği ölçüde kabul edildi.

Kemalizmin resmi bir öğretisi haline getirilişi 1950'li yıllardan başlayarak, Türkiye'nin gerçeklerine ters düştü ve herkes tarafından meşru kabul edilebilecek bir kamusal alan yaratmanın koşulu olarak hem etnik (özellikle Türkler ve Kürtler) ve dini (Sünni İslam ve Alevilik), hem de siyaseti (klasik partiler, ama aynı zamanda radikal sol ve İslamcılar) çoğulculuğu tanıyan birleştirici bir toplumsal sözleşme üzerine kurulu bir demokrasiye geçişi engelledi. Kuşkusuz, çoğulculuk siyasi ortamı seçkinlerin genişletilmiş rekabetine açtı, fakat on yıllar boyunca radikalleşen çeşitli özelemlerin gerçek temsiline olanak sağlamadı. Aynı şekilde, klasik askeri müdahalelere (1960, 1971, 1980) veya 1994 ve 1997'dekiler⁵ gibi –postmodern– müdahalelere karşı kendini savunmayı başaramadı.

Askerlerin siyasal rolünün kurumsallaşması, diğer bir deyimle siyasal ortamda seçilmemişlerin ağır basmasının iki önemli sonucu oldu. İlkin, Ümit Cizre'nin parlak analizinde belirttiği gibi, ateşli bir partizanlıkla belirlenmiş birçok on yıldan sonra "siyasal sınıf" kan kaybederek, ordunun⁶ büyük ölçüde kendine tabi kaldığı bir kartelin içine büzüştü. Siyasal ortam ve demokrasinin özerkliğini güçlendirmek yerine, çok partililik kendi dışında

Geriye dönük –ç.n.

Ölüm sonrası –ç.n.

ki bir gücün emrinde, katı bir kalıp haline geldi ve sonunda kendisi de zayıfladı. Siyasal seçenekler üretme gücünden yoksun “siyasal sınıf”, “duyarlı” alanlarda (özellikle Kürt, Ermeni, Kıbrıs sorunları, radikal sol ve siyasal İslam muhalefetine çekip çevrilmesi) karar alma yetkisini devrederek kalıcılığını yerleştirmenin çarelerini aradı. Karşılık olarak, bu tabiyet siyasetçilerin dokunulmazlık kazanmasına katkıda bulundu ve “siyasal tıkanma” onların başta gelen simgesel ve maddi kaynaklarından biri haline geldi.

İkinci olarak, ayrıcalıkların bu paylaşımı sonucu siyaset, paylaşılan değerler ve meşru⁸ bölünme ve anlaşmazlıkların alanı gibi değil, iç güvenliği ilgilendiren bir alan olarak algılanmaya başladı. Siyaset özgürlüklere göre değil, kısıtlama ve “yasakların” mümkün olana üstün gelmesiyle tanımlandı. Etnik, kültürel, inançsal ya da önemli siyasal farklılıkları temsil eden (elbette “komünistler” ve İslamcılar ve bir ölçüye kadar liberaller de) grupların tanınma isteği güvenlik ve ülke bütünlüğünü tehdit eder şekilde değerlendirildi ve giderek suç haline getirildi. Dolayısıyla siyasal alan “tehlikedeki vatan” kutsallığıyla özdeşleşti, “iç düşmanlarla” her tür uzlaşma da cumhuriyete ve Kemalist dogmaya bir meydan okuma gibi görüldü. Her bunalım anında ordu ve ileri gelenler, alışılmış adıyla “derin devlet”, “düşmanlara”, “hainlere” ya da “görünmeyen ellere” karşı bu kutsallığın kaynaklarını (vatan, bayrak, milli marş, Atatürk’ün nutukları⁹ ve anıtkabri) seferber etti.

Bu simgeler siyaseti, tanım gereği, tüm tarafsızlığı yasaklayan, bas-kı kullanımına ve onu haklı gösteren simgesel şiddete izin veren, egemen bir “meta-sözdizime” bağımlı kılıyordu. Örtülü veya sert, yasal veya gizli müeyyideleri birleştirerek basın kampanyalarını, yasadışı tutuklama veya infazları kullanarak uygulanan zor, ihtilafların meşrulaşma şansını daha da azaltarak, sivil ve siyasal şiddetin önemli kaynaklarından biri haline geldi. Kürtler, Aleviler ve İslamcılar gibi siyasal meşruiyet alanının dışında tutulan topluluk veya gruplar şiddete geçiş şartlarını hazırlayan radikal bir söylem geliştirerek başkaldırı odaklarına dönüştü. Sistemle müzakereye girişmenin ve farklılıkları yumuşatmanın olanaksızlığı, bu grupları her tür uzlaşmayı bir ihanet gibi algılamaya sürükledi.

Gerçekten de, resmi söylem ve törenler bu gruplardan türeyen şiddetin meşrulaştırılması, hatta kutsallaştırılmasında, öykünülecek kaynaklar

sunuyordu. 1960-1990 yılları boyunca neo-Kemalist²⁰ seçkinler meşruluğunu geçmişte uygulanan kurucu şiddetten alıyordu. Ermenilerin yok edilmesi,²¹ Kurtuluş Savaşı,²² Kürt isyanlarının bastırılması, “şapka devrimine” muhaliflerin infazı, 1925-1926’da istiklal mahkemelerinin yeniden kurulması, 1926’da Kemalist olmayan bazı siyasal simaların infazı ya da 1930’da Menemen’deki “mehdici” olayın ardından gelen idamlar Kemalizmin bir gurur işareti olarak görülüyor, anlam ve uygunluğu tarih ötesi “Türk” ve “devrimci” çifte karakterinde aranması gereken bir eylem ve programı meşrulaştırıyordu. Bu seçkinler Kemalist uygulamanın tümünü cumhuriyeti ve devrimi korumak için ulusun “zinde kuvvetlerini”, gereğinde “halkın” egemen iradesine karşı harekete geçirmek şeklinde anlıyordu. Şerif Mardin’in altını çizdiği gibi, Mustafa Kemal’in gençliğe verdiği “cumhuriyeti ve ulusal bağımsızlığı koruma” görevi ve kurucu olduğu için kendiliğinden meşruiyet kazanan şiddet savunması 1960’lı yılların²³ sonunda genç sol militanların silahlı mücadeleye geçişinde belirleyici bir rol oynadı. Fakat, üzerinde kafa yorulan ve dolayısıyla taklit edilen bu model, cumhuriyetin dışında tutulmuş olanların da şiddete başvurmalarına izin veriyordu. Böylece 1970’li yıllarda Kürt milliyetçiliğinin şiddete, sonra 1984-1999’da gerillaya geçişi kısmen de olsa Kürt gençlerinin Kemalist²⁴ milliyetçilikten tersine çevirerek yaptığı öykünmecî okumayla açıklanabilir.

FRAGMENTASYON SÜRECİ

1960’lı yıllarda başlayan toplumsal fragmentasyon süreci, şiddetin başka bir açıklayıcı etkenidir. Artan coğrafi devingenlik –Türkiye sınırları ötesini de etkileyen– maddi ve simgesel kaynakların çevresinde çeşitli siyasal, etnik, inançsal gruplar arasında yaşanan rekabet bu sürecin sonuçlarını ağırlaştırırdı.

Burada tekrar tarihsel sosyolojiye başvurmak gerekiyor. Daha önce altını çizdiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezle çevre arasındaki ilişkilerin temeli çoğu zaman merkezi taşradaki profilini düşük tutmaya zorlayan bir “zımni sözleşme”ye dayanıyordu. İmparatorluğun toplumsal dokusu topluluklara/cemaatlere dayalıydı ve evlilikte olduğu gibi, onları ayıran sınırlar su geçirmez nitelikteydi. Fakat bu cemaatler, Sünni Müslüman-

lar da dahil, asla devlet iktidarının dayandığı bir toplumsal taban oluşturmuyordu. Kuşkusuz, Sünni halkın ayrıcalıklı bir konumu vardı; ama çoğunlukla taşra illeri merkezin doğrudan müdahalesinin önüne geçen cemaatler arası bir uzlaşma yoluyla özerkliklerini koruyorlardı. Aralarında yasal ve toplumsal eşitlik olmasa da “birlikte yaşamak”, meşru olan ve olmayanı saptayan bir saygı kodu gerektiriyordu.

Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında cemaatçilik üzerine kurulu bir parçalanmaya geçildiğine tanık olunur. Milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı kuşkusuz bu evrimde kesin bir rol oynar. Jean Leca'nın Nikos Kazancakis'in *Özgürlük ya da Ölüm* adlı romanı konusunda gözlemlediği üzere, bütün milliyetçiliklerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndakiler de çelişkili bir çifte süreci harekete geçirmişti. Bir yandan milliyetçilik üyelerinin eşit olduğu bir siyasal toplumun kurulması anlamına geliyordu. Diğer yandan milliyet fikrinin tabanı olarak oluşturulan yurttaşlık, dil, kültür veya inanç³ farklılıkları aleyhine, bir topluma kati bir aidiyetle bağlı olmayı gerektiriyordu. Böylece trajik bir biçimde siyasal toplum ve yurttaşlık arayışı o zamana dek baskın olan saygı kodunu ortadan kaldırarak geçmişe göre çok daha fazla şiddet üretilmesine yol açıyor, “başkalarına” karşı şiddete başvurma ilkesini milli toplumun varoluşu ve türdeşliği adına meşrulaştırıyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus ve 1912-1913 Balkan Savaşları gerçek etnik temizlikleri kışkırttı, yüz binlerce Müslüman Anadolu'ya çekilmeye zorlandı; 1915'te yaşanan Ermenilerin Anadolu'daki mutlak çoğunluğunun yok edilmesi girişimi de ulus inşa etme projesinin varsayılan ya da gerçek bir farklılıkla belirlenen tüm topluluklara karşı kitlesel şiddet uygulanmasıyla ne kadar atbaşı gittiğini gösterdi.

Kurtuluş Savaşı (1919-1922) Anadolu çerçevesinde “türdeşleştirme” sürecini taçlandırdı ve nüfusunun “% 99'u Müslüman” bir cumhuriyetin kurulmasına olanak verdi; fakat bu “türdeşlik” başka iç farklılaşma süreçlerini meydana çıkarmaktan ve başka şiddet olaylarına yol açmaktan geri kalmayacaktı. Yeni cumhuriyet daha ilk andan Ziya Gökalp'in (1870-1924) mirasını benimsedi. Gökalpçi proje Osmanlı liberallerinin taleplerine –özellikle Prens Sabahattin tarafından savunulan yerinden yönetim ve siyasal özgürlüklere– karşı birbirlerine o dönem açıkça düşman olan diğer üç grubu tatmin ediyordu: Türkçüler, İslamcılar ve Batıcılar. Ulusa anlam veren ve

ona erekbilimsel¹ bir ufuk saptayan proje üç sözcükle özetleniyordu: Türk-
leşirme, İslamlaştırma ve çağdaşlaştırma.

Bu sentezin Gökalp'in önceden sezemediği bir güç ve zaaf taşıdığı ortaya çıktı. Gücü, toplumun bazı kesimlerinin Gökalp'in ölümünden ancak bir yıl önce temeli atılan cumhuriyetçi düşünceyi benimsemelerinden anlaşıyor, zaafı ise Gökalp'in erekbilimsel önermelerinden her birinin yeni bir kesimin dışarıda tutulmasını gerektirmesinden kaynaklanıyordu. Böylece "Türkleşirme", Türklerin ulus devlet projesini benimsemesini sağlıyor ama bütün diğer etnik ve dil aidiyetleri gibi "Kürtlüğü" savunmayı suç haline getiriyordu. "İslamlaştırma" ülküsü 1930'lu yılların güçlü laikleştirme siyaseti döneminde bile korundu ve Sünniliği adeta henüz olmayan ulusun yerine ikame etti. Ama bunun sonucu Alevileri (halkın yaklaşık % 20'si) ve Müslüman olmayanları hiçlik düzeyine indirmekti. Sonuncu hedef çağdaşlaşma da (muasırlaşma ki, bu terimi hem "Batılılaşma" hem de "laikleşme" olarak anlamak gerekir) her ne kadar *de facto*² "Batılılaşmış" olsa da, devletin özel yaşamına müdahalesini kabul etmeyen ve uygarlık²⁶ tercihi alanında her türlü diktaya karşı çıkan toplumun geniş kesimlerini dışlamaktaydı. Bir teşbih olarak Fas'ı inceleyen antropologların pek itibar ettiği söz dağarcığına başvurursak, cumhuriyet, kuruluşundan beri bir tür *mahzen*²⁷ ve bir *siba*²⁸ ortaya çıkardı; bu terimlerden ilki devlete itaatin ve devletin çıkar dağıtımını yoluyla yeniden üretiminin yeriye *siba*, isyan denemezse de, karşı çıkışın ve yan çizmenin yeriye. Değişken geometri bu "yerler" yeni koşullara uyma kapasitesine sahip olabiliyor ve giderek, zaman içinde direnmelerini sağlayan hatırı sayılır kaynaklardan yararlanıyordu.

1920 ve 1930 yıllarının Kürt isyanlarının, 1936-1938 Dersim Kürt-Alevi isyanının ya da 1925'te dini alandaki "devrimlere" karşı yoğun tepkilerin açığa vurduğu gibi, bu kesimler cumhuriyetin ünanimist²⁹ siyasetine karşı çıkıyor, hatta silahlı başkaldırını bile göze alıyordu. Bununla birlikte, dışlanan kategoriler çoğu zaman "gizlenme"²⁷ stratejisini benimsedi (ya

Evreni ve yaşamı amaç-araç ilişkisi üzerine kurulu bir dizge ya da yapı olarak gören felsefi görüş -ç.n.
Fiili olarak -ç.n.

Terim Fas'ta devletin (devlet aygıtı) geleneksel işleyişini belirtmek için kullanılmıştır -ç.n.

Anarşi, kargaşa anlamına gelen terim.

Birey yerine topluluğun duygu ve düşünce ve izlenimlerinde ortaklık yanlısı -ç.n.

da benimsemek zorunda kaldı). “Gizlenme” başka yerlerde olduğu gibi burada da aidiyet ve inançların “vicdanda” sığınak bulması ve ezoterik bir dil ve yaşam tarzıyla ifade edilmesi anlamına geliyordu. Bu durumda Kürtlerin Kemalizmi açıkça yüceltmesi ve “ne mutlu Türküm” demesi gerekiyordu ama, “Kürtlük”, “toplumu paralayan ve adil kanundan ancak savaş²⁸ ilanı için söz eden İncilvari” bir muharebe düşü olarak yaşamayı sürdürüyordu. Bir Alevinin, Sünni İslamı “dünyanın en akla uygun dini” gibi ve Mustafa Kemal’e borçlu olunan tanıma göre ulusun ortak paydalarından biri olarak kabul etmesi gerekiyordu ama, gerçekte (1936-1938’in Dersim isyanı ve yankıları bunun kanıtıydı) Alevi cemaatinin bazı kesimleri, ucu kendi kendini imhaya kadar gidebilen değişik, eskatolojik²⁹ bir beklentiye yönelmişti. Nakşibendi tarikatının müritlerinin Kemalist kavrama göre “dini gericilik” anlamına gelen irticayı kınaması gerekiyordu ama onlar için için, Kemalist baskının kurbanı olan İskilipli Atıf ya da Şeyh Esad Efendi ve oğlunun yasını tutuyordu.

Michel de Certeau’nın²⁹ önerdiği gibi, toplumlar bir dönem kendi gerçekleriyle tam bir ihtilaf teşkil eden bir temsil sistemini içselleştirebilir ya da ona boyun eğebilir. Ama burada ele alamayacağımız ve tarihselleştirilmesi gereken nedenlerden dolayı, öyle bir zaman gelir ki bu sistem inandırıcılığını ya da etkinliğini kaybeder, “saçma” ve “inanılmaz” olarak algılanabilir ve dolayısıyla şiddet yoluyla reddedilebilir.

Bu noktada “yatıştırma” yolu, böylesi bir temsil sisteminin terk edilmesinden ve çeşitli grupların özgünlüklerinin (dilsel ve kültürel farklılıklar, dini simgeler, kahramanlar ve tarihsel figürler) kaynaklarını ve simgesel anlatımları meşrulaştırmaktan geçer. Bu da dayandığı –ve onu katılaştıran– ünanimizmin terk edilmesini gerektirir. Oysa çok sayıda Avrupa ülkesinden önce siyasal çoğulculuğa geçme becerisini göstermiş olan Türkiye, artık “saçma” ve “inanılmaz” olarak görünenden “sağduyulu” ve “akla yakın” kabul edilebilecek olana geçişi gerçekleştirmekte başarısız kaldı. Tam tersine cumhuriyet her özgünlüğün tanınması talebini artan bir Kemalist ünanimizmle ve yaptırımlarla yanıtladı. Örneğin 1960’lardan

Öte dünya bilgisine ilişkin –ç.n.

2000'li yıllara kadar canlanma döneminden geçen bir Kürt kesim kendini giderek daha az Türklükle özdeşleştirirken, cumhuriyet ona giderek daha yoğun dozda Kemalizm, Türklük ve "Türk olmanın mutluluğunu" kabul ettirmenin peşindeydi. Müslüman duyarlılığına saygılı bir bütünleşme kaygısı taşıyan, siyasal ve Sünni bir kesimden, 1930'lu yılların savaşı söz dağarcığını kullanan bir neo-Kemalizme katılımı isteniyordu. Aynı anda giderek daha çok tanınarak özgürleşme isteğinde bulunan Alevilere de Sünniliğin "tek akla uygun din" olarak zorla kabul ettirilmesi çabaları sürdüürüyordu.

Elbette böylesi bir siyaset başkalıkların karşılıklı ve barışçı bir şekilde kabulünü kolaylaştıramazdı. Tersine, bu çeşitli dilsel, kültürel, dinsel ve inançsal gruplar simgelerine kutsal nitelik veriyor ve söylemlerinin "müzakere edilemez" kısmını genişletiyordu. Bu gruplar devlete ya da başka koşullarda diğer gruplara karşı kullandıkları şiddet yoluyla kendilerine yasaklanan görünürlüğü fethetmeyi denedi. Örneğin 1970'li yıllardaki "şiddet dönemi" boyunca, belli bir mekânda kendi görünürlüğüne kabul ettirebilmek, bu mekânın tam kontrolünü ele geçirmek, çoğunlukla mahalle ya da il merkezi ölçeğinde, kendi³⁰ aidiyeti dışında herhangi bir aidiyetin dile getirilmesini yasaklamak anlamına geliyordu. Yerel ölçekte gücü ele geçirmek meşru olan ve olmayanın yeniden tanımlanması kapasitesini ve Kemalist ünanimiz kadar katı bir temsil sisteminin benimsemesini öneriyordu. Daha sonra PKK ya da radikal sol ve sağ akımlar kadar, yerel planda radikal İslamın militanları da görünürlüğüne güçle ve bir kesime kendi kontrollerini dayatarak, herhangi bir başka topluluğu veya siyasal akımı engelleyerek benimsetmeye çalıştı.

Bu muhalefetlerin –programı "devleti korumaktan" oluşan radikal sağ da dahil– her biri Gökölçü ve Kemalist ünanimizmi şiddetle reddediyor, bununla birlikte ilkede veya uygulamada ünanimizmin sonu olmaktan uzak olan bu red, ancak baskıyla kabul ettirilen başka ünanimizmlere götürüyordu. Aynı şekilde, şiddete başvuran aktörler resmi dogmayı reddediyor ama Kemalist ve neo-Kemalist seçkinlerin sözdizimsel ve eylemsel matrisini koruyarak, siyasal alanı "bizler ve onlar", "dostlar ve düşmanlar" arasındaki bir savaş gibi değerlendiriyordu. Bu aktörler kalemle ve kılıçla, bir dava, bir güç ve bir şef-

le özdeşleşen “silahlı” bir ulus, bir halk veya bir topluluk yaratma girişimleri adına yadsıdıkları Kemalizmin örgenselliğini yeniden üretmekteydi.

1960’lı yıllardan 1990’lı yılların ortasına kadar, entegrasyon ve görünürlük taleplerine iktidarın somut yanıtı nüfusun Türk ve Sünni kesimini devleti olduğu kadar ulusu da meşrulaştıracak asli kitle (“esas unsur”) konumuna yükseltmektir. Bir “tahayyül” ürünü olan, ama bu nedenle de bir varlık kazanan bu topluluğun şiddet dinamikleri ise en azından bir dönem (örneğin 1970’li yılların ilk yarısında) Alevilikle özdeşleştirilen sola ya da Kürt milliyetçilerine karşı yönlendirilmişti. Daha sonra 1990’lı yıllarda yeni “derin devlet” stratejisi “laik” katmanı –kısmen Alevi aydınları da içererek– asli kitleyi bölmekten de geri kalmayacak biçimde “İslami tehdide” karşı harekete geçirmek şeklinde tanımlandı. İktidarın ya da “derin devletin” halkın bir kısmını “iç düşman” olarak tanımlanmış diğer kısmına karşı harekete geçirme başarısına bağlı olan bu kriz stratejisi, Gökalpçi sentezin üç ayaklı dışlamasının sonuçlarını ağırlaştırdı. Merkez asli kütlenin ya da laiklik yanlısı aydınların harekete geçirilme dinamiklerine geri çekildikçe Kürt, Alevi ve İslamcı muhalefetler de –kendi arasında çatışsalar da– bir o kadar kutsallaştırılmış, şiddetli ya da en azından militan bir ünanimizm karşıtlığıyla özdeşleştiler.

Siyasal ve/veya etnik, askeri biçimde örgütlenmiş ya da şiddet taşıyan kimliğin bu tür fragmentasyonu uzun soluklu toplumsal hareketlerin oluşmasını engelliyordu. 1960’lı yıllarda gün yüzüne çıkan güçlü toplumsal muhalefet (işçi, köylü ve öğrenci hareketleri) 1970’li yıllardan itibaren yerini silahlı gruplara, hatta milislere bırakarak zayıfladı ve izleyen yıllarda çoğunlukla örgütlenmiş ve süreklilik kazanmış cemaat (Kürt, Türk, Alevi, Sünni) seferberlikleri karşısında tamamen kayboldu. Ülkenin büyük şehirlerinde, özellikle İstanbul’da ve “karma” (Alevi-Sünni) denen şehirlerde, İslami veya Alevi seferberlikler etnisiteler (Kürt-Türk) arası dayanışmaları mümkün kıldı, ama mezhepler arasında yarılmalara yol açtı. Ancak, 1960’lı yılların toplumsal hareketleri gibi, bu cemaatçi hareketler de fragmentasyon dinamiklerini içermekten muaf değildi. Böylece 1970’li yıllarda bazı yerlerde “hısım şiddeti” ya da “yakın şiddeti” olarak nitelendirilebilecek, komşuluk çerçevesinde yakınlarla uygulanan şiddet, toplumsal şiddetin önüne geçmeye başladı. Topluca şiddete bulaşan tüm aktörler, merke-

zi bir örgütlenmeye sahip olan radikal sağ da dahil, bir iç fragmentasyondan geçti. 1980-1990'lı yıllarda da militanları bazı köy ve kasabalarda “yakın şiddet” uygulayan PKK’dan radikal sol ve sağ örgütlere kadar her kesimde gelişme aynı yöne oldu.

Fragmentasyon etkisindeki şiddetin bu dönüşümü kısmen gerçek “ölüm tacirleri” tarafından kontrol edilen yeni bir süreci başlattı. 1990'lı yıllarda çoğunlukla devlete yakın bazı Kürt aşiretler (özel ordusu 10.000 kişiye varan Bucak ailesi gibi) önemli ekonomik ve siyasal kaynaklar yaratan bir şiddete başvurdu. Aynı çerçevede bu yıllarda mafya tipi organizasyonların, radikal sağın ve farklı istihbarat servislerinden birinin eski militanlarının kesişme noktasında oluşan çok sayıda “üniformalı çete” gün yüzüne çıktı. İktidardaki *triumvira*’nın her bir üyesinin kendi güvenlik organına sahip olduğu Osmanlı İmparatorluğu’nun son beş yılı sırasında (1913-1918) olduğu gibi, 1990'lı yıllarda devlet bu çetelerin “fragmente tiranlığının”³² ve aralarındaki kanlı rekabetin alanı haline geldi.

SIYASAL ŞİDDETEN “ÖZELLEŞTİRİLMİŞ” ŞİDDETE

Herhangi bir fragmentasyon sürecinin iktidara ilişmeden yalnızca toplumu etkilediğini düşünmek gerçekten yanıltıcı olurdu. Son kertede merkezin kendisinin de girdabın içine çekilmesi kaçınılmazdı. Kuşkusuz, kullanma yetkisinde olduğu baskıcı araçlar, asli kitlesinin seferber edilmesi, karşı çıkan grupların bazı aktörlerinin müşterileştirilmesi politikası sayesinde iktidar devamlılığını sağlayabilirdi ama bunu ancak bağrına kendi dışındaki şiddet olgusunu yoğun olarak ithal etme pahasına gerçekleştirebilirdi. Bu “ithal” artık devlete de yayılan fragmentasyon sürecini hızlandıran şiddetin özelleştirilmesi yoluyla gerçekleşti.

1990'lı yılların ikinci yarısına ait pek çok resmi rapor “üniformalı çetelerin” güvenlik” organlarının emrinde sadece “ölüm mangası” olarak hizmet vermediğini, dönemin siyasal koşullarında, PKK gerillalarının bastırılmasının sağladığı güvenlik rantından ve uyuşturucu kaçakçılığından gelen onlarca milyar doları da paylaşıp, sistemin belirleyici aktörleri haline geldiğini gösteriyordu. Radikal sağın eski militanları çetelerin³⁴ başlıca öncüleriydi. Bu çetelerin devletin zirvesinde giriştiği iç savaş, adam kaçır-

ma, işkence, hatta rakip istihbarat servislerinin düzinelerce üyesinin infazı biçimini alıyordu. Sahip oldukları dokunulmazlık, yüzlerce yasadışı infazdan sorumlu İslamcı Hizbullah örgütü militanları gibi diğer şiddet aktörlerine de, devletin zirvesinde ya da vilayet düzeyinde³⁵ resmi “koruyucular” bulma olanağı veriyordu. Aynı dönemde bazı askeri komutanları savaş ağalarına dönüşen, giderek daha özelleştirilmiş şiddet uygulayan PKK’nın içinde de benzer bir olgunun su üstüne çıktığı gözlemleniyordu.

1960’ların siyasal hareketleriyle, hatta 1970’lerin cemaat oluşumlarıyla bu denli tezat oluşturan böylesi bir evrim nasıl açıklanabilir? Normal olarak merkezin dokunulmazlığını sağlaması gereken zor, nasıl oldu da merkezin karar organlarının bağrında şiddet üretebildi? İktidardan kaynaklanan ya da onun üzerinde etkili olan biçimlerinin ötesinde özelleştirilmiş şiddet ve şiddetin siyasal ve sivil biçimleri arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Özelleştirilmiş şiddet hangi insan kaynaklarından beslenir?

Bize öyle geliyor ki, bu sorulara olası yanıtlardan birini siyasal, sivil ve toplumsal şiddetin sürekliliğiyle Türkiye’deki “olağan” şiddetin düşük düzeyi arasında gözlemlenen tezatta aramak gerekir. Türkiye’de bunalımlara ve müzmin “ekonomik yeniden yapılanma” programlarına, kentleşme ve hızlanmış bir göçe bağlı yoğun yoksullaşmaya karşın, 1980-1990’lı yıllar³⁶ boyunca suç oranı görece önemsiz bir düzeyde kaldı. “Sokak çocukları” olgusu bile bazı Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi sistemli bir şiddete yol açmadı. Aile yapılarının, otorite ve toplumsal kontrol mekanizmalarının etkili³⁷ olmakta devam ettiği ve evlilik matrislerinin (kurulu topluluk içinden, akraba ya da en yakınlarla evlilik) ailelerin üyeleri üzerindeki denetimini güçlendirdiği bir varsayım olarak ileri sürülebilir. Yakın çevredeki “ak sakallıların” yeri de otorite ve toplumsal denetim mekanizmalarını ortak normları kenara atmaya pek fırsat bırakmayarak destekledi. Aynı şekilde Türkiye’nin –ve Ortadoğu’nun– birçok şehrinde görülen, mahallenin “gözetleme noktalarını” içeren klasik mimari ve komşuluk ilişkileri düzeyinde sağlanan “kural saptama” geleneği de aykırı davranış olanağının kısıtlanmasında mutlaka etkiliydi. Hızlı kentleşme ve bunun ayrılmaz parçası olan artan sosyal hareketlilik demografik dağılımı etkiledi, ancak otorite ve toplumsal ilişkiler matrislerini değiştirmede. Nihayet, ergenlikten yetişkin-

liğe geçişte uyulan, yaşlı kişilerin otoritesine, evlilik, babalık ya da analık değerlerine saygı gibi kurallar toplumda düzenleyici bir rol oynadı.

şiddete ilişkin olarak daha derinliğine incelenmesi gereken bu antropolojik model, şehir gençliğinin manevra sahasını daralttı ve “olağan suçluluğa”, dolayısıyla şiddete geçişini engelledi. Fakat her otorite sistemi gibi, burada tasvir ettiğimizin de Açıl topuğu vardır: “Otorite yapılarına” saygı toplumsal düzenin öğelerinden sadece biridir ve akrabalar ya da “ak sakallılar”ın denetiminden, daha st bir toplumsal statü edinmek yoluyla çıkabilmek mümkündür. Bir ergen ya da genç bir yetişkin “hısıım” otoritesine, kendi toplumsal ve siyasal statüsünü değiştirerek ve/veya karşı çıkışı meşrulaştıran bir söylem ve bir ykv edinerek meydan okuyabilir. Bunu, kişisel tehlikeler içeren kutsallaştırılmış siyasal ve ideolojik bir bağlantıya girerek edindiği meşruiyetle ya da kaynak aktaran bir konuma olanak veren kendi aile evresininkini aşan yüksek gelirlere erkenden erişerek yapabilir.

Böylece şiddet, siyasal ya da zelleştirilmış olsun, otorite odaklarının denetiminden çıkış araçlarından biri şeklinde kendini kabul ettirir. Bu tür bir gelişimin karşısında, geleneksel otorite makamlarının gençlerine aykırı davranma hakkı tanıyan ve norm dışına çıkışlarını yceltmeğe kadar giden bir “psikososyal moratoryum”¹⁸ ilan etmekten başka seçeneği yoktur. Örneğin 1970’li yılların şiddetine katılan radikal sağ ve solun çok genç militanları böyle bir “moratoryum” hakkını elde etmişti (veya zorla kabul ettirmişlerdi). Burada kent ortamına yakın zamanda yerleşmiş veya kentlileşmiş “ikinci nesli” oluştıran genç erkek ve kızlar söz konusuydu. Akrabalardan ayırt eden siyasal ve ideolojik bağlantıları, söylemleri ve söylevleri onlara bilgi ve ahlak otoritesi bağlamında bir saygınlık getiriyor, özerkliklerini önemli ölçüde genişletiyordu. Söylemlerini imleyen etos, mesajlarının kullandıkları ideolojik formülleri anlamakta zorlanan “yaşlılar” nezdinde de “kabul görmesini” mümkün kılıyordu. Aynı şekilde, 1980 ve 1990’larda çok sayıda genç Kürt, özellikle kızlar, PKK gerillasına katılarak toplumsal statüsünü değiştirdi ve önemli ölçüde özerklik kazandı; kutsallaştırılmış bir dava uğruna risk alarak büyükleri nezdinde bir “moratoryum” elde ettiler.

Bununla birlikte, siyasal şiddet bağlantısı geleneksel otorite yapılarından kurtulmanın tek aracını oluştırmamaktadır. Mafya¹⁹ tipi şiddet, pa-

ramiliter gruplara ya da –1990’lı yıllarda etkin olan “ölüm mangaları” gibi– çetelere katılım da benzer olanaklar sağlıyordu. Mafya tipi örgütlere veya çetelere –çoğu zaman ikisine birden– katılan gençlerin analizi genellikle yoksul kökenli ve düşük düzeyde eğitilmiş olduklarını gösterir.⁴⁰ Bununla birlikte, kısa zaman içinde kendilerini ortamlarının oldukça ötesinde sayılan çete reisleri olarak benimsetmişlerdir. Radikal sağ veya Kürt milliyetçi saflardan çıkmış Alaaddin Çakıcı, Behçet Cantürk ya da “gazinolar kralı” takma adlı Ömer Lütfü Topal gibi daha yaşlıları, etkileyici bir toplumsal yardım şebekesini besliyordu. (Radikal sağdan Çakıcı, Hristiyan azınlıkların hayır işlerine bile yardım ediyordu.) Böylece, zaten genel olarak kabul edilen bir düzenin normatif muhaliflerinden ziyade, öykünülecek, hatta yaygın biçimde taklit edilebilecek modeller haline geldiler.

Derinliğine incelenmesi gereken tüm bir simgeler demeti de bu tip başkaldırının algılanması ve meşrulaştırılmasında rol oynadı. Örnek olarak, ailesinin ve çevresinin ya da bir sosyalizasyon muhitinin onurunu savunmak, kabadayılık (bravado)⁴¹ *etos*’unun başlıca ögesi olarak benimseniyor ve siyaset-mafya örgütlerinin göze çarpan özelliğini oluşturuyordu. Aynı şekilde, başka mekânlarda⁴² olduğu gibi burada da çete üyeleri kendi sosyalleşme mekanizmalarını üretiyor, burada da gündelik olarak yüz yüze gelen “ölüm”, yaşamın zıddı değil karmaşık bir dayanışma sisteminin ögesi, hatta kendini feda etme, “hibe ve karşı hibe” mekanizması olarak algılanıyordu. Bununla birlikte, şiddetin bu tipi sadece *etos*’ boyutuna indirgenmiyor, ekonomik alanla sıkı sıkıya eklemleniyor ya da özelleştirilmiş şiddetle aynı kökten gelen “cömertlik”, aktörlerini Erhard Eppler’in deyişiyle “şiddet pazarına”⁴³ girmeye zorluyordu.

1970’li yılların “şiddet dönemi” sırasında şiddet aktörleri ekonomik alana dahil olmuştu ve içlerinden bazıları, özellikle radikal sağdan olanlar mafya tipi örgütlerin infazcıları gibi davranıyordu. 1980’ler ve 90’ların ekonomik reformları “köşeyi dönmek” diye adlandırılan stratejiyi, ekonomik ve toplumsal statü değiştirmek için ortaya çıkan her fırsattan yararlanabilmek şeklinde meşrulaştırıyor, dolayısıyla yeni özerklik alanları yaratıyordu. Yasal

i Yunanca töre anlamında; etik de bu sözcükten türetilmiştir –ç.n.

olanla olmayanın kesiştiği noktalar da dahil tüm imkânları kullanarak kendi ekonomik kaynaklarını üretmek, toplumsal ve siyasal bakımdan son derece makbul görülen bir varoluş biçimi haline geliyordu. Böylesi bir “yeşil ışığın” şiddet alanında da hatırı sayılır değişikliklere yol açması kaçınılmazdı. Bazı durumlarda zorla el koyma, kaçakçılık ve uyuşturucu ticareti, teknolojik maharetten yoksun çok sayıda girişimci nezdinde sermayenin yerini aldı ve devletin artık vazgeçtiği kaynakların dağıtımı siyasetinin yeni bir modelle sağlanmasını beraberinde getirdi. Bu tarz ağır suç kapitalizmi kuşkusuz, Özal hükümetlerinin (1983-1989) ve hemen ardından gelenlerin ekonomik görüşünü yansıtmıyordu ama yetkililer yine de “bırakınız yapsınlar” siyasetini benimsediler. Bazı resmi raporlara göre çok sayıda üst düzey görevli de bu örgütlerde yer almıştı.⁴⁴ Resmi olmayan bu ekonomik alan, kuşkusuz suç sayılan ama yine de yeni sistem tarafından kabul gören hakem ve düzenleyicilerin varlığını gerektiriyordu. Radikal sağın eski militanları bu etkinlikleri paylaşmaya ama aynı zamanda birikmiş sermayenin yeniden dağıtımı yapılmadığında ya da borç⁴⁵ senetlerinin ödenmemesi sonucunda ortaya çıkan ihtilaf durumlarında “hakem” ve racon kesici olarak hizmet vermeye çağrıldı.

İki etken baştan beri radikal sağın siyaseti olan şiddet ve suçluluk arasındaki bu eklemlenmenin etkisini ağırlaştırdı: Her biri kendi vurucu gücünü yaratmaya çalışan, birbirleriyle kanlı bıçaklı olan istihbarat servislerinin çoğalması ve devletin yeni girişimciler yararına şiddet üzerindeki tekelinden kısmen vazgeçmesi. Örneğin 1987’den itibaren iktidar bazı Kürt aşiretlerini yarı askeri birlikler şeklinde örgütlemeye karar verdi. “Hamidiye”⁴⁶ denen alayların üyeleri gibi, bu birliklerin üyeleri de devlet tarafından silahlandırılmak ve maaş ödenmek üzere, geçmişte işlenmiş tüm suçlardan bağışlanmıştı. “Köy korucuları” olarak adlandırılan bu birliklerin sayısı bugün yaklaşık 100.000 kişi⁴⁷ olarak tahmin edilmektedir.

Orta Anadolu’nun⁴⁸ bazı Sünni köyleri de Hizbullah grubu gibi devlet tarafından silahlandırıldı. Son olarak 1990’lı yılların başında ordu, PKK gerillasına karşı “düşük yoğunluklu savaş”⁴⁹ denen yeni bir doktrin benimsedi. Bu politika, yasal çerçevede yapılması mümkün olmayan yargısız infaz gibi bazı zor uygulamalarına gidileceği anlamına geliyordu. Kısa zamanda devletin denetiminden kurtulan “üniformalı çetelerin” oluşumu kısmen bu

gereksinime cevap veriyordu. Radikal sağın eski militanları ölüm timleri oluşturmayı ve devlete veya polise taşeronluk yapmayı, hareket özerkliklerini korumak şartıyla (mafya tipi örgütlere ve uyuşturucu ticaretine ortaklık) kabul etmişti. Dahası, tek bir istihbarat servisinin yetkisi altında değillerdi; tersine, istihbarat servislerinin her biri onları kendi hesabına, Kürt muhaliflere karşı, ama aynı zamanda devletin bağrındaki rakiplerine karşı kullanmayı deniyordu. Bu olayların dikkatli bir gözlemcisi olan Enis Berberoğlu'na göre, 1990'lı yılların ikinci yarısında "üniformalı çeteler" ve istihbarat servisleri devletin zirvesindeki iç savaşın aktörleri haline gelmişti.⁵⁰

Başlangıçta iktidar yapılarının ve siyasal sistemin anlaşmazlık ve bölünmeleri tanıma ve meşru saymadaki yetersizliğiyle açıklanabilecek olan fragmentasyon süreci "derin devleti" de etkilemekte gecikmedi. Dahası, önemli ve etkili baskı olanaklarından yararlandığı halde, yasadışı uygulamalara başvurmadan ya da varlığı için potansiyel bir tehdit kaynağı olan zor kullanıcı aktörler oluşturmadan devletin kalıcılığını sağlamakta ne kadar yetersiz kaldığını kanıtladı. Bu yasadışı olanaklara başvuru, toplumun geniş kesimlerini dışarıda tutan siyasal alanın kırılganlığına, siyasal sınıfın felce uğramasına ve yoğun muhalefetlerin sürmesine neden oluyordu. Nihayet, özelleştirilen şiddet, resmi olmayanın başrolü oynadığı ekonomik alanı örgütleyen bir öge haline geldi.

Bununla birlikte, Türkiye'nin bu uzun onyıllarını ister siyasal, sivil, toplumsal, özelleştirilmiş ister devlet baskısının hizmetinde olsun, sadece şiddet olgusundan yola çıkarak tahlil etmek indirgemecilik olacaktır. Bu kırılma hatlarını, aynı zamanda uyum tarzlarının yaratıldığı, yokluğunda toplumun evrimini anlaşılmaz kılan alanlardan ayırmak mümkün değildir. Örnek olarak, 1970 yıllarının Alevi-Sünni çatışmasının aksine Kürt sorununun görece önemsiz bir toplumsal şiddet üretebildiği vurgulanmalıdır. Aynı şekilde, başka kutuplaşma ölçütleri söz konusuysen Sünni İslam ve Alevilik aidiyetleri diller üstü ve etnik kökenler üstü birleştirici mekanizmalar da oluşturunuyordu. Birden çok cemaati içersin ya da içermesin, başka dayanışma ve sosyalizasyon alanları şiddete karşı birer fren işlevi görüyordu. Kısacası, unutmamak gerekir ki, çoğu zaman şiddet kendini toplumun geçmişleriyle, gerçekleriyle, çatlaklarıyla ve çatışmalarıyla barış içinde yaşama

umutlarına rağmen ve bunlara karşı bir meydan okuma gibi kabul ettirmiş durumdadır.

Bütün sorun bu umutların günün birinde ihtilaf ve bölünmeleri meşrulaştırmayı başaracak, böylece başka şiddet dalgalarının oluşumunu engelleyecek bir toplumsal ve siyasal sözleşmeye olanak verip vermeyeceğini bilmektir.

ÇEVİRİ: SELÇUK GÜRBÜZ

NOTLAR

- 1979'daki Maraş katliamı (100'den fazla ölü), 1993'te Sivas'ta bir otelde kasıtlı çıkarılan ve 37 aydının yaşamlarını yitirdiği yangın, 1994'te Gazi Mahallesi'ndeki ayaklanmanın kanlı bir biçimde bastırılması ve solcu tutuklularla ebeveynlerinin 100'ü aşkın ölümle sonuçlanan açlık grevi (1996, 2001-2004) gibi bazı şiddet eylemleri Alevi cemaatinin ya da radikal solun gözünde simgesel dönüşüm noktalarını oluşturur.
- 2 Norbert Elias, *Qu'est-ce que la sociologie?* La Tour d'Aigues, Aube, 1991.
- 3 James B. Rule'in kavram yenilemesi, *Theories of Civil Violence*, Kaliforniya Üniversitesi Yayınları, Los Angeles, Londra, 1988.
- 4 Semih Vaner, "Violence politique et terrorisme en Turquie", *Esprit*, Ekim-Kasım 1984, s. 79-104. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, "Youth and Violence in Turkey", *International Social Science Journal*, c. 1, sayı 2, 1977, s. 229-254; Doğu Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1980.
- 5 Bkz. T.C. Ankara-Çankırı-Kastamonu İleri Sıkayönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, *İddianame THKP/C Devrimci-Yol*, 1982, c. 1.
- 6 Bkz. Hamit Bozarslan, *From Political Contest to Self-Sacrifice: Violence in the Middle East*, Marcus Wiener, Princeton, 2004.
- 7 Bu özelleştirme kavramı için bkz. Geroge Elwert, Stephan Feuchtwang ve Dieter Neubert (der.), *Dynamics of Violence. Process of Escalation and De-escalation in Violent Conflicts*, Duncker & Humboldt, Berlin, 1999; Michel Wieviorka (der.), *Pour un nouveau paradigme de la violence*, L'Harmattan, Paris, 1998.
- 8 "Youth and Violence in Turkey" ve "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics", *Daedalus*, sayı 1, c. 102, 1973, s. 169-190.
- 9 Bkz. örneğin André Raymond, "Le Caire traditionnel: une ville administrée par ses communautés", *Maghreb-Machrek*, sayı 143, 1996, s. 9-16.
- 10 Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and the Background*, MacMillan, New York, 1946 adlı kitabında imparatorluğu şöyle tanımlıyor: "Yukarıdan dayatılan evrenselcilik ve aşağıdan yönetilen yerel ve profesyonel özerklik sistemi", s. 85.

- 11 Bkz. özellikle Ziya Gökalp, *Yeni Hayat, Doğru Yol*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1976, s. 13-14.
- 12 Sebastien Haffner, *Histoire d'un Allemand. Souvenirs, 1914-1933*, Actes-Sud, Arles, 2002.
- 13 Bkz. Özellikle Recep Peker, *İnkılâp Ders Notları*, İletişim Yay., İstanbul, 1984 (1934). Bununla birlikte Kemalist iktidar hedeflerini gerçekleştirme olanaklarından yoksundu ve toplum üzerinde zorlayıcı etki uygulayabilme yeteneğine fiilen sahip değildi. Zora dayalı önlemler ancak, Kürt bölgelerinde imha edici bir yoğunluğa erişebilmekteydi. Bkz. "Génocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rébellion in Turkey (1937-1938) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)", Martin van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building States*, ISIS, İstanbul, 2000, s. 67-96.
- 14 Bkz. Etienne Copeaux, "Le consensus obligatoire", Isabelle Rigoni (der.), *Turquie, les mille visages, politique, religion, femmes, immigration*, Syllepse, Paris, 2000, s. 89-104.
- 15 Fakat, Ernest Gellner'in dikkate değer biçimde yakaladığı üzere, bütün diğer inanç sistemlerinde olduğu gibi Kemalizm de çelişik ayetler içeriyordu. (Bkz. E. Gellner, *Encounters with Nationalism* içinde "Kemalizm" bölümü, Blackwell, Oxford ve Cambridge, 1994, s. 81-91) ve kendi dışındaki -Marksizm-Leninizm, antikomünizm, İslamcılık- kaynaklarından hareketle birbirleriyle çatışan biçimlerde yorumlanabilirdi. Öyle olunca "gerçek Kemalizmi" tanımlamak yönetime haklarına dönüşmeden önce bir iktidar aracı ve önemli bir siyasal ve ideolojik mesele haline geliyordu. Bunu yapacak tek aktör, en güçlü aktör olan ordu ve onun içinde de zorlayıcı güce sahip olan etkin fraksiyondu.
- 16 1994'te ordunun baskısıyla Kürtçü Demokrasi Partisi (DEP) yasaklanmış ve milletvekilleri tutuklanmıştı (2004'de salıverildiler). Pek çok gözlemci bu olayı "örtülü bir hükümet darbesi" olarak nitelendirirdi. Aynı şekilde General Erol Özkasnak kamuya açık bir tartışmada klasik hükümet darbesi düzenlenmesine olanaksızlığının, askerleri "postmodern" darbe tekniğine zorladığını söyleyerek Necmettin Erbakan hükümetine karşı verilen 28 Şubat 1997 ultimatomeni savunuyordu. Bkz. Hülki Cevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı: "Post-Modern Darbe"*, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara, 2001.
- 17 Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti*, İletişim Yay., İstanbul, 1999.
- 18 İhtilaflara meşruiyet kazandırılmamasının şiddete yol açması üzerine, bkz. Michel Wievorka, *La Violence en France*, Le Seuil, Paris, 1999.
- 19 Türkiye'de resmi siyasal kültürün kurucu belgelerinden birini oluşturan, Mustafa Kemal'in *Nutuk* (1927) adlı kitabının son sayfası, "gençliği" iktidarı elinde bulunduranların "gaflet, dalâlet, hatta hıyanet" içinde bulunabileceği ihtimaline karşı uyarır. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1973.
- 20 Bu terimle askeri, mülki ve yargı *ileri gelenlerinin* bir kısmını ve Kemalist aydınları kast ediyoruz.
- 21 Bkz. Özellikle Hans-Lukas Kieser ve Dominique J. Schaller (der.), *Der Völkermord an der Armeniern und die Shoah*, Chronos, Verlag Bâle, 2002.
- 22 1919-1922. Bu savaş kısmen, Anadolu'nun Müslümanları ile Müslüman olmayanları arasında iç savaş olarak anlaşılmalıdır. Bkz. Emrah Cilasun'un "*Bâki İlk Selâm*": *Çerkes Ethem*, Gün Zileli, "Önsöz", Belge Yay., İstanbul, 2004.
- 23 Bkz. Şerif Mardin, "Youth and Violence in Turkey".
- 24 Bkz. Hamit Bozarslan, "Kürt Milliyetçiliği, Kürd Meselesi", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, c. 4, s. 841-872.

- 25 Jean Leca, "Individualisme et citoyenneté", Pierre Birnbaum et Jean Leca (der.), *Sur l'individualisme*, FNSP, Paris, 1991, s. 159-209.
- 26 Bkz. Gavin D. Brockett, "Collective Action and the Turkish Révolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-1938", Sylvia Kedourie (der.) *Turkey Before and After Atatürk. Internal and External Affairs*, Frank Cass, Londra, 1999, s. 44-66.
- 27 Şerif Mardin, "Youth and Violence in Turkey".
- 28 Michel Foucault, "*Il faut défendre la société*". *Cours au Collège de France*, 1976, Gallimard Le Seuil, Paris, "Hautes Études", 1997, s. 64.
- 29 Michel de Certeau, *La Culture au pluriel*, Le Seuil, Paris, 1993, s. 26.
- 30 Bkz. Hamit Bozarslan, "Le phénomène milicien: une composante de la violence politique en Turquie des années 70", *Turcica*, sayı 31, 1999, s. 185-244; "Chaos ou mutations sociales : notes sur la crise turque des années 70", *Cultures et conflits*, sayı 25, 1997, s. 79-98.
- 31 Bu kavram ve Bosna topraklarındaki uygulaması konusunda bkz. Xavier Bougarel, "La Bosnie survivra-t-elle aux accords de Dayton?" Jean Hannoyer (der.), *Guerres civiles. Économies de la violence, dimensions de la civilité*, Karthala-Cermoc, Paris, 1999, s. 237-260.
- 32 Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge University Press, Cambridge ve Londra, 2003, s. 42.
- 33 Bkz. Veli Özdemir, *TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu İfade Tutanakları*, SCALA, İstanbul, 1997; *TBMM Tutanakları. Susurluk Belgeleri, TBMM Komisyon Raporu'na Muhalefet Şerhleri ile Birlikte*, SCALA, İstanbul, 1997; Kutlu Savaş, *Başbakanlığa Sunulan II. Susurluk Raporu*, Bir, İstanbul, 1998.
- 34 Özellikle şaşırtıcı sayıda cinayetten ve II. Jean-Paul (1982) suikastine karşı için aranan Abdulhak Çatlı'yı belirtelim. Yüksek dereceli bir İstanbul polisi ve zamanın cumhurbaşkanına yakın bir Kürt aşiret reisi olan bir milletvekiliyle birlikteyken, bir trafik kazasında öldü. Aynı şekilde, çok sayıda cinayetten aranan ve etki alanı birçok bakanlığı kapsayan Alaaddin Çakıcı'nın durumuna da dikkat çekilebilir.
- 35 Bkz. diğer yapıtlar arasında, Ruşen Çakır, *Derin Hizbullah: İslamcı Şiddetin Geleceği*, Metis Yay., İstanbul, 2001.
- 36 İstatistiklerde suç ve cürümün, yılda 100.000 ila 200.000- ekonomik ve mali olanları da dahil- arasında değiştiği görülüyor. Bkz. Sevinç Yavuz ve Şengün Kılıç, "Suçun Kara Yılları", *Hürriyet*, 2 Ocak 2000. Bu istatistikler aile içinde özellikle kadınlara karşı, okullarda, askeriyede ve cezaevlerinde uygulanan şiddeti hesaba katmıyor.
- 37 Bkz. tarihi bir perspektif için İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İstanbul, 2000.
- 38 Erik Erikson, *Adolescence et crise. La quête de l'identité*, Flammarion, Paris, 1990.
- 39 Mafyanın yıllık "cirosu" 60 milyar dolar olarak tahmin ediliyor (*Hürriyet*, 6 Haziran 2004).
- 40 Hamit Bozarslan, *Network-Building, Ethnicity and Violence in Turkey*, ECSSR, Abu Dabi, 1999.
- 41 Bkz. Micheal Gilsenen, "Problems in the Analysis of Violence", Jean Hannoyer (der.), *Guerres civiles. Économies de la violence, dimensions de la civilité, age*, s. 118.
- 42 Kolombiya örneğiyle ilgili olarak Anne-Marie Losoncy, "Le saint et le citoyen au bord des tombes. Sanctification populaire de morts dans les cimetières urbains colombiens", *Religiologiques*, sayı 18, 1998, s. 149-165.
- 43 Erhard Eppler, *Vom Gewaltmonopol zum Gewahmarkt?*, Suhrkamp, Frankfurt-Main, 2002.

- 44 Bkz. "Eymür Raporları" olarak anılan raporlar, *MIT Raporu Olayı*, İstanbul, Kaynak, 1996. Mehmet Eymür üst düzeyde MİT görevlisiydi (istihbarat servisi).
- 45 Bkz. Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet, Ocak, Dergâh*. 12 Eylül'den 1990'lara *Ülkücü Hareket*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.
- 46 1891'de Sultan II. Abdülhamid "Hamidiye" denen, daha sonra Ermenilerin (1915) yok edilmesine yoğun biçimde katılan aşiret süvari birliklerinin kurulmasına izin verdi. Cumhuriyette aşiret "milisleri" Kürt isyanlarının bastırılmasında kullanıldı.
- 47 Bununla birlikte bu "korucuların" çoğunluğu şehir ortamında yaşıyor. Meslekten askerlerin değil, şeflerinin komutası altında bulunuyorlar. Asgari ücretin üç katına denk düşen ücretleri, sonra onlara dağıtan şeflerine ödeniyor.
- 48 Bkz. D. Öğüt, "Silahlanan Kırmızı Bölge", *Aydınlık*, 01.10-15.10.1993.
- 49 Bu doktrinin hazırlanması ve uygulamaya konması konusunda bkz. Mehmet Ali Kışlalı, *Güneydoğu: Düşük Yoğunlukta Çatışma*, Ümit Yay., Ankara, 1996.
- 50 Enis Berberoğlu, *Susurluk. 20 Yıllık Domino Oyunu*, İletişim Yay., İstanbul, 1997, s. 19.

KADINLAR: CUMHURİYETİN SEVİLMİYEN CİNSİ'

*"Cebelitarık'tan İstanbul'a kadar, Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıların-
da Hristiyanlar ve Müslümanlar, kentliler ve kırsal alanda yaşayanlar,
yerleşikler ve göçebeler arasında, hemen her yerde bugün bile görülebilen
bir olgu, kolektif ve bireysel olarak ifade edilen abartılı bir alınganlığın er-
kek hoyratlığına eşlik etmesidir; bunu tamamlayan bir olgu da kadın if-
fetine dramatikleştirilmesidir."*

GERMAINE TILLION'

Türkiye'de 1980 askeri darbesinden kısa bir süre sonra siyaset sahne-
sine en yaşlıları kırklarında, en gençleri yirmilerinde olan yeni bir
kadın kuşağının çıktığı görüldü. Kendilerine uzun zamandır unutul-
muş olan bir deyimle "feminist" diyen bu kadınlar, şartların elverişsizliği-
ne rağmen askeri rejime yönelik ilk muhalefet hareketi olarak da kabul edi-
lebilecek sivil, demokratik ve eleştirel bir hareket başlatma cesaretini gös-
terdi. İlerleyen sayfalarda bu hareketin önermeleri ve eylemleri üzerinde
duracağız. Bu kadınlardan biri olan bu satırların yazarı, cinsiyet ilişkilerini
irdelerken "tarafsız" olmadığını, tersine, bu ilişkilere "kadın bakış açısın-
dan" yaklaşacağını belirtmeyi gerekli görmektedir.

Feminist hareketin entelektüel çevrelerde, bilimsel araştırma ala-
nında ve unutulmuş tarihi belgelerin gün ışığına çıkarılmasında önemli et-
kileri oldu. Bu da bizi Türkiye tarihine, özellikle cinsiyetler arası ilişkiler ta-
rihine yeni ve eleştirel bir gözle bakmaya davet ediyor. Tarihi yeniden yaz-
maktan söz edebilir miyiz?

Gelişmenin oldukça yeni ve yapılan araştırmaların az sayıda olduğu-
nu göz önünde bulundurarak, bu isteği abartmamak ve "revizyonizm" hata-
sına düşmemeye özen göstermek gerekiyor. Bununla birlikte, kadınların ta-
rihine yeni bir gözle bakmak için elimizde yeterince veri ve varsayım vardır.

Tarihe yeni bir gözle bakmak, merkeze kadın bakış açısını koyan yeni bir dönemleştirmeye gitmeyi gerektirir. Biz de olaylara bu açıdan bakarak önce, feminizmin ilk kez ortaya çıktığı dönemde Osmanlı'dan kalan mirası Tanzimat ve II. Meşrutiyet aşamalarında değerlendirmeye çalışacağız. Cumhuriyetin, feminist hareketin tarih sahnesinden çekildiği 1935'e kadarki ilk yılları bu dönemin devamında yer almaktadır. Neredeyse bütün bir yüzyıla yayılan bu dönem, bir yandan eski düzenin sürdüğü, bir yandan da en köklü kopuşların gerçekleştiği bir alt üst oluşa tanıklık eder. Medeniyet değiştirmek ya da değiştirmemek gibi can alıcı sorunların gündeme geldiği bu süreçte “kadın meselesi”, Osmanlı ve Türk erkeklerinin kafalarını kurcalayan, onları tedirgin eden tartışmaların odak merkezinde yer alıyordu. Kemalist cumhuriyet, jakoben ve otoriter bir çözüm getirerek bu tartışmaları noktalamıştı. Bu, bir yandan eskiden köklü bir kopuş anlamına gelirken, bir yandan da yüz yıldır sürmekte olan zihniyet değişiminin varış noktasıydı. Kadınların tarihini incelerken ele alacağımız ikinci dönem önce otoriter, ardından demokratik biçimiyle cumhuriyet dönemi. 1935 ile 1980 arasındaki kırk beş yıllık kapsayan bu dönemde artık kadınlar tartışmanın odak merkezinde değildir. Bu kırk beş yılı Kemalist vizyonun benimsenmesine dayalı bir “normalleşme” dönemi olarak değerlendirmek bize yanlış görünmüyor.

Kemalist reformların kadınlar üzerindeki gerçek etkisinin ne olduğuna gelince... Acaba kadınlar gerçekten de resmi ideolojinin ileri sürdüğü gibi bağımsızlıklarını kazandı mı? Gözden geçireceğimiz bazı sosyolojik, ekonomik ve siyasi veriler bu görüşün tartışmalı olduğunu gösteriyor. Bu da bizi yazının üçüncü bölümünde ele alınan konuya getiriyor: 1980'li yıllara damgasını vuran kadınların isyanı.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE: MEDENİYET DEĞİŞİMİNİN SEMBOLÜ OLARAK GÖRÜLEN KADINLAR

Kadınların statüsünü, özellikle bunalım ve bir medeniyetten diğerine geçiş dönemlerinde medeniyetin ayrıcalıklı bir göstergesi, adeta barometresi gibi görmek konusunda genel bir görüş birliği vardır. Norbert Elias³ ya da Pierre Bourdieu⁴ gibi birkaç önemli düşünürün çalışmalarına bakmakla yetinelim: Kadınların statüsü; aile içinde, topluluk içinde, toplum

içinde yerine getirmeleri beklenen roller; üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki, günlük hayattaki davranışları hiçbir modernleşmecinin kayıtsız kalamayacağı derecede önemli konulardır. Türkiye'nin Tanzimat'la başlayıp Kemalist modernleşmeye varan Batılılaşma deneyimiyle ilgili parlak bir analiz yapan Nilüfer Göle, ısrarla erkeklerin reformculuğu üzerinde durur ve "Kemalist feminizm" kavramını kullanmakta tereddüt etmez.⁵ Türkiye'de milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla ilgili sosyal değişme sorunsalı bağlamında kadınların rolü konusunda pek çok çalışma yapmış olan Deniz Kandiyoti de buna yakın bir bakış açısına sahiptir. Reformcu edebiyatta yer alan kadın karakterleri ele aldığı "Cariyeler, Fattan Kadınlar ve Yoldaşlar"⁶ başlıklı makalesinde reformcuları harekete geçiren nedenler üzerinde duran Kandiyoti'nin "Erkekleri kadın haklarını savunmaya sevk eden şey nedir?" sorusuna yanıtı ilginçtir: Osmanlı ataerkil ailesinin ezdiği insanların başında genç erkekler geliyordu. Kendilerine görücü usulü ayarlanmış evlilikler dayatan despot babalarla güçlü annelerin baskısından kurtulabilmek için bu genç erkekler modern bir aile biçiminden yana tavır aldı. Böyle bir ailenin kurulabilmesi ve yürümesi için kendilerine iyi yetişmiş zevceler bulmaları gerekiyordu. İşte Kandiyoti'ye göre, kadın haklarını kendi çıkarları için savunan "feminist" erkekler tezinin kökü burada yatmaktadır. Bu tezi desteklemek üzere Ortadoğu ülkelerinin deneyimlerine de bakan yazar, Jayawardena⁷ gibi araştırmacıların çalışmalarında ve üçüncü dünyanın pek çok ülkesindeki ulusal hareketlerde benzer erkeklerle karşılaşmıştır.

Her ikisi de feminist olan Göle ve Kandiyoti gibi araştırmacıların çalışmalarının bizi çok fazla ikna edememesinin başlıca iki nedeni var: Bunlardan birincisi, reformcuların ileri sürdüğü görüşlere saflık derecesinde bir iyi niyetle yaklaşımları ve onlara inanmaları, ikincisi de –ki bize göre bu daha önemli bir eleştiridir– erkeklerin kadınlar hakkında söylediklerini dinlemeye, doğrudan kadınların sözünü dinlemekten daha fazla önem vermemeleridir. Oysa reformcuların çağdaşı olan kadınların feminist söylemi hem daha hakiki ve radikaldir, hem de bize çok daha fazla şey anlatır.⁸

Şimdi yapmamız gereken şey de tarihi erkeklerden çok kadınların anlattıklarıyla yeniden kurgulamaya çalışmaktır. İşe, kimsenin karşı çıkmadığı bir gerçekle başlayalım: Her şey Tanzimat'la (1839-1856) başladı. Nora

Şeni, Fransa büyükelçisinin karısıyla kuzini arasındaki yazışmalara dayalı kitaba⁹ yazdığı önsözde, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı başkentinin ordu-
ların, askeri hastanelerin, diplomatik delegasyonların ve onların peşi sıra
gelen yatırımcıların, bankerlerin, maceraperestlerin, tiyatro, opera, kabare
kumpanyalarının şehre akın etmesi sonucunda müthiş bir değişim yaşadı-
ğını anlatır. Daha 1843'te Nerval, babasına yazdığı bir mektupta "Konstan-
tiniye'ye ulaştığımdan bu yana kendimi Türklerin bile kendilerini yabancı
hissettikleri bir Avrupa şehrine gelmiş gibi hissediyorum" diyordu.¹⁰ İstan-
bul, İzmir ve Selanik gibi diğer büyük şehirlerin yanı sıra, Tanzimat paşa-
larının Batılı modeller ışığında giriştiği idari reformların ötesine giden çok
çeşitli ve köklü sosyal değişimlerin sahnesi olmuştu. Stefanos Yerasimos şu
hatırlatmayı yapar: "Türkler üç yüzyıldan beri geri püskürtüldükleri Avru-
pa'nın doğu ucuna tutundu ve Batılılaşmaya karar verdi. Batılılaşma keli-
mesi Türklerin icadıdır ve bir buçuk yüzyıllık bir geçmişi vardır."¹¹ Ancak,
paşalar imparatorluğu kurtarmak için reform yapmanın gereğine inansa ve
Batı'nın temel ilkelerini –padişahın mutlak iktidarının kısıtlanması, insan
haklarının tanınması, farklı dinlerden insanlar arasında eşitlik, kadınlar
açısından özel sonuçları olan köleliğin kaldırılması– benimsese de, bunun
için "medeniyet değiştirmek" gerektiğini herkes kabul etmiş değildi.

Jale Parla,¹² Genç Osmanlıların reformcu edebiyatı üzerine yaptığı
çalışmayla bize bu konuda yeni bir ufuk açtı. Parla'ya göre Tanzimat dönemi
romancıları kurumsal reformların kaçınılmazlığıyla yerleşik düzenin
hukuki ve kültürel normlarını savunma ikilemi arasında sıkışmıştı. Başlı-
caları Aristoteles'in tümdengelimci mantığının üstünlüğü, iyilik ve kötülük
karşıtlığının şekillendirdiği manikeen bir dünya görüşü ve şeriat olan bu
normlar, meşruiyetini Kuran'dan alıyor ve o çağda kabul gören Batılı norm-
ların karşısında konumlanıyordu. Parla, Tanzimat dönemi reformcularıyla
Batılı çağdaşları arasında epistemolojik bir kopuş bulunduğunu söyler. İş-
te o dönemin romanlarına yansıyan da bu iki dünya görüşü arasındaki yırtıl-
madır. Romancılar bir yandan kadınların içine hapsediği kölelik statü-
sünü eleştirmek isterken, bir yandan da onların Batılı tarzda özgürleşme-
sinden korkuyor, buna karşı çıkıyordu. Bu korku, köklerine yabancılaşmış
oğulların hem mutlakıyetçilikle biçimlenmiş devlet düzeninin hem de ata-

erkil ailenin temel direği olan babaya saygı göstermeyişine yönelik eleştiride ifadesini bulmaktadır. Söz konusu romanların hepsinin kahramanı, doğru yoldan çıktığı için ahlaki düşüş yaşayan ve ailesini de peşi sıra yıkma sürükleyen oğuldur. Parla'nın çözümlemesini derinleştiren Kandiyoti, kadınlara atfedilen rol üzerinde durur ve oğulları ahlaki düşüşe sürükleyenlerin daima fettan, özgür, "alafranga", başka bir deyişle, Batılı tarzda yaşamak isteyen kadınlar olduğunu saptar.³ Bu durumda Genç Osmanlı reformcuların, kadınların köleleştirilmesine karşı çıksalar da –ki *Sergüzeşt* adlı romanında Samipaşazade Sezai'nin bu yöndeki tavrı çok açıktır– eski normların, İslami ve ataerkil normların sınırları dışına çıkmalarına izin veren bir toplum ya da medeniyet değişikliğine hiç de taraftar görünmediği söylenebilir. İşlerin karıştığı nokta işte tam burasıdır. Zira kadınlar daha fazlasını istemektedir.

Genç kadın tarihçilerin yakın dönemde yaptığı çalışmaların ortaya koyduğu gibi, Osmanlı seçkin sınıfına mensup kadınlar,⁴ onlar adına konuşan ama özlemlerini çarpıtan erkeklere karşı çıkararak dertlerini dile getirmek, statüleriyle ilgili eleştirilerini ve taleplerini sıralamak için doğrudan söz almıştır. Bunlar II. Abdülhamid döneminde açılan okullarda eğitim görmüş, bazıları konaklarda özel hocalarla eğitimini daha da derinleştirmiş, yabancı dil öğrenmiş olan ve Batı dünyasında olup bitenleri oldukça yakından izleyebilen kadınlardı. Bu macera ilk kez kendi adıyla bir roman yayımlayan Zafer Hanım (*Aşk-ı Vatan*, 1877) gibi kadınların yazı hayatına atılmasıyla başladı. Romanda kölelikten yeni azat edilmiş kadınların ülkelere savunmak için erkekler gibi mücadele ettiği anlatılır. Dönemin parlak kadınlarından bir başkası, reformcu Cevdet Paşa'nın kızı, romancı Fatma Aliye Hanım'dır. Fatma Aliye kamuoyu önünde Mahmut Esad adlı bir gelenekçiyle çökeşlilik konusunda polemige girmekten çekinmemiş ve risalesinde Kuran'ın kadın haklarına karşı olmadığını, çökeşlilik gibi kadın aleyhine sonuçlar doğuran yorumları Kuran'ı çarpıtan din adamlarının geliştirdiğini savunmuştur.

Bunlardan daha önemlisi, kadınların itirazının birkaç ünlü entelektüel kadınla sınırlı kalmaması, tersine yaygınlaşmasıdır. Gerçekten de 1868'ten itibaren kadınlar gazetelere mektup göndermeye, bir süre sonra

da kendi gazete ve dergilerini yayımlamaya başladı.¹⁵ Bunlardan bazılarının hayli uzun süre yayımlandığını görmek –örneğin *Hanımlara Mahsus Gazete* beş yüz sayı çıktı– ve yalnızca yazarlarının değil, yöneticilerinin ve tipograflarının kadın olduğunu öğrenmek şaşırtıcıdır. Bu yayınlarda yer alan yazılarıyla kadınlar, içinde yaşadıkları toplumda nelere karşı çıktıklarını ve taleplerinin ne olduğunu açıkça ortaya koyuyordu: Eğitim hakkı, çalışma hakkı en başta gelen taleplerdi; aile içindeki erkek davranışları ise en çok eleştirilen konuydu. Çokeşlilik ve kocalara tanınan “Boş ol!” demekle karılarını boşayabilme hakkına karşı çıkılıyordu. Ayrıca, 19. yüzyıl sonunda yayımlanan karikatürlerden, iki cinsin kamu hayatında yan yana bulunmasını engelleyen katı kuralların tartışıldığını, kadınların kamu hayatına giderek daha fazla katıldığını, hatta yeni bir “moda” yaratarak¹⁶ ince müslin yaşmakların ardından yüzlerinin seçilmesine ve vücut hatlarının görülmesine de hayal edilmesine imkân veren modern kıyafetlere büründüğünü anlıyoruz.

Bu özgürleşme ateşi 20. yüzyıl başında yeni bir reformcu kuşağın, Jön Türklerin iş başına gelmesiyle biraz daha yükseldi ve kadınlar –ki aralarından bazıları İttihat ve Terakki Partisi’ne üye olmuştu– ikinci anayasal rejimin reformlarını kendi talepleri doğrultusunda etkileyebilecekleri umuduna kapıldı; ancak umduklarını bulamadılar ve kadınlarla erkekler arasındaki polemikler, karşılıklı suçlamalar giderek sertleşti. Modern evlilik, arkadaşlık, aşk, bunların görücü usulü evliliğin yerini alacağı ve genç çiftin yaşlı kuşaktan ayrı bir evde, kadının da erkekle eşit haklara sahip olduğu yeni bir düzen kuracağı hayali ya da ideali, esas olarak, erkeklerden çok daha fazla yabancı roman okuyan kadınlara aitti.¹⁷ Onları pek de ilma olmadan izlermiş görünen erkekler ise ikiyüzlülük ve entrikacılık suçlamaları yapmaktan geri durmuyordu. Ulviye Mevlan’ın *Kadınlar Dünyası*’nda yayımlanan yazısı bu çatışmayı oldukça iyi özetliyor:

İtiraf edelim, bugün hiçbir kadın istediği gibi özgürce yaşama hakkına sahip değildir. Zira idealini, iradesini ve arzusunu özgür bir varlık olarak ortaya koyması mümkün değildir; hayatına, güçlerini geleneklerden alan bir baba, bir amca, bir koca ya da bir ağabey hâkimdir.¹⁸

Jön Türklere yakın bir romancı olan Ömer Seyfettin de 1912’de şöyle yazıyordu:

Aşkın üzerine çöken bu felaketten, geleneklerin, âdetlerin, din adamlarının, gericilerin, hükümetin jandarmasının ötesinde sorumlu olan kimdir? Kadınlar, Türk kadınlarıdır. Aşkın ve güzelliğin en büyük düşmanı onlardır.¹⁹

Böylece kadınlarla erkekler arasındaki uçurumun dibi görünür hale geliyor. Kadınlar özgür insan olma hakkının peşinde koşarken, erkekler daha çok evlilik yasaklarını aşan özgür aşktan söz ediyor gibi görünüyor. Bu anlaşmazlık bağlamında kadınlar eğitime ve çalışma hakkına giderek daha fazla önem verecektir. Örneğin *Kadınlar Dünyası*’nın yayın organı olduğu Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan (Kadın Haklarını Savunma) derneğinin düzenlediği, kızkardeşlerinin telefon şirketinde çalışmasını sağlamak için yapılan oturma eylemine katılacak ve mücadeleyi kazanacaklardır. Hatta kadınların erkeklerin yaptığı her şeyi yapabileceklerini kanıtlamak amacıyla Belkıs Şevket Hanım’ın İstanbul üzerinde uçma eylemi gibi çarpıcı eylemler düzenleyeceklerdir. 1914’te Maarif Nezareti ısrarlı taleplere boyun eğecek ve kadınların üniversiteye kaydolmasına yeşil ışık yakacaktır. 1917’de de, şeriat hükümlerinin geçerli olduğu toplumlarda bir ilk olan Aile Kararnamesi’nin kabul edilmesiyle birlikte Müslüman kadınlar, çokeşliliği yasaklayan düzenlemeden –çokeşlilik ilk eşin onayına tabi kılınmakta, ilk eş kabul etmiyorsa kadının isteğiyle boşanmaya karar verilmektedir– imparatorluğun gayrimüslim kadınları gibi yararlanacaktır.

Öte yandan, 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında kadınlar savaşın yol açtığı felaketlerle baş etmek, yaralılara yardım etmek, savaşta ölen askerlerin dul karılarına ve çocuklarına destek olmak üzere, temelde amacı “hayırseverlik” olan bir dizi dernek kurdular. Bu deneyim, siyaset konusunda bilinçlenmelerini sağladığı gibi örgütlenme konusunda da onlara çok önemli beceriler kazandı. İmparatorluğa son veren Birinci Dünya Savaşı yol açtığı yıkımlar, kıtlıklar, başkente yönelen ardı arkası kesilmeyen bir göç dalgası ve sebep olduğu ekonomik sefaletle, kocaların var olmadığı bir

durumda sorunlarla tek başına baş etmesi gereken kadınlar üzerinde son derece belirleyici bir etki yarattı.²⁰ Nitekim, oy hakkını bu siyasilleşme sürecinin sonunda talep etmeye başladılar. O zamana kadar, ilişkide oldukları Batılı kadınların, sufragetlerin mücadelesini iyi bilmelerine rağmen, oy hakkı bir talep olarak gündeme getirilmemişti; fakat Birinci Dünya Savaşı'nın bitiş koşulları feminist hareketi önceliği başka bir mücadeleye vermek durumunda bıraktı.

Osmanlı kadın hareketi tarihinin en iyi bilinen kısmı, resmi tarih tarafından tanındığı için olsa gerek, ateşkesten Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadarki dönemidir. Savaş sonrasında İstanbul'un müttefiklerce işgalini protesto etmek üzere 19 Mayıs 1919'da düzenlenen dev Sultanahmet mitinginde kürsüye çıkan ilk kadın olarak fotoğrafı tarihe geçen Halide Edip,²¹ o sırada çok ünlü bir romancıdır ve başkanı olduğu, 1908'de kurulan Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin çalışmaları nedeniyle dönemin en tanınmış feministlerinden biridir. Sonradan savaşın seyrini Mustafa Kemal'in karargâhından izlemek üzere Ankara'ya geçecektir. Bu dönemde pek çok başka örgütlü kadın milli mücadeleyi aktif olarak destekleyecek ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde müdafaa-i hukuk derneklerinin kadın kollarını kuracaktır.²²

Savaşın milliyetçilerin zaferiyle sonuçlanmasından sonra, Yaprak Zihnioğlu'nun "birinci dalga cumhuriyetçi feministler"²³ olarak adlandırdığı ve önderlerinden biri Nezihe Muhiddin olan bu kadınlar yeni Türkiye'nin yaratılma sürecine ön saflarda sorumluluk alarak katılmak istedi. Muhiddin ve destekçileri, cumhuriyetin kurulmasını izleyen günlerde, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulmasından birkaç gün önce yeni rejimin ilk siyasi partisini, Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak için harekete geçti; ancak Mustafa Kemal ve cumhuriyetin kurucuları kadınların bu heyecanını paylaşmıyordu. Söz konusu partinin kurulmasına izin verilmedi ve Ankara'nın parti yerine bir dernek kurulması tavsiyesi üzerine Türk Kadınlar Birliği (TKB) kuruldu. Ancak derneğin bir yandan gündeme gelmekte olan kadınlarla ilgili reformlara destek vermek, bir yandan da kadınların oy hakkına dikkat çekmek için düzenlemeye çalıştığı çeşitli eylemler Mustafa Kemal'in yakın çevresi tarafından engellendi. Örneğin 1927 seçimlerinde kadın aday gösterme yolundaki girişime izin verilmedi.

Bu dönemde Türk Kadınlar Birliği, Mustafa Kemal'in sözcülüğünü üstlenen *Cumhuriyet* ve *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerinin, derneği ve başkasını gülünç düşürmeyi hedefleyen eleştiri kampanyalarına konu oldu. Sonunda 1927 yılında Nezihe Muhiddin, aleyhinde düzenlenen bir yolsuzluk davası ve çeşitli manipölasyonlar sonucunda dernek başkanlığından düşürüldü ve yerine tek parti yöneticilerinden birinin karısı getirildi. Böylece dernek etkisiz kılındı ve giderek siyasal hayattan silindi. Bu süreçteki en şaşırtıcı olaylardan biri, Türk Kadınlar Birliği'nin bu dönemdeki faaliyetlerinin resmi tarihten çıkarılması ve Nezihe Muhiddin adının tamamen unutulmasıdır. Tarihte böyle bir kadının var olduğunu yeniden hatırlayabilmek için 1988 yılını beklemek gerekti.²⁴ Peki ama neden? Ona bu kadar cephe alınmasının sebebi neydi? Yaprak Zihnioğlu, Nezihe Muhiddin üzerine yaptığı araştırmada²⁵ Muhiddin'in istenmeyen kişi ilan edilmesinin nedenini siyasi rejimin tek partili niteliğinde ve otoriterliğinde aramak gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre, iktidarı sivil toplumdaki hiç kimseye paylaşmak istemeyen Mustafa Kemal, devlete ve topluma kendi kafasındaki ulusal çıkar anlayışı doğultusunda şekil vermek için elinin tamamen serbest olmasını istemektedir.

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen ilk yıllarda yapılan köklü reformların hepsinin -1924'te hilafetin kaldırılması, 1926'da Medeni Kanun'un kabul edilmesi- amacı, dinin farklı toplulukların kimliğini belirleyen başlıca faktör olduğu eski imparatorluk düzenine son vermek ve yerine laik bir devlet kurmaktır. Yeni rejim yalnızca yeni bir devlet kurmakla kalmayacak, toplumu da yeni bir temel, ulus temeli üzerinde yeniden inşa edecekti. Ulus, kökleri eski Türklerin mitlerinde aranan, Anadolu'da yaşayan halktı. Zehra Toska²⁶ bizi burada ilgilendiren sorunla ilgili olarak ilginç bir açıklamamaktadır. Toska'ya göre Türk Kadınlar Birliği'nin Kemalistler tarafından olumsuz bir gözle görölmesinin nedeni, dernek bünyesinde çok sayıda İstanbullu feminist bulunmasıydı ve bu kadınlar eski rejimin devamlılığının taşıyıcısı olarak algılanıyordu. Ayrıca, kadın sorunları konusuna hayli kafa yormuş ve siyaset mücadelesinde belli bir deneyim edinmiş olan bu entelektüel kadınları manipüle etmek pek kolay değildi. Örneğin Halide Edip, Mustafa Kemal'le anlaşmazlığa düşünce sürgüne gönderilen kocası-

la birlikte ülkeyi terk etmekten çekinmemiştir. Kadınlara oy hakkı Türk Kadınlar Birliği'ndeki bu kadınların tasfiyesinden sonra, iki aşamada –1930'da yerel seçimler, 1934'te ulusal seçimler– verildi. Bu reformun bir defada değil de aşamalı olarak yapılması Atatürk'e, kadınların oy hakkını onların çıkarlarını aşan başka siyasi amaçlar için araçsallaştırma imkânı tanıyordu.²⁷ Atatürk Türkiye'deki rejim konusunda Batılılardan gelen eleştirilere oldukça duyarlıydı. Onu kuşkusuz ilerici gören ama gene de despotlukla eleştirilenlere cevaben, ayrıca Türkiye'deki milliyetçilikle Avrupa'da yükselişte olan faşizmin birbirine karıştırılmasını önlemek amacıyla kadınların oy hakkı bir araç olarak kullanılabilir. Nitekim kadınların oy hakkı ilk kez, 1930'da Serbest Fırka'yla girilen demokratik açılım denemesinin uğradığı başarısızlığı gizlemek için kullanıldı. Birkaç yıl sonra da Nazilerin Almanya'da iş başına gelmeleriyle birlikte faşizm tehdidinin ciddi biçimde yükseldiği, ünlü “Kinder, Kirche, Küche” (çocuk, kilise, mutfak) ideolojisine uygun olarak kadınları kamusal hayattan dışlamaya başladığı bir sırada, Atatürk bunun tam tersini yapma vaktinin geldiğine karar verdi ve kadınlara ulusal seçimlerde oy verme hakkı tanıdı. Baskıcı ve otoriter bir Avrupa'da kadınlar haklarını kaybederken, Türkiye'de yeni kazandıkları yurttaşlık statüsüyle kadınlar Atatürk Türkiye'sinin demokrasi yönünde ilerlediğinin simgesi oldu. Böylece, 1935'te Atatürk tarafından tek tek ve dikkatle seçilen on sekiz kadın milletvekili meclisteki yerini aldı. Bu sayıyla ulaştıkları oran (% 4,5), altmış yıl süreyle oy hakkını kazanmak için mücadele vermiş olan İngiliz kadınlarının parlamentodaki oranından yüksekti ve Fransız kadınları oy hakkı mücadelesini hâlâ sürdürmekteydi. İşte, Kemalistlerin o günden beri tekrarlayageldikleri sihirli, “Atatürk sayesinde Türk kadınları oy hakkını Fransız kadınlarından bile önce kazandı” formülünün gerekçesi burada yatmaktaydı.

Türk Kadınlar Birliği'nin oynayabileceği son bir tarihi rol daha kalmıştı: Türkiye'nin kadın hakları alanında gerçekleştirdiği büyük ilerlemeyi tüm dünyaya göstermek. Bu amaçla, Dünya Feminist Kadın Örgütleri Federasyonu 18-24 Nisan 1935 tarihinde uluslararası kongresini toplamak üzere İstanbul'a davet edildi. Ankara'nın kongrede ele alınmasını istediği gündem Türkiye'nin kadın hakları alanında yaptığı hamleydi. Avrupa'dan gelen delegelerin gündemi ise yükselen savaş tehditleri nedeniyle bundan

farklıydı. Türk delegasyonunun da onayıyla gündem “barış” olarak saptandı.²⁸ Kongrenin bitmesinden iki hafta sonra da Türk Kadınlar Birliği kendi kendini feshetmeye davet edildi. Derneğin son toplantısında söz alan başkan Latife Bekir Hanım –tek partinin üst düzey yöneticilerinden birisinin karısıydı– kadın hakları kazanıldığına göre derneğin artık bir varoluş nedeni kalmadığını açıkladı ve memlekete faydalı olmak isteyen üyelerin hayır derneklerinde çalışabileceğini ifade etti. Böylece, Nimet Cemil Hanım gibi, Kemalist entelektüel Yakup Kadri Karaosmanoğlu’yla kıran kırana bir polemığe girişen kadınlara söyleyebilecek fazla söz kalmıyordu. 1921’de kaleme aldığı bir yazıda şöyle diyordu Nimet Cemil Hanım:

Yakup Kadri bey dilimizde “feminizme” karşılık gelen bir kelimenin yokluğunu hayatımızda feminizmin yeri olmadığını kanıt olarak görmektedir. (...) İsterseniz, feminizm yerine başka bir kelime kullanalım. Bu kelimenin ne olduğunun hiç önemi yoktur! Ancak, feminizmin varlığını inkâr etmek mümkün değildir. Keşke kadınlarımızın Yakup Kadri Bey’in sahip olduğumuzu düşündüğü kadar çok hakkı olsaydı ve keşke bu hakları geliştirebilecek konumda olduğumuz yolundaki görüşüne katılabilseydim. Heyhat! Durum bundan çok farklıdır. Her ne kadar son beş ya da on yılda feminist hareket sayesinde birkaç hak edinmiş olsak da, hedefimize varmaktan çok uzağız. Özellikle evlilik konusunda kazanılacak birkaç önemli hak daha vardır. Hukuki olarak kadınların hakları erkeklerinkinden çok geridedir. Müstakbel kocasıyla karşılaşmak ve onu tanımak hakkından bile yoksun olan bir kadının erkekle eşit olduğunu söylemek, hele erkek keyfi başka bir kadın almak istedi diye karısını tek tarafı olarak boşayabilirken mümkün müdür? Eğer bu meseleye kadınların açısından bakarsanız, bunun büyük bir trajedi olduğunu görürsünüz.²⁹

Mücadeleyi kaybeden feminist hareket sahneden çekildi ve yerini Kemalizme bıraktı. O tarihten sonra kadınlar Atatürk’ü en yüce kurtarıcısı olarak bağırklarına basacaktı.

Yeni Medeni Kanun bu gelişmede önemli bir rol oynadı; zira 1926 yasası, Avrupa'da kabul edilen en yakın tarihli (1912) ve en modern yasa olan İsviçre Medeni Kanunu'na yaslanmakta ve feministlerin uzun zamandır savundukları hukuki statüyü benimsemektedir. Kişi haklarını düzenleyen ilk bölümünde Medeni Kanun iki cins arasında tam eşitlik öngörmüştü; ancak, aile hukukunu düzenleyen ikinci bölümünde kocaya "aile reisi" statüsünü atfederek bu eşitliği sınırlamaktaydı. Böylece evli kadın kocasının "muavini" oluyor, onun soyadını almak, onun seçtiği yerde ikamet etmek zorunda kalıyordu. Ailenin ihtiyaçlarını karşılamak kocaya verilen bir sorumluluk olurken, kadının "ev işlerini" yapma yükümlülüğünü yerine getirerek aile bütçesine katkıda bulunması öngörülmüştü. Ve nihayet, kadının ev dışında gelir getirici bir işte çalışabilmesi için kocasının izin vermesi gerekiyordu. Ne var ki, Medeni Kanun'un kabulüyle birlikte İslami çokeşlilik yasadışı olduğu ve kadınlar boşanma ve çocuklar üzerindeki haklar bakımından kocalarıyla eşit konuma geldiği için, kadınlar açısından yasa gerçek bir devrim anlamına geliyordu; dolayısıyla gelişmeden memnun olmaları ve yüce kurtarıcıya şükran duymaları çok doğaldı. Böylece kadınlar Türkiye'de laikliğin en sağlam yandaşı oldu. Medeni Kanun'un kabulünden erkeklerin de pek şikâyetçi olmadığını saptamak ilginçtir. Yasayı antropolog gözüyle okuyan Nükhet Sirman şöyle der: "Eskiden muktedir ve koca olmak için paşa olmak gerekirken, yeni düzende her koca paşa olacak, imtiyazsız, sınıfsız toplum, eşit oldukları varsayılan yeni kocaların kardeşlik üzerinden kuracakları cemaatte gerçekleşecektir."³⁰ Yasa, erkekleri de bu yoldan tam olarak tatmin ettiği için, Tanzimat'la başlayan ve yansımalarını Genç Osmanlıların romanlarında gördüğümüz uzun süreli kavgaya bir nokta koydu. Böylece Türkiye'de cinsiyetler arası ilişkilerde "normalleşme" diyebileceğimiz bir dönem açıldı. Bu dönem, ilişkileri bir kez daha sarsan "yeni feminist dalga" tarih sahnesine çıkana kadar sürecekti.

SESSİZ ÇOĞUNLUK: MODERLEŞMENİN VE DEMOKRATİKLEŞMENİN UNUTUKLARI (1935-1980)

Reformlar kadınları mutlu etmek için yeterli miydi? Kadınlara toplumda nasıl bir yer verildi? Onlara yönelik resmi söylem nasıl bir söylemdi? Bir kez kadınların feminizmi tasfiye olduktan sonra, yeni kurulan ulus

toplumunda kadınlara düşen rolü tanımlamak Kemalist seçkinlere, “feminist devlete” düşüyordu. Yeni seçkinler bu topluma uyan “yeni kadın”ı modern, sorumlu, eski Türk mitlerindeki gibi görevlerine bağlı bir kadın olarak tasavvur ediyordu ve bunu yaratmaya giriştiler. Bu karmaşık bir işti, zira çelişkiydi.

Bir taraftan bu kadının kamusal hayatta erkeğin yoldaşı olması isteniyordu. Böyle olunca eğitilmiş olması ve bir meslek edinmesi gerekiyordu; cumhuriyetin yetişmiş elemanı açığı vardı. Aynı zamanda, eski rejimin temelleri yıkıldığı için İslamın öngördüğü iki cinsiyetin yaşam alanlarını ayırma anlayışına bir son vermek gerekecekti. Okullarda ve genellikle kamu alanında geçerli kabul edilen yeni kural, kadınların görünür olması ve iki cinsin bir arada bulunmasıydı. Yeni kadın yeni Türkiye’nin vitrini olmalıydı; baloda dans etmeli, kocasının kolunda operaya gitmeli, kısacası Batılı hayat tarzını uygulamalıydı. Tanıklıklara bakılırsa bu “mondenlik” görevi ilk günlerde yeni cumhuriyet seçkinlerinin karıları, özellikle taşra şehirlerinden gelenler için uygulanması pek de kolay bir şey değildi.³¹ Ancak duruma kısa sürede ayak uyduruldu. Zaten kadınlar örtünme kuralına son vermeye çoktan hazırды; bunun için bir yasaya ya da baskıya gerek yoktu.³² Yeni kadın, ülkesini güzellik yarışmalarında temsil etti. Keriman Halis 1932’de dünya güzeli seçildikten sonra Atatürk tarafından şahsen kutlanmış ve bu olay kamuoyu tarafından Türkiye’nin Batı uygarlığına aidiyetinin yeni bir işareti olarak görülmüştü. Aynı şekilde, genç kadınlar hararetle spor yapmaya teşvik ediliyordu.

Kadınların yüksek öğrenim görme ve meslek edinme konusundaki teşviklerden de yararlandığı açıkça görülüyor. Kuşkusuz, bu alandaki başarı sosyal sınıfla yakından ilişkiliydi ve bu şans kızlarına tanımak bakımından babaların rolü belirleyiciydi. Bu konuda sosyologlar epey mürekkep akıttı. Türk kadınlarının mesleklerde Batılı kadınlara göre daha yüksek bir başarı düzeyi yakaladığını gözlemleyen ilk sosyolog olan Ayşe Öncü,³³ bu duruma iki açıklama getirmektedir: İlk olarak, Türkiye’de serbest meslek alanındaki örgütlenmeler Batı toplumlarındakine kıyasla daha yeni ve köksüz olduğu için, meslek erbabı erkekler kendi sınıflarından kadınları desteklemeye, alt sınıflardan erkekleri mesleğe kabul etmekten daha yatkındı-

lar; ikinci olarak da, Türkiye’de ev işlerini görmek için yardımcı eleman bulmak daha kolay ve ucuz olduğundan, kadınlar meslek ve ev işi için çifte yük altına girmek zorunda kalmaksızın kendini mesleğine adayabilmektedir. Kadınların mesleklerdeki dikkat çeken başarısı günümüzde de sürüyor. 2000 yılında serbest meslek sahibi kadınların oranı bu sektörde çalışanların % 33’ünü oluşturmaktaydı.³⁴ Kadınlar avukatların dörtte birini, tıp doktorlarının üçte birini, hastabakıcılar arasında her yerde olduğu gibi çoğunluğu, üniversite öğretim elemanlarının üçte birinden fazlasını, ilkökul öğretmenlerinin mutlak çoğunluğunu oluşturduğu gibi, mühendisler arasında saygın bir orana sahiptirler ve mimarların çoğu kadındır. Yazarlar, edebiyatçılar, plastik sanatçılar arasında hayli önemli bir yere sahip olan kadınların gazetecilik ve bilgisayar teknisyenliği gibi yeni mesleklerde edindiği yer de küçümsemeyecek düzeydedir. Son yıllarda, ailelerine ait ya da kendi kurdukları şirketlerde yönetici konuma gelen kadınların sayısında da ciddi bir artış görülmektedir.

Bu “parlak” tabloya bakılarak Kemalizmin kadınlara yönelik modernleşme vaadini yerine getirdiği söylenebilir mi? Ne yazık ki hayır; çünkü her şeyden önce, yüksek öğrenim imkânından yararlanan kadınların oranı 1993’te % 14’ten 2000’de % 40,4’e yükselmiş olsa da, yüksek öğrenim yaş grubu içindeki okullaşma oranı erkeklerde % 26,5’e, buna karşılık kadınlarda ancak % 15,2’ ye ulaşmaktaydı. Eğitim alanındaki asıl dram ise, 2000 yılında toplam kadın nüfusun % 24’ünün okuryazar bile olmamasıydı.³⁵ Öte yandan, meslek sahibi olan, Türkiye toplumunun vitrini sayılan kadınlar toplam faal kadın nüfusu içinde sadece % 7’lik bir orana tekabül ediyordu.³⁶ Bu başarısızlığı açıklamak bize göre, sosyal ve ekonomik nedenlerden çok, ideolojik/politik faktörlere bakmayı gerektiriyor.

Cumhuriyet kadınlardan bu vitrin rolünü oynamalarından çok daha hayati bir şey beklemekteydi: Ulusal toplumu yeniden üretmek. Bir dizi savaktan kan kaybederek çıkmış olan Türkiye’nin nüfusa, çocuğa, çok sayıda çocuğa ihtiyacı vardı. Kadınların başlıca görevi de anne olmaktı. Tabii iş çocuk doğurmakla bitmiyordu, onları eğitmek de gerekiyordu. Bildiğimiz gibi sömürgecilik sonrası toplumlarda ulusal değerlerin korunması görevi kadınlara verilmiştir.³⁷ Türkiye’yi gerçek anlamda bir sömürge toplumu ola-

rak nitelenmek mümkün değilse de, imparatorluğun çöküşüyle yaşanan toprak kayıplarının yol açtığı travma ve düşmana karşı daima uyanık olma zorunluluğunun yöneticilerde neredeyse sömürgecilik sonrası sendromuna benzer bir psikoloji yarattığı söylenebilir. Atatürk kadınları hedef alan söylevlerinin hepsinde “en kutsal görevlerinin annelik” olduğunu vurgulamıştır. Ne özveri timsali olarak idealleştirilen köylü kadınların ne de seçkin sınıfa mensup meslek kadınlarının bu doğurma (natalizm) yükümlülüğünden kaçma şansı vardı. İşte bu noktada Kemalist mesaj ikircikli, hatta paradoksal bir niteliğe bürünmekteydi; zira annelik rolünü yüceltmek için yerleşik geleneklere seslenmekle kalmıyor, gelenekleri ideolojik söylemler ve pratiklerle güçlendirme yoluna gidiyordu. Öyle ki, alışlagelen rollerinden çıkmaya davet edilen kadınlar bir yandan da iş hayatında fazla ihtirash olmamalı, erkeklerin bir adım gerisinde kalmayı kabul etmeliydi. Dolayısıyla kadında öne çıkarılan meziyet kadınsılık ve özveriydi; kadın için aile içindeki uyum ve mutluluk her şeyden önemli olmalıydı. Kadın kendini hem aile fertleri hem de ulusu için feda edebilmeliydi. Öte yandan, kamusal alana girdiğinde tevazu kuralına saygı göstermesi, erkekleri tahrik etmemek için kılık kıyafetinde ve davranışlarında dikkatli olması bekleniyordu; hatta cinselliğini gizleyerek bir miktar “erkeksileşmesi” de tavsiye edilmekteydi.³⁸ Nitekim zamanla, meslek kadınlarının dikkat çekmeyen üniforma benzeri gri tayyörler giydiği, saçını kısa kestirdiği ve pek az makyaj yaptığı gözlemlendi. Ayşe Kadıoğlu kadınların kamusal alana girebilmesi için bir ön koşul olan bu duruma “cinselliğin inkârı”³⁹ demek ve bunun zaman içerisinde süreklilik kazanarak 1930-1940’ların ulusal-Kemalist hareketi kadar, 1970’lerin solcu ve 1990’ların İslamcı hareketlerinde de geçerli olduğunu savunmaktadır.

Bu bilgiler ışığında, bir istisna olmanın ötesine gitmeyen parlak bir seçkin kadın kesiminin varlığına rağmen, “Kemalist devrim”in Türkiye’nin binlerce yıldan beri süregelen ataerkil geleneğini⁴⁰ dönüştürdüğünü değil, modernleştirerek yeniden ürettiğini savunmak daha doğrudur. Öyle ki, hangi sosyal çevreye mensup olurlarsa olsunlar, kadınların esas rolü daima aile içerisindeki eş ve anne rolü olmuştur. Cumhuriyetin bütün modern kurumları, ilkokullar, ortaöğretim okulları, kadınlar için açılan ve amacı modern ev kadınları yetiştirmek olan kız teknik okulları,⁴¹ askerlik görevi sıra-

sında bütün erkekleri aynı çarktan geçiren ordu, dernekler, özellikle halkevleri, basın, kadın dergileri ve daha yakın dönemde de televizyon, birbirini izleyen kuşaklardan kadınlara ve erkeklere hep aynı şeyi, ulusun onlardan beklediği kadın ve erkek rollerini öğretti.

Bu şartlarda, 1950'den itibaren demokrasiye adım atılmasıyla ve Demokrat Parti hükümetlerinin uyguladığı tarımda modernleşme politikalarının yol açtığı kırdan kente göç dalgalarıyla Türkiye toplumunun yaşadığı büyük değişim sürecinin kadınların durumunda köklü değişiklikler yaratmasına pek de şaşırılmamak gerekir. 1955'te faal nüfus içindeki kadın oranı % 72'ydi ve faal kadınların büyük çoğunluğu tarım kesiminde, ücretsiz aile yardımcısı konumunda çalışmaktaydı. Bu kadınların çok büyük bir kesimi mülkiyetten pay almıyordu; zira aile reisleri, kız çocuklarının mülkiyetten eşit pay almasını öngören yasa koyucunun açık iradesine rağmen aile mülkiyetinin babadan oğula geçmesini sağlamak için gerekli bütün önlemleri almaktaydı. 1960'tan itibaren, faal nüfus içindeki kadın oranı göç dalgalarına paralel olarak her beş yılda beş puan olmak üzere düzenli biçimde gerilemeye başladı ve 1990'da % 42,8'ye, 2000'de % 30'un altına düştü. Ekonominin dışına çıkan bu kadınların ezici çoğunluğu göçle geldiği şehirde "ev kadını" statüsüne geçiyordu;⁴³ kırsal kesimde katlanmak zorunda oldukları çok ağır çalışma koşullarından sonra edindikleri bu konumdan hiç de şikâyetçi değildiler. Tabii, şehirlerde de aileye ait mülkiyet üzerinde hiçbir hakları yoktu, zira "gecekondu" yasallaştığında mülkiyet hakkı kocanın adına kaydedilmekteydi. Bu, 2000'li yıllarda kadınların gayrimenkul mülkiyeti içindeki paylarının sadece % 8 olmasını da açıklamaktadır.⁴⁴

Şehirlerde alt sınıf kadınlarının kitlesel biçimde iş piyasasına girmesi 2001'deki büyük ekonomik krizden sonra gündeme geldi. Ancak bulabildikleri işler, çalışma koşulları güvencesiz ve ücretleri çok düşük kayıtdışı ekonomi işleriydi.⁴⁵

Demokratikleşme de kadınların siyasi temsilini artırma yönünde bir sonuç doğurmadı. Tersine, 1946 seçimlerinden itibaren tek parti rejiminde sahip oldukları sembolik avantajı kaybeden kadınların meclisteki temsil oranı 1950-1995 dönemi boyunca % 2'nin altında kaldı. Buna bağlı olarak, bir zamanlar dünya ülkeleri arasında öncü bir konumda bulunmak-

la övünen Türkiye, 2004 yılında Uluslararası Parlamentolar Birliği verilerine göre 181 ülke arasında 154. sıraya düşmüştü; bu sırayla Pakistan, Tunus, Fas gibi bazı Müslüman ülkelerin ve Avrupa Birliği'nin eski ve yeni tüm üyelerinin gerisinde konumlanmaktaydı. Bu başarısızlığı sosyolojik, siyasi ve seçim sistemine ilişkin faktörlerle açıklamak mümkündür.⁴⁵ Öncelikle, öngördüğü cinsiyetler arası işbölümü gereği temsil görevini erkeklere atfeden ailenin, kadınların siyasete katılmasını önleyen çok önemli bir engel olduğu söylenebilir.⁴⁶ Siyasi partiler de müşteri ilişkilerine dayalı (*clientelist*) yapıları ve cinsiyetçi kültürleriyle, kadın adayları cesaretlendirmekten çok uzak olmak bir yana, kadın üyeleri partili erkekleri destekleyen geleneksel roller içinde tutmaya özen göstermektedir. Seçim sisteminin antidemokratik niteliği (% 10 barajı) ve kota gibi olumlu ayrımcılık önlemlerinin yokluğu da, kadın adayların başarısız kalmasını açıklayan nedenler arasında sayılabilir. Bütün bunlardan çıkarılacak sonuç, erkeklerin siyasi iktidarı kadınlarla paylaşmaya yanaşmadığı gerçeğidir.

KADINLARIN İSYANI VE KURTULUŞ ARAYIŞI (1980-2000)

1970'li yılların ikinci yarısında Türkiye'nin derin bir bunalıma girdiğini görüyoruz: Modernleşme umudunun nefesi kesilmiştir, ekonomik krizler birbirini izlemektedir, siyasal sistem çıkmazdadır. İstikrarsızlık yerleşik nitelik kazanmış, merkez sağ parçalanmış, milliyetçi uç sağ ve İslamcı hareket sahneye çıkmıştır; merkez sol, seçmen tabanında gerçekleşen sıçramaya rağmen başarılı olamamıştır ve sosyalist sol ile uç sol grupçuklar çok sayıda genci yanına çekmektedir. Uç sağ ile uç sol arasındaki şiddet eylemleri 1970'lerin sonuna doğru artık, kısa sürelerle birbirini izleyen hükümetlerin kontrolü dışına çıkmış görünmektedir.

Daha önce bir benzeri yaşanmayan bu tablo içerisinde bir yenilik de, siyasal yelpazenin solunda yeni bir kadın grubunun sesini duyurması oldu. Yasadışı komünist partinin kadın kolu olan İlerici Kadınlar Derneği (İKD) 1975'te kuruldu, ardından genç kadınları Maoçu, Gueveracı vb. modellerden esinlenen "devrim" hayali için harekete geçiren başka sol gruplar ve grupçuklar ortaya çıktı. Bu farklı gruplar kendi aralarında kıran kırana bir ideolojik mücadele vermekteydi; ancak, kadın taleplerinin sosyalist devrim-

den sonraya ertelenmesi gerektiğinde hemfikirler. Bu gruplara üye olan kadınlar da o sırada “gerici bir burjuva ideolojisi olan feminizmin” devrim davasını olumsuz yönde etkileyeceğine inanıyordu.⁴⁷ Gene de, bu sistem karşıtı kadınların kadın dernekleri dünyasına yepyeni bir soluk getirdiği açıktır. Zira 1950’den itibaren “siyaset dışı” bir nitelik taşıyan Anneler Derneği, Soroptimistler Derneği, Üniversiteli Kadınlar Derneği gibi kadın dernekleri, bizim bir yazımızda “tören dernekleri”⁴⁸ dediğimiz bir özellik kazanmış ve cumhuriyetin önemli günlerinde kadınların Atatürk’e şükranını sunmak için tören düzenlemek neredeyse başlıca faaliyetleri haline gelmişti.

12 Eylül 1980 askeri darbesi –ki o zamana kadar yapılmış darbele-
rin en sert ve kapsamlı olanıydı– siyasi hayata nokta koydu ve var olan bütün siyasi partiler ve gruplar kapatıldı. Askeri darbenin amacı siyaseti “depolitize” edip, Kemalizmin çok gerici bir versiyonu olan “Atatürkçülük” etrafında yeniden kurgulamaktı. Sol örgütlerdeki kadınlar birkaç istisna bir yana bırakılırsa genellikle örgütlerin yönetici kademesinde bulunmadığı için, darbe sonrasında örgüt sorumlusu erkekler hapishanelere gönderildiğinde kuşkusuz psikolojik yönden büyük darbe aldılar, ama bir yandan da toplum içinde var olmayı sürdürerek geçmiş dönemin siyasal deneyimi üzerinde “özgürce” düşünebilme, konuşabilme olanağı buldular. Bu kadınlara, askeri rejimin ideolojik olarak el koyduğu üniversitelerden istifa etmeyi tercih eden birkaç akademisyen kadınla yüksek öğrenimlerini yurtdışında yaparak dönen ve Batı ülkelerinde 1970’lerde ortaya çıkan “kadınların kurtuluşu hareketi” hakkında yalnız kitabı değil, bilfiil katılmış olmakla edinilen bilgiye sahip birkaç genç kadın katıldı. Sonradan “yeni feminist dalga” olarak adlandırılan hareket ilk adımlarını olağandışı koşullar altında, bu bir avuç kadının çabalarıyla attı. Güçlü devletin toplumun bütünü üzerinde sıkı denetimini öngören askerlerin hesaplarında hiç olmayan bir tepki şeklinde gelişen ve çok canlı bir dizi dernek, küçük grup ve girişimle şekillenen, bugün adına “sivil toplum” dediğimiz oluşum içindeki ilk muhalif hareket, işte bu “feminist” kadınların başlattığı hareketti.

Feministlerin macerası “bilinç yükseltme” gruplarıyla ve Batılı feministlerin ünlü “özel olan politiktir” sloganını keşfetmeleriyle başladı. Kadın kitlelerini ezilmekten “kurtarmaya” girişmeden önce kendilerini kur-

tarmaları, kimin kimi “ezdiğini” kavramaları, eski ideolojilerin kuşatmasından kurtulmaları gerekiyordu. “Ezen”in, kadınları ataerkil sistem yoluyla hâkimiyeti altında tutan “erkek cinsi” olduğunu keşfettiler. Sınıf gerçeğini reddetmiyorlardı ama kendilerinin de mensup olduğu burjuva sınıfında, aldıkları çok iyi eğitime rağmen babaları, kocaları, erkek kardeşleri ve sol hareketlerdeki yoldaşları tarafından ezilmiş oldukları da bir gerçektir. Bu cins temelli ezilmeden kurtulabilmek için ilk yapılması gereken şey, erkeklerin ulus, sosyalizm, ahlak gibi konularda kurduğu egemen söylem yoluyla kadınların elinden aldığı “sözü” özgürleştirmek olmalıydı. 1982’de İstanbul’da YAZKO Yazarlar Kooperatifi’nin desteğiyle bir sempozyum düzenlediler ve bilinçlenme çalışması sırasında yaptıkları keşifleri kamuoyuyla paylaşmak istediler. Ancak, “feminizm” kelimesini kuşatan tabunun çok iyi bilincinde oldukları için, bu “tehlikeli” sözü telaffuz etmek üzere Batı’dan ünlü bir feminist davet etmişlerdi: Gisele Halimi.⁴⁹ Halimi konuşmalarında siyasi partilerden bağımsız, otonom bir hareketin önemi üzerinde ısrarla durmuştu. Bu sempozyumdan sonra feminist kadınların küçük çevresi genişlemeye başladı; yüzlerce heyecanlı genç kadın da onlara katılmıştı. Kadınların isyanı böyle başladı.

1983’te feministler YAZKO’nun yayımladığı haftalık *Somut* dergisinde görüşlerini savundukları bir sayfaya sahip oldu. Aynı yılın sonunda da, yeni dernekler yasasının kısıtlamalarını aşmak üzere bir şirket, bir yayınevi olarak oluşturdukları Kadın Çevresi’ni kurdular. Feminist literatürün klasiklerini çevirip yayımladıkları bu yayınevi aynı zamanda konferanslar, tartışma toplantıları düzenlemekteydi. Her bir etkinlik çok sayıda genç kadının feminizme katılmasını sağlarken yeni bir kuşaktan genç erkekleri de etkilemeye başladı. Buna karşılık, belirli bir yaşın üstündeki sosyalist ve Kemalist erkeklerle ve yavaş yavaş sahneye çıkmaya başlayan İslamcı kesimin erkekleriyle polemikler bitmek bilmiyordu. Kimisi feminist kadınları “Eylülcü” olmakla suçluyordu, zira feminist hareket 12 Eylül darbesinin yarattığı siyasi boşluktan yararlanarak –bir tür fırsatçılık yaparak– ortaya çıkmıştı. Kimine göre “hain”diler, zira Kemalist reformların yetersizliğini ileri sürmeye cüret ediyorlardı. İslamcıların gözünde ise feministler “Batı’nın materyalist dünya görüşünü ve bozulmuş ahlakını temsil eden” sapkın “günahkârlar”dı. Kısa-

cası, her kesimden erkek bir zamanların büyülu formülü olan “kadın-erkek el ele” şiarının çiğnenmesi karşısında büyük bir endişeye kapılmıştı ve bunu feministleri her fırsatta azarlayarak dile getiriyorlardı.

Ancak, bu baskılardan yılmayan feministler ilk imza kampanyasını 1985'te, TBMM'nin CEDAW'u (Kadınlara Karşı Her Tür Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi) onaylamasının ardından başlattı. Uzun bir talepler listesinden dördünü öne çıkarmışlardı: kadınlarla erkeklerin çalışma koşullarının eşitlenmesi (eşit işe eşit ücret), kadınların iş piyasasına girebilmelerini sağlamak için tüm işyerlerinde kreş açılması, Medeni Kanun'daki evli kadını kocaya tabi kılan ve çalışmak için kocanın iznini öngören ataerkil düzenlemenin değiştirilmesi ve nihayet, eğitim programlarının cinsiyetçi içeriğine son verilmesi. Böylece, Medeni Kanun etrafında yıllarca sürecekt kavgaya başlamış oldu.

1987'de genç bir feminist avukat, *Yargıtay* dergisinde yayımlanan, “üç çocuk annesi, dördüncüye hamile ve kocasından sürekli dayak yiyen bir kadının” açtığı boşanma davasını reddederken hâkimin kullandığı gerekçeyi keşfedince feminist kadınların öfkesi gemlenemez bir noktaya yükseldi. Gerçekten de bu kararda hâkim, toplumun geleneklerine göre “bir kadının sırtını sopasız, karnını sıpasız” bırakmamak gerektiğini boşanmayı ret gerekçesi olarak belirtmişti. Bunun üzerine feministler ilk kez sokağa dökülüp, toplumun ve devletin kadınlara yönelik şiddet konusundaki ikiyüzlülüğünü protesto etmeye ve bütün kadınları şiddete karşı dayanışmaya davet etmeye karar verdi. Bundan böyle, “kadın bedeni” feminist hareketin öncelikli mücadele alanlarından biri olacaktı. Yerleşik düzene karşı çıksalar da, mücadele tarzı olarak feministler yasalar içinde hareket etmekten yanaydı. Protesto yürüyüşü izinli bir eylem olacaktı ve 1980 sonrasının ilk yasal gösterisini kadınlar düzenlemiş oldu. Bir bahar günü, İstanbul'un Kadıköy semtinde üç bin kadar kadın, çocukları ve yaşlı anneleriyle birlikte yürüyüşe katıldı. Bu yürüyüşten sonra medyanın kadın hareketine bakışı değişmeye başladı. O zamana kadar gazeteciler ya feminist kadınların sesini duymazlıktan gelmişti ya da feministlerden aşağılayarak, alaya alarak, küçümseyerek söz etmişlerdi. Onlara göre feministler erkeklerden nefret eden, zavallı, çirkin, evde kalmış kızlardı!

Bu eylem sonrasında Türkiye’de gerçek anlamda bir kadın hareketinin varlığından söz edilebilir. 1987 sonbaharında hareket, ev içi şiddete karşı, nihai amacı şiddete maruz kalan kadınlar için sığınaklar açmak olan bir kampanya başlattı. Kampanya çerçevesinde düzenlenen renkli, örneğin Kariye Müzesi önünde yapılan ve yazar, çizer, zanaatkâr kadınları bir araya getirerek elde edilen gelirle şiddet görmüş kadınların tanıklığına dayalı bir kitap⁵⁰ yayımlamayı hedefleyen “Kariye Şenliği”, kadınların günlük yaşamının hicvedildiği çarpıcı enstalasyonlardan oluşan “Geçici Kadın Müzesi” gibi etkinlikler kamuoyunda feministlerle ilgili olumlu bir hava yarattı. Ev içi şiddete karşı kampanya, 1990’da feminist hareket tarafından bağımsız bir sığınak (Mor Çatı) kurulması,⁵¹ 1998’de de devletin “ailenin korunması” adı altında şiddete maruz kalan kadınları korumaya yönelik bir yasa⁵² kabul etmesiyle sonuçlandı.

1989, “kadın bedenini” hedef alan kamusal alandaki saldırıların feministleri isyana sevk edecek kadar arttığı bir yıl oldu. Kamu kesiminde iş başvurusunda bulunan kadınlardan “bekâret” sertifikası istenmesi, bazı işgüzar okul müdürlerinin öğrencilerini “bekâret kontrolü” yaptırmaya zorlaması ve bu genç kızlardan ikisinin intihar etmesi kadınları derinden yaralayan iki büyük skandaldı. Öte yandan, tecavüze uğramış bir kadının davasında tecavüzcünün cezasının kadının fahişe olduğu ileri sürülerek düşürülmek istenmesi bardağı taşıran damla oldu ve Ceza Kanunu’nun kadınlarla ilgili bir dizi son derece gerici hüküm içerdiğini gün ışığına çıkardı. Ayrıca, otobüslerde ya da sokaklarda kadınlara elle veya sözle sarkıntılık edilmesi türünden cinsel taciz olaylarının yaygınlığı tepkisiz kalınamayacak boyutlardaydı. Feministler bütün bu infial uyandıran olaylara iyi düşünülmüş eylemlerle tepki gösterdi. “Bekâret” sertifikası istenmesine karşı, bunu talep eden devlet daireleri önünde oturma eylemleri yaptılar. Okul müdürlerine karşı protesto kampanyası açtılar. Tecavüz davasıyla ilgili olarak da, İstanbul’daki genelev sokağına gidip “Hepimiz fahişeyiz” pankartlarıyla gösteri yaptılar. Bu son eylem kamuoyunda öyle büyük bir yankı yarattı ki, Anayasa Mahkemesi devreye girerek “Tecavüz edilen kadının fahişe olması durumunda suçlunun cezası üçte iki oranında düşürülür” diyen Ceza Kanunu’nun 438. maddesini iptal etti. Cinsel tacize karşı yürütülen kam-

panya ise yaratıcılık yönünden göz kamaştırıcıydı. Gerçekten de, eski zamanlarda büyükannelerinin tacizcilere karşı kullanmak üzere yakalarının altında daima bir iğne bulundurduğu bilgisinden yola çıkan feministler bu geleneği ters yüz etti ve daha görünür kılmak için ucuna mor bir kurdela bağlanmış kocaman iğneleri küçük çiçek sepetlerinde otobüs ve vapurlarda dağıttıkları ya da sattıkları bir “mor iğne” kampanyasına dönüştürdü. Bu eylem inanılmaz bir yankı yarattı, özellikle erkeklerin tepkisi feministleri kendilerine karşı “şiddet uygulamakla” suçlama düzeyine vardı.

Bu tip eylemlerle kadın hareketi gündemi değiştirmeyi ve kadınları ilgilendiren sorunları önemli siyasal konular olarak kabul ettirmeyi başardı. Eğer bir toplumda kadınların yarısı, hangi sosyal sınıftan olursa olsun, kocasından dayak yiyorsa, bunun önemsiz bir mesele olduğunu savunmak kolay değildir. Böylece yavaş yavaş ideolojik bir dönüşüm gerçekleşti; zira kadınlara yönelik ayrımcılığın somut örnekleri tek tek ortaya konduğunda, artık Kemalizmin kadınların tüm sorunlarını çözdüğünü ve bunu Batılı ülkelerden çok önce yaptığını ileri sürmek pek mümkün değildi.

1990’lı yıllarda kadın hareketi önemli değişiklikler geçirdi. Artık hareket, az önce örneklerini verdiğimiz türden eylemleri eskisi kadar sık düzenlemiyordu, bu anlamda görünürlüğü azalmıştı; ancak derinlik kazandı. Bu açıdan ilk vurgulanması gereken, harekete katılan kadınların sayısındaki artış ve coğrafi dağılımındaki değişmedir. 1980’lerden beri, işleyiş tarzı (adem-i merkezîyetçilik, doğrudan demokrasi vb) ve barındırdığı ideolojik çokseslilik³³ bakımından kadın hareketi modern zamanların gerçek anlamda demokratik ilk siyasal hareketi olarak tanımlanabilir. Yayıldıkça ideolojik çeşitliliği de artan bu hareketi başlatan ve artık “radikal” olarak adlandırılan çekirdek feministlere kendilerini onlardan ayırmak için “eşitlikçi feminist”³⁴ diyenler, “İslamcı feminist”³⁵ denen gruplar ve en sonunda da “Kürt feministler” katıldı. Her akımın önceliği farklı olduğundan, aralarında zaman içinde değişen karmaşık ilişkiler ve değişken ittifaklar kurulmaktaydı. Medeni Kanun reformu için radikallerle eşitlikçiler ittifak yaptı ve 1993’te yüz bin imza toplayan bir dilekçe kampanyası düzenlediler. “İslamcı” denen örtülü kadınlar öncelikle üniversiteye kabul edilme mücadelesi veriyordu, ama şeriata geri dönülmesinden yana değildiler ve Medeni Ka-

nun kampanyasında aktif rol almamakla birlikte laik kadınlara karşı hiçbir eylem de düzenlemediler. Buna karşılık, eşitlikçilerle radikaller arasında, örtünme ve Kürt meselesinde derin görüş farklılıkları vardı. Sonuna kadar Kemalist olan eşitlikçiler örtülü kadınların üniversiteye alınmasına şiddetle karşı çıkıyor ve bu talebi laikliğin çiğnenmesi olarak görüyordu; Kürt meselesi hakkında ise görüş belirtmemeyi yeğliyorlardı. Buna karşılık radikal feministlerin pozisyonu özgürlükçüydü ve örtüyü de Kürt kadınların kültürel haklarını da bireysel özgürlükleri ilgilendiren konular olarak görmekteydiler. Kürt kadınlarla radikal feministler, resmi otoritelerin faili meçhul cinayete kurban gitmiş yakınlarının akıbeti konusundaki kayıtsızlığını protesto etmek için “Cumartesi anneleri” eylemini birlikte yürüttü; eylem bir yıldan fazla sürdü.

Hareketin bütünüyle ilgili olarak şunu söylemek mümkündür: Farklı çizgilerden kadınlar, her biri kendi ideolojisine sahip çıkar, kendine özgü örgütlenmesini korur ve kendisini birinci derecede ilgilendiren alanda eylemini yaparken, kadınların ortak çıkarları için kadın hareketi içinde yan yana var olmayı ve birbirleriyle her tekil sorun etrafında kurulan, dağılan, yeniden oluşan “platformlar” üzerinden diyalog kurmayı başardı. Radikaller öncelikle şiddetle ilgili sorunların peşini kovalarken, başlıca örgütleri olan Mor Çatı sığınmaevi kanalından başka grupları Ceza Kanunu reformu için mobilize olmaya davet ediyordu. Eşitlikçileri harekete geçiren esas sorun laikliğin korunmasıydı ve Çağdaş Yaşamı Koruma Derneği, yoksul ailelerin kız çocuklarını okutmak için burs kampanyaları düzenlemekteydi. Örtülü kadınlar ise derneklerden çok siyasi partilerin tabanında faaliyet gösteriyordu.

Coğrafi yayılma da kadın hareketi içindeki çoğulculuğu destekleyen bir faktördür. İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerin dışına çıkan ve Anadolu’nun irili ufaklı şehirlerinde örgütlenen hareket, yerel renkler taşımaya ve bölgesel özellikler dille getirmeye başladı. Kadınlara yönelik şiddetle, özellikle “namus cinayetleriyle” mücadele etmek için kurulan KAMER gibi bir örgütün Diyarbakır merkezli olması, aşiret ilişkilerinin yöredeki gücünden ötürü, sonuç almayı kolaylaştıracak bir özelliktir.⁵⁶ Ancak bu, namus cinayeti olaylarında bütün Türkiye kadınlarının harekete geçtiği gerçeğiyle çeliş-

mez. Bir örnek vermekle yetinelim: 26 Şubat 2004'te işlenen tüyler ürpertici Güldünya cinayeti. Türkiye'nin her yanında kadınlar, ölüm tehdidiyle karşı karşıya olduğu için İstanbul'a kaçıp saklanmaya çalışan ama ne polisin ne de hastane yetkililerinin korumak için gerekli önlemleri almadığı bu kadının trajik ölümü ardından sokak gösterileri yaptı, gazeteci kadınlar anket çalışması yürüttü, avukat kadınlar kamu yetkilileri aleyhine davalar açtı.

1990'lı yıllarda meydana gelen bir başka değişiklik, hareketin gide-rek kurumsallaşma eğilimi göstermesidir. Bu süreç daha önce değindiğimiz ilk kadın sığınacağının kurulmasıyla başladı ve olağanüstü bir hızla devam etti. Bu çerçevede, üniversitelerde kadın araştıma merkezlerinin, İstanbul'daki Kadın Eserleri Kütüphanesi'nin ardından birçok bilgi, destek ve yardımlaşma ağının, baroların bünyesinde kadın hakları komisyonlarının ve kadınları ilgilendiren hemen her özel sorunun çözümü konusunda uzmanlaşmış bir dizi derneğin kuruluşuna tanık olundu.⁵⁷

Örneğin, kadınların siyasal hayattaki temsil eksikliği sorunuyla baş etmek üzere, konuyla ilgili meslek kadınları 1997'de Kadın Adayları Destekleme Derneği'ni (KADER) kurdu. Türkiye'de siyasi partiler arasında kadınlara fırsat tanımak açısından ciddi hiç bir fark görülmediğinden,⁵⁸ dernek partilere eşit mesafede durmaya ve kadınlardan yana bir politikayı benimsemek koşuluyla bütün partilerden kadın adayları desteklemeye karar verdi. Elde edilen sonuçlar mütevazı olmakla birlikte –seçilen kadınların sayısı 1999'da, 1935'teki 18 kadın milletvekili sayısını aşarak 23'e ulaşmış, 2002'de 24 olmuştu–⁵⁹ dernek kamuoyunu kadınların siyasette karşılaştığı ayrımcılık konusunda bilinçlendirmeyi başardı. Artık herkes, kadınları dışlayan bir temsili sisteme demokrasi denemeyeceğini kavramış görünüyor.

Böylece kadınlar farklı alanlardaki talepleri, şikâyetleri, öfkeleriyle hemen her gün medyada daha geniş bir yer tutmaya başladı; ancak, basın yayın organlarının kadınlara bakış açısında gerçek bir dönüşüm gerçekleştiğini söylemek zordur.⁶⁰ Gerçekten de, daha çok magazin sayfalarına konu olan kadınların –pop starlar, mankenler, sansasyonel aldatma ve boşanma öykülerinin kahramanları vb– her geçen gün daha çıplaklaşan, “arzu ve nefret nesnesi” bedenlerini teşhir eden fotoğraflarına⁶¹ geniş yer veren basın hiç de kadın hareketinin eleştirilerine kulak vermiş gibi davranmıyor.

Yirmi yıllık mücadele sonunda kadınların bugüne kadar elde ettiği tek gerçek zafer Medeni Kanun'da yapılan reformdur. Bu mücadelenin 1985'te, erkeklere aile reisliğini veren ataerkil hukuki düzenlemenin değişmesi gerektiği fikrini ortaya atan feministlerin inisiyatifiyle başladığı hatırlanacaktır. Feministlere göre bu düzenleme kocanın karısı üzerindeki otoritesini meşrulaştırarak ona kadının "kimliği, bedeni ve emek gücü" üzerinde egemenlik kurma ve istismar etme hakkını tanımaktaydı.⁶⁴ Başlangıçta bu görüşü ortaya atan feministler küçük bir azınlıktı; zira Kemalistler Atatürk'ün "laiklik" anıtına dokunulmasına karşı çıkıyordu. Geniş kadın kitleleri ise hukuk maddeleriyle günlük hayatları arasında doğrudan bir bağlantı kurmadıkları için bu tartışmaya kayıtsızdı. Düzenlenen sayısız toplantı ve tartışma sonucunda feministlerin önce hukukçu kadınları ikna etmesi gerekti. Ama bir kez hukukçu kadınlar davaya kazanılınca gösteriler, imza kampanyaları, halka açık toplantılar birbirini izledi ve bir tür kartopu etkisi yarattı.⁶⁵ Öyle ki, 2001 yılı ortalarına gelindiğinde, Yeşim Arat'ın hoş bir ironi içeren ifadesiyle söylenirse "Türkiye'de artık hemen herkes, kocanın aile reisi olduğunu"⁶⁴ biliyordu. Evet, ama, artık bu hükümlerin bitmesine az zaman kalmıştı. Ecevit hükümetinin (1999) Adalet Bakanı Hikmet Sami Türk o tarihe kadar üzerinde çok konuşulan ama siyaset gündemine giremeyen Medeni Kanun reformunu ciddi olarak ele almaya karar veren ilk bakandı ve kadınların önerilerini hazırlayan hukukçular komisyonuyla görüşmeyi kabul etti.⁶⁵ Böylece reform kadınlarla erkekler arasında formel eşitliği tanımakla kalmayarak, gerçek eşitliği sağlama yolunda bir adım daha attı ve boşanma halinde kadına evlilik süresince edinilmiş malların yarısını vermeyi, yani kadınların aile servetinin oluşmasındaki görünmez katkısını göz önünde bulundurmaya kabul etti. Yeni yasa 22 Kasım 2001'de, ılımlı sağ, milliyetçi uç sağ ve İslamcı sağ milletvekillerinin çoğunluğu oluşturduğu TBMM'de kabul edildi.⁶⁶ Bu muhafazakâr ve kadın yandaşı olmaktan uzak milletvekilleri geniş bir kadın koalisyonunun –hatta kendi karınlarının– oylama sırasında gözlerini dikip nasıl davranacaklarını izlediğini çok iyi biliyordu. "Hayır" demeye cesaret edemediler. Yasa ezici bir çoğunluğun oylarıyla geçti. Bu, kadınların zaferiydi. Bu reformla kadınlar en azından hukuken erkeklerle tam eşit olmayı başardı.⁶⁷

Kadınların statüsü Türkiye'nin modernleşme sürecinde yüz yıldan beri çok önemli bir yer tutmaktaydı. Erkeklerden daha "modern" olan kadınlar özgürlüklerini kazanmak, erkeklerle eşit konuma gelebilmek ve kadınlara karşı ayrımcılıkları ortadan kaldırabilmek için çok büyük bir çaba harcadı; buna karşılık erkekler yasaların, geleneklerin, örflerin, törelerin onlara tanıdığı üstünlük ve otoriteyi kaybetmemek için daima direndi. Bu çatışma ilişkileri bugün de sosyal ve siyasal hayatı etkilemeyi sürdürmektedir.

2002'de İslamcı kökenden gelme yeni bir siyasi parti, AKP iktidara geldi. Hemen ardından partinin niteliğiyle ilgili bir tartışma açıldı: AKP hâlâ İslamcı mıydı, yoksa değişmiş miydi? Eğer hakikaten değişmişse, diğer siyasi partilere göre siyasi ideolojiler yelpazesindeki yeri neresi olacaktı? AKP kendini sağda yer alan, muhafazakâr ve demokrat bir parti olarak tanımladı. İktidara geldikten sonra izlediği politikalarla, 1980'de askerlerin kurduğu siyasi rejimi demokratikleştirme arzusunda olduğunu ve tercihini Avrupa değerlerinden yana yaptığını inandırıcı biçimde gösterdi. Muhafazakârlığına gelince, liberal ekonomi yandaşlığı bir yana bırakılırsa, bunun asıl temelini kadınları ilgilendiren kültürel değerlerle ilişkili olduğu görülmektedir. Başbakanın, AKP'den seçilmiş milletvekillerinden pek çoğunun ve bakanların karıları başlarını "İslami" tarzda örten kadınlardır. Parti yöneticilerinin laikliğe bağlılık konusunda verdiği teminata rağmen bu durum endişe kaynağı oldu ve örtülü zevcelerin devlet protokolünden dışlanmaları sonucunu doğurdu. Öyle ki, başbakanın eşi Beyaz Saray'dan gelen bir davete katılıp Amerikan başkanının eşiyle çay içebilirken Türkiye cumhurbaşkanının düzenlediği hiçbir davete çağrılmadı. Bu kararlar devletin zirvesi Kemalizmin kamusal alanda kadın ve erkeklerin yan yana bulunmaları kuralının sınırları olduğunu ifade ederek başları örtülü eşleri özel hayatın sınırları içinde kalmaya yöneltti. AKP'nin meclisteki kadın temsilcilerinin hepsi başı açık kadınlardır ve bu durum 1999 seçimlerinde İslamcı partinin meclise örtülü bir temsilci sokma girişiminin yol açtığı krizden ders çıkarıldığını göstermektedir.⁶⁸

Ancak, 2002'de iktidara gelişinden itibaren, kadın hareketiyle AKP hükümeti arasındaki üstü örtülü mücadele aralıksız sürdü; zira başbakan birden çok kez kadınlara kürtaj hakkını tanıyan yasayı (1981) değiştirmek is-

tediğini ifade etmişti. Oysa geçmişte kürtaj olacak kadının kocasının onayını gerekli gören maddesi nedeniyle çok eleştirilen bu yasa zaman içerisinde kadınlar tarafından içselleştirildi ve kazanılmış bir hak oldu. Öte yandan, AKP yöneticileri birden çok kez, devlet memuriyetinde çalışan mühendis ya da televizyon yapımcısı kadınları geri hizmete alma ya da işten çıkarma yolunda girişimde bulundu. Bu kadınların kendileri, meslek örgütleri ve kadın hareketi bütün bu girişimlere çok sert tepki vererek hükümeti geri adım atmak zorunda bıraktı. Ticaret bakanı mayolu kadın bedeni gösteren bir reklamı “ahlaki açıdan kadını küçültücü” olduğu gerekçesiyle yasaklamaya kalkıştığında, kadın örgütleri kadınları siyasetten dışlamanın ya da “namus cinayetleri”ne göz yummanın da kadınları küçülttüğünü savunarak hükümeti asıl bu konularda önlem almaya çağırdı. Başbakan, bakanını eleştirmek zorunda kaldı. Bütün bu olaylar kadınlar üzerinden sahnelenen ahlaki muhafazakârlığın kadınları ikna etmede başarısız kaldığını kanıtlamaktadır.

Bu açıdan en çarpıcı örnek, Türkiye’nin 2004’ün Eylül ayında yaşadığı “zina” krizidir. Kadın hareketi elli kadar kadın örgütünü temsil eden bir platform ve kişisel olarak katılan çok sayıda kadın avukat eliyle, eski Ceza Kanunu’nda yapılacak değişikliklere son şeklini vermekte olan komisyon üzerinde çok yoğun bir lobi çalışması yürütmekteydi. Zira 438. madde nin iptal edilmesinden sonra hareket, bekâret kontrolü, tecavüz, cinsel taciz ve namus cinayeti gibi konularda kadınların aleyhine işleyen, 1926’da faşist İtalya’dan alınmış olan Ceza Kanunu’nda kapsamlı bir revizyonun şart olduğu sonucuna varmıştı. Adalet komisyonu nezdinde yürütülen çalışmalarla yeni yasaya kadınlara daha ileri bir koruma sağlayan hükümlerin girmesini garanti altına almış görünüyorlardı. Meclis 14 Eylül’de olağanüstü toplantıya çağırılmış ve siyasi parti grupları arasında yasayı kabul etme yönünde görüş birliği oluşmuştu. İşte tam bu sırada, 1 Eylül günü skandal patladı. Başbakan Erdoğan “Anadolu” kadınlarının bu yönde bir talebi olduğ⁶⁹ ve bu sayede “aile değerlerinin” korunacağı gerekçesiyle eski yasadan çıkarılmış olan ve yeni taslakta bulunmayan “zina”nın yeniden ceza gerektiren suç kapsamına alınması teklifini ortaya attı. Bu teklif büyük bir şok etkisi yarattı ve 2 Eylül’de herkesten önce kadın platformu bu öneriye çok sert bir tepki verdi. Zira kadınlar 1996-1998 arasında “zina” konusunda zorlu

bir mücadele vermişti. Onlara göre bu hem zaten kazanılmış bir dava uğruna boşuna yeniden nefes tüketmek olacaktı, hem de daha önemlisi başbakanın yaklaşımı “geriye dönüş” tehlikesini gündeme getirmekteydi. 1996’da Anayasa Mahkemesi Ceza Kanunu’nun 439. maddesini iptal ederek erkekleri zina suçundan azade kılmıştı. Ancak mahkeme kadınların zinasıyla ilgili 440. maddeyi iptal etmediği için ortaya hukuk yönünden vahim bir hatayla çıktı. Anayasanın iki cinsin yasalar önünde eşit olduğunu hükme bağlayan 10. maddesine ters düşen bu kararlar kadınlar karşı ayrımcılık yapıyordu. İşte kadın hareketi bu hatayı düzeltmek için iki yıl süren bir kampanya yürütmüş, sonunda haklılığı tescil edilmişti. Şimdi başbakan saati geriye çevirmeye çalışıyordu. Kadın örgütleri, bu önerinin gerici olmakla kalmayıp kadınların can güvenliği yönünden tehlikeli, dolayısıyla sorumsuzca olduğunu da savunmaktaydı. Zira, erkekleri zina yüzünden mahkûm etmek, kadınlardan pek çoğunun bu yola gitmek istememesi ya da buna gücünün yetmemesi nedeniyle mümkün görünmezken, kadınları zinayla suçlamak yeni “namus cinayetleri” için gerekçe sunmak anlamına gelecekti. Bu gerekçeler bilinince başbakanın önerisine karşı açılan kampanyanın başını neden kadınların çektiğini anlamak kolaylaşır. Gazeteleri⁷⁹ ve başka sivil toplum örgütlerini harekete geçirenler de kadın örgütleri oldu. Bize göre, skandalın aşılması ve kadınların taleplerini az çok karşılayan “modernleştirilmiş” bir Ceza Kanunu’nun 26 Eylül 2004’te kabul edilmesi, sürecin bir aşamasında Avrupa Birliği’nden gelen baskılardan çok, esas olarak kadın hareketinin kararlılığı ve mücadelesi sayesinde mümkün olmuştur.

20. yüzyılın başında kadınlar seçimini özgürlükten yana yaptı. 2000’lerin başında o kadınların torunu olan kadınların daha azla yetinceklerini düşünmek, onları hiç tanımamak anlamına gelir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

- Bu yazının ilk biçimini okuyan ve eleştiren iki dostuma, yeni kadın hareketinin ilklerinden Stella Ovadia'ya ve KADER'in kurucularından Zeynep Göğüş'e teşekkür ederim.
- 2 *Harem ve Kuzenler* (çev. N. Sirman ve Ş. Tekeli), Metis Yay., İstanbul, 2005, s. 89.
 - 3 Norbert Elias, *La Civilisation des mœurs*, Calmann-Levy, Paris, 1973. Elias'a göre medeniyet kavramı, örf ve âdetlerin toplamıdır ve bilimsel bilgi, hayat tarzı, kibarlık kuralları, dolayısıyla kadın-erkek ilişkilerinde uyulan kurallar, dünya görüşü gibi unsurların, kısacası Batılı hayat tecrübesinin bir özetidir.
 - 4 Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une theorie de la pratique*, Droz, Cenevre, 1972. Bourdieu'nün *habitus* kavramı günlük hayattaki çeşitli davranışları içinde barındırır ve özetler.
 - 5 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul, 1991, 1992, 1998, özellikle bkz. 1. ve 2. bölümler.
 - 6 Deniz Kandiyoti, "Slave Girls, Temptresses and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel", *Feminist Issues*, Bahar, 1988; *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Metis Yay., İstanbul, 1997 içinde de yayımlanmıştır, s. 133-148.
 - 7 K. Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World*, Zed Books, Londra, 1988.
 - 8 Her iki araştırmacıya da haksızlık etmiş olmamak için, Osmanlı kadın hareketi üzerine çalışan tarihçilerin araştırmalarının 1990'dan sonra yayımlanmaya başladığını belirtmekte yarar görüyorum.
 - 9 Nora Şeni, *Marie ve Marie, İstanbul'da bir Mevsim (1856-1858)* (çev. Ş. Tekeli), İletişim Yay., İstanbul, 1999.
 - 10 Şeni, *age*, s. 19.
 - 11 Stéphane Yerasimos, *Les Turcs, Orient et Occident, Islam et laïcité*, Autrement, Paris, 1994, (özel sayı). Giriş yazısı, s. 9.
 - Jale Parla, *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
 - 13 Kandiyoti, *agm*, s. 45.
 - 14 "Osmanlı kadınları" ifadesinin, imparatorlukta yaşayan bütün "milletlere" mensup kadınları, dolayısıyla Müslümanlar kadar Hristiyanları ve Yahudileri kapsadığı açıktır. Ayrıca, tarihi belgeler Ermeni ve Yahudi kadınların taleplerini dile getirmek bakımından Müslümanlardan daha önce davrandığını gösteriyor. Bu durumu, İslam dininin öngördüğü iki cinsin kamu hayatında birbirlerinden ayrı yaşamaları kuralının diğer dini cemaatlerde daha az geçerli olmasıyla, gayrimüslim cemaatlerin kadınlarının Batılılarla daha erken bir tarihte ilişkiye girmeleriyle ve bu ilişkilerin daha sürekli olmasıyla açıklamak mümkündür. Ancak, ilerleyen sayfalarda söylediklerimiz esas olarak Müslüman kadınların deneyimleriyle ilişkilidir.
 - 15 Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi'nin yayına hazırladığı, *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası* (Metis, 1993), 1869 ile Latin alfabesine geçilen 1928 yılı arasında yayımlanan kırk kadın gazetesi ve dergisinin ayrıntılı dökümünü vermektedir. Bu çok zengin malzemeyi değerlendiren araştırmacıların sayısı her geçen gün artıyor. Birkaçına değinmekle yetinelim: Ayşegül Yaraman-Başbuğ, *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, Milliyet Yay., İstanbul, 1992; Aynur Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*, İmge Yay.,

- Ankara, 1993 ve "In Pursuit of the Ottoman Women's Movement", Zehra Arat (der.), *Deconstructing Images of the 'Turkish Women'*, Palgrave, New York, 2000, s. 65-83; ayrıca bkz. Serpil Çakar, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yay., İstanbul, 1994.
- 16 Nora Şeni, "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", Şirin Tekeli (der.), *Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, İletişim Yay., İstanbul, 1990, s. 43-69.
- 17 Cem Behar, Alan Duben, *İstanbul Households, Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1992.
- 18 Bkz. Aynur Demirdirek, *agm*, s. 75. Bu metin 1914'te kaleme alınmıştır.
- 19 Ömer Seyfettin, *Aşk Dalgası*, zikreden Kandiyoti, *agm*, s. 45.
- 20 İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family*, Eland Books, Londra, 2003 (yeni baskı) adlı eserinde, kadınların savaş koşullarında yaşadıklarını, anneannesi ve annesinin karmakarışık olan hayatlarından yola çıkarak çok etkileyici biçimde anlatmaktadır. Türkçesi: *Bir Türk Ailesinin Öyküsü* (Çev. Arın Bayraktaroğlu), Ana Yay., İstanbul, 1994 (1. basım). Ayrıca bkz. Demetra Vaka, *The Unveiled Ladies of Istanbul*, Gorgias, New Jersey, 2001 (ilk baskısı 1923). Türkçesi: *İstanbul'un Peçesiz Kadınları* (çev. Serpil Çağlayan), Kitap Yay., İstanbul, 2003.
- 21 Ayşe Durakbaşı, *Halide Edip, Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- 22 Ayşegül Yaraman-Başbuğ, *age*, s. 97-128.
- 23 Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yay., İstanbul, 2003.
- 24 Zafer Toprak, "Halk Firkasından Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası", *Tarih ve Toplum*, c. 9, sayı 51, 1988, s. 30-31.
- 25 *Age*, Ayrıca bkz. Ayşegül Baykan ve Bella Ötüş-Baskett, *Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931)*, İletişim Yay., İstanbul, 1999.
- 26 Zehra Toska, "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar", Ayşe B. Hacumirzaoglu (der.) 75. *Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı-İş Bankası, 1998, s. 71-89, özellikle "İstanbul-Anadolu Kadını Aynımı Su Yüzüne Çıkıyor" başlıklı bölümü.
- 27 Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat, Birlikim Yay.*, İstanbul, 1982. Burada tartışılan konuyu için bkz. s. 210-221.
- 28 Zafer Toprak, "1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış", *Düşün*, sayı 24, 1986, s. 24-29.
- 29 Zirkeden Demirdirek, *agm*, s. 75.
- 30 Nükhet Sirman, "Kadınların Milliyeti", Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der.), *Milliyetçilik*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 226-245, özellikle s. 238.
- 31 Gülsün Bilgehan, *Mevhabe*, Bilgi Yay., Ankara, 1994, özellikle c. I. İsmet İnönü'nün karısıyla ilgili olarak torununun kaleme aldığı bu biyografi çok ilginç ayrıntılar içermektedir.
- 32 Atatürk'ün, bir örtünün ardında gizlenmekten vazgeçmeye çağıran birkaç söylevi kadınlar için yeterli olurken, erkekleri geleneksel başlıkları kullanmaktan vazgeçirmek için şapkayı zorunlu kılan bir yasa (1925) çıkarılması gerekecekti.
- 33 Ayşe Öncü, "Uzman Mesleklerde Türk Kadınları", Nermin Abadan-Unat (der.), *Türk Toplumunda Kadın*, Bilgi Yay., Ankara, 1982, s. 253-267.
- 34 Feride Acar, "Higher Education in Turkey: A Golden Bracelet for Women", S. Stiverlie vd. (der.),

- The Gender Gap in Higher Education*, Kogan, Londra, 1994; "Women in Academic Science Careers in Turkey", Veronica Stolte-Heiskanen ve d. (der.), *Women in Science: Token Women or Gender Equality*, St. Martin's Press, New York, 1991. İstatistikler için bkz. UNDP raporu.
- 35 Mine Tan, "Eğitimde Kadın-Erkek Eşitliği ve Türkiye Gerçeği", *Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru*, TÜSIAD raporu, 2000, s. 34 ve 51.
- 36 Yıldız Ecevit, "Çalışma Yaşamında Kadın Emeginin Kullanımı ve Kadın-Erkek Eşitliği", *age*, s. 140.
- 37 Bu görüşü savunan çok sayıda kaynaktan birine gönderme yapmakla yetinelim: Partha Chatterjee, "The nationalist Resolution of the Woman Question", K. Sangari ve S. Vaid (der.), *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*, N.J. Rutgers Univ. Press, New Brunswick, 1990.
- 38 Ayşe Durakbaşı, "Kemalism as identity politics in Turkey", Zehra Arat (der.), *age*, s. 139-157.
- 39 Ayşe Kadioğlu, "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", Hacımirzaoğlu, *age*, ss. 89-101. 1980 öncesi ve sonrası sol hareket için bkz. Fatmagül Bertay, "Türkiye Solu'nun Kadına Bakışı: Değişen Bir Şey Var mı?", Şirin Tekeli (der.), *age*, s. 289-301.
- 40 Antropologlar aile yapılarının kendilerini çok uzun vadede yeniden üretebilme kapasitesine sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Tilion, *age*, Carole Delaney, *The Seed and Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, University of California Press, Berkley, 1991; Altan Gökalt, "Conjoints et stratégies matrimoniales dans l'immigration", *CEMOTI*, sayı 21, Ocak-Temmuz 1996, s. 146-161.
- 41 Zehra Arat, "Educating the daughters of the Republic", *Deconstructing Images...*, ss 157-183; Selda Şerifsoy, "Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi", Ayşe Gül Altınay (der.), *Vatan, Millet, Kadınlar*, İletişim Yay., İstanbul, 2000, özellikle s. 161-170; Yael Navaro, "Using the Mind at Home: Rationalisation of Housewifery in Early Republican Turkey (1928-1940)", Brandeis Üniversitesi'nde 1991'de savunulan doktora tezi.
- 42 Ecevit, *age*, s. 129; ayrıca bkz. Ferhunde Özbay, "Les femmes dans les années 1990: éducation, santé et emploi", *CEMOTI*, sayı 21, 1996, s. 53-79.
- 43 DIE, 2000, Kadın İstatistikleri.
- 44 Ülkü Uzunçarşılı ve Oğuz Ersun'un İstanbul gecekondularında yaptığı bir araştırma, gecekonduda yaşayan ailelerden dörtte üçünü, bu tip işlerde çalışan kadınların geçindirdiğini ortaya koymuştur. Bkz. *Radikal*, 17 Mart 2004.
- 45 Şirin Tekeli, "Women's Political Representation in Turkey", NEWR'in 4-6 Mart 2004 Sofya toplantısına sunulan bildiri. Ayrıca bkz. Ayşe Güneş-Ayata, "Türkiye'de Kadınların Siyasete Katılımı", Şirin Tekeli (der.), *80'ler Türkiye'si...* içinde.
- 46 Nükhet Sirman, "State, Village and Gender in Western Turkey", N. Sirman ve A. Finkel, *Turkish State, Turkish Society*, Routledge, Londra, 1990, s. 21-53.
- 47 İlerici kadınlar sonradan ortak "hatıratlarını" kaleme aldı ve özeleştiri yaptı. Bkz. S. Ankan, Z. Kılıç vd., *Ve Hep Birlikte Koştuk, IKD (1975-1980)*, Açı Yay., İstanbul, 1966; Zula Kılıç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", Ayşe Hacımirzaoğlu (der.), *age*, s. 347-361.
- 48 Şirin Tekeli, "Emergence of the new feminist movement in Turkey", Drude Dahlerup (der.), *The New Women's Movements*, Sage, Londra, 1986, s. 179-199.
- 49 Şirin Tekeli, "Kadın Mücadelelerinin Dinamiği ve Gisele Halimi", Halimi'nin *Hapsedilmiş Kadın*, Broy Yay., İstanbul, kitabının Türkçe çevirisi için yazılan önsöz.

- 50 *Bağır! Herkes Duysun*, Kadın Çevresi Yay., İstanbul, 1988.
- 51 Yeşim Arat, "Feminist Institutions and Democratic Aspirations: The Case of the Purple Roof Shelter Foundation", Zehra Arat (der.), *age*, s. 295-311. Çeşitli eylemlerle ilgili olarak ayrıca bkz. Nüket Sirman, "Feminism in Turkey: A Short History", *New Perspectives in Turkey*, Sonbahar, 1989, 3 (1), s. 1-34.
- 52 Yasa no: 4320.
- 53 1980'li yıllarda feministler arasında, yayın organlarında ifadesini bulan ideolojik farklar vardı. Sosyalist feministler *Kaktüs* dergisi etrafında toplanırken radikal feministler *Feminist* dergisini çıkardı; kendi yayın organı bulunmayan liberal feministler ise görüşlerini farklı yayınlarda savundu. 90'lı yıllarda bu farklı çizgilerden feministler birlikte aylık *Pazartesi* dergisini çıkardı. Ayrıca, Duygu Ase-na'nın yayın yönetmeni olduğu, feminist düşüncelerin orta sınıf kadınlar arasında yayılmasını sağlayan *Kadınca* gibi yüksek tirajlı dergilerin önemi de ihmal edilmemelidir. Bkz. Arzu Öztürkmen, "A short history of *Kadınca* magazine and its feminism", Zehra Arat (der.) *age*, s. 275-295.
- 54 Yeşim Arat, "The Project of Modernity and Women in Turkey", S. Bozdoğan ve R. Kasaba (der.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, Washington Uni. Press, Londra, 1997.
- 55 Göle, *age*, 3. Bölüm. Örtülü kadınlar 90'lı yıllarda üzerinde en çok çalışılan konulardan biriydi. Bkz. Feride Acar, "Türkiye'de Kadınlar ve İslam", Şirin Tekeli (der.), *age*, s. 23-46; Yeşim Arat, *Political Islam in Turkey and Women's Organisations*, TESEV, 1999; Ayşe Saktanber, "Siz Nasıl Eğleniyorsanız Biz de Öyle İbadet Ediyoruz", Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber (der), *Kültür Fragmanları*, Metis Yay., İstanbul, 2003, s. 259-278.
- 56 Feminist avukat Vildan Yirmibeşoğlu'nun takip ettiği dosyalar üzerinde yaptığı araştırma, 1995 ile 2002 arasında işlenen 300 "namus cinayeti"nde 213 kadının yakın akrabaları tarafından, özellikle genç erkek kardeşlerince öldürüldüğünü ortaya çıkarmıştır. Bütün bu cinayetler Güney-Dogu illerinde işlenmişti. Bkz. "Töre'de Ölen de Çocuk, Öldüren de", *Milliyet*, 1 Mart 2004. Bkz. İleride s. 370-371.
- 57 Kadın dernekleri arasında koordinasyon sağlamak amacıyla kurulan Uçan Süpürge'nin gerçekleştirildiği bir araştırmaya göre, 1983-1992 arasında kurulan kadın derneklerinin sayısı 64 iken, bu sayı 1993-2002 arasında 197'ye yükselmiş, 2002-2004 arasında ise dernek sayısı 300'ü geçmiştir. Bkz. Demet Bilge, "Hızla Örgütleniyorlar", *Radikal*, 9 Mart, 2004.
- 58 Bunun tek istisnası, 610 barajını aşma, dolayısıyla meclise temsilci gönderme şansı bulunmayan partilerdi. Kadınlara listelerde görece en iyi yeri bu küçük partiler vermektedir.
- 59 2007 seçimlerinde seçilen kadınların sayısı 50'ye yükseldi; oranları da % 10'a yaklaştı.
- 60 Ayşe Saktanber, "Türkiye'de Medyada Kadın: Serbest, Müsait Kadın veya İyi Eş, Fedakar Anne", Şirin Tekeli (der.), *age*, s. 195-217.
- 61 Bkz. Bülent Hasan Kahraman'ın *Radikal* gazetesinde yayımladığı eleştirel yazılar: "Kadınları Öldürelim", 1 Mart 2004 ya da, "Kadınlar Öldürülürken", 30 Nisan 2004.
- 62 1989 tarihli "Feminist Manifesto", Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi.
- 63 Nazan Moroğlu, *Kadınlarımızla Birlikte 10 Yıl*, Kurtip Yay., İstanbul, 1999.
- 64 Yeşim Arat, "8 Mart'ta Medeni Kanun'u Kutlamak", *Kadın Eserleri Kütüphanesi Bülteni*, 8 Mart 2002.
- 65 Hikmet Sami Türk'ün, benzer bir reformun Almanya'da yapıldığı 50'li yıllarda bu ülkede doktora öğrencisi olması, reformun önemini kavramasında rol oynamış olabilir.

- 66 ANAP (ılımlı sağ) ve MHP (milliyetçi uç sağ), Ecevit koalisyon hükümetinin parçası oldukları için adalet bakanının teklifini desteklemekteydi.
- 67 Yasa 2002 Ocak ayında yürürlüğe girdi. Arada geçen sürede kadın lobileri uygulama yasasında bir değişiklik yapabilmek için müthiş bir çaba harcadı ama, başarılı olamadılar. Uygulama yasası, edilmiş mal ortaklığı rejiminin yasanın yürürlüğe girmesinden sonra yapılacak evlilikler için geçerli olmasını kabul etmiş, böylece, daha önce, eski yasanın öngördüğü mal ayrılığı rejimine göre evlenmiş bulunan 17 milyon dolayında evli kadının yeni yasanın getirdiği haklardan yararlanmasını önlemişti. Bkz. "Medeni Kanun Değişti Ama...", *Pazartesi*, Kasım 2001.
- 68 Bu temsilci, Merve Kavakçı, hem milletvekilliğini hem de aynı zamanda ABD vatandaşı olduğu gerekçesiyle Türkiye vatandaşlığını kaybetti. Kavakçı ve kendisi örtünmeyen ama örtünen kadınların savunuculuğunu üstlenmiş Nazlı Ilıcak, yemin töreninin yapılacağı günkü senaryoyu birlikte geliştirmişlerdi; dolayısıyla Nazlı Ilıcak da Fazilet Partisi'nin kapatılma davası sırasında Anayasa Mahkemesi tarafından milletvekilliğinden düşürüldü. Sonradan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne götürdüğü davasını kazanan Nazlı Ilıcak, 2007 seçimlerinde AKP'den aday olmak istemişse de, adaylığı parti tarafından kabul edilmemiştir. AKP'nin 2002'de seçilen TBMM'nde 13, 2007'de seçilen TBMM'nde ise 30 kadın milletvekili vardır.
- 69 Bkz. Binnaz Toprak ve Ali Çakıroğlu, *Türkiye'de Din, Toplum, Siyaset*, TESEV, İstanbul, 2000 ve "zina" konusuyla ilgili "Halkın 'Zina' Suçuna Bakışı", *Radikal*, 21 Eylül 2004, başlıklı yazıları. Bu yazı başbakanın iddiasını çürütmektedir. Araştırmaya göre halkın çoğunluğu zinanın suç kapsamına alınmasına karşıdır. Zina halinde yakalanan bir kadının hapisaneye konulmasını destekleyenlerin oranı % 16'dır. Erkekler için bu oran % 18'e yükselmektedir.
- 70 Özellikle *Radikal* gazetesinin "Devletin Yatak Odasında Ne İşi Var?" manşetiyle bütün eylül (2004) ayı boyunca yürüttüğü kampanyanın önemine dikkat çekmek isteriz.

ÜÇÜNCÜ AYRIM
İSLAM: LAİKLİK, SEKÜLERLEŞME VE ÇOCULCULUK

Daha önceki bölümlerde, İslamın Osmanlı İmparatorluğu'nun güzergâhı üzerinde oynadığı rolün altını çizdik. Aynı şekilde, Müslüman toplumların ancak din ve Müslüman kültürü bağlamında ele alınabileceğini, dolayısıyla kültürlerarası ve tarihi karşılaştırmalara konu edilemeyeceğini ileri süren kültüralist yaklaşımın yetersiz, hatta yanıltıcı olduğunu da vurguladık. Türk-Osmanlı toplum ve devlet yapısı Müslümanlığın bütün diğer etkenlerin üstünde temel belirleyici olduğunu, yani Müslüman toplumsal formasyonunun indirgenemez kendine özgülüğünü ileri süren görüşü çürüten çok iyi bir örnektir. Gerçekten de, Türk devleti İslamın devletin oluşumunu ve özelliklerini belirleyen başat faktör olmadığını, Ortadoğu'daki diğer Müslüman toplumların biçimlendirdiği devletlerle arasındaki farklarıyla ortaya koymaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve "Batılılaşma" hareketlerinin üstesinden gelmeye çalıştığı ana mesele, imparatorluğun yaşatılması ve toparlanmasıydı. Türk ulus-devletinin kuruluş sürecinde kültürel sistem daima, modernleşme ve Batılılaşma ideolojisiyle –Arap alfabesinin ve takvim, tatil günleri gibi alanlarda hayatın temposunun değiştirilmesi; doğa, bilim, madde, ırk olmasa da ulus gibi kelimelere büyük bir önem atfedilmesi gibi– bir dizi Kemalist girişimin egemenliğinde kaldı. Özetlemek gerekirse, laikleşme her türlü modernleşmenin kaçınılmaz bir aşaması olarak algılandığı için –"akılcılık" dinsele karşıt olduğundan– öğrenim gördükleri Fransız okullarında karşılaştıkları Comte pozitivizminden etkilenmiş Türk seçkinleri, özellikle bunların İslama karşı olan kesi-

mi, bu sürece Durkheim dayanışmacılığını ve Renan'ın mirası oryantalizmi de dahil etti.

Kurumlarını ve söylemini yenilemekten aciz, milliyetçi akımların hırpaladığı İslam, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında Ortadoğu, hatta Asya'daki Müslüman toplumlarda dinin rolünün yeniden tanımlandığı kritik dönemde yaşanan karmaşalarda kaybeden taraf oldu. Babıâli'nin ve halifesinin teslim olması, emperyalizme karşı Panislamist bir akım oluşturma ve yıkılmaya mahkûm imparatorluğu kurtarma hayalleri kuranlara son darbeyi vurdu. Kemalizm meşruiyetini ve gücünü başka faktörlerin yanı sıra İslamın yeniden birleştirici, toparlayıcı bir kutup olarak yaşadığı bu inandırıcılık zaafından almaktaydı.

İmparatorluktan cumhuriyete geçiş sırasında yürütülen kararlı mücadele nedeniyle dini akımlar birkaç on yıl boyunca gizlenmek zorunda kaldı. Türk usulü laiklik din görevlilerini denetliyor, tercihlerini dayatıyor, bir tür "Türk İslamı" yaratmaya çalışıyordu. Kemalist reformların esas hedefi din, özellikle dinin görünür yönleriydi. Kurumların, hukukun ve kamusal hayatın laikleştirilmesiyle amaçlanan, uzun vadede toplumun sekülerleşmesiydi. İslama karşı alınan bu tavır Kemalist rejimi ulusal bütünlüğü sağlamak üzere Diyanet İşleri, din dersleri gibi dini kurumlar oluşturmaktan alıkoymamıştı. Siyasal çoğulculuğun ortaya çıkmasına elverişli olan 1945-1970 yılları Türk İslamının yeniden canlandığı bir dönemdi. Siyasal İslam yerli ve uluslararası İslamın yeni boyutlarını keşfediyor, icat ediyor ya da eskileri diriltiyordu. Örneğin "küreselleşmiş İslam"ın prototipi sayılabilecek, gizemli ve "ulusötesi" bir şahsiyet olan Fethullah Gülen'in çevresinde oluşan güçlü Nurcu akım, imam hatip okullarının, ilahiyat fakültelerinin açılması bu sürecin kanıtlarındandır.

Ancak, Türkiye'yi Müslüman dünyada –hatta bütün dünyada– apayrı bir yere yerleştiren, öncüsü olduğu militan laiklik ve demokratikleşme olgusudur. Türkiye, Fransa'nın yanı sıra laikliği anayasa metinlerine yazan ender devletlerden biridir ve aynı ilkelere gönderme yapmaktadır. İki farklı kültür ve din çevresine ait bu iki toplumda Batı modernliğiyle ilişkili tarihi bir kurgu olarak ortaya çıkan laiklik son yirmi yılda sınırına dayanmış görünüyor. Bu durumda, laikliğin başlangıç hedefleri ve tarihi gelişmesinin günü-

müzün sosyal ve siyasal değişmeleriyle hâlâ uyumlu olduğunu ve geçerliliğini sürdürdüğünü söyleyebilir miyiz? Kurumsal savunucularından bazıları acaba, laikliğin evrensel ve hümanist boyutunu bireysel ve kamusal özgürlükleri kesin biçimde doğrulamaktan aldığını unutuyor olabilir mi? Kamusal alanla özel alanı birbirinden ayıran kesin sınırlar nelerdir? Türkiye'yle ilgili olarak "dinden çıkış" denebilecek bir süreç yaşandığı, Sünnilikle Alevilik arasındaki mezhep ayrılığının yavaş yavaş ortadan kalktığı söylenebilir mi? Bu bölümdeki yazılar işte bu çok sayıda soruya cevap bulmaya çalışıyor.

Türkiye kültürünün bir parçası olan, ama on yıllardır Kemalist laikliğin sıkı korsesi içinde tutulan İslam, yeniden canlanırken yeni siyasal partilerin kurulmasıyla birlikte kendine siyasal bir ifade yolu aramakta. Burada sorulacak soru, sistemin bu akımı Cezayir'de toslanan duvardan farklı olarak demokratik diyalog içinde tutmayı başarıp başaramayacağı, aynı şekilde, bu bağlamda fazla güçlü olan "İslamcı" yerine tercih ettiğimiz deyimle İslami hareketin, rekabet kurallarına ve koşullarına, bugün yapmaya çalıştığı gibi az çok inandırıcı şekilde uymakta devam edip etmeyeceğidir. İslami akım seçmenlerin yaklaşık beşte birini temsil etmektedir ve başlıca siyasi organının (önce Refah ardından Fazilet partileri) kapatılmasıyla yaşadığı saldırıya rağmen militanlarının, karşılaşılacak tek tük birkaç olay bir yana bırakılırsa, terörizme kayacaklarına dair bir işaret görülmemiştir. Uzun süredir Müslüman bir toplumda anayasal ilke haline getirilmiş olan, ama Türk toplumunun tarihsel ve sosyolojik özelliklerinden başka bir dayanağı olmayan laiklik için de aynı şey geçerlidir. Laikliği Kemalizmin katı ve eskimiş tanımıyla sürdürmek için askeri dayatma (*manu militari*) geçerli olmaz. Bu bağlamda, Avrupa'daki Hristiyan demokrat partilerle Türkiye'deki dine dayalı partiler arasında, demokrasinin gelişme sürecinde kendilerine biçtikleri yer bakımından bir paralellik kurmak hiç de anlamsız değildir.

Türkiye'ye özgü bir deneyim olmanın ötesinde, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) gibi bir siyasi partinin seçimlere katılması, iktidara gelmesi, iktidarda kalması ya da yasaklanmasıyla ilgili sorular dinin siyasetle olan ilişkisinin tutkular ve yanlış anlamalarla yüklü olduğu Müslüman dünyanın bütününde büyük yankı uyandıracak niteliktedir. Kuşkusuz, dini duyarlılığı temsil eden Refah ve Fazilet partilerine yakın yanları olmakla birlikte onlar-

dan farklı, kendine özgü yanları da bulunan bu yeni parti, bir yandan taktik ya da zorunluluk nedeniyle çoğulcu bir ortamda var olmak –ki, meşruiyeti- ni buradan almaktadır–, bir yandan da felsefesenin temelinde yatan “Tanrı’nın birliği” inancına göre çoğulculuğu bölünme nedeni olarak görmek gibi bir çelişki içindedir. Yine de, siyasal sisteme entegre olduğunu gösteren pek çok işaret vardır. Sisteme entegre olma süreci, özellikle müşteri ya da yaşama ilişkileri (*clientélisme*) alanında, seleflerinin pek yabancı olmadığı uygulamaları öğrenme sürecini de beraberinde getirmektedir. AKP, yeni politika üretmekten aciz, iç kavgalarla bölünmüş diğer partilerden farklı olarak, gönüllü kadroları sayesinde derine inerek çalışma yapan, sosyal hizmet sağlayan ve zaman zaman karşılaşılacak yasaklamalar karşısında çok kısa sürede yeniden örgütlenibilme kapasitesine sahip bir parti görünümünü vermektedir. Ayrıca kıt ekonomik kaynakların izin verdiği ölçüde militanlarına ve seçmen tabanına sosyal hayata katılma imkânı sağlamaktadır.

Müslümanların tanım gereği Hristiyanlardan, Musevilerden ya da Budistlerden daha az demokrat olduğu söylenebilir mi? Acaba liberaller, muhafazakârlar, sosyal demokratlar ya da sosyalistler arasındaki alışlagelmiş bölünmelere indirgenemeyecek ayrı bir siyasal aile mi oluşturuyorlar? Türkiye deneyimi bu sorunun saçma olduğunu kanıtlamakta. 2002 seçimlerinde AKP’nin zafer kazanarak iktidara gelmesi, belirli bir Müslüman kimliği savunmanın pekâlâ çoğulcu bir siyasi projeye bağdaşabildiğini gösteriyor; zira Türkiye seçmenlerinin pek çoğunu harekete geçiren saikler arasında artık “İslamcı” bir düşün varlığından söz edilemez. Bu noktaya gelmesinde, yozlaşmış ve beceriksiz geleneksel partilere sırtını dönen, yüzünü daha geniş bir ufka çevirmiş yeni bir formasyona şans tanımak isteyen seçmenlerin göçebeliği kadar, AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan’ın ılımlı kişiliğinin uyandırdığı güven ve belirli bir kimlik arayışı etkili olmuştur.

Ülkenin din ve inanç tablosunda % 10 ile % 20 arasında oldukları tahmin edilen Alevi topluluğunun özel bir yeri vardır; ayrı bir bölümde ele alınmalarının nedeni de budur. Aleviliğin kaynakları arasında Türklerin Orta Asya’daki gelenekleri, Ön Asya’da İslam öncesinde var olan dini gelenekler ve Şii ve mistik İslam gelenekleri bulunmaktadır. Bu anlamda, izleri Anadolu’nun her yanında ve Balkanlar’da görülebilen çokyönlü bir teoloji

söz konusudur; göze çarpan ilk özelliği ise Sünni yorumlara olduğu kadar İran Şiiiliğine de kesin biçimde karşı çıkmasıdır. Zamanında Jön Türk devrimine, daha sonra da Kemalist devrime sıcak bakan Aleviler günümüzün yöneticilerine, bundan böyle ayrımcılığa uğramayacakları umuduyla güven beslemektedir.

Bu hareket akla hemen Safavi İran'ıyla Osmanlılar arasındaki ilişkileri getirmektedir. Osmanlılar kendi topraklarında yerleşmiş olan Kızılbaşlarla (o dönemde Alevilere verilen ad) komşu ülkenin ilişkilerini kesmiş ve giderek Sünniliğin hamisi konumuna gelmiştir. Ancak, resmi dinin zaman içinde kurumsallaşması Kızılbaşların merkezi iktidar tarafından yalnız dini açıdan değil, siyaseten de şüphe altında tutulmasına yol açmıştır. Mimlenen, zaman zaman katledilen pek çok Kızılbaş topluluğu bu yalnızlaştırılma sürecinde Bektaşiliğe yaklaşmıştır.

İleride Alevi hareketinin radikalleşmesi beklenebilir mi? Yoksa, hâlen baskın eğilim gibi görünen çözülme süreci midir? Birçok başka alanda olduğu gibi bu alanda da, ulusal çerçeveyi aşmak ya da en azından kenarından dolanmak için aktörlerin gözünü Avrupa kurumlarına çevirmesi beklenebilir mi? Kısacası, Türkiye dini ve kültürel açılardan çoğul ve çoğulcu bir manzaraya büründükçe Alevi topluluğuna da hak ettiği yeri verebilecek midir?

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

OSMANLI İMPARATORLUĞU SONUNDA VE KEMALİST CUMHURİYETTE İSLAM: ÇEŞİTLİLİK VE İLİMLİLİK

Osmanlı sultanlarının siyasal ve askeri gücüne çok uzun süre yaslandıktan sonra Ortadoğu Müslümanlığı felsefe, hukuki doktrin ve yaşam biçimi olarak 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında derin bir varoluş bunalımı içindeydi. İçeriden yeniliğe (*tecdiid' veya nahda*¹) karşı dirençle, dışarıdan Rönesans ve Avrupa Aydınlanmasıyla aşınmış olan bu Müslümanlık, kurumlarını ve söylemini yeniden düzenlemekten acizdi. Arap, Arnavut, Türk, Kürt milliyetçi düşünce akımlarıyla da hırpalanmıştı ve sona eren imparatorluğun en büyük kaybedeniydi. Müslüman halkları halifenin etrafında Osmanlı egemenliği altında kaynaştırmak umuduyla imparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na sürükleyen Jön Türklerin beklentilerinin tersine, Müslümanlık dayanışması Arap bağımsızlık ve özellikle emperyalizm düşleri yararına paramparça oldu. Osmanlı İmparatorluğu ve halifesinin teslim olması, emperyalizm karşısında İslam birliğini yaratabileceklerini düşünen II. Abdülhamid ya da Muhammed Afgani gibilerin projelerine son darbeyi vurdu.

Kemalizm, pragmatik ve gerçekçi olduğu için meşruiyetini başka şeylerin yanı sıra Müslümanlığın değerden düşmesinin üzerinden yarattı ve bundan, bir yüzyıldan fazladır başlamış olan Müslümanlığı uzun süredir olması gereken yere, özel alana indirgeme sürecini tamamlamak için yararlandı.

Bununla birlikte, Jön Türkler kadar Kemalistler de siyasal özlemlerini dayatmadan önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemi boyunca Müslümanlığı önce savaşlar (1912-1913 Balkan Savaşları, 1914-1922 Birinci Dünya Savaşı sonra Kurtuluş Savaşı) sırasında, ardından çeşitli reformlarda araçsallaştırdı, sonra da onunla şiddetle müca-

¹Yenileme, yenilenme, tazelenme –ç.n.

²19. yüzyılda Mısır'dan başlayan siyasal, kültürel, dini rönenans –ç.n.

dele etti. Öte yandan Türk laikliği dini düzlemde hayli “minimalist”tir: “Din adamını” denetiminde tutar ve ona tercihlerini dayatır, az ya da çok geleneğe uygun tasavvufi tarikat müritliğinden ve halka özgü bağdaşmacı (senkretik) dini akımlardan etkilendiği için çoktan özgülleşmiş bir “Türk Müslümanlığı” yaratmaya çalışır.

Öyleyse Kemalist reformların hedefi dinin özellikle dışavurumudur. Gerçekte kurumların, hukukun ve siyasal yaşamın laikleştirilmesi toplumda İslamın kökünün kazınmasını değil, uzun dönemde çağdaş Avrupa uygarlığı' modeline uygun olarak sekülerleştirilmesini amaçlıyordu.

İslamın evcilleştirilmesi Kemalist rejimin ulusal bütünlük için bazı kurumları korumasını ya da yaratmasını da engellemedi: Kürtlerin, Türklerin ve Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelmiş çok sayıda başka Müslüman toplulukların birlikte yaşaması –yurttaş demokrasisi yaratılmış olmadığından– asgari düzeyde ortak değerler gerektiriyordu. 1945-1960 yılları, devlet militan laiklikten vazgeçmeden siyasal çoğulculuğun doğuşu yönünde etkili olan iç evrimler ve dış yardımlar sayesinde Türk İslamının yeniden canlanma dönemini temsil eder. İşte bu bölümde kısaca incelenecek olan bu süreçtir.

ORTODOKSİ, HETERODOKSİ VE SİYASAL İFADE:

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONLARINDA ÇOĞUL BİR İSLAMIN ÇELİŞKİLERİ

“Resmi” İslam ve Aktarımı

Büyük çoğunluğuyla Şiilik karşıtı ortodoks aileye mensup olan Türk İslamı, cumhuriyet döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de tek parçalı bir yapı olmaktan uzaktı. İslami ortodoksinin (Sünnilik) güvencesi olan imparatorluk gerek dilleriyle gerek inançlarıyla büyük bir çeşitlilik arz eden halkları barındırıyordu.

Bütün Arap, Anadolu ve Balkan taşrasında Müslüman düşüncesini kat eden üç büyük akım vardır. Bunlardan en önemlisi, resmi Sünni doktrini temsil edenler, 19. yüzyıla kadar her düzeyde eğitimi, şehirlerde hâkimler (kadılar) ağıyla adli sistemi, dolayısıyla yönetimin önemli bir bölümünü ve elbette klasik dini hizmeti denetleyen ulemeden oluşuyordu. Bu

yetkisinden dolayı ulema topluluğu siyasi, yönetici ve asker seçkinler nezdinde olduğu gibi halkın gözünde de hatırı sayılır manevi bir güce de sahipti. İlköğretim okulları, yüksek okullar (medreseler) ve dini vakıf ağları onlara azımsanmayacak ekonomik bir güç sağlıyordu; dahası askerlikten olduğu gibi vergiden de muaf tutuluyor, malları için yönetici ve asker seçkinlere verilmeyen bir güvenceden yararlanıyorlardı. Başkanları, imparatorluğun büyük müftüsü (şeyhülislam), sultan ve sadrazamdan sonra imparatorluğun üçüncü önemli kişisiydi; iki çalışma arkadaşı, kazaskerler (kadılar), Avrupa eyaletleri (Rumeli) ve Anadolu'nun adalet bakanları olarak imparatorluk divanının üyesi ve belli önemli sorunlarda vezirlerin ve sadrazamın danıştığı kişilerdi. 1909'a kadar şeyhülislam, sadrazam tarafından değil doğrudan sultan tarafından tayin edilirdi. Birçok büyük din bilgini bakanlık görevlerine (eğitim, adalet, hayırsever vakıflar) getirilirken, diğerleri mebus olarak seçilmiş ya da Âyan Meclisi'ne aza olarak tayin edilmişti. Yeterli sayıda eğitilmiş kadro var olmadığında, bazı din bilginleri de yeni eğitim, adalet ve idare kurumlarında aktif bir rol oynamış, böylece imparatorluğun² son dönemine kadar belirli bir gücü korumuştur. Dini alandan sivil geçiş, cumhuriyet döneminde de yaygın olacaktı.

Buna karşılık, din bilginleri topluluğu en büyük şefinden en küçük imamına kadar devlet aygıtınca denetleniyordu. Hepsi devletin ya da vakıfların ücretlileriydi ve her an görevden alınılabilirdi; her kim tarafından olursa olsun ilahi bir görevle yetkili kılınmamışlardı. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu, Katoliklik ya da İran Şiiliği anlamında bir din devleti değildi, çünkü ne papa ne de imamı temsil ettiği farz edilen molla vardı. Görünüşte Osmanlı halife-sultanı, ne kadar papaninkiyle kıyaslanabilecek bir konumdaysa da gerçekte her şeyden önce siyasal ve ekonomik kaygıları olan dünyevi bir devletin hükümdarıydı. Bu devlet adına adalet, eğitim ve propaganda görevini yürütenler din adamlarıydı ve bir ruhban sınıfını oluşturmuyorlardı. Diğer bir deyişle, dayanışma içinde ya da stratejik bağlarla bağlı olsalar da fiilen özerklikleri yoktu ve devlet onları tanıdığı ölçüde varlıklarını sürdürürlerdi. Devlet işlerine karışmalarının koşulu, ya sivil ve askeri yöneticilerin³ güçsüzlüklerinden dolayı bu yönde bir taleple karşılaşmaları ya da buna zorlanmalarıydı. Bazı olağanüstü dönemler ve kişilikler

bir tarafa bırakılırsa, din adamları hükümet işlerini yürütmedi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu bir din devleti değil, gerektiğinde dini bir seferberlik ve meşrulaştırma aracı olarak boyunduruğu altında tutan bir devlettir. Devlet daima din adamlarına, bu anlayışın öğretisini tartışmaksızın kendi dünyevi anlayışını benimsetti. Bu “resmi” İslamın aktarım aracı medreseydi, fakat o da uzun süredir bunalımdaydı; klasik dönemde imparatorluğun gereksinimlerine yanıt verse ve eğitim işlevini yerine getirse de, sonraki yüzyıllar boyunca yozlaştı ve öğretimin çağdaşlaştırılmasının önünde bir engel haline geldi. Öğretim görevlerine tayinler artık adayın bilimsel meziyeti, bilgisi ve yeteneği değil, ilişkileri ve etkili kişilerin kayırması doğrultusunda yapılıyordu. 16. yüzyıldan başlayarak bu suistimaller aydınlar⁴ tarafından boşu boşuna dile getirildi.

Başlangıçta evrensel bir nitelik taşıırken zamanla tamamen geleneksel, basmakalıp ve düşünceden yoksun bir din öğretimine adanan bu kurumlarda öğretimin düzeyi de düştü. Çeşitli çağdaştırma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 19. yüzyılda öğretim dikkate değer biçimde geliştirse de klasik medrese sistemi son derece tutucu ve en iyisi 16. yüzyıl tarihini taşıyan elkitaplarına bağlı kaldı. Reformcu sultan ve vezirler koşut ve laik kurumlar yaratarak bu kurumu kendi acıklı haline bıraktı. 20. yüzyılın başında, reformların en katı muhalifleri bile dini eğitimle ilgili aygıtı yeni bir soluk verilmesinde fikir birliği içindeydi. 1908’de on beş din bilgininin kaleme aldığı bir raporda, medreselerin bu feci durumu ve din adamları topluluğunun üzücü düzeyi teyid ediliyor, bir dizi reform öneriliyordu. Aynı şekilde, 1913’te Beyazıt medresesinin hocaları tövbe-kârlık ve kendini suçlama (*mea culpa*) belirtileri taşıyan bir bildiride, din adamı topluluğunun geriliğini “itira” ederek, körü körüne izlenen ortaçağ öğretim yöntemlerine karşı çıkıyordu. Böylece, 1910-1914 arasında orta ve yüksek dereceli dini öğretimi çağdaştırmak yönündeki girişimler İstanbul bölgesiyle sınırlı kaldı ve benimsenen yasal değişiklikler medresenin düzeltilmesinin olanaksızlığını ortaya çıkardı.

Koşut İslam: Tarikatlar

Ağırlıklı olarak medreselerden taşan, ikinci büyük dini akım az ya da çok ortodoks sufi tarikatlar bütünüdür. Kuşkucu, Epikürosçu, öz-

gürlüğüne düşkün, iktidardan oldukça bağımsız ve hayırsever⁵ nitelikteki tarikatlar Osmanlı'da parlak bir etkinlik düzeyine erişti. Düşünce ve İslami felsefe kadar sanatsal ve edebi yaratıcılık için gerekli özgürlük alanını tarikatlar sağladı. Sufi şeyhler metinlerin daha hoşgörülü ve ezoterik yorumu sayesinde bilginin, ahlakın, görgünün, hatta tarikatlara bağlı mesleki topluluklar (loncalar) sayesinde İslami becerilerin daha geniş ölçüde aktarımını sağladılar. Arabistan'dan Balkanlar'a, Mağrip'ten Kafkasya'nın sınırlarına uzanan imparatorlukta geniş bir tekke ve zaviye ağı sayesinde de tarikatlar hem halka hem de burjuvalarla aydınlara cami ve medrese gibi klasik kurumların sunmakta olduğundan daha yoğun, daha sürekli bir toplumsal alan sağladı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerinde on beşten fazla değişik tarikat sayılıyor ve 1908'de İstanbul üç yüzden fazla tekke ve zaviye barındırıyordu; tümü bir arada göz önünde bulundurulduğunda ise tarikatların sayısı medreselerinkinin⁶ iki katına ulaşıyordu. Mensupları büyük çoğunlukla toplumun etkin bireyleri olan bu tarikatlar, doğal olarak şehrin sorunlarıyla, maddi ve siyasal yaşamla da ilgileniyordu; dolayısıyla –Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında birçok önemli kişide olduğu gibi– ulemadan bir din bilgininin aynı zamanda bir tarikat ve bir siyasal partiye mensup olması hiç de şaşırtıcı değildi.

20. yüzyılın başında ortodoks ya da ortodoksluğa yakın altı tarikat diğerleri arasında sıvrılmış ve imparatorluğun toplumsal ve siyasal yaşamında özel bir yer işgal etmiş durumdaydı. Nakşibendilik ve daha sonra oluşan Halidiye dahî hâlâ ölçülü ama etkin bir rol oynar. Kökeni Orta Asya'ya dayanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyıl sonunda benimsendikten sonra kırsal kesimde olduğu gibi şehirlerde de yayılması durmayan Nakşibendilik, II. Abdülhamid'in iktidarına yakından bağlı olan çok sayıda siyasiyi ve din bilginini bünyesine aldı; fakat sultan özellikle Arap dünyasının sempatisini kazanmak için Şazeli⁷ tarikatından yanaydı. Gerçekten de, imparatorluğa Mısır ve Mağrip'ten gelen, sultanın katıldığı bu tarikat Arap dünyasına yerleşmişti (İstanbul'da ancak üç tekkesi vardı), böylece sultanın İslam birliği politikasına bir menzil olarak hizmet edebilirdi. Şeyhlerinin en bilineni, Abdülhamid'in tahta çıkmasından önce tanımış olduğu, Trablusgarphı Zafir Hamza Madani'dir (öl. 1887).

Bu ikisinden sonra gelen en önemli tarikat, öğretide ve mistik uygulamada onlardan biraz ayrılan Halvetilik'tir. Azerbeycan kökenli olup Türkiye'ye yine 15. yüzyılda getirilen Halvetilik, Nakşibendiler lehine iktidardan biraz uzak tutulmuştu. Mevlevi tarikatı, özellikle okumuşlar ve aydınlar arasında gerçek bir saygınlığa sahipti; Mevlevi tekkeleri aynı zamanda klasik müziğin, Farsça'nın, edebiyatın ve hat sanatının öğrenildiği kültürel merkezlerdi. Anadolu'nun büyük şehirlerine (Konya yönetim merkezi olarak kaldı), Kuzey Afrika hariç Arap şehirlerine (esas olarak Kahire, Şam, Bağdat) ve Balkanlar'a girmiş, Bektaşî tarikatı gibi mason localarıyla yakın ilişki içinde olmuş ve bu yönüyle Abdülhamid rejimi tarafından sıkı bir gözetim altında tutulmuştu. Bu nedenle de Mevleviler Jön Türklerin iktidarına 1908'den itibaren etkin bir destek verdi. Kültürel ve sanatsal gelişme bakımından Mevlevilikle kıyaslanabilecek, 12. yüzyılda Bağdat'ta Abdülkadir Geylani (öl. 1166) tarafından kurulan, Arap dünyasının her tarafında, İran'da, Hindistan'da ve Endonezya'da temsilcileri bulunan Kadiri tarikatı Anadolu'da 15. yüzyıldan, Osmanlı başkentinde 17. yüzyıldan itibaren ortaya çıktı. 19. yüzyıl sonunda İstanbul'da elli yedi tekkeye sahip olan Kadirilik, ortodoksluk yönünden Nakşibendilikle Halvetilik arasında yer alır. Bütün Osmanlı kırsalında çok gelişmiş olan Arap kökenli Rıfailik de bütün sosyal katmanlarda yandaş topluyordu. II. Abdülhamid zamanında en ünlü şeyhi Şam'dan gelme bir Suriyeli olan, hükümdar ödeneğine dahil edilen ve sultanın bütün saltanatı boyunca sarayda ikamet eden Ebu'l-Huda es-Seyyadî'ydi. Kamu desteğiyle Suriye'de ve Irak'ta⁸ tekkeler kuran şeyh, Arap dünyasında halifelik politikasını harekete geçirmek için ilk görevlendirilen isimlerdendi.

1826'da yeniçeri ocaklarının dağıtılmasından itibaren gücünü önemli ölçüde yitiren ve II. Mahmud tarafından yasaklanan Bektaşîlik 19. yüzyıl sonunda Jön Türklerle kurulan ayrıcalıklı ilişki sayesinde önemini aşamalı olarak yeniden elde etti. Açık yüreklilikle heterodoks ve esas olarak Anadolu ve Balkan şehirlerine yerleşmiş, bağdaştırmacı (senkretik), on iki imam eğilimli bu tarikat kırsal Alevilikten doğmuş ve şehir yaşamına uyarlanmıştı. Melamiler ya da Hamzaviler gibi daha az önemli başka heterodoks tarikatlar da ortodoks tarikatlarla birlikte varlığını sürdürüyordu.

Burada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki üçüncü dini akım olan Alevilik –ya da Kızılbaşlık– üzerinde durmaya gerek yoktur, çünkü bu kitapta aynı bir bölümde irdelenecektir. Fakat geniş Kürt ve Türk kırsal halk tabakalarının Aleviliğe neredeyse kaçak olarak katıldığını bilmek gerekir, çünkü Sünni Osmanlı iktidarı 16. yüzyıldan itibaren Türk-İran rekabeti bağlamında bu mezhebi yasal İslami çerçevenin dışına koymuş ve bundan dolayı da mensuplarının peşine düşmüştü. Alevilik köklerini Türklerin Orta Asya geleneklerinden, Ön Asya'nın İslamiyet öncesi dini geleneklerinden ve kuşkusuz, Şiilikten ve mistik İslamdan alır. Öyleyse bütün Anadolu'da ve Balkan ülkelerinde⁹ izini bırakmış çokbiçimli bir ilahiyat söz konusudur; kendine has özelliği ise Sünni tezlerine olduğu kadar İran Şiiliğine¹⁰ de hiç bitmeyen bir muhalefet içinde evrilmesidir. Daha sonra Kemalist devrime olduğu gibi Jön Türk devrimine coşkulu bir destek veren Aleviler artık ayrımcılığa uğramayacakları umuduyla yeni yöneticilere güven duyuyordu.

İmparatorluk topraklarında diğer heterodoks dini akımlar, Türk Aleviliği ve Bektaşiliğiyle" birçok benzerlik taşıyan, özellikle Hristiyanlık ve Şamanizmden etkilenmiş olan, Lübnan'daki Dürzilik ve Suriye'deki Alevilikⁱ de hoşgörülle karşılanıyordu.

Batılılaştırılmış okullarda, çoğunlukla da Avrupa üniversitelerinde yetişmiş yeni aydın sınıf, medreseler gibi tarikatlara da karşı koydu. Tarikatlar aynı zamanda bazı modern İslamcılarla bir kısım din bilgininin de ısrarlı eleştirilerine uğruyordu; kimilerince İslamın geri bir biçimi, miskinlik ve tembellik odağı, kimilerince de rakip ve özellikle Kuran'ın öngördüğü İslam yolundan çıkma aracı olarak görülüyorlardı. Her durumda, tarikatlar ve cami insanları bir araya toplama konusunda eski tekel haklarını kaybetmişti. İletişim olanaklarının gelişmesi, her düzeyde okulların çoğalması, bilginin ve mesleki yaşamın uzmanlaşması din adamlığını olduğu kadar tarikata katılımı da arka plana attı, dahası vakıfların bakımına ayrılan ekonomik ve mali kaynaklar yeni ticaret ve sanayi kesimine yöneldi. Devlet yetkilerinin genişlemesi, dernekler, kulüpler, kahvehaneler ve diğer toplanma/toplumsalık yerleri de geri kalanı halletti.

Bu mezhebe Arap Aleviliği ya da Nusayrilik de denmektedir –ç.n.

İslamcılığın Kaynakları

Çelişkili görünse de, resmi İslamın ve heterodoks İslami akımların gerileme dönemi aynı zamanda, toplum ve İslam devleti teorisini çağdaş araçlarla yeniden ele alan İslamcı akımların ortaya çıktığı döneme rastlar. Mısırlı Mehmed Ali Paşa'nın torunu Prens Said Halim Paşa, Said-i Nursi, Mehmed Âkif Ersoy veya Mustafa Sabri Efendi gibi siyaset adamları ve düşünürler de imparatorlukla cumhuriyet arasındaki geçişi sağlayarak çağdaş Türkiye'nin İslamını besliyordu. Bunların arasından sivrilene ikisi hâlâ güncelliğini korur: büyük şair Mehmed Âkif ve Bediüzzaman adıyla anılan Said Nursi. Cemaleddin Afgani yandaşı olan Mehmed Akif, yazılarıyla emperyalizme ve Müslüman dünyasının maddi, siyasi ve entelektüel sefaletine karşı savaşmak amacıyla bilinçleri uyandırmaya çalıştı. İkincisi, din bilgini ve Nakşibendi sufi kökenliydi; *Risâle-i Nûr* (Işık Kitabı) adlı yapıtının çevresinde Kemalist ideolojiyle mücadele için büyük bir yandaş ağı kuran ve 1970'li yıllardan sonra parlak dönemine erişen, yankıları geniş ölçüde Türkiye sınırlarını aşan bir dini akım yarattı. Ülke içinde ve dışında son derece etkin olan Fethullah Gülen okulları da buradan doğdu.¹²

1908 devrimi öncesinde Jön Türklerle anayasal bir monarşinin (hafilelik) gerekliliği konusunda hemfikir ve uzlaşma içinde olan İslamcılar sonradan yeni rejim tarafından benimsenen yeni kurumlar, liberal toplum anlayışı ve hukuki reformlarla ilgili olarak bölündü. Diğer siyasi akımların mensupları gibi İslamcılar da en azından 12 Nisan 1909 isyanına kadar, siyasi ve kültürel özgürlük ikliminden yararlandı; fakat devrimin sonuçlarını aynı coşkuyla karşılamadılar. Her ne kadar Jön Türkler bütün Müslüman ülkelere Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi'nin kaleminden, tanrısal yasanın anayasaya üstünlüğüne ve şeriatla sağduyunun¹³ birbirleriyle bağdaştığına dair güven verici açıklamalar gönderdiyse de, sultanın hoşgörüsüyle radikal İslamcı muhalefet hızla kendini gösterdi.

Zaten Jön Türklerin 1908 Ekim'inde iktidarı ele geçirmesinden sadece birkaç ay sonra, Bulgaristan'ın tam bağımsızlığı, Bosna-Hersek'in ilhakı ve Girit'in Yunanistan'a bağlanmasının ortaya çıkardığı bunalım, Müslüman Osmanlı yurttaşlarının tamamına bir saldırı ve ihanet olarak gö-

rülmüştü. Daha beteri kısa süre sonra gelecekti: Eylül 1911'de İtalya Osmanlı Trablus'una saldırdı ve Ekim 1912'de Balkan devletleri dört yıl içinde fiilen bütün Avrupa vilayetlerini kaybedecek olan Osmanlı İmparatorluğu'na ortak bir saldırı başlattı. Bütün bu kaygı verici olayların sonucu İttihat ve Terakki Komitesi'yle İslamcıların kopuşuydu.

1909 karşı devrimi bile bu kopuşun şiddetli bir ifadesiydi. Gerçekten de bazı dini çevreler, özellikle ulema, medrese öğrencileri ve tarikat şeyhleri, karma bir muhalefet oluşturmak üzere, hoşnutsuzlar ve Jön Türk ihtilalinden düş kırıklığına uğrayanlarla birleşti. Nakşibendi şeyhlerinden Vahdeti, *Volkan* gazetesi çevresinde bu muhalefeti ve daha sonra siyasal partiye dönüşecek olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni örgütleyerek Jön Türkler tarafından başlatılan Batılılaşma reformlarına karşı çıkan bir kampanya başlattı; şeriatın katıksız biçimde uygulanmasını talep ediyordu. Partinin kurucuları esas olarak din bilginleriyle Halveti ve Kadiri tarikatlarının şeyhleriydi. Kurucuları arasında Said-i Nursi'nin bulunması ve çağdaş Türkiye'nin en güçlü, en dinamik dini akımı olan Nurculuğu (kurucusu Nursi'den: aydınlatılmış) yaratacak olması dikkat çekicidir. Bu parti hiçbir seçime katılmamış olduğundan gerçek gücü ölçülemez; buna karşılık, 1909 isyanının tam ortasındaydı, zira İslamcılarının temel hedefi kendi deyişleriyle “şeytani bir dönem açan” İttihatçılardı. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Müslüman aydın sınıfını temsil eden bir hareket olmaktan uzaktı; daha doğrusu genç subayları ve erleri gündelik yaşama, özellikle kadınlarınkine müdahale etmek yönünde kışkırtan gerici bir hareketti. Bu konuda diğer İslamcı gazetelerden, liberallerden de yardım aldılar. 1909 isyanıyla bu parti daha modern olanaklarla (gazete, dernek, siyasi parti), 17. yüzyılda ya da 19. yüzyılın başında (III. Selim'in tahttan indirilişi ve öldürülüşü) ortalığı kırıp geçiren aynı tip gerici hareketleri yeniden üretti. Sultan İttihatçıların duruma hâkim olmalarından sonra tahttan indirilmiş, İslamcılar ve liberaller 1911'de ana muhalefet partisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurulana kadar bir süreliğine savaşı kaybetmişti. İki yıl sonunda yasaklanan parti Birinci Dünya Savaşı sonrasında tekrar su yüzüne çıktı, ama bundan böyle imparatorluğun günleri sayılıydı.¹⁴ İstiklal Savaşı boyunca başlarındaki büyük müftü Dürriyade'yle İstanbul

ulemasının düşmanca tavır alması, en önemli görevlileri sürgünler arasında yer alacak radikal İslamcıların kamuoyunda saygınlığını tümüyle kaybetmesine yol açacaktı.

CUMHURİYETÇİ LAİKLIK SINAMASINDA İSLAM

“Hakiki İslam”: Araçsallaştırma, Baskı

Birinci Dünya Savaşı boyunca, halifenin cihat çağrıları hesaplanan etkiyi sağlayamamış, hatta halen Osmanlı hükümrânlığı altındaki Arap vilayetleri bağımsızlığını kazanmak için imparatorluk düşmanlarıyla ittifak yapmıştı. Buna karşılık ulema ve Anadolu dervişleri savaş gücüne, dünya savaşı sırasında olduğu gibi Kemalistlerin Anadolu'daki savaşında da birçok cephede katkı sağlamıştı. Bu son savaşta Kemalistlerin tutumu çok anlamlıdır: Milliyetçi hareketin meşruiyete gereksinimi vardı; dolayısıyla savaş Müslüman kavimlerin hemen hemen tamamının katıldığı, “imansız emperyalistlerin esiri Müslümanların vatanını ve halifesini kurtarmak” için bir “kutsal savaş” gibi yürütüldü. “Fetvalar savaşı”⁷⁵ meşruiyetin üst evresiydi: Kemalistler halife karşısındaki eylemlerini yerli yerine oturtabilmek için Anadolu “din adamlarının” görüşlerini ısrarla istedi. Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açılışını kuşatan ülke çapındaki dini destek, dini sermayenin eski rejimden yenisine geçtiğini oldukça iyi resmediyordu. Aynı şekilde, Müslüman dünyası için simgesel bir olay olan hilafetin kaldırılması da Mustafa Kemal tarafından devletin çağdaşlaştırılması için alınmış bir önlem değil, “dini içine düşüğü siyasi durumdan” kurtarma kaygısından kaynaklanan bir eylem olarak açıklanmıştı.

Askeri zafer kazanılınca devlet tarafından yönetilen bazen radikal biçimde, bazen de şiddet kullanarak yapılan İslam’dan arındırma süreci İslam’ın apaçık reddi şeklinde gerçekleşmedi; dindarın devlet tarafından denetimi, doğrudan, otoriter hatta baskıcı hale getirilmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik dönemindeki gibi mesafeli olmaktan çıktı. İslamın çağdaş bir görüntü alması ve iyi anlaşılması için kullanımdan düşmüş olduğu hükmedilen eskilerinin yerine geçmek üzere yaratılmış “yeni” dini kurumlar bu denetimi düzenlemeyi hedefliyordu; dolayısıyla İslam kendi

imgesini “düzeltmeye” katkıda bulunacağı farz edilen bir araç haline geldi, yani ait olduğu yere, özel alandaki yerine kondu.

Doğal olarak bu süreçte eğitim sistemine bir motor rolü biçildi. Genç cumhuriyetin, ünlü 3 Mart 1924 gecesinde halifelik kurumu kaldırırken öğretimi Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde birleştirmesiⁱ hiç de şaşırtıcı değildir. 1924’de İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan İlahiyat Fakültesi hem vitrin vazifesi görecek, hem de cumhuriyetin yeni ilahiyatının üretileceği yer olarak hizmet verecekti. Çağdaş değerleri İslam yoluyla bütünleştirme ve açıklama yeteneğine sahip “cumhuriyetçi ruhban sınıfını” oluşturmak için medreselerin yerini alacak imam hatip okullarının kurulması da aynen böyle olmuştu. Dönemin başbakanı İsmet İnönü “Muhalef olanlar ya da din adına aldığımız yönden endişeli olanlar [dinin] en temel, en gerçek, en saf ve en hakiki biçiminin bu olduğunu göreceklerdir; bu bizde ortaya çıkmıştır”ⁱⁱ açıklamasını yapıyordu.

Böylece İslamı özel alana kapatmayı hedefleyen siyasal, hukuki ve ekonomik kurumların laikleştirilmesi, dinin kamusal alanda araçsallaştırılması kaygısını pek gizleyemiyordu. Dini eğitim gitgide kaldırıldıysa da, özellikle başbakana bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan vaizlere Müslümanlara İslamın çağdaş yönlerini anlatmaları için ısrarlı öğütler verildi. Bu vaizler Türklerden yurttaşlık görevini vergilerini ödeyerek, yerli malları satın alarak, fitre ve zekâtlarını resmi kuruluşlara vererek yerine getirmesini istemeliydi. Ezanı Türkçeleştirmek kadar olağanüstü bir reformda bile iktidar bu adımın İslamın yayılması ve iyi anlaşılması için atıldığını söylemeyi ihmal etmedi. Aynı düşünce silsilesinde hutbe cumhuriyet adına okunmaya devam etti, Kuran ve hadis çevirileri sipariş edildi ve basıldı.

Kemalistler bir yandan baskı uygulamakla bir yandan da dini akımlarla kendi alanlarında rekabet etmek için ilahiyata ve manevi sorunlara ilişkin söylemler geliştiriyor ve polemiklere girişiyorlardı. Bürokrat seçkinler tarafından bunun için tasarlanmış sosyo-politik sistem esas olarak okul aygıtına dayanıyordu. Din ve aile, ideolojik aygıtları iktidar ideolojisinden yana

i Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Büyük Millet Meclisi’nde aynı gece kabul edilmiş, bu yasa gereği olarak medrese, tekke ve zaviyeler kapatılmıştır –ç.n.

olmadığından, sadece okul cumhuriyet düşüncesini benimsemiş yeni bir nesil yaratmayı sağlayabilirdi.

İslamdan Arındırmaya Direniş

İslamın kamusal ve siyasal ifadesinin önlendiği, hem yapısal ve hem de simgesel reformların peş peşe yapıldığı otoriter rejim dönemi boyunca (1924-1946), siyasal ve özellikle dini muhalefetin çeşitli biçimlerde gün yüzüne çıkması beklenen bir durumdu. Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) bağrında doğan, birçok İstanbul gazetesi tarafından desteklenen ve faaliyetini ancak sekiz ay (Kasım 1924-Haziran 1925) sürdüren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,ⁱ diğer ilkelerin yanı sıra dini ifade özgürlüğü, yerinden yönetim ve hür girişim talep ediyordu. Parti, Kürt isyanlarıⁱⁱ bahanesiyle yasaklandı ve bir yıl sonra cumhurbaşkanına suikast olayında toplam yirmi sekiz kişi olmak üzere tüm üyeleri tutuklandı, aralarından birçoğu hapse mahkûm oldu, altısı idam edildi. Fakat başlıca tehdit Kürtlerden geliyordu. Kürt milliyetçiliğiyle dini coşkunun üst üste binmesi 1925'ten 1939'a kadar art arda gelen isyan dalgalarına dönüştü. Saltanat ve halifeliğin kaldırılması, yeni Türkiye'nin aşırılığa varan Türkleştirme politikaları ve iktidar paylaşımında Kemalist yeni seçkinler tarafından aldatılmış olma hissi sonucu Kemalist rejime hoşnutsuzluğu en keskin şekilde açığa vuranlar Kürtler oldu. Sünni Kürtler arasında bu isyanları harekete geçiren güç sufilik idi; isyanlardaki rolleri nedeniyle istiklal mahkemeleri tarafından şiddetle bastırılan tarikatlar 1925'ten itibaren yasaklandı.

Öte yandan bazı Arap ülkelerine, özellikle Mısır'a sığınmış dini muhalefet rejime yönelik şikâyetleri dile getirmede bir tür hoparlör işlevi gördü. Örneğin Jön Türk döneminde de adından söz ettiğimiz, 1920'de dört kez şeyhülislamlık görevinde bulunan Mustafa Sabri Efendi, Müslüman dünyasındaki reformculara karşı sert eleştiriler içeren Arapça eserler yayımlayacağı Mısır'a sığındı; bir yandan da Türkleri laikliğe ve halifeliğin kalkmasından sonra Müslüman dünyasını tehdit edecek olan tehlikelere karşı uyarmaktan

i Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında Kâzım Karabekir, Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele), Rauf (Orbay) ve Adnan (Adivar) sayılabilir -ç.n.

Şeyh Sait isyanı -ç.n.

geri durmuyordu. Kendisi de bir süre Mısır'a sığınmış olan, milli marşın yazarı Mehmed Akif Ersoy, kamuoyu önünde görünür tepkiler vermemekle birlikte, hoşnutsuzluğunu, ününü Kemalist rejimin hizmetine sunmaktan özenle kaçınarak belli ediyordu. Fetvasıyla Mustafa Kemal ve arkadaşlarını idama mahkûm etmiş bir başka eski şeyhülislam da Arabistan'a sığınmıştı. Bu önemli kişilerin yarattığı etki sonuçsuz kalmadı. Geleneksel kılıkları kınamak, Batılı "medeni" bir giysi benimsemek ve özellikle fesi yasaklayıp şapka-yı kabul ettirmek için yapılan kıyafet reformu vesilesiyle "Mısır kralığı İslami diyanet başkanlığı" Mart 1926'da, el-Azhar Üniversitesi rektörünün kalemin-den Ankara'ya Peygamber sözlerini hatırlatarak Kemalistleri imansız ilan ediyordu. Mustafa Sabri de yazılarında bu tür yorumlara bolca yer veriyordu: "Bir Müslüman bir gayrimüslime has biçimde giyinerek kendini ona benzetirse, inançlarında ve eylemlerinde de onunla aynı yolu tutacağı aşikârdır. Bunun içindir ki, bir başkasının dinine eğilimle kendine has olanı horgörerek şapka takan, Müslümanların ortak görüşüne göre bir imansızdır."⁷

Mısırlıların büyük çoğunluğu Türkiye'deki Kemalist hareketi beğenmese de,¹⁸ bu dönemde (1928) Mısır'da Müslüman Kardeşler hareketinin doğuşu dolaylı biçimde Türk reformlarına bağlıydı ve bu "tehlikeli" yöla karşı Müslüman dünyası uyarılmalydı.

Türkiye'de de 1930'da yaşanan "Menemen olayı", rejimi, yöneticileri tutuklanan ve cezalandırılan tarikatlara karşı daha da baskıcı önlemler almaya yöneltti. 1930'lar ve 1940'lar boyunca başka gerici gösteriler de gün ışığına çıkacaktı. Bu da Türkiye'deki sufiliğin canlılığına işaret ediyordu. Gerçekten de, yasaklanmış olması dini eğitimin kırsal bölgelerde ortodoks, özellikle Nakşibendi tarikatlarla sıkı bağ içinde kaçak olarak sürdürülmesine engel olamamıştı. Bu dönemde toplantı ve ibadet yerlerinden yoksun kalan Mevlevi ve Bektaşilerin varlığını koruması zor görüne de, daima camiye çok bağlı olan Nakşibendiler yeni şartlara kolaylıkla ayak uyduruyor, dolayısıyla imamları ve diğer dini görevlilerini¹⁹ yetiştirmeyi sürdürüyordu.

Ardına düşülmüş ve uzun yıllar boyu hapsedilmiş, yandaşları binlerle sayılan Said Nursî, ümmeti' yeniden kurmaya kalkışmasından dolayı

Milliyetlerin, kan bağının ve siyasal iktidarların parçalara ayırmasından önce Müslüman cemaati –ç.n.

tarikatlari yasaklayan yasanin kapsamina girdi. Islamin onemli aktörlerinden biri olmakla birlikte siyasal yasama katılmaktan kaçınılmıştı –yandaşların hâlâ kaçınmakta–, yayımlanması yasaklanan dev gibi yapıtı ise on yıllar boyunca gönüllüler tarafından tekrar tekrar kopyalanacak ve Latin harfleriyle ancak 1960'ta, ölümünden kısa bir süre önce yayımlanacaktı.

Demokrasi ve İslam

Böylece İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar rejim, İslam ve İslamcılar karşısında uzlaşmaz niteliğini korudu. İçeriden ve dışarıdan gelen baskılar altında bir kez çoğulculuk ilkesi kabul edilince cumhuriyetçi laiklik baskıyı biraz gevşetmek zorunda kaldı. Büyüyen talep, Anadolu kırsalında hızla yayılan “kaçak” din eğitimi, ama özellikle “komünist tehdidi” karşısında rejim eğitim alanında yeni düzenlemelere gitmeyi kabul etti. Atatürk'ün partisi bile ideolojik boşluktan ve “yeni mezheplerin” ortaya çıkmasından çekiniyordu. Bu partiye bağlı Meclis üyelerinden biri şöyle diyordu: “Eğitimin temeli –aile, zümreler, cemaatlar ya da bir ulus söz konusu olsun– daima manevidir; bir iman yıkılır yıkılmaz, eğer bir başkası onun yerini almaz ise felaket başlar, bir süre için henüz görünür olmasa bile [...]. Atalarımızın dayandığı ve Osmanlı İmparatorluğu gibi Selçuklu İmparatorluğu'nun da temeli olan büyük inanç, dinimizdir.”²⁰

Çarnaçar yapılan bu revizyonda Sovyetler Birliği karşıtlığından yararlanılırken yatışmış devrimci Fransa'nın el konmuş kiliseleri ibadete iade etmesi din konusunda örnek alınıyor ve aynı milletvekili “Ülkemizde komünist akımlar vardır [...], bunlara mahkemelerle çare bulmak yetersizdir, polis, jandarma, mahkumiyetler bir ilaç değildir. Gerekli olan, Türk halkının manevi yapısını güçlendirmektir, öyle ki bu hastalıklar artık kendini göstermesin. Bunu gerçekleştirmek için Türk halkına manevi kaynakları olan din ve milliyetçilikten yararlanma fırsatı verilmelidir [...]. En zor zamanlarda bizi ayakta tutmuş olan, dinimiz, milliyetçiliğimiz, tarih şuurumuzdur. Bu güçler sayesinde bizi başka ülkelerde şahit olduğumuz aynı felaket ve kardeş kavgalarına sürükleyecek olan komünizmin yolunu keseriz” şeklinde bir sonuca varıyordu.²¹

1950'ler ve 60'larda Türkiye'de İslamın siyasette yeniden araçsallaştırılmasının doğasını oldukça iyi özetleyen bu konuşma, soğuk savaşın tüm malze-

melerini içermektedir. Nitekim CHP'nin yedinci ulusal kongresinde²² İslam ve özellikle dini öğretim tartışmalarının hâlâ merkezindeydi ve Türk idarecilerinin saplantılarını açığa vuruyordu. Artık, genelde “bilimsel” İslam ile pozitivizm üzerine kurulu bir öğretimin birbirini tamamladığı kabul ediliyordu. Dahası, bu pozitivizmin aşılması için böyle bir İslamın desteğine bel bağlanıyordu. 1949'da Ankara'da İlahiyat Fakültesi kurulması teklifinin Meclis'te oylanması sırasında Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu bunu şöyle savunmuştu: “Masal anlatanların, önünde yarasalar gibi kaçacakları bir meşale...”²³

Böylece 1947'den itibaren kuran kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sıkı denetimi altında açılması, laik öğretime seçmeli din derslerinin konması, Ankara'da İlahiyat Fakültesi'nin açılması ve 1930'da “öğrenci yokluğundan” kapatılmış imam hatip okullarının yeniden kurulması, bir taraftan “komünizme”, diğer taraftan özellikle kırsal kesimde kaçak öğretim yoluyla sürüp giden gelenekçi İslama karşı yolu kesme mantığına uyuyordu.

Türkiye'nin Batı kampına kenetlenmesi ve 1950 serbest seçimleriyle demokratik açılımın sınırsız güçlü CHP'yi iktidardan etmesi, otuz yıl süren dinin ifade edilmesi üstündeki baskıcı rejimin hoş görülmesine artık engel olmaktaydı. 1960 askeri darbesine kadar iktidarda kalan Demokrat Parti bir taraftan Türk laikliğinin geri döndürülemez niteliğini, İslamın siyasal yaşama alet edilmesini yasaklayan mevzuatı benimseyerek güçlendirirken, bir yandan da basın, dernekler ve toplantı özgürlüğü üstündeki kaskacı gevşetti. Bundan böyle dini boyut Türk dünyasının kültürel ve tarihsel mirasında daha iyi hesaba katılmakta, İslam medeniyetine olan Türk katkısına önem verilmekteydi. Böylece Türk laikliği Kemalist çizgide kalıyordu; dinin devletçe denetimi, din adamlarının memurlaştırılması, öğretimin sıkı biçimde gözetilmesi bağlı kalınan esaslardı. Yine de bazı simgesel uygulamalar DP'ye çok geniş bir ilgi sağladı: Arapça ezanın yürürlüğe sokulması, bazı sultan türbelerinin tekrar açılması, basının ve özellikle İslami yapıtların göreceli olarak özgürleştirilmesi bunların başında geliyordu. Çeşitli halk tabakalarının Meclis'te temsil edilmesi elbette İslamın kamu alanına dönüşünü desteklemekteydi. Öte yandan, özellikle Eşref Edip, Necip Fazıl Kısakürek, Ali Fuat Başgil veya hatta Nurettin Topçu gibi aydınlar da İslamın yeniden canlandırılmasına –tarikatların geri dönüşünü söz konusu etmeden– değişik öl-

çülerde katkıda bulundu. *Sebilürreşâd* daha önce olduğu gibi Eşref Edip'in yönetiminde tekrar yayımlanmaya başladı. Dönemin Abdurresid İbrahim, Cemaleddin Afgani, Ebululâ Mardin, Ferdi Vecdi, Ahmed Hamdi (Aksekili), Mehmed Akif gibi önde gelen aydınlarının katkıda bulunduğu, 1908'de *Sirât-ı Mustakim* adıyla kurulan bu dergi, Osmanlı "*nahda*"sında, terimin geniş anlamında, belirleyici bir rol oynamıştı. İlk kez 1912'de Jön Türklerin yıldırımını üstüne çekip *Sebilürreşâd* adı altında tekrar çıkmak üzere kapatılan ve bu kez Müslüman dünyasının sempatisini kazanmayı deneyerek İstiklal Savaşı sırasında halkın seferber edilmesine katkıda bulunan dergi daha sonra, 1925'te muhalif basının diğer tüm yayınlarıyla birlikte yasaklandı ve 1948'de geri dönüp 1965'e kadar varlığını sürdürmek üzere yeniden yayımlandı; DP'yi, ardından da Millet Partisi'ni destekledi. Fakat bu dönem İslamının göze çarpan kişisi kuşkusuz, yetenekli bir yazar ve şair, Müslüman gençlik nezdinde hep çok ünlü olan Necip Fazıl Kısakürek'ti. Kısakürek'in İstanbul'da ilk kez 1943'te çıkan Nakşibendi eğilimli dergisi *Büyük Doğu*, radikal İslam'ın sözcülüğünü yapıyordu ve Tanzimat'tan itibaren yapılan tüm reformlar, zamanın çok partili rejimininkiler de dahil olmak üzere hedef tahtasındaydı. Keskin ve güçlü bir kalemi olan yazar pek çok kez yargılandı, mahkûm edildi, dergisine el kondu ve yayını askıya alındı.

Bu evrimde, 1961 Anayasası'yla başlayan, basının gelişmesine, İslami derneklerin artmasına ama özellikle ilk kez, İslami renkler taşıyan bir partinin kurulmasına göz yuman çoğulculuk iklimi çok etkili oldu. Çeşitli koalisyon hükümetlerine katılan bu parti, bir biçimde Kemalist laikliğin kutsallığını törpüledi.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halkların çağdaş dünyaya daha iyi uyum sağlaması için bir dizi çağdaşlaşma, sekülerleşme ve laikleşme reformu başlatan III. Selim (1789-1808) saltanatına kadar gitmeden, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başının, İslamın Doğu toplumları içindeki yerinin tanımı için bir kavşak noktası olduğu söylenebilir. Jön Türklerin Osmanlı'sı ve çağdaş Türkiye bu sekülerleşme mekanizmasının yerleştirilmesinde öncü rolü oynadı. 1908'den 1922'ye kadar başlıca sorun, hükümler devlet olarak hayatta kalabilmektir. Bu mücadelede duruma göre İslam ya çarpışılacak bir unsur oldu ya da seferberlik aracı olarak kullanıldı.

Savaşın sonu “kültürel devrim” diye nitelendirilmesi gereken başka bir dizi reformun başlangıcını oluşturur. Bu reformların bir kısmı Jön Türklerin İttihat ve Terakki Komitesi iktidarınca başlatılmıştı; kimileri için yalnızca birtakım fikirler ileri sürülmüştü, kimileri için ise elverişli siyasal bağlamanın, cesaretin ve kamu gücünün eşzamanlı olarak ortaya çıkması gerekmektedir. İşte Kemalist Türkiye’nin iki savaş arasında başardığı da buydu. Böylece, saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım 1922’den çok partililiğe geçiş tarihi olan 1950’ye kadar Türkiye laik devlet statüsünden aşamalı olarak toplumun sekülerleşmesi için gerekli öğelerin yerleştirilmesine doğru evrildi. Bu süreç, halifelik kurumunun ortadan kaldırılmasını, ardından 1937 Anayasası’na devletin laik karakterinin yazılmasını gerektirdi.

Türk hukuk reformu her şeyden önce medeni hukukta, ama elbette ceza hukukunda da, İslamın tanıdığı ayrıcalıklara karşı yürütüldü. Din karşıtı önlemlerin en belirginini ise –ilk bakışta anlamsız görünse de– takvimin değiştirilmesiydi; zira toplumu Avrupalı yaşam ritmine geçirebilmek için eski Osmanlı rejiminden kopma iradesinin derecesini gösteriyordu. Böylece “tarih” Avrupalı kaynaklara referansla “başlıyordu”. İslam ve Doğu dünyasıyla diğer temel kopma noktaları, tarikatların ortadan kaldırılması, alfabenin değiştirilmesi ve Türk dilinin Arapça ve Farsça sözcük ve deyimlerden arındırılmasıydı. 1934’te kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, kadınların bütün siyasal ve mesleki etkinliklerde yer almasının teşviki ve diğer birçok reformun yegâne amacı Avrupalı yaşam düzey ve tarzına yetişmek için Türkiye’nin kalkınması ve çağdaşlaşmasıydı.

Tanzimat, devamında Jön Türkler, sonra da Kemalistler tarafından yürütülen laikleştirme eylemlerinin sel gibi gelmesi karşısında, elbette zayıflamış, çoğu kez baskı altında tutulmuş İslam her seferinde kendini az ya da çok gizli biçimde ifade etme olanağı buldu. Çokpartili dönemde, günün birinde iktidarı ele geçirmek amacıyla ama cumhuriyetin temellerini gerçekte asla tehlikeye atmaksızın, siyasal partiler içinde temsil edilmek için daha büyük bir özgürlük kazandı.

ÇEVİRİ: SELÇUK GÜRBÜZ

- Osmanlı İmparatorluğu'ndan çağdaş Türkiye'ye bu modernleşme ve laikleşme sürecini anlamak için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yay., Ankara, 1973; Bernard Lewis, *Islam et laïcité: la naissance de la Turquie moderne*, Fayard, Paris, 1988; Semih Vaner (der.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, L'Harmattan, Paris, 1991.
- Faruk Bilici, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 709-719.
- 3 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, age, s. 23-24.
- 4 Yüksek rütbeli din görevlilerinin küçük yaşta çocuklarının atanması, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden itibaren durmaksızın dile getirilen ancak başarısız kalan bir eleştiri konusudur; din adamlarının cehaleti, okullardaki öğrenciler gibi öğretmenlerin de devamsızlığı müzmin şikâyetlerdendi. Bkz. Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergâh Yay., İstanbul, 1983, s. 155-161.
- 5 İslami tarikatların bu tanımına yakın bir açıklama için bkz. Louis Petit, *Les Confréries musulmanes*, Bloud ve Barrel, Paris, 1899, s. 17.
- 6 İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, Seha Yay., İstanbul, s. 220.
- 7 Kurucusu Ebu'l Hasan Ali Şazeli'dir (? - 1258).
- 8 François Georgeon, *Abdülhamid II: le sultan-calife*, Fayard, Paris, s. 198-212.
- 9 Faruk Bilici, "The Function of Alevi-Bektashi Theologie in Modern Turkey", Tord Olsson, Elisabeth Özdalga ve Catharina Raudvere (der.), *Alevi Identity*, Swedish Research in Istanbul, 1998, s. 51-62.
- 10 Bektaşilikle Alevilik arasındaki farklar için bkz. Irène Melikoff, "Baktachi/Kızılbaş: Historical Bpartition and Its Conséquences", age, s. 1-7.
- Marianna Aringberg-Laanaatza, "Alévis in Turkey-Alawites in Syria: Similarities and Différences", age, s. 151-166.
- Said-i Nursi'nin yapıtı ve ideolojisi için bkz. Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York Eyalet Üniversitesi, New York, 1989; bu hareketin yayılması ve eylemi için bkz. Bayram Balci, *Missionnaires de l'islam en Asie centrale: les écoles turques de Fethullah Gülen*, Maisonneuve ve Larose, Paris, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- 11 *Sırat-ı Mustakim*, 1325/1908, sayı 51, s. 386.
- 12 Tarih Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. 1: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1984, s. 182-205 ve 262-312.
- 13 Kurtuluş Savaşı sırasında taban tabana zıt iki fetva söz konusudur: Biri sultan tarafından Mustafa Kemal ve arkadaşlarını idama mahkûm etmek için İstanbul'da alınan, diğeri milli mücadeleyi savunmak için Mustafa Kemal tarafından alınan fetva.
- 14 Osman Ergin, *Maarif Tarihi*, İstanbul, 1932, s. 1446-1447.
- 15 M. Canard, "Coiffure européenne et islam", *Annales de l'Institut d'études orientales* (Alger), c. 8 (1949-1950), s. 200-229.
- 16 François Georgeon, "Kémalisme et monde musulman (1919-1938): quelques points de repère", *Cahiers du GETC*, özel sayı (Kémalisme et le monde musulman), sayı 3, Sonbahar 1987.

- 19 Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam*, Flammarion, Paris, 2004, s. 144-145.
- 20 1946 bütçe görüşmeleri sırasında Hamdullah Suphi Tannöver'in (1920-1921'de ve 1925'te iki kez Milli Eğitim Bakanı) yaptığı konuşma, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklar Dergisi*, 1946, s. 437-440.
- 21 Age.
- 22 Bu kongre 17 Kasım-4 Aralık 1947'de yapıldı.
- 23 Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yay., Ankara, 1972, s. 78.

LAİKLİK VE LAİKÇİLİK: ÇOĞULCU BAĞLAMDA SİYASİ İSLAM ÜZERİNE BİRKAÇ DÜŞÜNCE

Günümüzde bazı Müslüman toplumları sarsan kanlı bunalımlardan çıkmak için bir yol arayan pek çok entelektüelin kafasını kurcalayan meselelerin ve demokrasi sorunsalının merkezinde çoğulculuk, özellikle siyasal çoğulculuk yer almaktadır. “Demokrasinin Güney Yakası” başlıklı bir dosyadaki yazısında Sami Nair “Bugün Cezayir’de karşı karşıya olduğumuz soru, dışlanan halkı temsil edenlerle –İslamcılar– iktidarı elinde bulunduranlar arasındaki ilişkidir. Bunun gerisinde de İslamın Cezayir’in siyasal hayatındaki yeri ve rolüyle ilgili sorular yatıyor. Günümüzde askerlerin benimseyebileceği iki yol var: Ya kılıçla hilal arasında bir uzlaşmaya gidecek, bu durumda iktidarı paylaşacak ya da çatışmacı İslamcılığın kurumsallaşmasını göze alacaklar. (...) Ama bu da yeterli değildir. Dinin siyasete alet edilmesine karşı verilecek kültürel mücadeleyi kazanmak gerekiyor” der. Türkiye’de de cumhuriyetin başlangıcından bu yana “dini siyasete alet eden” stratejinin laik ve bilhassa laikçi entelektüeller tarafından kınandığını saptamak ilginçtir. Ne var ki, bu kesimler böyle bir “alet edilme”yle “kültürel” ve siyasal olarak mücadele edebilmek için gerekli kanıtları ya da silahları bulmakta genellikle yetersiz kalmıştır.

Günümüzde laiklik kavramını Fransızcadan başka bir dile tercüme etmek hayli zordur. Gerçekten de, İngilizcede var olan iki sıfat, *lay* ve *secular*, aynı anlama gelmediği gibi, klasik ya da eski Arapçada, Türkçede (şu anda kullanılan biçim Fransızcadan alınmıştır)² ya da Farsçada da karşılık gelen bir terim yoktur. Bir devletin, bizi ilgilendiren durumda nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir devletin laik mi, dini mi olduğunu ne gösterir? Eğer anayasayı esas alacak olursak, yani kendini laik olarak tanımlayan bir devleti laik kabul edersek, Müslüman dünyada tek bir örnekle, Türkiye’yle yetinmek durumunda kalırız. Sadece anayasa kriteriyle yetinileme-

mesinin en az iki nedeni vardır: Türkiye’de laiklik sorunlarla, hatta kriz durumlarıyla karşılaşmıştır; öte yandan başka Müslüman toplumlar da –örneğin Tunus– hiç azımsanmaması gereken laikleşme deneyim ve uygulamaları yaşamıştır.

Dinle devletin çok yakın bir ilişki içinde bulunduğu Arap ülkelerindeki gibi bazı toplumlarda bile, Henri Sanson’un “izin laikliği” denen bir şeyin var olduğu unutulmamalıdır. Müslüman toplumların çoğunluğunun uyardığı izlenim, bunların tanım gereği (*a priori*) heterodoks sayılan kimi uygulamaların hoşgörüldüğü bir dini sistem, bir çerçeve içinde yaşadığı ve örgütlendiği yolundadır. Bu “Kitap”a bağlı toplumlarda “tavsiye edilen”, “yasaklanan”, “övuilen” ve “yerilen” davranışlar vardır; ama laik İslami akla da yer tanınmıştır. İşte bu nedenle, bir Müslüman toplumdan diğetine, bir dönemden bir başkasına değışen bir “laiklik skalası” oluşturabilmek için “izin”lerin ve “yasak”ların derecesine bakmak iyi bir yol olabilir. Ancak, Müslüman toplumlar büyük bir çeşitlilik gösterdiği ve her farklı durumda göz önünde bulundurulması gereken parametreler çok sayıda ve çeşitli olduğu için böyle bir tipolojinin her zaman her yerde geçerli olmasını beklememek gerekir.

Son olarak iki dinamik arasında paradoksal görünse de bir çatışma ilişkisi olabileceği de belirtilmelidir. Gerçekten de laiklik olmasa da, laikçilik antidemokratik bir işlev görebilmektedir. Laiklik bir olgu, tarihi ve sosyolojik bir durum, icabında devletle sivil toplum arasında varılan bir uzlaşma, bir süreç, bir sentezdir. Buna karşılık “laikçilik” bir militanlık biçimine, bir dogmaya, ama aynı zamanda bir ilkeye gönderme yapmaktadır. Bir bakıma belli bir laikçilik biçimi yoksa, laikliğin de var olamayacağı düşünülebilir. İki kavram arasında yapılan bu ayrım bir tutum, tavır, davranış ya da ideolojik konumlanmaya dikkat çekmek bakımından önemlidir.³

UZUN VADEDE LAİKLİK

Türkiye özelinde laikliğin bir yandan yeşermesine elverişli bir ortamda, tarihi ve sosyolojik açıdan kökleri hayli eskiye giden bir geçmişe dayanması, bir yandan da topluma kabul ettirilebilmesi için otoritarizme yaslanılması, dolayısıyla kırılganlığı, laikçiliğin günümüzde hâlâ siyasi İslam karşısında askeri ve sivil seçkinlerin önemli bir bölümünün benimsediği ta-

vır olmasına yol açmıştır. Ayrıca bu tavrın yalnızca siyasal İslam karşısında değil, bir geri kalmışlık nedeni olarak görülen din karşısında da benimsendiği söylenebilir.

İlk olarak Orta Asya kökeninden arta kalan, Türklerin İslamı kabul ettikten sonra bile koruduğu ve beraberinde getirdiği, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı biçimlerde yaşayan Şamanist, Budist ve manikeen unsurlardan söz etmek gerekir. Dinin siyasetle olan özel ilişkisinde görülen belirli bir laiklik biçiminin derinde yatan kökenlerini, Kemalizmin iradeci deneyiminin de ötesinde Türk İslamının bağdaştırıcı niteliğinin izlerini taşıdığı Orta Asya dinlerinde ve hatta özellikle Balkan dünyasında Hristiyanlıktan etkilenmelerde aramak gerekir.

Bu özellikler Osmanlı devlet örgütlenmesinin özgüllüğüne eklenmektedir. Bu, devletin her şeyden güçlü olmakla beraber –daha doğrusu ihtiyaç belirlediği zaman uygun gördüğü her alana müdahale edebilecek gücü taşımasına rağmen– dünyevi olanın uhrevi olandan daha geniş bir özerklikten yararlandığı bir örgütlenme biçimiydi. Kutsal mekânların fethinden sonra halifeliği Kahire'den İstanbul'a nakleden, böylece bütün Müslümanların ruhani lideri haline gelen Osmanlı padişahı, dinin seküler politikaların hizmetine girdiği yeni bir iktidar stratejisi geliştirmiş oldu. İmparatorluk ayrıca, İslamiyetten tamamen bağımsız bir örfi hukuk geliştirdi. Osmanlı topraklarında yalnızca İslami yasalara değil, Osmanlı hukukçularının geliştirdiği ya da Osmanlı öncesi geleneklerin kodifiye edilmiş şekli olan kanunlara da uyulmakta, başka bir deyişle padişahın yasaları şeriatla aynı ağırlığı taşımaktaydı. Batı dünyasında genellikle “muhteşem” sıfatıyla anılan Sultan Süleyman'ın Tükçedeki adı, bilindiği gibi “Kanuni”dir. Daha sonra Aydınlanma çağı, Fransız Devrimi ve özellikle laiklik hakkında Osmanlı topraklarına ulaşan bilgilerin Osmanlı ve Türk entelektüelleri üzerindeki cazibesi büyük oldu. Müslüman kimliğinin temelini din oluştursa ve medeni dünya onun gözündeki İslamın sınırlarıyla belirlense de, millet şeklinde örgütlenen gayrimüslimler ulus üstü, ya da daha doğru bir nitelemeyle ulus altı bir özerklikten yararlanıyordu.

Tanzimat döneminde, 1840'ın Mayıs ayında kabul edilen yeni Ceza Kanunnamesi, hükümleri şeriatın öngördüğü temel çerçeve içinde kalmak-

la birlikte Fransız hukukundan da etkilenmiş olduğu için bir dönüm noktası kabul edilebilir. Burada benimsenen birkaç anlamlı değişiklik, sonradan yapılacak çok daha radikal hukuki reformların önünü açmaktaydı. Bunlardan en önemlisi Osmanlı tebaasının özgürlükler yönünden kanun önünde eşit olduğunu öngören hükümdü. Bir süre sonra Jön Türklerin İslam karşısında benimsediği tutumla birlikte, belli bir iradeci laikçilik biçiminin düşünce planındaki ilk tohumlarının atıldığı söylenebilir. Kuşkusuz, o dönemde laikçilik dinle devletin ayrışması değil, tıpkı “devrim” gibi, İslamı reforma tabi tutmanın bir aracı olarak anlaşılmaktaydı.

Cumhuriyetçi elitler bir adım daha atarak Müslüman dünyasında ilk kez devletin laikliğini anayasaya yazdı. Ancak bu laiklik, yerleşmesine elverişli tarihi ve sosyolojik bir ortamın varlığına rağmen tıpkı demokrasi gibi yukarıdan dayatıldı ve daha ilk günden, başbakanlığa bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulması yoluyla devletin denetimine tabi kılındı. Bunun nedeni Kemalist devletin kaynağında yer alan bir endişe ve inançtı. Buna göre din, son kertede laiklik için daima bir tehlike oluşturacağından topluma terk edilebilecek bir konu değildi. Söz konusu anlayış bir dizi çelişkiye ve İslamın devletleştirilmesine, daha doğrusu “dinin devlet tarafından evcilleştirilebileceğine dair” (A. Gökalp) yanlış bir inanca yol açtı. Buna uygun olarak Diyanet İşleri aslında özel alana ait olması gereken bir alanı düzenliyor, okullarda zorunlu din dersleri verilmesine karar verebiliyor, nüfus kâğıtlarında dinin belirtilmesini öngörebiliyor, imamları devlet atıyordu. Bu biçimiyle laiklik din karşıtlığıyla karıştırılmaktadır. Böyle olunca da, davranış ve kurumların laikleşmesi ancak aşırı tuttuğu ölçüde mümkündür.

Mustafa Kemal bir dizi çarpıcı önlem almıştı: Saltanat ve hilafetin kaldırılması, hicri takvim yerine gregoryen takvimin kabulü, Latin alfabesine geçilerek Arap harflerinin terk edilmesi, Şeriye ve Evkaf Nezareti’nin kaldırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, okullarda din eğitime son verilmesi, geleneksel şerpuş yerine Avrupa usulü şapkanın benimsenmesi... Bu liste uzundur ama hiç de anlamsız değildir, tıpkı hukuk alanında alınan önlemlerde olduğu gibi. Bu alanda da Avrupa’dan esinlenen bir dizi yasa kabul edildi ve Fransa’dan Ticaret Kanunu, İtalya’dan Ceza Kanunu, İsviçre’den Medeni Kanun alınırken biraz kopyacı bir pozitivizm uygulandı.

Ama bir yandan da Mustafa Kemal okeşlilik ve “boş olma” kurallarına son verip, yerine her iki taraf için eşit kurallar öngören medeni evlilik ve boşanma kurallarını koyarak kadına toplumdaki yerini kazandırdı. Müminlere çok daha çarpıcı görünen iki yeni kurala göre Müslüman bir kadın gayrimüslim bir erkekle evlenebilecek ve bütün yetişkinler istediğı takdirde din değıştirebilecekti. Bu son uygulamanın pek hoş görülmediğini ve yaygın olmadığını belirtmekte yarar vardır.

Buna karşılık, Batı’da laiklik ya da sekülerizm devletle toplum arasındaki bir diyalog çerçevesinde gelişmiş ve laiklik devletin din alanından çekilmesini gerektirmişken, cumhuriyetçi Türkiye’de din adamlarının memurlaştırılması yoluyla dinin devlet tarafından denetlenmesi şeklinde anlaşılmıştır. Türkiye’yle ilgili olarak “muasır medeniyet” ve “ağdaşlık” terimlerinin ifade ettiğı sekülerizmden söz etmek daha doğrudur. Zaten, en azından başlangıçta bunların Kemalist söylemde “laiklik”ten daha sık kullanılan terimler olduğunu biliyoruz. Bugün laiklik hâlâ, gerçek anlamını ifade etmekten çok, İslamcıların uygulamalarını kınamak üzere kullanılan bir tür slogan, fetişleşmiş bir kelimedir.

Laikliğin yeni, modern dünyaya daha uygun biçimiyle ilgili başka bir tartışma 1990’lı yılların ortasına kadar dar bir entelektüel çevrede yürütüldü; ne toplumun hatta ne de entellektüellerin çoğunluğunun ve siyasi partilerin ilgisini çekiyordu. Bugün bu tartışma medya, özellikle televizyon aracılığıyla geniş bir kitleye taşınmıştır. Daha da kızışacağı tahmin edilebilecek olan bu tartışmanın Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ve imam hatip okulları etrafında dönmesi rastlantı olmasa gerek. “İslamcı” denen kesimlerin DİB konusundaki tavrı ikirciklidir. Bunlardan bir bölümü burada hazır, ele geçirilmeyi bekleyen bir yapı bulunduğunu düşünürken, bir bölümü de gerek DİB’in gerekse imam hatip okullarının kaldırılmasını savunan bir avuç laik entelektüele katılır. Hedefleri bellidir: Devletin toplumun başka alanları üzerinde olduğu gibi din üzerinde de icra ettiğı ağır vesayete karşı çıkmak. Bu görüşü benimseyenler tıpkı birçok Batı toplumunda Hristiyanlık için söz konusu olduğu gibi Türkiye’de de dini grupların ve derneklerin okullarını, hastanelerini, camilerini kendi mali imkânlarıyla kurup imamlarını kendilerinin yetiştirmesi gerektiğini savunmaktadır.

Türk İslamının kendine özgü başka ne gibi özellikleri vardır? İlk olarak, dinin demokrasi sahnesine gayet iyi entegre olduğunu söyleyebiliriz. Gene de, ülkenin kaderine yön veren Batılılaşmış seçkinler “İslamcılardan” tedirgin olduğu için, bunun tam bir entegrasyondan çok bir dışlama-içerme süreci olduğunu söylemek daha doğrudur. İkinci olarak, parçalanmış bir İslamla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Türkiye’de bir ucunda siyasal İslamın (“İslam çözümdür, Kuran anasayadır” diyenler), diğer ucunda da siyasete tamamen kayıtsız, köktenci, mistik ve hoşgörülü İslamın bulunduğu geniş bir yelpaze içinde farklı dinsellik biçimlerinin var olduğu açıktır. Üçüncü olarak, siyasal anlamda monolitik bir İslamdan söz etmek mümkün değildir; kendi içinde rakip eğilimler taşımaktadır. Son olarak –ama önem bakımından hiç de sonda gelmez– Alevilerin varlığı vurgulanmalıdır. Bazı Şii sembollerini paylaşmanın ötesinde bu topluluğun tarihi ve sosyolojik nedenlerle İran Şiiliğiyle fazla bir yakınlığı yoktur; bazı bakımlardan Max Weber’in kurumsal katılıklardan uzak duran dinsel toplulukları anlatmak için kullandığı “duygusal cemaatler” kategorisine dahil edilebilir.

Türkiye’de laikliğin kaydedtiği gelişme burada ne bir “kilise”, yani devletin karşısında ona muhatap olabilecek örgütlü bir kurum, ne Şii İran’da olduğu gibi “mollalar”, yani örgütlü bir din adamları zümresi, ne de Fas’ta ya da Ürdün’de olduğu gibi peygamber sülalesinden geldikleri için siyasi iktidarlarını dini bir meşruiyete dayandırmış yönetici aileler bulunduğu için son derece kendine özgüdür. Din görevlisi imamlar bir “kilise” oluşturmaz. Bu nedenle burada laiklik sorunu halkın inançları, davranışları ve bunların siyaseten araçsallaştırılması düzeyinde ortaya çıkmaktadır.

DİNİ DEĞERLERİN SİYASET ALANINA TAŞINMASI

1946’da çok partili düzene geçilmesiyle birlikte dinin kamu sahnesine dönüşünden söz edilebilir; ama henüz, ifadesini siyasi olarak CHP’de bulan Kemalizmin katı biçiminden uzak duran belli siyasi ailelere “sığınmış” bir duyarlılıktan ibaretti. Dinin siyasal bir güç olarak özerkleşmesi çok daha yakın dönemde gündeme geldi. Askerlerin ve laikçilerin yıldırımlarına hedef olmadan önce ve birçok farklı isim aldıktan sonra bu hareketin bayraktarlığını Refah Partisi –bugün daha değişik bir bağlamda ve di-

ş a açılma akıllılığını göstererek⁴ AKP- yaptı. 1970'lerin ilk yarısında çok özel bir sosyal ve siyasal bağlamda ortaya çıkan bu parti, halkın ekonomik dinamizmden dışlanmış bir kesiminin ş ikâyetini ifade etmekteydi. Tabanını büyük ölçüde tam kentleşememiş, yolunu ş aşırmış, işsiz ve kendine yeni bir kimlik arayan kitleler oluşturmaktaydı. Bu kesimlerin yanı sıra burjuvazinin, özellikle Anadolu burjuvazisinin bir bölümü de partinin mesajlarına duyarlıydı.

Hareketin soyağacını çıkarmak için 1939-1945 savaşı nın hemen er-tesine gitmek gerekir. O dönemde Anadolu'da ortaya çıkan, henüz tam olarak burjuvazi denemeyecek bir zümre, dinle ilgili sorunlar da dahil olmak üzere her şeyi denetleyen jakoben iktidarın etki alanından kurtulmanın öz-lemine duymaya başlamış tı. Aslında homojen bir yapıda değildi; tüccarlarla merkezi siyasi iktidardan giderek uzaklaş an toprak sahiplerini yan yana ge-tirmektedir. 1950'li yıllardan itibaren devletin dini denetim altında tutmak isteyen katı yaklaşımına itirazını daha yüksek bir sesle dile getirmeye baş-ladı. Böyle bir talebin seçimlerde büyük bir avantaj oluşturabileceğinin de farkındaydı. O yıllardan başlayarak, 1960'lı yıllarda Türkiye toplumu çok köklü bir değ iş me yaş adı. Nüfus artışı hızını korurken, sanayileş me ve kentleş me de hızlanmış tı. Toplumsal manzara giderek değ iş mekteydi: Ge-leneksel zanaatkâr ve tüccarların canlı bir faaliyet sürdürd üğ ü kasabaları çevreleyen kırsal kesim önemini hâlâ koruyordu, ama kentler bu nüfusun giderek artan bir bölümünü çekmeye başlamış tı. Bu süreç sonunda, bugün gördüğümüz halkın büyük çoğunluğ unun büyük kentlerde ve varoşlarında yaş adığı tabloyu yaratacaktı. Kültürel alt üst oluşları da beraberinde getiren bu büyük sosyal dönüşüm siyasi İslamın ve İslamcı hareketin gelişmesine elverişli bir zemin sağlıyordu.

Refah Partisi'nin (RP) 1996'da iktidara gelmesi, ş üphesiz, siyasi İslamın Türkiye'de kaydettiğ i ilerlemenin en çarpıcı göstergesiydi. Pek çok Batılı gözlemciyi, ama aynı zamanda Türkleri de hazırlıksız yakalamış tı. 1995 seçimlerinde elde ettiğ i % 21,7 oy oranı ve 158 sandalyeyle Refah bi-rinci parti olmuş ve Tansu Çiller'in DYP'siyle birlikte koalisyon hükümeti kurabilecek konuma gelmiş tı. Hükümet 8 Temmuz 1996'da meclisten gü-ven oyu aldı. Bundan böyle parti, yalnızca oy tabanının önemi nedeniyle de-

ğil, varlığının yol açtığı tartışma nedeniyle de Türk siyasal sisteminin merkezinde yer alacaktı.

Sonradan sosyal ve kültürel ortamdaki dönüşümle bağlantılı olarak gündeme gelen siyasal ve ideolojik gelişmeyi Fazilet Partisi' (FP) temsil etti. Parti, siyasal liberalizmin yerleşmeye başladığı bir ortamda farklı görüşleri barındıran büyük formasyonların vesayetinden çıktı. Bu gelişmenin temelinde yatan birkaç nedenden ilki, partiye gönül vermiş militanların tabanda yaptığı derine inen çalışmalarıdır. (Bugün aynı durumla AKP'de de karşılaşmaktadır.) İkinci bir neden, partinin seçmenlerinin diğer partilerinkine göre seçimlere daha yüksek bir oranda katılma eğilimine sahip olmalarıydı. Rejimin, başka değişikliklerin yanı sıra Ceza Kanunu'nun dine dayalı propagandayı yasaklayan 163. maddesinin kaldırılmasıyla demokratikleşmesi de bunu destekleyen bir faktördü. Ayrıca siyaset sınıfının suistimale batmış ve hareket kaabiliyetini kaybetmiş bölümünün kısır iç çekişmelerini aşamaması, protesto oyunun yeni bir partiye kanalizasyonuna yol açmıştı. Ancak bütün bu nedenler arasında en önemlisi kuşkusuz, Türk toplumunun son otuz yılda yaşadığı, hâlâ da yaşamakta olduğu köklü sosyal, demografik ve kültürel değişimdir. Siyasallaşmış dinin, dolayısıyla Refah'ın –sonradan Fazilet'in ve AKP'nin– yükselişinin ardında gerçekte, gizlenmiş, bastırılmış, susurulmuş dinin yeniden gün yüzüne çıkması olgusu yatmaktadır.

Türkiye'deki siyasal İslam yeterince entegre olmamış bir tür Hırıs-tiyan Demokrat hareket olarak görülebilir. Bunun da nedeni, hareketin benimsediği egemenlik ve otoritenin tek kaynağının ilahi, dolayısıyla çoğulluğun nifaka yol açtığı yollu inançtır. Öte yandan hareket, dinle uzaktan yakından ilişkili her şeyi önlenmesi gereken bir gerilik kaynağı olarak gören askeri ve sivil seçkinler arasında büyük bir kuşku ve direniş yaratmaktadır. Ne var ki, Türkiye'de demokrasinin geleceği, siyasal sistemin İslami hareketi bünyesi içinde tutmayı başaran başaramayacağına bağlıdır. Hareket seçmen tabanında beşte bir oranında bir paya sahiptir ve AKP'nin kuruluşuna kadar içinden çıkan belli başlı siyasi partilerin hepsi gözü kara yargıçlar tarafından kapatılmıştır. Kuşkusuz, bu partilerin başka siyasi partilerde de karşımıza çıkan popülizm –özellikle ilk oluşan siyasi paritede çok barizdi–, otoritarizme yatkınlık, demokrasiyi –kendileri için olanın dışında– sa-

vunmada gösterdikleri gevşeklik, antisemitizme yatkınlık gibi bir dizi zaafi vardı. Ayrıca zaman zaman sarf ettikleri hesapsız, kışkırtıcı sözleriyle yöneticiler de dinci partilerin⁶ başına gelenlerde mutlaka bir sorumluluk payı taşıyordu. Ancak, birbiriyle alakası olmayan tek tük birkaç olay bir yana bırakılırsa, parti üyelerinin şiddete başvurduğuna tanık olunmadı. Aynı şey laiklik için de geçerlidir; uzun süredir Müslüman bir toplumun anayasasında yazılı bir ilke olmasına rağmen mevcudiyeti Türk toplumunun tarihi ve sosyolojik özellikleri sayesinde mümkündür. Eskimiş ve katı bir Kemalizm anlayışı tarafından silah gücüyle (*manu militari*) dayatılamaz; tek çare toplumun onu jakoben modeli tartışma gündemine getirerek savunmasıdır; ancak, Fransa örneği bu yolun çok da kolay olmadığını göstermektedir.

Siyasi İslam sorunu her şeyden önce –bununla sınırlı olmasa da– partileşmiş kanadının parlamentoda tam olarak temsil edilmesiyle ilişkilidir. Bu nedenle Fazilet’in –bugün de AKP’nin– iktidara, en azından seçimlere ve parlamentoya katılması demokratik sistemin düzgün işlemesi bakımından bir dizi avantaj sağlar. İlk olarak böyle bir katılım, mesajına duyarlı milyonlarca seçmen-yurttaş sisteme dahil ederek şüpheyle bakılan bir formasyonu “sıradanlaştırmakta” ve bu sayede parlamenter sistemi sağlamlaştırmaktadır. Bu açıdan, içerideki ve dışarıdaki çoğu zaman İslamla “İslamcılık” karıştıran yüzeysel ve küçümseyici karşıtları ne derse desin, Batı’da Hristiyan demokrasinin gelişmesiyle yapılacak bir karşılaştırma anlamlıdır. Türkiye’yle Batı Avrupa bağlamında pek çok noktada farklılık bulunmakla birlikte, orada da Hristiyan demokratlar sisteme entegre olmadan önce devletle zaman zaman şiddete varan bir çatışma yaşamıştır. Ayrıca böyle bir katılım, İslami hareketi iktidar deneyimiyle tanıştırmak hareketin kendi açısından olumlu ya da olumsuz sonuçlar çıkarmasına fırsat vermektedir.

Fazilet’in iktidara katılmasının bir avantajı da, Müslüman dünyadaki tek örnek de olsa, çoğulculuk yolunda ilerleyen bir sistem içinde İslamcı bir partinin sisteme girebildiğini ve daha genel anlamda İslamın siyaset mücadelesinde taraf olabileceğini göstermiş olmasıydı. Kuşkusuz, partinin kendisi de – özellikle AKP’nin ortaya çıkmasından önce– zaman zaman karsız bir çizgi izlemiş, “sistem dışı” parti niteliğini haklı çıkaracak tavırlarla “düşük profil” sergilemeye varan uzlaşmacı tavır arasında gidip gel-

mişti. Öte yandan, laikçilerin de demokrasiye ne kadar saygılı olduğu sorusu gündemdedir. Bu kesimler sık sık toplumsal sorunların kökeninde yatan gerçekleri çarpıtmış, örneğin suistimaller son birkaç on yılda devletin temellerini ciddi olarak sarsmaya başlamışken bu gerçeği görmektense Müslümanları günah keçisi olarak kullanmayı tercih etmiştir.

Yakın dönemde Refah ve Fazilet'in –daha az sayıda olmakla birlikte bugün de AKP'nin– iktidara katılması başka sorunları da gündeme getirmiştir. Örneğin Müslüman bir toplumda seçimle iktidara gelen bir partinin seçimle iktidardan gitmeyi kabul edip etmeyeceği, yalnızca Türkiye için değil, Müslüman dünyanın bütünü için cevabı bilinmeyen bir sorudur. Buna karşılık sistemin, bir biçimde demokrasinin siyasi İslama nasıl bir tepki vereceği ve Türkiye özelinde siyasal sistem içindeki çeşitli aktörler arasında ne tür ittifakların, engellemelerin ya da stratejilerin geliştirileceği de çok iyi bilinmemektedir.

Aslında dinin, bizi ilgilendiren özel durumda İslamın demokrasiyle ilişkisi sorusu irdelenirken, ilahi inancın rekabetçi ve parlamanter bir sisteme cevaz verip vermediği sorusundan çok, güç ilişkileri, kısıtlayıcı koşullar, kurumsal çerçevenin kuralları, sivil toplumun ağırlığı gibi sorulara öncelik verilmelidir. Karşılaştığı zorluklara ve kesintilere rağmen, küçümsenmeyi hiç hak etmeyen Türkiye demokrasisinin toplumda hayli kök saldığı, ardından uzun bir geçmiş bulunduğu bir gerçektir. Laiklik de, otoriter biçimde dayatılmış olsa ve toplumun geçirdiği dönüşümler sonucu kısmen aşınsa da halkın geniş kesimlerinin sahip çıktığı bir değerdir. Fazilet'in –bugün de AKP'nin– iktidara katılması bazı sorunlar yaratsa da sağladığı avantajlar daha önemlidir. Bunların başında kuşkusuz, sisteme entegre olması gelmektedir ama laiklik konusunda bu parti nedeniyle yapılan daha sağlıklı ve derinine inen tartışmaların yararı da inkâr edilmemelidir. En ilginç gelişmelerden biri de, demokrasi ve laiklik sorularının dini kesimlerde, daha önce hiç olmadığı kadar heyecanla tartışılmaya başlanmasıdır.

LAİKÇİLİKLE DEMOKRASİ ARASINDAKİ ÇATIŞMACI DİNAMİKLER

Şimdi de, laiklik ve laikçilik arasında yaptığımız ayrıma dönerek laikliğin savunulmasıyla demokrasinin sağlamlaştırılması arasındaki ilişkiyi

sorgulayalım. Örneğin Fransa’da laiklik ve demokrasi kavgası paralel yürümüş, yani toplumun ve birey-yurttaşın özgürleşmesi için aynı mücadeleyi vermek gerekmiştir ama başka kültürel bağlamlarda –özellikle Anglosakson ülkelerde– demokrasi kavgası laiklik talebiyle özdeşleşmiş değildir. Bu açıdan Türkiye’de laikliğin izlediği güzergâh Fransa’dakine benzer; Fransa deneyimi model alınmıştır.

Başlangıçta her iki deneyimde de demokrasiyle laiklik arasındaki bağ aynı derecede kuvvetli olmakla beraber, laiklik savunusu laikçilik ideolojisi-ne dönüştüğü noktadan itibaren sorunsalın değiştiğini ve çözülmesinin daha karmaşık hale geldiğini teslim etmek gerek. Laikçilik ideolojisi çağdaş Türkiye’nin tarihinde çok ağırlıklı bir yer tutar. Türkiye’nin seçkinleri bu ideolojiyi içselleştirmiştir ve ideolojinin dini duyarlılığa, geniş halk kitlelerinin İslamı barışçıl biçimde yaşama şekline kapalı olması, paradoksal olarak, gerçek bir demokrasinin kurulması önünde bir engel haline gelmiştir.

Laik önerme ve onun sonradan aldığı çarpıtılmış biçim olan laikçilik dinin, özellikle İslamın bir gerilik nedeni gibi düşünülmesine ve ulusal topluluğu zayıflatan gerilemeden sorumlu tutulmasına dayalıydı. Ayrıca eğitim yoluyla dini hurafelerle mücadele edilebileceğine inanılıyordu. Sorunlarla boğuşan, bölgeleri arasında önemli gelişme farkları bulunan bir imparatorluğun karşısına dinamik, ekonomik ve kültürel gelişmenin demokratik kurumlarla, sekülerleşmeyle ve zaman zaman da –Fransa’da olduğu gibi– laikliğin mücadelecisi bir yoldan dayatılıp yerleştirilmesiyle el ele gittiği bir Batı modeli konmaktaydı.

Bu noktaları hatırlamak neden laikliğin Türkiye’de seçkinler tarafından ilerlemeyle eşanlamlı görüldüğünü ve dolayısıyla otoriter bir yöntemle dayatılmasının meşru karşılandığını anlamak bakımından önemlidir. Ordunun laikliği korumak adına birkaç kez müdahalede bulunması da aynı verilerle açıklanabilecek bir paradokstur. Bu açıkça söylenmese de, laiklikten laikçiliğe kayan ordu iktidara el koymasına meşruiyet kılıfı geçirmektedir. Militan laikçilik çoğunlukla abartılı bir biçim alır ve ülkenin gerçek sorunlarını, örneğin eğitim, sağlık gibi alanlarda büyük ihmallerin olduğunu, bölgeler ve sosyal sınıflar arasındaki derin uçurumları görmezden gelmeye meyildir. Ender olarak, devletin içinden gelen kişilerin bu noktaya bilgece

parmak bastığı da görülmüştür. Bu bakımdan dikkati çeken en çarpıcı ve cesur örnek eski Yargıtay Başkanı Sami Selçuk'tur.

Türkiye'de demokrasinin derinleşmesini önleyen ana sorunlardan biri dindir ve bundan laikçiler kadar radikal Müslümanlar da sorumludur. Demokrasinin bütün sorunları buraya indirgenemez kuşkusuz, ama, sorunların gerektiği gibi ele alınması bu çok temel meselenin hallinden geçmektedir. Laik cenahta birçok kişi dinci cenahın bir blok oluşturmadığını ve dini değerlere bağlılığın mutlaka son yılların kazanımlarından geriye gitmeyi istemek anlamına gelmediğini kavramaya başladı. Bir adım daha gidilip İslami hareket hakkında toptancı bir kötü niyet suçlaması yapmaktan vazgeçildiğinde, bu kesimde dar anlamda İslami inanca dayalı bir projenin harekete geçirdiği insanların yanı sıra demokratik talepler etrafında harekete geçenlerin de bulunduğu görülebilmektedir. Kısacası, Müslüman geleceğe dayanarak haklı kılınmaya çalışılan bazı taleplerin aslında basit demokrasi talepleri olduğunu görmek çok da zor değildir.

Hesaba katılması gereken bir husus da, uzun süre ihmal edilen siyasi ve kültürel duyarlılığın rekabetçi demokrasi oyununa girmiş olmasıdır. Kuşkusuz parti, taktik ya da dayatma gereği benimsediği çoğulcu bağlama dahil olma –ki, belli bir meşruiyet kazanmasını buna borçludur– zorunluluğuyla felsefesinin temelinde yatan Tanrı'nın birliği (tevhid) ilkesi arasındaki çelişkiyle boğuşmak durumundadır. Yeni hareket sık sık “milli” ifadesini kullanmaktadır; “ulusal” anlamına gelen bu kelimenin, partinin temel tercihi olmayan ulus-devletin ulusundan çok, “yerel”, “birleştirici” gibi anlamlar taşıyan “ümme”yi (Müslümanlar topluluğu) çağrıştırdığını biliyoruz. Hareketin kendine verdiği adlar da anlam yönünden dikkat çekicidir: Refah, fazilet, saadet gibi kelimeler soyuttur, metafiziktir ve mitlere gönderme yapmaktadır. Aynı zamanda muhafazakâr, liberal, sosyal-Hıristiyan ve benzetme yoluyla kullanılabilecek “Müslüman demokrat” gibi Batılı kategorilerin reddini ima ederler. Ancak, hareketin tavrını sadece bu mesafeler ve çelişkilerle yorumlamak mümkün değildir. Unutulmamalıdır ki 2002 seçimlerinde seçmenlerin % 65'i başka partilere oy vermişti, dolayısıyla Türkiye diğer partilerin içine düştüğü parçalanma tablosundan yararlanan bir azınlık tarafından yönetilmiştir. Hareket oy desteğini esas olarak Anado-

lu'nun en geri kalmış bölgelerinden ve kent varoşlarından almaktadır. Kimlik arayışındaki bu insanlar nezdinde AKP'nin dini ve ahlakçı söyleminin bir yankı bulması şaşırtıcı değildir.

Partinin sisteme entegre olduğunu gösteren pek çok işaret vardır; 1994'ten itibaren aralarında İstanbul ve Ankara'nın da bulunduğu büyük belediyelerde başarısız olduğu söylenemez. Belediye yönetimi partiye diğer partilerden çok da farklı olmayan, örneğin Ankara belediyesinde göze çarpan müşteri ilişkileri gibi pratiklerde deneyim kazandırmıştır. Bu stratejinin benimsenmesi İslamın iktidarı ele geçirme ve sosyal merdivende yükselme alanlarında fırsat yaratan bir siyasi ideoloji olarak kullanılabileceğini göstermiştir. Var olan diğer, iç bölünmelerle çalkalanan ya da hareket kabiliyetini kaybetmiş partilerle kıyaslandığında Refah'ın –bugün de AKP'nin– gönüllü kadroları sayesinde sosyal hizmet dağıtma alanında çok daha başarılı olduğu görülmektedir. Ayrıca parti, ekonomik kaynaklarının izin verdiği ölçüde kadrolarına ve seçmenlerine iş imkânları da sağlamaktadır.

Son yirmi yıldaki gelişmeler Refah ve bugün de AKP'nin zaman içinde deneyim kazanarak olanakları ve zaaflarıyla diğer siyasi partilere benzediğini, dolayısıyla sisteme dahil edilmelerinin –Batı'daki Hristiyan Demokrat partiler örneğine benzer biçimde– pekâlâ mümkün olduğunu ortaya koymaktadır. Kaldı ki, Recep Tayyip Erdoğan'ın çevresinde oluşan yeni partinin açıkça bu partilerden esinlendiği, egemen durumdaki dini duyarlılığın yanı sıra muhafazakâr ve liberal eğilimleri de barındırabildiği görülmektedir. Ayrıca, partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldıktan sonra, birkaç yıl ortadan kaybolan Necmettin Erbakan'ın sahneden çekilmediği ve otuz yıl boyunca inatla yaptığı gibi eski partisinin çizgisinde yeni bir parti kurduğu (Saadet Partisi) vurgulanmalıdır.

Vurgulanması gereken bir nokta da, diğer Müslüman ülkelerden farklı olarak Türkiye'de ne Erbakan'ın kurduğu partilerin ne de genel olarak İslami hareketin bugüne kadar İslami terör alanında yer almayı kabul etmediğidir. Erbakan'ın, partisinin öngördüğü düzen değişikliğinin “kanlı mı kansız mı” olacağı sorusuyla ilgili demeci –ki Ankara ve Strasbourg mahkemeleri aldıkları kararda bu demece gönderme yapmıştır– hem istisnai bir örnektir hem de kastı açık değildir (kanlı olacaksa bu kanı kim dö-

kecektir?). Kimileri “takiye” suçlamasında ısrar ediyor. Ancak sürekli bu tezi ileri sürmek, belli bir gücü olan bir siyasi partiyi kötü niyetlilikle suçlamak ve tabanındaki Müslüman kesimi sağlıklı olmayan bir şüphe altında tutmak anlamına gelir. Kaldı ki, “takiye” sadece dini, bizi ilgilendiren özel durumda Müslüman partilerin değil, çok partili sistemlerde bütün siyasi partilerin farklı derecelerde başvurduğu bir taktiktir. Son olarak, uhrevi kaynaklardan beslenen partilerin rekabetçi sistemin düzgün işlemesi için vazgeçilmez görünen olumlu bir işlevi de vardır: Militan laikçiliği dengeleyen bir unsur olmak. Kamusal alan-özel alan ayrımıyla ilgili tartışmaya açıklık getirmedeki katkısı da ilginç bir sınav olmuştur.

Aslında Türkiye’deki mesele cihat/demokrasi karşıtlığı ya da daha doğru bir deyişle şeriatla demokrasinin bağdaşıp bağdaşmayacağı sorusu değildir. Şeriat sözcük anlamıyla adalet demek olduğundan hiçbir Müslümanın kendini inkâr etmeden buna karşı çıkamayacağı düşünülür ama, peygamber zamanında bile tam erişilememiş bir idealken günümüzde Suudi Arabistan ya da İran gibi devletlerdeki uygulaması bu idealin çok gerisindedir. Kuşkusuz, tanım gereği görelî, uygulaması daima eksik kalan demokrasi için de aynı şey söylenebilir.

Benzer şekilde din sorusunu bir yanda “laiklerin” diğer yanda “dini bütünlerin” bulunduğu iki kutuplu bir karşıtlık şeklinde ortaya koymak da mümkün değildir. Bu ikisi arasında birçok karma davranış biçimi bulunduğu gibi, Türkiye’de Müslümanların önemli bir bölümünün modernlikle bir biçimde buluştuğu özgül bir din pratiğinden söz edilmektedir. Milyonlarca mümin seçim günü geldiğinde sandığa gitmekte, siyasal partilere üye olmakta ve zaman zaman insan haklarının çiğnenmesine karşı çıkmaktadır; buna karşılık hepsi tanırtanımaz olmayan, bir biçimde dine inanan laiklerin bir bölümü sık sık askeri darbeleri onaylamakta ve seçimlerde oy vermektedir. Tabii, bunun tersi de geçerlidir.

TÜRK DEMOKRASİSİNİN VAROLUŞ SINAVI

Siyaset bilimi terminolojisi, özellikle uluslararası basın dili, 3 Kasım 2002’de Türkiye’de yapılan seçimlerin ardından yeni bir terimle zenginleşti: İlmî İslam. Zaman zaman hayali unsurlar atfedilen “İslamcı” terimini

bu ülkeye uygulamak biraz ağır kaçıyordu. AKP'yi "Müslüman" ya da İtalya'da, Almanya'da, İsrail'de Hristiyanlık veya Yahudilik değerlerinden yararlanarak partiler için olduğu gibi "dini" bir parti olarak tanımlamak daha doğru olacaktır.

"Muhafazakâr Müslümanlar"ın yol açtığı tartışma sakince sürmekte, bu kısmen Endonezya'da "sivil İslam" denen şeye benzetilmektedir. Üzerinde durulması gereken ikinci nokta, dinin siyasete dahil olmasıyla kamusal alanda, dolayısıyla siyasal katılımda meydana gelen genişlemedir. Bu açıdan bakıldığında siyaset oyunu biraz daha karmaşıklaşmış durumdadır; zira hiçbir siyasi parti, Deniz Baykal'ın sosyal-demokrat olduğunu iddia eden CHP'si bile Fethullahçılar gibi dini oluşumlarla ve tarikatlarla ilişki içinde olmadığını iddia etmiyor. (Bu oluşumun kurucusu Fethullah Gülen kendi isteğiyle ABD'de sürgüne gitmiş olsa da, hareketi etkin olmayı sürdürmektedir.)

Öte yandan bu ılımlı, demokratik siyaset sahnesine dahil olmayı isteyen, "Atatürk" ve "demokrasi" gibi terimleri hiç gocunmadan telaffuz etmeye başlayan partiyi dengeleyen seküler ve laiklikten yana faktörler de mevcuttur. Bunların başında Alevi topluluğu gelir. Kendi içinde Türk/Kürt etnik gruplarını barındıran Alevi topluluğu, kendisini din ve etni temelinde köktenci bir cemaatleşmeye iten çeşitli kışkırtmalara direnebilmiş görünmektedir. Nihayet, cumhuriyetçilik diyebileceğimiz, her yıl 29 Ekim'de, cumhuriyetin kuruluş gününde bir kez daha kutsanan ve köklü devlet geleneğinin de desteklediği bir inançtan söz edilmelidir. Buna göre bütün siyasal aktörlerin gözünde devlet "kutsal"dır, son kertede önemli olan onun çıkarlarıdır. "Müslümanların" en köktenci olanları bile bu gerçeği bilir. Siyasal İslamın ilerleyişi de aynı devletin rolüne gönderme yapmaktadır. Ne var ki her yerde mevcut ve güçlü (zayıflara karşı) denen bu devlet, özellikle büyük kentlerin varoşlarına yığılmış, köklerinden kopmuş, yönünü kaybetmiş, kimlik arayışındaki insanlara ihtiyaç duydukları sosyal korumayı ve hizmeti sunmakta yetersiz kalmış, zaman zaman çetelere teslim olmuş (başta Tansu Çiller'in partisiyle ilişkili olanlar), özelleştirmelerde rüşvet ve dolandırıcılık batağına saplanmış (Ecevit hükümetinin bir ölçüde önlem almasına rağmen), kayıtdışı ekonomi, uyuşturucu kaçakçılığı gibi sorunlara çözüm getirememiştir.

3 Kasım 2002 milletvekili seçimleri siyasal ve demokratik olgunlaşmada bir aşama, bir sınavdır. Gelecek yıllarda AKP yöneticilerinden bazılarının kimi hatalı davranışları olacaktır. Aynı şekilde gayretkeş laikçiler de kışkırtıcı müdahalelerde bulunmaktan kaçınmayacaktır. Dolayısıyla sürtüşme ve gerginlikler eksik olmayacaktır. Türkiye'nin demokrasi deneyimi açısından ordunun bir kez daha devreye girmesi çok vahim sonuçlar doğurur. Kaldı ki, ordunun karmakarışık haldeki bölge içinde gözetmesi gereken başka sorunlar vardır. Gene de gelecekte yapılacak yerel ve genel seçimlerde AKP'yi tehdit edebilecek tehlikeler daha çok partinin parçalanması ve seçmenlerin bir seçimden diğerine gösterdikleri oynaklık olabilir.

Demokratik sorun dış görünüşlerin⁸ ötesinde tarihi ve sosyolojik bir köşetaşı anlamında ele alındığında laiklikten kopartılamaz. Ancak Müslüman toplumlarda demokratikleşme sürecinde yaşanan tıkanma ve başarısızlıkların sorumluları arasında “yasakçılık” yanlısı laikçilerin de yer aldığı görmezlikten gelinemez. İki ülkeyi karşılaştırmak zor olsa da, Türkiye'deki laikçilerle Cezayir'deki “kökünü kazıma” taraftarlarının benzer bir işlev gördüğü söylenebilir. Bu iki grubun demokrat olduğunu da, çıkarlarının demokrasinin yerleşmesinden yana olduğunu da söylemek mümkün değildir.

Türkiye'de din sorunu ülkenin köktenci İslamcılığa kayması tehlikesi olarak görülemez; çünkü bunu önleyebilecek pek çok fren vardır. Ancak, toplumun uzun süre dışlanmış ve marjinalleştirilmiş bir kesiminin siyasal sisteme entegre olması kendine göre zorluklar barındıran bir süreçtir. Önümüzdeki yılların gelişmeleri ne yönde olursa olsun, bir şey kesindir: AKP, yok edilmesi olanaksız bir siyasal güç olarak vazgeçilemezliğini kanıtlarken, Türkiye'ye özgü bir başka durumun, sistemin entegrasyon kapasitesinin de kanıtı olacaktır.

Marcel Gauchet'nin terimleriyle söylersek “dinle laiklik tutkusu arasındaki çatışma,”⁹ dinsel inancı ne olursa olsun bir toplumdaki demokrasinin gelişme seyri üzerinde ister istemez etki yapar. Türkiye'de belli bir laiklik biçimi yerleşmiş ve kurumsallaşmış olsa da, ülke pek çok sorunla karşı karşıyadır. Bunlardan biri de Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan Refah ve Fazilet partileri örneklerinin ortaya koyduğu, devletin ve siyaset sınıfının din olgusu karşısında takındığı soğuk tavidir. Siyasal sistemin düz-

gün işleminin gerekli koşullarından biri olan siyasal İslamın çoğulcu demokrasiye tamamen entegre olması sorunu, dini hareketin evrimi kadar laikçilerin takınacağı tavra da bağlıdır. Genel ve sosyolojik anlamda orduda, daha genel olarak siyasal sınıf ve sivil seçkinler arasında var olduğunu gördüğümüz “kökünü kazıma” eğilimi dini partiyi sürekli yasaklayarak istediği sonucu elde edemez ya da ancak seçtiği sistemden kesin olarak vazgeçme pahasına bu sonuca erişebilir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

NOTLAR

“Algérie. Un peuple otage”, *Rive*, sayı 3, yaz 1997, s. 20.

Türkçedeki, Arapça kökenden gelen “dünyevi” terimi “laik” kavramını karşılamaktan çok “bu dünyaya ait” anlamına gelir.

3 Bu konuda giriş bölümüne bkz. s. 20-22.

4 Refah, Fazilet ve AKP arasında doğrusal bir ilişki kurmamak ve gerek yeni bağlamın gerekse yeni siyasal partinin özgüllüğünü gözden kaçırmamak gerekir.

5 Refah 16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin (AIHM), 31 Temmuz 2001 tarihinde açıklanan kararıyla Anayasa Mahkemesi’nin kararına destek vermesi ilginç bir gelişmedir. Bu sembolik önemi çok açık kararın bir dönüm noktası oluşturacağından ve içtihadı belirleyeceğinden kuşku duyulamaz. AIHM’nin kararını dayandırdığı gerekçeler arasında, kapatılan parti yöneticilerinin yaptıkları kısırtıcı nitelikte açıklamalar ve birden çok hukuk sistemi kurulması yönünde (buna göre her grup üyelerinin dini inançlarına uygun bir hukuk düzenine bağlı olacaktı) kimi yöneticilerin yaptığı iddia edilen çağrılar yer almaktadır. Kısacası, Strasburg mahkemesi kapatma kararının, “demokratik bir toplumun korunabilmesi için vazgeçilmez bir sosyal ihtiyaca cevap verdiği” kanaatine varmıştır. Ancak bu son derece katı kararın Ankara’daki iktidarın otoritarist kanadına belli bir meşruiyet kazandırdığı için tartışmalı olduğu savunulabilir. Kararda sık sık devletin resmi ideolojisine –sadece hükümetin tezini ortaya koymak için değil– başvurulması, kapatılan partiyle ilgili olarak “laiklik ilkesine karşı mihrak” gibi ifadeler kullanılması bu endişeyi artırmaktadır. Ayrıca kırk yedi sayfalık bu kararda sık sık, kapatılan partiye atfen “şeriat” ve “cihat” ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Türkiye’nin çoğulcu siyasal sisteminde sürekli taciz edilmeden yerini alması gereken bir partinin kapatılması yoluna gidilmesi yerine, herhangi bir parti içinde sorumsuz, kısırtıcı kişilerin bulunabileceği gerçeğinden hareketle, Türkiye’deki demokratik ilkelerle ya da Avrupa Konvansiyonu normlarıyla bağdaşmayan görüşler ileri süren kimselerin şahsen mahkûm edilmesinin daha adaleti bir karar olduğu ileri sürülebilir. Demokratik normlar konusunda, Strasbourg’da alınan karara muhalefet şerhi koyan üç yargıç, “bir siyasal projenin herhangi bir devletin mevcut ilkelerine ve

yapısına ters düşmesi olgusu, onu demokratik ilkelerin dışında görmeyi haklı kılmaz” görüşünü ileri sürmekte haklıdır.

- 6 Bu terimle 1971’den itibaren Necmettin Erbakan’ın yönettiği partileri kastediyoruz. 2005’te bu çizgiyi, eski lidere çok yakın bir kişi olan Recai Kutan’ın yönettiği, oy tabanı hayli daralmış, marjinalleşmiş bir parti olan Saadet Partisi temsil etmektedir (bkz. ileride s. 317).
- 7 Siyasal partiler yasasının dine gönderme yapan bir adın kullanılmasına cevaz vermediği gerçeğini de unutmamak gerekir.
- 8 Dış görünüş (yanıltıcı mı demeli?) derken şunu kastediyoruz: Hayal edilebilecek bir gelecekte Türkiye Cumhuriyeti banknotlarının üzerindeki Atatürk’ün anıtkabrinin ya da GAP barajının resmi yerine Amerikan dolarının üzerindeki *In God We Trust* ifadesi gibi bir ifade konulamayacağı çok açıktır. Ama bu, Amerikan toplumunun Türkiye toplumundan daha laik ya da en azından daha seküler olmasını önlemez. Fransa veya Belçika’da bir üniversitenin “Katolik” adını alması mümkündür; Lyon ve Louvain üniversitelerinde olduğu gibi. Buna karşılık Türkiye’de herhangi bir üniversitenin dine bir gönderme yapması ve hele “Sünni” üniversite gibi bir ad taşıması tasavvur bile edilemez. Keza, kraliçenin aynı zamanda Anglikan kilisesinin başı olduğu İngiltere’de monarşinin pitoresk bir yanı bulunduğu düşünülebilir, ama, örneğin Azerbeycan’da babası Haydar Aliyev’in yerine devlet başkanı olan İlham Aliyev’in Şii bir şeyhülislam olmasını hayal etmek zordur. Laikleşme ve sekülerleşme bakımından Azerbeycan’la İngiltere karşılaştırılabilir. Buna karşılık iş demok-rasiye geldiği zaman durum tamamen farklıdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür; bu çerçevede, “İslam”ın birçok Müslüman ülkede devlet dini olduğu görülmektedir ve bu bilgi daima vurgulanır. Buna karşılık Avrupa Birliği üyesi Yunanistan’da devletin dininin “Ortodoks” olduğu anayasa yazılıdır, ama bu çok vurgulanan bir olgu değildir.
- 9 Marcel Gauchet, *La Religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Gallimard, Paris, 1998, s. 8.

ALEVİ SORUNU

Alevi sorunu günümüz Türkiye'sinin en az bilinen yönlerinden birini oluşturur. Bu bağdaştırmacı (senkretik) ve heterodoks topluluğun ülke nüfusunun % 10 ila 20'sini oluşturduğu, yani toplam nüfus içinde Kürtlerinkine denk bir ağırlığı temsil ettiği tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Aleviler, Türkiye üzerine daha genel sosyolojik ve siyasal incelemelere ancak kıyasından köşesinden dahil edilmiştir. Bu suskunluk Türkiye Cumhuriyeti'nin Alevileri istatistiki açıdan görünmez kılan ve tüm resmi kaynaklarda yok sayılmasına yol açan ünitarizmiyle veya bu fenomenin uzun süre "tabu" olarak kalmış niteliğiyle açıklanabilir. Bir diğer açıklama, yakın bir tarihe kadar bu fenomene özgü hak taleplerinin kamusal ve uluslararası alana taşınmaması olabilir; ancak bu son durum değişmektedir. Nitekim, 1980'li yılların sonundan bu yana Alevici bir kimlik hareketi ortaya çıkmıştır.¹

Yine de bu hareket aşırı bölünmüş durumdadır; niteliği ve kökenleri hakkında öncüleri birbirine rakip –ve kimi zaman zıt– tezleri savunmaktadır. Gözlemcinin karşısına Alevilik hakkında çoğu güdümlü çeşitli yorumlar çıkmakta, bu da sorunun hangi bağlamda –siyasal mı, toplumsal mı, dinsel mi, kültürel mi– gündeme geldiği meselesini çetrefilleştirmektedir. Alevilerin ve özelliklerinin basit bir betimlemesini vermekle yetinmeyecek olan bu bölümde, sorunun ana hatlarının çizilmesi amaçlanmaktadır. Entegrasyon, siyasallaşma, hak talebi gibi noktalar çerçevesinde konuya odaklanılacağından, Alevi sorununun aynı zamanda Türkiye'nin derindeki toplumsal ve siyasal tarihini yansıttığı da görülecektir.

TARİHSEL GÜZERGÂHLAR VE ÖZGÜN YANLAR

Karmaşık Kökenler

Alevilik için tek bir köken saptamak güçtür, çünkü bu olgunun ayırt edici niteliğini bağdaştırmacılığı oluşturur. Aleviliğin özgül bir ibadet biçimi olarak 16. yüzyılın başlarında, tüm Ortadoğu'yu yeniden şekillendiren

siyasal ve dinsel gelişmelerin sonucunda billurlaştığını kabul etmek akla yatkın bir yaklaşım olur.

1501’de Safevi tarikatının lideri olan İsmail, İran’da iktidarı ele geçirdiğinde; Osmanlı Anadolu’sundaki bazı toplumsal katmanlara, özellikle de serpuşlarından ötürü Kızılbaş² olarak adlandırılan Türkmen kökenli aşiretlere dayanmaktaydı. Bu gruplar 16. yüzyılın başında defalarca ayaklanarak hoşnutsuzluğunu göstermiş, hatta tahtını henüz tam güvenceye alamamış Osmanlı hanedanını devrilme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmıştı. Şah İsmail’in iktidara gelir gelmez on iki imamcı Şiiliği devlet dini olarak ilan etmesi üzerine, bu siyasal sorun dinsel bir boyut da kazandı: Şii Safevi devletin karşısında Osmanlı İmparatorluğu giderek Sünniliğin savunucusu haline geldi. O zamana dek, devletin dinsel “ortodoksluğu” tanımlamak ve dayatmakta bir çıkarı olmadığı için, dinsel farklılıklar akışkandı ve siyasallaşmamıştı. Ama resmi dinler kurumsallaştıkça, Kızılbaşlar İstanbul tarafından hem siyasal hem de dinsel açıdan “beşinci kol” olarak görülmeye başlandı. Bir bölümü katledildi, geri kalanlar da uzun bir süre toplum dışına itildi. Sonradan, 19. yüzyıl boyunca dinsel çoğulluğu kurumsallaştıracak olan “millet” sisteminin dışında kalmalarının bir nedeni de buydu.

Osmanlı İmparatorluğu, Safevi devletini yendikten sonra kendi top- raklarında yaşayan Kızılbaşların İran’la bağlantısını kesti. Birçok Kızılbaş topluluğunun bu tecrit döneminde Bektaşiliğe bağlandığı tahmin edilmektedir. Hacı Bektaş’ı (13. yüzyıl) pir olarak kabul eden bu tarikat, Kızılbaş heterodoksluğunu bir anlamda kendi yönüne çekmeyi başarmıştır.³ İbadet ve inançlardaki birçok unsur birbirine yakın olmakla birlikte, bu iki gerçekliği birbirine karıştırmamakta yarar vardır. Bektaşiliğe aidiyet bir tarikat bünyesinde bir müşşidin nezdinde gönüllü ikrar verme edimiyle ilintilidir. Buna karşılık Kızılbaş/Alevi aidiyeti doğuştan gelir; dolayısıyla ne dışarıdan yandaş toplama, ne de din propagandası söz konusudur. İki topluluğun önderleri de –her ikisi de Hacıbektaş kasabasında ikamet etmekle birlikte–⁴ farklıdır. Bektaşî tarikatını seçilmiş “dedebaba” yönetir; Hacı Bektaş-ı Veli’nin soyundan geldiği kabul edilen Çelebi (bugünkü soyadı Ulusoy), Kızılbaş/Alevilerin çoğunluğu üzerinde ruhani otoriteye sahiptir; Kızılbaş/Alevi topluluklarında cem ayinlerini yöneten dedelerin çoğunu o atar veya onaylar.

Ayrıca Alevi topluluklarının hepsi Bektaşiliğe bağlanmamış, Akdeniz kıyısında yaşayan Tahtacılar gibi bazı topluluklar özerkliğini korumuştur. Son olarak, imparatorluğun 19. yüzyıldan itibaren girdiği modernleşme sürecinde Bektaşilerle Aleviler arasındaki ilişkilerin gevşediğini belirtmek gerekir. Daha çok kent ağırlıklı olan ve mensuplarının çoğu İstanbul, İzmir ya da Selanik seçkinlerinden gelen Bektaşiler bu süreçte taraf olacak, iktidara yakın reformcular arasında pek çok Bektaşî yer alacaktır. Buna karşılık kırsal nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Aleviler gelişmelerin çok uzağında kalacaktır.

Mezhepsel Köken Farklılığı

Demek ki başlangıçta Alevilerin farklılığı mezhepsel niteliktedir. Hiçbir kaynak dogmanın şekillenmesi ve kurumsallaşma sürecini net bir biçimde ortaya koymaya izin vermemekle birlikte, muhtemelen, yaşanan göreceli tecrit döneminde kendi içinde tutarlı bir toplumsal ve dinsel sistem yerleşikleşmiştir. Ayrıca bu heterodoks ve bağdaştırmacı inanç sistemini basit ve kesin bir dille anlatmak çok güçtür. Bu nedenle onu, başka inanç sistemleriyle olan benzerliklerinden ve farklılıklarından hareketle tarif etmeyi deneyeceğiz.

Alevi inançlarının ve ibadetlerinin oluşumunda Safevi dönemi belirleyici olmuştur. “Alevî” –Ali’ye bağlı– terimi İslamdaki büyük bölünmeye gönderme yapar ve Muhammed’in ardından başa geçen diğer halifeleri tanımayanları ifade eder. Bu yüzden Aleviler arasında Ali’ye ve on iki imama tapınma, Mehdi bekleyişi gibi Şii unsurlara da rastlanır. Ayrıca Ali’nin oğlu Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilmesinin anısına Muharrem’de oruç tutulur.

İkinci bir temel referans, muhtemelen Kızılbaşların kısmen Bektaşiliğe bağlandığının kanıtıdır: Zahirî manayla batını mana arasındaki diyalektik ilişkiye kaynaklık eden İslam tasavvufu. Bu ayrıştırma Alevilerin Kuran’ı esnek yorumlayıp, kendilerini eleştiren Sünnilerin Kuran’ın ruhuna nüfuz edemediğini ileri sürmesine izin verir. İslamın temel şartlarına (örneğin namaz kılma, ramazanda oruç tutma, hacca gitme) uymamalarını da bu şekilde meşrulaştırırlar. Bir dizi ahlaki kurala itaat⁶ ve bazı ritüellere yer verirler. Alevilerin kendi dinsel ayinleri vardır (ayin-i cem veya cem); bu ayinler sırasında çoğu Bektaşilerinkilerle ortak olan nefes veya deyişler söy-

lenir ve toplulukların çoğunda kadın-erkek karışık semah dönülür. Ocak, yani kutsal soy menşeli, karmaşık bir hiyerarşiye ve bölgesel farklılıklara göre dede, mürşit, pir, seyyit veya şeyh olarak anılan ruhani önderlerin her birine belli sayıda topluluk verilir, onlar da bu toplulukları ziyaret edip ayinlerini yaptırır.

Bu iki temel etki çok sayıda farklı ibadet biçiminin sürmesini önlemişti: Pınarlara yapılan ziyaretler, taş, ağaç veya dağ kültleri gibi uygulamalar çoğunlukla “halk İslamı” diye nitelendirilmekte ve bunlara kırsal kesimdeki bazı Sünni topluluklar arasında da rastlanmaktadır. Kimileri bu âdetleri İslam öncesi kültürlerin –yerel Anadolu kültürleri veya Türkmenlerin Orta Asya’dan ya da Mezopotamya halklarının kendi yörelerinden getirdiği unsurlar– sürmesine bağlar. Kimileri de Alevi bağdaştırmacılığını yerli Hıristiyan toplulukların yüzeysel biçimde Müslümanlaşmasının sonucu olarak görür. Çoğu siyasal amaç güden bu yorumların bilimsel bir bakış açısıyla sonuca bağlanması zor görünmektedir.

Heterodokslukları ve içe kapalı yaşam tarzları nedeniyle, 16. yüzyıldan bu yana Aleviler hakkında sözde ahlaki sapkınlıklarına yönelik –mum söndü, ritüel ensest gibi– iftiralar geliştirilmiştir. Cem ayınının kadın-erkek bir arada yapılması, ayinlerin gizli tutulması, bazı gruplarda ritüellerde içki içilmesi, müzik çalınır dans edilmesi, harici gözler tarafından İslam akidelerinin çiğnenmesinin hatta reddinin işaretleri olarak algılanmıştır.

Dinsel Açıdan Farklılaşmış Bir Topluluk

Topluluğun iç tutarlılığı, özerkliğini güvence altına almaya ve harice karşı onu savunmaya yönelik kurumlar tarafından uzun süre korunmuştur; kesinlikle içeriden evlenme, boşanmanın yasak olması, geçiş ritüelleri, bazen “halk mahkemesi” denen Alevilere özel bir hukuk sisteminin varlığı bunların başlıcalarıdır. Ortak mitsel soyzinciri, isyanlara ilişkin ortak bellek, belli bir muhalefet kültürü de güçlü bir aidiyet duygusunun sürdürülmesine yardım etmiştir. Bununla birlikte Aleviler dinsel açıdan bile homojen bir bütün oluşturmaktan uzaktır. Sürekli takibata uğrayan Kızılbaş toplulukları ıssız ve erişilmesi güç yerlere, dağların tepelerine, ormanlara sığınmış ve bu şekilde dış dünyadan olduğu kadar birbirlerinden de kopmuş-

tur. Genel bir eşgüdüm mekanizması bulunmadığı gibi, tek bir dogma ve ritüeli dayatacak bir hiyerarşi de yoktur, Çelebiler bu işlevi tam anlamıyla yerine getirmemiştir.

Günlük hayatta kült genel bir Alevi topluluğuna değil, daha sınırlı topluluklara, çoğunlukla bir köye veya köyün bir bölümüne dayanmıştır. Topluluklar arasındaki ilişkiler çok gevşektir: Bazıları kendilerini tecrit olmuş, tek başına bir topluluk gibi görürken, ülkede kendilerinden başka Aleviler de bulunduğunu ancak askerliklerini yaparken keşfetmektedir. Bu nedenle kendini “Alevi” sözcüğüyle tanımlayan toplulukların ritüellerinde, hatta inançlarında çok büyük bir çeşitlilik gözlenmektedir.

CUMHURİYETİN İLANI: ANIAMI BULANIK KALAN BİR LAİKLİK

Cumhuriyetin ilanı Alevi sorununun bağlamını kökten değiştirdi. 1928’de İslamın devlet dini olmaktan çıkarılması siyasal düzenin dinsel temelde meşrulaştırılmasına ve Alevilere yönelik dinsel ayrımcılığa son verdi. Bununla birlikte resmi laikliğin ne olduğunun belirlenmesinde ve cumhuriyet devletinin Sünnilikten kopması meselesine ihtiyatlı yaklaşılmasında yarar vardır. Reformlar devlet işleriyle din işlerinin ayrılmasından çok, dinin devletleştirilmesini öngörüyordu. Hilafetin kaldırıldığı gün, tüm inanç ve ibadet sorunlarını düzenlemekle görevlendirilmek üzere başbakanlığa bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu. Demek ki dinsel yetki devletin elindeydi ve devlet bu anlamda, Bizans’tan miras kalmış bir Osmanlı geleneğini sahipleniyordu. İmparatorlukla kıyaslandığında devletin dinsel alanı tekeline alma iddiasının sürdüğü, hatta güçlenerek sürdüğü söylenebilir, çünkü bir zamanlar tanınan gayrimüslim toplulukların sayısı bu dönemde iyice azaldı ve tarikatlar yasaklandı.

Bu gelişimin üniter bir ulus-devlet inşası perspektifinden algılanması gerekir. Kemalizm her türlü ayrılıkçı unsuru görmezden gelen bir ulusal topluluk yaratma projesine uygun olarak –dinsel bağlam da dahil– çoğulluğu kabul etmiyordu. Uygulamada, Hanefi Sünnilik adı konmadan resmi din konumuna yükseltildi, dolayısıyla Alevilik bu alandan dışlandı. Bu nedenle okullarda yavaş yavaş müfredata dahil edilen, sonunda da zorunlu ders haline getirilen din derslerinde İslamın Sünni yorumu öğretili-

yordu. Bununla birlikte Kemalizm tarafından şekillendirilen ulusal kimlik Alevi kökenli kültürel özelliklere, müzik ve edebiyata önemli bir yer verdi, ama bunu yaparken onları “Alevi”, yani bir topluluğa özgü olarak nitelermeyi reddediyordu. Ayrıca, cumhuriyet iktidarı iyi tanımadığı Alevi topluluklara belli bir kuşkuyla yaklaşmaya devam etti.

Laik reformların yanı sıra Kemalist iktidar tarafından Aleviliğin biraz ikircimli de olsa bünyeye kabul edilmesi, genellikle Alevilerin Mustafa Kemal’e ve cumhuriyete kitlesel ve kayıtsız şartsız destek verdiği izlenimini uyandırmıştır. Günümüzde çok yaygın olan bu görüşün kökleri, 1960’lı yıllarda Sünni faaliyetlerin yeniden hız kazanmasına bir tepki olarak tarihin yeniden yazılması sürecine uzanır. Aynı dönemde Alevi gençliğinin bir bölümü de Kemalizmi sol muhalefetin ideolojisi olarak yüceltmıştır.⁶ Bununla birlikte, 1990’lı yıllarda siyasal İslamın atılımına karşı yeniden canlandırılan bu yorum biraz dar bir bakışı temsil eder: Laik reformlar Sünni tahakkümünden bir ölçüde kurtulmayı sağlamış ve muhtemelen Alevilerin yüreğine bir nebze su serpmiştir; ancak, birçok unsur, özellikle Kemalist iktidara karşı birçok Alevi tarafından da desteklenen 1920-1921’deki Koçgiri (Sivas) ve 1937-1938’deki Dersim isyanları, ayrıca ilk çok partili seçimlerde muhalefet partisinin kazandığı oy çoğunluğu siyasal tavır alışı mezhep aidiyetinin tek etken olmadığını ve Alevilerin içinde siyasal açıdan da farklılıklar barındıran bir topluluk oluşturduğunu göstermektedir.

Kırdan Kente Göç: Belirli Göç Güzergâhlarından Söz Edilebilir mi?

Kemalist reformlar iletişim ağlarını ve devlet denetimini en ücra köşelere kadar yayarak, ilköğretimi zorunlu kılarak, Alevilerin toplumsal ve coğrafi marjinalliğini azalttı. Alevilere yönelik bir diğer entegrasyon etkeni, 20. yüzyılın ikinci yarısında görülen ve daha eski dönemlerin mevsimlik göçlerinin yerini alan kırdan kente göçü.

Yüzyılın ortalarına kadar, kesin yerleşim alanlarını belirlemeyi sağlayacak hiçbir istatistiki veri bulunmamakla birlikte, Alevilerin hemen hemen tamamı kırsal kesimde yaşıyordu. Bununla birlikte kırsal göç tüm bölgeleri aynı yoğunlukla ve aynı anda etkisine almadı. Örneğin “Nusayrı” diye adlandırılan ve Türkiye’nin güneyinde –özellikle Adana civarında ve Ha-

tay bölgesinde yerleşik–Arapça konuşan Aleviler⁷ kent merkezlerine doğru yaşanan bu göç hareketinden daha az etkilendi. Aynı şekilde, Trakya’da ve Ege veya Akdeniz kıyılarında yaşayan Aleviler de⁸ fazla etkilenmedi veya Mersin, Adana ya da Gaziantep gibi bölgesel merkezlere göç ettiler. Kırsal göç hareketine en çok katılan Alevi toplulukları, İç Anadolu’da yaşayan ve çoğunlukla Türkçe konuşan Alevilerle –Kayseri-Sivas-Divriği üçgeninde yer alan kırsal alanlardan veya Ankara ve Çorum civarından gelenler– Sivas, Erzurum, Malatya, Tunceli ve Maraş’ın Kürtçe konuşan topluluklarıydı.⁹ Ayrıca son yirmi-otuz yıl içinde Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinden hem büyük metropollere hem de bölgesel çekim merkezlerine göç hız kazandı. Bu son göç dalgaları özellikle Elazığ, Varto, Erzurum, Bingöl ve Kars bölgelerinden Kürtçe konuşan Alevileri etkiledi. Bu nedenlerle, günümüzde Türkiye’nin her yerinde, en çok da büyük kentlerde Alevi toplulukları bulunmaktadır.

Aleviler belirli göç güzergâhlarını mı izledi? Bazı sosyologlar daha çok kırsal ve yoksul kökenli oluşlarından dolayı kitlesel bir göç hareketi içine girdiklerini tahmin etmektedir. Ülkenin geri kalanında olduğu gibi zincirleme bir göç söz konusuydu. İlk göç eden, hısım akrabasını, köylülerini, dostlarını peşinden sürükler, her gelen bir sonrakine ev ve iş bulurdu; bu da tanışıklık bağlarına dayalı toplulukların kalıcılık kazanmasını sağladı. Kentte herhangi bir dayanak noktası bulunmayan ve kendinden başka güvenecek kimsesi olmayan Aleviler açısından bu saptamanın daha da geçerli olduğu ileri sürülebilir. Böylece yerleşilen kentlerde “Alevi nüveleri” ortaya çıktı. İstanbul’da son zamanlardaki göçlerle gelenler Kâğıthane, Şişli ve Sarıyer gibi ilçelerin varoşlarına ya da Pendik, Kartal, Ümraniye, Küçükçekmece, Avcılar veya Bağcılar gibi merkezden uzak semtlere yerleşme eğilimi gösterdi. Ankara’da da Tuzluçayır ve Mamak gibi varoşların yanı sıra, Dikmen veya Batıkent gibi orta sınıf semtlerini sayabiliriz. Ama bu toplaşmaları sadece başka yerlere göre daha fazla yoğunluk kazanmış yerleşimler olarak görmek gerekir. Yaygın ve medyada da epey kabul gören bir kanının aksine, büyük kentlerde homojen “Alevi mahalleleri” yoktur. Nitekim yerleşim stratejileri, topluluk dışı ölçütlere ek olarak, Sünni/Alevi ayrılığından çok daha ince aidiyet düzlemlerini, geniş aile, köy, bölge, hatta vilayet, din ya da siyasal ilişki ağlarını gündeme getirmektedir.

Göçle birlikte Alevi toplulukları dağılmış, dedelerle bağlar zayıflamıştır. Kentte cem ayini düzenlemek artık genellikle mümkün değildir; hatta 1980'li yılların başlarında bazı gözlemciler cemaat farklılıklarını silen “modernleşme” sayesinde Alevilerin giderek “eriyeceğini” tahmin ediyordu. Bununla birlikte dinsel ibadette –sadece kentte değil, giderek köylerde de– görülen zayıflama mezhep ayrılığının mutlaka ortadan kalkacağı anlamına gelmez.

Ayrılığın Siyasal Canlanması

1960'lı yıllardan itibaren Alevi topluluklarının çoğunun parçalanmış ve büyük ölçüde sekülerleşmiş olmasına karşın, cemaat ayrılığı bırakın yok olmayı, siyasallaştı. Çokpartili sistemde mezhep aidiyeti hızla siyasal bir argüman veya göz ardı edilemeyecek çapta bir seçim parametresi halini aldı. 1970'li yıllarda aşırı siyasal kutuplaşma başlarken, Alevilerle solun eşleştirilmesi genelleşti,¹⁰ bu da cumhuriyet tarihinin en büyük kitle katliamlarına yol açtı. 1978'de İç Anadolu'nun karma nüfuslu kentlerinde, Malatya, Sivas ve özellikle resmi rakamlara göre 111 belki daha fazla kişinin öldüğü Kahramanmaraş'ta, 1980'de de Çorum'da sola ve Alevilere yönelik katliamlar yaşandı. Bu kutuplaşma, bazı mahalleleri siyasal ve mezhepsel açıdan homojenleştirdi. Bu dönem, Alevilerin ortak belleğinde ve Aleviler ile sol, kimi zaman da radikal sol arasında hâlâ mevcut olan aynileştirmede merkezi yerini bugün de korumaktadır.

ÖZGÜN BİR KİTLE HAREKETİ

1980'li Yıllardan İtibaren Alevici Hareket

1980'li yılların yeni siyasal biçimlenişi dahilinde bir Alevi kimlik hareketi gün yüzüne çıktı.¹¹ Bu hareket esas olarak kentlerde birçok örgüt kurulması, cemevleri açılması, cem ayinlerinin ve yeniden icat edilen geleneklerin canlanması, bunun yanı sıra daha önce benzeri görülmemiş bir Alevi dergileri ve radyo istasyonları patlamasıyla kendini gösterdi.

Bu hareketin ortaya çıkışı birçok gelişmenin sonucuydu: 1980 darbesinin getirdiği baskı, ardından Sovyetler Birliği'nin dağılması Alevilerin

çoğunluğunun içinde yer aldığı solu çökertmişti; Kürt milliyetçi hareketinin güçlenmesi bölünmelerine yol açabilirdi; “Türk-İslam sentezi”nin yan resmî bir hal alması ve siyasal İslamın gündeme gelmesi de bir asimilasyon tehdidi olarak algılanıyordu.

Bir diğer hoşnutsuzluk etkeni ekonomik, toplumsal ve siyasal hareketlilik anlamında topluluğun aynı yıllarda –toplumsal açıdan farklılaşmış olmasına karşın– genel olarak yaşadığı düşüştü. 1980’li yılların liberalizmden yana yöneticileri açık ve rekabete dayalı bir piyasa ekonomisi yerleştirmeyi hedefliyordu. Reformlar büyüme hızında artışa olduğu kadar ekonomide yeniden yapılanmaya da yol açtı; büyümenin kazancı eşit olarak paylaşılmazken, Aleviler bu gelişmelerden en çok darbe yiyen kesimler içinde yer aldı. Makroekonomik düzeydeki bu gelişmelerden istifade edebilecek olan Alevi burjuvazisi o sırada henüz gelişmemişti; özel sektör başta edilmeye başlamamıştı.¹² İş hayatına özel bir ilgi göstermemiş, toplumsal yükselmeyi eğitim yoluyla sağlamayı tercih etmişlerdi;¹³ bunun başlıca nedeni, kırsal kökenli ve çoğunlukla yoksul oluşlarıydı. Bu durumun mantıksal sonucu olarak devlet memuriyeti ağırlık kazanmıştı.¹⁴ Ama 1980’li yıllardan itibaren eğitimli orta sınıfın, özellikle memurların gelirlerinde ve statüsünde bir gerileme yaşandı. İşlerinde pek çok Alevi bulunan işçilerin ücretleri de azalırken, sendikalizmin siyasal ağırlığı 1970’li yıllara göre ani bir düşüş içine girdi. İster mavi tulumlu, ister beyaz yakalı olsunlar, “Kızılbaşlar”ın torunları 1980’li yıllarda güç bir dönemden geçmekte, bu da hoşnutsuzluğu beslemektedir.

Alevici örgütlenme bugün bile Alevi imgeleminde çok önemli bir yer tutan iki şiddet olayının ardından belirginlik kazandı. 2 Temmuz 1993’te Sivas’taki Pir Sultan Abdal Derneği tarafından düzenlenen kültürel etkinliğe katılanlar aşırı sağcı (İslamcı ve milliyetçi) göstericiler tarafından kuşatıldıkları bir otelde sekiz saat mahsur kalmış ve sonunda ateşe verilen otelde içlerinden otuz yedisi diri diri yanmıştı. Göstericiler dinsizliğini açıkça ilan eden ve Salman Rüşdi’nin *Şeytan Ayetleri* romanının Türkçeye çevrilip yayımlanmasının sorumluluğunu üstlenen Aziz Nesin’in etkinliğe katılmasını protesto etmek üzere toplanmıştı. Bu olayın ardından Alevici örgütlenme büyük bir hız kazandı ve bir kitle hareketine dönüştü.

Bir diğerk şiddet olayı 12 Mart 1995 akşamı İstanbul'da, Gazi mahallesinde yaşandı. Bir taksinin içindeki silahlı kişiler Alevilerin ve solcu militanların bulunduğu dört kahvehane ve bir pastaneyi tarayıp kaçtı ve kimlikleri belirlenemedi. Olayda iki kişi öldü, on beş kişi yaralandı. Aşırı sağa mal edilen bu saldırıda polisin de parmağı olduğu söylentileri yayıldı. Yüzlerce kişi sokağa döküldü ve polis karakoluna yönelik bir isyan patlak verdi. Ertesi gün polis kalabalığa ateş açarak iki kişinin ölümüne, birçok kişinin de yaralanmasına neden oldu. Bunun üzerine İstanbul'un başka semtlerinden de gelenlerle birlikte kalabalık büyüdü ve aşırı solcu militanlar barikatlar kurdu. Güvenlik kuvvetleri yeniden ateş açtı; on altı kişi ölürken en az iki yüz kişi de yaralandı. İzleyen günlerde Alevi örgütleri ve sendikalar tarafından büyük kentlerde birçok protesto yürüyüşü düzenlendi; bu gösteriler de zor kullanılarak bastırıldı, birçok kişi yaralandı. 15 Mart'ta Ümraniye'de polisin yöntemlerini protesto etmek için düzenlenen bir gösteride güvenlik kuvvetleri göstericilere bir kez daha ateş açtı; dört kişi öldü, yirmi kadar kişi yaralandı. 1980 darbesinden beri Türkiye bu çapta bir kentsel şiddetle karşı karşıya kalmamıştı. Alevici hareket bu olaylardan hem genişlemiş, hem de radikalleşmiş olarak çıktı. Bir diğerk gelişme de devlete muhalif güçlerle daha ılımlı bir harekete yandaş olanlar arasında görülen bölünmeydi.

Gerçekten de hareketin ayırt edici özelliklerinden biri içindeki bölünmedir. Topluluğun sözcüsü olma iddiasında yarışan farklı örgütler ve rakip yayın organları ortaya çıkmış, ama bugüne dek hiçbirini önceliğini diğerlerine kabul ettirmeyi başaramamıştır. Genelde dört ana eğilim ayırt edilebilir.

Birinci eğilim, tanınmış bir Alevi olan İzzettin Doğan tarafından yönetilen CEM Vakfı çevresinde şekillenmiştir. Doğan hem dede, hem aşiret reisi, hem siyasetçi, hem de Fransızca eğitim veren bir üniversitede profesördür. Bu eğilim açısından Alevilik İslamın tamamen Türklere özgü bir versiyonunu temsil etmekte ve bu iki mirasın (Türklük ve İslam) uzantısını oluşturmaktadır. Bu güçlü vakfın başlıca talebi, Aleviliğin Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesine kabul edilmesidir.

İkinci eğilim Hacı Bektaş Veli Vakfı ve dernekleri çevresinde kümelenmiştir. Burada Aleviliğin dinsel boyutu inkâr edilmemekle birlikte,

daha kültürel bir bakış savunulmaktadır. Aleviliğin Diyanet bünyesine kabulünden çok, bu kültürün özgüllüğünün devlet tarafından tanınması ve Alevi öğrencilerin zorunlu din derslerinden muaf tutulması talebi söz konusudur.

Üçüncü eğilim Pir Sultan Abdal ve 2 Temmuz dernekleri ve vakıfları çevresinde toplanmıştır. En siyasal ve radikal eğilim budur; başını esas olarak eski solcu militanlar çekmektedir. Bu eğilime göre Alevilik öncelikle “dinsel gericiliğe” karşı laikliği ve özgürlüğü savunan bir direniş felsefesi ve kültürüdür. Bu örgütler Aleviliğin Diyanet bünyesine katılması yönündeki her türlü girişimi reddedip, onun yerine Diyanet İşleri Başkanlığı’nın lağvedilmesini, ilköğretimde zorunlu din derslerinin kaldırılmasını ve din işleriyle devlet işlerinin tam olarak ayrılmasını talep etmektedir.

Dördüncü eğilim ise çok azınlıktadır ve hareketin geri kalanından tecrit edilmiştir; işadamı Fermani Altun ve onun kurduğu Ehl-i Beyt Vakfı tarafından temsil edilmektedir. Kuran’ı Alevi inancının temeli olarak kabul etmesi ve Sünnilerle işbirliği anlayışıyla diğer Alevi örgütlerinden ayrılır. Bâzen Şiilikle olan yakınlığı üzerinde de durarak Aleviliğin dinsel boyutunu öne çıkarır. Birçok kişinin İran’la gizli ilişkileri olduğundan kuşkulandığı bu vakıf, Türkiye’deki Azeri Şiilere⁵ ve Mevlevi tarikatına yakındır. Önemli imkânlarla ve sağ basından destekçilere sahiptir, ama ne kadarlık bir kitleyi temsil ettiği meçhuldür.

Bu örgütlerin talepleri Aleviliğin devlet tarafından tanınması, hissedilen ayrımcılığın son bulması, ilköğretimdeki zorunlu din derslerinden Alevilerin muaf tutulması noktalarında buluşur. Alevilerin hepsi, ayrımcı olarak niteledikleri Diyanet İşleri Başkanlığı’nı eleştirmektedir. Bu bağlamda sık sık yinelenen argümanlardan biri, DİB’in sadece bir mezhebi temsil ettiği, sadece bir topluluğu finanse edip istihdam olanakları sunduğu, oysa Alevilerin de vergi ödediğidir. Ama örgütler birçok konuda birbirlerinden ayrılmakta, en temel ayrılık noktasını da talep edilen tanınma tarzı (dinsel mi, kültürel mi, siyasal mı?) ve Alevilerin DİB bünyesindeki yeri oluşturmaktadır. Bu nedenle hareket, çapındaki tüm genişlemeye karşın, hiçbir talebinin tam olarak karşılanmasını sağlayamamış ve Alevilerin dinsel ya da siyasal sahnedeki yerini güçlendirememiştir.

Dinsel Açıdan Tanınmanın Sorunlu Yapısı

Dinsel açıdan bakıldığında, Aleviler nüfus içinde erimekte mi yoksa farklılığını korumakta, hatta yeniden inşa etmekte midir? Hareketin bazı sîmaları Aleviliğin dinsel olarak “ortodokslaşması” yönünde çaba gösterirken, çoğunluktaki eğilim dinsel farklılık iddiası yönünde baskı yapmaktadır. Kentlerde cemevleri açılmakta, bu amaçla kimi zaman Bektaşî dergâhları sahiplenilmektedir. Buralarda her hafta “görevli dedeler” tarafından yönetilen düzenli cemler tertiplenmektedir. Ama bu gelişmelerin hepsi yeni icatlardır; köylerde cem ayinleri yılda bir veya birkaç kez düzenlenirdi; ibadet için özel bir mekân yok gibiydi; dedeler de bir yere değil ocaklara bağlıydı. Bu nedenle Aleviliğin kamusal alanda meşruiyet kazanma kaygısıyla, Türkiye’de uygulanan biçimiyle Sünnilik model alınarak bir din olarak yeniden inşa edildiği söylenebilir.

Bazı Alevilerin dile getirdikleri dinsel açıdan tanınma talebi, devlet kurumları tarafından genelde dikkate alınmamıştır. Gerçi DİB, örneğin zaman zaman bu konuda demeçler vererek Alevi sorununu hesaba kattığını göstermiştir; bununla birlikte dinsel bir farklılığın tanınmasına olduğu kadar, Alevilerin resmi İslam karşısında özerkliğine de çok katı bir biçimde karşı çıkmayı sürdürmekte, Alevileri, doğru yoldan ayrılmış ve dinsel merkezlere uzak olmaları, iktidar tarafından baskıya uğramaları ve zararlı dış tesirler nedeniyle bazı “kötü” alışkanlıklar edinmiş (alkol içmek, camiye gitmemek) “iyi” Müslümanlar olarak görmekte, artık onlara bu kötü anıları unutturmak gerektiğini ifade etmektedir. Bu pederşahi tutum, resmen “dağ Türkleri” olarak nitelenen, tecrit oldukları bölgelerde dillerini unuttukları ileri sürülen Kürtlere karşı benimsenen tavrı anımsatmaktadır. DİB’e göre Aleviler de sanki “dağ Sünnileri”dir; kurtuluşları Sünni İslama uymalarının ve buna ekledikleri âdetleri terk etmelerindedir. Ayrımcılık suçlamalarına karşı kendini Alevi köylerine cami inşa etmenin asimilasyoncu bir tedbir değil, hizmet götürmek olduğu argümanıyla savunan DİB, cemevlerini ibadet yeri değil kültür veya folklor dernekleri olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla Aleviliğin dinsel açıdan tanınma talepleri bugüne dek bir sonuç alma şansına sahip olamamıştır. Böyle bir tanınma gerçekten de devletle din arasındaki ilişkinin ve homojen bir ulusal topluluk anlayışının sorgulanma-

sını, yani anayasal reformları gerektirir, bu nedenle dinsel toplulukların hareket alanının genişliği konusunda geniş bir mutabakatı şart koşardı.

Siyasal Ağırılık Meselesinin Sorunlu Yapısı

Aleviler için haklarını talep etmenin başlıca yolunun seçim yarışına katılmak olduğu düşünülebilirdi; çünkü bu konuda önemli bir gücü temsil etmektedirler. Bununla birlikte genelde Alevilerin, özelde de belirli taleplerinin siyasal sisteme eklenmesi sorun yaratmaktadır.

Birincisi, İslamcı veya Kürt milliyetçisi siyasal örgütlenmelerin aksine, bir Alevi partisi kurulması olasılığı bu yöndeki başlıca iki denemenin, 1966'dan 1980'e kadar Birlik Partisi'nin (1969'a kadar Birlik Partisi, sonra Türkiye Birlik Partisi) ve 1996'dan 1999'a kadar Barış Partisi'nin başarısızlığının da gösterdiği gibi, epey düşük gözükmetedir. Bu durum öncelikle yasal engellerden kaynaklanır: Yasalar partilerin bir dinsel cemaati temsil etmelerine veya ona dayanmalarına izin vermez; ayrıca anayasaya karşıt görülen bazı talepler –DİB'inn lağvedilmesi gibi– böyle bir yapıda dile getirilemez. Şu halde mezhep esasına dayalı bir parti yasal olamaz. Bu nedenle adı geçen iki oluşum, Aleviliği hep dolaylı yoldan sahiplenmiş, her zaman projelerinin tüm ülkeyi ilgilendirdiğine vurgu yapmıştır; ama her iki örnekte de bu “evrenselci” iddia ciddiye alınmamıştır. Sonuçta da bu partiler ne Alevi seçmenleri arkalarında toplayabilmiş, ne de halkın başka kesimlerine gerektiği gibi açılabilmiştir; oy oranları hiçbir zaman % 3'ü aşamamıştır.¹⁶

Bunun yanı sıra, topluluğun ulusal partilere eklenmesi meselesi de sorunludur. Nüfusun geri kalan kesimleri tarafından geniş ölçüde gayri meşru görülen farklılık taleplerini sırtlanmak bu partilerin çıkarına değildir. 1970'li yıllardan beri çoğunlukla sosyal demokrat partilere oy veren Alevilerin bu partilerden uzaklaşmasının nedenlerinden biri de budur. Gerçekten de pek çok Alevi bu partilerin kendilerini savunmadığı, sadece bir oy deposu olarak gördükleri kanısındadır. Bu görüş özellikle Sosyal Demokrat Halkçı Parti'nin (SHP) koalisyon ortağı olduğu halde kurbanların yaşamını kurtarmak için devreye girmediği Sivas olaylarından sonra ileri sürülmüştür.

Bu ilişkiyi SHP'nin Kürt hareketiyle kurduğu ilişkiyle karşılaştırmak öğretici olabilir. 1991 genel seçimleri sırasında SHP, Kürt yanlısı Hal-

kın Emek Partisi (HEP) ile Güneydoğu illerinde geçerli olacak bir seçim ittifakı yapmıştı. Bu yasama döneminde (1991-1995) PKK'yla çatışmalar şiddetlendi ve HEP 1993'te kapatıldı. O zaman SHP iki ateş arasında kaldı: Ülkenin batısında PKK'yı Meclis'e sokmakla suçlanıyordu; ama diğer yandan Kürt milliyetçileri de onu kendi çıkarlarını temsil eden bir parti olarak görmüyordu. Ne Kürt milliyetçiliğiyle olan ilişkilerinin sorumluluğunu üstlenmeyi, ne de bunun çoğunluktaki seçmen grubu nezdinde yarattığı zararlı sonuçlardan sakınmayı becerebilen parti, her iki cephede de oy kaybına uğradı. Bütün bu gelişmeler sosyal demokrat partilerin genelde azınlıklara, özelde de Alevilere karşı tavrını etkiledi. Bu nedenle CHP yöneticileri –Alevilere sempati duyanlar bile– Alevi sorunu hakkında yorum yapmaktan, bir Alevi partisi oldukları kuşkusunu uyandırmak kaygısıyla kaçınır oldu.¹⁷ Özellikle 1990'lı yılların ortalarından beri CHP'nin başında olan Deniz Baykal bu noktada son derece katı bir tutum sergiledi: “Kürtlerin partisi” veya “Alevilerin partisi” olarak görünmek istemediğinden Alevileri sorumlu mevkilerden uzaklaştırdı ve bölünmeler –örneğin yeni SHP'nin (Sosyal Demokrat Halk Partisi)¹⁸ kuruluşu sırasında olduğu gibi– yaşandı.

SHP etrafında yeniden toplanmaya tanık olunan 1990'ların başları dışında, 1980 sonrası dönem Alevi oylarında bir dağılmaya sahne oldu. Bu dağılma Alevi kitlelerini artık her partinin kendi yanına çekmek için uğraşabileceği, tam bir seçmen pazarına dönüştürdü. Buna koşut olarak, Alevi sorununun gündeme gelmesi de partileri bu parametreyi hesaba katmaya zorladı. Artık her seçimden önce partilerin büyük çoğunluğu Alevilere yönelik çeşitli vaatler dile getirmekte, bunu da genellikle örtük veya imalı bir biçimde yapmaktadır.

Kitle seferberliği Alevilerin siyasal yerini güçlendirmiş ve talepleri doğrultusunda adım atmalarını sağlamış mıdır? Alevici örgütler Alevi oylarının aracılığına soyundu. Seçim vaatlerinde bulunmakta, özellikle adayların belirlenmesi konusunda pazarlığa oturmakta, sonra da oyların nasıl kullanılması gerektiği konusunda talimatlar vermekteler. Bununla birlikte Alevi oylarının bir eşgüdümüne sokulması konusundaki bu davranış tarzı –ulusal düzeyde hiçbir girişim bulunmadığı için– ne oyları yönlendirmeyi başarabildi, ne de partilerle ikna edici bir eklemlenme oluşturabildi. Ardı ardı-

na yinelenen eşgüdüm denemelerine karşın, bu örgütler hem aralarındaki ideolojik ayrılıklar hem de bazı Alevici yöneticilerin adaylık stratejilerinden ötürü hiçbir zaman ittifakla aynı yere yönelemedi. Verilen oy talimatlarının etkisini ve Alevilerin seçim davranışlarını ölçmeye yarayacak hiçbir veri mevcut değildir. Bununla birlikte bazı sondajlara göre Aleviler –seçmen çoğunluğundan bile daha yüksek oranda– kararsız gözükmekte, hiçbir parti onlara ikna edici gelmemektedir.¹⁹

Ayrıca Alevilerin coğrafi dağılımı da siyasi temsilleri açısından elverişsizdir. Tunceli dışında hiçbir seçim bölgesinde çoğunlukta değildirler. Pek çok Alevinin yaşadığı seçim bölgelerinde bile, yukarıda anlatılan partilerin işleyiş biçiminden ötürü, çok sayıda Alevi milletvekili seçilmesi pek olası görünmemektedir. Nüfusun önemli bir bölümünün Alevilerden oluştuğu seçim bölgelerinde en fazla iki Alevi milletvekili seçilebilmekte, ama kimi zaman da hiç seçilememektedir.²⁰

Bunun yanı sıra, meclisteki tartışmalar Alevilik meselesinin sadece Alevi milletvekilleri tarafından gündeme getirildiğini göstermektedir. Bu kişisel girişimler partiler tarafından nadiren desteklenmekte, parti disiplini nedeniyle genellikle diğer partilerden Alevi milletvekilleri arasında bile destek bulamamaktadır. Bu nedenle Alevi taleplerinin gündeme taşınması sorunlu yapısını korumaktadır.

Demek ki son yıllarda paradoksal bir durumla karşı karşıya kalınmıştır: Alevilik tüm partilerin dikkate aldığı “kamusal bir sorun” haline gelmiş, bununla birlikte bu “yeni koz” onları savunmakta çıkarı olmayan farklı partiler arasında dağılmış durumdaki Alevilerin siyasal ağırlığını artırma-mıştır. Yine de buradan hareketle Alevilerin siyaset sahnesinden sürüldüğü sonucuna varmamak gerekir, çünkü yerel ölçekte oyları belirleyici olabilmekte ve bu nüfuz karşılığında kamu idarelerinde belirli makamlar veya çeşitli avantajlar elde edebilmektedirler.

Kültürel Açıdan Tanınma Mümkün mü?

Alevici seferberlik bazı sonuçlar da vermiş, ülke nüfusunun çeşitliliğinin tanınması konusunda giderek yükselen eğilimin parçası olmuştur. Bu nedenle artık Alevilikten açıkça söz etmek –bu söylenen her bağ-

lamda doğru olmasa da- mümkündür ve devlet kurumları, esas olarak kültürel anlamdaki bazı talepleri karşılamıştır. Örneğin Kültür Bakanlığı konu hakkında eserler yayımlamaktadır; Milli Eğitim Bakanlığı Hacı Bektaş'a ve Aleviliğe ilişkin bir araştırma merkezi açmıştır; devlet radyolarında artık Alevi müziği dinlenebilmektedir. "Alevi kültürü"nün -özellikle "Türk kültürü"ne katkıları çerçevesinde- tanınması, folklorikleştirici ve etkisizleştirici tınılarıyla, Kemalizmin ilk yıllarını çağrıştırmaktadır. Bu yanı sıra siyasi veya dinsel talepleri yumuşatan bir denge unsuru olarak da yorumlanabilir.

Kitle Örgütlenmesinin Hissedilir Biçimde Zayıflaması

Alevici hareketin kendini meşru bir aktör olarak kabul ettirememesine karşın, yaklaşık on beş yıldır bizzat hareketin ve eylem yelpazesinin içinde de anlamlı bir gelişme gözlemlendi.

Birincisi, hareketin bir kanadı radikalleşti. Alevici hareketten hayal kırıklığına uğrayanlar daha radikal muhalefet biçimlerine, Kürt milliyetçiliğine ve aşırı sola yöneldi. Gazi olayları, özellikle kent gençliğinin marjinalleşmiş bir kesiminde radikalleşme dinamiğini tetikledi. Gerçekten de, sistemle bütünleşmeyi hedefleyen aktörler, skandallar ve eşyanın tabiatına aykırı ittifaklar sonucu meşruiyetlerini yitirirken, bu olaylar aşırı sola siyasi bir meşruiyet kazandırdı. Ayrıca bu eğilim, güneydoğuda askeri gerileme içine giren ve ülkenin kuzeyine doğru yayılma stratejisi geliştiren PKK'nın Alevilikle giderek daha yakından ilgilenmeye başladığı bir döneme denk düştü. O sırada, nüfus yoğunluğunun Türkçe konuştuğu kırsal alanlardaki silahlı gruplar genellikle mezhep ayrılığını kullanmaya çalışıyor, Sünni köylere saldırıp Alevilerden destek arıyordu. Devlet bu bölgelerde Alevileri potansiyel şüpheli olarak görüyor ve üzerlerindeki baskı tedbirlerini artırıyor; bu da belli bir uzaklaşmaya, bazılarının radikalleşmesine ve bazı illerin de "Aleviliğini yitirmesi"ne yol açmıştı, çünkü birçok kişi bölgesini terk edip gitmeyi seçiyordu. Niceliğini tam olarak ölçmek kolay değilse de, bu hadise hareketin bütününe yayılmayıp, coğrafi açıdan (öncelikle metropollerin varoşlarında ve hassas kırsal bölgelerde), toplumsal açıdan (kırsal alandan kısa süre önce gelmiş gençler) ve zaman içinde sınırlı kaldı. 1990'lı yılların sonunda PKK'nın ge-

rilla savaşına ara vermesi ve diğer radikal hareketlerin zayıflaması bu duruma geniş ölçüde son verdi.

Hâkim eğilim kitle hareketinin zayıflaması yönündeydi; bu durum 1990'lı yılların sonundan itibaren Alevici hareketin hem yöneticilerini hem de militanlarını etkisine aldı. Talepler karşılanamayınca ortaya çıkan dürtü eksikliği mali sıkıntıları, kariyer yapma olanaklarının azalmasını beraberinde getirdi ve kitleyi harekete geçirme yeteneği düşüşe geçti. Buna koşut olarak, kamusal ve kitlesel eylemler giderek seyrekleşti. Buna karşılık hareketin yöneticileri başka eylem tarzlarına, özellikle lobicilik ve hukuk yollarına daha fazla başvurmaya başladı. Gerçekten de bu eylem biçimleri, kaynaklara erişim anlamında daha sonuç alıcı görünüyordu. Bu gelişmeye militan çevrede görülen profesyonelleşme de eşlik etti. Yeni yeni değer kazanan bu eylem tarzlarının bir diğer ilginç özelliği de, ne kamusal alanı kullanmaları ne de kitlesel seferberlikleri gerektirmeleridir. Ayrıca Avrupa kurumları nezdinde de bunlara başvurulmakta, dolayısıyla ulusal çerçeveyi aşabilecekleri, hatta engellerin çevresinden dolanmayı sağlayabilecekleri düşünülmektedir.

"Dış Aleviler"in Ağırlığı

"Dış Aleviler"in hareketteki ve topluluğun değişim dinamiklerindeki rolü nedir? Hareket hem Türkiye'de hem de Alevilerin göç ettikleri dış ülkelerde koşut ve eşzamanlı olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte, Avrupa'daki örgütlenmenin Türkiye'den daha iyi yapılandığı görülmektedir. Nitekim, 1993'ten itibaren Almanya'daki örgütlerin büyük çoğunluğu yüzden fazla derneği bir araya getiren ve rakip gruplaşmaları²¹ saf dışı bırakmayı başaran AABF bünyesinde toplandı.²² Aleviliği İslamın daha "hoşgörülü", daha "modern" ve Sünnilikten daha "kolay entegre edilebilecek" bir biçimi olarak takdim eden AABF, Alman karar alıcılar nezdinde iyi bir görüntü çizdi ve Sünniliğin de umacı gibi gösterilmesine katkıda bulundu.

Zaten Alevilik ilk kez Almanya'da resmen tanındı. Alman hukuk sistemini ustaca kullanan bazı örgütler kendilerini "dinsel cemaat" olarak kabul ettirmeyi, böylece devlet okullarında Aleviliği din olarak öğretme hakkını kazanmayı başardı. AABF bu tanınma olgusunu Almanya'nın bütününe yaymaya ve bunun faydalarını Türkiye'ye de taşımaya uğraşmaktadır.

Buna karşılık, diğer Avrupa ülkelerindeki durum değişiklik arz etmekte, örneğin Fransa’da dinsel tanınma şimdilik olanaksız görünmektedir.

Avrupa Birliği’ne katılım süreci ve buna eşlik eden reformlar değişim perspektifleri açabilir mi? Ağustos 2002’de Aleviciler taleplerini kabul ettirmek için Avrupa tarafından istenen reformlardan yararlandı. 1999’da kurulan ve sonra Şubat 2002’de ülkenin birlik ve bütünlüğünü tehdit ettiği gerekçesiyle Ankara Emniyet Müdürlüğü tarafından kapatılan Türkiye ve yurtdışındaki Alevi-Bektaşî Kuruluşları Birliği Kültür Derneği’ni (ABKB) yeniden açtılar. Ayrıca “Avrupa Komisyonu’nun 2002 Katılıma Doğru Türkiye’nin İlerlemesi Üzerine Düzenli Raporu”, Alevilere yönelik dinsel ayrımcılığı eleştirmekte ve değişim çağrısı yapmakta, 2004 tarihli rapor Alevileri “Müslüman azınlık” olarak tanımlamaktaydı.²³ Bugüne dek AİHM’de açılan doğrudan Alevilikle ilişkili en önemli dava, zorunlu din kültürü ve ahlak eğitimi derslerinden muafiyet talebine ilişkindi. Ekim 2007’de AİHM, din derslerinin zorunlu olmasına karşı yapılan başvuruyu haklı bularak, her ailenin çocuklarına kendi dini ve felsefi inançlarına uygun eğitim ve öğretim verilmesini isteme hakkı bulunduğunu, devletin ise buna saygı göstermesi gerektiğini belirtti. Demek ki Alevilere eşit davranılması, Avrupa Birliği’nin dayattığı koşullardan biri haline gelmektedir. Bu gelişmede Alevi lobi faaliyetlerinin rolü, hepsi aynı Alevilik tanımı üzerinde buluşmasa bile, azımsanamaz.

Avrupa’ya katılım perspektifi Alevilerin göç ettikleri ülkelerdeki örgütlenmesi ve resmen tanınmasıyla birleşerek, Türkiye’deki konumlarını, hatta Alevi sorununun ele alınma biçimini değiştirecek manivelalar oluşturabilir. Bununla birlikte, bu gelişmelerin önemli direnişlere yol açması mümkündür ve şimdiden gerçekleşmiş kabul edilemezler.

ÇEVİRİ: ALİ BERKTAY

NOTLAR

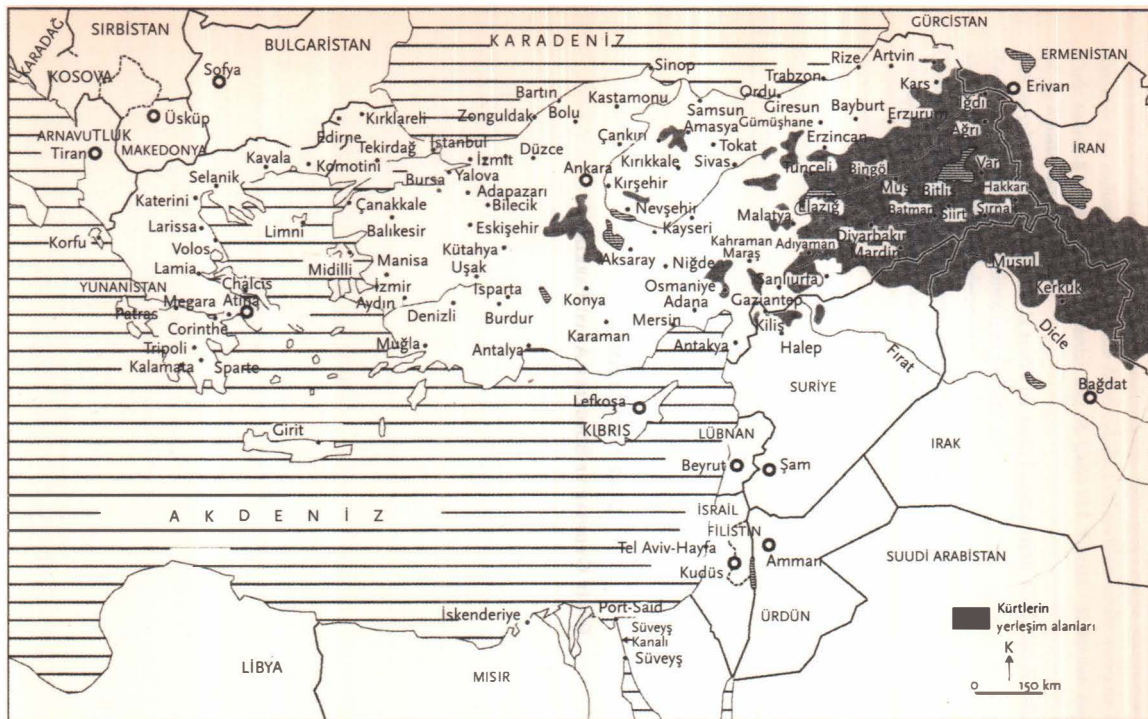
Bu noktada, sosyolojik olguya işaret eden “Alevilik”le, örgütlenmeyi, kitle seferberliğini ifade eden ve siyasal yapılanma olan “Alevicilik”i birbirinden ayırıyoruz.

Zamanla aşağılayıcı bir nitelik alan “Kızılbaş”ın yerine 19. yüzyılda “Alevi” terimi geçirilmiştir.

- 3 Bazı uzmanlara göre bu bağlanma, Kızılbaşları başka bir yola sokup Anadolu'da huzursuzluğu ya-
tıştırmak isteyen Osmanlı sarayının bilinçli bir planıydı.
- 4 Rivayete göre Hünkâr'ın yerleştiği İç Anadolu kasabası. Nevşehir il sınırları içindedir.
- 5 Bunların en önemlisi, "Eline, diline, beline sahip olmak"tır. Başka bir deyişle, çalmamak, yalan
söylememek ve zina yapmamaktır.
- 6 Hamit Bozarslan, "Araştırmancının Mitosları ya da Tarihsel ve Sosyal Bir Olgu Olarak Aleviliğin De-
ğerlendirilmesinin Zorunluluğu Üzerine", Engin, İsmail, Franz Erhard (der.), *Aleviler/Alewiten*,
Deutsches Orient-Institut, Hamburg, 2000, s. 23-38.
- 7 Bunlar Suriye'deki *Alaouite* topluluğun uzantısıdır ve diğer Alevi topluluklarıyla tarihsel bağları az-
dır. Bazı dinsel uygulamaları onları öteki Alevilerden ayırır.
- 8 Burada Tahtacılar (oduncu) ve Abdallar (müziyen, çengi, sünnetçi, sepetçi) gibi meslek topluluk-
larını da belirtelim. Yörüklerle birlikte, esas olarak Balıkesir, Aydın, Muğla, İzmir, Antalya, Alan-
ya, Mersin ve Manisa bölgelerinde yerleşmişlerdir. Cenaze törenleri ve bazı inançları öteki Alevi
topluluklarına göre farklılıklar gösterir.
- 9 "Kürtçe konuşan" terimi, anadili Kurmanci veya Zazaca olanları (bunlar çoğunlukla Tunceli bölge-
sindedir) işaret etmektedir. Zazaca (Zazaki, Kırmanc veya Dımlı de denir) Gorani'ye yakın yöre-
sel bir Farsçadır; statüsü (lehçe mi, yoksa ayrı bir dil mi?) ve yöresel Kürt dilleriyle ilişkileri tartış-
malıdır.
Hamit Bozarslan, "Le phénomène milicien: une composante de la violence politique dans la Tur-
quie des années 1970", *Turcica*, c. 31, 1999, s. 185-244.
- 10 1960'lı yılların sonuna doğru da, dernekler ve yayın organları çevresinde çapı daha sınırlı bir ha-
reket ortaya çıkmıştı. Bkz. Jean-François Bayart, "La question alevi dans la Turquie moderne", Oli-
vier Carré (der.) *L'Islam et l'Etat dans le monde d'aujourd'hui*, PUF, Paris, 1982, s. 109-120.
- 11 Bununla birlikte 1950'li yılların sonlarından itibaren Anadolu kentlerinde Alevi esnaf ve tüccarlar
görülmeye başlanmış, özellikle göçmen işçilerin geri dönüşü veya Avrupa'da yaşayan akrabaların
birikimlerini göndermeleri bağımsız tüccar ve esnafın iş kurmasına olanak tanıyınca, 1970'lerde
bu durum iyice belirginleşmişti.
- 12 İyi bir eğitim sonucunda erişilebilen bazı serbest meslekler (doktorluk, avukatlık, mühendislik) de
Aleviler için gözde toplumsal yükselme yolları olmuştu.
- 13 1940'lı yıllarda kamu sektöründe beliren istihdam olanakları Alevi burjuvazisinin, esnafının veya
tüccarlarının fazla bulunmadığı koşullarda ayrı bir önem kazandı.
- 14 Aleviler bugünkü İran'ın on iki imamcı Şiiiliğine çok yakın olan ve Caferi olarak da bilinen Azeri
topluluklardan farklıdır. Caferilere Türkiye'nin doğusunda (Kars, Iğdır ve Ağrı bölgeleri) ve göç
alan yerlerde (İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa ve Manisa) rastlanır. Bu topluluğun 1 ila 1,5 milyon
kişiden oluştuğu tahmin edilmektedir.
- 15 TBP 1969'da oyların % 2,8'ini toplamıştı. Sonradan bu orana bile ulaşamadı.
- 16 Harald Schüller, *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik Hemşehrilik Alevilik*, İletişim Yay., İstanbul,
1999.
- 17 2002'de CHP'den istifa eden ve önemli bir bölümü Alevi olan Deniz Baykal muhalifleri tarafın-
dan kuruldu.
- 18 M. Bağnaçık, "Duyun Bu Çılgınlı!", *Milliyet*, 2 Ekim 2002.

- 20 Seçim tarihi içindeki doruk noktasına muhtemelen 1991-1995 yasama döneminde erişilmiştir; bu dönemde 550 milletvekilinden 25'inin Alevi olduğu ileri sürülmektedir. 1999'da ise Millet Meclisi'nde sadece 8 Alevi milletvekili vardır. Bkz. R. Çakır ve İ. Yılmaz, "Siyasetten Kopuyorlar", *Milliyet*, 19 Ağustos 2001.
- PKK'ya yakın olan ve Almanya'da resmi bir statü kazanamayan Kürdistan Alevileri Federasyonu (Federasyona Elewiyen Kurdistanî ya da FEK) gibi.
- 22 Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu.
- 23 Commission européenne, *Rapport régulier 2004 de la Commission sur les progrès réalisés par la Turquie sur la voie de l'adhésion*, Brüksel, 6 Ekim 2004, s. 169.

DÖRDÜNCÜ AYRIM
ETNİK GRUPLAR VE BÖLGELER ARASI FARKLAR

Doğu Akdeniz'de Türkiye ve Kürt yerleşim alanları.

Cumhuriyetin bazı alanlarda ilerleme kaydettiğini teslim etmek gerekir. Örneğin, otoriter yollarla da olsa dinle ilişkisini sağlam bir temele oturtmuş, demokratikleşme, siyaset ve bir sonraki bölümde ele alacağımız ekonomik kalkınma konusunda görece başarılı olmuştur. İki alanda ise “başarı”dan söz etmek mümkün değildir: Etnik sorunun ele alınışı ile mekânsal ve sosyal farkların aşılması. Ulus-devletin yaslandığı jakoben model, ilk so-runu başlangıçta liberal bir bakışla yaklaşılmasını önlemiş ve bunun yarattığı tıkanma zaman içinde kemikleşmiştir. Günümüzde bu alanda değişme yönünde bazı işaretler görölse de, henüz kesin bir sonuç alınabilmiş değildir.

Alevi sorunu gibi “Kürt” sorunu da tarihsel olarak Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki ilişkilere gönderme yapmaktadır. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı padişahı, Şii İran’ın artan gücüne karşı koyabilmek için Sünni Kürtlerin desteğini alma yoluna gitti. İran yenildi ve Babiâli ile Kürtler arasında yapılan bir anlaşmayla Kürtlere idari özerklik tanındı. Karşılığında Kürt beyleri Babiâli’ye isyan etmeme, bölgelerinin sınırında değişiklik yapmama ve imparatorluğun düzenlediği seferlerde destek sağlama taahhüdünde bulundular. Bu durum 19. yüzyılın başına kadar sürdü. İmparatorluğu meydana getiren bütün etnik grupların peş peşe ulus bilincini kazanmaya başladıkları bu dönemde Kürt isyanları da başgösterdi. Ancak Kürtleri isyana sevk eden ulusal bağımsızlık arzusu değil, yerel ayrıcalıklarının merkezi iktidarın müdahalelerine karşı koruma isteğiydi.

İmparatorluk 19. yüzyılda güçten düşme emareleri gösterince “has-ta adamı” kurtarmak için ortaya atılan çarelerle ilgili olarak yöneticiler ile

entelektüeller arasında önemli görüş ayrılıkları çıktı. Bu çatışmayı esas olarak iki kavrama indirgemek mümkündür: Ulus ve din, başka bir deyişle, bayrak ve cami. Aslında imparatorluğun gerilemesi ve parçalanmasının kökeninde ulus-devlet düşüncesi vardı. Babıâli'nin birkaç yüzyıl süren hâkimiyetinin ardından önce Balkan vilayetleri koptu, onları bir süre sonra Arap vilayetleri izledi. Cumhuriyetin ilk on yılında başgösteren Kürt isyanları Kemalistlerin gözünde toprak bütünlüğünü tehdit eden ulusal bir hareketin çekirdeği olmanın ötesinde, Kürtlerin tarikatlerle olan yakın ilişkisi nedeniyle laikliği de tehdit ediyordu. 1925-1938 yılları arasında başgösteren Kürt isyanları coğrafi açıdan hayli mevzi kalsa da, çok sert biçimde bastırıldı.

Üniter Kemalist devlet çerçevesinde Hristiyan ve Yahudi toplulukları din, kültür ve eğitim altyapısından, bir ölçüde Osmanlı geleneğinin devamı sayılabilecek biçimde yararlanabiliyordu. Ancak, diğer kültürel azınlıkların, özellikle de Kürtlerin benzer olanaklardan yararlanması söz konusu değildi. Cumhuriyet modernleşmesinin en büyük paradoksu budur: Devletin en yüksek görevlerine gelebilen Kürtlere karşı ilkece bir ayrımcılık uygulanmıyordu; fakat Kürt olmak siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel açılardan sorun oluşturmaya devam etmekteydi. Bu sorunu etnik boyutu ön plana çıkaracak şekilde bir "azınlık" meselesi olarak ortaya koymak, söz konusu nüfusun kendi içinde taşıdığı heterojenlik göz önünde bulundurulduğunda ne kadar doğrudur? Öte yandan, jakoben bir modelden söz edildiğinde, bu topraklarda ya da başka yerde inkâr ve eritme politikalarının aşılması mümkün müdür?

Bölge güçleri tarafından manipüle edilen ve Türkiye'yi Irak bataklığına çekmeye çalışan bir örgütün intihar saldırılarına alet olduğu oranda Kürt sorunu –özellikle karşı çıktığı devletin baskıcı geçmişi ve nitelikleri bilindiğinde– gündeme Türkiye'nin demokratikleşmesi meselesini getirmekte ve bunun çözülebilmesi için yeni bir yurttaşlık biçiminin icat edilmesini gerektirmektedir.

Türkiye'de söylenegeldiği şekliyle "Doğu sorunu", metropollerin varoşları ya da çöküntü merkezlerinde çok geri bir ekonomik ve sosyal durumla örtüşmektedir. Bu bölgeler az gelişmişlik göstergelerinin üst üste bindiği ve demografik özellikleri bakımından başka bölgelerden ayrılan yer-

lerdir. Bunun yanı sıra iç göç, kentleşme ve zorunlu yer değiştirme hareketleri sonucu “sorun” ülkenin bütününe taşınmıştır. Bu anlamda sorunun “kutsallığını yitirdiği”, “sıradanlaştığı” söylenebilir mi?

Etnik sorunu karmaşıklaştıran başka faktörler de vardır. Kürtler kalabalık bir nüfus olmakla birlikte şu ya da bu gerekçeyle cumhuriyet ulus-devletinin üzerine bina edildiği kimlik tipinden uzaklaşanlar sadece onlar değildir; bu merkezi çekirdeğin dışında kalan başkaları da vardır. Her şeyden önce, bu etnik fark, ekonomik kalkınmanın yol açtığı eşitsizlikler başta olmak üzere bölgesel farklılıklarla örtüşmektedir. Hepsi bir potada eriyebilecek tabiat farklılıklarının, kendilerine özgü gelenekleri olan sosyal ve etnik grupların, tarihi ve anıtsal miraslarını koruyarak özgün bir karakter edinmiş şehirlerin varlığından kaynaklanan bu çeşitlilik, bir zenginlik midir? Yoksa, pek çoklarının korktuğu gibi eşitsizliklerin giderilememesi hatta ağırlaşması bazı bölgeleri ve grupları kalkınma sürecinin dışında bıraktığı için, hem kalkınma sürecini hem de ulusal birliği tehdit eden bir zaaf kaynağı mıdır?

Cumhuriyetin Anadolu’da yaşayan Türklerin etrafında oluşturulmasına rağmen, toplum etnik açıdan bir mozaik olmayı sürdürmekte, Osmanlı mirası yeni bir kimlik uyanışı sürecinden geçmektedir. Bu mirasın parçası olan üç büyük gayrimüslim topluluktan Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerden geriye kalanların sayıları çok azalmıştır ve onlar da esas olarak İstanbul’da yaşamaktadır. Bunun yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu’nun yayılma alanının tanıkları olan çok çeşitli gruplar arasında bir yanda Balkan göçmenleri, 1922’de Rumlarla mübadele edilerek Yunanistan’dan gelen Türkler, Boşnaklar, Pomaklar, diğer yanda Lazlar, Abazalar, Çerkezler gibi farklı Kafkas halkları ve nihayet, esas olarak 1939’da Türkiye’ye bağlanmadan önce bağımsızlığını ilan eden İskenderun sancağında yaşamakta olan Araplar sayılabilir.

Avrupalı muhafazakâr çevrelerde büyük bir endişe kaynağı olan Türkiye’nin hızlı nüfus artış eğilimi ise bir süredir makul bir çizgiye oturmuştur ve bundan böyle ekonomik kalkınma, kentleşme ve iç göç gibi büyük sosyal değişmelerle yakın ilişki içinde çözülecektir. Artık üzerinde kafa yorulması gereken acil sorun demografi değil, hâlâ son derece merkeziet-

çi bir iktidar anlayışına sahip olan devlet yapısından yerinden yönetime nasıl geçileceğidir. Bu hem sadece bir etnik sorun olmayan “Kürt sorunu”nun daha iyi yönetilebilmesi, hem de Avrupa kurumlarıyla uyum bağlamında kendi kendini yönetebilen bölgeler oluşturulması zorunluluğu açısından aciliyeti olan bir meseledir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

“KÜRT SORUNU”NU YENİDEN SORGULAMAK

Türkiye’de “Kürt sorunu” daha çok akademik çevrenin dışında, yurt dışında ya da “bilimsellikten” yoksun bir şekilde inşa edildi. Uzun yıllar etrafından dolanılan ve bastırılan bu “sorunun”, “akademik” dünyaya gecikmeli girişi, Kemal Kirişçi ile Gareth Winrow’un’ eserinin 1997’de Türkçeye çevrilmesiyle oldu. Artık bu sorunun ideolojilerden arındırılmasının ve “karikatürümsü” yaklaşımlardan kurtarılmasının zamanı gelmiş gibi görünüyor.

“Kürt sorununun” neredeyse zaman dışı bir gerçeklik olduğunu öne süren düşünce eleştiriye açıktır; zira konuya çoğu zaman fazlasıyla etnik bir bakışla yaklaşılmasına ve “Kürt nüfusun” yalıtılmasına sebep olmaktadır. Bu da Kürtlerin ayırt edici özelliklerini tartışma dışında bırakırken, “sorunun” kendine özgü bir tarzda ele alınmasına izin verir. Aslında, Kürt nüfusunu tutarlı bir “azınlığa” dönüştürebilecek böyle bir bireyselleştirme çabası bize mantıksız geliyor. Bu “nüfusu” ölçmek adına yapılan öneriler –bilimsellik kisvesi taşısalar da– Kürt nüfusunu abartan ya da olduğundan az gösteren uydurma modeller olmanın ötesine gitmemektedir. Kürtlere karşı Türkler gibi ayrımcı kategoriler oluşturmak ise, böyle indirgemeci ikilemlerin çok daha karmaşık olan kimlik dinamiklerinin çarpıtılmasına yol açmasından dolayı çok tehlikelidir. Kabul etmemiz gerekir ki, yadsınamayacak farklılıkları olan ve bunları koruyan Kürtler Türk vatandaşları olarak, Türkiye nüfusunun inkâr edilemez –1965’ten bu yana nüfus sayımları Kürtlerin sayısı hakkında hiçbir ipucu vermediğine göre anadil yeterli bir veri sayılmalıdır–, homojen olmayan bir parçasıdır. Öte yandan farklılaşma ya da tanınma isteğiyle siyasi entegrasyon arasında *a priori* bir çelişki olmadığı da kabul edilmelidir. Her türlü inkâr ve asimilasyon politikasına rağmen Türkiye’nin “Kürt gerçeği” hem bir hakikattir, hem de bireysel ve kolektif olarak inşa edilen siyasi ve sosyal bir kurgudur. Dışarıdan özel bir kimlik atfetmeye yönelik tutumlar bu sorunu ancak çıkmaza sürük-

leyebilir. Zira bireysel ya da kolektif “Kürt bilinci” –Kürtçe’ye rağmen– doğal bir veri değil, sosyal ve siyasi bir kimlik oluşturma sürecidir. Öyleyse bizim için önemli olan, Kürt kimliğini yalıtılabilecek bir gerçek biçiminde ele almaktan çok –ki bu saf, sabitleyici ya da militan bir tutum olurdu– Kürt kimliğinin dinamiklerine katkıda bulunan etkenleri ve karşılaştığı engelleri zaman ve mekân içinde incelemektir. Başka bir deyişle amacımız “genel” çağdaş Türkiye tarihinden kopmuş bir Kürt tarihi “üretmek” yerine –ki bu, etkileşim ve karışımların önemini gözden kaçırmak olur ve bizi fazlasıyla taraflı bir yaklaşıma sürükler– Kürtleri ayrılmaz parçası oldukları tarihe yeniden yerleştirmektir.

Bunu yaparken iki tehlikeden kaçınmamız gerekir: Bunlardan birincisi, inkârcı ya da Kürtleri tüm özgün niteliklerinden yoksun bırakan asimilasyoncu paradigma ise, ikincisi de karmaşık sosyal, siyasi, ekonomik ve mekânsal dinamiklerde kopukluk ve “yapay sınırlar” oluşmasına sebep olabilecek sosyal gerçekliği parçalara ayırma yaklaşımıdır.

TÜRK DEVLETİ VE “KÜRT SORUNU”: SANCILI BİR SİYASİ İFADELENDİRME

Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluş Dönemi: 1919-1923,
Kısa Süreli Bir Kutsal Evlilik Mi?

“Kürtlerin” Kurtuluş Savaşı’na ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna katılımını, geçmişe yönelik katı kimlik duvarları inşa etmekten kaçınarak kavramalıyız. Dönemin belirleyici siyasi yapısı, Anadolu ve Rumeli halkları kadar “Kürtleri” (ki burada, yalıtılamayacak bir öge olarak kabul edilirler) de içine alan dini cemaattir. Dolayısıyla dönemin siyasi söylemi öncelikle dini değer ve işaretlere gönderme yapar.

Düşmana karşı seferberlik, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri tarafından temsil edilen dini ve toprağa bağlı cemaatlerin direnişini ortaya koyar. Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise bir dönüm noktasıdır. Kanunun 3. maddesinde, “Türk devleti” ve “Türkiye” sözcükleri ilk kez telaffuz edilip siyaset terimleri arasında yerini aldı. Ama yine de yaratılan siyasi oluşumun etnikleşmesinden bahsetmek tarihin gelişimine aykırı –anakronik ya da çok erken– gibi görünmektedir. Yeni iktida-

rın Misak-ı Milli sınırları içindeki toprakları denetimine aldığı Kasım 1922’de saltanatın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırılması, hem genel durumu hem de oluşmakta olan siyasi topluluğun nasıl tanımlanacağı meselesini epeyce değiştirdi; zira Osmanlılık bağının temelindeki dini referans anlamını kaybetmeye başlamıştı.

Ocak 1918-Haziran 1918 arasında toplanan Barış Konferansı’nda yapılan tartışmalar, Kürtlerin farklılıklarını ilk kez dünya diplomatik sahnesinde ifade etmesine olanak sağladı. Yenilgiye uğramış Osmanlılar konferansta dağınık bir düzende temsil edilmekteydi. Osmanlı hükümetinin “resmi” delegasyonu ve Ermeni delegasyonunun yanı sıra Şerif Paşa yönetimindeki “ulusal Kürt delegasyonu” da Barış Konferansı’na kabul edilmişti. Hatta Kasım 1919’da Kürt delegasyonu Ermeni delegasyonu ile bir de anlaşma imzalandı. Buna karşılık, Osmanlı Meclisi’nde Dersim temsilcisi Lütfi Fikri Bey gibi bazı Kürt mebuslar “Kürt delegasyonunu” tanımadı. Bazı temsilciler yalnızca Osmanlı delegasyonu ile dayanışma içinde olduklarını ilan etmeye önem verdi. Her şeye rağmen, devletin siyasi olarak ifade edilen “Kürt farkıyla” karşılaşmasında bu konferansın bir başlangıç teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması’nda Kürtlerin, hakları korunacak bir “azınlık” olarak tanınmadığını görmekteyiz. Antlaşmanın üçüncü bölümünün 37-45. maddelerine göre sadece dini azınlıklar vardı. Kürtlerin yazgısı özel bir statüye de tabi olmamıştı. Antlaşmada tanımlandığı şekliyle Osmanlı’nın farklılığı yönetme politikasından miras kalan, azınlık kavramını yalnızca din esasına dayandırma anlayışı günümüze kadar geldi. Halbuki 38. madde şöyleydi: “Türk hükümeti Türkiye’de oturan herkesin soy, milliyet, dil, ırk ya da din ayrımını yapmaksızın, hayatlarını ve özgürlüklerini korumayı tam ve eksiksiz olarak sağlamayı yükümlenir.” Ancak sonradan, sanki tarafların tek kaygısı gayrimüslimlerle ilgiliymiş gibi, Türk olmayan diller ve “ırklar” ilkesi açıklanmamış ve tamamlanmamış olarak kaldığı için bu madde etkisini yitirdi.

1924 Anayasası’ndan 1960’lı Yılların “Uçurumuna”

Mart 1924 Anayasası Türk dilini zorunlu kılarak, din ve ırk ötesinde (88. madde) “Türk vatandaşlığını” ön plana çıkarır. Anayasanın 3. mad-

desi Türk dilini Cumhuriyet'in resmi dili ilan etmiştir. Ancak, resmi dil ile tek dil arasında fark vardır ve bu fark, siyasi ve idari uygulamalarla kapatılacaktır.

1920'lerin başlarında çıkan "Kürt işyanları" siyasi yapıyı Kürtlerin her türlü ifade biçimine kapadı ve on yıllar boyunca devam eden gizleme süreci bunu takip etti. Söz konusu döneme dair dolaylı ya da partizan tanıklıklar dışında kısıtlı kaynaklara sahibiz. Öte yandan, Kürtleri Türk ulusal tarihinden dışlayan, daha doğrusu kendini bilmeyen Türkler addederek içinde eriten ve Kürt dillerine ilgiyi yadsıyan bakış da 1930'larda inşa edildi. Daha önce, Türk milliyetçiliğinin kuramcısı Ziya Gökalp² bu konuda öncü eserlere imza atmıştı. Kürtlere yönelik bu resmi bakış, muhtelif alçaltıcı yorumlarıyla şaşırtıcı bir şekilde devam edecek ve uzun süre tüm ciddi siyasi tartışmaların, hatta bilimsel araştırmaların önünü tıkayacaktı.

1961 Anayasası'nda Kürtleri olduğu gibi kabul eden özel haklar tanınmasa ve resmi dille ilgili maddeler değişmeden kalsa da ifade özgürlüğü genişletildi. Bunun yanı sıra, ülkenin doğusuyla batısı arasındaki bariz eşitsizlikler merkezi iktidarı kaygılandıran bir konu haline geldi. Bundan dolayı 1960'lı yıllar, o günlerin tabiriyle "Doğu sorunu"nun konuşulmaya başladığı dönem olarak kabul edilir. İşyanlar "bastırıldıktan" sonra, sivil idare rejimine geri dönüşüne de doğudaki ortam biraz değişmiş, 1965'e gelindiğinde bu bölgeler nispeten daha ulaşılabilir bir hal almıştı.

1960'lar ayrıca bünyesinde Kürt kökenli pek çok militan barındıran Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP), yıllar süren bir sessizlikten sonra "Doğu sorunu"nun kamusal alanda su yüzüne çıkmasına katkıda bulunduğu yıllardı. TİP bu dönemde sorunu azgelişmişlik bağlamında değerlendiriyor, ülkenin doğusunu Türk burjuvazisi ve onun yabancı emperyalist müttefikleri tarafından sömürülen bir çeşit sömürge olarak tanımlıyordu. İlk olarak M. Erdost'un güneydoğu sınırındaki Şemdinli üzerine kaleme aldığı, 1966 ve 1968 yıllarında sol dergilerde yayımlanan yazıları bu Marksist yaklaşımın habercisiydi.

1960'ların sonları aynı zamanda Kürt şehirlerinde düzenlenen kitlesel toplantılarda kültürel ve ekonomik taleplerin devlete açıkça duyurulduğu yıllardı.³ Bunun devamında, 1968'de, Irak'ta o dönem aktif olan Kürt

hareketinin⁴ de etkisiyle cumhuriyet tarihinin ilk yasadışı olmayan Kürt dernekleri kuruldu: Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO). Ocakların ilk şubeleri İstanbul ve Ankara'da kurulmuş, bunları doğu illerinde kurulan şubeler izlemişti. Geçici yapılar olan bu "ocaklar" devletin kültürel ve ekonomik emperyalizmini telin ediyordu. İstanbul'da hem Türkçe hem Kürtçe yayımlanan dergilere, Doğu'da da *Dicle-Fırat* (1962-1963) ya da *Yeni Akış* (1966) gibi dergiler eşlik ediyordu. Bu ortamda, Mehmet Emin Bozarslan *Kürt Alfabeti*'ni (İstanbul, 1968), İsmail Beşikçi de dönemin Kemalist seçkinlerinin dergisi olan *Forum*'da (1967) bir Kürt aşiretini konu alan doktora çalışmasının varsayımlarını yayımladı. Yine de bu açılma kısıtlı şartlarda ve denetim altında gerçekleşiyordu.

İnkârın Dönüşü: 1971-1989

1960'lı yıllarda Türk solunun mücadelesi "Doğu sorunu"na yer verirken, 1970'lerden sonra çoğu yasadışı olmak üzere pek çok Kürt örgütü de özerkleşerek "sorunun" doğrudan siyasi terimlerle dile getirilmesine katkıda bulundu. Bunun yanı sıra, çoğunlukla aşiret bağlarından özgürleşmiş adaylar, genel ve yerel seçimler sırasında "bağımsız adaylık" yoluyla yasal siyasal alana dahil oldu.

Kürtlerin yasal siyasete dönüşü, 1974'te siyasi mahkûmların affının ardından görece rahatlayan ortamda da devam etti; sol görüşlü bazı Kürt politikacılar bu dönemde siyasete girebildi. 1977'de Diyarbakır belediye başkanı seçilen bağımsız aday Mehdi Zana bunun en güzel örneklerinden birini teşkil etti ve 1980 darbesine kadar da görevinde kaldı. 1978'de de bölgenin tarihinde ilk defa, Hilvan'da (Urfa) bir kadın⁵ belediye meclisine seçildi. Ancak 1970'lerin sonunda, 12 Eylül darbesinden önce Türkiye'nin Kürt bölgelerinde gerilim arttı. 1979 sonunda doğu illerinde yeniden sıkı yönetim ilan edildi. Eylül 1979'da Suriye'ye çekilen PKK yönetimi ise daha saldırgan bir çizgi benimseyerek Türkiye'ye sızmaya başladı. Yine de, 1984'e kadar PKK'nın hedefi, TSK ve devlet erkânından çok, Kürtler içindeki "işbirlikçi" ya da rakip örgütlerdi.

Askeri darbe Kürtlere karşı⁶ daha önce benzeri görülmemiş baskıcı bir düzenin ideolojik, kültürel, askeri, idari, siyasi ve yasal düzeyde olduğu

kadar emniyette ve hapishanelerde de etkili olmasına yol açtı. 19 Eylül 1980'de olağanüstü hal 2301 sayılı yasayla güçlendirildi. Doğu'da olduğu gibi ülkenin geri kalanında da yüz binlerce Kürt tutuklanıp hapsediliyordu. Kitlesel tutuklamalar 1970'lere kıyasla mahkûmların ortalama sosyal profilini dönüştürmede etkili oldu ve entelektüel simaların yerini daha mütevazı, eğitim düzeyi daha düşük mahkûmlar aldı; bu kişilerin hapishanelerdeki eğitimi ise PKK tarafından üstleniliyordu. Keyfilik, sorgulamalarda zor kullanımı ve işkence sıradan hale gelmiş, pek çok siyasi mahkûmun ölümüne neden olmuştu. Diyarbakır 5 no'lu Askeri Cezaevi'nde yaşanan açlık grevleri (1981, 1982 ve 1983) ve kendini yakma eylemleri (Mart ve Mayıs 1982) birçok mahkûmun ölümüyle sonuçlandı. Aynı şekilde, darbeci askarlere karşı yapılan Tunceli ayaklanmasının ardından yerel düzeyde sert bir baskı gündeme geldi. Ayaklanmaya katılan Orhan Aydın bölücülükten ölüm mahkûm ve cezası infaz edilen ilk Kürt olarak tarihe geçti.

Bunun yanı sıra, 24 Nisan 1983 tarihli 2820 sayılı Yasa aracılığıyla Kürtçenin kamusal alanda kullanımı resmen yasaklandı ve bölgede dine dayandırılan asimilasyoncu propagandalar yapılmaya başlandı. Türkleri İslamın sözcüsü yapan ve Kürtleri kesin olarak ulusal tarihin dışında bırakan "Türk-İslam sentezi" ideolojisi bu dönemde yüceltilti. Kürtleri geri kalmış ve yanlış yola sapmış, acilen Türkleştirilmesi gereken "dağ Türkleri" olarak tanıtan literatür yeniden ivme kazanıyordu.

Askeri darbeyi izleyen yıllarda devletin "Kürt gerçeğine" yönelik ısrarlı inkâr doruk noktasına ulaşmıştı. Oysa inkârın kalıcı olup olmayacağı belli değildi; çünkü bu zorlu dönemin sonları 1983'te ANAP'ı kuran Turgut Özal'ın başbakanlığına denk düşecekti. Kendisi de doğu kökenli olup etnik kökenine dair sayısız spekülasyon yapılan Özal' başbakanlığı ve 1989'da başlayan cumhurbaşkanlığı döneminde "Doğu sorunu"nun ekonomik kalkınmayla çözülmesinden yana tavır aldı ve bu doğrultuda Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) sıkı savunucularından biri oldu. Dağa çıkan genç Kürtleri "doğru yola sokmak" amacıyla 1985'de çıkarılan "Pişmanlık Yasası"nı başlatan da oydu. 1988'de yaşanan Halepçe katliamından sonra Irak Kürtlerinin Türkiye'ye yönelen ilk kitlesel göçü Özal'ın değişimini hızlandırdı. Üç haftadan kısa bir sürede, çok kötü şartlar altında yaşayan

70.000'den fazla Kürt, zor pazarlıklar sonucunda Türkiye tarafından kabul edilerek mülteci kamplarına yerleştirildi. O tarihten itibaren, "Kürt gerçeği"ni her nerede ortaya çıkarsa çıksın inkâr etmek zorlaştı.

1989'dan Günümüze: Tanınmadan Sıradanlaşmaya

1980'lerin sonundan itibaren ülke dinamiklerinin ve Avrupa Birliği talepleri, Irak Savaşı gibi harici unsurların etkisiyle Türk hükümetleri, her ne kadar içeriği tam anlamıyla belirtilmese de "Kürt gerçeği"ni kabul etmeye başladı. Önemli toplumsal dönüşümlerin sonucu olan bu değişme, aynı zamanda "Anadolu mozaiki" imajıyla dile getirilen ve Türk toplumunu her yandan saran kimlik uyanışının bir yansımasıydı.

Rakibi Turgut Özal'ın yürüttüğü açılımın devamında ilk resmi adımı atan Süleyman Demirel, Nisan 1991'de birkaç bin siyasi mahkûmun serbest bırakılması,⁸ Kürtçe konuşma ve yayın yapma yasağının kaldırılması gibi uygulamalara imza attı.⁹ Ekim 1991'deki milletvekili seçimlerinin ardından koalisyon hükümetini kuracak başbakan ilan edildiği dönemde Diyarbakır'da verdiği bir demeçte de, o zamana kadar savunulan resmi görüşler için özür dilemese de Türk devleti adına "Kürt gerçeği"ni resmen tanıdığını ifade etti. Siyasetçilerin Diyarbakır ve Ankara'da farklı demeçler verme eğilimi taşımasına ve Demirel'in zaferinin kısmen çok sayıda Kürt vekil barındıran Sosyal Demokrat Halkçı Parti'ye (SDHP) bağlı olmasına¹⁰ rağmen bu tanıma, konjonktürel ve yetersiz görülse de, inkâr söylemine darbe indirmesi bakımından sembolik bir öneme sahiptir.

1990'lardaki açılma eğilimi Kürt kültürünün özellikle ülkenin batısında daha önce hiç görülmemiş biçimlerde yenilenmesini sağladı. Bu gelişme Türkiye'de ifade özgürlüğü ve gayri resmi ifade biçimlerinin ülke çapında tüm toplulukları –"azınlıklardan" söz etme gereği duyulmadan– etkilediği bir döneme rastlıyordu. Yasal engellerin kalkmasıyla, temel amacı Kürt kültürünü ya da kültürlerini iletmeğe dayalı çok sayıda dernek, vakıf, dergi ve şirket gün yüzüne çıktı. Örneğin 1991'de İstanbul'da kurulan Mezopotamya Kültür Merkezi (Türkçede MKM, Kürtçede NÇM), 2005 yılına gelindiğinde tüm ülkede birçok temsilciliğe ulaşmıştı. Bu kuruluşun amacı öncelikle, kökenlerinden kopmuş Kürt gençlerine kendi kültürleri-

nin farklı yönlerini, tiyatro, dans, fotoğraf ve sinema gibi faaliyetlerle, folklorculuğa düşmeden ele alıp tanıtmaktı. Aynı şekilde, 1990'larda Kürt dillerinde uzmanlaşmış onlarca yayınevi başta İstanbul olmak üzere İzmir'den Diyarbakır'a kadar yayıldı.

2001'in sonu 2002'in başında, ilköğretimden üniversiteye kadar müfredatta Kürtçeye seçmeli ders olarak yer verilmesi için yurt ölçeğinde geniş bir kampanya yürütüldü; ancak öğrencilerden velilere kadar yüz binlerce kişiden destek alan bu çaba, somut hiçbir sonuç vermedi. Üniversitelerde binlerce kişinin tutuklanması ve geçici bir süre uzaklaştırılmasıyla sonuçlanmasına rağmen," bu kampanya Türkiye'de Kürtlerin büyük bir bölümünün kültürel haklarını savunmadaki kararlılığını gösteriyordu. Kürt dilleri inkâr düzeni tarafından on yıllardır hapsedildikleri gettoda nihayet çıkmıştı: Örneğin belediyenin girişimiyle, Mustafa Kemal'in sözleri 2003 yılının Eylül ayından itibaren Diyarbakır'daki kamusal alanlarda, hem Türkçe hem de Kurmanci Kürtçesiyle sergilenmektedir.

Bu bağlamda Türkiye siyasi tarihinin ilk yasal "Kürt yanlısı" partisi olan –tabii 1982 Anayasası gereğince bu "yönelimin" parti adında açıkça yer alması mümkün değildir– Halkın Emekçi Partisi (HEP) Haziiran 1990'da kuruldu. Bu tarihe kadar, siyaset alanında Kürtler ya bağımsız milletvekili ve belediye başkanı sıfatıyla var olur ya da Kürt kökenlerini kabullenen vekillerin alt grup oluşturduğu partilerde yer alırdı. Seçim sonuçlarının gösterdiği gibi, Kürtler kendilerini açıkça "Kürt yanlısı" partilerle özdeşleştirmekten uzak olsa da, HEP'in ve sonradan yerini alan partilerin kuruluşu² olayların akışını değiştirdi. Bu partilerin varlığına rağmen, Türkiye'de yerel seçimler dışında net bir "Kürt oyu"ndan söz etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, HADEP 1995'te bir anlamda Türkiye'deki Kürt bölgelerinin kalbini oluşturan on bir ilde, yani Ağrı, Diyarbakır, Hakkâri, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Van, Batman, Şırnak ve Iğdır'da birinci parti olacak ve halefi DEHAP da 1999 milletvekili seçimlerinde aynı başarıyı elde edecekti. 1990'ların başına göre nispeten kabul edilmiş durumda olsalar da "Kürt yanlısı" partilere yönelik şüphe devam etmekteydi. Belki de aynı "çizgide" rakip partilerin ortaya çıkışı bir olgunluk işaretiydi.

Görünüşe göre büyük bir kısmı Avrupa gündemiyle biçimlenen 2004'teki rahatlatma süreci aslında 1990'larda yaşanan canlanmanın bir uzantısıydı. 2004'te bir yandan Van, Batman ve Urfa'da Kürtçe dersi veren bazı özel kurslar açılırken, diğer yandan "Kültürel Zenginliklerimiz"³ adlı yeni bir program çerçevesinde Haziran 2004'ten itibaren TRT 1 ve TRT 3 televizyon ve radyolarında Kürt dillerinde (Kurmanci ve Zazaca) aylık yayınlara⁴ başlandı. Ancak Kürt izleyicilerin bu girişimleri çekingen bulması su götürmez bir gerçektir; dolayısıyla Mart 2004'ten başlayarak⁵ yurtdışından tamamıyla Kürtçe yayın yapan ROJ-TV ve çok sayıda Kuzey Irak kanalı (KDP ve KYB'nin de kendi kanalları mevcuttur) diğerlerine tercih edilmektedir. Açılan özel Kürtçe kurs sayısı çok sınırlı olduğu gibi, kurs açmak için aranan şartların caydırıcı olduğu da ileri sürülmektedir.

Dar anlamda siyasi alanda ise 1994'ten beri hapiste yatan DEP'nin eski dört milletvekilinin Anayasa Mahkemesi'nin 9 Haziran 2004'te aldığı kararla serbest bırakılması, doğrudan Avrupa gündemine bağlı önemli bir tavizdi. Bu gelişme, devlet erkânı tarafından oybirliğiyle kabul edilmemiş olsa da ortamı yumuşattı ve Kürtlerin Türkiye siyasetine daha iyi entegre olmasını sağladı.

Sonuç olarak Türk devleti, cumhuriyet tarihi boyunca "Kürt gerçeğine" karşı hep aynı tavrı sergilememiş, 1920'lerden itibaren sabitleşen resmi söyleme rağmen, farklı bölge ve yerel birimlerde, idari yapılarda ve kurumlarda aynı şekilde hareket etmemiştir. Öte yandan "Kürt gerçeği"nin nasıl yönetildiği daha geniş ölçekte Türkiye Cumhuriyeti'nin aldığı biçimi, yani "demokrasi meselesi"ni sorgulamaktadır.

"SORUN"UN TOPRAKLA İLGİLİ VE ASKERİ AÇIDAN DİLE GETİRİLMESİNDE KARŞILAŞILAN BAŞARISIZLIK

Halen çoğunlukla Kürtlerin oturduğu topraklar, Urfa'nın güneyindeki ovalar dışında, ortalama rakımı yüksek, depreme açık,⁶ engebeli⁷ bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Bu engellerin yerel ekonomiyi zorlaması, Kürt toplumsal belleğinde dağın⁸ tuttuğu saplantılı yer ve bölgenin gerilla üretmeye yatkınlığı bu coğrafyayla bağlantılıdır.

Kürdistan –yani Kürt dillerinin oldukça benzediği Farsçada "Kürtlerin ülkesi"– kolayca tanımlanacak bir toprak bütünlüğüne sahip değil

dir.¹⁹ Bu hayali “ülke” çeşitli bakış açılarına, öne sürülen kriterlere ve dönemlere göre farklı şekillerde tanımlanmıştır ve tanımlanmaktadır. Bazı girişimler bilimsellik kisvesi altında yapılyorsa da, sözü edilen toprakların sınırlarını belirlemeye çalışmak ne basit ne de nötr bir eylemdir. Aynı durum bazen coğrafi hatta siyasi bir gerçek gibi sunulan “Türk Kürdistan”ı için de söz konusudur. Bölgenin doğu ve güneydeki sınırları Türkiye’nin sınırlarıdır; İran’la 20. yüzyılın başında yapılan uluslararası bir anlaşmayla onaylansa da, geçmişe eskiye gider ve o dönemde Fransız himayesi altındaki Suriye’yle 1921’de, İngiliz himayesindeki Irak’la da Haziran 1926’da belirlenmiştir. Buna karşılık demografi, etnoloji, hidrografi, topografya ve dilbilime başvurmak bölgenin kuzey ve batı sınırlarını çizmeye yetmez. Bu noktadan itibaren her türlü sınırlama keyfidir ve iyi ya da kötü niyetli bir inanç meselesidir. Kürt milliyetçilerinin “büyük Kürdistan haritası” (1946) Akdeniz’de İskenderun Körfezi’ne kadar uzanan bir bölgeyi içine alırken, Sevr Antlaşması’nda çok dar bir alana indirgenmiş olan Kürdistan güneyde Suriye ve Irak, kuzeyde Ermenistan sınırlarına (Gümüşhane’den Van’a) ve batıda Fırat’a uzanan bölgeyi kapsıyordu.

Değişken ve Belli Belirsiz Adlandırmalar

Cumhuriyet’in başlangıcından bu yana “Kürt bölgeleri”ni adlandırma biçimleri sürekli değişti ve tartışmaları kimi zaman içinden çıkılmaz hale getirdi. Her adlandırma biçimi bir tarihe sahiptir ve ikincil anlamları barındırır. Örneğin “Kürdistan” terimi ortaçağda Arap coğrafyacılar, Osmanlı idaresi ve 19. yüzyılda Batılı kâşifler tarafından kullanılıyordu. Cumhuriyet’in başında hâlâ kullanılan ve İsmet İnönü’nün “Kürt Raporu”nda da birçok kez yer verilen bu terim, Türk idarecilere göre bölücü bir anlam taşıdığı için 1960’lardan itibaren tabu haline geldi. Bu tarihten itibaren terimin önceki kullanım biçimleri tamamen unutulmuş gibidir. 1980-1990 yılları arasında, tırnak içinde bile olsa “Kürdistan” kelimesinin Türkiye’de kullanılması, kullanan kişinin kovuşturmaya tabi tutulmasını mümkün kılan siyasi bir eylem olarak kabul edilmiştir.

Bu bağlamda, coğrafi bir terim olan “Doğu”, yasal söylemlerde “Kürdistan” yerine kullanılır oldu. Cumhuriyetin ilk yıllarında kullanılan

son Osmanlı tabiriyle, “Vilayet-i Şarkiye”ye denk gelen “Doğu”, sıklıkla baş vurulan siyaseten uygun “güzel sözler” arasına yerleşerek, 1960’larda yaygınlaştı. “Güneydoğu” ifadesine gelince, çoğunlukla Kürtçe konuşulan illerin sadece bir bölümünü içine aldığı ve Kürtçe konuşanların oranının pek yüksek olmadığı illeri de kapsadığı için coğrafi açıdan aldatıcı bir ifade olsa da sık sık kullanılmaktadır. “Güneydoğu” ifadesi, GAP yönetiminin yetki bölgesini kapsayan istatistikî alan ile milyonlarca Kürdün dışında kaldığı Kürt toprakları arasında anlam kargaşasına neden olmaktadır. Bu sözcüklerin yerine, yasal partilerin siyasal dağarcığında “bölge”, daha militan olanlarda ise “Mezopotamya” terimlerine rastlanır.

Bölgenin yer adlarına bakıldığında, 1927’den bu yana kaydedilen şaşırtıcı değişikliklerin özel anlamları ve ağır sonuçları olduğu görülmektedir. “Bölge”nin 1920’li yıllardaki bir haritasını günümüz haritalarından biriyle karşılaştırdığımızda nerede olduğumuzu bulmak bile imkânsızlaşır. Yöresel belleği kökünden sökme pahasına, yer adlarından kalan tüm miras yok edilmiştir. Bir bilanço çıkaracak olursak pek çok ilçede köy adlarının neredeyse tümünün cumhuriyetin ilk yıllarından sonra değiştirildiğini görürüz. Kürt, Ermeni veya Süryani, hatta Arap adları yerine Türk isimleri dayatılırken farklı yollar izlenmiştir. Bazen Kürtçe isim kelimesi kelimesine tercüme edilmiş, bazen “Türkçeleştirmek” için sadece imlâsı değiştirilmiş ya da kelimenin seslerine uygun, kimi zaman keyfi ve çoğu zaman da kelimeyi özgünlüğünden koparan bir dengi bulunmuştur. Mekânın Türkçe bir ada sahip olduğu durumlarda da, eğer topluluğun bir kısmı konuşma dilinde Kürtçe veya diğer dillerdeki adı yerine bu adı kullanıyorsa, Türkçe adı korunmuştur.

80 Yıl Süren Şiddet: Çok Kanlı Bir Tarih

Cumhuriyet tarihine Kürt bölgelerinde, hatta Kürtlerin göç ettiği bölgelerde farklı düzeylerde uygulanan ve neredeyse aralıksız süren şiddet damgasını vurdu. Olayın bu boyutu hakkındaki belgelere sadece birkaç yıl önce ulaşmaya başladık ve sonuçlarını henüz tam olarak bilemiyoruz. Nâdire Mater’in, askerliğini “Doğu” da tamamlamış askerlerle yaptığı görüşmelerden oluşan kitabının³⁰ 1998’de yayımlanması, Türk kamuoyunun bu

“gizli savaş” gerçeği hakkında bilinçlenmesini sağladı. Gelin, farklı dönemleri birbirinden ayırıp inceleyelim.

1919-1920’den itibaren, ülkenin doğusunda gerçekleşen münferit ayaklanmalarla, Kürt korkusu başladı ve Kürtlerin Kemalist devlet tarafından “iç düşman” olarak algılanmasının temelleri atıldı.²¹ Burada 1930’ların sonuna kadar çıkan isyanların hepsini saymak anlamlı değildir.²² Bu isyanlardan ikisinin diğerlerinden çok daha uzun sürdüğünü ve hem yayıldığı toprak bakımından hem de sayısal açıdan çok daha önemli olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu isyanlar 1925’te çıkan ve bastırılması dört aydan fazla süren Şeyh Sait isyanı ve 1937’de çıkıp beş aydan uzun sürede bastırılan Dersim/Tunceli ayaklanmasının ilk dönemidir.²³ Bu yıllarda özellikle üç bölge bu hareketlerden etkilendi: Dersim, Hakkâri ve Ağrı. Silahlı isyancıların sayısı hiçbir zaman beş bini aşmamış gibi görünüyor. Kurbanların sayısına gelince, tahmin yürütmek şimdilik (bir gün mümkün olur mu acaba?) imkansızdır. Bazı yazarlar 1920 ile 1939 arasında toplam ölü sayısının Kurtuluş Savaşı’ndaki rakamı bir hayli aştığını söylemekte, sadece Şeyh Sait isyanı için, ölü sayısının –misilleme saldırılar ve devamında yapılan infazlar dahil olmak üzere– on beş bine vardığı öne sürülmektedir.

Bu isyanların sosyolojik açıdan analizi aşirete, hatta “eşkıyalığa” dayanan okumalar, dini okumalar ve kimliğe değinen daha siyasi okumalar arasında gidip gelmektedir. Kesin olan bir şey varsa, isyanların daima aşiret reisleri ya da dini –ya da ikisi örtüşen– liderler tarafından yönetilmesi ve devlet tarafından desteklenen aşiretler arasındaki düşmanlığın isyanların genişlemesine engel olmasıdır. Öte yandan, resmi tarih bu dönemde ortaya çıkan isyanların tetiklenmesinde yabancıların, özellikle de İngilizlerin etkisi olduğu konusunda ısrar etmektedir. Bazı isyanlar için elimizde inkâr edilemeyecek kanıtlar bulunsa da, bu etkilerin somut rolünü tam olarak kestirmek zordur. Ayrıca, bulundukları bölge itibarıyla (Ağrı, Hakkâri) İran ve Irak Kürtlerinden aldıkları aktif destek ve lojistik yardımlardan dolayı birçok isyan ulusötesi olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle, bazı gözlemcilerin bu isyanları yerel ve parçalı bir boyutta değerlendirmesi tartışılır; çünkü birçok ayaklanma, aşiretler arası bölünmenin ve uluslararası sınırların ötesine geçen bir Kürt “bilinci”yle beslenmiştir. Son olarak, siyasi açı-

dan, Cahit Tanyol bu dönemdeki isyanları siyasi alanın tek parti tarafından kapatılması sonucunda bu alandan dışlanan (dini) muhalefetin kendini ancak şiddet yoluyla ifade edebilmesiyle açıklamıştır.

Son Tunceli/Dersim ayaklanmasının güçlükle bastırılmasının ardından, ülkenin doğusunda katı bir askeri denetim kuruldu. Bundan böyle “bölge”, 1990’ların sonlarına kadar çeşitli biçimler alan ve farklı isimlerle adlandırılan genel bir olağanüstü hal durumuna girecekti. Bu tarihten itibaren, bölgenin yönetimi neredeyse tamamen askerler tarafından sağlandı. Bu da bölgenin tarihiyle ilgili bilgi ve kaynak kıtlığını açıklamaktadır.

1960 darbesi durumun sertleşmesine yol açtı. İktidarın Kuzey Irak’ta Mustafa Barzani yönetiminde çıkan isyanın ülkeye bulaşmasından çekinmesi sonucu, pek çok Kürt aşiret reisi infaz edildi. Aynı şekilde, Kürt bölgelerinde sıkıyönetimin resmen ilan edilmesinin ardından Mart 1971 darbesini izleyen gösteriler şiddetle bastırıldı. Askeri mahkemeler tarafından üstünlük verilecek tutuklama ve yargı kararları o dönemde gündelik hayatın bir parçası haline geldi.

1970’lerin sonuna doğru ve 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte Kürt bölgeleri yeni bir silahlı şiddet ve güvensizlik dönemine girdi. Darbe ertesinde “bölge” korkunç günler geçirdi; tutuklama, hapis, işkence ve ortadan kaybolma olayları arttı. 19 Eylül 1980’de çıkan yasayla ciddi anlamda güçlendirilen sıkıyönetim, 1987’de yerini 2002’ye kadar her dört ayda bir meclis tarafından uzatılacak olan Olağanüstü Hale (OHAL) bıraktı. PKK’nın²⁴ ve Türk devletinin resmi tarihine göre, silahlı çatışmalar Ağustos 1984’te başlasa da, Türk askerine, özellikle de Türk hükümeti için çalışmakla suçlanan aşiret reislerine ya da bölge milletvekillerine karşı yapılan eylemler 1970’lerin sonuna, PKK’nın Kasım 1978’teki “resmi” kuruluşundan önceye götürülebilir.

Bu şiddet olaylarının başlıca aktörleri bir yanda PKK’nın silahlı kanadı (ki, süreç içerisinde isim değiştirmiştir) diğer yanda da İçişleri Bakanlığı’na bağlı güvenlik güçleri ve “köy korucuları”yla birlikte hareket eden Türk ordusuydu. Devlet tarafından görevlendirilip silahlandırılan “geçici köy korucuları” (GKK) 1987’de oluşturuldu. Çoğu zaman kirli işler üstlenen, bölgesel ekonomiye büyük rant sağlayan, yerel ölçekte örgütlenmiş bir çeşit milis gücü halindeki korucuların sayısı 2004’te elli bini aşmaktaydı.

Korucuların mekâna dağılımı çatışmanın gerçek genişliği hakkında fikir verir. PKK'yla kimi zaman işbirliği yapan, kimi zaman açıkça rekabete giren Kürt ya da aşırı solcu Türk gruplar tarafından yönetilen gerillalar olduysa da, Kürt bölgesinin kıyısındaki bazı yerler dışında hiçbir zaman ne PKK kadar önem kazandılar ne de onun kadar yankı uyandırdılar.

Resmi bilançoya göre 1984'ten itibaren bu gerçek savaşta verilen kayıp sayısının siviller dahil otuz beş bini geçtiği tahmin edilmektedir. Bu, bıkmadan usanmadan tekrarlanan ürkütücü bir rakamdır. Şiddet olaylarının karanlık yılları, çatışmaların yoğunlaştığı 1989-1995 arasına denk düşer. Bu yıllarda üç yüz binden fazla askerin (Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yarısından fazlası) bölgeye yığıldığı düşünülmektedir.²⁵

Silahlı çatışmaların şiddetine uzatılmış gözaltı süreleri, işkence, tecavüz ve kayıplar eklendi; yüzlerce gazeteci, yazar, siyasi örgüt ve dernek militanı ya da sıradan Kürt davası sempatzamı faili meçhul cinayetlerin kurbanı oldu. 1992 bu açıdan en korkunç yıldır.

Türk devletinin bu cinayet ve kaçırılma olaylarına karışıp karışmadığı tartışılmaktadır. Öyle görünüyor ki, bu tür kirli işler ordudan ziyade polis teşkilatının²⁶ suç ortaklığıyla ya Hizbullah'a²⁷ ya da aşırı sağ gruplara bağlı "ölüm mangaları"na verilmişti. Kasım 1996'da gerçekleşen Susurluk kazası²⁸ ve son yıllardaki davalar güvenlik güçlerinin silah kaçakçılığı ve işkence olaylarına karıştığını ortaya çıkardı.²⁹ 2000-2001'de Hizbullah'ın bir kısmının dağılması, işlenen bazı cinayetlerin aydınlanmasını sağladı. HEP Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın'ın Temmuz 1991'de öldürülmesi bunlardan biriydi. JİTEM³⁰ ve bölgedeki Emniyet Müdürlüğü'ne bağlı bazı güvenlik güçlerinin bu Kürt kökenli siyasi kişiliğin ortadan kaybolmasına karıştığı görüldü; nitekim Susurluk kazasından sonra açılan davada, sözü edilen cinayetin eski bir JİTEM mensubu olan Cem Ersever tarafından düzenlenmiş olduğu ortaya çıktı.

Son olarak, şiddetin "Kürt" bölgesiyle sınırlı kalmadığı, tüm ülkeye yönelen Kürt göçüyle birlikte bu bölgenin sınırları dışına çıktığı söylenmelidir. PKK'ya ya da türevlerine bağlı gerillaların dağlık bölgeler dışında hiçbir zaman gerçek bir askeri stratejisi olmasa da –çoğu zaman söylenenin aksine– sonuçta tüm ülke bu savaştan etkilendi. En şiddetli çatışmaların ol-

duğu dönemde (1990-1995), askerlerin cenazeleri köylerine veya şehirlerine ulaştıkça, Kürtlere karşı yapılan gösteriler yerel “cemaatler” arasında gerilim yarattı ve nüfusun rakip cephelerde yapay bir şekilde kutuplaşmasına sebep olarak doğudaki çatışmayı yeniden üretti. Genellikle aşırı sağ parti ve örgütler, özellikle de MHP tarafından yönlendirilen bu gösteriler zaman zaman linçe ve Kürt olarak mimlenen kişilere yönelik saldırılara dönüştü, bu kişilere ait dükkânlar tahrip edildi.

Münferit çatışmalar 2005’e kadar sürse de, 1999 sonrasında yaşananlar –PKK denetimi altındaki Kürt gruplar Türkiye topraklarından 2 Ağustos 1999’da çekildi–1990’ların başındakilerle karşılaştırılmaz.³¹ 2002’de KADEK’e, 2003’te Kongra-Gel’e dönüşen, 2005’te tekrar PKK olan örgüt, Şubat 1999’da tarihi liderinin tutuklanmasıyla kriz dönemine girdi; hatta silahlı saldırıların durmasını savunanlarla, silahlı mücadele taraftarları arasında bölünme yaşandı. Örneğin, Abdullah Öcalan’ın kardeşiyle birlikte gerillanın birçok eski lideri 2004 baharında çatışmayı bırakarak Kuzey Irak’a sığındı. Aslında Öcalan’ın tutuklanmasından itibaren PKK’nın arazideki operasyonların akışını kontrol edemediği ve etkisini kaybettiği görülmektedir.

2005 baharında üç yerleşik çatışma merkezi ortaya çıktı: Irak sınırında Hakkâri, Bingöl (ki burada, 1999’dan itibaren Öcalan’ın “barış yanlısı” çizgisini reddeden silahlı grupların özerkleştiğinden söz ediliyor) ve Tunceli. Abdullah Öcalan köşeye sıkıştırıldığı Eylül 1998’de ateşkes ilan etti. Ancak 1 Haziran 2004’te tek taraflı ateşkese son verildiğinin ilan edilmesi, PKK’nın silahlı kanadındaki çok sayıda fraksiyondan yalnız birinin isteği gibi görünüyordu.

Doğu’daki Olağanüstü Hal (OHAL) 2002 sonunda kaldırıldı. Tümyle normale dönülmesiye de bu tarihten itibaren bölgede ulaşımın daha kolay yapıldığını söyleyebiliriz. Ancak, şiddet yıllarının sonuçları farklı düzeylerde halen hissedilmektedir. Saydam bir sivil yönetim ve ekonomiye geçiş henüz sağlanabilmiş değildir. Bölgenin mayınlardan temizlenmesi (ki, her hafta masum insanlar mayınlar yüzünden hayatını kaybetmekte) kadar, yerleşim alanlarının, yargının, zihniyetin ve bölgenin genel manzarasının askerden arındırılması için uzun yıllar gereklidir.

Toprak Taleplerinin Sonu ve Uluslararası Boyutun Sürekliliği

Barış Konferansı ve Sevr Antlaşması'nın yarattığı belirsizlik sürecinden sonra, PKK'nın silahlı mücadelesinin yoğunlaşmasıyla birlikte Kürtlerin toprak talebi fikri 1980'lerde yeniden gündeme geldi. Ancak, 1980'lerin sonundan itibaren PKK lideri söylemini değiştirdi; bağımsız bir Kürdistan kurma gereği üstünde gittikçe daha az duruyordu. 1986-2000 arasında PKK'nın silahlı kanadı olan ARGK'nin ciddi bir askeri yenilgiye uğradığı 1995 yılından itibaren bu söylem gayet açıktı. Nitekim 1995 Ergil Raporu, görüşülen Kürtlerin büyük bir çoğunluğunun, hatta en tanınmış militanların Türk Kürdistan'ının bağımsızlığını arzu etmediğini ve bunun sürebileceğine inanmadıklarını açıkça gösterdi. Bağımsızlık ufkı, şiddetle arzulan bir kültürel ve siyasi hakların bir metaforu haline dönüşmüş gibi görünmektedir. Umulan siyasi değişme bundan böyle, reformdan geçmesi beklenen mevcut devletin çerçevesi içinde gerçekleşecektir.

Kongra-Gel bağımsızlık çizgisinden vazgeçmiş olsa da, 1998-1999'dan beri var olduğu düşünülen ve 2003'ten itibaren su yüzüne çıkan bölünmeler PKK'nın bazı eski militanlarının bu amaca bağlı kaldığını gösterdi; ancak bu kişilerin sayısı azdı. Buna karşılık, Kürtlerin bağımsızlık söylemi sonuç olarak hiçbir zaman egemen hale gelmezken, Türkiye'deki Kürt çoğunluğun istekleriyle uyuşmayan "bölünme karşıtı" söylem 1980 ve 1990'ların değişmez olgusuydu. Bugün de bazı devlet ve ordu mensupları için –iyi ki pek çoğu “gerçekçi” değişimin farkındadır– her Kürt potansiyel bir bölücüdür. Başka bir deyişle şüphecilik çok köklüdür.

Sonuç olarak, Irak'ta yaşanan son olaylarla 1991'den beri fiilen var olan Kuzey Irak Kürt Yönetimi'nin güçlenmesi nedeniyle “Kürt sorunu”nun uluslararası boyutunu yeniden değerlendirmek gerekir. Şimdiki uluslararası sınırların yeni ve keyfi olmasına rağmen, Iraklı Kürtler bu sınırları sorgulamaktan sakınmaktadır. PKK geri çekildikten sonra, güneydoğuda Kuzey Irak'taki Kürt partilere olan ilgi artmış olsa da, “Büyük Kürdistan” artık bir ütopyaya dönüşmüştür. Bu durum gene de, ne PKK militanlarının İran ya da Suriye kökenli olmasına, ne de PKK'nın silahlı kanadının Suriye'den çekildiği 1998'den beri Kuzey Irak ve İran'daki üslerini korumasına engel olmaktadır.

Doğu'nun Az Gelişmişliği Değişmez Bir Gerçeklik Midir?

Mardin yöresinde küçük bir köye tayin edilen genç bir öğretmenin günlüğünün Şubat 2004'te yayınlanması,³² Türk kamuoyunun bir bölümüne ülkenin doğusundaki azgelişmişliği yeniden hatırlattı. Günlükteki betimlemeler 1930'lu ya da 1960'lı yılların hikâyelerini çağrıştırmakta ve seksen yılda durumun pek de değişmediğini düşündürmekteydi. GAP bölgesel kalkınma programına ön ayak olan Turgut Özal'ın dile getirdiği gibi, "Kürt sorunu" aslında ekonomik açıdan ele alınabilecek bir konudur. Eğer Kürt bölgelerinin bir özgüllüğü varsa –ki tüm göstergeler bu düşüncayı doğrulamaktadır– ekonomi düzeyindedir.

"Kalkınma" terimine verdiğimiz anlam ne olursa olsun, Türkiye'nin doğusuyla³³ diğer bölgelerin kalkınma düzeyini karşılaştırdığımızda, kullanılagelen tüm göstergeler Doğu Anadolu'nun az gelişmişlik göstergelerinin üst üste bindiği başlıca yöre olduğunu ortaya koyar.³⁴ Makroekonomik ve bölgesel ölçekte makro göstergelerle yetinirsek, Devlet İstatistik Enstitüsü'ne (DİE) göre 2001'de Türkiye'nin batısında kişi başına düşen yıllık gelir ülkenin doğusundakinden üç kat fazladır. 1980'den bu yana kalkınma düzeyi çevre bölgelere oranla giderek kötüleşmektedir.

İllere baktığımızda, bu farklar çok daha barizdir. Yıllardır, Türkiye'de en yoksul iller çoğunlukla Kürtçe konuşulan bölgelerdekilerdir. 2003 yılında kişi başına düşen gelir bakımından en düşük orana sahip Ağrı, Muş ve Bitlis'te gelir düzeyi, Türkiye'nin en varlıklı illerinden yedi kat düşüktür. Kentsel kesimde olduğu gibi kırsal kesimde de azgelişmişlik göstergeleri oldukça belirgindir. Sağlık personelinin³⁵ (2004 yılında Batman'ın bazı semtlerinde 20.000 kişiye bir doktor düşüyordu) çocuk ölümlerine (1998'de Türkiye ortalaması binde 43 iken, ülkenin doğusunda binde 63,8 idi) ya da köylerdeki su şebekesine bağlı hane sayısına kadar her alanda Doğu'nun "farkı" sürüp gitmektedir.

Bu noktada, bölgesel ekonomiye dair bazı yapısal özelliklerin altı çizilebilir. Yerel ekonomiye kaçakçılık ve yasadışılık damgasını vurmuş gibi görünmektedir. Hatta bölgenin engebeli bir topografyaya ve çok sayıda ül-

ke ile sınıra sahip olması, adeta bu konuda “uzmanlaşmasını” kolaylaştırmıştır. Bölge gerçekten de çok sayıda aktörün çeşitli kaçakçılıklardan farklı düzeylerde zenginleşmesine sahne olmaktadır.³⁶ Hayvanlardan otomobille-re, içkiden sigaraya, silahtan uyuşturucuya, parfümden benzine, elektronik cihazlardan insanlara kadar kaçakçılık hızla yayılmakta, İran ile Türkiye arasındaki benzin trafiği, ilgili devletlerin kaçakçılığı azaltmaya yönelik girişimlerine rağmen canlılığını korumaktadır.

Bu “bölgesel uzmanlaşma” içinde yasadışı ürünlerin kaçakçılığı ke-sintisiz sürmektedir. Doğunun iki ili, yapılan uyuşturucu baskını sayısı ba-kımından öne çıkar: Van ve Hakkâri. Transit geçen tamamlanmış ürünlere (Afganistan ve Pakistan menşeli), bölgede hazırlanan ürünler eklenmekte-dir. Üstelik Türkiye’nin Kürt bölgesi üzerinden yapılan insan kaçakçılığı da yoğunlaşmış görünmekte, yıllardır, bir gün Avrupa’ya ulaşmak umuduyla yaşamını çoğu zaman mafyanın ellerine teslim eden sürgün adayları her gün Türkiye’nin İran, Irak ve Suriye sınırlarında şanslarını deneyip Türki-ye’ye girmektedir.³⁷

Şimdiki kritik durum, olası yatırımcılara yönelik pek de olumlu ol-mayan, hatta açıkça caydırıcı bir ortamda yıllardır süren ihmallerin ve sür-dürülebilir verimli yatırımların neredeyse yok denecek kadar az olmasının meyveleridir aslında. Mustafa Sönmez’in çalışmaları ışığında, bölgenin ekonomik tarihine bir göz atmak yeterlidir.

1950’lere kadar sarf edilen çabalardan her il eşit yararlanmasa da, devletin yatırımları ulaşım (demiryolları), maden ve tarım işletmelerine odaklanmıştı. Hayli baskın olan tarımsal üretimin büyük kısmı tüketime yönelikti ve tarım kredilerine başvuru sayısı çok düşüktü. Bunun yanı sıra, 1930’ların ortasında “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”yla birlikte devlet eliy-le sanayileşme ortaya çıktı: Devlet tekeli olan içki (Diyarbakır, Elazığ), tütün (Bitlis, Malatya) ve iplik fabrikaları(Malatya, Iğdır) kuruldu.

1950’den itibaren, devletin yatırımları yine tarım ve maden sektö-ründe yoğunlaşmış olmakla birlikte enerji alanına da yatırım yapıldı. Örne-ğin Marshall Planı kapsamındaki para yardımları, Doğu’da pek de sanayi-leşmemiş olan tarımın makineleşmesini başlatarak sulanan bölgelerin ge-lişmesini sağladı. Ancak, buna koşut olarak topraksız ailelerin oranında bir

artış görüldü ki, bu da aslında 1940'lerde ortaya atılan tarım reformunun başarısızlığının bir kanıtıydı. Aynı şekilde, kara ulaşımına –yolların büyük ölçüde kısılmasını sağlayan köprülerin inşasıyla birlikte–³⁸ ve demiryollarını geliştirmek için çaba sarf edildi; örneğin, 1958'de demiryolu Muş'a kadar geldi. Buna karşılık, şeker üretimi dışında, elektrik üretiminin artmasına (1952'de Siirt ve 1957'de Elazığ elektrik santralleri açıldı) ve Garzan'da (Siirt/Batman) petrol çıkarılmasına rağmen sanayi girişimleri sınırlı kaldı.

Yine M. Sönmez'e göre, 1960'tan 1990'lara kadar, ülkenin doğusuyula geri kalanı arasındaki mesafe derinleşmişti: Enerji sektörüyle maden işletmeleri temel ancak dışa dönük faaliyetler olarak kalmaya devam etti ve ülkenin geri kalanına nazaran tarım, uzmanlaşmanın getirdiği bir etkiyle önem kazandı.³⁹ Kermet (Malatya) ve Van elektrik santrallerinin çalışmaya başladığı süreçte Keban Barajı'nın (1974) açılması dönemin temel yatırımı olarak görünüyordu. Ancak Doğu'daki yatırımlar devletin ülke genelinde yaptığı yatırımlar içinde düşük bir paya sahipti: 1973 ile 1977 arasında gerçekleşen Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı sırasında bu oran yaklaşık % 7'ydi.

Sonuç olarak, Doğu'nun milli gelir içindeki payı her yıl giderek düştü ve 1965'te % 10,3 iken 1986'da % 7,7'ye geriledi.⁴⁰ Silahlı terör saldırılarının başlaması özel sektör yatırımlarını hatta bölgenin yerli girişimcilerini bile kaçırarak,⁴¹ Doğu'nun ekonomik anlamda gerilemesini hızlandırdı. Devlet, GAP dışındaki yatırımlarını oy kaygısı olan dönemler haricinde daha da sınırladı. Sadece duyuru ve açılış töreni yapmak yeterliymiş gibi, sonuçlanmamış yatırımların ve başlatıldığı halde tamamlanmamış kamu şantiyelerinin sayısı özellikle Doğu'da oldukça yüksekti.

2010 yılında tamamlanması gereken GAP bile, 2000'li yılların başından beri gecikti. Öyle ki, projenin bitme olasılığından ya da en azından başında planlandığı gibi ilerlemesinden gittikçe daha çok kişi şüphe duymaya başladı. Gerçekten de, 2004'te sulanması gereken alanların % 15'ten az bir oranı sulanıyordu. Baraj inşaatı ve işletmelerinin özelleştirilmesi yoluyla devletin öncelikle sosyal alana (eğitim) odaklanarak projenin yükümlülüğünü giderek bıraktığı anlaşıldı. 1990'ların ortasından beri, GAP'a paralel olarak, eski istatistikî "Doğu Anadolu" bölgesini kapsayan ve GAP'ı örnek alan başka bir bölgesel kalkınma projesi daha, DAP (Doğu Anadolu Projesi) ha-

zırlandı. Fakat şimdilik GAP'a göre çok daha kısıtlı olanaklar söz konusudur. GAP ve daha küçük ölçekte DAP'ın gündeme gelmesiyle birlikte, Avrupa Birliği, İsviçre ya da Alman kalkınma kuruluşları ya da şirketleri gibi yabancı aktörler sahneye çıktı. "Sivil toplum" kuruluşları giderek, yerel kalkınma projelerinin tanımlanması ve yürütülmesinde daha büyük bir rol üstlendi.

Nüfus Artışı, Kentleşme ve Göçler

"Kürtlerin" nüfus davranışı 1980'lerin ortasına kadar Türkiye'nin geri kalanından farklı bir eğilim göstermişe benzemiyor. "Kürt illerindeki" yıllık nüfus artış oranları, ülkenin diğer illeriyle hemen hemen aynıdır. Ancak bu tarihten sonra, bir farklılaşma söz konusudur. Ülkenin geri kalan nüfusu Avrupa standartlarıyla uyum sağlarken, Kürtlerde doğum oranı, çocuk ölümleri⁴² ve beslenme bozukluğu oldukça yüksek seyretmiştir. Bu durum Kürt bölgesinde yaşayan Kürtlerde olduğu gibi, tüm Türkiye'deki Kürt göçmenler arasında da –en azından birinci nesil için– geçerlidir.

Öte yandan, Türkiye genelinde olduğu gibi, Kürt illerinde de nüfus belli bir gecikmeyle de olsa giderek kentleşti. Ulusal ölçekte, kentsel nüfus 1980'lerin ortasında çoğunluğu oluştururken, doğuda bu orana ancak 1990'larda ulaşıldı.⁴³ Aynı şekilde, "bölgedeki" kentsel nüfus artışının kırsal nüfus artışını (bu istatistiki kategorileri geçerli kabul edersek) aşması ancak 1990'dan itibaren gerçekleşti.

Ekim 2002 sayımının verileri bu bakımdan çok açıktır: Kırsal nüfusun azaldığı Kuzey ve İç-Doğu Anadolu illeriyle, Güneydoğu Anadolu illeri ayrılmaktadır.⁴⁴ Örneğin Kars ilinde, kırsal nüfus istisnasız her ilçede 1990 ve 2000 yılları arasında gerilemiştir. Bu anlamda, GAP'ın en azından kırsal nüfusu sabitlediği görülmektedir. Ancak Adıyaman'da kentsel nüfus yılında % 4,2 oranında artarken kırsal nüfus –ya da Türkiye'de sayımlar sırasında kullanılan "köy nüfusu" – sabit kalmıştır. Yine de, kentlerin kırsallaşmasıyla eşzamanlı olarak köylerin kentleşme sürecinden bahseden Şerif Mardin gibi, "kentsel/kırsal" ayrımına eleştiri getirebiliriz. Doğubeyazıt ya da Ağrı iline bağlı Diyadin gibi küçük "şehirlerde", kentsel olarak kaydedilen nüfusun büyük bir bölümü aslında geçimini tarımdan sağlamakta ve köyleriyle çok sıkı olan bağlarını sürdürmektedir.

Bunun yanı sıra, seksen yılda Kürt nüfusunun coğrafyası, hem örgütlü hem de rastgele hareketlerin etkisiyle altüst oldu ve ortaya nüfusun yeniden dağılımıyla ve Anadolu'nun tamamının bir anlamda Kürtleşmesiyle sonuçlanan bir tablo çıktı. Osmanlı döneminde Kürt ileri gelenlerinin hatta ailelerin tamamının imparatorluğun batısına –ya da başka bölgelere– sürgüne gönderilmesi, iktidar için kışkırtıcıları uzaklaştırmanın bir yolu olmuştur. Aynı şekilde, Kürt olmayan muhacirlerin iskân edilmesine ve aşiretlerin 18. yüzyıldan itibaren Karadeniz kıyılarına ve İç Anadolu'ya kaydırılmasına dayanan politikalar “Kürt coğrafyası”nın yeniden tanımlanmasına önemli bir katkıda bulundu. Cumhuriyet döneminde bu politika ilk “Kürt isyanları”nın ardından 1925'ten itibaren yeniden gündeme geldi, Şeyh Sait isyanına katılmadıkları halde bazı aşiretler Konya bölgesine yerleştirildi. Sonradan, sadece Kürtlere yönelik olmayan bir dizi yasayla (Mayıs 1926, Temmuz 1927 ve özellikle Haziran 1934 tarihli yasa),⁴⁵ merkezi iktidar bu uygulamayı 1971 darbesine kadar sürdürdü, darbe ertesinde de yer değiştirme uygulaması sistematik hale getirildi. Kırk yıllık bir süreçte, 1947'de ilan edilen kısmi affa rağmen (İç Anadolu'ya yerleşmiş bazı aileler bu vesileyle dönmüştür), birkaç milyon Kürdün bu sert önlemlerle çoğu zaman geri döndürülemez bir şekilde yerinden edildiği tahmin edilmektedir.

1987'de Olağanüstü Hal ilan edilmesiyle başlayan zorunlu göçler, bu demografik alt üst oluşun ikinci aşamasını oluşturdu. 1987'den itibaren silahlı çatışmalar, yaklaşık 3500 köy ve mezranın zorla ya da “kendiliğinden” boşaltılmasına yol açarak, iki milyondan fazla Kürdü sürgün yollarına düşürdü.⁴⁶ Ancak bu yer değişimlerinden Doğu'da her il farklı zamanlarda etkilendi; Şırnak, Diyarbakır ve Mardin ilk etkilenen iller olurken Tunceli daha sonra geldi. Bazı ilçelerde, köy ve mezraların neredeyse tamamı boşaltıldı, bazen de yok edildi. Çoğunluğun Kürtçe konuşmadığı iller de (Sivas, Kars, Erzincan, Erzurum...) bu durumdan nasibini aldı. Basit bir “köyden kente göçe” benzetemeyeceğimiz bu savaş göçleri, iş ve konut olanaklarına bağlı olarak birkaç aşamada ve topluca gerçekleşti. Bu göçler yakın ilçe merkezlerine ve Güneydoğu Anadolu'nun il merkezlerine (Urfa, Batman ve Diyarbakır) olduğu kadar büyük kentlere ve kentlerin kırsal çeperlerine yöneldi.

Bunun yanı sıra, Kürt nüfusun hareketlilik ve hatta uzun süreli göç eğilimi sabit kaldı. 19. yüzyılda İstanbul'un Kürt hamalları –Ermeni hamallarla rekabet ederek– meşhur olmuştu bile. 21. yüzyıl başında ise, İstanbul'un hamalları neredeyse sırf Kürtlerden oluşuyordu. Günümüzde, kalabalık ailelerin yaşamasını sağlayacak koşulların mevcut olmaması ve yoksulluk, kadın, erkek yetişkinleri ve çocukları mevsimlik hareketliliğe zorlamakta, her yıl çok sayıda insan, Karadeniz'deki fındık tarlalarına, Adana Ovası'ndaki pamuk tarlaları ve narenciye bahçelerine, kıyı şeridindeki turistik merkezlerin şantiyelerine ya da Kuzey Anadolu'nun ormanlarına doğru yollara dökülmektedir. Daha uzun süreli göçler ise Adana bölgesi, Ege ve Akdeniz'in turistik merkezleri, Ankara, İzmir ve özellikle İstanbul'a⁴⁷ yönelmektedir. Son olarak, 1980'lerden bu yana pek çok Kürt, özellikle Batı Avrupa'ya ulaşmak üzere, Türkiye'den yasadışı çıkış hareketlerine katılmaktadır. Aslında, karadan ya da denizden (1996-2001 yılları arasında Kuzey İtalya kıyılarında batan takaları hatırlayalım) şansını deneyen kaçak göçmenlerin bir bölümü Türkiye Kürtleridir.

Alt Üst Olan Sosyal Dinamikler

Ziya Gökalp'in 1920'lerin başındaki çalışmalarından İsmail Beşikçi'nin 60'lardaki ve Martin Van Bruinessen'in daha güncel araştırmalarına kadar, aşiret olgusu uzun süre Doğu Anadolu üzerine çalışan araştırmacıların ve gözlemcilerin dikkatini çekmiştir. Daha genel olarak, "akrabalık bağları" ekonomisinin –ya da öyle olduğu varsayılan şeyin– akıbetinin ne olacağı sorusu masaya yatırılmayı hak eder. Ancak, birçok yazarın yaptığı gibi Kürt gerçeğini aşiret gerçeğiyle bir tutmak aşırıya kaçmak olur: Doğu'da halen Türk aşiretler bulunduğu (özellikle Urfa ilinde) gibi Türkiye Kürtlerinin çoğunluğu aşirete olan bağlılıklarından özgürleşmiştir.⁴⁸ Buna rağmen, göç ve eğitim gibi olgularla sınansa da, bu bağlılık Kürt toplumu içinde halen büyük ölçüde etkilidir. Üstelik bu "topluluklara" katılım derecesi ve bunların bireyler üzerindeki etkisi değişkendir. Bir uçta tüm bireysel ve kamusal hayatı –hatta ekonomik ve politik faaliyetleri de– düzenleyen tam aidiyetle diğer uçta rastlantısal ya da seçime dayalı aidiyet arasında gidip gelmektedir. Her halükârda aşiretler, onları nesnelleştirmeye meyilli söylemlere

karşın, sabit oluşumlar değildir; çok değişken bir iç tutarlılığa sahip olmanın yanı sıra –onları her yönden ağalarına bağlanmış bireylerden oluşan homojen bir bütün gibi kabul etmemek gerekir– sürekli değişir ve taleple-re göre yeniden biçimlendirilebilirler.

Öte yandan, aşiretlerin devletle olan ilişkileri de hızla gelişti. Tek parti zamanında uzun ve güvensiz bir *containment*⁴ döneminden sonra, bazı aşiretlerin Türk siyasetine neredeyse bir bütün olarak girmeleri 1950’lerden itibaren Demokrat Parti’yle gerçekleşti. Ardından DYP ve ANAP⁴⁹ bu politikayı sürdürdü. Aşiretlerin ıkkelliğini ilan eden resmi söyleme rağmen, 1984-1999 arasındaki savaş, bu tür sosyal yapıları kendine yararı olduğu sürece devam ettirmenin devlete ne kadar cazip geldiğini ortaya koydu. O gün bugündür devletle sık sık pazarlığa oturan aşiretler, bir anlamda, devletin, idari sistemin ya da yerel güvenlik ağının “yarattığı” eserlerdir. Aynı şekilde 1950’lerden bu yana siyasi partiler toplu oy bekleyerek aşiretleri yerel stratejileri için araçsallaştırdı. Urfa ili bu açıdan uç bir örnek olarak kabul edilir.

1920’lerden itibaren, kentlere göçün etkisiyle aşiret olgusu genel olarak gerilemiş olmakla birlikte, yeni oluşumlar da ortaya çıktı. Daha az görünür ve şematik olan bu yapılar ne daha az etkili ne de sadece kırsal kökenli olup, yeni yaşam ve çalışma biçimlerine de oldukça uyum sağlamış gibi görünmektedirler. Bazı partilerin yerel örgütleri ve şirketlerin yerel temsilcilikleri, bu yenilenmiş aşiret bağlarına çok şey borçludur. Sonuç olarak aşiretçiliğe karşı mücadele henüz bitmemiştir.⁵⁰ Buna karşılık, eğer Doğu Anadolu’da ortadan kaybolan sosyal bir figür varsa –her ne kadar sanat ve televizyon dünyası halen bundan ilham alsa da– o da, eşkıyadır. Güvenlik güçleri devlet düzenine direnç gösteren ve kendi yasalarını dayatan bu çetelerin hakkından 1960’larda gelmiştir. Yine de, kent mafyasının⁵¹ bazı liderleri eşkiyaların değişim geçirmiş hali olarak değerlendirilebilir.

Daha küçük ölçekte ise geniş aileler, gençler ve kadınlar üzerinde baskı kurmakta devam eden ve “bireysel” seçimlere ve uygulamalara yön veren bir bağlılık çerçevesi oluşturmaktadır. Akrabalık ilişkileri aşiret ilişkilerinden daha belirleyici olma özelliğini korumaktadır. 2002’de yayınlanan

bir ankete göre, Güneydoğu Anadolu bölgesinde akraba evlilikleri halen evliliklerin % 40'ını oluşturmaktadır. Kız kaçırma olayları ya da aileler arasında toprak anlaşmazlığından kaynaklanan düşmanlık ve kan davalarının yükü bazen birkaç neslin sırtına binmekte ve Batı'daki büyük şehirlere göç etme kararında önemli bir rol oynamayı sürdürmektedir. Ancak, genel eğilim "bireylerin", özellikle erkeklerin ve en eğitimli unsurların aile yasalarından yavaş yavaş özgürleşmesi yönünde olacaktır.

Bu bağlamda problem yaratan bir mesele kadınlara ilişkindir. Doğu bölgelerindeki pek çok kadın –ya da Doğu kökenli kadınlar– Türkiye'nin geri kalanına göre erkek egemenliğine daha çok maruz kalmaktadır. Genelde Türkçe konuşmayan, eğitim düzeyi görece çok düşük olan bu kadınlar küçümsenmekte ve utanmazca sürdürülen bir ayrımcılığın kurbanı olmaktadır. Halen sık görülen çekeşliliğin kaynağında yatan imam nikâhının birinci kurbanıdır, zira yasadışı olduğu halde imam nikahına, resmi nikâh yapılmadan, sık sık başvurulmaktadır. Devlet yıllardır imam nikâhıyla evli çiftlere resmi nikâh kıyarak bu uygulamayı zorunlu hale getirse de, bu çabalar belli bir bölgeyle sınırlı kalmaktadır. Öyle ki, ilk eşten daha genç bir kuma almak sık rastlanan bir uygulamadır ve –boş düşme de– köşeye itilen ilk eş için daima felaketle sonuçlanmaktadır. Ayrıca, kadınların çoğunluğu kendi rızası olmadan evlendirilmektedir ve bu sadece kırsal kesimle sınırlı değildir. 2003'te yapılan bir ankete göre bu durum Batman'daki evli kadınların % 56'sı için geçerliydi. Kadınların aileleri tarafından satılması da ortadan kalkmış bir olay değildir. Bu satış, Kasım 1920'den itibaren yasaklanan aileler arası kadın değiş tokuşu demek olan berdelden, başlık parası uygulamasına ya da örtülü fahişeliğe uzanan az çok ritüelleşmiş biçimler altında yapılmaktadır.

Öte yandan kadınlar, bölgeyi ve göç alan yerleri kana bulamaya devam eden "namus" cinayetlerinin başlıca kurbanlarıdır. Kuşkusuz, son yıllarda Türk kamuoyu, köktü eskiye giden ve aileler tarafından gizlenen bu cinayetler hakkında bilinçlenmiştir. Bu bakımdan 2004'te devlet ve "sivil toplum" eliyle başlatılan seferberliğin önemi vurgulanmalıdır. O gün bugündür bu cinayetlerden bazıları kamuoyuna duyurulmuş, bu da tartışmaları beslemiştir. Bu tür cinayetler, erkekleri gruba ait kadınların ahlakının tek hâkimi

haline getiren eril namus geleneklerinden kaynaklanmaktadır. Evli olmadan doğum yapmak (örneğin tecavüz sonucu) veya evlilik dışı ilişki söz konusu olduğunda kadınlar aile kararıyla anında cezalandırılmaktadır. Sinema ve edebiyat bu cinayetleri uzun süredir ele almış olsa da, bu konuda siyasi anlamda ve devlet düzeyinde harekete geçilmesi çok yeni bir gelişmedir. Aynı şekilde, kadın intiharları sosyal yapıların trajik yükünü ortaya koyan bir göstergedir. 1990'ların sonunda, bu tür intiharların çok sayıda olması nedeniyle Batman ili dikkat çekmiştir. Burada, çoğunlukla kendisinden yaşça büyük akrabalarıyla zorla evlendirilmiş çok genç kadınlar söz konusuydu.

Martin van Bruinessen'in çok iyi ortaya koyduğu gibi, 19. yüzyıldan bu yana aşiret reislerinin siyasi iktidarı çoğu kez dini iktidarla örtüşmektedir. Ruhani otorite, diğer otorite biçimlerini desteklemiştir. Bir başka deyişle, çoğunlukla ağalar aynı zamanda Doğu'da çok önemli bir etkiye sahip olan tarikatlara ya da cemaatlara bağlı şeyhlerden oluşur. Nakşibendi tarikatı 21. yüzyılın başında hâlâ en önemli tarikat olmayı sürdürmektedir.

Özetlemek gerekirse, cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ülkenin doğusunun Kemalist iktidara karşı dini muhalefetin kalesi olduğunu, hatta tepkinin merkezini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Aşiret reisliğinin yanı sıra dini "otoriteye" sahip olan ağaların 1920'lerde başlattığı birçok isyan, siyasi ya da etnik nitelikte olmaktan çok halifeliliğin kaldırılmasından sonra ortaya çıkan dini ayaklanmalar olarak yorumlanmıştır. Sonuç olarak, 1925'te medrese ve tarikatları yasaklayan yasalar Kürt bölgelerinde uygulanmamıştır. Bu bölgelerde şeyhler hükümlerini sürdürmüş ve birçok medrese faaliyetlerine devam etmiştir. 1940 ve 1950'li yıllardan itibaren, dini ifade ve gösterilerin canlanmasına yol açan süreçte Doğu, tarikatların, ağaların ve diğer hareketlerin, oradan hareketle tüm ülkeye yayıldığı bir kutsallık merkezi gibi görünür. Bugünkü gayri resmi dini zemine hâkim olan Necî hareketi (Said-i Nursî Bitlis doğumludur; Fethullah Gülen Erzurum doğumludur, ancak Bitlis kökenli bir aileden gelir) yerel ölçekte etkili olan pek çok grup ve topluluk gibi (Halvetiler ve Aczimendiler Malatya'da, Menzîl cemaati Adıyaman'da etkilidir) Doğu kökenlidir. Ayrıca, ülkenin doğusu halkın alışkanlıkları arasında temel bir rol oynayan ziyaret mekânlarıyla dolup taşmaktadır.

Öte yandan, 1980’den itibaren devlet Türk-İslam sentezi ideolojisi çerçevesinde, PKK’nın ideolojik etkisine karşı mücadele etmek amacıyla tarikat ağlarından destek almıştır. Bu durumda, “etnik farklılıkların” ötesinde dini bağları öne çıkaran bir tür Yeni-Osmanlıcı söylemin yankı bulması şaşırtıcı değildir. Dini temel alan böyle bir saldırı karşısında, PKK da 1992’den itibaren kendi söylemine dini referanslar katmıştır. Aynı şekilde, 1990’ların ortasında insan haklarını savunurken dini söylemle Kürt yanlısı söylemi birleştiren bir hareket, Mazlum-Der ortaya çıkar. Bu, bakış açısı birbirine ne kadar zıt olursa olsun, her kesimin dini referanstan kendi amaçları için yararlanmayı bir şekilde sürdürdüğü anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak “sorunun” her şeyden önce siyasi olduğu ortaya çıkar; çünkü bu konu bundan böyle çeşitliliği onaylanan ancak ifade biçimleri henüz tamamen özgürleşememiş olan Türkiye nüfusunun çeşitli bileşenlerine yer verebilecek çoğulcu bir demokrasinin kuruluş şartlarını sorgulamaktır. Devlet erkânında başlayan değişime karşı direniş halen devam etse de, yıllar boyu süren inkâr ve asimilasyon gayretlerinden sonra entegrasyon dinamiği artık harekete geçmiştir. Bu nedenle, Türkiye’de olduğu gibi Batı Avrupa’da da “Kürt sorunu”nu acilen yeniden sorgulamak gerekmektedir. Birlikte yaşamayı mümkün kılacak siyasi koşulları oluşturmak için, etnik indirgemeciliğin çıkmazlarında kaybolmaktan kaçınmak gerektiği gibi, aşırı askeri bir bakıştan da sakınılmalıdır. Bu hedefe varmak, Türkiye’de toplumsal mutabakatın yeniden dile getirilmesini, bu da gereğinden fazla savunmacı ve dışlayıcı bir ulus-devlet bakışının aşılmasını gerektirmektedir.

ÇEVİRİ: ASLI ÖCAL

- K. Kirişçi ve G.M. Winrow, *Kürt Sorunu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.
- Kendisi de Kürt kökenli olan ve 1924'te ölen Ziya Gökalp, Türkiye'de daha çok milliyetçi şair ve *Türkçülüğün Esasları* (yayınlanışı 1923) kitabının yazarı olarak tanınır. Aşırı sağ hareketler tarafından ısrarla "Atatürk'ün düşünsel babası" olarak tanıtılır. Bkz. Rohat Alaton, *Ziya Gökalp'in Büyük Çilesi: Kürtler*, Furat Yay., İstanbul, 1992. Gökalp, Diyarbakır'da çıkardığı *Küçük Mecmua*'da 1923'te yayımlanan, "Türkler ve Kürtler" başlıklı güzel bir yazı kaleme almıştır. Burada şöyle der: "Kürtleri sevmeyen bir Türk varsa, o Türk değildir ve Türkleri sevmeyen bir Kürt varsa, o Kürt değildir."
- 3 *Doğu Mitingleri*. İsmail Beşikçi bu konuda bir inceleme de yapmıştır.
- 4 1965'te Barzani'nin partisinin kardeş partisi yasadışı olarak kurulur, Türkiye Kürdistan Demokratik Partisi (T-KDP) adını alır. Partinin kurucusu Faik Bucak, 1966 Temmuz ayında bir cinayete kurban gider.
- 5 Bu kadının öğretmen olan eşi, Diyarbakır'da 1977 yılında aydınlatılmayan bir cinayete kurban gitmiştir.
- 6 Ancak Kürtler, bu darbenin tek kurbanı değildir.
- 7 1990'lı yılların sonunda "Kürt kanı" taşıdığını resmen açıklayan Özal, bu itirafı nedeniyle çok eleştirilmiştir.
- 8 Paralel olarak son derece baskıcı bir "terör karşıtı" yasa (No 3713) da kabul edilmiştir.
- 9 Bu fırsattan yararlanarak aralık ayı sonundan itibaren İstanbul'da Kürtçe *Rojmane* dergisi yayımlanmaya başlar.
- 10 SDHP'nin 1990'da kamuoyuna açıklanan "Kürt raporu", "sorun"u koşulları içinde ele almakta ama kesin bir teşhis koymaktaydı. SDHP'nin bölgeden seçilen 35 temsilcisinden 22'si, Halkın Emekçi Partisi (HEP) üyesiydi. Ağustos 2002'de, dilekçe veren 10538 öğrenciden 3621'i gözaltına alınmış, 533'ü tutuklanmıştır. Bkz. *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 2002.
- Ulusal baraj engeli nedeniyle parlamentoya ancak "ulusal" partilerle ittifak kurarak girmeleri mümkündü. Ekim 1991 seçimlerinde 22 HEP milletvekilinin SDHP listesinden seçilmesinde olduğu gibi. Ancak 1992 Ocak ayından itibaren HEP milletvekilleri SDHP'den istifa etti.
- 13 Kürtçe dillerine ek olarak bu yayınlar, Boşnakça, Arapça ve Çerkezce olarak yapılmaktadır.
- 14 Bu yayınlarla ilgili kararname 25 Ocak 2004 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanmıştır. Ancak, yasa 2002 Şubat ayından beri, 7. Reform paketi çerçevesinde değiştirilmiştir.
- 15 ROJ-TV, 1995'ten beri yayın yapan ve 1999 Mart ayında kapatılan Med-TV'nin yerini alan Medya-TV'nin değişik bir biçimiydi.
- 16 "Kuzey Anadolu fayı" bölgede çok etkindir. Bingöl (Mayıs 2003), Muş ve Erzincan birçok kez (1939, 1992) kuvvetli depremlerle sarsılmıştır.
- 17 Türkiye'nin en yüksek dağları, Ermenistan sınırından İran ve Irak sınırına kadar bu bölgede bulunmaktadır.
- 18 Bu konuda bkz. Clémence Scalbert'in güzel yazısı: "Le monde au temps présent", M. Korinman (der.), *La Diaspora kurde. Territoires d'origines et représentations*, Université de Marne-la Vallée, 2001.

- 19 Bkz. Marie T. O'Shea, "Between the Map and the Reality. Some Fundamental Myths of Kurdish Nationalism", *Peuples Méditerranéens* dergisinin "Les Kurdes et les Etats" sayısı, sayı 68-69, 1994, s. 165-183.
- 20 Nadire Mater, *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da Savaşmış Askerler Anlatıyor*, Metis Yay., İstanbul, 1998.
- 1925'in Mart ayında kabul edilen *Takrir-i Sükun* kanununun uzantısında kurulan İstiklal Mahkemeleri eliyle Kürt bölgelerinde acımasız bir baskı düzeni kurulmuştur. 1929'ta resmen kaldırılmış olsa da kanun ülkenin doğusunda uygulanmaya devam etmiştir.
- 22 Daha fazla ayrıntı için bkz. Hamit Bozaslan, "Les révoltes kurdes en Turquie kémaliste", *Guerres mondiales et conflits contemporains*, sayı 151, 1988, s. 121-136. Ayrıca bkz. Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları, Tedip ve Tenkil*, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2003.
- 23 İsyan bir yıl sonra tekrar başlayacak ve Haziran-Ağustos 1938 arasında üç ay sürecektir.
- 24 "Kürt ayaklanmalarının uzun tarihi" içinde, PKK tarafından "29. Ayaklanma" olarak nitelendirilir.
- 25 Somut bir örneğe bakalım: Sadece Hakkari ilinde 1984-1992 arasında 245, 1993-1995 yılları arasında ise 265 asker ölmüştür. Son dönem için bu sayıya 60 köy korucusu ile 2 polisi eklemek gerekir.
- 26 1993'te kurulan Özel Harekat Timi, bu teşkilatın çerperinde yer alıyordu.
- 27 1980'lerin başında İstanbul ve Diyarbakır'da kurulan Hizbullah hiç bir zaman tutarlı bir grup olmamıştır. Coğrafi mevkiiye, bağlama ve kronolojiye göre farklılaşan Hizbullahlardan söz edilebilir.
- 28 Bu kaza, bazı aşiret reisi Kürt siyasetçiler, doğuda görev yapmış emniyet görevlileri ve uluslararası çapta iş yapan kaçakçı ve suçlular arasında karanlık ilişkiler bulunduğunu ortaya çıkarmıştı.
- 29 2004 Mayıs ayında emniyet teşkilatına mensup üç kişi, PKK'ya lojistik destek sağladığı varsayılan bir kişiyi işkence yaparak öldürdüğü için beşer yıl dörder ay hapis cezasına mahkûm edildi. Bkz. *Radikal*, 26 Mayıs 2004.
- 30 Jandarma içinde oluşturulan istihbarat ve terörle mücadele örgütü.
- 31 Anadolu Ajansı'na göre silahlı çatışma sayısı 1994'te 3300'den 1999'da 488'e, 2000'de 45'e düşmüştür.
- 32 Azad Ziya Eren, *Sakızköy Günceleri*, YKY, İstanbul, 2004.
- 33 Burada kastedilen, 2002 sonrasında Güneydoğu, Kuzeydoğu ve Merkez-Doğu şeklinde gruplaştırılan (1940-2002 arasında istatistikî veriler düzeyinde Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri olarak tanımlanan) illerdir.
- 34 Ülkenin batısında yer alan büyük metropollerin çerperlerinde ve merkezindeki çöküntü alanlarında yaşayan Kürt göçmenleri ve göçzedeleri, istem dışı gelişen bir "Kürt olgusu" teşkil eder.
- 35 2003'ten bu yana sağlık personeli açığını kapatmak üzere -daha cazip ücretler ve yeni atamalar-kimi çabalar yapılmıştır.
- 36 Kaçakçılıkla yolsuzluk uygulamaları arasında ilişki vardır ve daima yerel kurumların yozlaşmasına yol açar.
- 37 İran İslam devrimi, ardından da Irak'taki savaşlar bu trafiği hızlandırmıştır.
- 38 Fırat üzerinde yapımı 1958'de biten Birecik köprüsü gibi.
- 39 1980'li yıllarda tarımın bölge gelirinin yarısını sağladığı tahmin edilmekteydi.
- 40 Aynı şekilde, bankalara yatırılmış mevduat hesaplarında ülkenin doğusunun payı, çok çarpıcı bir rakam olan % 4,5'ten ibarettir.

- 41 Tathlıcı (inŖaat), Ceylan (turizm) ve Toprak (seramik) gibi aileler "imparatorluklarını" Ŗlkenin batısında kurmayı tercih etmiŖtir.
- 42 GAP'ın resmi hedefleri arasında, "Bebek ve çocuk ŖlŖm oranları ile doęurđanlık oranlarını en azından Ŗlke ortalamalarına yaklaŖtırıcı Ŗnlemler almak..." hŖkŖmŖ de yer almaktadır.
- 43 1980'de bŖlgede, o sırada % 44,3 olan TŖrkiye'nin ortalama kentleŖme oranını aŖan iki yerleŖim vardı: Diyarbakır ve Urfa.
- 44 Bunun tek istisnası "kŖy nŖfusunda" hızlı bir gerileme gŖrŖlen Siirt'tir.
- 45 Bu, 2510 numaralı yasa ya da ŖnlŖ "İskân Kanunu"dur. 14 Haziran 1934'te kabul edilen, Dersim ayaklanmasıdan sonra 1939'da ve 1960'ta gŖzden geçirilen yasanın bazı hŖkŖmleri 2004'e kadar yŖrŖrlŖkte kalmıŖtır.
- 46 Bu sorunla ilgili olarak bkz. GŖ-Der'in ayrıntılı raporları (www.gocder.com).
- 47 2000 yılının baŖında İstanbul sokaklarında alıŖan çocukların % 70'ten fazlasının çoğunlukla Mardin, Siirt ve Ağrı'dan gelen KŖrtler olduğu tahmin edilmekteydi.
- 48 Ancak bu, gŖnŖmŖzde 30.000 ila 100.000 arasında Ŗyeye sahip olduğunu savunan aŖiretlerin varlığını gŖrmezden gelmeye yol amamalıdır. Tabii bu sayıların ne kadar gerçek olduğu tartıŖmalıdır.
- 49 2004 yazında, eskiden ANAP Van milletvekili olan bir aŖiret reisinin oğlunun esrar kaçakçılığıyla suçlanması, "aŖiret", siyasi parti, yasadıŖı ticaret iliŖkilerinin ne kadar içiçe olduğunu gŖsteren bir Ŗrnektir.
- 50 2002 Nisan ayında Ŗęrenciler Van'ın Muradiye ilçesinde aŖiretlerle mŖcadele etmek Ŗzere bir dernek (MKGAYD) kurmuŖtur.
- 51 Uzun yıllar İstanbul'un gece kulŖplerini ve park yerlerini denetleyen yeraltı ekonomisinin Ŗnde gelen figŖrlerinden olan ve 2002'de Ŗlen "KŖrt İdris" Ŗrneęini hatırlatabiliriz.

ETNİK ÇEŞİTLİLİK VE BÖLGESEL FARKLILIKLAR

İki başat olgu, etnik sorunu hem daha karışık hem de daha ilginç kılar. Kürtler ülkenin iktisadi, toplumsal ve siyasal kaderi üzerinde ağırlığını en çok duyuran en kalabalık azınlığı olmakla birlikte, dil, din, toplumsal aidiyet, yaşam tarzı ya da ekolojik konum gibi ölçütlerin hangisi kullanılırsa kullanılsın, cumhuriyetçi ulus-devletin temellendiği ve yerleşik Sünni Müslüman Türklerin temsil ettiği kimlik kalıbının dışına çıkan tek azınlığı oluşturmaz. Nitekim merkezde yer alan tip-kimliğin çevresinde sayı, coğrafi dağılım ve etnik aidiyet bakımından birbirinden farklı özellikler taşıyan birçok grup bulunmaktadır. Ama öte yandan, bu etnik ayrışma sürekli olarak bölgesel ayrışmalarla özellikle iktisadi gelişme alanında gözlemlenen eşitsizliklerle kesişmektedir.

Coğrafi ve etnik temelli bu çifte ayrışma modern Türkiye'nin kuruluş esaslarından olan üniter modelin' sorgulanmasına yol açar. Bu modeli yerleştirmeye çalışanlar umduğunun üstünde başarıya ulaşmış olmalıdır; çünkü ülkenin dıştaki algılanışında genellemeci ve ayrıntıları yok sayan görüşler oluşabilmiştir. Fransa'da son zamanlarda siyaset çevreleriyle kamuoyunun büyük bir kesimini sarıveren Türk düşmanlığı buna kanıttır. Örneğin, Türkiye'nin demografik büyüklüğü çok defa ürkütmek için kullanılan bir koz olup hep nüfusun çoğalma hızına dikkat çekilir, Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne almak gibi bir yanılsa düşüldüğü takdirde, onun Birliğin en kalabalık üyesi olacağı vurgulanır. Bu nüfus sorununun üzerinde durmaya değer ama her şeyden önce, genel gelişiminin anlaşılması için önce çeşitli bileşenleri arasındaki davranış farklarının çözülmesi gerekir.

Her zaman olduğu gibi, bu farklılığa iki ayrı açıdan bakılabilir: Bu durum ya bir zenginlik olarak, yani kendi gelenekleri olan ve onları çokkültürlü bir havuzda hemhal eden toplumsal ve etnik gruplarla, değişik tarımsal üretimleri ve sinai kaynaklara sahip çeşitli bölgelerin ve belirgin tarihsel ve anıtsal kişilikleri bulunan şehirlerin bir araya gelişi gibi görülebilir. Ya

da bir zaaf, Türkiye'nin giriştiği güçlü iktisadi kalkınmanın dışında kalan bölgeler ve gruplar nedeniyle giderek ağırlaşan önemli sosyo-ekonomik farkların iktisadi kalkınmaya ve kutsal ulusal birliğe yönelik tehdidi olarak algılanabilir. Her iki görüşün de haklı yanları vardır ve bu yüzden, Türkiye'deki toplumsal-mekânsal ayrışmaları incelerken, sık sık farklılığın erdemli yanlarıyla aşırıya giden uyumsuzlukların yol açtığı tehlikeler arasındaki diyalektikle yüz yüze geleceğiz.

SAYISAL SORUN:² BÜYÜME HIZI AZALAN KALABALIK BİR NÜFUS

Türkiye'nin nüfusu hiç kuşkusuz kalabalıktır. 22 Ekim 2000 tarihli sayım sırasında 67.803.927 kişi sayılmıştır; bu sayının 2005'te 73 milyona ulaşması tahmin edilmiştir. (Gerçekte 70 milyonun altında kalmıştır.) Bu yüzden Türkiye, İran ve Mısır'la birlikte Ortadoğu demografisinin temel direklerinden ve Akdeniz havzasının en kalabalık ülkesi olma yolundaki Mısır'la yarış halindedir. Diğer iki ülkeye göre daha küçük bir yüzölçümüne sahip olan ve hiçbir bölgesinde çöl iklimi bulunmayan Türkiye'nin 2000 yılında km² başına 88 kişi olan nüfus yoğunluğu daha fazladır: Bu sayı Mısır'da 63, İran'da ise 40 kişidir. Bu oran Yunanistan'da (82), İspanya'da (78) ve hatta tüm İber yarımadasındaki nüfus yoğunluğundan (83) yüksektir.

En çarpıcı olanı ise büyüme eğrisinin yükselişindeki belirginliktir. 2000 yılında Türkiye'nin toplam nüfusu 1927 sayımında saptanan nüfusun (13.648.270 kişi) beş mislidir, 1950'ye göre de (20.947.188) üç misli artmış bulunmaktadır. Türkiye böylece “demografik dönüşüm”e giren gelişmekte olan ülkelere katılmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (bugün Türkiye İstatistik Kurumu) 1927'den beri, her beş yılda bir (1995 dışında çünkü o tarihte sayım, iktisadi nedenlerle 1997'ye ertelenmişti), tek bir günde, yani ekim ayının sonundan önceki pazar günü yapmış olduğu sayımlar sayesinde bu gelişme yakından izlenebilir. Sık sık hoyrat bulunduğu için eleştirilen bu sayım yöntemi, her şeye karşın ülkenin nüfusu konusunda güvenilir kesitler sağlamıştır. Buna karşılık, ne yazık ki, nüfusun günbegün değişimi konusunda güvenilir veri yetersizliği söz konusudur: Nüfus kayıtlarında sürekli eksikler³ olması yüzünden doğum ve ölüm oranları konusunda sadece yaklaşık bilgilere sahibiz. “Anavatan”la dış ül-

kelerde çalışanların “Acıvatan”ı arasındaki gidiş gelişler de ek bir belirsizlik etmenidir.

Daha önce, Osmanlı İmparatorluğu zamanında, 1831 ile 1914 arasında da birçok sayım yapılmıştı.⁴ Bu sayımların sonuncusunda, bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde kalan alandaki toplam nüfus 16.069.740 kişiydi. Buna, o sırada Rus işgali altında bulunan Kars bölgesinde yaşayan ve 1910'da 377.200 kişi olan nüfusu da katabiliriz. Ne ki, 16.446.940 kişilik bu toplam aslında gerçek nüfusun altında olmalıdır, çünkü Osmanlı yönetiminin kendisi de Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde kayıt eksikleri bulunduğunun farkındaydı. Daniel Panzac'a göre, bugünkü Türkiye'yi karşılayan topraklarda yaşayan nüfus, Birinci Dünya Savaşı öncesinde 17,3 ila 18 milyon arasında olmalıydı. Oysa cumhuriyet döneminin ilk sayımı olan 1927 sayımında elde edilen resmi rakam 13.648.270 kişiye denk düşüyordu. Dağlık bölgelerde yapılan nüfus sayımının eksikleri olduğu varsayılsa bile, toplam nüfusta savaş yıllarında ve sonrasında yaşanan olaylara (Ermeni tehciri, asker ya da sivil Müslümanların ölümü, Yunanistan ile Türkiye arasında dengeli olmayan nüfus mübadelesi gibi) bağlı olan kesin bir azalma söz konusudur. Bütün bu olaylar, az sonra göreceğimiz gibi, ülkenin etnik haritasını enikonu değiştirmiştir.

Demografi eğrisi 1927'deki bu düşük düzeyden yukarıya doğru sürekli bir tırmanış gösterir. Bu tırmanıştaki hız değişikliği eğriyi bazı evrelere bölmeye izin vermektedir.⁵ 1927'den 1950'ye kadar olan sürede ölçülü kalan büyüme hızı, bütün sayım dönemlerinde yıllık % 1,6-2,1 arasında seyretmiş. İkinci Dünya Savaşı sırasında (1940-1945) % 1'e düşmüştür. Toplam nüfusun dörtte birini oluşturan şehirlerle kırsal kesimde nüfus artışı aşağı yukarı aynıdır.

1950-1960 döneminde nüfus hızlı bir artışa geçer (dönemin ilk yarısında yılda % 2,7, ikinci yarısında ise % 2,8). Böylece ülkenin nüfusu 1950'de 20.947.188 iken 1960'ta 27.754.820'e yükselmiştir ve bu on yıllık artış, önceki yirmi beş yılın artışı kadardır. O yıllarda üçüncü dünya ülkelerinin çoğunda gözlemlenen bu artış, ölüm oranlarının düşürülmesinde elde edilen başarının sonucudur. Gene bu dönemde, kırdan şehirlere doğru bir akın başlar ve şehirlerin nüfusu, 1950-1955 arasında, yılda % 5,5

oranında artış gösterir. Kırsal kesimde ise bu artış yılda % 1,7 düzeyinde kalmıştır.

1960-1985 arasında nüfus artış eğilimi hafif bir düşüşle sürer ve -1975-1980 arasındaki % 2,1 oranı sayılmazsa- yılda % 2,5'lerde seyreder. 1985'te 50.664.485'e ulaşan toplam nüfus böylece yirmi beş yılda bir misli artmış olur. Bu tarih aynı zamanda önemli bir başka değişimi ortaya koyar: 26.865.757 kişi olan şehir (Nüfusu 10.000'den fazla olan yerleşme merkezleri) nüfusu kırsal kesimdeki 23.798.701 kişilik nüfusun üstüne çıkmıştır.

1985'ten sonra ise, toplam nüfus artışında bir yavaşlama söz konusudur: 1985-1990 arasındaki yıllık % 2,2'lik oran 1990-2000 döneminde % 1,8'e inmiştir. Şehirler yılda % 2,7'lik bir büyüme gösterir ve 2000 yılında toplam nüfusun % 65'ini barındırırken, kırsal nüfusun yıllık artışı % 0,4'e iner. Bu yavaşlama doğurganlığın azalmasına bağlıdır, çünkü ölümlerin oranı hayli düşük bir oranda istikrar kazanmıştır. 2003 verileri⁶ bu eğilimin sürmekte olduğunu göstermektedir: % 2,2 olan doğum oranına karşılık ölüm oranı % 0,7'de kalmıştır ki, bu da yılda % 1,5 oranında bir nüfus artışı demektir.

Bu değişim, nüfusun yaş gruplarına göre gelişimini ortaya koyan sayılarda da gözlenir: Hızlı artış döneminde nüfus gitgide gençleşir ve 1970'lerde yaş ortalaması 19 yaşın biraz altına iner. 15 yaşın altındakiler nüfusun % 41,8'ini, 15-64 yaş arasındakiler % 53,8'ini, 65 yaşın üstündekiler ise % 4,4'ünü oluşturur. O tarihten bu yana Türkiye'nin nüfusu göreceli bir yaşlanma sürecine girmiştir: Yaş ortalaması 2000'de 25'e çıkmış ve bu tarihte yaş gruplarının oranı, sırayla % 29,8, % 64,5, % 5,7 olmuştur.

Nüfusta ve demografik yapıda gözlemlenen bu toplu gelişme, etnik bileşim ve onun mekânsal dağılımındaki değişimlerle başa baş gider. Buna şehirleşmenin hızlanması katılmalıdır. Bu köklü değişimler on, yirmi ya da otuz yıllık demografik projeksiyon denemelerini temkinle karşılamaya götürmelidir.

BASİTLEŞTİRİLMİŞ AMA HAYLİ AYRIŞMIŞ BİR "ETNİK HARİTA"

Türkiye Cumhuriyeti'nin, başlarda zorunlu olarak, sonradan da iddialı şekilde nüfusu Türklerden oluşan bir Anadolu'ya odaklanmasının ya-

nı sıra Birinci Dünya Savaşı'nın dramatik olayları, ülkenin etnik açılımına (Wolf-Dieter Hütteroth ile Volker Höhfeld'in Türkiye hakkındaki yetkin kitaplarında⁷ yer verdikleri iki haritaya yansıyan) enikonu sadeleşmiş bir görüntü kazandırmıştır. Bu haritalardan biri, etnik grupların ülkenin 1880'lere doğru imparatorluğun Asya kısmındaki dağılımını,⁸ diğeri ise 24 Ekim 1965 sayımından sonraki durumu gösterir. Bu haritalarda nüfustaki çarpıcı artışın yanı sıra "Türkleşme" olgusu da açıkça izlenebilir: Sadece İstanbul dışındaki Ermenilerle Rumlar değil, Müslüman olmayan Yahudiler, Levantenler, Keldaniler, Hristiyan Araplar gibi öteki azınlıklar da yok olmuştur. Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen Müslüman topluluklar da dağılmıştır. Sadece Kürtler geleneksel yerleşim bölgeleri olan Doğu ve Güneydoğu ile İç Anadolu'nun bazı illerinde sayıca artmıştır. Aslında, çok düşük oranları haritalara işlemenin zorluğu yüzünden her ilde nüfusun % 3'ünden azını oluşturan grupların gösterilmemiş olması bu basitleştirilmiş haritalarda adı geçen çok parçalanmış küçük grupların gerçek dağılımını görmeyi imkânsızlaştırmaktadır. Peter Alford Andrews'un, kırsal kesimle ilgili olarak *Tübingen Atlas des Vorderen Orients*⁹ için hazırladığı ve 47 ayrı etnik grubun işlendiği bir başka haritada ise bu dağılım açıkça gösterilmiştir.⁹

Bu da bizi ulaşılabilir olan veriler sorununa yöneltir. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1927 yılından beri yaptığı sayımlarda herkese dini (1965'e kadar), anadili ve en iyi konuştuğu ikinci dil (1985'e kadar) sorulmuştur. Ama bu gibi verilerin sayımdan sayıma, nüfusun toplumsal ve iktisadi özelliklerini tanıtan yayınlarla düzensiz bir biçimde ortaya konması ancak 1965'e kadar sürdürülmüştür. Türkiye nüfusundaki hızlı şehirleşmeden hemen önceki durumu yansıtan 1950 sayımının sonuçları çok değerlidir. Bu yayında, anadille birlikte birçok başka özellik de verilmiştir, ama din gruplarının dağılımını gösteren hiçbir tablo yoktur. 1960 sayım sonuçlarında ise bu iki ölçütün ele alındığı tablolar daha dengeli bir biçimde verilmiştir: Bunlarda "Hristiyanlık" başlığı altında çeşitli mezheplerin açılımı verilmişse de, "İslamiyet" başlığı altında bu gibi ayrımlar bulunmamaktadır. Bu yaklaşımın gerisinde azınlık dinlerine mensup cemaatlerin "millet" adı altında özgül

birimler olarak tanımlandığı Osmanlı döneminin bir mirası söz konusu olmalıdır: Bugün ise, eski “millet” terimini karşılayan “ulus” sözcüğü bu dinsel grupları tanımlamaya uygun değildir. Bu durum, ülkenin en önemli alt-grubunu¹ oluşturan Alevileri istatistiklerde görünmez kılmıştır. Sayım sonuçlarının verildiği bir başka yayında, nüfusun idari bölünmelere (il, ilçe vb) göre dağılımı gösterilir ve 1970 yılına kadar bu idari birimlerin taşıdığı resmi adın yanında, tırnak içinde, geleneksel adı da belirtilmiştir: Bu adlar genellikle orada konuşulmuş olan yerel dili belli eder. Bu gibi ayrıntıların daha sonraki yayınlardan ayıklanmış olmasıyla, yer adlarında saklı olan çeşitliliğin temsil ettiği gerçeklik de dayatılmış bir Türklük cilası altında gizlenmiş olmaktadır.

Kırk yıldan uzun süredir resmi sonuçların artık yayınlanmaması yüzünden, zorunlu olarak, çok da güvenilir olmayan kestirimlere dayalı genellemelere gidilmektedir. Sözelimi Kürt nüfusunun ne olduğunu kestirebilmek için, 1965 sayımında kendilerini Kürt diye tanımlayanlara, Türkiye’nin o tarihten sonraki genel büyüme oranını uygulamak yeterli olabilir mi? Elbetteki hayır, çünkü bu topluluğun sayısındaki artış birbiriyle çelişen iki ayrı olguya bağlıdır: Bir yanda Kürt nüfusun ulusal ortalamaya göre daha yüksek olan doğurganlığı etkiliyken, diğer yanda da ağır ağır işleyen bir asimilasyon süreci artan nüfusun kestirilemeyen bir bölümünün Türk çoğunluk içinde erimesine yol açabilmektedir. Kaldı ki, zorluk başta sayım işlemindedir: Çünkü sayım memurlarının kaydına geçen, kişilerin beyanlarıdır. Anadilinin Kürtçe olduğunu bildirenlerin (1960’ta 1.847.674 kişi, yani toplam nüfusun % 6,7’si; bunların 1.135.416’sı başka dil bilmediğini, 701.174 kişi ise Kürtçeden sonra en iyi bildiği dilin Türkçe olduğunu bildirmiştir) yanı sıra anadilinin Türkçe olduğunu, en iyi bildiği ikinci dilin Kürtçe olduğunu ifade edenler de Kürt olarak işlenmeliydi belki de. Bunların 457.043 olan sayısı eklendiğinde, 1960 yılı için % 8,3’lük bir oran elde edilir. Ayrıca yurt dışında ya da yurtdışına göçlerin, hareketliliği öteki etnik gruplara göre daha fazla olan Kürt nüfusun coğrafi dağılımını sürekli olarak değiştirdiğini

Yazar burada “azınlık” sözcüğünü kullanmışsa da, Türkçe metinlerde “azınlık” teriminin hukuksal/siyasal içeriği nedeniyle, aynı anlama gelen alt grup terimini kullanmayı yeğledik –ç.n.

belirtmeliyiz. P.A. Andrews'un sabırla derlediği köylere ilişkin listeler ve yaptığı anketler, bizzat yazarın belirttiği gibi eksik ve türdeşlikten uzak olduğu için pek güvenilir değildir.¹⁰ Dolayısıyla verilen sayılar konusunda temkinden uzaklaşılmalı ve etnik nüfusun mekânsal dağılımıyla ilgili nitel verilere öncelik verilmelidir: Bunlar, nüfus hareketlerini başlatan iyi tanımlanmış olaylar, kimlik belirlemeleriyle davranış değişiklikleri konusunda yapılan etnoloji ve sosyoloji çalışmalarının sağladığı verilerdir."

ÇEŞİTLİ AZINLIKLAR: GAYRİMÜSLİM CEMAATLER

Belli başlı gayrimüslim azınlıklar olan Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin sayıları azdır ve daha çok ülkenin batı kısımlarında, özellikle İstanbul metropolünde yaşarlar. Bu gruplarla ilgili olarak üst üste binen, biri dilsel öteki dinsel olmak üzere iki ölçüt kullanılır. Nitekim, sayımlarda Yahudilerin konuştuğu ve İspanyolca'nın bir diyalekti olan "Ladino" yerine "Yahudice" ibaresi düşülmüştür. Bununla birlikte 1960 sayımında dinle dil arasında bir ayrışmanın başladığı görülür: Dini Gregoryen Hristiyan olan 70.953 kişiden 32.951'i, anadili olarak Türkçeyi bildirmiş, diğer 35 627 kişi ise Ermenice'yi yazdırmıştır; 106.611 Ortodoks Hristiyan'dan 26.753'ü anadil olarak Türkçe, 49.365'i Yunanca, 10.576'sı da Ermenice'yi belirtirken 43.926 Yahudinin 19.619'u Türkçeyi, sadece 18.298'i Ladino'yu ana dil olarak bildirmiştir. Bu veriler, belli bir temkinle yaklaşmak gerekiyorsa da, iki dilliliğe götüren sürekli bir kültürel dönüşümün söz konusu olduğunu gösterir. Hatta Fransızcanın çok konuşulduğu Yahudi cemaatinde üç dillilikten söz edilebilir.

Bu gayrimüslim gruplar Lozan Antlaşması'nda resmen kabul edilen ve günümüz siyasal akımlarının da o şekilde kabul ettiği asal azınlıklardır. Özerk dinsel örgütlenmeleri olan Fener'deki Ortodoks, Kumkapı'daki Ermeni patrikhaneleri, Galata'daki sinagogları, hahamlık makamı ve cemaat okullarıyla Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki "millet" statülerini korumuşlardır. Buna karşılık imparatorluk zamanında onları Haliç'in kuzey yakası ya da tarihi yarımada'nın Kumkapı ya da Fener-Balat gibi ayrı mahallelerinde iskân ettiren ayrımcı tutum, iki eşzamanlı süreç nedeniyle artık geçmişte kalmıştır: Bunlardan birincisi, bu cemaatlere mensup ailelerden bazılarının

toplumsal yükselişlerinin ardından metropolün varlıklı semtlerine ya da orta sınıfların ikamet ettikleri yerlere, sözgelimi Boğaz'ın her iki yakasına, Avrupa yakasının Levent ya da Etiler gibi planlanmış ikamet bölgelerine ya da Kadıköy ve ötesine taşınmasıdır. Beri yandan, daha önceleri oturdukları mahalleler başka grupların işgaline uğramıştır: Galata'nın alt kesimlerini¹² muslukçular, küçük maden imalathaneleri ve özellikle elektrik işleri –elektrik malzemesi ve avize– yapanlar doldurmuştur. Bunların yanında çalışanların bir kısmı, semtin üst kısımlarında bulunan Hacı Mimi ya da Torntom mahallelerine yerleşen Kürtlerdir. 2000'li yıllarda ise yeni bir olguya tanık olunur: Şehrin yeniden “moda” semtlerinden biri olmaya yüz tutan Galata'nın orta eksenini mesken tutmaya başlayan aydınlar, bölgeye yeni baştan seçkinlik kazandıracak bir eğilim başlatmıştır. Hâlâ kuyumculukla uğraşan –özellikle gümüş işlerinde– ya da semtin kuzeybatısında bulunan ayakkabı işliklerinde çalışan birkaç Ermeni aile sayılmayacak olursa, Kumkapı'da nüfusun çoğunluğunu Batman, Siirt ve Mardin'den gelen Kürtler oluşturur.¹³ Bu aileler konutların ağırlıklı olduğu semtin alt kısımlarında oturur. Semtin doğusundaki Kadırga'da bulunan geleneksel ahşap evler, 1864 yangınından sonra yapılan parsellemenin ardından inşa edilen kârgir evler, daha batıda bulunan ve 1950-1980 arasında inşa edilen beton binalar, pazar ya da yortu günleri İstanbul'un her yanından Kumkapı'ya gelen müminlerin doldurduğu Hristiyan ibadet yerlerini çembere alır. Adalar ise Yahudi cemaatinin yeğlediği sayfiye yerlerinden olmayı sürdürmekle birlikte, her yerden gelen yazlıkçılar ve ziyaretçilerle dolar.

ÇEŞİTLİ AZINLIKLAR: TÜRKLERLE KÜRTLERİN DIŞINDAKİ MÜSLÜMAN GRUPLAR

Müslüman oldukları halde Türkçe ve Kürtçeden başka dilleri konuşan gruplar imparatorluğun kuzeydoğuya (Kafkaslar), kuzeybatıya (Balkanlar) ve güneydoğuya (Arap Yakınoğlu) yayılışının kanıtlarıdır. Bugün onlardan azınlık diye söz etmek siyaseten yanlış, giderek tehlikeli ise de, 1950-1965 arasında yapılan sayımlarda kullanılmakta olan dillerle ilgili dökümlerde “İslam azınlık dilleri” başlığı altında sayılmış, azınlık olarak tanımlanmışlardır. Arapların dışındaki gruplar coğrafi anlamda enikonu dağılmıştır.

Araplar hem sayıca hem yerleşme yerleri bakımından ayrı bir konumdadır. Müslüman azınlık gruplarının üçte ikisini oluşturur (1960'ta 521.712 kişilik toplamın 347.690'ı) ve komşu ülke Suriye'nin uzantısı olan bir yörede yaşarlar. Ancak bu gruptan söz ederken ayrıntıların vurgulanması gerekir, çünkü birbirinden farklı özellikler sergileyen dört ayrı alt gruba ayrılabilirler. İçlerindeki en önemli alt grubu Lozan Antlaşması'nın değiştirmedığı Sevr Antlaşması'nın bir hükmüyle Fransız mandası altındaki Suriye'ye verilmiş olan, ancak 24 Ocak 1937 tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın ardından yapılan –ve eski sancakta yaşayagelen Türk unsurun daha etkin şekilde harekete geçtiği– halk oylamasının sonuçları gereği Türkiye Cumhuriyeti'ne ilhak edilen Hatay'da (eski İskenderun Sancağı) yaşayanlar oluşturur. 1950'de Hatay'da anadili Arapça olanlar nüfusun % 37'sini oluştururken, bu oran, kısmi bir asimilasyon süreci sonucunda, ama ondan da çok, iktisadi yönden çok canlı olan bu bölgeye başka yerlerden göç edenler sayesinde % 18'e inmiştir. Buradaki Araplar, Suriye'nin kuzeybatısındaki komşuları gibi Aleviler (ya da Nusayriler) ile Hanefi Sünnilerden oluşur. Doğuya doğru gidildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu zamanında en kalabalık Arap nüfusu barındırmış olan Gaziantep'e (eski Ayıntab) gelinir; ilin cumhuriyet döneminde uygulanan büyük bir sanayileşme hamlesi nedeniyle bugün hemen hemen tümüyle Türkleşmiş olduğu gözlemlenmektedir. Gaziantep böylece Hatay'la daha ötede bulunan Arap nüfusun yerleştiği bölgeler arasında bir kopukluk yaratır. Söz konusu bölgeler Suriye sınırı boyunca uzanan ovadaki, Şanlıurfa ile Mardin kırsalının özelliği olan kerpiç kubbeli evleriyle ün salan Harran, Tur Abidin dağı sıralarının eteklerindeki Savur ile Midyat'ın çevresindeki Arapça konuşulan nüfus adacıkları ve daha ötede, Toroslar'ın doğusundaki ovalarda bulunan Kozluk ve Sason arasındaki bazı yerleşmelerdir. Arapça konuşan bir başka grup, Çukurova'nın 19. yüzyılda tarıma açılmasıyla buraya göç edenler tarafından oluşturulmuştur: Bu gruplar ovadaki ilk sulama çalışmaları sayesinde başlatılan sebzeçilik işleri için Lazkiye'den (Lattakiye), hatta Aşağı Mısır'da fellahların yaşadığı yörelerden gelmiş, daha sonra, ovada pamuk ekimine geçilince başka göçmenler de katılmıştır. Kökenleri farklı kişilerden oluşmaları ve yöreye uyum sağlamış olmaları Suriye'nin zaman zaman kalkıştığı toprak talep girişimlerinin sonuçsuz kalmasının nedenidir.

Müslüman azınlıklar grubuna Kafkas dillerini konuşanları da katabiliriz. Bunlardan Lazların, Karadeniz sıradağlarının doğu kesimlerinin en eski sakinlerinden oldukları sanılmaktadır. Pontos (Trabzon) Krallığı zamanında Yunanlaşmaya, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Türkleşmeye direnmişlerdir. Komşuları arasında, Türkçe konuşan çoğunluk sayılmayacak olursa, 1922'de Ortodoks Rumlarla birlikte mübadele edilmeyen önemli bir Müslüman Rum grubu bulunur.⁴ Kaçkar dağlarının Rize ile Artvin arasındaki yüksek ovalarındaki doğal yerleşim bölgelerinde yaşayanlar özgün dilini korumuşsa da, büyük çoğunluk Karadeniz Bölgesi'ne ve İstanbul'a dağılmıştır. Türk halk kültüründe Laz sözcüğü safdil ve budala bir dağlıyı anlatır ve bu önyargı Doğu Karadeniz'de oturanların hepsi için kullanılır. Aynı şekilde İranlılar da Raşt şehri sakini anlamına gelen "Raşti" sözcüğünü Hazar Denizi'nin kuzeyinde oturanları adlandırmak için kullanır ve her ikisi de şakacı fıkralara konu edilmiştir.

Ne var ki, aynı bölgede yaşayan Gürcüler Lazlardan daha kalabalıktır ve yoğun oldukları yerler Gürcistan devletine bitişik olan sınır bölgesidir. Daha batıda, Ordu ile Sinop'ta ve Samsun'da da farklı büyüklükte Gürcü adacıkları bulunur. Sovyet egemenliğine geçen yerlerde yaşayan akrabalarıyla bağlarını ender olarak sürdürüyorlarsa da, Sovyet rejiminin çöküşünden sonra Ruslarla birlikte İstanbul'a baval ticareti yapmaya gelen Gürcüler için nirengi noktaları oluştururlar. Kafkas bölgesinden gelen Müslüman grupların en kalabalığı olan Çerkezler¹ (1960'da 63.000 kişi) on yedi ile dağılmışlardır. Bin kişiyi aşkın gruplar halinde özellikle kuzey ve kuzeydoğuda, ayrıca Kayseri, Maraş ve Muş'ta yaşarlar; onlardan daha az kalabalık olan Abhazlar (1960'ta 4.700) ise daha çok Batı Karadeniz'de (Bolu, Düzce ve Sakarya) toplanmıştır.

Çerkezlerle Abhazlar Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl boyunca kaybettiği topraklardan gelen "muhacir"lerden olmakla birlikte bu terim daha çok Balkanlar'dan gelenler⁵ için kullanılır; Boşnaklar, Arnavutlar, Müslüman Bulgarlar olan Pomaklar, Romanya, Kosova ve Makedonya'yla Yunanis-

i Genelde Kuzey Kafkasya'dan gelenleri kapsayan Çerkez adlandırması, yöreden gelen ve farklı diller konuşan çeşitli grupları yeterince ifade etmemektedir. Yazının kullandığı Abhaz (Abaza) adlandırması ise Güney Kafkasya'da, Abhazy'a'dan gelenleri ifade ediyor -ç.n.

tan'dan (Makedonya, Batı Trakya, Girit) gelenlerdir. Bu sonuncular 1923'te Lozan Antlaşması gereğince gerçekleşen mübadele dolayısıyla gelmiştir. Daha sonra 1950-1952 arasında bu gruplara Bulgaristan'daki komünist rejimden kaçıp gelenler eklenmiştir. Bütün bu topluluklar ülkenin batısında, özellikle Marmara Denizi'nin çevresine yerleştirilmiştir. Bu da Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan demografik ve iktisadi dengesizliği daha da artırmıştır.

İstatistiklerde yer almayan, ancak yerleşme koşulları dolayısıyla kimlikleri bilinen bu Kafkas ve Balkan muhacirlerin büyük bölümü Türk dil ailesine ait değildir. Aslında Türk nüfusa katkısı olan başka gruplar da vardır: Bir kısmı 18. yüzyıldan beri tedricen göçeden Kırım Tatarları oldukça erken bir tarihte gelmiştir. Bunlara, sonradan çarlık Rusya'sının yayılmacılığı yüzünden yerlerinden edilen Güney Rusya bozkırlarından gelen Nogaylar, Kazan Tatarları ve daha az sayıdaki Başkırtlar eklenmiştir. Bütün bu topluluklar çoktandır özümsemiştir. Bir kuşak sonra ve benzer siyasal koşullarda gelen daha küçük iki grup daha vardır: Sovyet Kazakistanı ile Çin Türkistanı'ndan gelenler. Bu sonuncular, zorlu kış koşullarında Tibet üzerinden yaptıkları bir yolculuğun ardından 1953 yılında Türkiye'ye varmıştır. Daha sonra, Sovyetler'in Afganistan'ı işgal etmesinden ve Rusların Kabil'e yerleşmesinden sonra, Afganistan'ın Pamir bölgesindeki Kırgızların tümü, önderleri Hacı Rahman Kul'la birlikte 1979'da kitle halinde göç etmiştir. Pakistan'ın yüksek Hunza ovasındaki çok yüksek geçitleri aşıttıktan sonra, kendilerine yapılan birkaç öneriyi değerlendirmiş ve Alaska'da ren geyiği yetiştirmektense Türk hükümetinin çağrısını kabul ederek daha önce içinde yaşadıkları ortamı çağrıştıran Doğu Anadolu'ya, Van Gölü'nün çevresindeki dağlık bölgeye yerleşmişlerdir. Bir iki kuşak sonra tümüyle asimile olacakları öngörülmektedir.

Aleviler ve Kürtler dahil bu değişik azınlıkların mekân içindeki dağılımına bakıldığında, bazen iç içe girmiş iki ayrı ölçek uyarınca değerlendirilmesi gereken örüntüler fark edilir. Bu yerleşim alanları içinde türdeşlik gösteren tek bölge, ülkenin güneydoğusunda Kürtlerin yaşadığı Suriye, Irak ve İran'da uzantıları olan alandır.¹⁶ Ancak onlarca yıldır süregelen göçler bu nüfusu ülkenin her yanına savurmuştur. Türkiye'deki Araplar da soydaşlarının bulunduğu sınır bölgelerinde yaşıyorsa da, bu iskân sürekli bir kuşak oluşturmaz ve 250 milyon kişiden oluşan toplam Arap nüfusu-

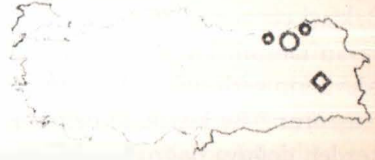
Kürtler: Uluslararası bir alanda iskân ve sınırötesi yayılma

Araplar: Çok geniş bir dış iskân bölgesinin kopukluk sergileyen kenarı

Yahudiler, Ermeniler, Ortodoks Rumlar: Şehirsel ortamda yaşayan diaspora kalıntıları

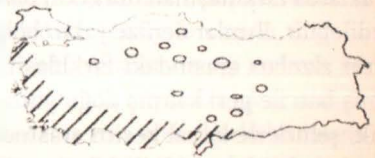

○ Lazlar, Kırızlar

◆ Kırsal kesimde görece yoğun iskân

Muhacirler, Çerkezler: Kırsal kesimde dağınık iskân

○ Aleviler

+ Orman göçerleri

/// Tahtacı Yörükleri:

Yer yer yoğunlaşan dağınık iskân

nun sadece % 0,3'ünü temsil ettiği için, önemli de sayılmaz. Öteki gruplar çeşitli nedenlerle farklı yörelere dağılmıştır. Sözelimi, diasporaların artışı olan ve Batı Anadolu'nun büyük merkezleriyle İstanbul çevresinde yaşayan belli başlı üç gayrimüslim azınlıkla Balkanlar ya da Kafkaslar'dan gelen ve hiç olmazsa başlarda, Gürcistan sınırındaki Lazlar, Bitinya'daki Abhazlar, Van Gölü çevresindeki Kırgızlar gibi kırsalda görece yoğun bir biçimde kök salan ya da Çerkezler ve Balkan muhacirleri gibi dağınık yaşayan Müslüman azınlıkların yerleşim düzeni birbirine benzemez. Alevilere gelince, dağınık ve hem resmi kayıtlara dökülmediği hem de kendilerini güvenlik amacıyla gizledikleri için az bilinen coğrafi dağılımları, değişik kökenlerden gelmelerinin bir kanıtı sayılabilir. Azınlıklarla ilgili önemli çalışmasında Xavier de Planhol ve elinizdeki kitaba katkıda bulunan Élise Massicard,¹⁷ Bektaşî cemaatini ötekilerden ayrı tutar ve onların daha çok şehirlerde yaşayan tanımlı bir tarıkata mensubiyetlerini vurgular. Planhol'e bakılırsa, Alevilerin yerleşim yerleri Orta Anadolu'yu kuşatan bir çeşit uzun sarmal oluşturur.¹⁸ Bu kuşak iki belirgin kısma ayrılır: Merkezden kuzeye ve merkezden doğuya doğru bir örüntü oluşturacak şekilde Sünni yerleşmelerin arasında dağınık olarak bulunan Alevi köyleri, Orta ve Batı Toroslar'la Ege Bölgesi'nde yaşayan Tahtacıları içine alan ve göçer olan Alevilerin (Yörükler) hareket alanının belirlediği, kesin sınırlardan yoksun bir ikinci kesim.

BÖLGESEL BİRİMLERİN ÇİÇEK DÜRBÜNÜ

Etnik grupların oluşturduğu bu mozaik belirgin bölgesel farklılaşmalara eklendiğinde onlara bazı ayrıntılar katar. Türklerin iskân ettiği topraklarda farklılaşmalarda etkin olan ve üst üste binen “üç karşıtlık”¹⁹ tan söz edilebilir. Bunlar denize yakın bölgelerle iç kısımlar arasında var olan ve tarım alanları arasındaki farklılaşmayı da açıklayan ekolojik karşıtlık; gelişmiş batı ile geri kalmış doğu yöreleri arasındaki sosyal ve ekonomik karşıtlık; şehirlerle kırsal kesim arasında var olan ama ikisi arasında gitgide artmakta olan karşılıklı ilişkilerin eşlik ettiği ekonomik, demografik ve sosyal-kültürel karşıtlıklardır.

Bu “okuma çerçevesi”²⁰ hâlâ geçerliğini koruyorsa da, yeni gelişmeleri kapsayacak, bölgesel yapılandırmaların Türkiye'ye kazandırıp kaybettir-

diklerini sorgulayacak şekilde yeniden ele alınmalıdır: Karşıt özellikler sergileyen doğal çevrelerin, farklı tarımsal üretimlerin ve turistik albenisi bulunan çeşitli kültürel zenginliklerin yan yana gelmesinin ülke açısından gerçekten bir avantaj oluşturup oluşturmadığı sorgulanmalıdır. Başka bir açıdan bakıldığında süregiden derin farklılıkların tüm ülkeye kırılabilirlik getiren dengesizlikler oluşturup oluşturmadığı da sorgulanabilir. Bütün bu saptamalar, yapılması gereken bölgesel reformlar sorununu gündeme getirir; çünkü bunlar kurumsal Avrupa'nın önüne sürülebilecek bir koz oluşturur.

KIYI ŞERİDİ VE ORTA ANADOLU KİTLESİ

Ülkenin doğal yapısından ileri gelen ilk karşıtlık, etrafını çeviren dört denizin kıyı şeridini iç kısımlardan belirgin biçimde ayırır. Kıyılar kışın yağış getiren alçak basınçlara maruzken, iç kısımlarda soğuk ve kuru bir kara iklimi hüküm sürer. Kıyılarda yıllık yağış her yerde 600 mm'nin üstündedir, bu da orman türü bitkilerin yetişmesine yol açar. Yarı çorak olan iç kısımlar ise yeknesak bir bozkır görünümündedir ve sadece daha fazla yağış olan yükseltilerde eski ormanların kalıntıları görülür. Biyo-iklimsel olan bu karşıtlığı zeminin yapısı daha da artırır: Güneyde Toroslar, kuzeyde Karadeniz sıradağları gibi yüksek dağ sıraları kıyı çizgisini izler ve iç kısımları büsbütün yalıtır. Akdeniz kıyısındaki sıradağlar sadece iki ovanın, Antalya ve Çukurova ovalarının denize kadar uzanmasına izin verir. Karadeniz cephesinde ise sadece Kızılırmak ile Yeşilırmak'ın yayvan deltaları denize açılabilir.

Bu iki kümede zemin ve iklime bağlı doğal farklılaşmalar görülebilir: Denize yakın olan yörelerden sadece Ege ve Akdeniz bölgeleri, ılıman ve yağışlı kışları, sıcak ve kuru yazlarıyla tipik bir Akdeniz iklimine sahiptir. Akdeniz cephesi boyunca uzanan dar kıyı şeridi, orta-batıda Antalya ovasında, doğuda ise Çukurova'da genişler. Ege cephesi ise farklıdır ve adeta tarağı andıran bir yapı sergiler. Kıyıya dikine uzanan dağların arasındaki büyük ırmakların vadileri nemli hava kitlelerinin iç kısımlara ulaşmasına izin verir. İçteki bu kısımlara İç Ege Bölümü ya da İç Batı Anadolu Bölümü denir. Kuzeyde, Karadeniz Bölgesi'nin nemli, "pontik" diye adlandırılan subtropikal bir iklimi vardır. Buralarda yağışlar yaz ortalarına kadar sürer ve yamaçlarda özgün bir orman tabakanmasına yol açar. Marmara Bölgesi'ne gelince, o da başlıca özelliklerini

aldığı Akdeniz iklimiyle daha serin ve o kadar da kurak geçmeyen yazlarını borçlu olduğu Karadeniz iklimi arasında bir geçiş alanı oluşturur.

“Anadolu” terimi, ilkçağdan bu yana Doğu’yu (sözcük anlamı da budur zaten), yani Ege Denizi’nin doğusunda bulunan yerleri belirtmek için kullanılan “Anatoli” teriminin galat halini almış şeklidir. Bu adlandırmayla daha çok yarımadaanın kıta kısmına işaret edilir ve burada başlıca ayrımlar coğrafi konuma göredir: Sert kışları ve sıcak yazlarıyla İç ya da Orta Anadolu, Ankara ile Konya arasında ve Tuz Gölü’nün çevresinde bulunan en kurak yerleri kapsar; Doğu ya da Kuzeydoğu Anadolu soğuk ve dağlıktır. Güneydoğu Anadolu ise daha da sıcak ve kurak olan Suriye platolarının devamıdır.

Doğal ayrışmanın yarattığı bu bölgelerin, farklı tarımsal düzeneklerle yol açan ayrı ekolojik birimler olmalarından ileri gelen özelliklerinin yanı sıra bir de kimlik boyutları vardır. “Bölgesel bilincin” aynı derecede gelişmediği Türk-İran bölgesinde²¹ bu yedi doğal bölge ayrımını herkes benimsemiştir. 1941’de toplanan ilk Türk Coğrafya Kongresi’nde belirlenen bu bölgeler ilk ve ortaöğretimde okutulur ve atlalarda kullanılır.²² Oğuz Erol bu bölümlenmeyi, doğal bölgeleri a-biyotik, biyotik ve insani etmenler arasındaki etkileşimin belirlediği jeosistemler olarak benimseyen yeni görüşlere yer veren eserinde de kullanmıştır.²³ Dahası, bu doğal ortamları birbirinden ayıran belirgin farklar hem “emik” yani kişi ve aile kimliği belirleyicileri (“Bizim orada havalar güzeldir”), hem de “etik”, yani “başka” bölgelerin bir garabet hatta bir husumet nedeni gibi görülmesinde rol oynayan etmenler olabilmektedir: Sözelimi İstanbullular, eşimle birlikte karın altı ay boyunca kalkmadığı Erzurum’da bir yıl geçirmiş olmamıza acımayla karışık bir tepki vermişti!

Ama özneliğe düşmeden bu doğal ortamlar arasında görülen ayrışmaların tarımsal etkinliklerde çeşitliliğe yol açtığı söylenmelidir. İç kısımların kara iklimiyle denize açılan kıyılar arasındaki karşıtlık önceleri çok güçlüydü,²⁴ ama birbirine tümüyle yabancı iki tarımsal düzeneği karşı karşıya getirmiyordu; çünkü her yerde yağmura bağlı olan tahıl üretimiyle büyük ve küçükbaş hayvancılık yapılabilirdi. İç kısımlarda bu türden etkinliklerle yetinilirken ve üretim yiyecek sağlamak için yapılırken, denize yakın olan yerlerde çok daha çeşitli ve uzmanlaşmış bir tarımın yanı sıra tica-

rete dönük üretim de söz konusuydu. Bu karşıtlık günümüzde azalmıştır, çünkü iç bölgelerin iktisadi yapısına yeni ve özel ürün türleri katılmıştır. Bunlar büyük ölçüde Orta Anadolu'daki sulama düzeneklerinin geliştirilmesi ve GAP projesinin küçük bir bölümünün tamamlanmasıyla ilgilidir. Bölgesel tarımın özelliklerine girmeden,²⁵ çeşitli mikro-bölgelere özellik kazandıran bazı ürün türlerine değinelim.

Karadeniz Bölgesi'nin doğu ucundaki Rize, Artvin ve Trabzon'da çay üreticileri, yurttaşların doymak bilmez çay düşkünlüğünü değerlendirerek 600 metrenin üzerindeki dağ yamaçlarının asit topraklarından yararlanıp Türkiye'yi 20. yüzyıldaki dünya çay üreticileri arasında beşinci sıraya sokmuştur. Nitekim Türkiye'deki çay üretimi Japonya'da olanın iki mislidir (2001'de 85 bin tona karşılık 178 bin ton). Çay fidanlarının tümüyle kapladığı yamaçlara dağılan yeni konutlar, bu küçük bölgenin varıllığına işaret eder. Ancak, ürünü işleyen işletmelerin bir araya gelerek yoğunlaşmaları, sanayide istihdamın 1980 yıllarına göre azalmasına yol açmıştır.

Batıya doğru ilerlendiğinde "fındık sahili"ne²⁶ ulaşılır. Buralarda fındık üretimi çaydan önce başlamıştır, çünkü nemli hava İzmir'in sultanıye üzümleleri ya da Malatya'nın kayısıları gibi açık havada kurutulmasına elvermese de, fındığı kabuğuyla ihraç etme olanağı vardır. Bütün yamaçlar yarı yüksekliğe, yani 800-1000 m. yüksekliğe kadar, fındıklıklara ayrılmıştır. Bu üretim bölgesinde karmaşıklık uç noktasına Trabzon'un doğusunda erişir: Burada çayla fındığın üretim alanları birbirini izler ve kesişir. Giresun ve Ordu'da ise fındık egemendir. Yakın zamanlarda bu üretim daha da batıya, Bolu ve Adapazarı arasına kadar yayılmış ve Türkiye'yi fındık üretimi konusunda dünyada birinci konuma yükseltmiştir.

Kuzeybatıda, Doğu Trakya kırsalıyla Bulgaristan sınırına ulaşan İstanbul'un taşrası daha bildik bir görüntü verir: Orta çaplı çiftliklerde ama makineleşmiş bir işletmecilik anlayışıyla işlenen topraklarda yoğun olarak buğday, arpa, ayçiçeği ve şekerpancarı yetişir. Trakya, kıyı şeridinin öbür ucundaki Çukurova'yla karşılaştırılabilir: O da erken bir tarihte makineleşme ve yoğun tarım sürecine girmiştir, ancak burada, Seyhan Irmağı üzerine kurulan baraj sayesinde yapılan sulamayla pamuk üretilir. Bununla birlikte, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sulamaya geçilmesiyle pamuk üreti-

minin ağırlık merkezi doğuya kayabilir, buna karşılık Çukurova'da ve daha batıda daha da yoğun bir sebzeçilik ve meyvecilik etkinliğine geçilebilir.

Tarımda yoğun üretimin çarpıcı örneklerinden biri, İzmir'den Hatay'a kadar uzanan ve katıksız Akdeniz iklim koşullarından yararlanan şerit üzerinde yapılan sera işletmeciliğidir. Geleneksel tarzda, yani selvi ağacından bir çatkının üzerine plastik tabakalar sermek suretiyle elde edilen seraların yerini çelik ve camdan yapılmış seralar almıştır. Bunlar, kıyılarda sıralanan küçük alüvyon ovalarında çoğalmakta ve önceleri pamuğun buğday üretiminin yerini alması gibi, pamuk üretiminin yerini almaktadır. Buralarda yetiştirilen domates, çiçek ya da muz gibi çok değerli tarım ürünleri, işletmecilerin çok küçük alanları değerlendirerek ailelerini geçindirebilmesine izin verir.

En modern tarım usullerini uygulayan bu işletmecilerle doğal kaynaklardan yararlanmanın en ilkel şekli sayılan hayvancılıkla geçinen göçerler arasında kurulan işbirliğini gözlemlemek oldukça eğlencelidir. Göçerler kışlamak üzere ova kenarlarına indiğinde, tarım ürünleri ya da nakit karşılığında, yerleşik üreticilerin keçilerinin (seralara çok yarayan bir gübre sayılan) dışkılarını toplamalarına izin verirler! Aslında yanılığa da düşmemelidir: Göçerler mekânsal konum açısından marjinalleşmiş eski bir toplumsal yapılanmanın kalıntısını sayılsa da, günümüzde artık pazar ekonomisine tümüyle katılan, hayvanlarını aşılatan, gerektiğinde onlara yem satın alabilen ve bu yemin yetiştirdiği otlaklardan yararlanan gerçek iktisadi oyunculardır. Bu yüzdendir ki, Orta Toroslar'da yaşayan Sarıkeçilileri, Arap ülkelerine "ihracat yapan küçük ve orta ölçekli işletmeler" olarak tanımladım.²⁷

İç kısımlarda ise Orta Anadolu'nun üretimin makineleştiği büyük ve yaygın tahıl işletmelerine karşılık, Konya'nın Çumra ilçesinde olduğu gibi, sulama sayesinde şekerpancarı, yonca ve meyve ağacı alanında yoğun üretim yapılmaktadır; ayrıca Afyonkarahisar'da yetiştirilen haşhaş, Isparta'da üretilen gül, Malatya'da da kayısı gibi dar alanlarda yapılan özgül tarım etkinliklerinden söz edilebilir. Nitekim, Malatya'nın doğusunda, dikim için yeterli bir arazisi olan kayısı yetiştiricilerinin²⁸ oldukça iyi bir geçim sağlayabildiklerini görme fırsatım oldu. Kaldı ki, kuru kayısının satışı hem iç kısımlarda hem de İstanbul'un Mısır Çarşısı'nda, metropole yerleşmiş ama "memleket"le sıkı ilişkiler sürdüren Malatyalıların tekelindedir.

2000 yılında kişi başına gayrisafi hasıla (1987 değerini baz alan bin TL olarak).

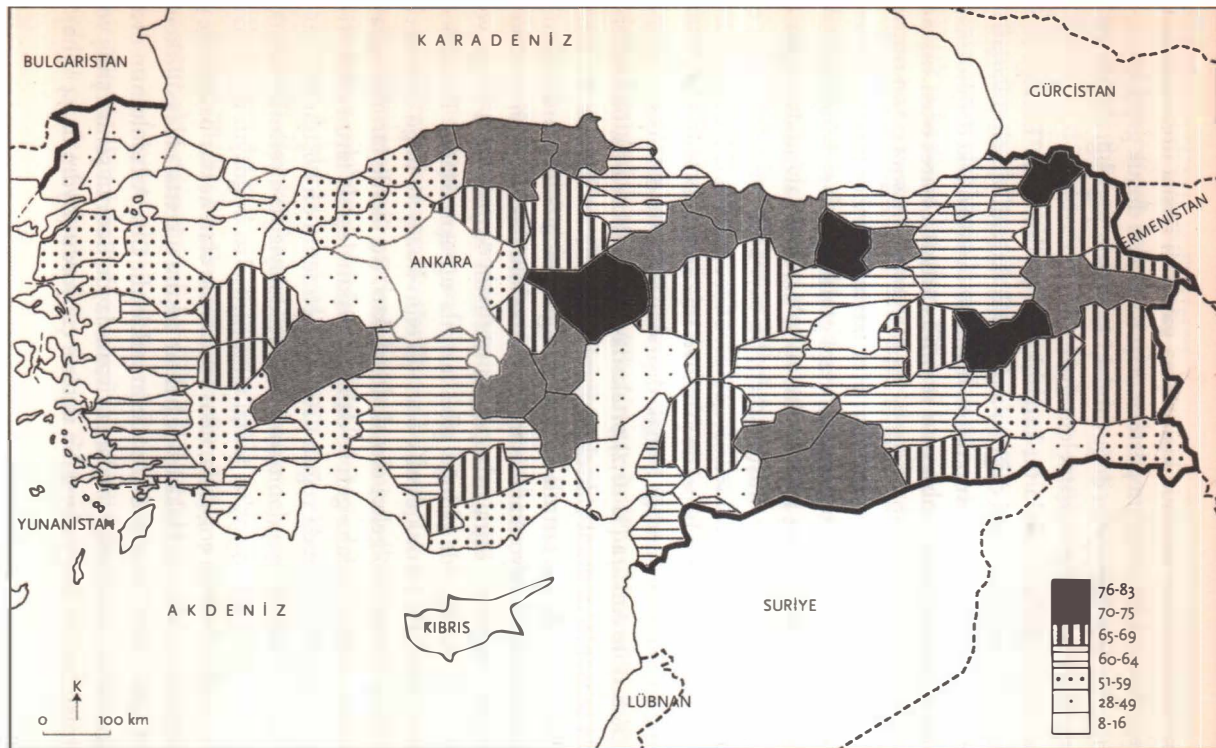
Birden çok belirtge kullanarak düzenlenen haritalarda saydığımız birinci karşıtlığa göre daha çarpıcı bir görüntü veren ikinci karşıtlık, kaba çizgilerle iki Türkiye'nin var olduğunu ortaya koymaktadır: Bunlardan biri sanayileşmiş, şehirleşmiş ve gelişmiş bir Batı Türkiye, öteki ise birçok bakımdan geri kalmış bir Doğu Türkiye'dir. Haritalara bakıldığında en belirgin ayrım çizgisinin kuzeybatıdan güneydoğuya uzandığı görülür: Zonguldak'ta başlayan bu çizgi Kayseri üzerinden Gaziantep'e uzanır. Türkiye'nin bu iki kesimi arasındaki geçişler bazı durumlarda sert, bazen de derece derecedir ve böyle olması İstanbul metropolüne odaklı kuzeybatıdaki uçtan, İran ve Irak toprakları arasındaki köşede yer alan Hakkâri'deki karşı uç arasında bir eğrinin söz konusu olduğu savını doğrular.

Kullanılan en sentetik belirtge, yurtiçi gayrisafi hasıladır. Bunun mutlak sayılara dönüştürülmesi çeşitli iller arasındaki zenginlik farkının karşılaştırılmasına elverişli, bu da Türkiye'nin iktisadi ağırlık merkezinin kuzeybatıdaki İstanbul-Ankara-İzmir üçgeni içinde kaldığını gösterir. 2000 yılında İstanbul ili tek başına ülkenin gayrisafi hasılasının % 22,1'ini sağlıyordu. Buna Ankara (% 8) ile İzmir (% 7,6) eklenince % 37,7 gibi bir sayıya ulaşılır. Arkadan gelen Kocaeli (% 4,4), Bursa (% 4,2) ve Adana (% 3) da sayılınca toplam gayrisafi hasılanın hemen hemen yarısı (% 49,3) elde edilir. Sınıflandırmanın öteki yarısına giren ve çoğu Doğu Anadolu'da bulunan 40 il ise toplam gayrisafi hasılanın % 10,39'unu üretir.

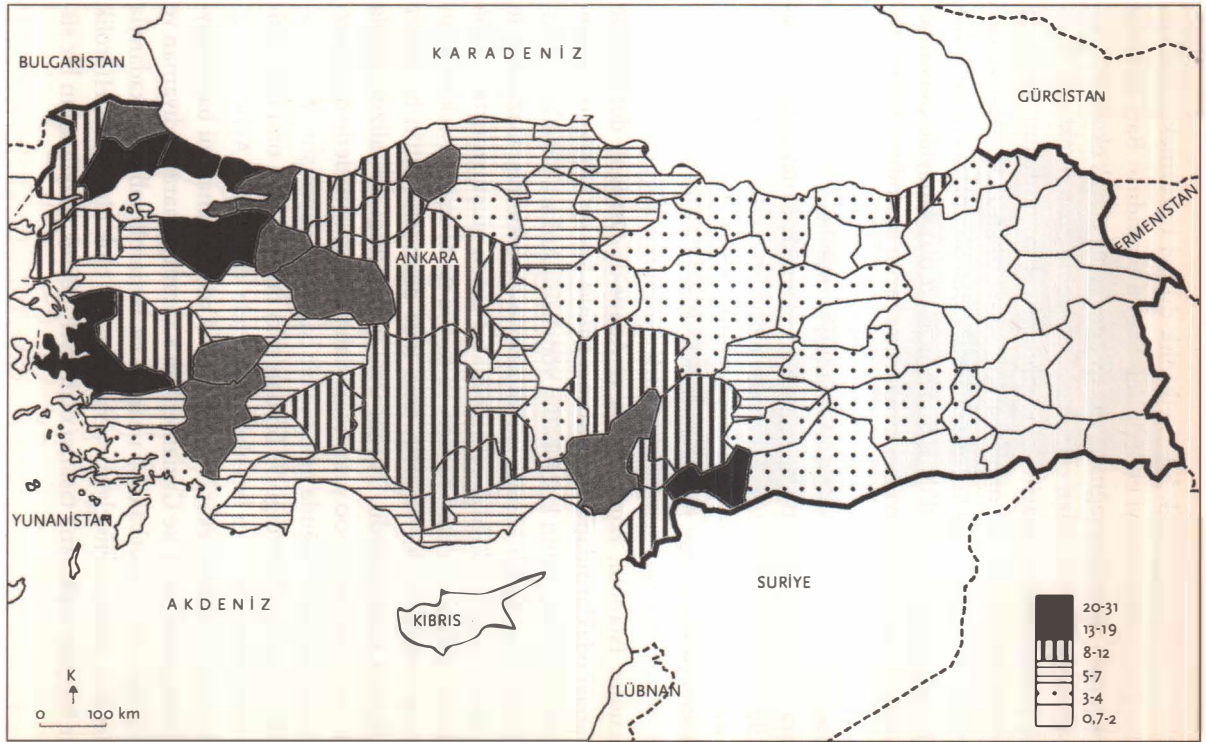
İllerin demografik ağırlığının bu hesapların üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için gayrisafi hasıla kişi başına hesap edildiğinde ise, aradaki farkın çok büyük olduğu, en düşük değerle en üst değer arasında 1'den 13'e varan farklar bulunabildiği görülür. Sözgelimi Hakkâri'de 1987 yılında 317.000 TL olan kişi başına gayrisafi hasıla değerine karşılık, aynı yıl İstanbul çevresindeki sanai gelişmenin çıkış yeri olan Kocaeli'de bu değer 4.331.000 TL'dir. İstanbul ise 2.623.000 TL'yle 9. sırada kalmıştır; çünkü bu şehre akın eden önemli bir fakir göçü ortalamayı düşürmektedir. İstanbul'dan önce gelen, altı küçük ama çok sanayileşmiş il vardır: bunlardan İzmir ülkenin ikinci ticaret ve sanayi merkezidir, Muğla ise turistik gelişmelerden en çok yararlanan ildir. Ankara ile Bursa 12. ve 13. sıradadır. Bu ve

riler ulusal ortalamanın üstünde kişi başına gayrisafi hasıla üreten 21 ilin ülkenin batı kesiminde kaldığını gösterir. Kişi başına en düşük gayrisafi hasılaya sahip iller ise ülkenin en doğusundaki Kürtlerin yaşadığı dağlık bölgeyle Kuzeydoğu Anadolu'da kümelenmiştir.

Batı ile Doğu arasındaki bu karşıtlık, her şeyden önce Türkiye'nin sanayileşmiş batısı ile tarımsal doğusu arasındaki iktisadi yönelim karşıtlığından ileri gelir. Çalışan nüfusun tarım ve imalat sanayiindeki dağılımına, sanayiye bağlı olmayan bir şehirleşme ve nüfus artışına işaret eden inşaat ve kamu hizmetleri sektörünü bir yana bırakarak bakıldığında, birbirinin negatifi gibi duran iki harita elde edilir. Her ikisinde de Zonguldak-Kayseri-Gaziantep arasında uzanan diyagonal çizgi görülür, sadece batıda tarımla daha fazla uğraşılan birkaç ada yer alır. 1980'de, tarım alanında çalışanlar toplam nüfusun % 60'ını oluştururken, bu sayı 2000 yılında % 48,4'e inmiştir ama bu da oldukça yüksek sayılabilir. Sadece on beş il bu ortalamanın altında kalır ve bunların hepsi de (Türkiye-Irak sınırında bulunan ve askerlerin yoğun olarak üslendiği Şırnak dışında) Batı Anadolu'dadır. Ama İstanbul (% 8,1) ile Ankara (% 16,2) ortalamayı düşürüyorsa da, öteki illerde tarımda çalışanların oranı yüksektir ve çalışan nüfusun üçte biri ile yarıları arasında değişir. Batıda tarımla adamakıllı ilgilenen birkaç il vardır: Bunlar Batı Anadolu'daki Afyonkarahisar, Orta Anadolu'daki Nevşehir, Aksaray, Niğde ve Yozgat'tır. Buralarda çalışan nüfusun % 70'i, tıpkı Doğu ve Kuzeydoğu'daki on üç ilde olduğu gibi, tarımla uğraşmaktadır. Paradoks şuradadır ki, özellikle tarıma dönük olan ülkenin kuzey ve doğu bölgeleri Türkiye'nin en verimli bölgeleri olmaktan uzaktır. Bu illerde tarımla uğraşanların sayıca çokluğu, daha geri ve daha az makineleşmiş tarım usullerinin uygulanmasının, tarımda yoğun ürün elde etmenin ön koşulu olan sulamanın burada yaygın uygulanmamasının ve dolayısıyla üretimin düşük kalmasının bir türevidir. 1995'te, temel tahıl türü olan buğdayın randımanını kuzey ve doğu illerinin çoğunda, ülke ortalaması olan hektar başına 19,3 kentalin altındaydı; Van ile Hakkâri'de hektar başına 9 kental elde edilirken bu oran Muş'ta hektar başına 8 kentalin altına inmekteydi. Orta Anadolu'nun ova ve platolarında bu oran ulusal ortalama civarındaydı. Batının şehirleşmiş ve sanayileşmiş illerinde ise 30 kentalin üstüne çıkıyordu (Aydın'da 34 k/ha).

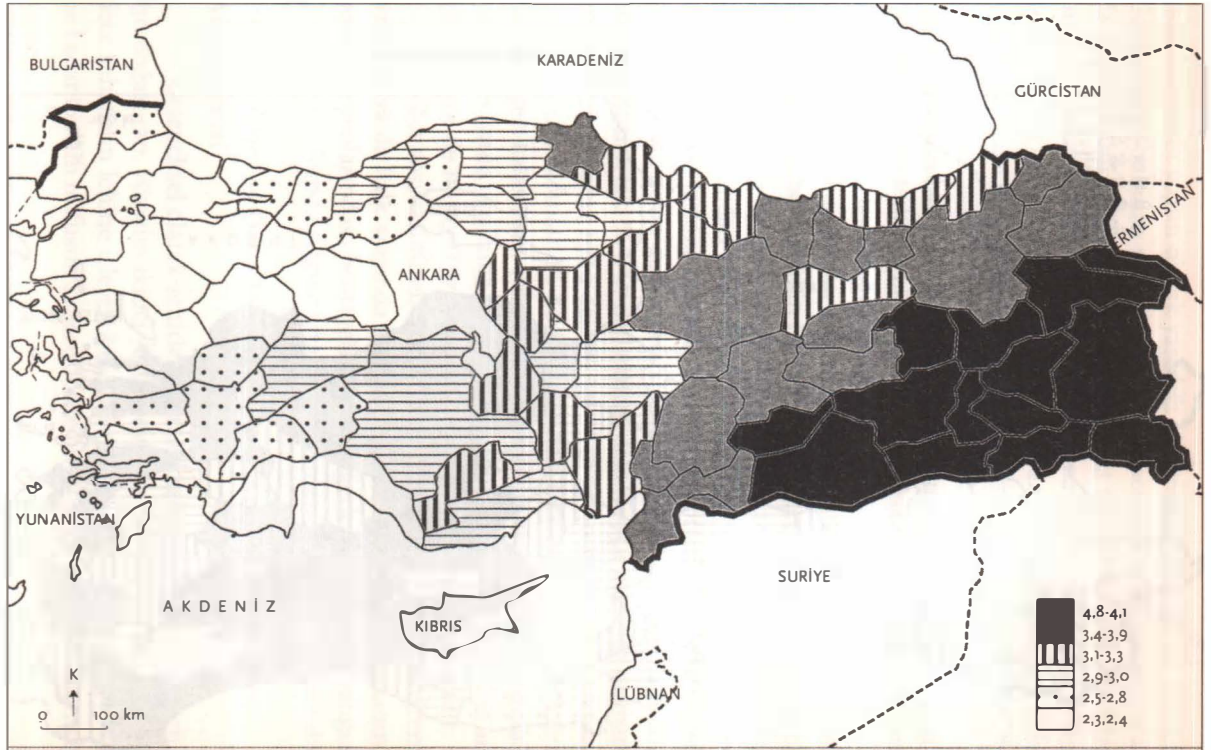

2000 yılında tarım, balıkçılık, ormancılık alanında çalışanların, toplam çalışan nüfusa oranı (%).

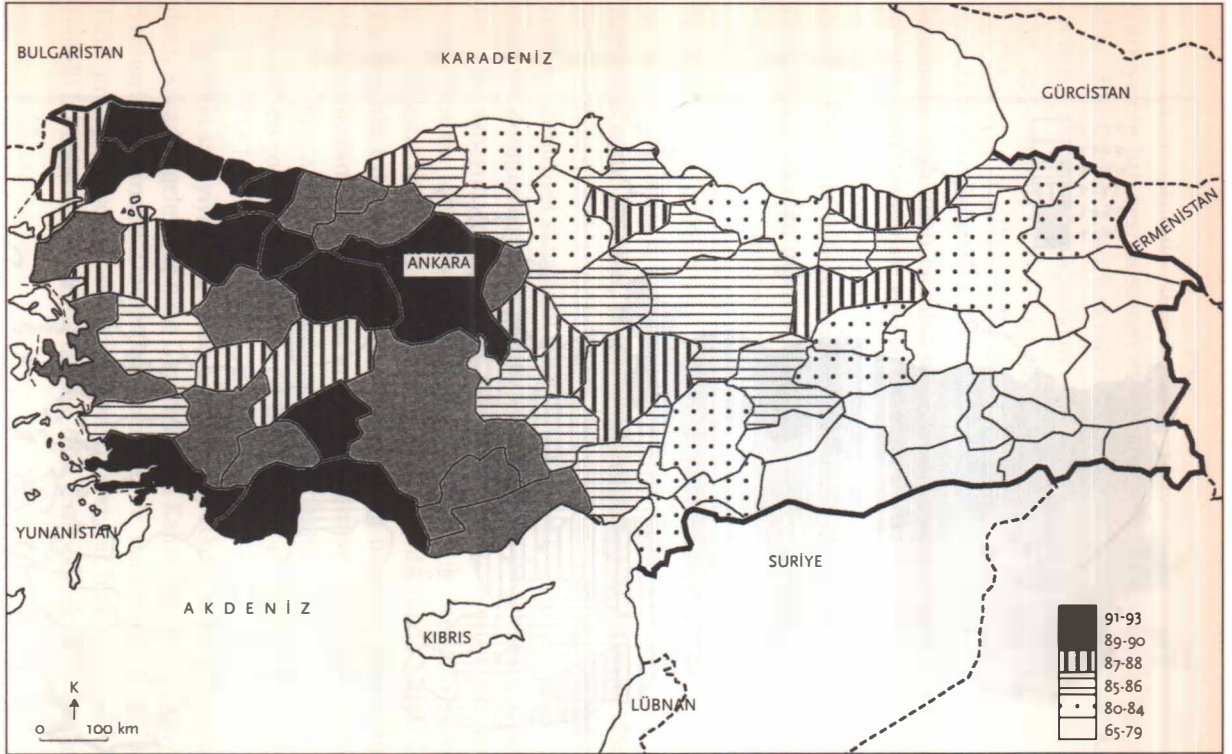

2000 yılında imalat sanayiinde çalışanların toplam çalışan nüfusa oranı (%).

Tarım alanında yüksek bir üretkenlik düzeyi tutturmakla birlikte, Türkiye'nin batı kesimi sanayi etkinliğinin özünü barındırır. Bazı kollarda elde edilen çarpıcı sonuçlara rağmen, sanayi hem genel olarak ekonomi içinde hem çalışan nüfus açısından çok ağır bir ilerleme göstermektedir. Nitekim, 2000 yılında imalat sanayiindeki istihdam, çalışan nüfusun sadece % 12,6'sını oluşturmaktadır. Bu ortalamanın üstüne çıkan 15 il vardır ve üçü dışında bunlar, daha yukarıda tarımla en az uğraşan iller olarak tanımladıklarımızdır. Başlı başına İstanbul'da işgücünün % 31,6'sı sanayide çalışır; şehir ayrıca ülke çapındaki sanayi işgücünün üçte birini barındırır. Bursa, Tekirdağ, Gaziantep ve İzmir'deki işgücünün % 20'si fabrikalarda çalışır. Bu iller İstanbul'la birlikte, sanayideki istihdamın yarısından fazlasını barındırır. Bunlara arkadan gelen on ilde çalışanları eklersek, sanayideki istihdamın üçte ikisine ulaşmış oluruz. Bu alanda istihdam sıralamasında % 8 gibi düşük bir orana inildiğinde bile, batı kesimine ait on dört il ve doğu kesiminden sadece bir il, çay imalahaneleriyle Rize'yi buluruz. İşgücünün mekânsal dağılımındaki bu dengesizlik Türk sanayinin kuruluş aşamalarının sonucudur. İstanbul, İzmir, Bursa ve Adana'da Osmanlı döneminde kurulan sanayi odaklarından sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Kemalist cumhuriyet sanayinin kuzeybatıya yönelişini Ankara-Kırıkkale, Eskişehir ve Zonguldak-Ereğli kömür işletmeleriyle desteklemiş, Gaziantep'te ise, ülke sanayiini güneydoğuya çeken yeni bir eksen oluşturmuştur. Daha sonra bunlara İç Anadolu'daki Kayseri ve Konya ile Mersin ve İskenderun gibi Akdeniz limanları eklenecektir, ama Rize dışındaki bütün bu yerler Türkiye'nin batı kesimindedir. Turgut Özal'ın başlattığı liberalizm çağıyla eşzamanlı olan 1980 ile 2000 arasındaki daha yeni gelişmelerle dengesizlikler artmışsa da güneydoğuda gelişme bir başlangıç yapmıştır. İmalat sanayiinin en çok artış gösterdiği (% 66'dan çok) on beş ilden onu batı kesimindedir ve bunların dokuzu İstanbul çevresinde kümelenir. Ayrıca Denizli Ege'deki sanayiye içlere çeker,³⁰ Antalya ise Akdeniz sanayiini batıya kaydırır. Arkadan gelen beş il ise Gaziantep'ten Kahramanmaraş, Adıyaman ve Şanlıurfa üzerinden Diyarbakır'a uzanan ve tamamlanabildiği kadarıyla GAP projesinin somut sonuçlarını sergileyen bir blok oluşturur. Hidrolik temelli bir bölgesel kalkınma tasarısı olan GAP, çeyrek yüzyıllık aşkın bir sü-

2000 yılında 12 yaşından yukarı evli, boşanmış, dul kadın başına düşen çocuk sayısı.

2000 yılında okuma-yazma bilme oranı (6 yaş ve üstü nüfusa oranla %).

redir Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı güneydoğu bölgesinde başlatılmış ve Gaziantep'te bulunan sanayi eksenine ustaca eklenmiştir. Ama bu arada doğu kesimindeki on beş il, sanayideki işgücünü kaybetmişlerdir. Çay imalathanelerinin bir araya gelmesiyle sanayideki istihdamın yarısını kaybeden Artvin ve Rize gibi uç örnekleri bir yana koysak bile, doğudaki bu kalkınma başlangıcının bölge içi dengesizliklerin artmasına neden olduğunu görebiliyoruz.

Ülkenin batı ile doğu kesimleri arasındaki dengesizlik, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bir dengesizliktir. Daha önce bunu göstermek için kullanılan belirtgeler,³ doğurganlığı ölçen kadın başına çocuk sayısı ve okuma yazma oranıdır. Bunlar da birbirinin negatifi olan iki harita verir, ama bunun yanı sıra belirtgelerin birinde düşüşe geçildiğinde, öteki belirtge açısından da olumlu bir gelişme olduğu görülür: 2000 yılında kadın başına çocuk sayısı bakımından Muğla (2,3) ile Muş (4,8) arasında bulunan ve iki katına ulaşan oran farkına rağmen, Türkiye'nin ortalaması 1985'te kadın başına 4-5 çocuktan 2000'de 2,9 ortalamasına inmiştir. Okuma yazma oranı ise 2000'de Şırnak'taki % 65,7 ile İstanbul'daki % 93,4 arasında değişmektedir, ama ulusal ortalama 1980'deki % 67,5 den 2000'de % 87,3 e çıkmış, erkeklerle (% 93,8) kadınlar (% 80,6) arasındaki fark ise hızla azalmıştır. Bu konuda en geri kalan iller, çoğunlukla Kürtçe konuşulan güneydoğudakilerdir, çünkü buralarda okullarda okutulan dil çocukların evde öğrendiği anadil değildir. Gene de Kürtçe-Türkçe ikidilliliği gitgide yaygınlaşmaktadır.

Diğer sosyokültürel, sözelimi okul ve üniversite gibi öğrenimi ilgilendiren ya da halk arasında sağlık hizmetlerinden yararlanmanın yaygınlaşması konularındaki belirtgeler en uç değerler arasındaki aralığın azaldığını gösterir. Bunda gitgide artan şehirleşmenin etkisi görülmelidir.

İÇ YAPISI GİTĞİDE DAHA DİKEY BİR ŞEKİL ALAN ŞEHİR AĞININ ARTAN ETKİSİ

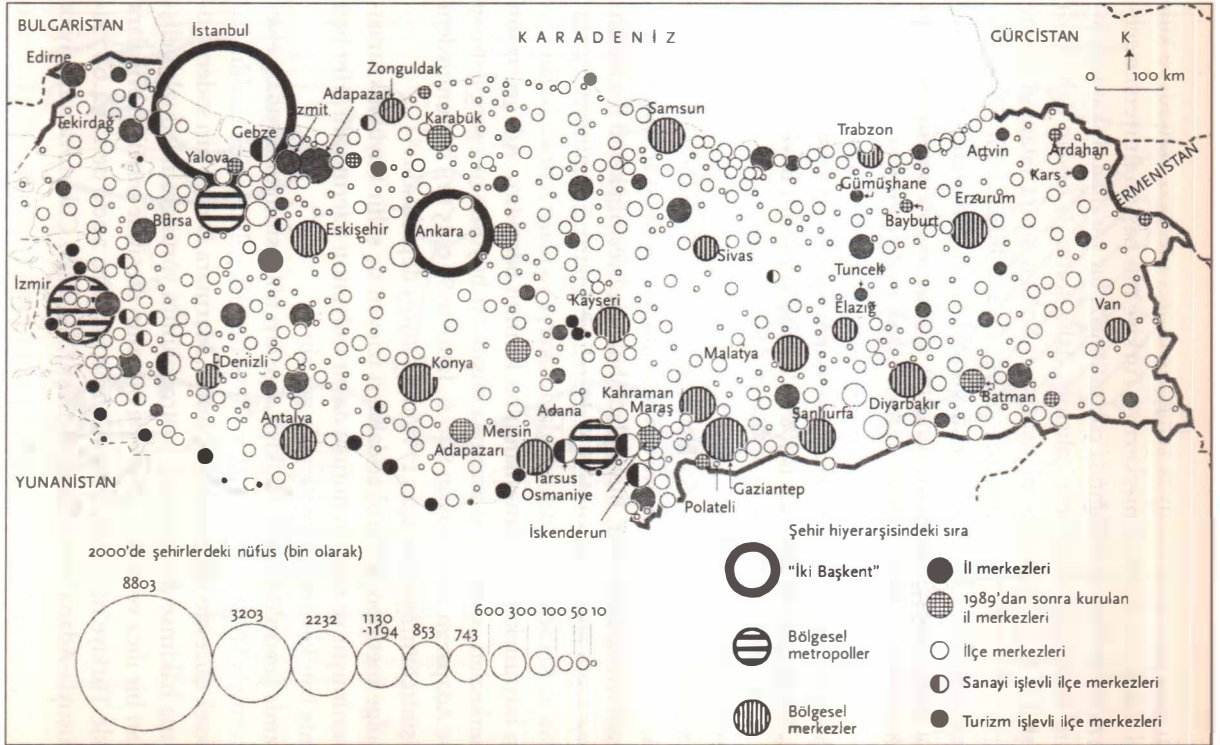
Geleneksel olarak şehirlerle kırsal kesim arasındaki üçüncü karşıtlığın doğası, 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca değişikliğe uğramıştır. Bu sadece şehirlerin lehine işleyen bir sayısal dönüşüm değildir. 1950'lara gelene kadar toplam nüfusun sadece dörtte birini barındıran şehirlerin hızla ge-

lişmesi, 1985'te kırsal kesimin önüne geçmeleri, 2000'de ise toplam nüfusun % 65'ini barındırır duruma gelmeleri sonucunu getirmiştir. Daha önemlisi, küçük modernlik adaları gibi görünen şehirlerle fakir ve eğitimsiz köyler arasındaki fark artık geçmişte kalmıştır. Bugün şehirlerle kırsal kesim arasında bir süreklilikten, şehirleşme olgusunun adım adım metro-pollerden çevreye yayılmasından söz etmek daha doğrudur.

İllerdeki şehirli nüfus oranı değişkendir; illerin yarısında % 50 ile % 64 arasında seyrederek. Ülkenin önde gelen altı şehir yerleşmesi % 75 ile % 90 arasında değişen şehirli nüfusa sahip ilk yedi ildir. Bunlara nüfusu yoğun olmayan kırsal bir bölgenin merkezinde bulunan ve sanayiye oldukça erken bir tarihte açılan Eskişehir'i de katmalıdır. Ama listedeki öteki iller, il merkezlerinin demografik ve işlevsel hiyerarşisini yeterince yansıtmaz, çünkü buralardaki şehirli nüfusun oranı, ikinci derecede şehirlerin sayısıyla nüfusuna ve ayrıca kırsal nüfusun yoğunluğuna bağlıdır. Şehirli nüfus oranı % 45'in altında kalan en "kırsal" nitelikli iller, ülkenin kuzeyinde, Düzce'den Ardahan'a yer yer kesintiye uğrayarak dizilir. Bunlara birbirinden kopuk iki yöre, orta kısımdaki Nevşehir-Niğde ile güneybatıdaki Muğla eklenebilir: Kapadokya ve Bodrum, Marmaris, Fethiye gibi sayfiye yerlerinin yer aldığı bu son iller önde gelen turistik bölgelerdir ve şehirsiz özel-liklerden tümüyle yoksun oldukları söylenemez!

Bu konuyu işlemek için, il dağılımı yerine şehirlerin ülke içindeki dağılımını –büyüklük ve işlevlerini de gözetenerek– esas almak daha yerinde olacaktır. Şehirler, çeyrek yüzyıldan beri, Yakın ve Ortadoğu'nun en gelişmiş ve katmanlaşmış şehirsiz ağını oluşturur. Bu ağın 1980 sayımının ve-rilerine dayalı betimlemesi³ ana çizgileriyle geçerliğini koruyorsa da, yeni gelişmeler bazı önemli ayrıntılar katmıştır. Sözgelimi 1990-2000 arasındaki nüfus artış verileri şehirli nüfus artışının yılda % 2,7'ye çıktığını, buna karşılık kırsal nüfus artışının % 0,4'e indiğini gösterir. Böylece "şehirsiz pi-ramit"te yukarıdan aşağıya gidildiğinde şunlar görülür:

"İki başkent." Ankara merkezleşmiş bir devletin genç siyasal baş-kentidir ve iktisat, iletişim, kültür alanlarındaki sivil ve askeri kurumları barındırır. Eski başkent İstanbul ise siyasal işlevini tümüyle yitirmiş olmakla birlikte, –İzmit Körfezi'ndeki uzantısı dahil edilerek– ülkenin en büyük li-

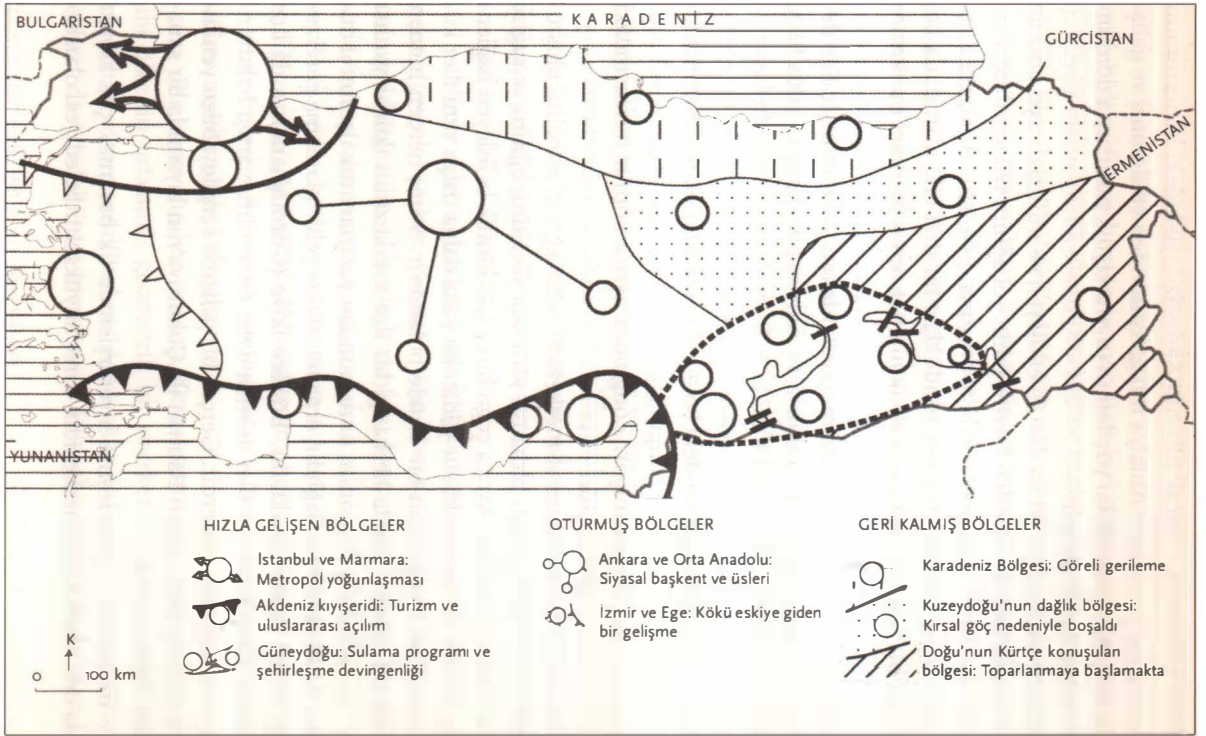

2000 yılında Türkiye'deki şehir ağı.

manı olmanın yanı sıra en büyük sanayi ve ticaret merkezi, iktisadi ve kültürel özel sektörün yönetim merkezi ve Türkiye'nin başlıca üniversite şehridir.³³ 1923'te başkent yapıldığında çok mütevazı bir yer olan Ankara uzunca bir süre İstanbul'a yetişmeye çalışmış, daha sonra da ondan daha hızlı büyümüştür.³⁴ Metropolleşme olgusu ise 1980'den sonra İstanbul lehine işlemiştir.³⁵ 1984'te benimsenen 3030 sayılı yasayla büyükşehir belediyelerinin oluşturulması,³⁶ İstanbul'a şehir gerçeklerinin gerisinde kalan çevre sınırlarını yeni baştan belirleme fırsatını vermiş ve bu sayede, önceleri 2.772.708 olarak saptanan şehrin nüfusu 4.445.793'e çıkmıştır. Bu düzeltmeden sonra İstanbul'un nüfusu Ankara'ya göre daha hızla artmıştır: Aradaki fark 1980-1985 arasında % -2,9'a karşı % 4,2; 1985-1990 arasında % 2,3'e karşı % 3,8; 1990-2000 arasında ise % 2,1'e karşı % 2,8'dir. Böylece İstanbul sırasıyla 5.475.982, 6.620.241 ve 8.803.468 kişilik nüfusa sahip olmuştur. Buna karşılık başkentteki nüfus artışı 2.285.904 kişiden, önce 2.559.471 kişiye, sonra da 2000'de 3.203.362 kişiye ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, iktisat alanındaki liberalleşmeyle Türkiye'nin uluslararası ilişkilere açılması, iktisadi merkezin lehine işlemiştir. Büyük İstanbul belediyesinin kendi il sınırlarının ötesine taşan etkisi, batısındaki Kırklareli ve Tekirdağ'a, güneydoğusundaki Yalova ve Kocaeli'ne, hatta doğudaki Sakarya'ya ulaşır, çünkü bu iller İstanbul'un büyümekte olan sanayisinin bir kısmını barındırır. Adı geçen son üç ilin merkezleri 1900-2000 arasında düşük bir büyüme hızı sergilemişse (Yalova ve Adapazarı'nda bu oran % 0,6, İzmit'te % 0,25'tir), bunun nedeni 15.820 kişinin ölümüne yol açan 17 Ağustos 1999 depremidir.³⁷

Bölge metropolleri: Yukarıdakileri izleyen üç şehir büyüklük sırasına göre verilmiştir ve onların nüfusu da bir milyon üzerindedir. Her üçü de gelişmiş batı kesiminin kıyılarında yer alır.

İzmir (2000'de 2.232.265 kişi), Ege kıyı bölgesinin ortasındaki elverişli konumuyla bölgenin tarımsal, sınai ve turistik gelişmesine canlılık katar ve yüksek düzeyde hizmet sunar. Bursa, Marmara Denizi'nin sadece güney kıyısına hâkimse de, İstanbul metropolünün yörüngesinde hızla gelişmekte olan bir ılıca ve turizm merkezi olmanın ötesinde büyük fabrikalara ve özellikle Türkiye'nin otomotiv sanayiine sahiptir; 2000'de 1.194.687 kişilik nüfusuyla Adana'nın önüne geçmiştir.³⁸ Adana, Çukurova'nın büyük

Bir sentez denemesi: Bölgelerin coğrafi devingenlikleri.

tekstil sanayii merkezidir, ancak ülkenin Akdeniz kıyısındaki konumunun merkezi olmaması yüzünden Antalya'nın gelişiminden etkilenmiş ve gelişme hızı düşmüştür. 2000'de bu yüzden 1.130.710 kişilik nüfusuyla dördüncü sıradan beşinciye geçmiştir.

Bölgesel merkezler: İki ila dört ili etkileyen ve nüfusları 250.000 ile 850.000 arasında değişen bir dizi büyük şehir, yol ağının iyileştirilmesi sayesinde otobüsle yarım günde ulaşılabilir duruma gelmiştir. Bu uzaklık aynı zamanda yüksek düzeyde hizmet sundukları bir dizi etki alanını da belirler. 1986'da bu konuda tam ya da eksik hizmet veren bölgesel merkezler arasında yapılan ayırım artık geçerli değildir; aradan geçen sürede bu mekanlar önemli ölçüde gelişmiştir. Bu merkezlerde büyüme oranı, İç Ege'deki Denizli ile Güneydoğu'daki Şanlıurfa ve Kahramanmaraş'ta yılda % 3, Antalya'da % 4,7, dağlık doğudaki Van'da % 6'dır. Sadece, İstanbul metropolünün gölgesinde kalan Edirne ile Adapazarı bu oranın altında kalmıştır. Öte yandan, Türkiye'nin kuzeyindeki bölgesel merkezler olan Karadeniz kıyısındaki Trabzon, Samsun ve Zonguldak ile içteki Sivas, göçlerin yol açtığı olumsuzluklardan etkilenmiştir. Zonguldak ayrıca kömür havzasındaki gerilemelerden zarar görmüştür.

İl merkezleri: Geri kalan il merkezleri şehir ağının temelini oluşturur ve sağlam bir ticaret aygıtı olmanın yanı sıra yönetim, eğitim ve sağlık alanlarında hizmet sunarlar. Ayrıca çoğu birey için kimlik belirleyen bağlantı yerleridir. Ne var ki, on beş küsur yıldan bu yana dalga dalga yeni iller kurulması, bu aidiyet duygusunu bir ölçüde bulandırır. Süreç hemen hemen her yerde siyasal olup o sırada herhangi bir ilçe merkezinin iktidar yanlısı milletvekili ya da belediye reisinin, durumundan yararlanarak ilçesini il düzeyine yükseltmek hevesine bağlıdır, ama bu istekte şehir planlama gerekçelerinin hiçbiri rol oynamamaktadır. Böylece ikiye (Gümüşhane) ya da üçe (Zonguldak ve Kars) bölünen iller aslında daha önce nüfus artışı bakımından hız kaybına uğrayan yerlerdir. Gerçek bir gelişme sergileyebilen yeni iller, güneydoğunun petrol şehri Batman ile Çukurova'nın kıyısında bir sanayi şehri olan Osmaniye'dir.

İlçe merkezleri: Şehirleşme hiyerarşisinde ilk basamak çok sayıda küçük ya da orta ölçekli ilçe merkezidir. Birer büyükşehir belediyesi olan se-

kiz yerleşmenin alt birimlerini oluşturan elli yedi ilçeyi saymazsak, 2000 yılında 796 adet olan ilçelerde yaşayan toplam nüfus 14.173.145 kişidir ve bu sayı şehirli nüfusun hemen hemen üçte biri kadardır (ortalama 17.800 kişi). Büyük olsun küçük olsun (Kocaeli'ne bağlı Gebze'de 253.487 kişiye karşın Kilis iline bağlı Polateli'ndeki 683 kişiye uzanan bir skalada) bu ilçelerin hepsi kaymakamlıkları, liseleri, ticaret merkezleri ve haftalık pazarları, sağlık merkezleri ya da küçük çaptaki hastaneleriyle, kırsal kesimde yaşayanların şehirlilikle ilk temas yerleridir. Aralarında sanayi gibi özgül bir işlev nedeniyle ötekilerden ayrılanlar olabilir: Bu da, yukarıda anılan Gebze'ye ek olarak, adını taşıyan körfezin limanı ve bir demir işleme merkezi olan İskenderun'un (159.149 kişi), Çukurova'nın pamukçuluk merkezleri olan Tarsus (216.382 kişi) ile Ceyhan'ın (108.602 kişi), Ege'deki dokumacılık merkezleri Nazilli (105.665), Turgutlu (93.727) ya da Salihli'nin (83.151) durumunu ya da Kapadokya'yla kıyılarda yer alan turizm merkezlerinin ayrıcalıklı konumunu açıklar.

SONUÇ: MEKÂNSAL DEVİNGENLİKLER VE BÖLGESELLEŞME EREĞİ

Türkiye'deki mekânsal farklılaşmaların ölçütleri ve bunların gerisinde yatan süreçlerle yakın zamana damgasını vuran demografik eğilimler bir araya getirildiğinde, bölgelerin devingen –dolayısıyla istikrarsız olabilen– görünümü ortaya çıkar.

Merkez-çevre modeli biraz hırpalanmıştır, çünkü bütünü harekete geçiren gerçek merkez, Bursa ve tüm Marmara havzasına yayılan İstanbul metropol bölgesidir. Ülkenin kuzeybatı köşesinde bulunan bu bölge Avrupa ile Asya'yı birbirinden ayırdığı söylenegelen Boğazları kapsar³⁹ ve bu husus, Türkiye'nin kurumsal Avrupa'ya katılımı gibi tartışmalı bir sorun irdendiği zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Türklerin sık sık kullandığı iki kıtayı birleştiren Boğaz köprüleri imgesi, biraz aşınmış olmakla birlikte, halkın imgeleminde kök salmıştır.

Bir başka merkez unsuru, Kemalist merkezîyetçiliğin bir yansıması gibi ülkenin ortasında geometrik bir merkez oluşturan konumuyla daha Anadolu'lu olan siyasal başkent Ankara'dır. Bu şehir böylece hem ulusal bir rol hem de Anadolu'nun merkezinde Eskişehir, Konya, Kayseri ve Sivas üye-

rinden çevreyi aydınlatma görevini üstlenmiştir. Gene de Akdeniz ikliminden etkilenen ve dışa, öncelikle de Akdeniz ile Avrupa'ya açılan kıyı kesimlerine göre yerinde sayar. Ege kıyıları ve merkezi olan İzmir, geç Osmanlı döneminden beri bu açılamda etkin bir rol oynamışsa da, günümüzde Antalya'nın sergilediği şaşılasi gelişmeden de anlaşılacağı gibi, uluslararası ortama açılmaya dayalı bir kimliği oluşturan, asıl Akdeniz kıyılarıdır.⁴⁰ Daha az gelişmiş kuzey ve doğu bölgelerinin kaderi farklıdır. Denize dönük bir başka cephe olan Karadeniz kıyıları kırsallığını korumuştur ve tarımsal ürünlerinin çeşitliliğine, dahası "öteki Avrupa" sayılan Karadeniz ve eski Sovyet İmparatorluğu ülkelerine açılmasına rağmen, görece bir gerileme yaşamaktadır. Doğu Anadolu'nun dağlık bölgeleri ve özellikle Sivas'tan Kars'a uzanan kuzeydoğunun Türkçe konuşulan illeri zordaysa da, daha ötede Bingöl'den Hakkâri'ye uzanan, Kürtçe konuşulan ve kalkınmakta olan Van'ın çevresinde kümelenen bir dizi il, önceleri daha geriyken şimdi ötekilerden daha hızlı bir gelişme göstermektedir. Kürtçe konuşan nüfusun çoğunlukla yaşadığı bölgenin batısında ise, GAP çalışmaları zorlu bir başlangıçtan sonra Diyarbakır, Batman, Şanlıurfa ve Adıyaman gibi Kürtçe konuşulan şehirlerle hem Türkçe hem Kürtçe konuşulan Malatya ve Elazığ ve nüfus çoğunluğu Türk olan Kahramanmaraş ve Gaziantep gibi şehirlerin oluşturduğu kentsel örüntüden güç alarak, yadsınamayacak bir kalkınma devinimini tetiklemiştir. Bunlardan Türkiye'nin altıncı büyük şehri ve ilk sanayileşenlerden biri olan Gaziantep, bölgesel bir metropol olma yolundadır.

Ne var ki, coğrafi ve iktisadi çözümlemelerle belirlenen bu bölgelerin kurumsal karşılığı yoktur, bu yüzden de bir ölçüde sanal bölgeler olarak kalırlar. Yönetim açısından bakıldığında birçok devlet hizmetinin o bölgelerde konuşlanarak daha önce anılan merkezlerin çevresinde yerleştiği görülür. Ama 1950'lerin Fransa'sındakine benzer biçimde, birbirleriyle uyumlu olmadıkları gibi onları eşgüdüm içinde çalıştıran hiçbir üst erk yoktur. Oysa Türkiye'nin 2005 yılında uzun ve zorlu bir katılım sürecine gireceği Avrupa, aslında bir bölgeler Avrupa'sıdır. Demek ki baş etmek zorunda olunan temel bir mesele, bir ölçüde merkezîyetçilikten uzaklaşmakla birlikte ele alınması gereken bölgeselleşme olgusudur. Kimileri bunu ulusal bütünlüğe yönelik bir tehdit sayacaktır, özellikle bölgeselleşme etnik ölçütlere dayandırılmak iste-

nirsel! Ne var ki, sadece güneydoğuda değil, yarın yüzyıllık bir göç süreci nedeniyle birçok ilde kalabalık olarak yaşayan Kürtlerin dışındaki etnik grupların dağılım biçimi bu ölçütün onlar için geçerli olmadığını gösterir.

Şehirleşmeye odaklanma ölçütünün Türkiye’de ne denli güçlü olduğunu yukarıda gördük. Bu ölçüt hem daha işlevsel, hem de iktisadi açıdan kendi kendine yeten bölgeler oluşturmaya daha elverişlidir. Türkiye’de, Avrupa tarafından belirlenen NUTS 2 ve NUTS 3 düzeylerinde bölgeler oluşturulması doğrultusunda fikir üretilmeye başlanmıştır. Avrupa Birliği’yle yapılacak müzakerelere koşut olarak yürütülecek bir bölgesel reform hareketi, katılım girişiminin başarı olasılığını artıracaktır.

ÇEVİRİ: AYDA AREL

NOTLAR

Bkz. aynı konuda Marcel Bazin, “Le modèle unitaire en question”, Georges Mutin ve François Durand-Dastès (der.), *Afrique du Nord, Moyen-Orient, monde indien: Géographie universelle*, c. 8, Reclus/Belin, Montpellier/Paris, 1995, s. 202-19.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan cumhuriyete geçiş dönemindeki durum, Daniel Panzac’ın mükemmel makalesinde incelenmiştir: “L’enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 et 1927” için bkz. “Turquie, la croisée des chemins”, *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, sayı 50, 1989, s. 45-67.

3 Bu konuya Cem Behar işaret etmiştir: “Le poids démographique de la Turquie”, Paul Dumont ve François Georgeon (der.), *La Turquie au seuil de l’Europe*, L’Harmattan, Paris, 1991, s. 15-22.

4 Panzac, *agm*, s. 48.

5 2000 sayımıyla ilgili yayının üçüncü kısmında yer alan kronolojik tablolar için bkz. 2000 Genel Nüfus sayımı. *Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, DİE (Yayın no. 2759), Ankara, 2003, s. 45-58.

6 André Gambin (der.), *Images économiques du monde 2005*, Armand Colin, Paris, 2004, s. 39.

7 Wolf-Dieter Hütteroth ve Volker Höfeld, *Türkei*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2002. Haritalar için bkz. s. 180, 181.

8 Vital Cuinet’in saptamalarına dayanır: *La Turquie d’Asie- Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie Mineure*, Paris, 4 c., 1890-1895.

9 Peter Alford Andrews, *Republik Türkei. Ethnische Minderheiten im ländlichen Raum* başlıklı ciltte yer alan 1/1.200.000 ölçeğinde iki levhadan oluşan harita A VIII 14. Ayrıca haritaya eşlik eden zengin

i NUTS (*Nomenclature of Territorial Unites for Statistics*) Avrupa Birliği ülkelerinin kullandığı istatistik bölge sınıflandırmasıdır. 2002/4720 no’lu karar gereğince DPT ve DİE üç ayrı düzeyde NUTS bölgesi oluşturmuştur. NUTS2 geri kalmış dolayısıyla yapısal fonlardan destek alması öngörülen bölgeleri, NUTS3 ise karmaşık analizler için fazla küçük olup başka öncelik hedeflerine göre desteklenmesi öngörülen bölgeleri kapsar –ç.n.

yorumlar için bkz: P.A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1989 (Beihefte zum TAVO, Reihe B, Nr. 60).

- 10 *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, s. 170-433.
- 11 Bu konuda verilebilecek en iyi örneklerden biri, Benoit Fliche'in, *Les Vacances de Kayalar. Histoire migratoire, usages et représentations d'un village anatolien en milieux urbains (Turquie, France)* adlı tez çalışmasıdır (Université de Provence, Aix-en Provence, Aralık, 2003, 736 s, 2 c.). Bu çalışma Yozgat iline bağlı bir Alevi köyü üzerine odaklanmıştır ve Ankara ve Narbonne'a göç edenlerin beklentilerini incelemektedir. Ayrıca bkz. P.A. Andrews, *age*, s. 19-38 içinde, Türkiye bağlamında etnik kimliğin ne anlama geldiği, özellikle "emik" (içerden bakışla) ve "etik" (başka grupların bakışıyla) algılamalar arasındaki klasik karşıtlık konusundaki ilginç tartışma.
- Reims Üniversitesi'nin Bölge ve Çevre Planlama Enstitüsü (IATEUR), Nancy Mimarlık Okulu (EAN), Nancy Mühendislik Okulu (EMN) ve Yıldız Teknik Üniversitesi'nin Mimarlık ve Planlama bölümleriyle birlikte, 2001 yılının bahar aylarında düzenlenen bir şehirçilik işliği sırasında yaptığımız saptamalara dayanan bir gözlem.
- 13 Nisan 2004'te, önceki notta anılan kurumlarca yapılması öngörülen bir başka çalışmanın konusu Kumkapı'dı.
- 14 Bkz. Andrews, *age*, s. 145-147 ve Faruk Bilici'nin kişisel olarak aktardıkları.
- 15 Muhacir sorunuyla ilgili olarak bkz. Xavier de Planhol'un, *Les Nations du Prophète*, Fayard, Paris, 1993, s. 690-699'daki özet.
- 16 Georges Mutin buna "sanal Kürdistan" tanımını getirmiştir: "Peuples sans état: Arméniens et Kurdes" için bkz. "Rivalités et enjeux territoriaux", Georges Mutin ve François Durand-Dastès (der.), *Afrique du Nord, Moyen-Orient, monde indien*, s. 23.
- 17 Xavier de Planhol, *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*, Flammarion, Paris, "Géographies", 1997 ("Anadolu Şiiliği" hakkında s. 150-161).
- 18 Bkz. *age*, s. 154'teki harita.
- 19 Bu tanım René-Georges Maury'ye aittir. Bkz. "Géo-démographie de la Turquie: une transition difficile", *Méditerranée*, 1983, sayı 4, s. 51-61.
- 20 Yararlandığım metinlerim için bkz. "Les disparités régionales de la Turquie", Altan Gökalp (der.), *La Turquie en transition. Disparités-identités-pouvoirs*, Maisonneuve, Paris, 1986, s. 17-47; "Disparités et déséquilibres régionaux", Paul Dumont ve François Georgeon (der.), *La Turquie au seuil de l'Europe*, *age* s. 23-45 ve *Géographie Universelle* başlıklı yayında yer alan, Türkiye hakkındaki makalem.
- Marcel Bazin, "La région, cette inconnue...Réflexions sur l'identité régionale dans le monde turco-iranien", Daniel Balland (der.), *Hommes et terres d'Islam. Mélanges offerts à Xavier de Planhol*, Institut français de recherche en Iran (Bibliothèque iranienne no. 53), Tahrân, 2000, c. 2, s. 345-358.
- 22 Birçok basımı yapılan Faik Sabri Duran'ın *Büyük Atlas*'ında olduğu gibi (Kanaat Yayınları, İstanbul).
- 23 Oğuz Erol, *Die naturräumliche Gliederung der Türkei*, L. Reichert, Wiesbaden, 1983 (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe A, no. 13).
- 24 Bkz. Bu ortamın geçen yüzyılın ortalarında Sırt Erinc ile Necdet Tunçdilek tarafından yapılan be-timlemesi: "The agricultural regions of Turkey". *Geographical Review*, XLII-2, 1952, s. 179-203.
- 25 Bkz. W.D. Hütteroth ve W. Hochfeld, *Türkei* içindeki "Landnutzungsregionen" başlıklı bölüm, s. 228-240.

- 26 Bu adı Xavier de Planhol vermiştir: "À travers les chaînes pontiques: plantations côtières et vie montagnarde", *Bulletin de l'Association des géographes français*, sayı 311-312, 1963, s. 2-12.
- 27 Marcel Bazin, "Le nomadisme Yörük aujourd'hui: les Sankeçli du Taurus central", *Production pastorale et société*, sayı 20, 1988, s. 11-29.
- 28 Marcel Bazin, "La culture de l'abricotier dans la région de Malatya", Yavuz Tekelioğlu (der.) *Agri-culture méditerranéennes: la Turquie*, "Options méditerranéennes", seri B, sayı 1, 1989, s. 239-246.
- 29 "Das West-Ost Gefälle" tanımı için bkz. W.D. Hütteroth, *Türkei. Eine geographische Landeskunde*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1982, s. 390.
- 30 Mustafa Mutluer'in ayrıntılı araştırması için bkz. *Gelişimi, Yapısı ve Sorunlarıyla Denizli Sanayii*, Ege Üniv. Yay., İzmir, 1995.
- 31 Örneğin, M. Bazin, "Turquie. Le modèle unitaire en question", s. 209'da kullanılan 1985 verileri.
- 32 M. Bazin, "Le réseau urbain de la Turquie", *Travaux de l'institut de géographie de Reims*, sayı 65-66, 1986, s. 89-113.
- 33 İstanbul konusunda bkz. Jean-François Pérouse tarafından hazırlanan kaynakça: *La Mégapole d'Istanbul, 1960-2000. Guide bibliographique*, Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil (IFEA dosyaları, "La Turquie aujourd'hui" serisi, no. 4), İstanbul, Ekim 2000.
- 34 Bkz. Jean-François Pérouse, *D'Angora à Ankara (1919-1950): la naissance d'une capitale*, Reims Champagne-Ardenne Üniversitesi'ne sunulan doktora tezi, 1994.
- 35 Bkz, "Métropole et métropolisations" konusundaki *CEMOTI* [Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien] sayı 24, 1997. Aynı dergide Stéphane Yerasimos, "İstanbul: métropole inconnue", s. 105-126.
- 36 Yeşeren Aliçin-Ankan, "Municipalités métropolitaines et municipalités d'arrondissement en Turquie", *CEMOTI*, sayı 24, 1997, s. 71-104.
- 37 Fadime Deli ve Jean-François Pérouse, *Le tremblement de terre de Yalova-Izmit-Istanbul. Premiers éléments d'appréciation*, Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil (IFEA dosyaları, "Turquie d'aujourd'hui" serisi, sayı 1), İstanbul, Aralık 1999.
- 38 Reinhard Stewig'in otuz yıldan uzun bir süre yaptığı araştırmaların bilançosu için bkz. *Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach*, Kiel, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität Kiel (Kieler Geographische Schriften, c. 107), 2003.
- 39 Marcel Bazin ve Jean-François Pérouse, "Dardanelles et Bosphore. Les Détroits turcs aujourd'hui", *Cahiers de géographie du Québec*, c. 48, sayı 135, Aralık 2004, s. 311-334.
- 40 Salgur Kançal, "La Turquie méditerranéenne: affirmation régionale et ouverture internationale", M. Bazin, S. Kançal, J. Thobie ve Y. Tekelioğlu (der.), *Méditerranée et mer Noire entre mondialisation et régionalisation*, L'Harmattan, Paris, 2000, s. 69-86.

BEŞİNCİ AYRIM

EKONOMİLER: KAYITLI VE KAYITDIŞI EKONOMİ

Türkiye 2003 yılında 6710 dolar düzeyindeki, satın alma paritesi üzerinden hesaplanan kişi başına gayrisafi milli hasılasıyla dünya sıralamasında 70. sırada yer alıyordu. Aynı yıl bu miktar 16. sıradaki Fransa'da 27 640, 26. sıradaki Yunanistan'da 19.900, 91. sıradaki Çin'de 4.980 ve 155. sıradaki Nijerya'da 900 dolardı. Bunun nedeni, Türkiye ekonomisinin gelişmesini sınırlayan bazı kronik rahatsızlıkları –bunlardan bazılarının bugün de sürdüğü söylenebilir– aşamamasıydı. Söz konusu sorunların başında % 50'yle % 100 arasında değişen –kriz dönemlerinde daha da yüksek bir orana varan– ama hiçbir zaman Latin Amerika ülkelerinde görülen türden hiperenflasyona dönüşmeyen yüksek enflasyon oranı gelir. Öte yandan, 2001 yılında faiz ödemeleri vergi gelirlerinin tümünü yutan, dolayısıyla kamu yetkililerinin ekonomik hayata müdahalesini imkânsız kılan yüksek kamu borcu da kronik bir sorundur. 1990'lı yıllardan bu yana devam eden gizli işsizlik dahil edildiği takdirde % 15'in altına hiçbir zaman düşürülemeyen işsizlik oranı da önemli bir mesele olmayı sürdürmektedir. Nihayet, hızla gelişen ve eski istihdam kadar son on yılda yaratılan istihdamı da tehdit ederek iş piyasasını olumsuz etkileyen, devletin vergi gelirlerini azaltan ve zaten kriz altında olan sosyal güvenlik sistemini işçi ve işveren katkı paylarını aşağıya çektiği için ciddi şekilde sarsan “gri ekonomi” ya da kayıtdışı sektörün varlığı önemli bir meseledir.

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemde, kısmen gayrimüslim azınlıkların ülkeden ayrılması ya da baskıya uğraması sonucu müteşebbis sınıfın yok olmasından dolayı, ekonomik kalkınma esas olarak kamu yetki-

lilerinin kararlarıyla sağlandı. Bu iradeci ve içe dönük strateji, kitabın ilk bölümlerinde ele aldığımız devletin kuruluş ve güçlenme dönemi olan 1929-1940 yıllarına damgasını vurdu. 1950'de iktidarın, ilkece tarım ve ticaret burjuvazisinin çıkarlarını temsil eden Demokrat Parti tarafından ele geçirilmesinden sonra bile, devletin sanayileşme politikasındaki öncülüğü tartışma konusu olmadı.

1929 dünya iktisadi krizine tepki olarak geliştirilen ve 1947'ye kadar uygulanmaya devam eden iktisadi devletçilik politikası 1960 ve 70'li yıllarda yerini karma ekonomiye ve ithal edilen malların yerli üretimle ikame edilmesine dayalı sanayileşme stratejisine bıraktı. 1980'de Türkiye ekonomisi önemli bir dönemeç daha dönerek daha fazla liberalizm ve dünya ekonomisiyle bütünleşme öngören bir *apertura* (açılma) gerçekleştirdi. Bu dönemde ihracatı artırmak, ithalatı serbestleştirmek ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek üzere bir dizi önlem alındı. Türkiye ekonomisinin uluslararası işbölümüne dahil olma biçimi ve kayıtdışı ekonominin güçlenmesi, üretimin sosyal tarafları arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açtı. Bugün de Türkiye'nin ileri adımlar atmak zorunda olduğu bir alan, işyerlerinde sendikaların temsil hakkını ve toplu sözleşmeleri düzenleyen mevzuatın düzeltilmesi, yani çalışma hukukudur.

Türkiye'de "gri ekonomi" kavramı örtülü ekonomi, kayıtdışı ekonomi ve yasadışı ekonomi veya suç ekonomisi alanlarının hepsini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu üç farklı ekonomi faaliyetinin ortak yanı vergi yasalarına tabi olmamaları, istatistik kurumlarının kayıtlarına geçmemeleleri ve milli muhasebe hesaplarına girmemeleridir. Geçiş halindeki diğer ekonomilerde olduğu gibi Türkiye'de de gri ekonomi ekonomi içinde önemli bir yer tutmaktadır. Güvenilir tahminlere göre 1980'li yıllarda ve 1990'ların başında işgücünün % 30 kadarı kayıtdışı ekonomide istihdam edilmekteydi. Onyılın devamında bu oranın % 40'a çıktığı ileri sürülmüştür. İstatistik verilere göre 1988-2003 döneminde kayıtdışı istihdam, tarım dışında işgücünün üçte birine tekabül ediyordu. Bu oranın imalat sanayiinde daha yüksek olduğu, ayrıca son yıllarda daha da hızlı arttığı tahmin edilmektedir.

Kayıtdışı ekonominin son birkaç on yılda hızla gelişmesine ek olarak kayıtçı, formel ekonomide istihdam ilişkilerinin esnekleşmesine tanık olundu. Bu da çalışma hayatında iş güvenliğinin azalması, düşük ücretli vasıfsız işlerin artması, kadın ve çocuk emeğine daha sık başvurulması gibi sonuçlar doğurdu. Avrupa Birliği'yle üyelik müzakerelerinin başlaması ve topluluk yasalarıyla mevzuatının benimsenmesi durumunda Türkiye ekonomisindeki kayıtdışı uygulamaların azalması, fazla iyimser olmayan bir beklentidir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

BAŞARI VE BAŞARISIZLIKLARIYLA CUMHURİYETİN KURULUŞUNDAN BU YANA TÜRK EKONOMİSİ (1923-2003)

Cumhuriyetin ilanından birkaç ay önce, 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nden bu yana birbirini izleyen Türk hükümetlerinin öncelikli hedeflerinin iktisadi kalkınma olduğu görülür. Bu kalkınma arayışlarında, stratejik tercihler elli yıllık arayla iki köklü değişikliğe uğramıştır.

Stratejik açıdan birinci köklü değişiklik, kapitülasyonlar ve Duyun-ı Umumiye İdaresi deneyimlerinin derinden etkilediği cumhuriyet kurucularının ülkeyi kamu eksenli ve içe dönük bir kalkınma yoluna soktukları 1930'ların başlarına rastlar. Politik alandaki "Sevr sendromu"nın ekonomik alandaki benzeri olarak tanımlanabilecek "kapitülasyonlar sendromu"nın oynadığı rolün yanında, bu stratejik değişikliğin rasyonel açıklaması şüphesiz dünya ekonomisini derinden sarsan 1929 krizidir. Ülkeleri korumacı politikalara yönelten kriz, tarım ürünleri ihracatına dayalı büyüme olanaklarını kısıtlıyordu. Bu değişiklikten itibaren kamu kuruluşlarının hızlı sanayileşmenin öncülerini görev alması, o devirde uygulamaya konulan stratejinin ardındaki siyasi iradenin önemini ortaya koyar. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne bağlı nüfus hareketlerinden dolayı girişimci sınıfın hemen hemen olmadığı bir ortamda yapılan bu tercihler, iş başındaki hükümetlerin izlediği sanayileşme politikasının pragmatik yanını göstermektedir. Bu stratejik tercihler her ne kadar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ve özellikle 1950'de çok partili rejime geçişle bazı değişikliklere uğramış gibi görünse de, yönetime gelen Demokrat Parti hükümetlerinin liberal söylemine rağmen kamu sektörünün büyümeye devam etmesinin de gösterdiği gibi, sanayi politikasında devletin rolü hiç yalanlanmamıştır. 1960'ların başlarında beş yıllık planlar çerçevesinde ithal ikameci karma ekonomik sisteminin uygulamaya konması da 1929 ertesi yapılan tercihler çerçevesinde kalmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bu stratejik tercihler, ülkede sanayinin temellerinin atılmasını sağlamakla beraber, 1970'li yılların sorularına doğru Türk ekonomisinin uluslararası işbölümüne yeterince entegre olamamasından dolayı doğal sınırlarına ulaşmaktaydı. Petrol fiyatlarındaki yüksek artışların derinleştirdiği çok ağır bir dış ödemeler kriziyle karşı karşıya kalan Türkiye'nin alacaklıları karşısında pazarlık gücü yok denecek kadar azalmış bulunmaktaydı. Gelişmekte olan ülkelerin borç krizinin ortaya çıktığı ve küreselleşme sürecinin ivme kazanmaya başladığı bu ortamda, 1930'larda gerçekleştirilen ilk stratejik dönüşümden elli yıl sonra, 1980'de Türkiye dışa açık liberal kalkınma stratejisini uygulamaya koyarak iktisadi tarihinin ikinci dönüşümünü gerçekleştiriyordu. Makroekonomik politikalardaki bazı tutarsızlıklar, uygulamaların ne kadar liberal olduğu konusunda tartışmaları beslese de, Türk ekonomisinin dışa açılması tartışmasız bir stratejik dönüşümü işaret etmektedir. 1980'de uygulamaya konan dış ticaretin serbestleşmesi yönünde atılan adımlardan daha sonra geri dönülmemiştir; hatta dışa açılım, 1989'da Türk lirasının konvertibilitesinin uygulamaya girmesiyle, finansal kesimi de kapsayarak daha da genişletilmiştir.

Uygulamaya konan stratejik tercihlerin bu kısa özeti, kalkınma hedefinin sürekliliğini gösterir. Bu kalkınma arayışlarının sonuçları ne olmuştur? 1923'te cumhuriyetin ilanından bu yana, seksen yılı aşkın dönemde, Türkiye ekonomisinin ortalama yıllık büyüme hızı % 4,6'dır. Başka bir deyişle Türkiye ekonomisi bu dönemde otuz dört kat büyümüştür. 2003'te 235,9 milyar dolarlık gayrisafi milli hasılayla (GSMH) (1923'te 2003 doları ölçümüyle 6,5 milyar dolar GSMH'ya karşılık), Türkiye ekonomisi dünya sıralamasında 22. sıradaydı. 1923'te 50 milyon dolar olan ihracat hacmi (2003 dolarıyla 570 milyon), 2003'te 50 milyar dolara ulaşmaktaydı. Sanayileşmeye bağlı olarak üretim yapısındaki çeşitlenme sonucu Türkiye ekonomisi tarım ürünleri ihracatçısı ve sanayi malları ithalatçısı konumundan çıkarak, uluslararası işbölümünde orta sıralara doğru ilerleme kaydetti. 2003'te ihracatın % 93'ü sanayi mallarından oluşmaktaydı. Bu performans, sanayileşmeyi ön plana çıkartan kalkınma stratejilerinin üretimde sağladığı çeşitlenmeye bağlıydı; cumhuriyetin ilk yıllarında toplam katma değerinin % 10'unu gerçekleştiren imalat sanayii sektörü, 2003'te bu oranı % 25'e çı-

kardı. 1923'te toplam katma değerin yarısını sağlayan ve ilk sırada yer alan tarım sektörü ise, 2003'te toplam katma değerin sadece % 10'unu sağlıyordu. Tarım sektörünün ekonomik faaliyetler içindeki nispi gerileyişi, diğer bazı kalkınma deneyimlerindeki gibi (örneğin İngiltere) tarım üretiminin gerileyişiyle değil, üretimi tarım sektörüne göre daha hızlı artış kaydeden sanayi sektörünün dinamizmiyle açıklanabilir. Söz konusu dönemde üretim tarım sektöründe yıllık % 2,8 artarken, sanayi sektöründe artış % 6,4'tü.' Sanayileşme sürecinin tarım ürünlerinde bağımsızlığın sağlanmasıyla beraber gerçekleştirildiği görülmektedir. İlk olarak 1930'larda dayanıksız tüketim malları üretiminin geliştirilmesine yönelik yatırımlarla başlanan bu sürece, daha sonra 1960'lardan itibaren dayanıklı tüketim malları ve ara malları üretimlerinin geliştirilmesi yönünde atılan adımlarla devam edilmeye çalışıldı. Yakın geçmişe kadar her ne kadar tekstil sektörü Türk ekonomisinin en rekabetçi sektörünü oluşturuyordusa da, otomotiv ve beyaz eşya sektörlerinin son yıllarda gösterdiği performans, daha yüksek katma değerli sektörlerle doğru bir hareketin olduğunu teyid eder. Üretimin daha vasıflı işgücü gerektiren, dolayısıyla daha yüksek ücret sağlayan bu sektörlerle kayması, kişi başına gelir artışının devamında ve kalkınma yönünde önemli bir rol oynar.

Seksen seneyi aşkın dönemde kat edilen yol şüphesiz önemli olmakla beraber, diğer göstergeler kalkınma sürecinin daha tamamlanmadığını işaret etmektedir. Toplam katma değerin % 10'unu, fakat toplam istihdamın üçte birini sağlayan tarım sektörünün ağırlığı bu göstergelerden birini oluşturur. İşgücünün verim artışlarının nispeten düşük olduğu tarımdan, bu artışların daha yüksek olduğu imalat sanayiine kaydırılmasındaki yavaşlık, genel verim artışının da yavaşlığını açıklayan önemli etkenlerden biridir. Halbuki verimdeki artışlar kişi başına gelir artışının, diğer bir deyişle kalkınmanın kökeninde yatmaktadır. Şüphesiz, 2003'te bir Türkün ortalama geliri, cumhuriyetin doğuşuna şahit olmuş büyük anne ve babalarının ortalama gelirinin altı katıydı. Bununla beraber kabul etmek gerekir ki, bu karşılaştırma dönem boyunca kişi başına yıllık ortalama gelir artışının % 2,3 gibi sonuçta mütevazı bir performans olduğunu ortaya koymaktadır. Oysa kişi başına GSMH yıllık artış hızında önemsiz gibi görünen küçük bir fark, uzun dönemde önem-

li bir fark yaratmaktadır.² Örneğin, kişi başına GSMH'daki yıllık artış, % 2,3 yerine % 3,3, yani 1 puan daha yüksek olsaydı, torunların ortalama gelirleri cumhuriyetin kuruluşuna tanık olmuş büyükanne ve büyükbabalarının gelirlerinin altı katı yerine on üç katı olacaktı. 2003'te 3.337 dolar olan kişi başına gelir, kalkınmanın Türk lirasını da değerlendireceği göz önüne alındığında, büyük bir olasılıkla 7.000 ile 10.000 dolar arasında olabilirdi.

Türkiye gelişmiş ülkelerle arasındaki farkı kapatmayı başaran yükselen ülkeler arasında yer almakla beraber, performansının, kendisinden daha olumsuz şartlarda kalkınma hamlesine girişmiş Güney Kore veya Tayvan gibi Güneydoğu Asya ülkelerinin, hatta kendisine daha yakın İspanya, Portekiz veya Yunanistan gibi Akdeniz ülkelerinininkinin gerisinde kaldığı görülmektedir. Demek ki Türkiye için bir performans eksikliği söz konusudur. Gözlemcilerin büyük bir çoğunluğuna göre Türk ekonomisinin büyüme potansiyeli şimdiye kadar gerçekleştirdiği performansın üzerindedir. Bunun sebebi nedir? Kişi başına gelir artış hızındaki eksik bir puanın sebepleri nelerdir? Hangi sebeplerden dolayı Türkiye yüksek büyüme hızını tutturamamış ve hatta gelişmiş ülkeler sınıfına girmeyi başaramamıştır? Türkiye deneyimini diğer deneyimlerden farklılaştıran özellikler nelerdir? Bu sorular Türkiye ekonomisi üzerine zengin bir literatürün genel sorunsalını özetler.

Bu literatürün önemli bir kısmı, Türkiye'yi diğer başarılı gelişmekte olan ülkelere farklılaştıran kronik istikrarsızlığın kaynaklarını konu almaktadır. Çalışmaların ortak noktası, devlet müdahalelerinin aşırılığına veya tam aksine yetersizliğine atıfta bulunarak, devletin bu istikrarsızlıktaki rolüne vurgu yapmalarıdır. Arka planda görülen popülist politikalar ise yönetimlerin kısa ve uzun dönem hedefleri arasında yaptıkları seçimleri belirleyen sosyo-ekonomik dinamiklerin varlığını işaret etmektedir. İleri sürülen savlardan biri, büyüme hızındaki kaybı Türkiye'nin 1950'de çok partili rejime geçişinin "erken" olmasına bağlamaktadır.³ Türkiye gibi, geçmişinde ekonomik ve politik krizlerin bol olduğu bir ülkede bu çeşit sorunsallar ülkenin iç devinimlerini algılamada, aynı zamanda politika ve ekonomi arasındaki karmaşık etkileşimleri de anlamakta yararlıdır. Son olarak, bir başka yaklaşım da Türkiye'nin sergilediği performans eksikliğini Avrupa Birliği'ne

(AB) bağlamakta ve entegrasyon sorunsalı çerçevesinde değerlendirmektedir. Uzunca bir dönem otoriter rejimlerle idare edilen, daha sonra kalkınmalarını hızlandırmayı başaran ve demokrasilerini sağlamlaştıran İspanya, Portekiz veya Yunanistan gibi ülkeleri Türkiye'den farklılaştıran 1980'lerde AB'ye üye olmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında, tam üyelik perspektifi AB'nin ilk günlerine dayanan Türkiye'nin ekonomik performanslarındaki nispi başarısızlık, Türkiye'nin AB'ne üye olamamasına bağlanmaktadır.

DEVLET: KALKINMANIN MI, EKONOMİK İSTİKRARSIZLIĞIN MI AKTÖRÜ?

Gelişmekte olan Güneydoğu Asya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de devlet kalkınma hamlelerinin baş oyuncusu olmakla beraber, Türkiye deneyimi, devlet müdahaleleri tartışma konusu olduğu için bu örneklerden ayrılmaktadır. Tartışmalar devlet müdahalelerinin aşırılığından şikâyetçi olup "daha az devlet" isteyen görüşlerden, bu müdahalelerin yetersiz kaldığının ve tutarsızlığının altını çizen birbirine zıt görüşlere uzanan geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Önerileri her ne kadar taban tabana zıt görünse de, bu görüşler devletin 1950'lerden bu yana ekonomik istikrarı tehdit eden popülist niteliği konusunda birleşir. Ortodoks liberal teoriden esinlenen yaklaşımlara göre, kamu iktisadi teşekküllerinin verimsizliğiyle ortaya çıkan devletin üretimde aşırı varlığı ve para baskısıyla finanse edilen gevşek bütçe politikaları yakın bir geçmişe kadar ülkenin tanıdığı kronik enflasyonun başlıca sebebidir. Heterodoks yaklaşımlara göre ise bunun tam tersine, devletin ekonomiye müdahalesinin olumlu yönde etkisini yeniden sağlamak gerekmektedir. Bunun için de ilk önce sorunun kökeninde yatan popülizmi ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası kurumların dayattığı tutarsız politikaları bertaraf etmek gerekmektedir. Bu tip yaklaşımlar 1990'larda kalkınma hamlelerinde başarılı olmuş Güneydoğu Asya ülkelerini de kapsayan krizleri örnek göstermekte ve finansal liberalleşmeyi tavsiye eden "Washington mutabakatını" şiddetle tenkit etmektedir. Sonuçta, ortodoks liberaller için popülizmi yok etmek bunu mümkün kılan devlet müdahalelerini ortadan kaldırmaktan geçiyorsa, heterodoks iktisatçılar için, sapla samanı birbirine karıştırmadan devlet müdahalelerinin etkinliğinin nasıl yeniden tesis edilebileceği sorusuna cevap aramak gerek-

mehtedir. Gerek ortodoks liberaller gerek heterodoks iktisatçılar açısından bakıldığında, krizlerin ve ekonomik istikrarsızlığın sebepleri arasında devlet müdahaleleri önemli bir yer tutmaktadır.

Ne var ki ülkenin iktisadi tarihi müdahale alanlarına göre, yani üretim, gelir dağılımı ve konjonktürün maliye ve para politikaları aracılığıyla yönlendirilmesi olarak üç ayrı alana ayrıldığında devletin varlığı ilginç bir çeşitlilik göstermektedir. Devletçilik prensibi İkinci Dünya Savaşı ertesinde tartışılır olmaya başlamakla beraber, 1950'lerden sonra izlenen politika kamu sektörünün sanayi üretiminden çekilmesinden çok, daha önceki dönemdeki hızlı büyümesinin sona ermesi yönündedir. Devlet müdahaleleri açısından bakıldığında 1950'lerde ortaya çıkan en köklü fark, iktisadi konjonktürün yönlendirilmesi alanında pasif politikalardan aktif politikalara geçiştir. Kamu sermayesinin sanayileşme hamlesinde oynadığı önemli rolden dolayı iktisadi literatürde devletçi dönem olarak anılan İkinci Dünya Savaşı öncesi dönem, aynı zamanda paradoksal olarak ortodoks maliye ve para politikalarının katı bir şekilde uygulandığı, yani hükümetlerin makro-ekonomik konjonktüre müdahaleden kaçındığı bir dönemdir.⁴ Buna karşılık 1950'lerde iş başına gelen liberal hükümetler liberal teorisinin makro-ekonomik istikrarı tehdit edici unsurlarının altını çizdiği, dolayısıyla kaçınılması gereken müdahaleci, büyüme hedefine öncelik veren, Keynesgil maliye ve para politikaları izlemiştir. 1952 yılına kadar birkaç yıl –savaş yılları– dışında fazla veren kamu dengesinin bu tarihten beri açık verdiği görülür. İzlenen para politikaları açısından da bu böyledir; İkinci Dünya Savaşı'na kadar izlenen katı ortodoks para politikaları daha sonra uluslararası kuruluşların istikrar politikalarını dayattığı dönemler haricinde sürekli enflasyonist olmuştur.

Makroekonomik politikalardaki bu köklü değişikliğin işbaşına gelen hükümetlerin dış kaynak kullanımına başlamalarıyla eşzamanlı olduğu ve daha sonra ekonomi politikalarının önemli bir parametresi haline geldiği görülür. Duvun-ı Umurkiye deneyiminin derinden etkilediği ve bu yüzden dış borçlanmaya olumsuz yaklaşan cumhuriyetin kurucuları zorunlu kalmadıkça dış borçlanmadan kaçınmıştır. Bu siyasi tercihin 1950'lerden itibaren terk edilmesi, ekonomi politika kurgularında dış denge hedefinin algı-

lanışını belirleyen bir etken olmuştur. Bundan böyle dış denge, cari ödemeler seviyesinden çok, dış sermaye girişini de döviz gelirleri içinde gören, daha gevşek bir tanım çerçevesinde algılanmaya başlanmıştır. 1950'den 2003'e kadar geçen 54 yıllık dönemde cari ödemeler dengesi yedi yıl dışında hep açık vermiştir. Söz konusu dönemde GSMH'nın % 1,6'sına denk gelen dış cari açığın büyük bir bölümü dış borçlanmayla karşılanmıştır.

İzlenen politikalarda 1950'lerde gerçekleşen bu değişiklik, dış kaynak kullanımındaki kısıtlamanın büyüme hızını frenleyici etkisini gevşetmekle beraber, uzun dönemde ekonomi politikalarının bağımsızlığını zayıflatmıştır. Bu yıllardan itibaren hızlı ekonomik büyüme dönemlerinin dış borç ödemelerinde karşılaşılan güçlüklerle ortaya çıkan krizlerle kesintiye uğramaya başladığı görülür. Bu şekilde, ekonominin aşırı ısınmasına bağlı krizlerin başlangıcı olan 1954 daralmasından itibaren, istikrar politikaları ülkenin dış borcunun sürdürülebilirliğini sağlamak için bağımsız olarak değil de kriz ortamında dış finans çevrelerinin baskısıyla yürürlüğe sokulmuştur. Bu alanda 1950'lerin sonlarına doğru Amerika Birleşik Devletleri'nden kaynak arayan Demokrat Parti hükümetinin yaşadığı ilk deneyim, 1961'den beri dönemin yarısını kapsayan IMF'yle yapılan on dokuz standby anlaşmasının da gösterdiği gibi daha sonraki yıllarda tekrarlanarak devam etmiştir. Bundan dolayı literatürdeki tartışmalar aynı zamanda IMF veya Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların önerdiği politikaların tutarlı olup olmadığını da kapsamaktadır. Amerikalı uzmanların hazırladığı Marshall Planı'ndan bu yana' uluslararası kuruluşların önerilerinin ortak noktası hepsinin üretimde ve makroekonomik politikalarda devlet müdahalelerinin azaltılması ve bunun yerine pazar ekonomisinin hâkim olduğu liberal bir devimin ön plana çıkarılmasıdır. Bu önerilerin ana hedefi enflasyonist baskı yaratan ve dış dengeyi bozan iç arz ve talep arasındaki dengesizliğin giderilmesidir. Maliye ve para politikaları aracılığıyla uygulamaya konan istikrar paketleri, iç talebi baskı altına alarak kısa dönemde dengeyi kurulumasını amaçlamaktayken, konuya arz yönünden yaklaşan yapısal reformların amaçlarının ise uzun dönemde üretimi artırarak bu dengesizliğe çare aramak olduğu söylenebilir. Bu hedeflere erişmek için özelleştirme, devlet sübvansiyonlarının kaldırılması, dış ticaretin ve finansal pa-

zarların serbestleştirilmesi, Merkez Bankası'nın bağımsızlığı gibi pazar ekonomisinin dengeleyici mekanizmalarını kuvvetlendireceği öngörülen yapısal reformların gerçekleştirilmesi önerilmektedir.

Uluslararası kuruluşların önerilerinin aksine, Türkiye'de krizler sonrası uygulamaya konulan istikrar politikalarının ekonomide dış finans çevrelerinin endişelerini yatıştıran istikrar işaretleri belirgin olmaya başladı. Çeşitli yerlerini gevşek maliye ve para politikalarına bıraktığı ve yapısal reformların ertelendiği görülür. Böylelikle, 1970'li yılların sonlarına kadar işbaşına gelen hükümetler genişleyici makroekonomik politikalar izlemiş ve dış ticarete korumacılığı sürdürmüştü. 1980'de gerçekleştirilen dışa açılım derin bir dış ödemeler krizi sonrası uygulamaya konmuştur. Dış ticarete ve daha sonra finansal serbestleşmeyle uygulamaya konulan yapısal reformlar devletin ekonomideki müdahale alanını önemli derecede daraltarak bir önceki döneme göre önemli bir kesinti oluşturmaktadır. Gene de, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen bu yapısal reformlar sonunda uygulamaya konduğu halde, genişleyici gevşek makroekonomik politikaları devam ettirme yolundaki siyasi istek "istikrarsızlık ekonomi politikası" olarak tanımlanabilecek bir politikaya vücut vermiştir. Yapısal reformlar kapsamında gerçekleştirilen finansal serbestleşme, maliye ve para politikalarında finans çevrelerinin beklentilerinin baskısıyla "daha az devlet" yönünde hareket edilmesini gerektirirken, izlenen gevşek maliye ve para politikaları "daha çok devlet" yönündedir. Bundan dolayıdır ki Türkiye ekonomisinin 1980'den sonra yakından tanıdığı istikrarsızlığın temelinde, aktif makroekonomik politikaların uygulama alanını daraltan finansal serbestleşme ve bu serbestleşmenin istikrarsızlık etkilerini daha da derinleştirdiği gevşek maliye politikalarına ısrarla devam edilmesi arasındaki zıtlaşmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. 2000'li yılların başına kadar, Türkiye ekonomisi iktisatçıları şaşırtacak şekilde, istikrarsız bir makroekonomik ortamda % 4 gibi bir büyüme hızına erişmekle beraber, bu mucizevi gelişme 21. yüzyılın başında sona ererken geriye kalan enflasyon, yüksek kamu açığı ve sistemik kriz uçuşunun kenarında bir banka sektörüdür.

1980'li yılların ortalarından itibaren finansal serbestleşme kamu açığı finansmanındaki hareket alanını daralttığı halde, kamu maliyesine çe-

ki düzen verebilecek vergi reformlarını gerçekleştirmedeki siyasi irade yokluğu, kamu fonlarına gelen rakip talepler arasında bir seçim yapmaya yanaşmayarak herkesi memnun etmeye çalışma, müşteri ilişkilerine duyarlılık ve kamu bankalarını bütçenin bir parçasıymış gibi kullanma, işbaşına gelen iktidarların izlediği maliye politikalarının öne çıkan özellikleri olmuştur. Döviz cinsinden alternatif plasmanları mümkün kılan, dolayısıyla Türk lirası talebini daraltan finansal serbestleşmeye bağlı olarak kamu açığının para basılarak finansmanı gittikçe enflasyonist olmaktaydı. 1997'den itibaren kamu açığının Merkez Bankası avanslarıyla finanse edilmesi terk edilmekle beraber, işbaşına gelen iktidarlar kamu bankalarında yeni bir kaynak keşfediyordu. Bu yoldan, tarım ürünleri destekleme alımları veya bazı kesimlere düşük faizli kredi sağlama gibi, kamu harcamalarını Hazine'ye ek bir yük getirmeden yüksek bir düzeyde tutmaya olanak sağlamış oluyorlardı. 2001 krizi arifesinde "görev zararı" adı altında kamu bankalarının ka-
bullenmek zorunda kaldığı kayıp GSMH'nın % 12'sine, yani milli gelir hesaplarındaki görünen kamu açığı tutarına eşit bir düzeye ulaşmış bulunmaktaydı.⁶ Bu açıdan bakıldığında, 2001'de Türk banka sisteminin karşılaştığı kriz kısmen kamu bankalarının popülist politikalar kapsamında kullanılmış olmasına bağlanabilir. O yıl kamu borcunda gözlemlenen patlama var olan bir olgunun kayda geçirilmesinden ibarettir; zor durumdaki kamu bankalarının bilançolarını sağlıklı bir duruma getirmeye yönelik olarak kamu kâğıtlarıyla desteklenmesidir.

Kamu bankalarının manipülasyonu 2001 yılına kadar kamu borcunun GSMH'ya oranının Maastricht kriterlerinin üst sınırı olan % 60'ın altında kalmasını sağlamakla beraber, kamu borcunun sürdürülebilirliği problemini ve krizi engelleyememiştir. Sürekli bir yılın altında kalan kamu borcunun vadesi ve yüksek reel faiz (1994'ten itibaren 1999 hariç, % 15 ile % 30 arası değişen), maliye politikalarının inandırıcılıktan uzaklığını, kamu borcunun sürdürülebilirliğinin büyük bir sorun olduğunu teyid etmektedir. Maliye politikalarının inandırıcılıktan uzak olduğu bir ortamda, 1994'ten itibaren uygulamaya konulan sıkı para politikaları 2001'e kadar başarısız kalmıştır. Kamu borcunun monetizasyonu konusundaki şüpheler enflasyon öngörülerini besleyerek reel faizin yüksek seviyelerde kalmasına

yol açan en önemli faktörlerden biri olmuş; kur riskini almaya izin veren finansal dışa açılım ortamında yüksek faiz getirisi olan kamu kâğıtlarını, kamu borcunun % 75'ini elinde bulunduran bankalar başta olmak üzere birçok ekonomik aktör için çekici bir yatırım aracı haline getirmiştir. Bu aktörler düşük faizle döviz cinsinden borçlanıp, bu fonları yüksek faiz getirisi olan kamu kâğıtlarına yatırarak gelir elde edebilmiştir. Fakat, bankalara yerli ve yabancı faizler arası farktan kâr etme ve aynı zamanda kamu kesimine de bütçe açığını finanse etme fırsatını veren bu durumun kırılganlığı su üstüne çıkmakta gecikmemiştir. Kamu açıkları aşırı düzeylere eriştiğinde enflasyonist öngörülerini kuvvetlendirirken, TL'den kaçış TL'nin değerini ani şekilde düşürmüş, banka sektörünü zayıflatmıştır. 1994-1999 arası toplamaları GSMH düzeyine erişen banka sektörüne bağlı döviz cinsinden borçlanma ve borç verme, TL'nin aşırı değerlendirme dönemlerini izleyen sert değer kayıpları, döviz piyasasındaki dengenin ne kadar kırılgan olduğunu göstermektedir.⁷ IMF desteğiyle uygulamaya konan 1999 istikrar paketinin öngördüğü nominal çıpa bile enflasyonist beklentileri bertaraf etmekte başarısız kalmıştır. Kasım 2000'de ilk kez sarsıntı geçiren bu istikrar paketi, Şubat 2001'de devletin çatısında meydana gelen siyasi bir krizin tetiklediği piyasalardaki çalkantılar sonucu temelli terk edilmek zorunda kalınmıştır.

1990'lardan itibaren makroekonomik istikrarı devamlı tehdit altındaki tutan, finansal serbestleşme ve gevşek maliye politikalarının birlikteliğinin olumsuz sonuçlarından biri de maliyenin hapsoldüğü borçlanma girdasıdır. Nitekim, 1994 krizinden sonra sadece faiz artışlarının beslediği kamu borcundaki artışlar literatürde "kartopu" olgusu olarak tasvir edilen süreci aksettirir. 1990-2001 arasında kamu borcu faiz ödemeleri GSMH'nın % 3,6'sından % 23,3'üne yükselmiştir. 1994'ten sonra cari harcamalar ve kamu yatırımlardaki önemli kesintiler sayesinde sağlanan faiz öncesi bütçe fazlası faiz ödemelerine yetmemiş ve ne bütçe açığının 2001'de GSMH'nın % 16,1'ine dayanmasını önleyebilmiş, ne de borç stokunun azalmasına katkıda bulunabilmiştir. 2001 kriz yılında faiz ödemelerinin tutarı kamu cari harcamaları ve kamu yatırımlarının tutarlarının üzerindedir. Sonuçta, kamu borcunun başlangıçta 1980 sonları ve 1990 başlarında faiz öncesi açığı kamçılaman popülist politikalara bağlı olduğu söylenebilirse de, bu borcun

1994'ten sonraki hızlı yükselişinin faiz yükünü ağırlaştıran finansal serbestleşmenin bir sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır.

Borç kısır döngüsü üzerine yapılan tartışmalar ve çözüm önerileri izlenen ekonomi politikalarının tutarsızlığına ek bir ışık tutmaktadır. Finansal serbestleşmenin olumlu taraflarını savunan liberaller için, borç yükünü ağırlaştıran reel faizler yüksek ise, bu maliye politikalarının inandırıcı olamaması yüzündendir. İşte onun içindir ki faiz yükünü azaltmak için, faiz öncesi fazlayı artırarak maliye politikalarının inandırıcılığını sağlamak gerekmektedir. Başka bir deyişle makroekonomik yönetimde tutarlılığın sağlanması, maliye politikalarının pazarların beklentilerini tatmin etmesinden geçmektedir. Buna karşılık, popülist politikaların sorumluluğunu ve kamu maliyesinin düzelmesi için bazı vergi reformlarının gerekliliğini kabul eden heterodoks iktisatçılar için ise yüksek reel faizlerin kökeninde, sorgulanması gereken finansal serbestleşme yatmaktadır. Onların gözünde spekülatif hareketleri teşvik ederek makroekonomik istikrarı tehdit ettiği için de finansal serbestleşme sorgulanmalıdır. Başka bir deyişle, makroekonomik yönetimde tutarlılığın sağlanması, pazar serbestisinin bir oranda azaltılarak maliye politikalarının alanlarının genişletilmesinden geçmektedir. İki yaklaşımın önerileri taban tabana zıt olmakla beraber, vardıkları ortak nokta, Türk ekonomisinde 1980'lerden beri gözlemlenen ve 2001 kriziyle en derin halini alan makroekonomik istikrarsızlığın kökeninde makroekonomik yönetimdeki tutarsızlıkların, yani devletin olduğudur.

2001'den sonra uygulamaya konan reformlar istikrar alanında cesaret verici sonuçlar vermekle beraber, reel faizlerin yüksekliği ve cari ödemeler dengesindeki önemli açıklar, gelecek için bazı soru işaretleri oluşturmaktadır. Hatta IMF'nin önde gelen isimleri, reformların ve sıkı maliye politikalarının istikrarı sağlamaya yetmeyebileceğini, istikrarın uluslararası finans çevrelerinin güvenine yakından bağlı olduğunu belirtmektedir. Böyle olmakla beraber, 2001'den bu yana uygulamaya konan devlet müdahalelerini kısıtlayıcı reformlar liberal niteliktedir. Kamu açıklarının monetizasyonuna son veren Merkez Bankası'nın bağımsızlığını sağlayan yasa, tarım ürünlerini destekleme alım politikalarına son verilmesi ve iktidarların kamu bankalarını siyasi amaçlarla kullanılmasını engelleyen hu-

kula statü düzenlemeleri, popülist politikaların uygulama alanlarını önemli derecede kısıtlamıştır.

Bu reformlar bazı yorumlara göre, herkesin ayrı anlamlar yüklediği “post-popülist devlet” devrini açmış bulunmaktadır.⁸ Liberaller için bu gelişme devletin üzerine düşmeyen alanlardan çekilmesi anlamına gelir. Aralarında reformların mimarlarından Kemal Derviş’in de bulunduğu bazı sosyal demokratlar için ise, bu durum sosyal refah devletinin gelişimini engelleyen popülist politikaların israf ettiği kaynakların daha adaletli bir şekilde kullanılmasını anlatır. Sosyal refah devletinin zayıflığıyla üretim ve makroekonomik yönetimde yoğun kamu müdahalelerinin oluşturduğu tezat, sosyal adaletin nasıl yorumlandığını gündeme getirir. Kamu iktisadi kuruluşlarının (KİT) gelişimi, popülist politikaların kökenleri, uygulamaya konulan reformların geleceği ve aynı zamanda sosyal refah devletinin gelecekteki gelişme şansı konusunda aydınlatıcı ipuçları verir. Başlangıçta hızlı bir sanayileşme hamlesinin önemli bir aracı olan KİT’ler, daha sonra popülist bir yaklaşımla, aktif istihdam politikaları çerçevesinde istihdamı artırıcı araç olarak kullanılmaya başlamıştır. Zararlarının kamu fonlarından karşılanması sosyal adalet alanında yapılan bir seçimi yansıtmaktadır. Bu seçim basitçe bir yorumla kısa dönemde bireylerin koşullarını eşitlemek olarak tanımlanabilir. Halbuki sosyal refah devleti işsizlere mali yardımı öngören pasif istihdam politikalarını uygulamakla beraber, esas olarak uzun dönemde fırsat eşitliğini sağlamayı hedef alan insani sermayeye yatırımı (eğitim, sağlık vb) öne çıkarmaktadır. Bu durum gözlemciyi, çeşitli iktidarların neden kısa döneme prim verdiği sorusuna cevap aramaya yöneltir. Kısa dönem tercihi, bazı yorumlara göre demokrasiye “erken” geçişe bağlanmakta ve demokrasi, siyasi istikrar ve iktisadi performanslar arasındaki etkileşimlere gönderme yapmaktadır.

DEMOKRASI VE İKTİSADİ KALKINMA: ZOR BİR İKİLEM Mİ?

1950 seçimlerindeki iktidar değişikliğiyle başlayan çok partili parlamenter rejime geçişin “erken” olduğu düşüncesi, siyasi veya iktisadi boyutun belirleyici olduğu bir birine zıt iki farklı determinist şemaya dayanır. Siyasi boyutun belirleyici olduğu şemaya göre, bu geçişin “erken”liği, demok-

ratik rejimin iktisadi büyüme hızını düşürücü bir maliyeti olduğu varsayımına dayanmaktadır. Kişisel özgürlüklerin gelişmesi devlet yönetiminin sivil toplum karşısında bağımsızlığını azaltarak, onu iktisadi politikalarında tüketimi tercih etmeye, kalkınmayı hızlandıran yatırımların gerektirdiği tasarrufları arka plana itmeye yöneltmektedir. Bunun yanında iktidarda kalma kaygısıyla hareket eden seçilmiş yönetimlerin krizlere yol açan popülist politikalara daha eğilimli olduğu ileri sürülmektedir. İktisadi boyutun belirleyici olduğu şemaya göre ise bu geçiş erken olmuştur, çünkü iktisadi kalkınma demokrasinin tutunabilip gelişebilmesi için bir ön koşuldur. Bu sava göre seçmenlerin demagojik söylemlere kendini kaptırmadan akılcı bir şekilde siyasi hayata katkıda bulunabilmesi, belli bir refah seviyesine ulaşmış bir toplumda mümkündür. Gerek siyasi gerekse iktisadi boyutun belirleyici olduğu şemalarda ileri sürülen savlar, iktisadi kalkınmanın demokrasiye göre önceliğini öne çıkarır.

Ülkenin iktisadi ve siyasi tarihinin önemli niteliklerinden olan, derin iktisadi krizler sonrası askeri darbelerle kesintiye uğrayan demokratik rejim, kriz dönemleri dışında köklü reformlar yapabilme kabiliyetinin olmaması, Türkiye'nin demokrasiyle kalkınma arasında güç bir seçim karşısında kaldığını gösterir gibidir. Bununla beraber, iktisadi performansların dikkatli bir şekilde gözlemlenmesi, ekonometri çalışmalarının da gösterdiği gibi, siyasetin belirleyici olduğu şemanın geçerli olmadığını göstermektedir.⁹ Ne 1950 öncesi ve sonrası dönemlerinin iktisadi performanslarının karşılaştırılması, ne 1950 sonrası seçilmiş hükümetlerle askeri rejimlerin performanslarının karşılaştırılması, ne de anayasaları kişisel özgürlükler açısından değerlendiren karşılaştırmalar, siyasi şemanın beklentilerini doğrulamaktadır.

İktisadi boyutun belirleyici olduğu şemadan hareketle demokrasiye geçişin "erken" olduğu savına gelince, Türkiye uzmanı bazı iktisatçılar iktisadi krizleri izleyen demokratik rejim kesintilerine dikkati çekmektedir. Yaygın bir görüşe göre, demokratik rejim kesintilerinin kökeninde gelir dağılımına bağlı sosyal çatışmalar yatar. Sivil yönetimlerin demokratik sistem içinde çözmekte başarısız kaldığı bu çatışmalar, göreve çağrılan askeri yönetimler tarafından değişik gruplar lehine sonuçlandırılmaktadır. Zamanla

içeriği değişen gelir dağılımı çatışmalarının sebep olduğu meşruiyet krizleri, 1950'de çok partili rejime geçiş ve daha sonra on yılda bir tekrarlanan askeri darbelerin ortak noktalarını oluşturmaktadır. 1950 ve 1960'ta gerçekleşen siyasi rejim değişiklikleri kır-kent çatışmasını yansıtır. 1930'larda kamu sektörünün öncülüğünde gerçekleştirilen sanayileşme hamlesi tarım sektöründen önemli bir gelir transferine dayanmıştır. Tarım sektörü aleyhine gelişen ticaret hadleri, dünyayı sarsan ekonomik kriz ve İkinci Dünya Savaşı'na bağlı ekonomik daralma, tek parti rejimini zayıflatarak 1950'de kırsal kesimin iktidara gelmesiyle sonuçlanacaktır.

1960 darbesi kent kesiminin tepkisini göstermekle beraber, gelir dağılımında kır-kent çatışmasından emek-sermaye çatışmasına geçişi haber verir. Emek lehinde çeşitli yenilikler getiren bir anayasanın yürürlüğe girmesiyle sonuçlanan bu ilk askeri darbe kentleşmenin hız kazanmasıyla, gelecekteki darbelerin de tohumunu taşımaktadır. Derin ve hızlı sosyal değişimler, dibinden kaynayan bir toplumun verilerini bir araya getirmiş, yirmi yıl içinde kent nüfusu 7 milyondan 17 milyona çıkarken, sanayi sektöründeki istihdam 2,5 katı artmıştır (1964'te 1 milyon, 1977'de 2 milyon eşikleri aşıldı). 1971'deki 12 Mart muhtırası ve 1980'deki 12 Eylül darbesinin mimarları, bu müdahalelerin meşruiyetini 1961 Anayasası'nın emeğe verdiği hakların aşırılığını ileri sürerek savunmaktadır. Ücretlerin milli gelirdeki payında ve reel ücretlerde gözlenen gelişmeler 1960 ve 1980'deki kesintileri açıkça ortaya koyar. 1960-1979 döneminde tarımın milli gelirdeki payındaki düşüş tamamıyla ücretler lehine olurken, 1980 sonrasındaki gelişme sermaye gelirlerinin milli gelirdeki payının tarım gelirleri ve ücretler aleyhine artması şeklindedir. 1960-1979 döneminde 2,5 kat artan reel ücretler ise 1980'lerdeki kayıplarını bir süre sonra telafi edebilmiş olsa da tüm dönem boyunca (1980-2003) sadece % 25 artabilmiştir (bkz. s. 444-445).

Bu gözlemler aynı zamanda Türkiye'deki askeri idarelerin bazı özelliklerinin de altını çizer. Bazı genel teorik çalışmaların savunduğu gibi, bu idarelerin derin iktisadi krizler sonucu kendilerinden sonra gelen yönetimlere güç bir ortamı miras bırakarak iktidarı terk ettiği savının tam tersine, Türkiye deneyiminde askeri idarelerin, demokratik sivil yönetimlerin içinden çıkmakta zorlandığı iktisadi sorunları çözmek için adeta davet edildiği

görlür. Askeri darbelerden önce ekonominin aşırı ısınmasıyla ortaya çıkan krizler sonrası sivil yönetimler tarafından IMF kontrolünde istikrar programlarının uygulamaya konduğu rahatlıkla gözlemlenebilen bir olgudur. Bu bakımdan istikrar programlarının uygulanabilirliğinin iktisadi alan dışında alınan kararlara bağlı olduğu ortaya çıkar.

Bununla beraber, 1990'lerden itibaren, cumhuriyet tarihinin en derin üç krizine karşın (1994, 1999 ve 2001) istikrar programlarını takip eden askeri darbeler sekansının ortadan kalktığı görülmektedir. Hatta, AB'ye üyelik için şart koşulan Kopenhag kriterlerine uyum kapsamında 1982 Anayasası'nda özgürlük alanlarını genişleten değişiklikler yapılmıştır. Bu gözlemlerden hareketle, iktisadi determinist şemanın öngördüğü gibi Türkiye'deki iktisadi kalkınmanın vardığı noktanın ülkeyi otoriter rejim eğilimlerinden koruma derecesine erişip erişmediği sorusu sorulabilir. Böyle bir açıklama makul görünmekle beraber, demokrasinin oturabilmesinde siyasi kurumların olgunlaşmasının oynadığı rolü dışladığından dolayı yeterli değildir. Zira geçmişteki demokratik rejim kesintileri siyasi sistemin gelir dağılımındaki çıkar çatışmalarını çözümlemedeki beceriksizlik ve deneyim eksikliklerine, 1990'dan sonraki değişikliği de sivil siyasi rejimin eriştiği olgunluğa bağlamak tutarlı bir görüş açısı oluşturmaktadır. AB'ye tam üyelik perspektifinde 1982 Anayasası'nda gerçekleştirilen değişiklikler ve "iktisadi ve toplumsal demokrasi" kavramlarını geliştirme yönündeki çalışmalar bu gelişim içinde yer almaktadır. Sonuçta her ne kadar iktisadi performanslardan etkilense de, demokratikleşme sürecinin iç dinamiklerinin varlığı ortaya çıkmaktadır. Demokratik kazanımları derin krizlerle ortaya çıkan gerilemeler izlemekte ve daha sonra bu kazanımların köklendiği görülmektedir. Bu bağlamda, Semih Vaner'in deyimiyle Türk demokrasisinin izlediği "kâh sevinçli, kâh kederli dolambaçlı yol"¹⁰ deneyimin ve onun getirdiği olgunluğun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin siyasi ve iktisadi tarihi olumlu gelişmelerin, yani demokrasi, kalkınma ve siyasi istikrarın eşzamanlı gerçekleşemediğini göstermektedir. Sonuç olarak demokrasi ve kalkınma geçmişte işbaşına gelen yönetimlerin karşılaştığı zor bir ikilem olmaktan çıkmış görünmektedir.

SIYASİ VE İKTİSADİ İSTİKRARSIZLIK: BİR KISIR DÖNGÜ MÜ?

Türkiye deneyimi siyasetle ekonomi arasındaki etkileşimleri daha çok istikrar konusunda ortaya koyar. Siyasi boyutun belirleyici olduğu şemaya göre, ekonominin aşırı ısınmasından kaynaklanan krizlerden korunmak ve böylelikle uzun dönem kalkınma potansiyelinden azami faydalanmak için parlamentoda tek parti çoğunluğuna dayanan istikrarlı hükümetler gerekmektedir. İktisadi boyutun belirleyici olduğu diğer şema ise hükümetlerin popülaritesini ve istikrarını belirleyen faktörün büyüme hızı olduğunu savunur. O zaman iktisadi büyüme bir hedef olmaktan çıkıp hükümetlerin popülaritesini ve yeniden seçilmelerini sağlayan bir araç konumuna gelmiş olmaktadır. Gerek siyasi gerek iktisadi boyutun belirleyici olduğu şemalar, ya siyasi ve iktisadi istikrarın sağlandığı olumlu bir döngünün ya da istikrarsızlığın hâkim olduğu bir kısır döngünün varlığını işaret etmektedirler.

Buna göre, siyasi tarihinde istikrarsız koalisyon hükümetleri görmüş bir Türkiye istikrarsızlık kısır döngüsünün kurbanı olmuş gibi görünmektedir. 22 Mayıs 1950 seçimleri ertesindeki iktidar değişikliğinden 3 Kasım 2002 seçimlerine kadar olan dönemde 39 hükümet işbaşına gelmiştir. Bu 53 sene zarfında Türkiye 22,5 yıl tek parti çoğunluğuna dayanan istikrarlı hükümetler, 21,5 yıl istikrarsız kabul edilen koalisyon hükümetleri ve 8,5 yıl askeri idareler tarafından yönetilmiştir. Veriler uzun ömürlü tek parti hükümetlerinin genellikle kısa ömürlü koalisyon hükümetlerinden daha yüksek bir büyüme hızını tutturduğunu gösterir. Gözlemler siyasi istikrarsızlıkla makroekonomik istikrar ve uzun dönem büyüme hızı arasında olumsuz bir ilişkinin varlığını işaret eder.

1950-2002 dönemini kapsayan ekonometrik çalışmalar siyasi istikrarla büyüme arasında olumlu bir ilişkiyi teyid etmekle beraber, enflasyon, kamu açığı ve dış ödemeler dengesi göstergelerine göre tanımlanan makroekonomik istikrarla siyasi istikrar arasında istatistiksel açıdan geçerli bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna varmaktadırlar. Değişik yoğunlukta olmakla beraber, makroekonomik istikrarsızlık tüm hükümetlerin ortak paydası olarak görünmektedir." Bunun da ötesinde, bu istikrarsızlık seçim dönemlerine göre konjonktürel olmaktan çok devamlılık göstermektedir. Bazı yorumlara göre seçimle ilk iktidar değişimini takip eden 1950-1953 döne-

minde enflasyonsuz ortamda sağlanan iki haneli büyüme toplumsal hafızayı derinden etkilemiş ve bunun oluşturduğu seçmen baskısıyla işbaşına gelen hükümetleri genişleyici iktisadi politikalara yöneltmiştir. Seçmen kitlesi kısa dönem büyümenin hızlanmasına ve işsizliğin azalmasına, fiyat istikrarından ve dış denge hedeflerinden daha çok önem vermektedir. Kazananlar bugünden belliyken, daha sonra zorunlu kıldığı istikrar önlemlerinden dolayı yarın kimlerin kaybedeceğinin belli olmadığı, kısa dönem genişleyici bütçe ve para politikaları seçmen nezdinde daha makbul görülmektedir. Bu durumda seçilmiş hükümetler dış finansman olanakları tıkanıncaya kadar, genişleyici makroekonomik politikalar izlemeyi tercih etmiştir. Dış baskı olmaksızın ekonominin aşırı ısınmasının taşıdığı kriz riskini azaltmaya yönelik bağımsız stabilizasyon kararları seçmen tarafından kuşkuyla karşılanmakta ve bunun politik maliyeti sadece iktidara yüklenmektedir. Buna karşılık krizler sonrası uygulamaya konulan kemer sıkma politikalarının sorumluluğu seçmenin gözünde görev başındaki iktidar ve dış finans çevreleri arasında paylaştırıldığından, hükümetler krizleri önleme konusunda pek istekli olmamıştır. Bu durumda ilk *stand-by* anlaşmasının uygulanmaya başlandığı 1959 yılından bu yana yarın asırlık dönemin yarısına yakınının IMF'yle imzalanan *stand-by* anlaşmaları altında geçmesi pek de şaşırtıcı değildir.

Siyasi açıdan istikrarı ne olursa olsun, seçilmiş hükümetlerin kısa dönemde refah seviyesinin yükselmesi hedefinden ödün vermekte zorlandığı görülür. Sonuçta, siyasi istikrarın makroekonomik istikrarsızlığı bir derece azalttığı gözlemlenmekle beraber, Türkiye deneyimi aynı zamanda siyasi istikrarın makroekonomik istikrarı tehdit eden kısa dönemli büyümeye bağlı olduğunu da göstermektedir. Siyasi istikrarı korumak için iktidarlar kısa dönem büyümeyi desteklemeye yönelik genişleyici politikalar izleme eğilimindedir. Oysa ki bu tip politikalar makroekonomik istikrarı tehlikeye sokarak siyasi istikrarı tehdit eden krizlere sebep olmaktadır. Böylelikle, Türkiye'nin bazı dönemlerde siyasi istikrarsızlık-iktisadi istikrarsızlık kısır döngüsüne mahkûm olduğu ve 1980'lere kadar bu döngüden demokratik sürecin kesintiye uğramasıyla kurtulabildiği ortaya çıkar.

AVRUPA'YLA ENTEGRASYON: İSTİKRAR MI, YOKSA BELİRSİZLİK NEDENİ Mİ?

Türkiye ekonomisinin performans eksikliğinin temelinde yatan istikrarsızlığın iç etkenleri politiko-ekonomik yaklaşımlar sayesinde daha iyi anlaşılır. Dış etkenler konusunda durum nedir? Bu konuda bazı yorumlar Türkiye'nin performans eksikliğini, 1980'lerde AB'ye tam üye olan Akdeniz ülkelerinin karşılaştırılmalı deneyimlerine dayandırmaktadır. Türkiye'ye göre demokratik deneyimlerini çeyrek asır sonra başlatan İspanya, Portekiz ve Yunanistan, üyeliğe hak kazandıkları tarihlerde kalkınma açısından Türkiye'yle aşağı yukarı aynı konumda bulunmaktaydı. Bu karşılaştırma her ne kadar ilk bakışta demokrasiye "erken" geçiş savını kuvvetlendirir görünse de, çok önemli bir fark Türkiye deneyimini bu üç ülkeden ayırt eder. Bu da AB'ye katılmış olmaktır. Bazı yorumlara göre Türkiye eğer AB'ye üye olsaydı bugün üzerinde tartışılan ekonomik sorunları bambaşka bir hal alacaktı. AB'ye katılım hem uzun dönem büyüme hızına olumlu etki yapan siyasi istikrarın sağlanmasına katkıda bulunarak, hem de bu üç Akdeniz ülkesi örneğinde olduğu gibi GSMH'nın % 4'üne varan bütçe transferleriyle dış kaynaklardaki kısıtlamaların büyüme üzerindeki yavaşlatıcı etkisini hafifletmiş olacaktı. Bundan dolayı, halen gündemde olan AB'ye katılma veya katılma, Türkiye ekonomisinin sadece geçmişteki performans eksikliğini değil, gelecekteki perspektiflerini anlamak için de büyük önem taşımaktadır.

AB-Türkiye ilişkilerinin geçmişi AB'nin ilk yıllarına kadar gider. 1963'te imzalanan ortaklık anlaşması Türkiye'nin AB'ye entegrasyonunu belirli etaplar çerçevesinde öngörmüştür. Anlaşmanın 12. maddesine göre de 1995'te Türkiye'nin topluluğa katılımı söz konusudur. Olumlu şartlar altında geçen hazırlık döneminden sonra (1964-1972) gümrük birliğini kademe olarak başlatan geçiş dönemi (1973-1984) petrol fiyatlarındaki önemli artışlar ve İkinci Dünya Savaşı sonrası Bretton-Woods anlaşmasıyla kurulan uluslararası para sisteminin istikrarsız bir döneme girmesiyle bağlantılı, güçlükler arz eden bir ortamda başlamıştır. Son döneme (1985-1994) ise Ocak 1980 kararlarını takiben Türkiye ekonomisinin dışa açılımla oldukça farklı bir ortamda girilmiştir.

Çeşitli gözlemler geçen kırk yıl içinde Türkiye'nin AB'ye entegrasyonu konusundaki tartışmaların odak noktalarının değiştiğini gösterir.

1960'lı ve 1970'li yıllarda Türkiye'deki tartışmalar sanayi sektörünün korunmasına devam mı, yoksa kademeli olarak terk mi edileceği konusunda yoğunlaşmıştır. AB'ye entegrasyona karşıt kesimler, gümrük birliğinin evrelerini belirleyen Katma Protokolü (1970) imzalayanları Türk sanayinin gelişme perspektiflerini peşkeş çekmekle suçlamıştır. "Onlar ortak, biz pazar" o yıllarda AB karşıtlarının sıkça kullandığı bir slogandır. Bu eleştirilere karşılık, gümrük birliğini savunanlar, AB'ye entegrasyon perspektifi olmasa dahi, korumacılığın zaten geçici olduğunu ve sürekli korumacılığın kalkınma dinamiklerini olumsuz etkilediğini öne sürmüştür. Rekabet artışı ve daha büyük ölçekte üretimin sağladığı verim artışlarının beslediği maliyet düşüşleri Avrupa pazarına entegrasyonun önde gelen olumlu etkileri arasında sayılmaktadır.¹² Türkiye Katma Protokol'ün öngördüğü gümrük indirimlerini 1976'da durdursa da, gümrük birliği taraftarları sonunda galip gelmiş, gümrük indirimlerine 1987'de yeniden başlanmış ve 1 Ocak 1996'da gümrük birliği yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda, 1980'lerden itibaren, tartışmalarda AB'ye entegrasyonun iktisadi boyutu giderek ikinci plana düşmeye, buna karşılık siyasi boyutu gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Bu gelişme AB'ye üye ülkelerde de gözlenir olmuş, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerine uyum için gerekli siyasi reformları uygulamaya koymakta ayak sürümesi sayesinde, o zamana kadar Türkiye karşıtlarının pek açığa vurma lüzumunu hissetmedikleri "kültürel", "tarihsel", "dinsel" birtakım muğlak sebepler üyelik müzakerelerinin açılmasına yakın bir dönemde ortaya atılmaya başlamıştır. Siyasi boyutun ön plana çıktığı bu ortamda AB'ye entegrasyonun iktisadi boyutu da tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Türkiye'deki AB karşıtlarına göre, karşılığında net bir üyelik perspektifi ve hak ettiği mali yardımlar alınmadan AB'ye önemli ticari ödümler verilmiştir; AB'nin ihracatı içindeki payını % 0,6'dan % 3'e yükseltmeyi başaran Türkiye gibi dinamik bir müşteri için bu ödümler daha da can sıkıcıdır. Gümrük birliğinin yürürlüğe girmesinden beri Türkiye'nin AB'yle ticaret açığının hızla büyüdüğü de altını çizmekten geri kalmamaktadırlar. Buna karşılık, AB'ye entegrasyon taraftarları bu ticari açığı gümrük birliğinin "ticaret yönünü değiştirme" etkisine bağlar. Başka bir deyişle, bu açık AB ih-

racatçılarının Türkiye pazarında Türk üreticiler aleyhinde değil de, gümrük birliğinin sağladığı avantajlarla diğer ülke ihracatçılarının pazar paylarını almalarıyla açıklanmaktadır.

AB karşısında Türk girişimcilerin bakışlarının ise birikim sürecinin çeşitliliğine göre değiştiği görülür. AB'yle entegrasyon girişimcilerin siyasi iktidarla ilişkilerini iki açıdan etkiler: Entegrasyon bir yandan pazar ekonomisine ağırlık vererek devletin müdahale alanını daraltmakta, diğer yandan ise siyasi iktidarı milli düzeyden uluslararası bir düzeye taşımaktadır. Birikim sürecine ilk başlayanların oluşturduğu ve büyük sermayeyi temsil eden TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği) için, birikimlerini gerçekleştirdikleri ulusal ekonomik düzen miadını doldurmuş olduğundan, AB'ye üyelik küresel boyutta bir birikime geçmede ayak bağı olan milli-devletten kurtulmak konusunda bir fırsat teşkil etmektedir. Bunun tam karşısı, birikim sürecine daha yakın tarihlerde başlayan ve ulusal ekonomik düzenin zayıflayışını hayıfla karşılayan USİAD (Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği) üyeleri tarafından AB'ye entegrasyon kararlı bir şekilde engellenmesi gereken bir tehdit olarak algılanır. En nihayet, Anadolu hinterlandını temsil eden tutucu eğilimli ve ülkeye görünüşte demokrasiyi empoze eden laik partilerin ve "elitlerin" oluşturduğu "çıkarcı birliğin koalisyonu" tarafından "siyasi iktidar ve pastadan pay almaktan" dışlandıklarını savunan MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) üyeleri AB'ye entegrasyonun bir ikilem oluşturduğu kanısındadır. Bir yandan siyasi özgürlükler alanını genişleterek onların çıkarlarını savunan kendilerine yakın bir partinin iktidara gelmesini sağlayan AB'ye entegrasyon, diğer yandan milli devletin tekelinde olan yetkilerin bir kısmının ulusüstü bir kuruma (özellikle AB komisyonuna) devredilmesini zorunlu kılarak, ele geçen iktidarın yetkilerini daraltmakta ve milli devletin egemenliğini kısıtlamaktadır.

Ortaklık anlaşmasında hedef olarak belirtildiği halde Türkiye ekonomisinin AB seviyesini yakalama sorunsalı tartışmalarda nispeten az yer tutar.³ Kırk yılı aşkın ortaklık sonucunda Türkiye'nin satın alma paritesine göre hesaplanan kişi başına GSMH'sı başlangıçta olduğu gibi AB ortalamasının üçte birinin biraz altındadır. Ortaklık anlaşmasında Türkiye'yle AB

arasındaki gelişmişlik farkının kapanması için öngörülen dinamik, Türk ticaret açığının mali yardımlar ve doğrudan yatırımlarla finanse edilmesi üzerine kuruludur. Bu süreçte beklenmeyen bir gelişme, 1960 sonlarına doğru işçi dövizlerindeki patlama, bu kaynakların yetersizliğini belli bir zaman örtbas etmede yardımcı olmuştur. Hazırlık döneminde (1965-1972) işgücü darlığıyla karşı karşıya kalan Batı Avrupa ülkelerine ve çoğunlukla Federal Almanya'ya göç, sadece Türkiye'deki işgücü fazlasının bir kısmına istihdam olanağı sağlamakla kalmayıp, işçi dövizleriyle dış ödemeler dengesinde bir rahatlık da sağlamıştır. 1980'lerin sonlarına kadar Türkiye'nin GSMH'sinin % 2'sine varan işçi dövizleri Türkiye'nin AB'yle olan ticaret açığını kapatmış ve hatta bazı yıllar bu açığın da üstünde seyretnmiştir. Fakat bu dinamik 1970'lerde üye ülkelerin göçmen işçi alımını durdurmaları ve 1986 Aralık ayında gerçekleşmesi gereken serbest dolaşımı tek taraflı olarak dondurmalarıyla sekteye uğramıştır. İşçi dövizlerindeki durulmanın getirdiği finansman açığının kapatılması ve Türkiye ekonomisinin kalkınmasına katkıda bulunacağı düşünülen doğrudan yatırımlar ise son yıllara kadar istenen seviyeye ulaşamamıştır. 1980'lere kadar yabancı sermayeye pek olumlu yaklaşmayan bir hukuki çerçevenin varlığının yanı sıra iktisadi istikrarsızlık Türkiye'ye gelen AB sermayesinin düşük seviyelerde seyretmesinde önemli etkenler arasında yer almaktadır. Bu etkenlere tam üyelik konusunda uzun süre devam eden şüpheleri de eklemek mümkündür. Gümrük birliği Türkiye'ye doğrudan sermaye akımında beklenen olumlu etkiyi gösterememiştir. AB'nin mali yardımlarına gelince, yardımların Türkiye ve AB arasındaki gelişmişlik farkını kapatmaktan uzak kaldığı görülmektedir; 1964-1995 döneminde 0,73 euro olan kişi başına mali yardım, 1996-1999 döneminde 3,65 euro'ya çıkmıştır. 2000-2006 dönemi için öngörülen ve 2002 Kopenhag zirvesinin iki katına çıkarmaya karar verdiği katılım öncesi kişi başına mali yardım ise 2,2 euro'dur. Üye olan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yapılan kişi başına 29 euro'luk yardımla karşılaştırıldığında, sermaye çevrelerinin Türkiye'nin üyelik perspektifi konusundaki uzunca süren şüpheleri anlaşılır hale gelmektedir.

Tam üyeliğin getirdiği bütçe transferleri göz önüne alındığında Türkiye'nin şimdiye kadar üye olamamasının etkileri daha da açık bir şekilde

ortaya çıkar. 1990 sonlarına doğru tam üyeliği elde etmiş bir Türkiye ve bütçe transferlerinin 15'ler seviyesinde tutulduğu varsayımından hareket edildiğinde, Türkiye'nin net mali yıllık kazancı çeşitli kaynakların tahminlerine göre 8 ile 14 milyar euro arasında değişmektedir. En düşük 8 milyar euro'ya varan varsayım alındığında 1990'ların sonuna doğru bu tutarın Türkiye'nin GSMH'sının % 4'üne karşılık geldiği görülmekte ve o dönemde tam üyelik halinde Türkiye'nin kalkınma hamlesinde nasıl önemli bir sıçrama yaratabileceğini göstermektedir. Söz konusu bütçe transferleri Türkiye'nin toplam cari açığını kapatabilecek, hatta dış borcunu azaltmaya da yarayabilecekti. Bu transferler sadece ülkenin yüklendiği ekonomik entegrasyonun maliyetini hafifletmekle kalmayıp, makroekonomik istikrarı sağlayarak sosyal barış ve siyasi istikrara da katkıda bulunabilecekti. Böylelikle Türkiye Kopenhag kriterlerinin öngördüğü demokrasi ve insan hakları alanlarındaki reformları daha rahatlıkla ve daha erken yapabilecekti. Bu açıdan bakıldığında bazı AB ülkelerinde Türkiye'nin AB'ye getireceği mali yükü ilgili tahminler Türkiye için AB dışında kalmanın maliyeti olarak da yorumlanabilir.

Türkiye ekonomisinin kalkınmasına bütçe transferleriyle gerçekleştirilen bu katkının niçin yapılmadığının değerlendirilmesi sadece iktisadi boyutta kalmayıp, siyasi boyutu da içermektedir. Bir ülkenin bölgeleri arasında yapıldığı zaman hiç kimseyi şaşırtmayan bütçe transferleri, uluslararası düzeyde aynı şekilde algılanmamaktadır. Çünkü ülke düzeyinde bölgeler arası milli dayanışmayı simgeleyen bu transferler uluslararası düzeyde merkantil açıdan, hatta kültürel ve jeostratejik açılar da göz önünde bulundurarak algılanır. AB'nin Türkiye'nin üyeliği karşısındaki çekingen tutumu jeostratejik açıdan sorgulandığında, 15'lerin yakın çevrelerini güven altına almak için genişlemede önceliği Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine verdikleri şeklinde yorumlanabilir. Kültürel boyutu ön plana çıkaran bir ikinci yoruma göre ise bütçe transferlerinde vücut bulan dayanışma kimlik sorunsalını ön plana çıkaran değerler birlikteliğini gerektirmektedir. Buradaki sorunsal, normatif bir görüş belirtmenin dışında, iktisatçının uzmanlık alanından çıkmaktadır. Bununla beraber AB'nin bütçe transferleri konusundaki tutumunun Avrupa'daki Türkiye karşıtlarının ileri sürdüğü "kül-

türel", "dinsel", "tarihsel" ve hatta "coğrafi" savlara pek yabancı olmadığı söylenebilir. Son olarak üçüncü bir yoruma göre ise AB'nin mali dayanışma alanındaki tutumu entegrasyon konusundaki düşünce değişiklikleriyle ilintilidir. Kopenhag zirvesinde (2002) sıkı pazarlık konusu olan kredi tavanları AB içindeki mali dayanışmanın zayıfladığını ifade eder. Net verici ülkeler eskisi gibi cömert olmadıklarından, yeni üyeler İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın elde ettiği yardımlardan daha az yardım görmektedir.¹⁴ Komisyonun da müzakereler açılırken belirttiği gibi "Türkiye'nin üyeliğinin maliyeti müzakereler çerçevesinde belirlenecek ve bu maliyet daha önceki genişlemelerde olduğu gibi üye ülkelerin kabul etmeye hazır oldukları tutarlar seviyesinde olacaktır".¹⁵

AB perspektifinin Türkiye'ye sağladığı mali olanakların ötesinde, ondan da önemli olan husus, makroekonomik istikrara yönelik katkıdır. Türkiye'nin tam üyeliği konusundaki belirsizliği önemli derecede azaltan müzakerelerin başlaması, finans çevrelerinin talep ettiği risk primini düşürerek kamu borcunun faiz yükünü hafifletecektir. 2003'te reel faizlerin % 14 yerine % 2 gibi düşük bir seviyede olduğu varsayıldığında, kamunun borç yükündeki 8,2 milyar dolarlık azalma, yani Türkiye'nin GSMH'sının % 3,4'ü kadar bir hafifleme söz konusu olacaktır. Kamu borcunun sürdürülebilirliğinin kolaylaşmasıyla birlikte, makroekonomik istikrar daha rahat sağlanabilecektir. Makroekonomik istikrar, belirsizliği azaltarak üretime yönelik yatırımlara olumlu bir ortam yaratacak, dolayısıyla uzun dönem büyüme hızına olumlu katkıda bulunacaktır. Yerli sermayeyi teşvik edici bu durum büyük bir olasılıkla AB muktasebatına uyum göstermeye başlayan bir Türkiye'nin verdiği güvenle kuvvetlenerek AB yatırımcılarını da olumlu etkileyecektir.

Üyelik müzakereleri sürecinde AB perspektifinin makroekonomik istikrarı ve dolayısıyla Türkiye'nin kalkınma hızını olumlu etkileyeceği büyük bir olasılık, hatta garanti gibi görünmekle beraber, tam üyelik daha önce güneye genişleme sırasında gözlemlenen istikrar hedefini büyüme hedefinin önüne geçiren, bazı yazarların "çevresel avro-skleroz" olarak tanımladığı riski de taşımaktadır. Tam üyeliğin sonuçlarından biri olan Avrupa Para Birliği'ne (APB), yani euro alanına katılım, bağımsız para poli-

tikasının sonu ve bütçe açığının GSMH'nın % 3'üyle sınırlandırılması anlamına gelir. Kur dalgalanmalarına bağlı belirsizlikleri ortadan kaldırarak ortak pazarın gerçekleşmesinden beklenen olumlu etkileri kuvvetlendirmeyi hedef edinen APB için makroekonomik istikrar birincil hedeftir. APB'ye katılım şartlarını belirleyen İstikrar ve Büyüme Pakti'nin (1997) mimarlarının gözünde makroekonomik istikrar uzun dönem hızlı büyümenin vazgeçilmez şartıdır. Maliye ve para politikalarında belirli bir disiplini öngören bu paktın şartlarının yerine getirilmesi şüphesiz Türkiye'yi istikrarsızlıktan koruyacaktır. Buna karşılık paktı eleştirenler, onun büyüme hedefi aleyhine makroekonomik istikrara gerekenden fazla önem verdiğini ve geri kalmış üye ülkelerin daha hızlı büyüyerek yüksek gelirli ülkeleri yakalama sorunsalına cevap vermekte yetersiz kaldığını ileri sürmektedir. Bu görüşte olanlara göre AB ortalamasına göre geriden gelen Türkiye'nin APB'ye katılması önemli riskler taşımaktadır. Çünkü, ilk dönemlerde kaçınılmaz şekilde Türkiye'deki enflasyon AB ortalamasına göre daha yüksek olacaktır. "Balassa-Samuelson etkisi" olarak anılan bu olguya göre uluslararası rekabete açık sektörlerdeki verim artışları bu sektörlerde ücret artışlarını tetiklemekte, daha sonra ücret artışları rekabet dışı sektörlerle yayılarak genel fiyat düzeyinin artması sonucunu getirmektedir. O zaman APB'ye katılan Türkiye enflasyonu düşürmek zorunda kalacaktır. Aksi takdirde AB ile Türkiye arasındaki enflasyon farkı bir devalüasyonla düzeltilemeyeceğinden dolayı, Türkiye'nin rekabet gücü önemli kayıplara uğramış olacaktır. Türkiye'nin gelişme farkını kapatmasının kısmen ihracat alanında elde edeceği kazanımlara bağlı olduğu göz önüne alındığında bu durum önem kazanır.

İkinci eleştiri konusu ise Türkiye gibi AB refah seviyesini yakalayabilmek için daha uzun bir süre altyapı, eğitim benzeri alanlarda önemli kamu yatırımlarına ihtiyacı olan bir ülkeye büyüme paktının öngördüğü mali disiplinin çok katı görünmesidir. Bu arada bu perspektifin uzak olduğu kadar belirsiz olduğunu da belirtmekte yarar vardır. Buna bir de büyük üye ülkelerin halen kamu açığı kriterine uymadığı eklendiğinde, on veya on beş yıl sonra APB kriterlerinin uygulamada ne durumda olacağını kestirmenin zorluğundan da söz edilebilir.

Türkiye Ekonomisinin Başlıca Göstergeleri (1923-2003)

	1923-29	1930-39	1940-49	1950-59	1960-69	1970-79	1980-89	1990-99	1990
DEMOGRAFİK VERİLER (bin) (1)									
Toplam nüfus	13.648	16.158	18.790	24.065	31.391	40.348	50.664	62.138	56.473
Kent nüfusu	3.306	3.803	4.687	6.927	10.806	16.869	26.866	38.666	33.656
Kırsal nüfus	10.342	12.355	14.103	17.137	20.585	23.479	23.799	23.472	22.817
Yıllık nüfus artış hızı (%)	2.07	2.07	1.63	2.85	2.52	2.31	2.36	1.88	-
REEL SEKTÖR									
GSMH (cari fiyatlarla, milyon \$) (2)	1.052	1.587	3.212	15.598	20.191	81.696	107.545	187.664	150.758
Kişi başına GSMH (cari fiyatlarla \$) (2)	74	91	159	581	586	1.877	1.959	2.839	2.682
Kişi başına GSMH (satın alma gücü paritesine göre \$) (2)	-	-	-	-	918	2.198	4.217	5.923	4.694
GSMH yıllık artış %	10,3	6,3	-1,3	7,7	6,2	5,3	4,4	4,2	9,4
Kişi başına GSMH yıllık artış %	8,0	3,9	-3,0	4,5	3,2	2,6	1,8	2,0	6,9
İşsizlik + Tarımda eksik üretim oranı % (2)	-	-	-	-	-	-	15,0	15,2	14,0
Enflasyon oranı % (3)	3,2	-5,9	15,5	9,6	5,6	26,2	55,4	88,9	60,3
GSMH'nın sektörel dağılımı (%) (2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tarım	51,6	39,0	40,1	37,3	39,2	27,2	16,6	15,3	17,5
Sanayi	9,6	18,0	14,9	18,1	17,4	20,5	27,1	23,2	25,5
İmalat sanayii	-	-	-	-	15,4	18,7	23,1	19,2	22,0
Hizmeder	38,8	43,0	44,9	44,6	43,4	52,3	56,3	61,5	57,0
İstihdamın sektörel dağılımı (%) (2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tarım	87,4	86,3	84,6	74,3	64,7	54,0	47,4	42,0	46,9
Sanayi	4,3	5,9	6,4	8,6	11,0	14,7	15,6	16,6	15,3
İmalat sanayii	3,7	5,0	5,5	7,3	9,6	13,1	14,5	15,7	14,2
Hizmeder	8,4	7,8	8,9	17,1	24,3	31,3	37,0	41,4	37,8
GELİR DAĞILIMI (en %) (2)									
- Tarım gelirleri	-	-	-	-	35,8	30,8	19,1	12,1	14,7
- Ücretler	-	-	-	-	27,0	31,5	18,5	22,2	27,2
- İşletme artışı (sermaye gelirleri)	-	-	-	-	37,2	37,7	62,1	65,7	58,1
Reel ücretler (1925 = 100)	100,0	171,0	66,0	129,0	199,0	316,0	290,0	493,5	336,8
KAMU MALİYESİ (GSMH'nun %, dönem ortalamaları)									
- Gelirler	11,9	16,1	17,0	17,0	18,3	16,2	14,6	18,3	13,9
- Giderler	11,7	16,0	16,2	17,2	18,6	18,1	17,3	24,6	17,3
- Borç faizi ödemeleri	-	-	-	-	-	-	2,1	7,5	3,5
- Finansman fazlası (+) veya ihtiyacı (-)	0,2	0,1	0,8	-0,2	-0,3	-2,0	-2,7	-6,2	-3,3
- Kamu borcu (2)	-	-	-	-	-	-	49,9	57,7	39,2
DIŞ ÖDEMELER DENGESİ (GSMH'nun %, yıllık dönem ortalamaları)									
- İhracat	9,8	8,6	4,9	5,2	4,6	3,5	9,9	11,6	8,6
- İthalat	13,3	7,8	4,4	6,9	6,8	7,8	15,0	19,0	14,8
- Dış ticaret dengesi	-3,6	0,8	0,5	-1,8	-2,2	-4,2	-5,1	-7,6	-6,2
- Cari ödemeler dengesi	-	-	-	-1,9	-2,0	-1,8	-1,7	-0,8	-1,7
- Doğrudan yabancı sermaye yatırımları	-	-	-	0,1	0,3	0,2	0,2	0,5	0,5
Dış borç (milyar \$) (2)	-	-	-	1,6	2,1	14,2	41,8	103,0	49,0
TL/% kuru (yıllık ortalamalar)	1,91	1,56	1,82	2,8	9,0	47,1	2,3114	415,705	2,607
AB İLE TİCARET (milyon \$ yıllık dönem ortalamaları)									
- İhracat	-	-	-	-	1965-69	273,1	769,7	3.203,8	11.155
- İthalat	-	-	-	-	-	365,0	1.654,7	4.066,8	16.656
- Ticari denge	-	-	-	-	-	-91,9	-885,0	-863,0	-5.501
Türkiye GSMH'sının %									
- İhracat	-	-	-	-	-	2,2	1,9	4,1	6,5
- İthalat	-	-	-	-	-	2,9	3,8	5,3	9,5
- Ticari denge	-	-	-	-	-	-0,6	-2,0	-1,2	-3,0

(1) 1923-29: 1927 nüfus sayımı. 1930-39 ve 1990-99 dönemleri hariç, dönem ortası yapılan nüfus sayımları. 1930-39 ve 1990-99 dönemleri dönem başı ve dönem sonu değerlerinden ibaret türetilmiştir.

(2) Dönem sonu değerleri.

(3) 1924-1939 dönemi için GSMH deflasyonu, 1940-2003 dönemi için tüketici fiyatları endeksinde yıllık ortalama değişimler.

Kaynaklar: Devlet İstatistik Enstitüsü, Devlet Planlama Teşkilatı

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
-	-	-	-	-	-	-	-	-	67.844	68.529	69.626	70.712
-	-	-	-	-	-	-	-	-	44.109	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	21.735	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.51	1.46	1.42	1.19
150.168	158.122	178.715	132.302	170.081	181.821	192.405	204.600	187.664	201.484	147.062	181.752	235.900
2.621	2.708	3.004	2.184	2.759	2.900	3.080	3.224	2.839	2.987	2.143	2.584	3.337
4.826	5.108	5.562	5.276	5.630	5.982	6.442	6.236	5.923	6.212	5.738	6.158	-
0.3	6.4	8.1	-6.1	8.0	7.1	8.3	3.9	-6.1	6.3	-9.5	7.9	5.9
-1.6	4.4	6.1	-7.8	6.0	5.2	6.4	2.0	-7.7	4.6	-11.0	6.1	4.3
15.0	17.0	17.0	17.0	15.0	14.0	13.0	13.0	17.0	13.4	14.4	15.7	15.3
66.0	70.1	66.1	106.3	88.0	80.4	85.7	84.6	64.9	54.9	54.4	45.0	25.1
15.2	15.0	15.4	15.5	15.7	16.9	14.5	17.5	15.3	14.1	12.1	11.9	11.7
25.9	25.6	24.5	26.4	26.3	25.2	25.3	22.9	23.2	23.3	25.7	25.4	24.7
22.2	21.6	20.8	22.1	22.6	21.1	21.6	19.4	19.2	19.2	20.6	20.2	20.0
58.8	59.4	60.1	58.2	58.0	58.0	60.2	59.6	61.5	62.6	62.2	62.7	63.6
48.9	45.6	43.1	44.5	44.3	43.8	41.4	41.3	42.0	34.5	35.4	33.2	34.5
15.1	16.1	15.8	16.4	16.1	16.5	17.8	17.4	16.6	18.2	18.3	19.2	18.2
14.1	15.1	14.5	15.0	14.8	15.4	16.5	16.2	15.7	17.3	17.4	18.1	17.3
36.1	38.3	41.1	39.1	39.6	39.7	40.8	41.4	41.4	47.3	46.2	47.6	47.3
12.4	11.7	12.4	13.4	12.1	13.6	12.1	14.3	11.8	11.5	9.4	9.7	9.5
31.9	31.7	30.9	25.5	22.2	23.9	25.8	25.5	30.7	29.2	28.3	26.7	26.1
55.8	56.6	56.7	61.0	65.7	62.5	62.1	60.2	57.5	59.3	62.3	61.6	64.4
462.1	490.0	498.1	407.7	382.6	389.8	378.3	442.3	493.5	498.7	397.8	393.8	-
15.3	15.8	17.6	19.2	17.7	18.0	19.6	22.2	24.2	26.9	29.4	27.9	28.1
20.5	20.1	24.3	23.1	21.8	26.3	27.2	29.1	35.9	37.1	45.5	42.2	39.3
3.8	3.7	5.8	7.7	7.3	10.0	7.7	11.5	13.7	16.3	23.3	19.0	17.5
-5.3	-4.1	-6.7	-3.9	-4.0	-8.3	-7.6	-6.9	-11.7	-10.2	-16.2	-14.3	-11.2
41.1	42.3	41.4	57.3	46.4	49.2	47.2	47.0	57.6	59.4	117.8	100.9	92.8
9.1	9.3	8.6	13.7	12.7	17.6	16.7	14.9	15.4	15.2	23.8	22.1	20.9
-13.9	-14.5	-16.5	-16.9	-20.5	-21.5	-24.7	-21.8	-21.0	-26.4	-26.9	-26.6	-26.6
-4.9	-5.2	-7.9	-3.2	-7.8	-5.8	-8.0	-6.9	-5.6	-11.1	-3.1	-4.6	-5.6
0.2	-0.6	-3.6	2.0	-1.4	-1.3	-1.4	1.0	-0.7	-4.9	2.3	-0.8	-3.2
0.5	0.4	0.5	0.5	0.4	0.4	0.5	0.4	0.5	2.3	0.6	0.3	0.5
50.5	55.6	67.4	65.6	73.3	79.6	84.1	96.4	103.0	118.7	113.8	131.2	147.3
4.169	6.860	10.966	29.778	45.705	81.137	151.428	260.040	417.580	623.749	1.222.921	1.504.597	1.495.306
78.96	85.56	8.124	9.552	12.060	12.504	13.428	15.168	16.368	15.840	16.118	18.459	24.350
10.260	10.596	14.256	10.968	17.616	22.536	24.888	24.180	21.372	27.444	18.280	23.321	11.496
-2.364	-2.040	-6.132	-1.416	-5.556	-10.032	-11.460	-9.012	-5.004	-11.604	-2.162	-4.861	-7.146
5.3	5.4	4.5	7.2	7.1	6.9	7.0	7.4	8.7	7.9	11.1	10.1	10.2
6.8	6.7	8.0	8.3	10.4	12.4	12.9	11.7	11.4	13.6	12.6	12.8	13.2
-1.6	-1.3	-3.4	-1.1	-3.3	-5.5	-6.0	-4.4	-2.7	-5.8	-1.5	-2.7	-3.0

SONUÇ

Cumhuriyetin ilanından bu yana geçen seksen yıl zarfında kalkınma yolunda kat edilen mesafe önemli olmakla beraber, benzer ülkelerle yapılan karşılaştırmalar çerçevesinde Türkiye ekonomisinin performansları bazı başarısızlıkları da içermektedir. Büyüme potansiyelini körelten istikrarsızlık Türkiye deneyimini diğer başarılı kalkınmakta olan ülke örneklerinden ayıran en önemli etken gibi görünmektedir. Bu örneklerden farklı olarak, Türkiye’de müdahalelerinin doğurduğu belirsizliklerle devletin istikrarsızlığın baş oyuncusu olduğu ortaya çıkar. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde sanayileşme politikası çerçevesinde kendini gösteren devlet, paradoksal bir şekilde makroekonomik süreci etkileyici aktif maliye ve para politikalarından kaçınmıştır. Bunun tam tersine, 1950’den itibaren yönetimde liberal söylem hâkim olduğu halde, dış finansman sağlayan çevrelerin zorlamasıyla istikrar politikalarının izlendiği dönemler dışında, makroekonomik politikalar hep genişleyici olmuştur. 1980’deki stratejik değişiklikten sonra ise yapısal reformlar kapsamında gerçekleştirilen finansal liberalizasyon maliye ve para politikalarının pazar nezdindeki inandırıcılığını zorunlu kıldığı halde genişleyici politikalarda ısrar edilmesi, makroekonomik politikalardaki tutarsızlık olarak göze çarpmaktadır. Böylelikle cumhuriyetin ilk yıllarında istikrarı koruyan devlet daha sonraları istikrarsızlığın baş aktörü olmuştur. Üretim ve konjonktürün ayarlanması alanlarında yoğun bir şekilde müdahale eden devlete karşılık sosyal refah devletinin zayıf kalışı da ayrı bir tezattır. Bu tutarsızlıkların temelinde yatan popülizmin etki alanı, 2001’de uygulamaya konulan reformlar sonrası daralmış gibi görünmektedir.

Bazılarına göre “post-popülist devlet”in doğuşunun temelini atan bu reformların devamı Türkiye’nin sosyo-ekonomik dinamiklerine bağlıdır. Geçmişe bakıldığında, 1950’de çoğulcu demokrasiye geçişin “erken” olduğunu vurgulayan sezginin doğrulanmadığı ve bu alanda en doyurucu ve inandırıcı açıklamayı, siyasi ve iktisadi istikrarsızlık arasındaki etkileşimlerin getirdiği söylenmelidir. 1990’lardaki gelişmeler siyasi sistemin iktisadi krizler karşısında daha dayanıklı olmasını sağlayan belli bir olgunluğa eriştiğini gösterir. Ülkenin tarihi tüm olumlu gelişmelerin (de-

mokratikleşme, kalkınma ve istikrar) eşzamanlı gerçekleşmediğini ve kat edilen yolun dolambaçlı olduğunu teyid etmektedir.

Kalkınmada kaydedilen gelişmelerin özellikle iç dinamiklere bağlı olması bu yolu daha da dolambaçlı kılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, tam üye olan üç Akdeniz ülkesi örneğinde olduğu gibi Türkiye'nin kalkınmasına hız verebilecek AB'ye entegrasyon süreci 1960'larda başlamasına rağmen, üyelik perspektifindeki belirsizliklerden dolayı istenilen rolü oynamaktan uzak kalmıştır. AB'nin Türkiye'ye sağladığı mali desteğin zayıflığı ve gümrük birliğinin yükünü Türkiye'nin tek başına üstlenmesinde gözlemlenen bu belirsizlikler aynı zamanda 2002 yılından itibaren bazı AB ülkelerinde gündeme oturan Türkiye'nin tam üyeliği tartışmalarındaki duygusallığı anlamaya da yardım eder. 2005'te üyelik müzakerelerinin başlamasından sonra bu belirsizliğin önemli ölçüde ortadan kalkmasından Türkiye'nin elde edebileceği en önemli kazanım, bu sürecin geçmişte yokluğunu çektiği ekonomik istikrara katkısı olacaktır.

AB'ye entegrasyonun dikkate alınması İspanyol, Portekiz ve Yunan deneyimleriyle karşılaştırmalarda başarısızlık teriminin nispi olduğunu gösterir. Hatta yeni üyelerle karşılaştırıldığında, tarım sektörünün öneminden dolayı her ne kadar genel verimlilik düşük görünse de, imalat sanayiinde son yirmi yıl içinde ikiye katlanan verimliliğin bu üç Akdeniz ülkesinin tam üye olduğu tarihte eriştiği verimlilik seviyesinde ve Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti gibi en rekabetçi yeni üyelerde gözlemlenen verimliliğin iki katı olduğu görülür.¹⁶ İstikrarsız bir makroekonomik ortamda gelişmeyi başarabilen, modern gruplarının yanında, küçük ve orta boy işletmelerden oluşan imalat sanayiinin varlığı Türkiye'nin bazı kozları olduğunu gösterir. Tam üye olan Orta Avrupa ülkeleri örneğinde çokuluslu şirketlere bağlı yürüyen uluslararası işbölümüne entegrasyon, Türkiye'de dinamik bir sermayedar sınıfı sayesinde gerçekleştirilmiştir. Sonuçta seksen yıl içinde Türkiye ekonomisinin gerçekleştirdiği performansların pek de kötü olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kişi başına yıllık gelir artışında 1 puan eksiklik aramak, seksen yıl içinde kaydedilen gelişmeyi azımsayarak karamsar bir görünüm vermekle birlikte ge-

lecek için iyimser olunması gerektiğini de vurgular; çünkü bu eksik puan Türkiye ekonomisinin kalkınma potansiyelinin ne kadar zengin olduğunun da altını çizerek.

ÇEVİRİ: DENİZ AKAGÜL

NOTLAR

- 1923-2003 döneminde sabit fiyatlarla üretim tarım sektöründe 9 kat, sanayi sektöründe ise 139 kat artmıştır. Buğday üretimi 18 kat, pamuk üretimi 12 kat artmıştır.
- Suut Doğruel ve Fatma Doğruel, "Türkiye'de Büyüme ve Makroekonomik İstikrar", A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der.), *İktisat Üzerine Yazılar-İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 401-428.
- 3 Morris Singer, *The Economic Advance of Turkey 1938-1960*, Turkish Economic Society, Ankara, 1977.
- 4 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yay., Ankara, 1982, s. 111, 388-389 ve 398-399.
- 5 Bkz. Yakup Kepenek, *Türkiye Ekonomisi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983, s. 126.
- 6 Bkz. Fatih Özatay ve Güven Sak, "The 2000-2001 Financial Crisis in Turkey", Brookings Trade Forum 2002'de sunulan bildiri, Washington, 2 Mayıs 2002.
- 7 Bkz. Erinc Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi-Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 146-147.
- 8 Bkz. Ziya Öniş, "The State Economic Development in Contemporary Turkey: Etatism to Neoliberalism and Beyond", Vojtech Mastny ve R. Graig Nation (der.), *Turkey Between East and West. New Challenge for a Rising Regional Power*, Westview Press, Oxford, 1996, s. 154-178.
- 9 Bkz. Zehra Arat, "Democracy and Economic Development Modernization Theory Revisited", *Comparative Politics*, c. 21, sayı 1, 1998, s. 21-36. Bu araştırmaya göre ne Türkiye ne de Güney Kore için kalkınma ve demokrasi arasında herhangi bir bağlantı bulunabilmektedir. Buna karşılık, aynı araştırma İspanya ve Portekiz örneklerinde, iki değişken arasında olumlu bir doğrusal bağlantının varlığını ortaya koymuştur.
- 10 Bkz. Semih Vaner, *La stabilité de la Turquie à l'épreuve de l'ethnïcité et de l'islam politique*, Research Unit on Security and International Cooperation, Madrid, 2000.
- Bkz. Deniz Akagül, "Démocratie, stabilité politique et développement : analyse du cas turc", Forum de la régulation'da sunulan bildiri, Paris, 9-10 Ekim 2003.
- Bkz. Deniz Akagül, "Du syndrome des capitulations à la conquête des marchés extérieurs. Essai sur l'histoire de la politique commerciale turque des deux derniers siècles", S. Kaňçal ve S. Saul (der.), *Mediterranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales. Recherches en hommage à Jacques Thobie*, L'Harmattan, Paris, 2003.
- 13 **Oranlık** anlaşmasının 2. maddesinin 1. paragrafına göre anlaşmanın amacı, "Türkiye ekonomisinin hızla kalkınmasını ve Türk halkının çalışma seviyesinin ve yaşam şartlarının yükseltilmesini

sağlama gereğini göz önünde bulundurarak, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektedir.”

- 14 2004-2006 arasında kişi başına mali yardımlar Polonya için 67 euro, Macaristan için 49 euro ve Çek Cumhuriyeti için 29 euro’yu bulmaktaydı. 2000 yılında Yunanistan kişi başına 437 euro, Portekiz ise 211 euro'luk yardım almıştır. Bkz. Christian Lequesne ve Jacques Rupnik, *L'Europe des Vingt-cinq : 25 cartes pour un jeu complexe*, CERI/Autrement, Paris, 2004, s. 28.
- 15 Bkz. Commission des Communautés européennes, *Questions soulevées par la perspective d'adhésion de la Turquie à l'Union européenne*, Document de travail des services de la Commission, SEC (2004) 1202, Brüksel, 6 Ekim 2004, s. 55.
- 16 Bkz. Jérôme Sgard, Deniz Ünal-Kesenci ve Yves Zlotowski, “La Turquie au tournant”, *La Lettre du CEPII* (Centre d'études prospectives et d'informations internationales), sayı 237, Eylül 2004.

KAYITDIŞI EKONOMİ

Küreselleşme, gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik gelişme ve sanayileşmeyle bağdaşması mümkün görülmeyen kayıtdışı ekonominin büyümesine yol açtı. Yakın döneme damgasını vuran ekonomik gelişme tam zamanlı, istikrarlı ve sosyal güvenlik kapsamına giren işler yaratmaktan çok, serbest çalışma, geçici işlerde çalışma, evde çalışma ve taşeronla çalışma gibi özellikler taşımaktadır.

J. Charmes, *L'emploi informel: méthodes et mesures*,
Versailles Üniversitesi-St Quentin-en Yvelines, ders notları, 2003.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğü ve ekonomi üzerindeki etkileri son zamanlarda Türkiye'de üzerinde en fazla tartışılan konulardan biridir.¹ Hukuki düzenleme dışına çıkan ekonomik faaliyetlerin yaygınlaşmasından kaynaklanan sorunları vurgulayan ve çözüm önerileri sunan işveren ve işçi örgütlerinin ya da farklı kamu kuruluşlarının bir inceleme yayınlamadığı tek bir ay bile geçmemektedir.² Bu yayınlardan bir bölümü kayıtdışı ekonomide faaliyet gösteren aktörlerin haksız davranışlarından şikâyet ederken, bir bölümü de bu yasadışı faaliyetlerin çalışanların çalışma koşulları, ücretleri ve sendikaların pazarlık gücü üzerinde yarattığı olumsuz etkilerin altını çizmektedir. Kamu yetkililerinin dikkatini çekense daha ziyade, kurallara uymayan ve gizli olarak yürütülen bu faaliyetlerden kaynaklandığını ileri sürdükleri vergi kayıplarının büyüklüğüdür. Türk ekonomisinde vergi gelirlerindeki kaybın gayrisafi milli hasılaya (GSMH) oranı 1983-1999 döneminde ortalama % 20'ye 1999-2002 döneminde % 64'e yükselmiştir. Bu saptama, kamu borcu faiz ödemelerinin 1990'dan beri sürekli artarak 2001'de GSMH'nın % 21'ine ulaştığı ve toplam vergi gelirlerinin tamamını yuttuğu bir ülke açısından önemlidir. Öte yandan IMF ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar Türk hükümetlerini kayıtdışı ekonominin büyümesini engelleyecek önlemleri almaya zorlamakta, böylece kayıtdı-

şı ekonomiden kaynaklandığı düşünölen vergi geliri kayıplarını sınırlamayı ummaktadır.³

Bu yazıda ulaşmak istediğimiz iki hedef var. İlk olarak, mevcut istatistiki verilerden yararlanarak ve son yirmi yılda bu sektörün hızla büyümesine yol açan çeşitli faktörleri ele alarak Türkiye'deki kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü belirlemeyi amaçlıyoruz. İkinci olarak da bu gri bölgeye ait faaliyetlerin Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde, bugün ve gelecekte yaratması muhtemel etkileri çözümlemeye çalışacağız. Böyle bir çabaya girişmeden önce, ekonomideki bu gri alanı oluşturan üç farklı unsurun, yani yeraltı ekonomisinin, kayıtdışı ekonominin ve yasadışı ya da suçla ilişkili ekonominin birbirinden ayrılması gerekmektedir.⁴ Bu üç faaliyetin ortak yanı, her üçünün de yürürlükteki vergi ve çalışma yasalarının kapsamı dışında kalmaları ve ürettiklerinin gerek istatistik kurumları gerekse milli muhasebe hesapları tarafından kayda geçirilmemesidir. Bunlardan ilki, kayıtdışı ekonomi, gelişmekte olan ekonomilerde (GOE) yürürlükte olan ulusal mevzuatın öngördüğü biçimde kayıtlara geçmeyen mal ve hizmetleri üreten birimlerden oluşmaktadır. Bu üretim birimlerinin kayıt altına alınmaması, ileri sanayi ölkeleriyle eski planlı ekonomilerdeki "yeraltı ekonomilerinde" olduğu gibi, aktörlerin yasal zorunluluklarından bilerek kaçma arzusundan kaynaklanmamakta, daha çok, yasa koyucunun var olan mevzuatı uygulamadaki yetersizliğinin ya da söz konusu mevzuatın uygulanamazlığını zımnen tanınmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Kayıtdışı faaliyetler insan, uyuşturucu, silah ticareti, taklitçilik ve kirli para aklama gibi faaliyetlerin yapıldığı suç ekonomisi ya da yasadışı ekonomiden de ayrılır. Gerçekten de, kayıtdışı ekonomi faaliyetleri her ne kadar mevcut mevzuatın kenarında yapılıyor olsa da, bu faaliyetler sonucu üretilenlerin ticareti yasadışı ekonomiden farklı olarak yasaya aykırı değildir. Türkiye'de ekonominin bu gri alanının büyümesiyle ilgili tartışmalar aslında, kayıtdışı ekonomi alanındaki faaliyetlerle ilgilidir; zira kısa ve eğer gerekli önlemler alınmazsa uzun vadede büyüme potansiyelini ipotek altına alan asıl faaliyet alanı budur. Bu nedenle, bu bölümde sadece Türkiye'deki kayıtdışı sektör (KDS) üzerinde durulacaktır.⁵

Son zamanlarda kayıtdışı sektöre duyulan ilginin gerek Türkiye'de gerek başka GOE'lerde artması, bu sektörün son otuz yılda yalnız varlığını

korumakla kalmayıp giderek güçlenmesiyle ve önemli dönüşümler geçirmesiyle açıklanabilir. 1980-1990 döneminde yaratılan istihdamın büyük bölümünün kayıtdışı olmasının yanı sıra bu ülkelerde yaratılan zenginlik içinde KDS'nin katkısı düzenli bir artış göstermiştir.⁶ Gelişmekte olan ülkelerde KDS'nin büyüklüğü ve rolüyle ilgili sorular, bu ekonomilerin giderek küreselleşmesi bağlamında özel bir anlam kazanmıştır. Zira küreselleşme sürecinde etkili olan güçler bu ülkelerdeki kayıtdışı faaliyet ve istihdamın boyutunu artırmakla kalmayarak niteliğini de dönüştürmektedir. KDS'de yaratılan istihdamın çalışanların haklarıyla ve sosyal güvenlik normlarıyla ne ölçüde bağdaştığını sorgulayan sesler yükselirken, bu sektörde yaratılan istihdamın GOE'lerde yoksulluğun izlediği seyre olan etkisi araştırma konusu olmuştur.⁷ Bu ülkelerin kamu yetkilileri de artık bu sektördeki faaliyetlerin sanayileşmeyle birlikte ortadan kalkmayacağına kani olduğu için, sektörün gelişmesini firmalar arası rekabeti artırmaya ve çalışanların durumunu düzeltmeye yönelik önlemler alarak etkilemeye çalışmaktadır.

Türkiye'nin son kırk yılda yaşadığı ekonomik gelişme deneyimi kayıtdışı ekonomi konusunda şimdiye kadar söylenenlere ışık tutacak niteliktedir. Gerçekten de, 1960'lar ve 1970'lerde izlenen ithal ikamesine dayalı kalkınma stratejisinin ardından, Türkiye ekonomisinde 1980 yılından itibaren önemli bir değişiklik yaşanmış ve bu tarihten sonra ihracatı artırma, ithalatı serbestleştirmeye ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmeye yönelik çeşitli önlemler alınmıştır. Bu ticari açılmayı 1989 yılında, sermaye hareketlerini serbestleştiren ve Türk lirasının konvertibilitesini sağlayan bir mali açılma izlemiştir. Avrupa Birliği'yle imzalanan gümrük birliği anlaşması da, Birlik mallarına uygulanan gümrüklerin kaldırılması ve Türkiye'nin Birliğin ortak dış gümrük tarifesini kabul etmesi sonucunu doğurmuştur. 1980'de benimsenen yeni stratejik yönelimler kayıtdışı faaliyetlerde önemli bir artışa yol açmış ve bu artış, ekonominin tüm sektörlerini ve tüm aktörlerini şu veya bu derecede etkisi altına almıştır. İstatistikî verilere göre kayıtdışı istihdam 1988-2003 döneminde tarım dışı sektörlerde çalışanların üçte birine karşılık gelmekte ve bu oran son yıllarda, özellikle imalat sanayinde artma eğilimi göstermektedir. Bu durum, kamu yöneticilerini ve sosyal bilimcileri KDS'nin Türkiye'deki hızlı gelişme-

sini sorgulamaya, Türk ekonomisinin gelişme dinamikleri üzerindeki olası etkilerini ve gelişmesini önlemek için alınması gerekli önlemleri araştırmaya yöneltmiştir.⁸

Yazının ilk bölümünde KDS'ün Türkiye'deki yaygınlığını irdeledikten sonra, Türkiye ekonomisi içinde ortaya çıkıp hızla gelişmesine yol açan değişik faktörleri çözümleyerek 1980'lerde benimsenen dışa dönük kalkınma stratejisini izleyen on yıl boyunca sektörün geçirdiği dönüşümlerin üzerinde duracağız. İkinci bölümde ise bu kayıtdışılaşma sürecinin Türkiye'nin kalkınma perspektifleri açısından doğurabileceği sonuçları değerlendirmeye çalışacağız.

TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI SEKTÖRÜN (KDS) ORTAYA ÇIKIŞI

Tarımsal üretimin 1950'lerden itibaren mekanize olması ve bunun bir yan ürünü olarak kırdan kente göçün başlaması, KDS'ün temellerini oluşturdu; zira 1960'ların stratejik yönelimleri sanayi sektörüne şehirlere gelen işgücünü massetmeye yetecek kadar istihdam yaratma olanağı vermiyordu.⁹ Tarımsal işgücü fazlasının imalat sanayiinde istihdam edilme kapasitesinin düşüklüğü, kayıtçı sektörde faaliyette bulunmak için maruz kalınan –faaliyete geçilmesi, faaliyetlerin yürütülmesi ve hatta işyerlerinin faaliyetine son verilmesini de içeren– işlem maliyetlerinin yüksekliği, sermaye piyasasının işleyiş bozuklukları ve küçük işletmelerin ekonomik hayattaki hâkimiyeti, kayıtdışı faaliyetlerin ortaya çıkmasına ve gelişmesine elverişli bir ortam yarattı. Bu dönemde Türkiye'deki KDS'ün boyutları hakkında sayısal veriye sahip olunmasa da, işgücünün başlıca sektörlerde zaman içinde kaydettiği gelişmeye ilişkin veriler imalat sanayinin kırsal kesimden gelen işgücünü massetme kapasitesine sahip olmadığını, dolayısıyla bu nüfusun önemli bir bölümünün hizmet sektöründeki kayıtdışı çalışanların saflarına katılarak bu kesimdeki rakamları artırdığını ortaya koymaktadır. Gerçekten de, tarım kesiminin toplam işgücü içindeki payı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kabul edildiği yıl olan 1963'te % 72'den 1980'de % 54'e düşerken, aynı dönemde hizmet sektörünün payı % 15'ten % 26'ya yükselmiş, buna karşılık imalat sanayinin toplam işgücü içindeki payı % 7'den % 13'e çıkmıştır. Bu da göstermektedir ki, kırsal alanı terk edenlerin iş bulabildiği –ki, bulunan işler ço-

günlükla kayıtdışıdır– sektör, büyük ölçüde, Türkiye'nin sanayileşme sürecinin motoru olması beklenen imalat sanayii değil, hizmet sektörüdür.

Ancak, 1960'larda ve 1970'lerde izlenen içedönük ve devletçi kalkınma stratejisi yalnızca istihdam yaratılmasını sınırlayıcı bir etki doğurmakla kalmamış, kayıtdışı istihdam yaratma eğilimini de kısıtlamıştır. Üretim yapısında ara girdi ve sermaye malı üreten kesimlerin ağırlığını, göreceli fiyatları sermaye yoğun üretim tekniklerinin kullanılmasını teşvik edecek şekilde bozarak artırmayı hedefleyen o dönemin stratejik yönelimleri, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı faaliyetleri engelleyici bir işlev görmüştür.

KAYITDIŞI SEKTÖRÜN 1980 DÖNÜM NOKTASINDAN SONRAKİ DÖNÜŞÜMÜ: RAKAMLAR VE AÇIKLAMALAR

Türkiye'de Kayıtdışı Sektörün Boyutları: Rakamlar Ne Diyor?

KDS'ün olgusal bir çözümlemesi, boyutlarının rakamsal olarak ifade edilebilmesini ve bu da ilk olarak sektörel ilgili bir tanım yapılmasını gerektirir. Elimizde doğrudan bu amaçla kullanılabilecek veriler bulunmadığından Türkiye ekonomisinde kayıtdışı faaliyetlerin boyutlarını ölçebilmek için bir sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olma kriteri kullanıldı ve Devlet İstatistik Enstitüsü'nün (DİE) 1988'den beri temsili bir hanehalkı örneklemini üzerinde yürüttüğü işgücü anketlerinden (HİGA) elde edilen istatistiki verilerden yararlanıldı. Bu anket, sosyal güvenlikten yararlanma dışında işgücünün farklı nitelikleri, özellikle ankete katılanların işyerindeki statüsü ve faaliyet sektörü hakkında da bilgi vermektedir.

1988-2003 döneminde sosyal güvenlikten yararlanmadan çalışanlar Türkiye ekonomisinde çalışanların yaklaşık % 50'sini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, kayıtdışı faaliyetleri daha iyi değerlendirebilmek için tarım kesimini ayrıca ele almak gerekir; zira bu sektördeki % 90 ile % 100 arasında değişen çok yüksek kayıtdışı çalışma oranı, kayıtdışı iş ilişkilerinin geçerli olduğu küçük işletmelerin tarım kesimindeki hâkimiyetinin bir sonucudur.¹⁰ Bu nedenle ama aynı zamanda tarımsal işgücünün ağırlığının sanayileşme sürecine koşut olarak azalması beklendiği için, burada daha çok tarım dışındaki kayıtdışı faaliyetlerin gelişmesi incelenmiştir.

1988'de % 30 olan tarım kesimi dışındaki kayıtdışı istihdam oranı 1998'de % 25'e düşmüş ve sonra tekrar yükselerek 2003'te 1988'deki düzeyin biraz üzerine çıkmıştır. Emek-yoğun bir sektör olan ve 1988-2003 döneminde toplam işgücünün yaklaşık % 5'ini istihdam eden inşaat sektöründe kayıtdışı çalışanların oranı, sektörün çok sayıda geçici, dolayısıyla sosyal güvenlikten yararlanmayan işçi çalıştırması nedeniyle, aynı dönemde % 60'a ulaşmıştır. İmalat sanayii ve hizmet sektörlerinde ise kayıtdışı çalışanların oranı 1988-2003 döneminde % 20 ila % 30 arasında değişmektedir. Hizmet sektörü içinde ticaret ve haberleşme dallarında kayıtdışı çalışanların 2003'te sırasıyla % 34 ve % 38 olan oranları, finans ve bireysel hizmet dallarından yüksektir. Bu son iki dalda kayıtdışı çalışanların oranları 2003'te sırasıyla % 20 ve % 14'tür. Başka bir deyişle 2003 yılında Türkiye imalat sanayiinde çalışan 1.123.000 kişiden 348.000'i, tıpkı hizmet sektöründe çalışan 2.659.000'den 771.000'i gibi kayıtdışıdır. Tarım kesimi de tabloya dahil edildiğinde, 2003'te bir işi olanların % 51,7'si yani 22,4 milyon çalışandan 11,6 milyonu kayıtdışıdır. Sonuç olarak rakamlar 1998'den bu yana kayıtdışı istihdam oranında bir artış göstermektedir. Bu eğilim, farklı derecelerde de olsa, bütün sektörleri ve çalışma dallarını etkilemektedir.

İmalat sanayiindeki durum, yukarıdaki rakamların düşündürebileceğinden daha da kaygı vericidir. Zira bu sektörde istihdam edilenlerin tümünü kapsayan HİGA anketi sonuçları imalat sanayiindeki kayıtdışı işyerlerinden elde edilen anket sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, kayıtdışı çalışan oranının 1990'da % 41'den 2001'de % 54'e yükseldiği görülmektedir. 1994 ve 2001'de yaşanan krizler sırasında kayıtdışı istihdam oranındaki artışın sebebi, işverenlerin kriz dönemlerinde sosyal harcamalardan kaçma eğilimlerinin artmasıdır. Kriz dönemlerinde reel ücretlerin büyük ölçüde düşmesi sonucu kriz öncesinde çalışmayan kişilerin –özellikle aile fertlerinin– kayıtdışı sektörde işe girmesinin de bu artışta etkisi olmuştur.

Kayıtdışı Sektörün Büyümesini Açıklayan Faktörler:

Yetersiz Uluslararası Uzmanlaşma ve Artan Vergi Yükü

Yukarıda verilen rakamlar Türkiye'de ekonomik faaliyetlerin giderek kayıtdışı bir niteliğe büründüğünü göstermektedir. Bu durumu açıkla-

mak için öncelikle 1980'den sonra izlenen stratejik yönelimi değerlendirmek gerekir. Söz konusu yönelimler ekonomik gelişmenin ihracat artışına, ithalatın serbest bırakılmasına, sabit kur uygulamasının terk edilmesine ve 1989'dan itibaren sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine dayalı olarak sağlanacağını öngörmekteydi. Burada daha ziyade, 1980 reformlarından sonra ekonominin itici gücü olması öngörülen ve Türkiye'nin toplam ihracatındaki payı 1980'de % 36'dan 1990'da % 80'e ve 2003'te % 94'e yükselen imalat sanayii üzerinde durulacaktır.

Başlangıçta askeri cuntanın baskısıyla yürürlüğe konan neoliberal ekonomi politikaları imalat sanayiinde reel ücretlerin 1980-1988 yılları arasında büyük bir düşüş kaydetmesine ve bunun yanı sıra sınai mamul ihracatında dikkat çekici bir artış sağlanmasına yol açtı. 1988'den sonra siyasi hayattaki liberalleşmeye koşut olarak reel ücretlerde gözlemlenen artış, ihracat yapan şirketlere verilen teşviklerin büyük ölçüde kaldırılması ve Türk lirasının reel kurunu düşük tutma politikasına son verilmesiyle eşzamanlı gerçekleşti. Bu değişikliklerin muhakkak ki ihracat üzerinde caydırıcı bir etkisi olmuştu; tıpkı yeni sanayileşen ülkelerin dünya ekonomi sahnesine çıkmasına bağlı olarak uluslararası piyasalarda rekabetin alabildiğine kızışmasının benzer bir etkisinin olması gibi. Bu gelişmeler Türk firmalarını uluslararası plandaki rekabete ayak uydurabilmek amacıyla ücretlerdeki artışa dengelemeye yönelik bir dizi önlem almaya itti. Bu çerçevede kayıtçı sektördeki birçok firma asgari ücret, iş güvenliği ve sosyal haklarla ilgili güvenceleri göz ardı eden, neredeyse kayıtdışı istihdam denebilecek bir rejim uygulamaya yöneldi ve bütün bunlar ücretli çalışanları olumsuz yönde etkiledi." Aynı şekilde bu durum kayıtdışı sektörde faaliyet gösteren işyerlerinin, yarı-geçici denen bir çalışma biçiminden daha da güvencesiz, parça başı üretim, evde üretim ya da iş olduğunda çalışma gibi biçimlere geçmelerine yol açtı. Türkiye'de kayıtdışı ekonomi alanının bu şekilde genişlemesi, yalnız kayıtçı sektörün iş yaratma kapasitesinin düşüklüğünü göstermekle kalmamakta,¹² bu kapasitenin zaman içerisinde azalma eğiliminde olduğunu da göstermektedir. Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci düşük katma değerli ürünlerin ihracatı üzerinden gerçekleştiği sürece, bu eğilimin daha da kuvvetleneceği söylenebilir.

Gerçekten de, 1980 reformlarını izleyen dönemde Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecine damgasını vuran özellik, bu bütünleşmenin emek-yoğun ve teknolojik girdi yoğunluğu düşük olan malların ihracatı yoluyla gerçekleşmesidir ve bu, günümüze kadar süregelen bir eğilimdir. Öyle ki, dokuma ve giyim malları ihracatının Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı 1980'de % 20'yken, 1990'da % 38'e, 2000'de ise % 40'a yükselmiştir.³ Aynı dönemde bu oran Güney Kore'de % 40'tan 14,8'e, Brezilya'da % 9,4'ten 14'e, Meksika'da ise % 8,7'den 13'e evrilmiştir; son iki ülkenin büyüklük ve ekonomik gelişme düzeyi itibarıyla Türkiye ile karşılaştırılabilir olduğunu belirtmekte yarar vardır. Buna karşılık nitelikli işgücü ve ileri teknoloji içeren mamullerin –özellikle bilgisayar ve yarı-iletken– Türkiye'nin ihracatındaki payı 1980'de % 2,4, 1990'da % 8, 2000'de de % 10,3 olmuştur. 1960'larda Türkiye'yle aynı gelişmişlik düzeyinde bulunan Güney Kore'de söz konusu oranlar 1980'de % 16,8, 2000'de ise % 46,3'tü. Bu ürünlerin Brezilya ve Meksika'daki payları aynı dönemde sırasıyla % 8,3'ten % 19'a ve % 24'ten % 30'a yükselmişti. Teknoloji yoğunluğu açısından ne ileri ne de düşük olarak nitelendirilen, özellikle makine ve otomobil gibi ürünlerin ihracattaki payı 1980'de sadece % 2,6'yken 2000'de % 14'e yükselmiş olsa da, bu rakamlar Türk ekonomisinin son yirmi yılda tipik bir çevre ekonomisi olma yönünde hızla ilerlediğini göstermektedir. Bu verilerin ortaya koyduğu bir başka husus, Türk firmalarının ihracat performansında fiyat ve ücret odaklı rekabetin tuttuğu merkezi yerdir. Gerçekten de, Türk lirasının sürekli değer kaybetmesi ve ihracat yapan firmaların teşviklerle desteklenmesi politikası bir yarıa bırakılırsa, 1980 ile 1988 arasında hem ihracatın GSMH'daki payında, hem de sınai ürünlerin ihracat içindeki payında görülen dikkat çekici artış, esas olarak imalat sanayiinde reel ücretleri aşağıya çekme yönündeki baskılardan kaynaklanmış, bu artışta firmaların makine ve teçhizat yatırımlarıyla üretim kapasitelerini modernleştirmeleri fazla etkili olmamıştır. Kuşkusuz, Türk girişimcilerinin istikrarsız bir ortamda ve rimlilik artışı yaratan dinamizmini küçümsemek mümkün değildir.⁴ Ancak, küreselleşme sürecinin nitelikleri itibarıyla burada önemli olan, ülkelerin mutlak performansları değil, başka ülkelerin başarılarını da göz önünde bulunduran göreceli performanslarıdır ve Türkiye ekonomisinin göreceli perfor-

mansı pek de iç açıcı değildir. Yukarıda verilen ihracat rakamları ışığında, ekonomik gelişmesini ileri bir aşamaya taşımak için Türkiye'nin kat etmesi gereken daha uzun bir yol bulunduğu açıktır.¹⁵

Öte yandan, emek maliyetinde sosyal harcamaların hayli önemli bir yer tutması, gerek işveren gerekse işçi örgütleri tarafından, kayıtdışı sektörün büyümesine yol açan bir etken olarak sürekli şikâyet konusu edilmiştir. Daha genel olarak, son yıllarda Türkiye'de ekonomik aktörlerin faaliyetlerini mevzuata uygun olarak yürütmekte zorluk çekmesini vergi yükünden kaynaklanan ağır baskıya bağlama yönünde bir mutabakat oluşmuştur. Bu teşhis doğruysa, kayıtdışı ekonominin büyümesini önlemek için alınması gerekli önlemler de kendiliğinden ortaya çıkacaktır: Ekonomik aktörleri kayıtcı alana çekmek için ücretler üzerindeki vergi yükünü hafifletmek.

Son on yılda vergi yükünün arttığı inkâr edilemez; vergi gelirlerinin GSMH'ya oranı 1990'da % 11,4'ten 2003'te % 23,6'ya çıkmıştır.¹⁶ Aynı dönemde vergi gelirleri içerisinde dolaylı vergilerin payı da artarak 2003'te % 70'e ulaşmıştır. Sosyal sigorta primlerinin işçiler ve işverenler tarafından ödendiği göz önünde bulundurulduğunda, vergi yükü 2003'te GSMH'nın % 32,9'unu oluşturmuştur. Ayrıca, gelir vergisi ve sosyal sigorta kesintilerinden oluşan sosyal harcamaların brüt ortalama ücretteki payı, aynı yıl, özel sektör çalışanları için % 48, kamu sektörü çalışanları için % 43, memurlar için % 31 ve asgari ücretle çalışan işçiler için % 27'dir. İmalat sanayi için DİE verileriyle yapılan bir hesaplama, bu oranın 1980-2001 döneminde ortalama % 50 dolayında gerçekleştiğini göstermektedir. Bu sosyal harcamalardan fiilen muaf olan kayıtdışı firmaların varlığı ve sayılarının artması, hiç kuşkusuz, Türkiye'de ekonomik faaliyetlerin kayıtdışılaştırılması sürecine, hem genel olarak hem de özellikle imalat sanayiinde hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Gerçekten de, eğer imalat sanayiinde on kişiden az işçi çalıştıran bir kayıtcı firmanın ödediği ücretin kayıtdışı firmalar için tavan ücret olduğu varsayılırsa,¹⁷ kayıtdışı sektördeki ücret maliyetinin 1980'de kayıtcı sektördeki ücret maliyetinin % 22'sine, 1985'te % 33'üne ve 2001'de de % 18'ine tekabül ettiği görülür. İmalat sanayiyle ilgili başka araştırmalar, bu iki sektörde çalışan işçilerin ücretleri arasında ortalama olarak bire beş gibi bir oran bulunduğunu, bu ortalamanın ağaç işleme sanayiinde bire

ikiyle metal işleme sanayiinde bire dokuz arasında değiştiğini ortaya koymuştur.¹⁸ Ücret maliyetleri arasındaki bu önemli farklar kuşkusuz, kayıtlı firmalardaki işlerin güvenceli olmaktan çıkmasında ve bu firmaların da giderek kayıtdışı firmalarda görülen taşeronla çalışma, fason çalışma gibi istihdam biçimlerine kaymasında etkili olmuştur. Bu gelişmeler Türkiye ekonomisinde kayıtlı ve kayıtdışı sektörlerin giderek iç içe geçtiği bir süreci gözler önüne serdiğinden, kayıtdışı sektöre karşı ileri sürülen haksız rekabet suçlamasını görelileştirmeyi gerektirmektedir.¹⁹

Ayrıca, vergi kesintileriyle ilgili bir uluslararası karşılaştırma, kayıtdışı ekonominin gelişmesinde sosyal harcamalara atfedilen merkezi rolün gözden geçirilmesi gerektiğini göstermiştir. Gerçekten de, işverenler tarafından ödenen sosyal sigorta kesintilerinin görece bir artış kaydetmesi ve bu artışın ücretlilerin gelirlerinden alınan vergilerin bir miktar üzerine çıkması ancak 1999'dan sonra ortaya çıkan bir gelişmedir. 2003'te doğrudan vergiler ücretlilerin % 12'sine tekabül ediyorken, işverenlerin ve işçilerin ödedikleri sosyal sigorta kesintilerinin ücretlere oranı % 18 ve % 12'ye ulaşmaktaydı.²⁰ Gelir vergisi ve sosyal güvenlik kesintilerinden oluşan vergi yükünün brüt ücrete 2003'te % 42 olan oranı, Avrupa Birliği ortalamasının sadece bir puan üzerindeydi. Ayrıca, ücretlere yönelik vergi yükünün bu üç kesim arasında yaklaşık üçte bir oranında seyreden paylaşımı, Birlikte geçerli olan duruma çok yakındı. Türkiye Avrupa Birliği'ne yeni katılan on ülkeden dördüyle karşılaştırıldığında da bu saptama değişmemektedir. Yukarıda sözü edilen vergi yükü 2003'te Macaristan'da % 46, Çek Cumhuriyeti'nde % 44, Polonya'da % 43 ve Slovenya'da % 41 düzeyindeydi. Kaldı ki, Türkiye ile ilgili rakamların, işverenlerin işçilerine ödedikleri ücretleri sosyal sigortalar kurumuna kasıtlı olarak düşük bildirmeleri nedeniyle sigorta ödemeleriyle ilişkili yükü olduğundan daha düşük gösterdiği de belirtilmelidir. Gerçekten de, işverenler sosyal sigorta ödemelerinin –hem kendilerinin hem de işçilerin ödemesi gerekenler– miktarını düşük tutabilmek için sigorta bildirimlerini sistemli olarak gerçek ücretin altında yapma eğilimindedir. Öyle ki, sosyal sigortalara bağlı çalışan işçilerin çok büyük çoğunluğu asgari ücretin pek az üzerinde bir ücret almıyormuş gibi görünmektedir! Bu durum yetkilileri sosyal sigorta katkısı için asgari ücretin 1,56 katına yükselen bir taban belirlemek zorunda bırakmıştır.²¹

İleri sürülen bu görüşler Türkiye'deki vergi sisteminin optimal olduğu yolunda bir yanlış anlamaya yol açmamalıdır. Daha önce de belirtildiği üzere, vergi gelirlerinin yapısı günümüzde dolaylı vergilere ağırlık veren çarpıklığa işaret etmekte ve bu tür vergilerin adaletsiz olduğu bilinmektedir. Vergi tabanının giderek daralması sonucu, toplam vergi gelirleri içinde payı % 30'lara düşen gelir vergisinin % 80'i çalışanların ücret hiyerarşisinin en altında yer alan % 20'si tarafından ödenmektedir. Son olarak, idarenin tahakkuk etmiş vergileri tahsil etme becerisi beklenen düzeyde olmayıp, 1990'larda yapılmış olması gereken mali reform birçok kez ertelenmiştir ve artık gündemde değildir. Kuşkusuz, yüksek vergi yükü kayıtdışı ekonomiyi artıran bir etkidir, öte yandan vergi yükünün kendisi de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü nedeniyle vergi gelirlerinin azalmasının bir sonucudur. Öyle ki, artan vergi oranlarının kayıtdışı sektörün büyüklüğünün hem nedeni hem de sonucu olduğu söylenebilir.” Türkiye ekonomisinin emek-yoğun sektörlerde uzmanlaşması sonucu, sosyal kesintiler ihracatçı firmaların performansını olumsuz yönde etkilemektedir. Dolayısıyla kayıtdışı faaliyetleri sosyal harcamaları azaltarak, özellikle de işverenlerin sosyal sigorta ödentilerini düşürerek tasfiye etmek, kendi başına, yeni istihdam yaratmak ve Türk firmalarının uluslararası plandaki rekabet gücünü arttırmak için yeterli olmayacaktır; zira nasıl Türkiye'nin ihracatı emek-yoğun sektörlerde yoğunlaşıyorsa, aynı sektörler başka GOE'lerde de mevcuttur ve pek çoğunda emek maliyeti Türkiye'dekinin altındadır. Bize göre, Türk firmalarının katma değeri daha yüksek ve ileri teknoloji içeren sektörlerle yoenelmesinin yanı sıra ulusal teknoloji kapasitesinin geliştirilmesine dayalı alternatif bir strateji benimsenmesi, sorunların çözümüne yönelik daha gerçekçi bir adım olacaktır. Ancak bu, 1980'de benimsenen stratejik yönelimlerin köklü biçimde gözden geçirilmesini gerektirmektedir.

KAYITDIŞI SEKTÖRÜN TÜRK EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: GÜNÜMÜZ VE GELECEK

Kayıtdışı sektörü 1950-1980 döneminde ortaya çıkaran nedenlerin nüfus baskısı, kırdan kente göç ve sanayi sektörünün istihdam yaratma kapasitesinin düşüklüğü olduğu daha önce belirtilmişti. Aynı sektörün 1990'lar-

dan itibaren hızla gelişmesine yol açan nedenleri, 1980'den sonra benimse-
nen dışa açılmanın sebep olduğu emek piyasalarının işleyişini dönüştüren
dinamiklerde aramak gerekir. Kayıtdışlaşmanın, devam etmesi halinde, Tür-
kiye ekonomisi üzerinde orta ve uzun vadedeki muhtemel etkileri ne olabi-
lir? İlk olarak, bu sürecin çalışanların durumu, ekonomik faaliyetlerin coğra-
fi dağılımı ve çalışma koşulları üzerindeki etkileri incelenecektir. İkinci ola-
rak da Türkiye'nin AB üyeliği sürecine yapacağı olası etkiler tartışılacaktır.

Kayıtdışlaşmanın Gözlemlenen Etkileri

Türk ekonomisinin kayıtdışlaşması, firmaları artan oranda kadın
ve çocuk emeği kullanmaya yöneltmiştir. Sağladığı maliyet avantajı nede-
niyle kadın ve çocuk emeğini en fazla kullanan sektör Türkiye'nin başlıca
ihracat sektörü olan tekstil sanayiidir. Türkiye'de 6-17 yaş arasındaki 16
milyon kişiden 7 milyonu bir işte çalışmaktadır. Bunlardan 5 milyonu ta-
rım, sanayi ve hizmet sektörlerindeyken, 2 milyonu da evde istihdam ol-
maktadır. Ayrıca, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın istatistiklerine
göre, yakın dönemde 12-14 yaş arasındaki çalışanların sayısında görülen düş-
üş -2002'de 1,25 milyondan 2003'de 948.000'e- büyük ölçüde bu yaş
grubundakilerin kayıtlı sektörden kayıtdışına geçmelerinin sonucudur. Bu
yaş grubu için kayıtdış çalışma oranı 2003'te % 52 olarak tahmin edilmek-
tedir. Aynı şekilde kadın emek gücü kullanma eğilimi ağır basan evde yapı-
lan kayıtdış işlerde²³ de, diğer GOE'lerde olduğu gibi, artış görülmektedir
ve bu kesimin serbest çalışanlardan çok ücretli işçilere yöneldiği yolunda
kuvvetli bir izlenim vardır.²⁴ Kayıtdış sektörün giderek artan bir tempoda
kadın ve çocuk emeğine başvurması ve bunun geçici çalışma biçimlerinin
artışıyla paralel olarak gelişmesi, sanayileşme ve ücretli işçiliğin yaygınlaş-
masıyla birlikte ortadan kalkması beklenen kapitalist-öncesi çalışma biçim-
lerine dönüşün habercisidir. Günümüzde yüksek işsizlik oranlarının gös-
terdiği üzere, Türkiye ekonomisindeki önemli sorunlardan biri istihdam
yaratma kapasitesinin düşüklüğüdür. Bunun yanı sıra, düzenli işlerin gide-
rek azaldığı ve çalışanların büyük kısmının mutlak yoksulluk sınırında ya-
şadığı anlaşılmaktadır.²⁵ Bütün bu eğilimler diğer GOE'lerde de karşımıza
çıkıyor. Ekonominin dışa açılması ayrıca daha önce hem iç hem de ihracat pi-

yasalarında üretim yapan ve KDS’de faaliyet gösteren küçük üreticileri bu olanaktan yoksun bırakmıştır. Sonuç olarak, kayıtdışı sektörde çalışmakla yoksul olmak arasındaki ilişki güçlenmiştir.

Bu gelişmeler aynı zamanda sınai üretim faaliyetlerinin bir bölümünü büyük şehirlerin dışına taşıyarak ekonomik faaliyetlerin mekândaki dağılımını da değiştirmiştir. Bu durum, ihracat piyasaları kadar yerel piyasalarda da uluslararası rekabetle karşılaşan Türk firmalarının benimsediği bir savunma stratejisi olarak görülebilir; ancak bu stratejinin Türkiye ekonomisinin kayıtdışlaşması üzerinde bir etki yarattığı da açıktır. Dinamizmliyle dikkati çeken üç Anadolu ilinde yer alan 590 sanayi tesisinde gerçekleştirilen bir alan araştırmasının sonuçları da bunu teyid etmektedir.⁴⁶ İç piyasa kadar dünya piyasasına da yönelen bu tesislerde –ki, gıda-yiyecek, tekstil, giyim, metal eşya gibi alanlarda faaliyet göstermektedirler– kadın ve çocukların da dahil olduğu vasıfsız bir emek gücü yoğun biçimde kullanılarak üretim yapılmaktadır. Genellikle küçük ve orta boyda olan bu işletmeler düşük bir verimlilikle çalışmakta olup, çalıştırdıkları işçilerin sendika bir yana iş akitlerinin bile bulunmadığı ve büyük şehirlerdeki benzerlerinin çok altında –çoğu zaman yasal asgari ücretin bile altında– ücret aldıkları görülmektedir. Bu işletmelerde fason çalışma ve taşeronluk da yaygındır. Bu yeni sanayi merkezleri, uluslararası ticaretin fazla dinamik olmayan kesimlerine sıkışmış bir ekonominin kayıtdışlaşma sürecinin bir parçası olarak görülebilir.

Öte yandan, Türkiye ekonomisinin uluslararası işbölümüne eklenme biçimi ve giderek kayıtdışlaşması, işçi ve işveren ilişkilerinin sosyal diyalogu imkânsız kılacak kadar gerilmesine yol açmıştır. Bu ortamda çalışanların sosyal hakları ve iş hukukunun pek çok maddesi, işverenler tarafından uluslararası plandaki rekabetlerini olumsuz yönde etkileyen faktörler olarak algılanmaktadır. İşverenlerin işçi haklarının genişletilmesine karşı hasmane bir tavır almaları, kayıtçı sektördeki işyerlerinde de sosyal ilişkilerin bozulmasına neden olmuş, bu hasmane tavır, iş yasalarının Avrupa Birliği müktesebatına uyumunu sağlamak için yapılan çalışmalar sırasında, özellikle parlamentonun işsizlik sigortası ve iş güvenliğiyle ilgili iki yasa görüştüğü aşamada uç noktaya varmıştır. Bu son yasa 2002’nin Ağustos ayında kabul edildiğinde işletmelerin tümünü kapsıyor-

du. Sonradan değiştirildi ve bugün sadece otuzdan fazla işçi çalıştıran işyerleriyle altı aydan fazla bir süredir çalışan işçilere uygulandığı için, uygulama alanı hayli daraldı.²⁷

Uzun Vadeli Büyüme Dinamikleri ve Avrupa Birliği'ne Üyelik Üzerindeki Etkiler

Türkiye ekonomisinde emek piyasalarının işleyişi, ekonominin dünya piyasalarında rekabetin yüksek olduğu ve gelişme potansiyeli düşük sektörlerde sıkışmış olması sonucu bu piyasalara kayıtdışılığın taşınmasıyla büyük ölçüde değişmiştir. Kayıtdışı sektörde yaratılan çok sayıda işe ek olarak, son yirmi yılda kayıtçı sektördeki çalışma ilişkilerinin de esnekleştiği görülmektedir. Bu esnekleşme beraberinde işlerin sürekliliğini kaybetmesi, vasıfsız ve düşük ücretli işler yaratılması, kadın ve çocuk emeğine daha sık başvurulması gibi değişiklikler getirmiştir.

Emek piyasalarındaki bu dönüşümlerin ekonominin uzun vadeli büyüme dinamiklerine etkileri nelerdir? Çalışma koşullarının kötü ve ücretlerin düşük olduğu bir iş ortamında işçilerin verimliliği yükseltmeye kayıtsız kaldığı, işverenlerin işgücü hareketliliğinin yüksekliği nedeniyle işçilerine eğitim vermekten kaçındığı bir ekonomide, işbaşında edinilen deneyimden yararlanmak ve eğitilmiş işgücünü değerlendirmek suretiyle verimlilik artışları sağlamak, dolayısıyla istikrarlı bir büyüme çizgisini yakalamak oldukça zordur. Türkiye ekonomisinde bugün geçerli olan duruma ise tersine, ücretlilere verilen eğitim harcamalarının düşüklüğü, var olan insan kaynaklarından yeterince faydalanılmaması, eğitime ayrılan kamu kaynaklarının sınırlılığı –ki, kayıtdışı sektörün büyümesi sonucu vergi tabanının daralması bu son durumu daha da ağırlaştırmaktadır– gibi özellikler damgasını vurmakta ve uzun vadedeki büyüme potansiyelini ipotek altına almaktadır. Öte yandan, Türkiye'nin 21. yüzyıl başında ekonomik gelişmesini sürdürebilmek için sahip olduğu en önemli avantajlardan biri, çalışma yaşındaki nüfusun ve özellikle 25-49 yaş grubundakilerin çokluğudur. Bu görece genç işgücü, kaliteli bir eğitim aldığı ve verimli işlerde çalıştığı takdirde, ekonomik kalkınmanın hız kazanmasını sağlayacak önemli bir potansiyel taşımaktadır. Ancak, Türkiye ekonomisinde gözlemlenen eğilimler, özellikle vasıfsız ve düşük ücretli istihdam

yaratma yönündeki gelişme, Türkiye'nin emek ve standart teknoloji yoğun mal ihracatçısı ülke statüsünü değiştirecek bir stratejik yönelim değişikliğine gidilmediği takdirde, 2025'e doğru kesin olarak kapanacak olan bu fırsat penceresinden yararlanılabileceğine dair iyimserliğe pek olanak tanımamaktadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik perspektifinin kayıtdışı sektörün geleceği üzerinde yapabileceği etkiler nelerdir?²⁸ Ülkede bugün her türlü düzenlemenin dışında kalan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin büyüklüğü, AB'ye üye olmak isteyen bütün ülkelerin uymak mecburiyetinde olduğu sürdürülebilir piyasa ekonomisi kriteriyle bağdaşmamaktadır.

Kuşkusuz, mevzuat baskısının dışına çıkmak kayıtdışı işletmelere ağır mali yüklerden kaçma olanağını vermekte ama bu da beraberinde hak-sız rekabet yaptıkları suçlamasını getirmektedir. Kaldı ki, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ve kayıtçı sektörlerin giderek iç içe geçmelerinden ötürü, bu suçlamadan kayıtçı firmalar da nasiplerini almaktadır. Hatta bu eleştirilerden, üyelik müzakerelerinin ilerlemesine koşut olarak Türkiye'de yatırım yapacak olan yabancı firmalar, özellikle Birlik piyasalarına ihracat yapacak olanlar da kaçınmayacaktır. Ayrıca, AB topraklarında yerleşik olup taşeronluk yoluyla üretimlerinin bir bölümünü Türkiye'de, kayıtçı sektör firmalarında yaptıran firmalar da benzer eleştirilere konu olacaktır. Zira, bu taşeron Türk firmalarından bazıları, AB firmalarından aldıkları siparişi yaptırmak için kayıtdışı firmaları kullanacaktır.²⁹ Bu durumda, AB yetkilileri güçlü lobi gruplarının da etkisiyle Türkiye menşeli ihracatın Birliğin çıkarlarını zedelediği kanaatine varırlarsa, koruyucu mekanizmaları harekete geçirebilecektir.³⁰

Geniş bir kayıtdışı sektörün varlığını Türkiye'nin AB üyeliğiyle bağdaşmaz kılan diğer faktörler arasında, sektörün vergi gelirlerini düşürüp kamu maliyesinin bozulmasına yol açarak makroekonomik istikrar, dolayısıyla ekonomik kalkınma üzerinde yarattığı olumsuz etki de sayılabilir. Bu durum, eğer süreklilik kazanırsa, Türkiye'nin Ekonomi ve Para Birliği'ne (EPB) katılmasının önündeki en büyük engel olacağı gibi, kalkınma perspektifini zedeleyecek ve sürdürülebilir bir piyasa ekonomisi gerçekleştirme kapasitesini tartışmalı hale getirecektir.³¹

Kayıtdışı sektörün büyüklüğünün Türkiye’de kayıtdışı firmalarda çalışan kişilerin sosyal hakları üzerinde de önemli etkileri vardır. Bu sektörde çalışma koşullarının, sosyal güvenliğin ve çalışanların aldıkları ücretlerin yetersiz olduğu çok açıktır. Ancak unutulmamalıdır ki, bu olumsuzluklar kayıtdışı sektörle sınırlı kalmamakta ve kayıtçı sektör firmalarının işleyişini de etkilemektedir. İşverenler bir yandan, daha önce belirtildiği gibi, kayıtçı firmaların taşeronluk yoluyla mevzuat dışında kalan firmaları devreye sokmaları, diğer yandan da doğrudan kayıtçı firmaların kendi içlerindeki iş ilişkilerinin giderek kayıtdışlaşması nedeniyle işçilerin ücret taleplerini kolayca geri çevirebilmekte, iş akitlerini görmezden gelebilmekte ve işçilerin sendikalaşma çabalarını engelleyebilmektedir. Avrupa Komisyonu’nun 2004’te Türkiye’nin üyelik yolunda kaydettiği ilerlemelere ayırdığı rapor, hem işyerlerinde sendikaların sahip olduğu temsil gücünü düzenleyen yasaların hem de toplu sözleşmelerle ilgili yasaların antidemokratik niteliğinin özel olarak altını çizmiştir. 1990’lı yıllarda kayıtdışı faaliyetlerde görülen patlamanın, kayıtçı sektörün kayıtdışlaşmasında mutlaka bir sorumluluk payı taşıdığı açıktır.

Bununla birlikte, yeraltı ekonomisinin AB ülkelerinde bile zemin kazandığı bir bağlamda, AB ile üyelik müzakerelerinin başlaması ve ardından yasaların ve müktesebatın uyum çalışmalarına girilmesinin, Türkiye’deki kayıtdışı faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde ortadan kalkmasına yol açacağını düşünmek gerçekçi değildir. Aslında Türkiye açısından üyelikten beklenen sonuçlardan biri, AB’den gelen bütçe transferleri sayesinde kalkınma temposunun hızlanması ve bunun dolaylı bir sonucu olarak kayıtdışı ekonominin zaman içinde kayıtçı ekonomi tarafından emilerek ortadan kalkmasıdır. Ancak, böyle bir senaryo, birbirini izleyen genişleme süreçleri sonucunda AB üyeleri arasındaki bütçe dayanışmasının zayıflamasına koşut olarak pek gerçekleşeceğe benzememektedir. Nitekim, 1980’lerde üye olan güney ülkelerinin aldığı, GSMH’nin % 5’ine tekabül eden topluluk yardımları, yeni katılan on üye söz konusu olduğunda GSMH’nin % 1,4’üne gerilemiştir. Türkiye’nin üyeliği gerçekleştiğinde bu bütçe transferlerinin daha da azalarak Türkiye ekonomisinin kalkınması için kaldıraç görevi göremeyecek bir düzeye inmesini beklemek daha gerçekçi olur. Bu du-

rumda tek umut, üyelik müzakerelerinin başlamasından sonra doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının (DYSY) anlamlı bir oranda artması ve topluluk yardımlarındaki azalmayı telafi etmesidir. Böyle bir olasılıkta sorulacak soru, DYSY'lerin Türkiye ekonomisine gerekli dinamizmi kazandırıp kazandıramayacağı, dolayısıyla kayıtdışı faaliyetlerin kayıtçı sektör tarafından emilmesine ne ölçüde katkıda bulunacağıdır. Üyelik müzakerelerinin başlamasının, Türkiye'deki siyasi, dolayısıyla ekonomik istikrar konusunda yabancı yatırımcılara olumlu sinyaller göndereceği ihtimal dahilinde olmakla birlikte, DYSY akışını belirleyen etkenlerin çok çeşitli olması ve yabancı sermayenin alternatif yatırım imkanlarına sahip olması, Türkiye'ye yönelen DYSY'de önemli bir artış olacağı beklentisini tartışmalı hale getirmektedir. Kaldı ki, üyelik müzakerelerinin başlamasından sonra DYSY'de ciddi bir artış olsa bile, bunların Türkiye'nin üretim yapısını üretken sektörlerle yönlendirmesini sağlayacak bir kalkınma dinamiği başlatıp başlatmayacağını söylemek bugün için zordur. Zira, 20. yüzyılın kalkınma deneyimlerinden çıkan derslerden biri, sınırlı miktarda DYSY'ye başvurarak başarılı bir sanayileşme sağlanabilirken (Güney Kore örneği) büyük miktarda bir yabancı sermaye varlığının ekonomik kalkınmayı yavaşlatıcı hatta önleyici bir etki yaparak (Meksika örneği) geniş bir kayıtdışı sektörle pekâlâ bir arada bulunabileceği, hatta bu sektörü genişletebileceği gerçeğidir.³² Başka bir deyişle, gelişmekte olan ülkelere yönelen DYSY akımının kökeninde bulunan çokuluslu firmalar, bu firmaların teknoloji kapasitelerinden yararlanmak isteyen kamu otoritelerinin gerekli önlemleri almaması durumunda, büyüyen bir kayıtdışı sektörle bir arada yaşayabileceği gibi, düşük katna değere dayalı bir uluslararası işbölümünün güçlenmesine de sebep olabilir. Nihayet, sanayileşmiş ülkelerdeki işsizlik sorununda olduğu gibi, yüksek büyüme oranları kayıtdışı sektörle ilgili sorunları çözmenin gerekli koşulu olmakla birlikte, yeterli koşulu değildir ve bu sorunun çözümü, ekonominin bu kesiminde yer alan aktörlerin özelliklerini hesaba katan özgül önlemlerin alınmasını gerektirir.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

- Bu bölümü hazırlarken verdikleri çok değerli katkidan dolayı Yiğit Karahanogulları, André Mico-mibi ve Çiğdem Yalçın Pamukçu'ya teşekkür ederiz.
- 2 Örneğin, 2004 yılı Maliye Bakanlığı tarafından kayıtdışı ekonomiyle mücadele yılı ilan edilmiştir.
 - 3 Bkz. OCDE, *Etude économique de la Turquie*, Paris, 2004, s. 145-151. (İngilizcesi OECD olan kuru-luşun Fransızcadaki karşılığı OCDE olduğu için kaynaklarda bu ad kullanılmıştır -ç.n.)
 - 4 OCDE, *Manuel sur la mesure de l'économie non observée*, Paris, 2003.
 - 5 Türkiye'de ekonominin bu gri alanında yer alan diğer iki sektörle ilgili olarak bkz. Devlet Plan-lama Teşkilatı, *Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, yayın no 2603/614, Ankara, 2001.
 - 6 Jacques Charmes, *L'Emploi informel: méthode et mesures*, age.
 - 7 Uluslararası Çalışma Örgütü (UÇÖ), *Emploi et protection sociale dans le secteur informel*, Cenevre, 2000, teksir; Marilyn Carr ve Martha Chen, *Globalization, Social Exclusion and Work: with special reference to informal employment and gender*, UÇÖ, dok., teksir, 2004.
 - 8 Tuncer Bulutay (der.), *Informal Sector in Turkey*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000; Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), yayın No 2603/614, age; Ayşegül Tandırcıoğlu, *Türkiye'de Kayıtdışı Eko-nomi*, DPT, Ankara, yayın No 2661, 2002.
 - 9 Bkz. Dünya Bankası, *Turkey: Economic Reforms, Living Standards and Social Welfare Study*, Was-hington, rapor No 20029/TU, 2000.
 - 10 Tuncer Bulutay, *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Uluslararası Çalışma Teşkilatı ve DİE, Ankara, 1995; Hacer Ansal, Suat Küçükçiftçi, Özlem Onaran ve Benan Zeki Orbay, *Türki-ye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, Friedrich Ebert Stiftung, İstanbul, 2000.
- Ücret harcamalarını kısıtlamak için firmaların aldığı, bazısı yasallığın sınırlarını zorlayan önlemler-in listesi hayli uzundur. Bkz. Hacer Ansal vd., age, ss. 127-140 ve Özlem Onaran, "Türkiye'de Ya-pısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği", *Toplum ve Bilim*, sayı 86, 2000, s. 194-210.
- 1960 ve 1970'lerde sanayi sektörünün yetersiz istihdam yaratma kapasitesini açıklamak için sıkça ileri sürülen bir görüş, bu sorunun kaynağının kamunun sermaye maliyetini ağır sanayi yatırımlar-ının teşvik etmek için düşük tutmasından kaynaklandığına işaret etmektedir. Bu açıklama 1980'lerde mal ve faktör piyasalarında gerçekleşen serbestleşme sonrasında geçerliliğini büyük öl-çüde yitirmiştir.
- 13 Daha genel olarak, emek-yoğun ve doğal kaynak temelli ürünlerin ihracatındaki payı 1980'de % 22,2, 1990'da % 42 ve 2000'de % 44,2'ydi. Bkz. Commission des Nations unies pour le com-merce et développement (CNUCED), *Rapport sur le commerce et le développement 2002*, Cenevre, 2003.
 - 14 Agnes Chevalier ve Deniz Ünal-Kesenci, *La productivité des industries méditerranéennes*, CEPIL araş-tırma dokümanı, CEPIL, Paris, 2003.
 - 15 D. Akagül'ün bu kitaptaki yazısında Türk ekonomisinin görelî performansı da incelenmektedir.
 - 16 Mali veriler için bkz. Devlet Planlama Teşkilatı, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2003)*, DPT, Ankara, 2004.
 - 17 KDS'de ücret maliyeti ile cebe giren ücret sosyal harcamaların yokluğu nedeniyle aynıdır. Bkz. Er-dinç Yeldan, Ahmet Haşim Köse ve Korkut Boratav, *Globalization, Distribution and Social Policy*:

Turkey, 1980-1998, New School University, Center for Economic Policy Analysis Working Paper, New York, sayı 20, 2000.

- 18 Ansal vd., *Türkiye'de Emek...*, age, s. 97.
- 19 Bkz. Fuat Ercan ve Şems Özar, "Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu, Bütünleşme mi?", N. Balkan ve S. Savran, *Neoliberalizmin Tahribatı*, Metis Yay., İstanbul, 2004, s. 191-210.
- 20 Söz konusu olan hizmet sektörü dışında çalışan bir işçinin ortalama maliyetidir. Bkz. OCDE, *Impôts sur les salaires (2002-2003)*, Paris, 2004.
- 21 OCDE, *Etude économique de la Turquie*, Paris, 2004, s. 160.
- 22 Burada işleyen mekanizmaların kısa bir sunumu için bkz. Abuzer Pınar, *Vergileri Kim Ödüyor ve Kamu Harcamalarından Kimler Yararlanıyor?*, TESEV, İstanbul, 2004.
- 23 Bkz. Ansal vd., *Türkiye'de Emek...*, age, s. 23-30.
- 24 Bkz. Jacques Charmes, "Trends in informal sector employment in the Arab world and in the Middle East", H. Hakimian ve J. Nugent (der.), *Trade policy and Economic Integration in the Middle East and North Africa*, Routledge, Londra, 2004, s. 165-183.
- 25 Bkz. DİE, 2002 Yoksulluk Anketi Sonuçları, Ankara, 2004.
- 26 Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü, "Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşliğindeyiz?", *Toplum ve Bilim*, sayı 77, 1998, s. 135-159.
- 27 2004 yılında Türkiye ekonomisindeki sosyal ilişkilerin durumu hakkında bkz. Ahmet Insel, "Modern İşveren ve Sendikasılaştırma", *Radikal*, 21 Mayıs 2004 ve "Kamuda ve Özel Hukukta Sendikalar", *Radikal*, 13 Haziran 2004. Ayrıca, Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'nin üyelik yolundaki ilerlemesiyle ilgili yıllık raporlara bakılabilir.
- 28 Türkiye'nin AB üyeliğinin ekonomik boyutları, D. Akagül'ün bu kitaptaki yazısında incelenmektedir. Ayrıca bkz. Cengiz Aktar, "Bref argumentaire à l'attention des acteurs du débat public sur la Turquie en Europe", Cengiz Aktar (der.), *Lettres aux turco-sceptiques*, Actes Sud, Paris, 2004, s. 85-98.
- 29 Bu tür zincirleme taşeronluk ilişkileri son dönemlerde hızlı bir gelişme kaydetmiştir. Bkz. Martha Chen, *Reconsidering Informal Economy...*, age.
- 30 Burada Türkiye'de yabancı malları taktit amacıyla yapılan üretimle ilgili olarak Fransa'da yürütülmüş tartışmaları hatırlamak gerekir.
- 31 Bununla birlikte, EPB'nin Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkenin kalkınma potansiyeli üzerindeki etkisi en azından tartışmalıdır.
- 32 DYSY ile ekonomik kalkınma arasındaki karmaşık ilişkilerin Asya'nın yeni sanayileşmiş ülkeleri üzerinden bir tahlili için bkz. Sanjaya Lall ve Shurijo Urata (der.), *Competitiveness, Foreign Direct Investment and Technological Activity in East Asia*, Edward Elgar, Cheltenham, 2003. Bu kitabın sonuçları ışığında bakıldığında Türkiye'nin ekonomik kalkınma sürecinde DYSY'nin oynayabileceği rolle ilgili olarak kimi iktisatçıların benimsedikleri yaklaşımın aşırı basitliğini görüp de şaşırma-mak imkânsızdır. Örneğin Asaf Savaş Akat, "L'impact indirect de l'ouverture des negociations sur la croissance et la richesse", Cengiz Aktar (der.), *Lettres aux turco-sceptiques*, s. 139-147.

ALTINCI AYRIM
DIŞ İLİŞKİLER VE DIŞ GÖÇ

Fransız basınında “Avrupa’nın Çin”i olarak adlandırılmayı hak edecek kadar yüksek bir büyüme oranına, göçmen işçilerinin gönderdiği fonlara ve turizm gelirlerine rağmen ekonomisinde devam eden kırıl-ganlıklar, Türkiye’nin aslında bir bölgesel güç olduğu halde bu rolü gerek-tiği gibi oynamasına engel olmaktadır.

Bütçesindeki en büyük harcama kalemini orduya ayıran devlet, bu-nu Irak ve Suriye’yle olan sınırların denetlenmesi, eyleminde başarıya ulaş-ması mümkün olmayan ve aslında ordunun muhatap kabul etmemesi ge-reken ilkel PKK örgütünün yarattığı askeri tehdit ve Ege’yle Kıbrıs’ta yakın olduğu halkların ve stratejik çıkarlarının korunması gibi gerekçelere daya-narak meşrulaştırmaktadır. Ayrıca Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya’nın is-tikrarıyla ilgili endişeler vardır ve komşu İran’ın nükleer silah geliştirmesi ihtimali tedirginlik yaratmaktadır.

Türkiye’nin dış politikasını anlayabilmek için kuşkusuz, Avrupa, Balkanlar, Ortadoğu, Kafkaslar ve Orta Asya’nın kavşak noktasında bulu-nan çok özel coğrafi konumunun yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı’nın so-nundan bu yana Amerika Birleşik Devletleri’yle kurduğu ayrıcalıklı ilişki-leri göz önünde bulundurmak gerekir. Türk diplomasisinin en sürekli iliş-kilerinden biri, ABD’yle olduğu kadar İsrail’le bugün de süren yakın aske-ri ve siyasi işbirliğidir. Buna paralel olarak Balkanlar’da ve Güney Kafkas-ya’yla Orta Asya’nın Türkçe konuşulan ülkeleriyle Türkiye arasındaki iliş-kiler Sovyet imparatorluğunun yıkılmasından beri hızla gelişmektedir. Bu son iki coğrafi bölgede yaşayan halkların Anadolu Türkleriyle ortak bir ta-

rih ve dili paylaştığı söylenebilir. Ortadoğu, müzminleşmiş İsrail-Arap çatışması ve Irak krizinin yol açtığı iç ve dış çatışmalar üzerinden Türkiye'nin hiç kuşkusuz önemli bir rol oynadığı coğrafi bölgenin manzarasını karmaşıklştırmaktadır.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem boyunca Doğu-Batı ilişkilerinde birinci planda bir jeostratejik yer işgal etti. NATO üyeleri arasındaki en büyük ordulardan birini silah altında tutarak Batı cephesinin, özellikle ABD'nin Sovyetler Birliği'ni kuşatma stratejisinde güvendiği en önemli müttefiklerinden biri oldu. Washington'la çok yakın ilişkiler bir di-zi ikili anlaşmayla teyid edildi. Özellikle 1950'li yıllarda imzalanan bu anlaşmalar sayesinde Anadolu'da kurulan askeri üs, radar ve dinleme istasyonları Batı'nın güvenliğini sağlamada hayati bir işlev gördü. Berlin Duvarı'nın çökmesinden sonra, Türk dünyasının açılması (Güney Kafkasya'daki ve Orta Asya'daki Türkçe konuşulan cumhuriyetler), Kafkasya'nın yeraltı zenginliklerinin ilgi odağı olması, Balkanlar'ın etnik ve siyasi açılardan yeniden şekillenmesi gibi nedenlerle bu tablo bir hayli değişti. Türkiye'yle Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler gündeme, Avrupa'nın fiziki ve "kültürel" sınırlarının nereden geçtiği, Avrupa ve Türk kimlikleri arasındaki ilişkiler gibi soruları taşıdı ve halen de taşımaktadır. Günümüzde pek çok kişi, Avrupa Birliği'nin başlangıcından itibaren Türkiye'yle olan ilişkilerinde pek çok yanlış anlamaya yol açan "kendini bağlamadan ötekini bağlamak" şeklinde özetlenen bir strateji benimsediği endişesini taşımaktadır. Bununla birlikte her iki tarafta da siyaset, ekonomi ve güvenlik açısından bütünleşmeyi (entegrasyon) destekleyen pek çok faktör mevcuttur. Coğrafya kriterine bakıldığında Türkiye'nin kısmen Avrupa'da yer aldığı görülür. Tarihi, demografik, stratejik ve kültürel açılardan ise Avrupa'yla Türkiye'nin iç içe geçtiğini inkâr etmek mümkün değildir. Ancak üyelik başvurusu, birkaç çözülememiş teknik meselenin ötesinde bu iki birim arasında bazen gözle görülür, çoğu zaman da adı konmamış bir etkide bulunan "öteki"yle ilgili hayallere toslamaktadır. Gerçekten de Avrupa Birliği'nin içine Müslüman bir toplumu almak istemeyen bir "Hristiyan kulübü" olmadığını söylemek acaba ne kadar mümkün?

İki tarafın elli yıldır sürdürdüğü ilişkiler zaman zaman, Ege'nin öte yanındaki Yunanistan'la olan ilişkiler, kıta sahanlığı ve karasularının genişliği ve tabii Kıbrıs sorunu gibi başka faktörler nedeniyle de karmaşılaştı. Öte yandan diaspora Türkleri de Avrupa Birliği ülkeleriyle, özellikle Almanya'yla Türkiye arasındaki ilişkilerde ihmal edilemeyecek bir aktör olarak rol oynamaya başladı.

Türkiye'nin dış politikasıyla ilgili bir bilanço çıkarılırken, 1960'tan bu yana dış göçün insani, ekonomik ve son zamanlarda da siyasi açılardan kazandığı önem üzerinde durmamak büyük bir eksiklik olurdu. Elimizdeki son resmi verilere göre 2005 yılında 5,4 milyon dolayında Türkiye kökenli insan yurtdışında yaşamaktaydı. Büyük bölümü Avrupa Birliği topraklarında (Almanya'nın batısında 2,65 milyon dolayında, yoğunluğu bakımından çarpıcı bir göçmen topluluğu yaşamaktadır) olmak üzere Türkiyeli göçmenler İsviçre, ABD, Kanada, Avustralya, Ortadoğu (esas olarak Suudi Arabistan ve İsrail) ve yakın dönemde de Rusya ve Orta Asya'ya dağılmıştır. Bu dış göç, sosyal profil ve statü itibarıyla büyük bir çeşitlilik göstermektedir; göçmenlerin –ve çocuklarının– yanı sıra, yabancı ülke vatandaşlığına geçmiş, sığınmacı, yatırımcı, öğrenci ve dış misyonda görevli statüsünde çok sayıda insan bulunmaktadır.

Dış göçmenler ülkeleriyle ilişkilerini sürdürmedeki kararlılığın yanı sıra toplululuk olarak var olma yönünden de dikkat çekici bir çaba içindedir. Özellikle son yıllarda ortaya çıkan bir müteşebbis sınıfının varlığı diaspora Türklerinin sosyal tabakalaşmadaki yerini önemli ölçüde etkilemiştir. Göçmenler yerleştikleri ülkelerin demokratik ortamından yararlanarak zaman zaman ideolojik, zaman zaman da dini ya da etnik özelliklerini kuvvetle ifade etme fırsatı bulmuş, kırk yılın sonunda Avrupa'da çok sayıda sosyokültürel, dini ve siyasi dernekten oluşan bir örgütlenme ağı oluşturmuştur. Avrupa'daki Türklerin Türkiye'nin geleneksel sosyopolitik bölünmelerini yeniden ürettiği ve bu bağlamda Sünni İslamın en bariz kimlik özelliği olarak ortaya çıktığı belirtilmelidir.

Son yıllarda Türkiye kökenli göçmenler kitlesel biçimde göç ettikleri ülkenin vatandaşlığına geçmektedir. Yapılan bir tahmine göre, 2015 yılında Türkiye kökenli göçmen nüfusun onda dokuzu bir Avrupa Birliği

üyesi devletin vatandaşı olacaktır. O tarihte söz konusu nüfusun 5,25 milyon dolayında olacağı hesaplanmaktadır. Avrupa Türklerinin sosyal pratikleri ikili bir yapı göstermekte, bu da göç edilen toplumla bütünleşmenin bir topluluk olarak yaşama iradesiyle çelişmediğini kanıtlamaktadır.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

DIŞ İLİŞKİLER

GÜVENLİK VE ENTEGRASYON ARAYIŞINDA SÜREKLİLİK

Diş ilişkiler alanında Ankara'nın diplomasisi süreklilik gösterse de, hayati bir sorun olan Brüksel'le ilişkiler Avrupa'nın fiziki ve "kültürel" sınırları, Avrupa ve Türkiye'nin kimliği –var oldukları varsayımında– arasındaki uyum gibi sorunları davet etmektedir. Bu dosya, Yunanistan'la yaşanan gerginlikler, özellikle çeşitli kışkırtma ve çıkmazların fiili bir taksime yol açtığı Kıbrıs sorunu nedeniyle bir hayli kabarıktır. Batı Avrupa ile Türkiye arasındaki "fay hattı" Balkanlar'da, özellikle Bosna'da yaşayan ve Türklerle tarihi ve kültürel yakınlıkları bulunan halkların haklarından yoksun bırakılması durumunda kırılma tehlikesi taşımaktadır.

Özel bir dikkat gerektiren bir başka konu, Sovyet İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Anadolu Türkleriyle aynı mirası ve dili paylaşan toplulukların özgürleşmesidir. Bu topluluklarla yakınlaşma, Ortadoğu'ya "İran fanatizmine" karşı "Türkiye modernizmi" yorumuyla yaklaşan Amerikalılar tarafından zaman zaman desteklenmekte, bazen de Rusları kışkırtmamak için frenlenmektedir. Bölge içi ve sınırlarındaki bitmek bilmeyen, dramatik İsrail-Arap çatışması, ne zaman nasıl çözüleceği bilinmeyen Irak krizi gibi zor sorunlarıyla Ortadoğu, Türkiye'nin içinde yer aldığı, çeşitli tuzak ve avantajlara sahip karmaşık bir bölgedir.

2002 seçimlerinde iç dengelerin değişmesi ve AKP'nin iktidara gelmesinden sonra pek çok gözlemci bu durumun dış politikada bir değişikliğe yol açacağını düşünmeye başladı. Ancak bu, iktidardaki hiçbir siyasi partinin görmezden gelemeyeceği tarihi ve stratejik değişmezler bulunduğu gerçeğini bilmemek demektir. Bu değişmezleri birkaç noktada toplamak mümkündür: Yapılan temel seçimlerin sürekliliği, coğrafi, etnik ve kültürel aidiyetlerin çokluğu (–kim ne derse desin– Avrupa, Balkanlar, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya) ve İkinci Dünya Savaşı sonundan bu yana Amerika Birleşik Devletleri'yle kurulan ayrıcalıklı ilişkiler.

MODERNLEŞME VE “BATILILAŞMA” HAREKETİ, AİDİYETLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ, GÜVENLİK VE ENTEGRASYON ARAYIŞI

Türkiye aynı zamanda bir Avrupa, Balkan, Ortadoğu, Asya ve Akdeniz ülkesidir; Akdeniz’de olduğu kadar Karadeniz’de de kıyısı vardır. Coğrafi ve kültürel olarak ait olduğu bütün bu bölgelerin çeşitlilik ve çelişkilerini barındırmaktadır. Yüz yılı aşkın bir süredir üç farklı uygarlığın çekim alanındadır. Bunlar kültür, duygu ve dil bağlarıyla bağlı olduğu Orta Asya uygarlığı, dini aidiyeti nedeniyle yakınlaştığı Arap uygarlığı ve Osmanlı İmparatorluğu’nu yöneten Osmanlı-Türk seçkinlerin 18. ve 19. yüzyıllarda yaptığı tercihin ürünü olan modernleşme ve “Batılılaşma” hareketleri sayesinde ait olduklarını düşündükleri Avrupa uygarlığıdır. Batı’dan esinlenen toplum modelinin yanı sıra Batı’yla yapılan ve bugüne kadar hiçbir zaman reddedilmeyen askeri, siyasi ve ekonomik ittifaklar Türkiye’nin Avrupa’dan yana tavrını, bu yöndeki taahhüdünü ortaya koymaktadır.

Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne yaptığı üyelik başvurusu (1987), Körfez Savaşı (1991) sırasında aldığı Batı yanlısı tavır ve Irak Savaşı’nda (2003) taraf olmayı reddetmesi, bu tercihin mantıksal uzantısı olarak görülmelidir. Günümüzde Türkiye bölgesindeki komünizmin Balkanlar’da, Kafkasya’da ve Orta Asya’da çökmesinden doğan sonuçlardan en fazla etkilenen ülkedir. Son birkaç yılda uluslararası sistemde meydana gelen dönüşümle nasıl bir neden sonuç ilişkisi içinde olduğu araştırılması gereken iç dinamikler ülkeyi demografik ağırlığı, ekonomik potansiyeli ve GAP gibi iddialı projeleriyle bölgenin en canlı merkezlerinden biri yapmıştır.

Bu kozlarına rağmen iç bünyesindeki zaaf ve sorunlar (bölgeler ve sınıflar arasındaki büyük dengesizlikler, sağlık ve eğitim alanındaki geri kalmışlık, Kürt sorunu, askerlerin siyasetteki yeri, dış borç vb) Türkiye’yi kırılğanlaştırmakta ve sınırlarını tehlikeye açık hale getirmekte, ayrıca taraf olduğu bölgesel gerilimler (Kıbrıs sorunu, Ege anlaşmazlığı, su konusundaki rekabet, Azeri-Ermeni çatışması vb) zaman zaman sınır kavramını zorlamakta, bu da onu yakından izlenmesi gereken ayrıcalıklı bir yer yapmaktadır.

Modernleşme ve Batı’nın ilerlemenin ufku olarak seçilmesi bir yandan, geri dönüşmesi mümkün olmayan uygarlık seçimlerine dayanan farklı alanlara aidiyet diğer yandan, Kemalist döneme (1923-1945) damgasını

vuran ie dönme döneminden sonra izlenen, tek bir faktörün tayin ettiği dış politikanın arka planını oluşturmaktadır. Bu tayin edici faktör, siyaset, güvenlik ve ekonomi açısından Batı'ya entegre olma arayışıdır.

DIş POLİTİKANIN AKTÖRLERİ

Dış politikanın başlıca aktörü olmayı sürdürmekte olan devlet 1970'li ve 1980'li yıllara kadar bu alandaki tek akt rd . Burada sorumluluk Türkiye Cumhuriyeti (Türk Cumhuriyeti değil) Dışışleri Bakanlığı'na düşmekte ve bakanlık uluslararası planda bu kadar önemli yeri olan bir ülke için paradoksal sayılabilecek hayli m tevacı bir diplomatik kadroyla (900 dolayında meslekten diplomat) bu sorumluluğun üstesinden gelmektedir. Dış politikayı diplomatik kadronun teknik vasıflarından destek alan hükümet yürütür, ancak cumhurbaşkanının sembolik ağırlığı da hesaba katılmalıdır.

Genellikle, Fransızca eğitim veren Galatasaray Lisesi'nden ve Mülkiye'den (Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi) mezun olmuş, Kemalizm okulundan geçmiş, çoğu zaman sonuna kadar Batı hayranı olan meslekten diplomatlar Ankara'daki görevleri sırasında kıt kanaat geçinirken (aralarında Ankara'dan "Bangladeş" diye söz ederler) yurtdışında hayli müreffeh bir hayat yaşarlar. Geçmişten gelen olumsuz bir deyim olan *monşer* (Batılı yaşam tarzını içselleştirmiş ama ülke şartlarına yabancı olan bir şahsiyet anlamına) Köln ya da Rotterdam'da görev yaparken çoğu zaman zırhlı araçla dolaşmak zorunda kalan (aralarında büyükelçilerin de bulunduğu birçok diplomat, Paris, Viyana veya Atina'da Ermeni –ASALA– ya da Rum –ı7 Kasım– teröristlerinin kurşunlarına hedef olmuştu) diplomatlar için kullanılabilecek bir sıfat değildir. Diplomatlar Mustafa Kemal konusunda  d ns zd r. Öyle ki, AKP iktidara gelip Dışışleri Bakanlığı'na kendi duyarlılığına yakın bir meslekten diplomat getirmek istediği zaman, Gürcü kökenli, inanmış Müslüman ve muhafazakâr bir kişi olan eski Kahire büyükelçisi Yaşar Yakış'tan başka tek bir kişi bulamadı. Dışışleri Bakanlığı'na getirilen kişiler arasında şükrü Saraçoğlu, Fatin Rüştü Zorlu (1960 darbesinden sonra idam edilmişti), Feridun Cemal Erkin, Hasan Esat Işık, İlter Türkmen gibi pek çok üst düzey diplomat vardır. Ancak, iz bırakanlar daha çok meslekten diplomat olmayan "sivil" kişilerdir: Tevfik Rüştü Aras, Mustafa

Kemal'in sağ kolu olmasıyla, İhsan Sabri Çağlayangil (Süleyman Demirel'e sadakatle bağlı kalan eski Bursa valisi) ılımlılığıyla, Mesut Yılmaz (başlangıçta Turgut Özal'a çok yakın bir işadamıydı) Avrupa yanlısı politikasıyla, İsmail Cem (Ecevit'e yakın bir araştırmacı ve gazeteciydi) ilkelere bağlılığıyla dikkat çekmiştir.'

Devletten sonra dış politikada etkili olan ikinci kategori entelektüeller ve işadamlarıdır. İstanbul, Ankara üniversiteleri başta olmak üzere çeşitli üniversitelere mensup pek çok entelektüel devletin desteklediği dış politika enstitüleri kanalından –dolayısıyla devlet çıkarıyla bağımsız bilimsel araştırmayı birbirine karıştırarak– Washington, Brüksel gibi merkezlerde farklı politika seçeneklerini açıklamak üzere faaliyette bulunmaktadır. İşadamları da TUSİAD ya da MÜSİAD gibi patron örgütleri aracılığıyla etkili olmaya çalışmaktadır.

Bu aktörler yirmi yıldan bu yana ciddi bir rakiple karşı karşıyadır: Nakşibendi tarikatına mensup bir din adamı olan ve hayli belirsiz bir söylem geliştiren Fethullah Gülen'e bağlı ağdan söz ediyoruz. Bir süredir gönüllü sürgün yaşadığı Amerika Birleşik Devletleri'nde "ılımlı İslam"ı savunduğu gerekçesiyle mali açıdan desteklenen Gülen'in oluşturduğu ağ, Hamburg'dan Sydney'e, Tirana'dan Bışkek'e uzanan geniş bir alanda okulları, üniversiteleri, vakıfları, medyası (başta günlük *Zaman* gazetesi ve *Samanyolu* televizyon kanalı olmak üzere), camilerdeki vaizleri ve dernekleri vasıtasıyla etkili olmaktadır. Amerikan çıkarlarına hizmet ettiği kesin olan Fethullah Gülen'in zaman zaman da Türkiye'nin çıkarlarını desteklediği söylenebilir.

Berlin Duvarı'nın çökmesinden bu yana aktörlerin çoğalmasına ve çeşitlenmesine yol açan asıl neden globalleşme olgusudur. Yeni aktörler arasında, Kuzey Irak'taki Kürt liderler gibi aşiret reisleri, din adamları, uluslararası danışmanlar, gizli servislerin hizmetindeki gönüllü yardımcıları ve örtülü üyeler –Tansu Çiller'in başbakanlığı sırasında sayılarında hızlı bir artış görüldü– ve kısa bir süreden beri de insani sorunlarla ilgilenen az çok siyasileşmiş hükümet dışı kurum (STK) sayılabilir. Bütün bunlara bir de, 1962'den sonra Batı Avrupa'ya göç etmeye başlayan Türkiyelilerin rolü eklenmelidir.

Türkiye'nin öncelikle bir Balkan ülkesi olduğu söylenebilir mi? Neden olmasın! "Balkan" "gür ormanlarla kaplı dağ" anlamına gelen Türkçe bir sözcüktür. Osmanlı'nın Balkanlar'daki hâkimiyeti uzun sürmüş –16. ve 19. yüzyıllar arasında–, doruk noktasına Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaşmıştır; bu hâkimiyete damgasını vuran özellik, Bosna-Hersek, Makedonya, Kosova ve Arnavutluk'ta uygulanan İslamlaştırmanın, dinlerini koruyan cemaatlere tanınan kendi kendini yönetme hakkıyla el ele gitmesidir. Avrupa'nın ulus-devlet düşüncesinden esinlenen ve Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya'yı etkisine alan ilk ulusal bağımsızlık hareketleri de Balkanlar'da ortaya çıkmış, Osmanlı imparatorluk yapısını köklü bir dönüşüme uğratmış ve en sonunda da Avrupa'nın "hasta adamı"nın ölümüne yol açmıştır.

Bununla birlikte, bazı Balkan devletleriyle Türkiye arasında kimilerine göre siyasal hatta "kültürel" uyumsuzluk bulunsa da, Balkan toplumlarının yaşam biçimi Batı Avrupa'dakinden çok Türkiye'dekine yakındır. Öte yandan İstanbul metropoliten merkezinin Avrupa yakasında yaşayanlar Trakya nüfusuna eklendiğinde, Türkiye'nin coğrafi anlamda "Balkan"ların bir uzantısı olan nüfusu Yunanistan ya da Bulgaristan'ın nüfusuna az çok eşittir. Balkanlar, Türkiye'nin Batı ve Orta Avrupa'yla yaptığı ticaretin başlıca geçiş yolu olduğu gibi, Almanya, Fransa, Avusturya'da çalışan yüz binlerce göçmen tatillerde memleketlerine gelirken bu yoldan geçmektedir. Son olarak, Türkiye'nin bir zamanlar "Avrupa'nın barut fıçısı" sayılan bu bölgenin geleceğiyle ilgili bütün uluslararası anlaşmalara taraf olmasının bir gelenek olduğu ve meşru görüldüğü vurgulanmalıdır.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlılar sonradan Yugoslavya adını alan ülkenin büyük bölümünü, ayrıca Macaristan, Transilvanya, Ulakya, Moldovya ve Dinyester'in kuzeyinde yer alan Podolya'yı denetlemekteydi. Bu coğrafi yayılma ister istemez demografik açıdan anlamlı izler bıraktı. Bunlardan üçüne değinelim: İlk iz, etnik kökeni Türk olan, Makedonya, Yunanistan ve özellikle Bulgaristan'da yaşamayı sürdüren insanların toplam nüfusunun bir milyon civarında olduğunun tahmin edilmesidir. İkinci iz, dinle ilgilidir; Balkanlar'ın yerli halklarından bir bölümü, özellikle Arnavutlar ve

Boşnaklar' İslamı benimsemiştir. Bu "Osmanlı tarzı İslamlaşma" ortaya bağdaştırmacı (senkretik) ve ortodoks olmayan bir İslamiyet çıkarmıştır. Osmanlılardan kalan üçüncü miras da idareyle, jandarmayla, vergi memurlarıyla kurulan ilişkilerin izlerini taşır ve gündelik hayatta, konuşma tarzı, davranış tarzı, kadınların statüsü gibi alanlarda karşımıza çıkar.

Osmanlıların Bosna-Hersek'i terk etmesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu karşısındaki yenilginin ardından 1878'de gündeme geldi; bu gün Sırbistan ve Karadağ'a ait olan toprakların bir bölümünden çekilmesi de Birinci Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında gerçekleşti. Türklerin Balkanlar'daki gelişmelere karşı çok duyarlı olmasının nedeni, önce Osmanlıların, sonradan da cumhuriyetin Balkan kökenli seçkinlerden etkilenmiş olmasıdır. Selanik, Üsküp gibi şehirlerde doğmuş Mustafa Kemal'den General Evren'e pek çok yöneticiyi ya da Sokollular' gibi Balkan kökenli sadrazam ailelerini hatırlamak bile bunu anlamak için yeterlidir. Bunu destekleyen bir olgu da dalgalar halinde gelip Türkiye'de yerleşen başta Arnavutlar ve Boşnaklar gibi Balkan göçmenlerinin bir topluluk oluşturmasıdır. Seçmen olarak belirli bir ağırlık taşımanın ötesinde, devlet bünyesinde, siyaset sınıfında, iş dünyasında ihmal edilemeyecek bir yer tutmaktadırlar. Bütün bu nedenlerden dolayı Türkiye'nin Balkanlar'a karşı "tarihi bir sorumluluk" taşıdığına inanan çok kişi vardır.

Bu bölgede komşuya güvensizlik hep var olmuştur. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanan Balkan Paktı (1954) bir yıl sonra geçerliliğini yitirmiştir bile! Soğuk savaş döneminde (doruk noktasına 1989'da Yunanistan-Bulgaristan ittifakının kurulmasıyla ve Jivkov yönetiminin Bulgaristan'daki Türk topluluğuna uyguladığı ucu şiddete varan baskıyla çıkmıştı) Türkiye Balkanlar'da tecrit oldu. Komünizmin çökmesi ve Türkiye bu yönde bir adım atmaktan kaçınsa da Yugoslavya'nın parçalanması, kartların yeniden dağılmasına yol açtı. Ankara'nın bölgedeki müttefikleri muhtemelen, Türkiye'nin askeri işbirliği anlaşması imzaladığı Tiran, Üsküp ve eğer Bulgaristan'daki Türk azınlık sorunu, iki tarafın bilge ve ılımlı yaklaşımıyla halledilebilirse –iki tarafın da reddettiği "eksen" oluşturma noktasına gitmeye gerek olmaksızın– Sofya olacak gibi görünmektedir. Türkiye, Bulgaristan ve Romanya'nın istekleri yönünde Yunanistan'ın da

–Atina’nın yakın zamana kadar uluslararası platformlarda Türkiye’ye sistemli olarak karşı çıkmasına rağmen– Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütüne (KEİÖ) dahil olmasını kabul etmiştir.

Türkiye’nin bölgedeki eski hâkim gücün başlıca mirasçısı olarak görünmesi, Balkan aktörlerinin ona karşı genellikle olumsuz –20. yüzyılın son on yılında uç noktasına varan– bir tavır takınmasına yol açmıştır. Bernard Lory’nin⁴ Bulgaristan’la ilgili olarak ortaya attığı “kurucu düşmanlık” kavramının eskiden Osmanlı hâkimiyetinde yaşamış bütün “eyaletler” için açıklayıcı bir gücü olabilir. Ancak, soğuk savaş sonrasında ortaya çıkan yeni durumun yarattığı dinamik ve “Türk” vizyonunun parçalı yapısı göz ardı edilmemelidir. Bernard Lory, Bulgaristan’da “Türk” kelimesinin aynı anda bütün Müslümanları, Osmanlı idaresini, Ankara’daki yetkilileri, Anadolu ve Doğu Trakya’da yaşayan insanları ya da Bulgaristan’daki Türkçe konuşan azınlığı kastederek kullanılabildiğine ve bütün bu farklı anlamlar arasında bir örtüşme olduğuna dikkat çeker.

Türkiye’nin Balkanlar’a “dönmesi”ne en çok karşı çıkanlar, tarihe onu bir ucube gibi gösteren göndermeler yapan Sırlar ve Yunanlılardır. Belgrad’la Atina arasında bu konuda kurulan örtük, bazen de açık ittifakın siyasi ve ahlaki açıdan destek bulduğu bir yer de Rusya’dır ve destekçileri sadece milliyetçilerle sınırlı değildir. Moskova’da Rus diplomasisini Sırbistan ve Karadağ’a karşı alınan kınama kararlarına katılmakla, Bosna’yı hemen tanımakla, Makedonya’yı kendi kaderine terketmekle vahim hatalar yaptığı için eleştiren pek çok kişi, “İslami rövanşizm” yanlılarına karşı önemli bir rol oynayan Yunanistan’a destek verilmeyişini de ciddi bir hata olarak görmektedir. Bölgedeki gerçeğe daha yakın görünen “rövanşizm”in hedefi ise, Bosna’nın hunharca yok edilmeye çalışılmasında tanık olduğumuz, sırtını Miloşeviç’in neredeyse ırkçı devletine yaslayan Sırp yöneticilerin ifade ettiği, Yunanistan’da da önemli bir kesimden alkış alan, birkaç yüzyıl gecikmeyle de olsa “Kosova Savaşı”nı (1389) kazanmak ve Müslümanları Balkanlar’dan söküp atma isteğidir. Sırlar gibi Slav ve Yunanlılar ve Sırlar gibi Ortodoks olmalarına rağmen Makedonyalılarla Bulgarların Türklerin “dönüşü” konusundaki yaklaşımı daha ılımlıdır. Çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar burada bir tehlike görmemektedir. Buna karşı-

lık Bosna ve Sancak Müslümanları Türkiye'nin Balkan meselelerinde biraz daha fazla söz sahibi olmasından yanadır.

WASHINGTON'A BESLENEN UYSALLIKTAN UZAK SADAKAT

Türkiye'nin Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'daki güvenlik sorunlarını algılayış biçimi kısmen, ABD ve AB'nin bölgesel bir aktör olarak ona atfettiği stratejik yer ve rolle açıklanabilir.

Türkiye İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem boyunca Doğu-Batı ilişkilerinde birinci planda bir jeostratejik yer tuttu. NATO'nun en büyük ordularından birini besliyordu ve Batı blokunun, özellikle ABD'nin Sovyetler Birliği'ni engelleme stratejisinde en önemli müttefiklerinden biriydi. "Komünizmin tehdit ettiği" ülkelere yardım vaat eden Truman doktrini gereğince ABD ile kurulan ilişkiler bir dizi ikili anlaşma yapılmasını öngörmekteydi. 1950'li yıllarda imzalanan bu anlaşmalar Anadolu'da, Batı'nın güvenliği ni sağlamada çok yararlı hizmetler veren Amerikan üslerinin, radar ve dinleme istasyonlarının kurulmasına yol açtı. 1962'deki Küba krizi sırasında Türkiye olası bir nükleer saldırının ilk hedefi olmak durumundaydı.

1950-1960 döneminde Türkiye diplomasisi Atlantik Pakti'nin uzantısında yer alan bir müttefik olarak Ortadoğu'da bir güvenlik çemberi oluşturmak üzere Batılı güçlerle işbirliği yapmayı sürdürdü. Eisenhower'ın J.F. Dulles'ı dışişleri bakanlığına getirmesinin ardından aynı amaca yönelik yeni adımlar atıldı. Bunlardan ilki, 1955'te Irak ile Türkiye arasında imzalanan Bağdat Pakti'ydı –sonradan CENTO adını alacaktı– ve bir süre sonra İngiltere, Pakistan ve İran da pakta katıldılar. Truman doktrininin Ortadoğu bağlamındaki yeni versiyonu olan 1957 tarihli "Eisenhower doktrini", "enternasyonal komünizmin doğrudan ya da dolaylı saldırısı" halinde ABD'nin Ortadoğu'ya müdahale edeceğini önceden, bir ilke olarak ortaya koymuştu. Amerikan mali yardımlarının giderek hayati bir önem kazanması karşısında Amerika'ya iyi niyet güvencesi vermek isteyen dönemin başbakanı Adnan Menderes'in mutabakatı tamdı. Ancak Menderes ekonomik kriz ve önemli dış borç yükü karşısında Sovyetler Birliği'ne doğru bir açılma denemesinde bulunduyorsa da 1960 askeri müdahalesi nedeniyle başarılı olamadı. Kimileri bu askeri

müdahelenin Türkiye'nin Doğu'yla yakınlaşmasını önlemek amacıyla yapıldığı kanısındadır.

Modern dinleme cihazlarının yerleştirildiği Türkiye'nin konumu, Şah'ın iktidardan düşmesi ve Amerika'nın İran'daki dinleme istasyonlarını "kaybetmesinden" sonra daha da önem kazandı. İran'daki istasyonlar Volgograd'ın doğusundaki Kapustinyar ve özellikle Aral kıyısındaki , SS-18 ve SS-19 kıtalararası füzeleriyle çok başlıklı füzelerin denendiği Tyuratam üslerinin izlenmesi bakımından çok önemliydi. Bu istasyonlardan SSCB içinde, çeşitli devlet birimleri arasındaki haberleşmeleri dinlemek de mümkündü. Ayrıca Marmara kıyısındaki Karamürsel'de bulunan istasyondan Boğazlardan geçen bütün gemi ve denizaltıları izlemek, silah tiplerini ve taşıdıkları füze başlıklarının sayısını saptamak mümkündü. İncirlik üssünde ise nükleer başlıklı füzeler bulunmaktaydı.

Bu dinleme istasyonları ve üsler Türkiye topraklarına, 1950'li yıllarda ABD'yle imzalanan ikili anlaşmalara uygun olarak kurulmuştu. 1960 yılının Nisan ayı sonunda İncirlik üssünden havalanan bir askeri U-2 uçağı, Pakistan'da Peşavar'a uğradıktan sonra SSCB sınırını aşmış ve düşürülmeden önce ülke içinde iki bin kilometreden fazla yol almıştı. 1967 yılında bu tür uçuşları yasakladıktan sonra Türkiye Amerikalılardan, askeri casusluk faaliyetlerini meteorolojik ve bilimsel gözlem adı altında gizleyen ikili anlaşmanın gözden geçirilmesini talep etti. 1979'da, SSCB'nin SALT II anlaşmalarına uyup uymadığının gözden geçirilmesi sırasında Bülent Ecevit hükümeti, Washington'dan gelen bütün baskılara ve ekonomide pek çok sıkıntı yaşanmasına rağmen, muhalefetin ve genel kurtmayın da desteğini alarak U-2 keşif uçuşlarını Moskova'nın önceden onayı vermesine bağlayan (tabii Moskova bu onayı hiç bir zaman vermeyecekti) bir değişiklik gerçekleştirdi.

U-2 kadar vahim bir başka olay olan 1962 Küba krizi de, Türkiye'nin Pentagon stratejistlerinin tabiriyle *small-scale adventurism* (küçük ölçekli maceraperestlik) tehlikesine açık olduğunu, başka bir deyişle, ülkenin her an iki büyük gücün konvansiyonel silahlarını denemek için kullanmak isteyeceği bir alana dönüşebileceğini kanıtlamıştı. Nikita Kruçev, Küba'ya gönderilmiş füzeleri Amerika'nın Türkiye'deki üslerini kapatması karşılığında geri çekmeyi önererek, "ABD, Birleşmiş Milletler'de Küba'nın toprak

bütünlüğüne saygılı olduğunu taahhüt etmediği sürece, Türkiye'nin toprak bütünlüğü konusunda bir taahhütte bulunamayacağı" tehdidini savurdu. Batı ülkeleri arasında İtalya'nın yanı sıra topraklarında Jüpiter füzeleri bulundurmaya kabul etmiş tek ülke olan Türkiye, ister istemez bu füzelerin sökülmesini onayladı. Kennedy, "füzelerimizi çekme konusunda bizi ikna etmeleri için" Türkleri "ikna etme" konusunda kararlı görünüyordu.

Türk-Amerikan ilişkileri sonradan da, özellikle 1964'te Amerikan yönetimi NATO'nun sağladığı silahların Kıbrıs'a yapılacak muhtemel bir müdahalede kullanılmasına karşı olduğunu bildirdiğinde, 1972'de Washington Anadolu'da haşhaş ekimini yasakladığında ve 1976'da Amerikan Kongresi Türkiye'ye gönderilecek silahlara ambargo uygulama kararı aldığı, kriz denmese de ciddi gerilim aşamalarından geçti.

Washington ve Ankara 1991'de ikili ilişkilerinin düzeyini *enhanced partnership* (stratejik ortaklık) düzeyine çıkarmaya karar verdi. Bu ilişki çerçevesinde güvenlik, siyaset, ekonomi, bilim ve teknoloji gibi alanlarda ortak hareket edilmesi ve önceden var olan ya da yeni oluşturulan farklı düzeylerde güçlendirilmiş ve düzenli görüş alışverişlerinde bulunulması öngörülmekteydi. Türkiye ile ABD arasında belli alanlardaki ilişkileri kurumsallaştırmayı öngören "Beş Bölümlü Gündem" kapsamında görüş birliğine varıldı. 1997 yılında kabul edilen gündem enerji, ekonomi ve ticaret, savunma ve güvenlik, bölgesel sorunlar ve nihayet Kıbrıs konularında iki taraf arasında genişletilmiş bir işbirliğine gidilmesini öngörmekteydi.

1995 yılında Amerikalı bir gözlemci, Daniel Pipes, Türkiye'nin "siyasi istikrar, ekonomik kalkınma ya da kültürel parlaklık açısından (Müslüman ülkeler arasında) bir benzerinin daha bulunmadığını" yazmış ve şunları eklemişti: "Batılı hükümetler Türklere İran'la yaşanan zor çatışma sırasında Avrupa ve ABD'nin daima onun yanında olduklarını hatırlatmalıdır. Türkleri İran'a karşı desteklemek amacıyla moral ağırlıklarını, askeri güçlerini, ekonomik olanaklarını ve diplomasislerini kullanmalıdırlar. Nihayet, Avrupa Birliği Yunanistan'ın manevralarıyla Almanya'nın düşmanlığına ötesine geçerek Türkiye'yi yalnız gümrük birliğine değil, kulübe tam üye olmaya davet etmelidir; böyle bir adımın pratik olduğu kadar sembolik sonuçları olacaktır." ABD'de bu görüş geniş ölçüde paylaşılmaktadır. ABD'nin

rolüyle ilgili olarak eklenmesi gereken bir husus da şudur: Türkiye AB üyeliği konusunda Washington'un desteğini istemiş ve sağlamış, ancak bu bir yandan Almanlar ve Fransızlar (Gaullistler) arasında rahatsızlık yaratırken bir yandan da Türkiye'nin Avrupa'dan görece tecrit olması sonucunu doğurarak Türkiye ile ABD'yi –Türkiye'yi ve Avrupa'yı ilgilendiren sonuçlarıyla– baş başa bırakmıştır.

Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonu konusunda Amerikalıların tavsiyeleri ve baskıları olmuşsa da, AB ve ABD'nin pek çok dosyayla (Kıbrıs, insan hakları) ilgili olarak Türkiye'ye aynı yönde baskı yaptıkları gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan bir Türk diplomatının ileri sürdüğü "Türkiye, Atlantığın iki yakası arasındaki ilişkilerin hem konusu hem de tarafıdır" sözünde doğruluk payı vardır.

YUNANİSTAN'LA GERİLİMDE AZALMA

1999'dan bu yana Yunanistan'la Türkiye arasında, çok ender rastlandığı için dikkat çekilmesi gereken yeni bir rüzgâr esmektedir; adına siyasi diyalog, hatta yakınlaşma denebilecek bu ılık rüzgârın işaretleri arasında en üst düzeyde, Yunanistan ve Türkiye başbakanları arasında kurulan temas, iki ülkenin dışişleri bakanlarının karşılıklı ziyaretleri, 1999 yazında Ege'nin iki yakasını vuran depremlerin ardından iki toplum arasında yükselen sevgi dalgaları sayılabilir. Ancak iki ülke arasındaki siyasi ve hukuki anlaşmazlıklar Kıbrıs'la ya da ikili ilişkilerle ilgili olsun, ciddiyetini koruduğundan, ihtiyatı elden bırakmamakta yarar vardır. Nitekim, 1995'te "Kardak krizi" olarak anılan, Ege Denizi'nin Türkiye kıyılarına yakın bir yerindeki minicik bir adanın hangi ülkeye ait olduğu meselesi nedeniyle iki ülke neredeyse savaşın eşiğine gelmişti. Yol açacağı tahribatın büyüklüğü böyle bir savaş ihtimalini düşürse de, kesin olan husus, iki başkent taban tabana zıt politikalar izlediği gerçeğidir. Ankara daha çok ikili ilişkilerden yana bir politikaya öncelik verirken, Yunanistan son yirmi yılda sorunları, üyesi olma avantajını yaşadığı AB başta olmak üzere uluslararası alana taşımaktan yana bir politika izlemiştir.

Yunanistan-Türkiye anlaşmazlığının hukuk alanında gerilla benzeri bir mücadeleye yol açtığı ve diplomatik maliyetinin çok yüksek olduğu bili-

nir. Ege Denizi'yle ilgili müzakereler, yapılırsa, bu denizde var olduğu tahmin edilen petrol kaynaklarının gölgesinde yürütülmektedir. İki halkın bir zamanlar uyum içinde bir arada yaşadığı bilinse de, birkaç yüzyıldır iki milliyetçilik arasında ortaya çıkan çatışmanın medya tarafından alabildiğine büyütülen kalıp yargılarla, karşılıklı korkularla ve olumsuz algılarla körüklendiği de açıktır. Bu iki milliyetçilik arasındaki çatışma, Türk ve Rum etnik gruplarının Osmanlı dünyasında aynı derecede hâkim olması, dolayısıyla imparatorluk mirasına sahip çıkma konusunda benzer bir ağırlık taşımaları nedeniyle son derece keskin, hatta acımasızdır. Her iki devletin kendi içindeki etnik azınlıklara beslediği husumet ve hoşgörüsüzlük, ulus-devlet kurma sürecinde iki tarafta benzer zorluklar yaşandığının işareti olarak görülebilir.

Öte yandan Yunanistan'la Türkiye arasındaki anlaşmazlık, iki ülkenin kendi içinde de süren bir tartışmaya tekabül etmekle birlikte, Batılı ya da uluslararası jürinin önüne ancak çarpıcı olaylar vesilesiyle gelmektedir. Toplum düzeyinde bakıldığında Yunanlılar'la Türkler arasındaki ilişkiler yanlış anlamalar, belirsizlikler, karşılıklı aşk ve nefret ilişkileriyle yoğrulmuştur. Diyaloga en taraftar görünenlerin bile iki halkın bir arada yaşamaya "mahkûm olduğunu" söylemesi, bu yaklaşımın içerdiği kötümserlik düzeyini gözler önüne serer.

Osmanlı idaresi cemaat olarak örgütlenen bütün gayimüslimlere, yani her "millet"e, kültürüne uygun bir eğitim sistemi geliştirme ve dinini istediği gibi uygulama özgürlüğü tanımıştı. Herhangi bir cemaate aidiyet, belli bir etnik gruba dahil olmak ya da belli bir dili konuşmaktan çok, dini aidiyetten geçiyordu. Merkezi iktidar etnik-dini cemaatleri Türkleştirmek ya da Müslümanlaştırmak için özel bir çaba harcamadığı gibi, Türkler diğer etnik gruplar arasındaki çok da ayrıcalığı bulunmayan herhangi bir grup olmanın ötesine gitmiyordu. Bu açıdan Bazı Yunanlı tarihçilerin Osmanlı dönemini betimlemek üzere kullandığı "Türkokrazi" (Türklerin egemenliği) terimi tartışmaya açıktır. Sosyal bakımdan büyük bir çeşitlilik gösteren "millet-i Rum", Ortodoks kilisesinin ve patriğinin mutlak otoritesini kabul ettiği ölçüde tek bir siyasi bütün oluşturmaktaydı. İstanbul'da oturan patrik, imparatorluğun Rum cemaati üzerindeki nüfuzunu artırarak sadece onların siyasi ve ruhani lideri olmanın ötesinde, bütün Ortodoksların ruha-

ni önderi haline gelmişti. 1830'da bağımsız bir Yunanistan krallığının kurulması toprak meselesine çözüm getirmedi. Bizans İmparatorluğu'nun, krallığın sınırları dışında yaşayan bütün Helenleri, özellikle Küçük Asya Helenlerini bir araya getirecek şekilde yeniden kurulması demek olan *Megali İdea* (Büyük Düşünce), "polis"i (şehir), yani İstanbul'u Helenizmin iki başkentinden biri olarak görmekteydi.

1910'da Yunanistan krallığında iktidarı ele geçiren burjuvazi, yeni başbakan Eleftherios Venizelos'un şahsında, *Megali İdea*'nın büyük savunucusu olan doğal şefini, önderini bulmuştu. Venizelos dünya savaşının *Megali İdea*'yı gerçekleştirebilmek için müthiş bir fırsat sağladığına inanıyordu. Bu kez, Avrupa'daki bloklardan biriyle işbirliği yapmak söz konusuydu. Bu maceracı politika Yunanlıların *mikrasiatiki katastrophi* (Küçük Asya faciası) adını verdiği, birkaç kuşak insanın hayatını etkileyen çok acı bir deneyimle sonuçlandı. 1923'te tekrar iktidara geldiğinde Venizelos yüz seksen derece bir dönüş yaparak Mustafa Kemal'le uzlaşma yolunu arayacaktı.

Son otuz yıldır Türkiye'yle Yunanistan'ın aralarında paylaşmadığı Akdeniz'in bir alt havzası olan Ege Denizi'nde karşımıza çıkan, içinden çıkılmaz bir parçalanmışlık, bölünmüşlük tablosudur. Adaların paylaşılması sorunu, kıta sahanlığının ve karasularıyla Ege hava sahasının sınırlarının çizilmesi, adaların silahsızlandırılması ya da yeniden silahlandırılması, nihayet her iki taraftaki Rum-Ortodoks ve Türk-Müslüman azınlıkların durumu, Türkiye'yle Yunanistan arasındaki anlaşmazlığın ortaya çıktığı beş ana başlığı oluşturmaktadır. Kıbrıs anlaşmazlığı, temel anlaşmazlığın bir aynası, diğer sorunlarla ilgili bir yankı tahtası olduğu kadar, iki ülke arasındaki ilişkileri kendi başına etkileyen bir değişkendir. Bu iki ülke arasındaki anlaşmazlık aynı zamanda popüler hayalleri besleyen ve bunlardan beslenen bir iç politika meselesidir. Gene de bu meselenin, bölgesinde Yunanistan'ın bir eyalet şeklinde dahil olduğu eski hâkim güç olan, bugün de bir dizi başka uluslararası sorunla uğraşmak durumundaki Türkiye'de, Yunanistan'dakinden daha ikincil bir önem taşıdığı söylenebilir.

Ege Denizi'ndeki anlaşmazlığın başlangıcı 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı sırada ortaya çıkan adaların paylaşımı sorununa (anlaşmazlığın ilk ayağı) götürülebilir. İki ülke arasındaki kıta sahanlığı so-

rununun merkezinde adalara atfedilen rol yatmaktadır. Kabaca söylenirse, Yunanistan'a göre adalar da kıta olarak kabul edilmelidir; Türkiye'ye göre ise Ege Denizi'nin kendine özgü yapısından dolayı adaları kıta olarak kabul etmek mümkün değildir. Başka bir deyişle, kıta sahanlığını iki kıyı ülkesi arasında paylaşmak gerekmektedir.

İki tarafın akıl yürütme biçimleri farklıdır. Yunanistan'ın ileri sürdüğü belli başlı kanıtlar şöyle sıralanabilir: Adaların kendi başına bir kıta sahanlığına ihtiyacı vardır; Yunanistan'ın karadaki topraklarıyla denizdeki parçaları Yunan devletinin siyasi ve toprak bütünlüğüne dahil olduğundan bu ikisi arasında yabancı bir toprağın girmesi kabul edilemez; iki ülke arasında kıta sahanlığının bölüşülmesi ancak, sınırın Türk kıyılarıyla Yunanistan topraklarına, yani Ege'nin en doğusunda bulunan adalara eşit uzaklıktan geçmesi ilkesine uyulmasıyla mümkün olabilir.

Öbür tarafta Türklerin ileri sürdüğü görüşler şöyle sıralanabilir: Kıta sahanlığı belirlenirken esas alınan ilke, doğal uzantı ilkesidir; adalar özel bir durum oluşturmaktadır ve Ege Denizi yarı-kapalı bir denizdir, dolayısıyla Ege'de genel uluslararası hükümler değil, özel hükümler uygulanmalıdır; burada uygulanması gereken ilke "eşit uzaklık" değil "hakkaniyet" olmalıdır.

Yakın dönemde uluslararası planda varılan uzlaşmalar ve geliştirilen kurallar Yunanistan'ın görüşlerine hak vermekte, bu güncel gelişmeden güç alan Yunanistan tezlerini standart görüşlere yaslamaktadır. Türkiye'nin bu tezlere karşı çıkarken, durumun kendine özgü olduğunu savunmak ve hakkaniyete uygun yeni bir içtihat talep etmek dışında yapabileceği fazla bir şey yoktur.

1979'da yapılan görüşmelerde tıkanma noktasına varan kıta sahanlığı sorunu, uzun süre geri planda kalan ancak uzantıları daha acil ve hayati olan bir başka sorunun canlanmasına yol açtı. Bu, anlaşmazlığın ikinci ayağını oluşturan karasuları meselesidir. Talep ettiği karasularının 12 deniz miline çıkarılması önerisi Ege Denizi'ne uygulandığında Yunanistan'ın mevcut deniz sahası % 34 iken % 64 olacaktır. Ege Denizi'nde Yunanistan'ın fiilen uygulamakta olduğu "deniz iktidarı" Türkleri çileden çıkarmaktadır.

Yunanistan'ın tezleri başlıca üç argümana dayanır: Karasularının 12 mile çıkarılması bir uluslararası hukuk kuralıdır; bu kural Ege adalarına da

uygulanır; uygulama yetkisi denizde kıyısı olan ülkeye bırakıldığından Yunanistan ne zaman uygun görürse bu kuralı uygulamaya koyabilir. Türkiye'nin hukuken yapabileceği fazla bir şey yoktur; tek yapabileceği, Ege Denizi gibi yarı-kapalı denizlerde ortaya çıkan özel durumu kaale almak gerektiğini savunmaktır. Bu coğrafi yapının özgüllüğünü ortaya koymak için Ankara, Yunanistan karasularının genişlemesi durumunda Türkiye'nin açık denize ulaşma şansının kalmayacağını ileri sürmektedir. Dolayısıyla Yunanistan'ın bu yönde alacağı bir kararın, Ankara için haklı bir *casus belli* (savatş nedeni) olacağı vurgulanmaktadır.

Ege anlaşmazlığının üçüncü ayağı hava sahasıyla ilgilidir ve FIR (*Flight Information Region*-Uçuş Bilgilendirme Bölgesi) hattının nereden geçeceği sorun oluşturmaktadır. Gerçekten de, hava sahası karasularının bir türevi olduğundan Ankara, Yunanistan'ın kendi hava sahasını 10 deniz mili esasına göre belirlemesine karşı çıkmaktadır. Ayrıca 1950'de hava trafiğı kontrol komitesince kabul edilen ve 1952'de Paris bölge anlaşması ve OACI (Organisation de l'Aviation Civile Internationale - Uluslararası Sivil Havacılık Kurumu) konseyince onaylanan karara göre Ege Denizi Atina FIR hattına dahildir ve İstanbul FIR hattıyla sınır kabaca Yunanistan-Türkiye deniz sınırına tekabül etmektedir. Ankara'nın Ege'deki sivil havacılık trafiğinin kontrolünü Yunanistan'a bırakması Türkiye'nin 1950'li yıllardaki konumuyla açıklanabilir. Sovyet tehdidi karşısında Batıların desteğini alabilmek için Türk yöneticiler olabildiğince uzlaşmacı bir tavır benimsemiştir. Ankara'nın 1950'de varılan *status quo*'yu tartışma gündemine getirmesi için, bir dönüm noktası olan 1974 yılını ve Kıbrıs krizini beklemek gerekmiştir.

Ege anlaşmazlığının dördüncü ayağını denizin doğusundaki adaların yavaş yavaş silahlandırılması oluşturur. Türkiye'nin egemenliğindeki Bozcaada (Tenedos) ve Gökçeada'nın (İmbros) silahsızlandırılması, Boğazların silahsızlandırılmasının yanı sıra Lozan Antlaşması'yla gerçekleşmiştir. On iki adalara (Dodekanez) gelince, bunların silahsızlandırılması 1947 Paris Antlaşması'na dayanır. Hukuki statüdeki tek değışiklik 1936'da Montrö'de imzalanan ve Boğazların statüsünü Lozan'dakinden farklı bir esasa bağlayan anlaşmayla sağlanmıştır. Yunanistan birkaç yıldır Türkiye'nin suçlamalarına karşı bir dizi tez öne sürmektedir. Bunların temel da-

yanağı *rebus sic stantibus* ilkesidir: “Şartların kökten değişmesi antlaşmaların değişmesini haklı kılar” anlamına gelen bu önemli hukuk kuralı Türkiye’nin Montrö’de savunduğu görüştü.

Bu çok ağır Ege anlaşmazlığına eklenen beşinci ayak da Türkiye’de yaşayan Rum ve Yunanistan’da yaşayan Türk azınlıklarla ilgili sorunlardır. Batı Trakya’da yaşayan 110.000 dolayında Türk (Müslüman) Yunanistan’daki en önemli azınlığı oluşturmaktadır. Yunanistan hükümetlerinin bu sorunu “yok sayan” resmi tavırlarına rağmen oldukça yüksek bir nüfus artış oranına sahip olan bu kırsal topluluğun şikâyetleri hayli uzun bir liste oluşturur: Eğitimde yaşanan sürekli gerileme; yetkililerin inşaat izni vermemeleri; güvenlik güçlerinden kaynaklanan gereksiz cezalar, kışkırtmalar, tehdit ve saldırılar ve başka baskı biçimleri. Ekonomik durum da daha iyi değildir; cemaat hızla topraklarını kaybetmekte ve mülk edinmede engellemelerle karşılaşmaktadır. Vakıflara gelince, Yunanistan hükümetleri sürekli olarak bu dini kuruluşların faaliyetlerini kontrol etme ve nüfuzlarını sınırlandırma gayreti içinde bulunmuştur.

Türkiye’nin Batı Trakya’da yaşayan Türk azınlıkla ilgili şikâyetlerine karşılık Yunanistan yetkilileri son kırk yılda İstanbul’da sayıları hızla azalan (2005’te sadece 1800 kişi kalmıştı) Rum Ortodoks azınlığın karşı karşıya olduğu zorlukları gündeme getirmiştir. Bu çerçevede 6-7 Eylül 1955’te İstanbul’da Rumlara karşı düzenlenen olaylar, 1964 yılında Yunanistan ile Türkiye arasında işgücünün serbest dolaşımını garanti altına alan 30 Ekim 1930 tarihli konvansiyonun iptal edilmesi, Bozcaada ve Gökçeada’da yaşayan Rumların mülklerine el konması, günümüzde İstanbullu Rum azınlığın eğitim alanında karşılaştığı zorluklar (kitap ve öğretmen bulmakta karşılaşılan sıkıntılar) gibi baskıların Türkiye’deki Rum azınlığı Yunanistan’a göç etmek zorunda bıraktığı vurgulanmaktadır.

2003 Eylül’ünden bu yana Yunanistan ve Türkiye yetkilileri arasında bu sorunlara çözüm bulmak için görüşmeler yapılmaktadır. İki taraf Ankara’nın Ege Denizi’ni ilgilendiren sorunlar etrafında kapsamlı bir diyalog geliştirilmesi yönündeki talebiyle Yunanistan’ın başta kıta sahanlığı olmak üzere sorunları Lahey Uluslararası Adalet Divanı’na götürme talebi arasında bir orta yol bulmaya çalışmaktadır. Yapılan görüşmelere yön veren ilke,

iki farklı düzeyde çözüm aramaya yöneliktir: İki tarafı karşı karşıya getiren sorunların derinine inmek ve eğer görüşmeler kesilirse bunları yeniden başlatabilmek için ne yapılabileceğini araştırmak. Görüşmelerin merkezinde, son kertede, Lahey'e birlikte gidilmesini sağlayacak bir ortak nokta bulma endişesi yatar. Türkiye'nin yaklaşımı değişmiş değildir: Önemli olan dosyanın bütünü, yani kıta sahanlığı, karasuları, hava sahası ve adaların silahsızlandırılması meselelerini birlikte ele alabilmektir.

FOSİLLEŞEN KIBRIS SORUNU

Kıbrıs 2004'ün Mayıs ayında Avrupa Birliği'ne üye oldu. Bu üyelik ekonomik açıdan büyük bir sorun oluşturmamakla birlikte, siyasal açıdan durum çok farklıdır. Gerçekten de, böylece ortaya çıkan ve Birleşmiş Milletler (BM) çerçevesinde iki topluluk arasında yürütülen müzakerelerin sonuçsuz kalmasını yansıtan bu fiili taksim durumu ciddi bir engel oluşturmaktadır. Ayrıca Kıbrıs'ın üyeliğini Türkiye'nin olası üyeliğinden soyutlamak mümkün görünmemektedir.

2003 yılında o sırada BM genel Sekreteri olan Kofi Annan'ın sunduğu barış planı adanın iki kesiminin bir konfederasyon içinde birleşmelerini ve Güney Kıbrıs yararına bazı sınır değişiklikleri yapılmasını öngörmüyordu. Bir anlaşmazlığın çözülebilmesi her iki tarafın ödün vermesini gerektirir. Ne var ki, BM çerçevesinde çeyrek yüzyıldır yürütülen iki topluluk arasındaki müzakerelerde hiçbir somut sonuca varılamadı. Özetlemek gerekirse, Kıbrıs Türk kesimi iki kesimli bir federal cumhuriyet kurulmasını savunurken iki kesimlilik üzerinde ısrar ediyor, ayrıca 1960 anlaşmasıyla tanıyan garantilerin sürdürülmesini istiyor ve Rum tarafının "eyalet" olarak adlandırdığı iki kesim için "federe devlet" teriminin kullanılmasını vurguluyordu. Kıbrıs Rum kesimi ise Kıbrıs'ta bulunan Türk askeri birliklerinin derhal çekilmesini, nüfusu ağırlıkla Rumlardan oluşan yerleşimlerin Rum yönetimine geçmesini savunmaktaydı. Türk kesiminin üzerinde durduğu bir husus da sınır değişiklikleri yapılırken yerleşimlerin ekonomik bakımdan yaşayabilir olmasının gözetilmesi idi. Son olarak adanın güvenliğini sağlayacak uluslararası garantiler konusunda Rum tarafı Türkiye'nin ada üzerinde herhangi bir "izleme" hakkına sahip olmasına kesinlikle karşı çı-

karken, Türkler Kıbrıs'ın "Avrupa denetimine girmesi" fikrini içlerine sindiremiyoru.

Kıbrıs'taki iki topluluğu Türkiye ve Yunanistan'dan soyutlamak mümkün değildir. Dolayısıyla Kıbrıs sorununu Ege'nin iki kıyısındaki bu iki ülke arasında başka konularda var olan anlaşmazlıklardan ve daha genel olarak iki ülkenin Avrupa'nın bu bölgesinde yürüttüğü rekabet ve nüfuz mücadelesinden ayrı düşünmek de söz konusu değildir. Zaman zaman Türkiye-Yunanistan çatışmasının billurlaştığı yer, çatışmanın ateşleyicisi ve tutsağı olan ada, zaman zaman da bu üç boyutun üst üste binmesi nedeniyle kendine özgü bir çatışma dinamiği yaratmaktadır.

1974 Temmuz ve Ağustos'unda yapılan askeri müdahale adanın fiili taksimini hızlandırmışsa da, kıyaslamayı benzer sorunların yaşandığı Balkanlar, Yakındoğu ve Kafkasya'yla sınırlı tutmamız durumunda bile, ortalığı kan gölüne çeviren yıkıcı çatışmaların yaşanması önlenememiş, şiddetin yol açtığı kaçınılmaz kayıplar birkaç günlük çatışmayla sınırlı kalmıştır. Askeri müdahalenin bir yararı da *Enosis*'i, yani adalı Rumların bir bölümünün anayurtla birleşme hayalini –bundan tamamen vazgeçilmiş olmasa da– bertaraf etmiş olmasıdır. Türkiye'nin pozisyonunu zayıflatan husus, adanın kuzeyine askeri birlikler çıkarması değil –Kıbrıs Türk azınlığının can güvenliğini sağlamak açısından bu elzemdi– sonradan adaya, demografik dengeyi alt üst edecek biçimde Anadolu kökenli insanların yerleştirilmesiydi. Bu insanlar için zaman zaman, sömürgecilerin işgal ettiği ülkelere yerleştirdiği yurttaşlara verilen "kolon" tabiri kullanılmaktadır. Sırası gelmişken, Kıbrıs Rumlarının adaya Gürcistan'dan "Pontik" (Pontuslu) adı verilen yirmi bin dolayında insan getirdiğini ve Kıbrıslı Türklere bakılırsa çok sayıda Lübnanlı Hıristiyan vatandaşlık verdiğini belirtelim.

Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne üyeliğini Türkiye'ninkinden ayrı olarak ele almak zordur. Burada karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, Kıbrıs'ı ilgilendiren iki zorunluluğu bağdaştırabilmektir. Bunlardan biri orta ve uzun vadede insanların serbest dolaşımını sağlamak, diğeri de uzun süre ekonomik ilişkilerin dışında tutulmuş olan Kıbrıs Türk topluluğunun yaşamını güvenceye almaktır. Öte yandan çatışma bir süredir "fosilleşmiş" görüldüğünden, zaman giderek daralmakta ve federal bir çözüm bulma ümi-

di ortadan kalkanmaktadır. Ancak, yeni kurulacak birimin General de Gaulle'nin 1960'larda kullandığı deyimle "iki bölge" (*bizonal*) olmasından başka çare görünmemektedir. Ne kadar cazip bir fikir olursa olsun iç içe geçmiş "kantonlar" şeklinde bir örgütlenme risklidir; iki topluluk arasındaki ilişkiler en ufak bir kıskırtmada çığrından çıkabilir.

Doğu Akdeniz'de Türk-Yunan anlaşmazlığının yarattığı tehlikeli gerilimin sorumluluğunu 20. yüzyılın iki büyük gücü olan ABD veya SSCB'ye –ya da ikisine birden– yıkmak aşırı bir manikeizm ve işin kolayına kaçmak olur. Kuzey/güney ve doğu/batı eksenlerinin kesişme noktasında yer alan Türkiye ve Yunanistan, özellikle Truman doktrini sonrasında ABD ile "yanaşıma" ilişkisi içine girdi; kuşkusuz, bunun avantajlarından ve güvencesinden yararlandılar ama, bir yandan da bağımlı konuma düştüler.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Yunanistan Nazi işgali ve yıkıcı bir iç savaş nedeniyle perişan durumda çıktı. Türkiye savaşta tarafsız kalmıştı ama, Stalin'in toprak talepleri bir yandan ekonomik bakımdan zora düşmesine, öte yandan Yunanistan gibi Türkiye'nin de Amerikan askeri ve ekonomik yardımına dört elle sarılmasına zemin hazırladı. Truman doktrini özel olarak Türkiye ve Yunanistan için geliştirilmişti. Her iki ülke "kan borcunu" Kore'ye asker göndererek ödedi; 1952'de NATO'ya –peş peşe ya da biri girdiği için diğeri de aynı adımı atmak zorunda olduğundan– üye oldular, Batı çizgisini benimsediler; kısacası hemen hemen aynı sayılabilecek bir yola girdiler. ABD'nin tavrına demokrasiyi desteklemekten ziyade soğuk bir strateji hesabının yön verdiği anlaşılıyordu.

Kıbrıs sorunuyla ve Ege anlaşmazlığıyla ilgili olarak Doğu-Batı ilişkilerinde ve Batı kampında yaşanan en ilginç çelişkilerden biri, aynı kampaftaki iki ülkenin onları karşı karşıya getiren meselelerin çözümü için Moskova'nın –ya da Yunanistan'ın durumunda Balkanlar'daki komünist ülkelerin– desteğine ya da arabuluculuğuna başvurmuş olmasıdır. SSCB bu iki ülkeyi kendi güney sınırlarında güvenlik sorunu yaratmak da dahil öngöremeyecek sonuçlar yaratabilecek bir çatışmaya itmektense, Amerika'nın Akdeniz'in bu bölgesindeki varlığını zayıflatmaya ve NATO'nun "zayıf hal-kasının" kırılmasını artırmaya çalışmış gibi görünüyor. Öte yandan, Tür-

kiye ve Yunanistan'ın karşılıklı güvensizliğin yol açtığı aşırı bir silahlanma yarışına girmesi SSCB'yi hayli tedirgin etmiş olsa gerek.

AB'ye gelince, bir yandan iki topluluk arasındaki müzakereleri teşvik ederken Kıbrıs'ın bölünmesini ve "Kuzey Kıbrıs Türk Devleti'nin kurulmasını" kınama yoluna gitse de, özellikle 1980'li yıllarda Ege anlaşmazlıklarında taraf olmaktan özellikle kaçındı. 1981'de AB üyesi olduktan sonra Yunanistan bu yeni statüsünden yararlanarak AB'nin Konsey, Komisyon ve Parlamento gibi bütün organlarda Türkiye'yi mahkûm ettirmek, en azından Ankara Antlaşması'nın ek protokolüne göre Türkiye'ye yapılması gereken ekonomik yardımları engellemek için sürekli uğraştı.⁵

BELİRSİZLİKLERLE DOLU ORTADOĞU

1920'de müttefiklerle Osmanlı hükümeti arasında imzalanan ve Babilî için tam ve nihai bir aşağılama anlamına gelen Sevr Antlaşması, imparatorluğu küçücük bir toprak parçasına indirgiyordu; ancak Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'yla durumu değiştirip Lozan'da (1923) başka hükümler kabul ettirdiğinden hiçbir zaman uygulanmadı. Bu arada Musul petrollerini kontrol etmek isteyen İngiltere, halkının çoğunluğu Kürt olan ama etnik açıdan Türk olan Türkmenlerin de yaşadığı bu eyaleti Türkiye'den ayırarak mandası altındaki Irak'a bağladı. İmparatorluk düzeninden kopuşu gerçekleştiren milliyetçi Türkiye'nin önde gelen bir özelliği de etnik ve kültürel özgüllükleri reddetmesiydi.

20. yüzyılın son çeyreğinde insan hakları ve kültürel haklar alanında bir ilerleme gerçekleşti. Etnik sorun biraz daha özgürce tartışılmaya başlandı ve "Kürt" sözcüğünü mahkemeye düşmeden telaffuz etmek mümkün oldu. Bağdat'ın kimyasal silah kullanmasının ardından 1988'de sınırı geçen Kürt göçmenleri ağırlama konusunda Türkiye olanaklarının kısıtlılığına rağmen elinden geleni yaptı. 1983'te askerlerin yürürlüğe koyduğu "kamu alanında Türkçeden başka bir dil kullanmak"la ilgili yasak kaldırıldı.

AKP'nin iktidara gelmesinden sonra pek çok gözlemci, bu iktidar değişiminin dış politikada Avrupa'yla daha mesafeli, buna karşılık "Müslüman" Ortadoğu'yla daha yakın ilişkiler kurulması yönünde bir değişikliğe yol açacağını düşünmüştü. Hemen altı çizilmesi gereken husus, AKP yöne-

ticilerinin dış politika konusundaki deneyimsizliğine rağmen güç ilişkileri ve temel sorunlar konusunda bilinçli olduğudur. Recep Tayyip Erdoğan'ın seçim zaferinin hemen ardından Avrupa ülkeleri ve ABD'ye düzenlediği ziyaretler, öncelikle uluslararası tanınma amacına yönelse de, bu bilinci kanıtlıyor ve hükümetin önceliklerini ortaya koyuyordu.

Osmanlı mirası göz önüne alınırsa, imparatorluğu modernleştirme ve “Batılılaştırma” yönündeki hareketlerin amacının aslında imparatorluğu yaşatmak ve toparlamak olduğu hatırlanacaktır. Ulus-devletin kuruluş sürecinde de kültürel sistem daima Batılılaşma ideolojisinin ve bir dizi Kemalist girişimin yörüngesinde kalmıştı. Bu çerçevede laikleşme modernleşmenin zorunlu bir aşaması olarak görülmüş, “rasyonel” dinin karşısına yerleştirilmiş, hâkimiyet, Comte pozitivizmi, Durkheim dayanışmacılığı ve Renan şarkiyatçılığının özellikle İslam karşıtı biçimlerini özümsemiş Fransız okulundan yetişme seçkinlere verilmişti. Müslüman dünyaya yönelik politika, günlük dilde “sırtından bıçaklanma” önyargısıyla özdeşleştirilen Arap dünyasıyla ilgili politikayla iç içe geçiyordu.

Çokpartili rejime geçme kararından dört yıl sonra, 1950’de iktidara gelen Menderes’in Demokrat Partisi teorik olarak laiklik, İslam, bireyin toplumdaki yeri, dolayısıyla Müslüman toplumlarla ilişkiler konusunda farklı bir görüşe sahipti. Ancak içeride Kemalizmin hâkimiyeti devam ettiği gibi, dışarıda da soğuk savaş koşullarının belirlediği güvenlik endişeleri dış politikaya yön veriyordu. Türkiye’nin İslam Konferansı Örgütü’ne katılma sürecinin aşamalarını izlemek çok ilginçtir; Türkiye örgüte ilk kez, 1983’te toplanan Rabat zirvesine Kemalist General Evren’in devlet başkanlığı sırasında katıldı. 2005’te örgütün genel sekreteliğini yürüten bir Türktü.

Eğer “Müslüman demokrat” hükümet dış politikada Kemalizme atfedilen katılıkla ilgili bir değişiklik yapacaksa bu, AB ya da Türki cumhuriyetlerle ilişkilerden çok, bu coğrafi ve kültürel bölgeyle olan ilişkilerde gündeme gelebilir. Ancak, bunu yaparken “Müslüman kulübü” yaklaşımına kapılmak ya da İsrail devletinin varlığını unutmak gibi tuzaklara düşmemek önemlidir. Gene de Türkiye tek işlevi Batı’nın bölgedeki çıkarlarını ve güvenliğini korumak olan sadık bir “stratejik ortak” konumuna indirgendiğinden (bunun için, Irak’a yapılan son Amerikan-İngiliz müdahalesi sıra-

sındaki çekinceleriyle ilgili olarak NATO tarafından riskli görülen bazı müdahalelerin dışında bırakıldığını ve Avrupa'nın kötü muamelesine maruz kaldığını hatırlatmak yeterlidir) manevra alanı oldukça dardır.

Türkiye'nin Arap dünyasıyla olan ilişkilerinde farklı birkaç dönemden söz edilebilir. Birinci dönem cumhuriyetin kuruluşundan, daha doğrusu 1924'te hilafetin kaldırılmasından (pek çok Arap'a göre affedilemeyecek bir hatadır) İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar gelir. Bu dönemin özelliğini ortaya koyan tek bir sözcükle yetinseydik, kayıtsızlık ya da pasif tarafsızlık ifadesini kullanırdık. Soğuk savaş ve bloklaşma politikasının damgasını vurduğu ikinci dönem, Türkiye'nin 1948'de Birleşmiş Milletlerin Filistin Ulaşma Komisyonu'nda üye olmayı kabul etmesiyle başlar ve 1963-1964'te sona erer. Bu dönemde Londra ve Washington'ın yönlendirmesiyle dahil olunan Bağdat Paketi gibi antlaşmalar kanalından Arapların iç işlerine sınırlı da olsa bulaşılmıştır. Üçüncü dönem 1963-1964'te Kıbrıs sorununun yeniden alevlenmesiyle başlar ve 1989-1990'a kadar devam eder. Bu döneme damgasını vuran olgu, üçüncü dünya ülkeleri ve başta Araplar olmak üzere Müslüman dünyada müttefik arama ihtiyacıdır. Ancak bu çaba özellikle güneydeki Arap ülkeleriyle olan stratejik çıkar farklarından dolayı sonuç vermemiştir. Dördüncü dönem, Körfez Savaşı'yla başlayan, bu savaş sonrasında yeni bir boyut, yeni bir sinerji kazanan Kürt sorununun ön plana çıktığı, belirsizliklerle dolu Irak kriziyle bugün de devam eden dönemdir.

Günümüzde Tel Aviv için bir oksijen tüpü görevi gören Türkiye, Arap ülkelerinin ve İran'ın İsrail karşıtı politikalarına set çekmektedir. İddialı *Greater Middle East* (GME, Büyük Ortadoğu) projesi, İslamla demokrasinin bağdaşabilirliğinin canlı tanığı olarak öne sürmekle Türkiye'de bölgesel bir "önder" olduğu kuruntusu yaratmaktadır. NATO nüfuzunun GME'de artması kültürel çatışmaları körükleyecektir. Öte yandan, NATO şemsiyesi tarafından korunsun da Ankara'nın, İran'ın nükleer güç sahibi olmasına olumsuz yaklaşımdan başka bir seçeneği yoktur.

İran ve Türkiye Doğu Akdeniz'den Doğu Türkmenistan'a (Xinjiang) uzanan, Türkçe ve Farsça konuşan halkların yüzyıllardır yan yana yaşadığı geniş Türko-Acem veya Farsi alanının parçası olup Afganistan'la birlikte, Ortadoğu'nun Anglosakson bakış açısından, başlıca özelliği Rus

İmparatorluğu'na (bir dönem SSCB, günümüzde Rusya Federasyonu ve güneyindeki cumhuriyetler [BDT, Bağımsız Devletler Topluluğu]) komşu olmak olan *Northern Tier* (kuzey dilim) diye nitelenen bölümünü oluşturmaktadır.

Bugün bağımsızlığını kazanmış Kafkasya (özellikle Türkçe konuşulan ama Şii Azerbeycan) ve Moskova'yla zaman zaman bağımlılık biçimini alan sıkı ilişkiler sürdüren Orta Asya (hepsi Türkçe konuşulan Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Farsça konuşulan ama Sünni Tacikistan) devletleriyle Ankara ve Tahran'ın kurduğu ilişkiler tarihi ve ekonomik çıkarlar nedeniyle farklıdır. İlk sırada gelen tartışma konusu Hazar havzasındaki petrol kaynaklarıdır. Sorunun, yeraltı kaynaklarının işlenmesi ve petrolü uluslararası pazarlara taşınması gereken doğalgaz ve petrol boru hatlarının gelecekte nereden geçeceği olmak üzere iki farklı cephesi vardır. İlk konuda Türkler hem Bakû'yle siyasi açıdan daha yakın olmak, hem de petrolü işleme konusunda Batılı şirketlerden daha fazla destek almak –aslan payını daima bu şirketler alsın da– bakımından İranlılardan avantajlı durumdadır.

İran ve Türkiye'nin üst kademe yöneticileri buluştuğunda –ki gerek ikili ilişkiler gerekse bölgesel işbirliği konularında sık sık bir araya gelmektedirler– kullanılan resmi söylemde, adeta “Nazar değmesin” demek istemiş gibi, iki ülkenin yüzyıllardır savaştığını vurgulamaya önem verirler. Yüzyıllardır birbirini tanıyan ve ilişki içinde olan iki ülke aralarındaki saygı ilişkisini korumaya, ideolojik ve siyasi anlaşmazlıklarını, çıkar çatışmalarını, hatta strateji anlayışları arasındaki zıtlığı kabul edilebilir sınırlar içinde tutmaya özen göstermektedir. Devlet kurma güzergâhlarındaki değişikliğin ürünü olan bu farklılık ve çelişkiler, iki toplum arasındaki ortak deneyimleri, özellikle dil ve kültür alanında var olan yakınlığı göz ardı etmeye yeterli değildir.

İran'ı en fazla tedirgin eden konu kuşkusuz, Ankara'nın ABD'yle siyasetteki yakınlığı ve özellikle İsrail'le yürüttüğü işbirliğidir. Öte yandan, Türkiye'nin İsrail'le işbirliği yapması kısmen Suriye ve Tahran-Şam ekseninde duyduğu rahatsızlığın ürünüdür. Atina, Erivan ve hatta Moskova bu eksene Türkiye'yi zayıflatmak ve zengin kaynaklara sahip, ona yakın

bir ülkenin, Azarbeycan'ın bölgesel bir aktör haline gelmesini önlemek amacıyla destek vermektedir.

23 Şubat 1996'da Ankara'yla Tel Aviv arasında bir askeri işbirliği çerçeve anlaşması imzalandı. Bu anlaşma "İsrail hava kuvvetlerine mensup pilotların silah ve elektronik denetleme aracı taşımayan uçaklarla Türkiye'nin hava sahasında eğitim uçuşu yapmasına" izin verdiği gibi, iki ülkenin "savaş gemilerinin öbür ülkeye ait limanlara serbestçe girmesine ve iki ülke arasında bilgi ve personel değişimine" olanak tanıyordu. Bütün bunlar komşu İran'ın öfkesine yol açtı. Öyle ki, İslam devriminin rehberi Ayetullah Humeyni 1996'da Tahran'a bir ziyarette bulunan Necmettin Erbakan'dan "İsrail'le yakın dönemde kurulan tüm ilişkilere son verilmesini" istemekte tereddüt etmedi. Türkiye yürütmekte zorlandığı birden çok aidiyet sorunsalıyla cebelleşirken, devreye hem eski hem de yeni bir kavram olan Avrasya girdi.

BÖLGESEL YENİLENME YA DA "TÜRKİ ALAN"IN ORTAYA ÇIKIŞI

Sovyet sisteminin dağılması ve Doğu Avrupa'da komünizmin çökmesinden sonra birçok Batılı gözlemci Türkçe konuşan halkların toplam nüfusunun Türkiye'nin nüfusunu aştığı Güney Kafkasya ve Orta Asya'da Ankara'yı parlak bir geleceğin beklediğini ileri sürmüştü. Soğuk savaş süresince Ankara "büyük kuzey komşusunu" tedirgin etmemek için bu toplulukların kaderini gündeme getirmekten kaçınmıştı. Savaş sonunda ortaya çıkan yeni durumun Türkiye diplomasisine yeni ufuklar açtığı ne kadar gerçekse, aynı zamanda Rusya'yla sürtüşmelere yol açan yeni sorunlar yarattığı da o kadar gerçektir. Çeçenistan'daki savaşın, Türkiye'de yaşayan Çeçen kökenli bir topluluk bulunduğu da göz önüne alındığında kamuoyunda heyecan yaratması şaşırtıcı değildir; fakat Ankara'yı asıl endişelendiren, Azerbaycan topraklarının beşte birinin Ermenistan tarafından işgal edilmesidir. Bu sorun Türkiye'nin Erivan'la -ağır bir tarihi hesaplaşma nedeniyle zaten hayli zorlanmakta olan- ilişkilerini normalleştirmesini zorlaştırmaktadır.

Devletin Kafkasya ve Orta Asya ülkeleriyle ilgili olarak izlediği siyasete, aksini iddia eden yerleşik önyargılara rağmen etnik kaygıların yön verdiği söylenemez. Bunun en bariz kanıtlarından biri, Karadeniz'e

olan ülkeler arasında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nü (KEİÖ) kurma yolundaki ilk adımın Türkiye tarafından atılmasıdır. Gerçekten de KEİÖ'ye Türkiye açısından büyük bir pazar olma potansiyeli taşıyan Rusya ve Ukrayna'nın yanı sıra Karadeniz'e doğrudan ulaşma imkânı bulunmayan Kafkasya ve Balkan ülkeleri de üye olmuştur. Kendisi de ciddi ekonomik zorluklarla karşı karşıya olan Türkiye'nin genç Türki cumhuriyetlerin finansman alanındaki büyük ihtiyacını karşılayabilecek bir kapasitesi yoktur. Gene de, bu toplumlar ve devletlerle on beş yıldan bu yana ticaret ve insani ilişkiler alanında kurulan –her zaman istatistiklere yansımayan– ilişkilerin önemi ihmal edilmemelidir. Türk müteşebbisler bölgede yatırım yapan en önemli grubu oluşturmaktadır. Ekonomi alanındaki en önemli sorun, Kazak ve Azeri petrolünü Batı'ya akıtacak petrol boru hattının nereden geçeceğiyle ilgilidir.

Bugün Türkiye açısından sorunların öncelik sıralaması ekonomi, siyaset ve kültür alanında nüfuz kazanmak ve yeni sorunlar etrafında oluşan –İran'la ve özellikle Rusya'yla– jeostratejik sürtüşmelere çözüm bulmak şeklinde yapılabilir. Buna karşılık Azerbeycan ve Moskova'nın vesayetinden kurtulup özerkleşmeye çalışan Orta Asya cumhuriyetleri açısından, Türkiye'yle ilişkilerin iyi bir düzeyde sürdürülmesi öncelikli bir sorundur.

Türkiye'de ulusal devletin kurulmasından sonra olumsuz bir anlam kazanan “Türk dünyası”ndan söz etmek, kavramın Türk halklarını birleştirmeyi hedefleyen Pantürkçü ve Slavlara karşı Türkleri ve Moğolları birleştirmeyi hedefleyen Turancı hareketleri çağrıştırması nedeniyle sakıncalıydı. Mustafa Kemal 1920'li yıllardan itibaren aşırı Türk milliyetçisi sağ grupların tekelinde olan bu hareketleri mahkûm etmişti. Entelektüeller, siyasal sınıf ve kamuoyunun önemli bir bölümünün bu hareketlere ve ideolojilere karşı çıkmasının bir nedeni de, 1970'li yıllarda bunların Washington'daki bazı gizli servisler tarafından SSCB'yi içeriden istikrarsızlaştırmak için kullanılmış olmasıydı.

Türkiye'nin Doğu blokunun çökmesi ve SSCB'nin dağılmasının ardından 1980'li yıllarda stratejik önemini kaybettiği yolundaki görüşler, yapısı ve ağırlığı hayli farklı iki olayın etkisiyle kısa sürede değişti. Bunlardan ilki, Körfez krizi ve daha yakın dönemde Amerika'nın Saddam Hüseyin re-

jimine yönelttiği saldırısının, ABD'ye ve her şeyden önce petrol ikmalinin düzgün biçimde yapılmasıyla ilgilenen AB ülkelerinden bazılarına Ankara'nın güvenlik konusunda oynadığı merkezi rolü hatırlatmış olmasıdır. İkinci olarak, Kafkasya ve Orta Asya'da meydana gelen gelişmelerin Ankara'ya diplomatik açıdan yeni ufuklar açmasından ve "Türki alanın" giderek güçleneceği yolundaki beklentiden söz edilebilir. Beklenti diyoruz, çünkü, pek çok önemli faktör, en azından başlangıçta, bu bölgenin marjinalleşmesine ve dışlanmasına da yol açabilecektir. Ancak, tarihin görünmez kıldığı "Türki alanın" bir biçimde tarih sahnesine çıktığı da göz ardı edilmemelidir. Balkanlar'dan Doğu Türkistan'daki Xinjiang'a kadar uzanan bir coğrafi alanda yaşayan 150 ila 200 milyon (Rusya ve İran'daki Türkçe konuşanlar dahil edildiğinde) dolayında Türkçe konuşan insanın oluşturduğu "Türki alan", önemi giderek artmakta olan karmaşık bir jeostratejik bütündür.

Türkçe konuşan halkların tarih sahnesine çıkmaları esas olarak eski SSCB'de gerçekleşti. Tatarlar, Başkırlar, Karaçaylar ve Nogaylar bağımsızlık özlemini dile getirmekle birlikte Rusya Federasyonu'nun denetimi altında yaşamayı sürdürürken, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan Rusya'yla dayanışma ilişkilerini az çok sürdürmekle birlikte bağımsızlığını kazandı. Belli bir dil ve kültüre aidiyeti paylaşmanın ötesinde, "Türki alana" giren bütün halkların, Türkiye kadar, Orta Asya cumhuriyetlerinden her birinin kendi özgüllüğüne ve tarihselliğine sahip olduğu çok açıktır.

Ekonomi ve ticaret alanında pazar ekonomisinde yaşanan küreselleşme eğiliminin Türkiye'nin bölgesel bir kutup yaratmasına yardımcı olup olmayacağı cevabı netleşmeyen bir sorudur. Türkiye'nin kalkınma çabalarının kırılgan ve büyük ölçüde AB'ye bağlı olduğunu biliyoruz. Bununla birlikte 2005 yılında Türkiye bu bölgede yatırım yapan müteşebbisler arasında ilk sırada geliyordu. Bu, vasat bir ekonomik güç açısından hiç de küçümsenmemesi gereken bir olaydır. Türkiye bölgede, sanayi malları ihracatçılığından altyapı alanında uzmanlaşmış müteahhitlik işlerine, bankacılık ve finans merkezi hizmetleri sunmaktan haberleşme ağları kurmaya ve bölgedeki yabancı yatırımcıları örgütlemeye uzanan çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır. Ancak ticari ilişkilerin gelişme potansiyeli Tür-

ki cumhuriyetlerin ekonomik gelişme bakımından geri kalmış olması nedeniyle kısıtlıdır.

Türkiye'nin gerek Azerbaycan'da gerek Orta Asya'da kültür ve siyaset alanında yürüttüğü faaliyetler Batı modelinin bir yansımasıdır. Günümüzde Latin alfabesi hemen hemen her yerde kabul edilmiştir ve Türkiye'nin bu alandaki etkisi önemlidir. Öte yandan Türk televizyonları Türkiye'de sürdürmek için burs kazanmıştır; İstanbul'u bölgedeki birçok başkente bağlayan havayolu hatları mevcuttur. Gene de Türkiye'ye yönelik taleplere verilen cevaplarda hazırlıksızlık ve ayaküstü çözüm üretme eğilimi dikkat çekmektedir. Birkaç bin Azeri ve Orta Asyalı öğrenciyi okullara yönlendirirken olsun, Kafkasya ve Orta Asya'ya yapılan televizyon yayınlarında olsun belli bir dağınıklık yaşanmaktadır. Kültür planında üzerinde durulması gereken bir konu da dilin homojenleştirilmesidir. Türkiye'nin "Türki alana" yönelik tavrı irdelenirken birkaç düzeyi ayırmak gerekir. Dışişleri Bakanlığı'nın ve siyaset sınıfının önemli bir bölümünün izlediği resmi politikalara ihtiyatlı bir yaklaşım damgasını vurmaktadır. Toplum düzeyinde ise cehalet, kayıtsızlık ve hatta "Türki" denen kişilere karşı takınılan küçümseyici tavır arasında gidip gelen çoğunluk eğilimine karşılık, "21. yüzyıl Türk yüzü olacaktır" türü yersiz propaganda ve aşırı duygusallık gösterilerine de tanık olunabilmektedir.

GÜNEY KAFKASYA'DAKİ SÜRTÜŞMELER

Hazar'ın petrol kaynaklarının taşınması, özellikle Boğazlardan geçmesi, Türkiye ile bölge ülkeleri ve Karadeniz'e kıyısı olan bir ülke olarak Hazar problemleriyle yakından ilgilenen Rusya arasındaki ilişkilerin merkezinde yer almaktadır. 1994 Eylül'ünde Azeri petrollerinin işlenmesiyle ilgili olarak imzalanan sözleşme "yüzyılın projesi" olarak nitelenmişti. Otuz yıllık bir dönem (1995-2025) için imzalanan sözleşmeyle 260'ı ihraç edilecek olan 511 milyon ton petrol çıkarılması öngörülmektedir.

Bu petrolün nasıl nakledileceği, dolayısıyla petrol boru hatlarının nereden geçeceği anlaşmazlık konularının başında gelir. Önerilen çözümlerden "İran" hattı ve Ermenistan'ı bir boydan öbürüne kat etmesi öngörü-

len hat, ilki ABD'nin muhalefeti, ikincisi de Azerbaycan'ın karşı çıkması nedeniyle terk edilmiş görünmektedir. Şu anda birbirine rakip üç çözüm-den söz edilmektedir: İlk çözüm, biraz eskimiş olmakla birlikte halen Azerbaycan'ı Rusya'nın Karadeniz'deki limanı Novorossisk'e bağlayan hattın kullanılmaya devam etmesini, ikinci çözüm Gürcistan'la Türkiye üzerinden yeni bir hat inşa edilmesini öngörmektedir; üçüncü çözüme göre de petrolü Karadeniz'den Bulgaristan'ın Burgas limanına, oradan da Yunanistan'ın Aleksandropolis limanına akıtacak bir hattın inşası gereklidir.

Bu farklı senaryolar bir yandan Rusya, İran, Ermenistan arasında Çin tarafından perde arkasından desteklenen bir ittifakla, Türkiye, Azerbaycan ve İsrail arasında ABD tarafından az çok açık biçimde desteklenen bir başka ittifakın kurulmasına yol açmıştır. Dünyanın ikinci büyük nükleer gücü olan Rusya'yı İran'ın doğal müttefiki haline getiren bu uzlaşma Hazar bölgesindeki Türkçe konuşulan devletler arasında varılan anlaşmayla açıklanabilir. Rusya'nın Hazar yöresinde geçmişte her zaman işbirliği yaptığı İran'la varılan bu uzlaşmaya büyük önem atfetmesi, son yıllarda iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve askeri konularda çok sıkı ilişkiler kurulmasına yol açmıştır. Askeri araç gereç, denizaltı, savaş uçağı gibi gelişmiş silahlar ve nükleer santral satabilmesi İran'ı Rusya ekonomisi için önemli bir partner haline getirmektedir.

Ancak Çeçenistan'daki savaş Kuzey Kafkasya'yı alt üst etmiş, Rusya'yı yöneten çevreler arasında rekabeti kızıştırmış ve Rusya ile Kafkas komşuları arasındaki zaten karmaşık olan ilişkileri daha da karıştırmıştır. Güney Kafkasya'da 1988'den beri yıkıma yol açan çeşitli anlaşmazlıklar Ermenilerle Azeriler arasında Yukarı Karabağ konusundaki sürtüşmeyle başlamış ve soruna bugüne kadar bir çözüm bulunamamıştır. Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının bir nedeni de Azerbaycan topraklarından bir bölümünün hâlâ işgal altında olmasıdır. Azeri-Ermeni çatışması Ankara için sınav niteliği taşıyan bir sorundur. Ermenistan'ın uluslararası planda sağladığı geniş destek ve arazide elde ettiği askeri başarılar, fazla uzak olmayan bir gelecekte Bakû ile Erivan'ı silahlı bir çatışmada karşı karşıya getirme tehlikesi taşıyan ciddi bir gerginlik kaynağıdır. Önemli insan ve toprak kaybına uğrayan Azerilerin yanında fiilen yer alması yönünde halktan

gelen baskıyla çatışmaya karışmama dürtüsü arasında bölünmüş görünen Ankara, BM, AGİK (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) gibi uluslararası organları harekete geçirmeye çalışmakta, ancak somut sonuç almada başarılı olamamaktadır.

Azeri-Ermeni anlaşmazlığında tarafları yakınlaştırmak için kurulmuş bulunan MİNSK grubunun bugüne kadar fazla etkili olduğu söylenemez. Bu anlaşmazlıkta Rusya –tarihi ve stratejik nedenlerle– ve İran’ın Ermenistan’dan yana bir tavır içinde oldukları görülmektedir; hatta Moskova ve Tahran’ın Azerbaycan’ı ezmek gibi bir niyet beslediğini öne sürenler de vardır. Bölge ülkeleri arasında Bakû’nün tezlerine destek veren tek ülke, kısmen Azerbaycan’la arasındaki kültürel yakınlık, kısmen Ermenistan’la arasındaki tarihi anlaşmazlık, kısmen de esas olarak Bakû-Ceyhan petrol boru hattıyla ilgili ekonomik çıkarları nedeniyle Türkiye’dir. Moskova’nın vesayetinden kurtulmaya çalışan Gürcistan’ın da bu boru hattına destek verdiği görülmektedir.

Bakû-Ceyhan hattının inşaatı tamamlanmıştır. Türkçe konuşulan ülkeler arasında Azerbaycan Ankara’nın stratejisinde kuşkusuz çok özel bir yer tutar; çünkü her şeyden önce Orta Asya’ya açılan bir “kapı”dır. Aslında Türkiye’nin bir handikapı, Türkçe konuşulan Kafkasya ve Orta Asya’yla coğrafi açıdan doğrudan komşu olmamasıdır. Komşu olduğu tek nokta, bir Azeri yerleşimi olan Nahçıvan’dır. Türkiye Bakû hükümetine savunma sistemini kurabilmesi için askeri alanda teknik yardım sağlamakla birlikte, komşu Ermenistan’la ilişkilerini bozmamak için Azerbaycan’la ortak bir savunma anlaşması imzalamayı yararlı ve uygun bulmamaktadır. Türk diplomasisi, Batılı müttefiklere geçmişteki kötü olayları hatırlatacağı endişesiyle açıkça Ermenistan karşıtı bir siyaset izlemekten kaçındığı gibi, İran’da yaşayan önemli Azeri topluluğu nedeniyle Tahran’la ilişkilerinin bozulmasından çekindiği için Azerbaycan’a da açık bir destek verememektedir.

Nahçıvan üzerinden kurulan Azeri komşuluğu bir yana bırakılırsa Türkiye’nin komşuları arasında en yakın ilişkiler içinde olduğu ülke herhalde Gürcistan’dır. Kuşkusuz, burada da özellikle Abhaz sorunu nedeniyle bir sürtüşme mevcuttur. Gürcistan’da yaşayan önemli Azeri azınlık dışında Müslüman olan ama Türkçe konuşmayan Abhazların tıpkı gene Müslü-

man olan ancak Abhazlardan farklı olarak özerk bir bölge oluşturan Acarlar gibi bağımsızlıklarını kazanmak istediği bilinmektedir: Her iki topluluk Türkiye’den destek bekleyişindedir. Bu toplulukları Türkiye’de temsil eden, yüz yıl kadar önce göç etmiş bir diaspora mevcuttur. Ayrıca Türkiye’de özellikle Karadeniz kıyı şeridinde yerleşmiş bir Gürcü topluluk yaşar.

Ermenistan’la Türkiye arasındaki ana sorun, tarihi miras meselesinin nasıl çözüleceğiyle ilgilidir. Türkiye’nin, daha doğrusu ölmekte olan Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya’yla olan ilişkileri acı anıların yükünü taşır. Yabancı güçlerin müdahale ettiği bir ortamda savaşlar, tehcir, idamlar, göçler gibi birbirinden acı olaylar yaşanmıştır. Bugün Türkiye’yle Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler bulunmakla birlikte sınır kapalıdır. Bunun nedeni bir yandan 20. yüzyılın başında yaşanmış olan olaylar, bir yandan da Azerbaycan-Ermenistan anlaşmazlığı sonucunda Azerbaycan topraklarından beşte birinin Ermenistan tarafından işgal edilmiş olmasından kaynaklanan şüphelerdir.

Türkiye gibi orta büyüklükte bir gücün Kafkaslar ve Orta Asya’da başarılı olma şansı askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel nitelikte bir dizi faktörün bir araya gelmesine bağlıdır. Türkiye’nin içinde bulunduğu çevreyi algılamasını belirleyen etnik faktör değildir. Başını Türkiye’nin çektiği ve jeoekonomik bir alan oluşturmak kadar diplomatik bir forum olmayı da amaçlayan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ), İran’ın örgütlediği Hazar havzası ekonomik işbirliği projeleriyle karşılaştırılmaz. KEİÖ’ye yalnızca Karadeniz’e kıyısı olan ülkeler değil, Ermenistan ve Yunanistan gibi ülkeler de dahildir. Ancak Türkiye, bu projelerin bir tür “Türkiye hinterlandı” oluşturmasından ve Avrupalılara kendisini Avrupa’dan dışlamak için bir gerekçe sunmasından çekinmektedir.

Türkiye’nin Türkçe konuşulan alan vizyonu daha çok jeokültürel bir nitelik taşır. Bu, birçok açıdan Fransa’nın “Fransızca konuşulan alan” (*francophonie*) vizyonuna benzemektedir. Ayrıca askeri gücünden çekindiği Rusya’yı fazla tedirgin etmemek için Türkçe konuşulan cumhuriyetlerle daha çok ikili ilişkiler kurmaya öncelik verilmektedir. Geçmişte, gerek Osmanlı gerek cumhuriyet dönemlerinde Rus (sonradan Sovyet) unsuru dış politika üzerinde daima birinci derecede etkili olmuştur.

Soğuk savaş yıllarında yürütülen tarih araştırmaları biri Akdeniz'e çıkış yollarını tutan, diğeri bu olanaktan yoksun olan "yüzyıllardır" düşman iki ülke arasında yapılan "on üç savaş"tan söz edebilir. Ekim Devrimi'nin son verdiği Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu'nu karşı karşıya getiren son savaş, diğerlerine kıyasla en kalıcı izler bırakan çatışma oldu. Rus işgali altındaki Doğu topraklarında on binlercesi çatışmalardan çok soğuktan, salgın hastalıklardan ve açlıktan telef olan askerlerin katlanmak zorunda kaldığı acılar yıllarca unutulamadı. "Dededen kalma düşman"a beslenen korku ve kin duygularının köklü bir komünizm düşmanlığıyla da güçlenerek kamu bilincine yerleşmesi, Türkiye'nin seçimini son altmış yılda ısrarla bağlı kaldığı Batı ittifakı yönünde yapması üzerinde mutlaka etkili oldu.

Oysa Kurtuluş Savaşı sırasında Birinci Dünya Savaşı'nın iki mağlubu arasında kurulan ilişkiler Batılı başkentlerde endişe yaratabilecek kadar samimiydi. İki "doğal müttefik" bu işbirliğinden karşılıklı avantaj sağlamaktaydı. Bolşevik yöneticiler Anadolu direnişinde, özellikle Kafkasya cephesinde İngilizlere karşı yaslanabilecek bir destek bulmuştu. Sovyet cumhuriyetiyle kurduğu ittifakı stratejisinin önemli bir parçası olarak gören Mustafa Kemal'in manevra alanı daha dardı. Zira, bir yandan büyük güçlerin düşmanlığını çekmeden Bolşeviklerin dostluğunu kazanmak gerekiyordu ama bir yandan da "Ermenistan" tarafından talep edilen topraklar gibi bazı konularda herhangi bir uzlaşmaya varmak imkânsız görünüyordu. Gene de, olağanüstü ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya olan Sovyetler Birliği'nden çok değerli bir ekonomik ve askeri destek sağlamıştı.

1921 tarihli yardımlaşma anlaşmasının ardından 17 Aralık 1925'te iki ülke arasında bir dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalandı. Türkiye ve SSCB birbirlerine karşı saldırganca hareketlerde bulunmaktan vazgeçiyor, üçüncü bir gücün saldırısı karşısında tarafsız kalmayı ve ikisinden birine yönelik herhangi bir ittifak ya da siyasal anlaşmaya taraf olmamayı taahhüt ediyordu. Ankara'yla Moskova arasındaki, düşmanca değilse de mesafeli olarak nitelenebilecek ilişkilerde 1929'da bir adım daha atıldı. O yıl imzalanan yeni anlaşmaya göre, iki ülkeden birinin üçüncü bir ülkeyle siyasi bir

anlaşma imzalaması durumunda, eğer o ülkenin taraflardan biriyle karadan ya da denizden ortak sınırı varsa, anlaşmanın geçerli kılınması için diğer ülkenin onayı gerekiyordu.

Sovyetler Birliği'nde etnik Türklerin yaşıyor olması, üstü örtülü kalsa da, iki ülke arasındaki ilişkiler üzerinde önemli bir etki yarattı. Ancak Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu gruplar üzerinde siyasi ve kültürel nüfuzunu kullanmaktan ya da bu konuyu dış politika amaçlarına alet etmekten kaçındı. 1940'lı yıllarda Türkiye'yi SSCB'ye karşı savaşa sokmaya çalışan Nazilerin finanse ettiği Turancı harekette belli bir canlanma görülmüş, ama kısa sürede denetim altına alınmıştı. Daha yakın dönemde de, kimlik bunalımı içindeki gençleri kullanan eski albay Alpaslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi siyasette Turancılıktan yararlanma yoluna giden başlıca siyasi güç oldu.

1930'lu yılların sonuna doğru gündeme gelen Sovyet taleplerinin "derinde yatan nedenlerini" anlayamamakla eleştirdiği İngilizlerle ilgili olarak hayli duygusal bir değerlendirme yapan Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi İşler Daire Başkanı Feridun Cemal Erkin, "Slav mantalitesinin karmaşık dehlizlerini dededen kalma şaşmaz hisle algılamak, Rus tehlikesini ulusal sezgiyle kavramak, bu tehlike karşısında izlenecek yolu bulmak, güvenlik ihtiyacını karşılamak üzere değişen durumlara ayak uydurmak için Türk olmak gerekir" diyordu.

1939'da Moskova'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, Molotov'un Montrö anlaşmasının bazı maddelerinin değiştirilmesi talebi karşısında böyle bir konunun tartışılmasının bile söz konusu olmadığını bildirdi. Türk yöneticilerin tedirginliğini artıran bir faktör de gerek Churchill gerek Roosevelt'in Stalin'le uzlaşmaktan yana bir tavır benimsemesiydi. Gerçekten de, 1943 Kasım'ında Tahran'da, 1944'te de Moskova'da gerçekleşen buluşmalarda Stalin "sıcak denize" açılan kapı sorunu üzerinde durmuş ve "Türkiye'nin Rus ticaretini boğduğunu" ileri sürmüştü.

20 Mart 1945'te SSCB, Türkiye'yle 1925 yılında imzalanmış olan dostluk ve tarafsızlık anlaşmasını feshetti. Aynı yılın 7 Haziran'ında Moskova Türk hükûmetine benzer bir anlaşmanın imzalanabilmesi için, 1878'de Rusya tarafından topraklarına katılan, 1921'de Türkiye'ye geri veri-

len Kars ve Ardahan üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmesi ve Montrö Antlaşması'nı Boğazların güvenliğinin Türkiye ve SSCB tarafından müştereken sağlanmasına olanak verecek şekilde değiştirmeyi kabul etmesi gerektiğini bildirdi. Son olarak Çanakkale Boğazı'nda bir Sovyet üssü kurulmasını talep etmekteydi. Stalin'in istekleri Türkiye'de gerek yöneticiler gerek halk arasında büyük bir şaşkınlık ve endişe yarattı.

Türkiye Sovyet taleplerini kesin olarak reddetmekle birlikte yeni şartları dikkate alan bir anlaşmayı müzakere etmeye hazır olduğunu bildirdi. Dışarıdan destek aramaya çalıştı; ancak bu destek gecikiyordu. Churchill ve Truman Türkiye'nin SSCB ile arasındaki anlaşmazlığın Postdam'da ele alınmasına karşı çıkmasını görmezden geldiler. Boğazlarda Türkiye ve SSCB'nin müştereken sorumlu olmaları yolundaki talebini yenileyen Stalin karşısında iki devlet adamı uzlaşmaya açık bir dil kullandı. Batı'ya yaklaşma konusunda daha önce söylediklerimiz bir yana, 1945-1947 arasında SSCB'nin *status quo*'yu değiştirme yönündeki çabalarının tek sonucu, Ankara'yı, cumhuriyetin kuruluşundan beri benimsenen tarafsızlık tavrını terk ederek ısrarla ABD ile bir ittifak aramaya itmesi oldu.

1950'li yıllarda Türkiye Amerika'nın *containment* (sınırları içinde tutma) stratejisi çerçevesinde çok önemli bir rol üstlendi; havaalanlarını "caydırıcı" silahlarla yüklü Amerikan bombardıman uçaklarının kullanımına açtı, topraklarında orta menzilli füzelerin yerleştirildiği üslerin kurulmasına izin verdi. 1960'lı yılların başında, füzelerin topraklarından çekilmesine ve SSCB'nin Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de kaydettiği ilerlemeye bağlı olarak stratejik önemini bir miktar kaybetti. Sovyetler'in bu ilerleyişi, uluslararası iklimdeki görece rahatlamayla birleşince, 1963-1964 yıllarında gündeme gelen Türkiye-SSCB yakınlaşmasına zemin hazırladı. Ancak bu yakınlaşmada 1963 Aralık ayında yaşanan Kıbrıs krizinin rolü mutlaka daha belirleyiciydi. Başkan Johnson'un o sırada başbakan olan İsmet İnönü'ye gönderdiği, Washington tarafından verilen NATO silahlarının, hele çatışma halindeki iki NATO üyesi ülkeyi ilgilendiriyorsa ABD'nin onayı olmaksızın kullanılamayacağını bildiren mektup Türkiye'de daha önce görülmedik bir Amerikan karşıtlığına yol açtı; dolayısıyla SSCB ile yakınlaşmayı kolaylaştırdı. 1965-1971 yıllarında tek başına iktidar olan Süleyman Demirel, koyu bir antiko-

münist olmasına rağmen Moskova'yla işbirliği politikası güttü ve bu politika 1970'li yıllarda da geçerliliğini sürdürdü.

MONTRÖ KONVANSİYONUNA GETİRİLEN ESNEK YORUM

Boğazlar sorunu Türk-Rus ve Türk-Sovyet ilişkilerinde daima bir köşe taşıydı. Boğazlardan geçiş tarih içinde farklı rejimlere tabi oldu. 1453-1841 arasında istediğine geçiş hakkı verip, istemediğine vermeyen Babıâli'nin mutlak egemenliğinden söz edilebilir. 1841-1914 arasında Boğazları savaş gemilerinin geçişine kapatan tarafsızlık rejimi uygulandı. 1918-1936 arasındaki uluslararasılaşma döneminde bütün ülkelerin deniz kuvvetlerine serbest geçiş hakkı tanındı.

1936'da Boğazlarla ilgili Montrö konvansiyonu müzakere edilirken iki ülke arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı. SSCB Karadeniz'e kıyısı olan bütün ülkelerin gemileri için mutlak geçiş serbestisine karşılık başka ülkelere gemilerinin hareket kabiliyetinin sınırlandırılmasını istemekteydi. Buna karşılık Türkiye savaş döneminde Boğazlardan savaş gemilerinin geçmesini, bunlar Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin gemileri olsun olmasın sınırlandırmaktan yanaydı. Sonunda Montrö konvansiyonu, barış zamanında bütün gemilerin önceden Ankara'ya bilgi vermek koşuluyla Boğazlardan serbestçe geçmesine izin verdi. Bildirim süresi Karadeniz'de kıyısı olan ülkeler için sekiz gün, diğer ülkeler için on beş gün olacaktı. Savaş durumunda eğer Türkiye tarafsız kalmışsa, savaşan ülkelerin gemilerine, konvansiyonda öngörülen istisna saklı kalmak kaydıyla, Boğazları kapatma hakkına sahipti. Eğer savaşta tarafsa ya da kendini tehdit altında görüyorsa, "savaş gemilerinin geçişi tümüyle Ankara hükümetinin" kararına tabi olacaktı.

Sonradan Moskova, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı sırasında konvansiyonun bu hükümlerini gerektiği gibi uygulamamakla suçladı. Yukarıda değindiğimiz 8 Ağustos 1946 tarihli notada Kremlin bazı örnekler verecek mihver güçlerine ait gemilerin Boğazlardan geçtiğini ileri sürmekteydi. Demek ki, Montrö konvansiyonu şartlara uygun olmaktan çıkmıştı. Kaldı ki, üç müttefik güç bu konuda görüş birliğine varmıştı. SSCB kendi adına savaş sırasında Boğazların Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere ait gemilerin geçişine daima açık tutulması, diğer ülkelerinin gemilerine ise kapatılması

gerektiğini savunmaktaydı. Boğazlarda uygulanacak rejimi uygulama yetkisi Türkiye'nin yanı sıra "güvenliği sağlamak için imkânlarını müstereken kullanacak" Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelere de ait olmalıydı.

Türk hükümeti 1936'dan itibaren denizcilik teknolojisinde meydana gelen değişiklikleri kaale almak amacıyla bir revizyona gidilmesini kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Bu konuda olduğu gibi başka konularda da SSCB'yle baş başa kalmaktan kaçınan Türk diplomasisi, Sovyetler'in Boğazlarda yeni bir rejim oluşturma isteğinin, fazla katı görünmemek için yapılan ufak tefek değişikliklere rağmen, 1946'nın Ağustos ve Eylül aylarında verilen iki notadaki beş nokta üzerinde yoğunlaştığı endişesini taşıyordu. 1976'dan itibaren Türk hükümetleri Boğazlardan Montrö konvansiyonu hükümlerine uymayan tipte gemilerin geçişine göz yumma yoluna gitti. Sovyetler'e verilen bu ufak tavizler Amerikalılardan gelebilecek büyük bir muhalefetle karşılaşmadı. Aslında Amerikalılar Montrö'nün çok geniş bir yorumunu yaparak Karadeniz'e füze yüklü destroyerler göndermenin hesabı içindeydi.

İkinci Dünya Savaşı sonundan bu yana Ankara'nın dış politikasına güvenlik ve entegrasyon arayışı yön vermiştir. Savaşın hemen ertesinde ABD ve NATO'ya yönelen daha sonra Avrupa Birliği'ne odaklanan bu arayış, kuşkusuz uzun bir süre önce Batı'dan yana yapılan siyasi ve kültürel tercihe yaslanmıştır.

Türkiye bölge dengesinde eksen rolü oynamayı sürdürmektedir. Batıların bakış açısından Türkiye bölgedeki en istikrarlı muhatap olduğundan yeri kolay kolay küçümsenemez. Her şeyden önce Balkanlar ve Kafkasya'daki bazı bölgesel krizlerde geçmişte istikrar sağlayıcı bir rol oynamıştır ve bu rolü ilerde de oynayabilir. Bu krizleri tek başına Ankara'nın çözmesi beklenemez ama, sorunları onsuz çözmek de mümkün değil gibidir. İkincisi, Batı'nın Orta Asya'ya yönelik politikasında, Suudi Arabistan ya da İran gibi ülkeler İslamı araçsallaştırdıklarından Türkiye çok daha güvenilir bir "ortak" gibi görünmektedir; üçüncüsü, bölgede Arap ve İran etnik-kültürel dünyalarının yanı sıra ortaya çıkan laik Türk dünyasının önderi olarak, Ortadoğu'ya açılan kapılardan birini oluşturmaktadır. NATO'nun önümüzde-

ki yıllarda çözüm bulmak durumunda olduğu sorun alanları doğuya ve güneydoğuya doğru kaydığından (Kafkasya, Balkanlar, Orta Asya) Batı'nın Ortadoğu'da atacağı herhangi bir stratejik adımda Türkiye ilk basamak olma durumundadır.

Avrupa konusundaki belirsizlikler ışığında sorulması gereken soru şudur: Bu kendine özgü aktörün, hiçbir entegrasyona gitmeden, farklı coğrafi ve kültürel aidiyetlerini değerlendirerek ve AB, Rusya, Arap dünyası ve İran'a eşit mesafede durarak bölgesel bir güç olma şansı var mıdır? Almanya ya da Japonya'ninkine benzer bir ekonomik gücü elinde bulundurmeyen bir ülkenin bunu başarması çok zor olduğu gibi, ülkeyi yöneten seçkinlerin tercihini kesin olarak Batı'dan yana, daha ayrıntılı ifade edilirse, güvenlik açısından ABD ve NATO, siyaset ve ekonomi açısından da Avrupa Birliği'nden yana yapmış olduğu vurgulanmalıdır.

AB ile iletişimde karşılaştığı zorluklar Ankara'yı zaman zaman bölgedeki ve uluslararası plandaki yerini sorgulamaya götürmüyor değildir. Ancak şu bir gerçektir ki, Türkiye için bölgede kısa ya da orta vadede entegre olunması düşünüleebilecek herhangi bir başka alternatif yoktur. Ne Karadeniz Ekonomik İşbirliği alanı, ne "Türki alan" ne de Ortadoğu entegrasyon ihtiyacına cevap verebilir. Türkiye dış ticaret ilişkilerinin yarıdan fazlasını AB ile gerçekleştirmektedir. Güç ilişkilerinin ve oynanan oyunların son derece karmaşık olduğu Ortadoğu'da Türkiye'nin pozisyonu az ya da çok Amerika'ninkine yakın düşmektedir. Irak'taki belirsizlik karşısında Amerikalıların oluşturduğu "kara listede", "terörist" ya da *rogue state* (hayta devlet) olarak yan yana yer alan iki devlet Türkiye'nin güney komşularıdır. Ortadoğu'da bazı komşularını etkileyen istikrarsızlığın (Irak gibi), Kürt kozu etrafında oynanan oyunların (Suriye gibi) ve din devleti maceralarının (İran) bedelini ödeyen Türkiye, İsrail'le stratejik bir işbirliğine yönelmiştir. Bu da Türkiye'yi bölge ülkelerinin düşmanca duygularının ve Arap toplumlarının korkularının (Ürdün gibi anlayış gösteren Arap ülkeleri de vardır) hedefi yapmaktadır.

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

NOTLAR

İsmail Cem, Selanik kökenli, "dönme" bir aileden gelmektedir. Diplomasinin en üst düzeyinde görev yapabilmesi, kimi direnişe rağmen, siyasi temsil sayesinde mümkün olmuştur. İmparatorluk dönemine göre önemli bir değişikliğin bu alanda yaşandığı, cumhuriyetin diplomatik kadroları arasında hiçbir Yahudi, Ermeni ya da Rum kökenli yurttaşın bulunmadığı (konsolosluklardaki yerel görevliler haricinde) belirtilmelidir. Kürt kökenli Hikmet Çetin dışişleri bakanlığı görevine İsmail Cem'e benzer saiklerle gelmiştir. Öyle anlaşıyor ki, yetkililerin diplomatik kadroya eleman alırken yürüttüğü araştırmalar sırasında Kürt kökenli yurttaşlar daha sıkı bir denetimle karşı karşıya kalmaktadır.

Saraybosna'nın Türklerin gözündeki sembolik önemi büyüktür. Ortaçağ'da küçük bir kasaba olan yerleşimi 1428'de fetheden Osmanlılar, 1462'de "beylerbeyi" için bir "saray" inşa etti. Şehir adını buradan almaktadır. Bkz. Georges Castellan, *Histoire des Balkans, XVI e- XX e siècles*, Fayard, Paris, 1991, s. 133.

- 3 1453-1623 arasında görev yapan 47 sadrazamdan 37'si aralarında Arnavutların, Güney Slavlarının, Rumların bulunduğu Hristiyan kökenli devşirmeydi. Bkz. *Histoire des Balkans, age.*, s. 111.
- 4 Bkz. "Strates historiques des relations bulgare-turques", *CEMOTI*, sayı 15, Ocak-Haz. 1993, s. 149-167.
- 5 Ayrıntılar için bir sonraki bölüme bakılabilir.

AVRUPA İLE İLGİLİ BELİRSİZLİKLER

Yolda giderken adamın biri Nasreddin Hoca'ya rastlar; gözü onu pek tutmaz. Ama Hoca adamın yanında yürümeye başlar ve sonunda adam evine gelince onunla birlikte içeri girer. Adam dayanamayıp "Burada ne işiniz var?" diye sorunca, Hoca'nın cevabı "Bana bunu nasıl sorarsınız? Yol boyunca birlikte yürümedik mi?" olur.

Avrupa Konseyi üyeleri 17 Aralık 2004'te esas olarak "Türkiye dosyasını" gözden geçirmek için toplandığında, şartlı ya da şartsız olarak, Türkiye'yle katılım müzakerelerini başlatma kararını almaktan başka bir seçenekleri yoktu. Bu tarih, Türkiye için olduğu kadar Avrupa Birliği için de tarihi bir aşama anlamına geliyordu. Yıllardır özellikle Fransa'da "başkalarına benzemeyen" bu adaylıkla ilgili olarak işitilen ve önümüzdeki yıllarda da devam edecek olan keskin muhalefet, süreci kesmekte işe yaramamıştı.

Türkiye'nin "Avrupa" ile ilişkileri, Avrupa Birliği'yle sınırlı değildir. Gerçekten de, coğrafi anlamda Türkiye kısmen Avrupa'da olduğu gibi, tarihi, demografik, stratejik ya da kültürel açıdan da Avrupa ülkeleriyle arasında uzun dönemde ele alınması gereken gerçek etkileşimler mevcuttur. Avrupa Birliği'ne hiçbir ülkenin üyeliği Türkiye'ninki kadar tartışmalı olmadı ve AB üyelerinden bazıları tartışmayı alevlendirmek için hiçbir fırsatı kaçırmayacakmış gibi görünüyor. Aslında Türkiye'nin üyelik başvurusu Avrupa kamuoyunda Türkiye hakkında var olan genellikle yaygın, zaman zaman belli konularda netleşen kanılara, imajlara takılmaktadır. Bunları "Hristiyan kulübü" imajıyla özetlemek mümkün müdür? Muhtemelen sorun daha karmaşıktır; ancak genellikle "öteki" olmak sorunsalıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Bu nedenle Avrupa Birliği'yle Türkiye arasında elli yıldır sürdürülen zor ilişkileri sadece hukuk çerçevesinde ele almak yeterli değildir. Öte yandan, iki tarafı –siyaset, ekonomi ve güvenlik alanında– entegrasyona iten faktörler de vardır.

Kısa dönem tarih bize, ekonominin siyasi amaçlarla kullanılmasınıyla entegrasyon yolunda ilerlenebileceğini, ancak belli bir aşamaya gelince

ekonominin sınırına varıldığını ve sonunda siyasetin yeniden ön plana geçtiğini öğretmiştir. İlk bakışta ekonomik düzeyle ilgili görünen sorunlar son kertede siyaset, güvenlik, hatta kültürle ilgili tercihlere bağlanmaktadır. Avrupa entegrasyon projesiyle Ankara Anlaşması'nın karşılaştığı engeller Montesquieu'nün ünlü "tatlı ticaret" görüşünden esinlenen ekonomiyi araçsallaştırılma yolunun olumlu yanlarını ve sınırlarını çok iyi ortaya koymaktadır. Ancak, ekonomik mantıkla siyasal mantığı karşı karşıya getiren bu yorum, Türkiye'nin üyeliği etrafında yapılan tartışmaların aldığı şekli anlamakta fazla yardımcı olmamaktadır; zira bu tartışmalarda modern akılcılığı geliştiren ve laikliğin erdemlerinin dünya genelindeki öncüsü olan bir kıtada ortaya atılması insanı şaşırtan dini ve kültürel kanıtlara öncelik verilmektedir.'

Kuşkusuz, kimliklerin oluşturulmasında ekonomik ve siyasi çıkarların yanı sıra kökenleri uzun dönem tarihte yatan duygusal dürtüler de rol oynamaktadır. Türkiye'nin tam üyelikte ısrarlı tutumu, AB'ye katılımın sağladığı ekonomik ve politik çıkarların da ötesinde, iki yüzyıldır inatla sürdürdüğü modernlikle eşanlamlı algılanan "Batılılaşma" sürecinin tamamlanmışlığının teyidi anlamına gelmez mi? AB'nin Türkiye konusundaki tereddütlerinin kökeninde, Avrupa'nın Hristiyan kökenlerinin veya bir "küresel güç" olup olmadığı gibi konulardaki tartışmaların yansıttığı Avrupa kimliğinin belirlenmesindeki kararsızlıklar yatmıyor mu? Bu tür sorgulamaların cevapları uzun dönem tarihte yatmaktadır. Halen sürmekte olan tartışmalarda akılcı ve duygusal dürtüleri ayırt etmek ve her birinin ağırlığını belirlemek için tarihi bu iki biçimiyle (kısa dönem ve uzun dönem) okumak gerekir.

KISA DÖNEM TARİH: EKONOMİK PROJE, SİYASAL SORUNLAR

Türkiye Avrupa Topluluğu'na ortak olma isteğini resmen 21 Temmuz 1959'da ortaya koydu. Bu tarihin özel bir anlamı vardır. Atina bundan on beş gün önce Yunanistan adına benzer bir talepte bulunmuştu. Bu olay, Türkiye ve Yunanistan'ın o sırada altı ortaklı olan toplulukla ilişkilerinin ne kadar iç içe geçmiş olduğunu göstermektedir; topluluğun kaydettiği gelişme her iki ülkeyi de derinden etkilemekteydi. Ankara'nın talebi 12 Eylül

1963'te imzalanan ve 1 Aralık 1964'te yürürlüğe giren Ortaklık Anlaşması'yla sonuçlandı. Anlaşma, Türkiye'yi yönetenlerin ülkelerini Avrupa'ya "bağlama" yönündeki güçlü arzularını ifade ediyordu.

Bu adımların ardında ekonomik nedenlerin yattığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de, Türkiye'nin altyapısını geliştirmek ve sınai kalkınmasını hızlandırmak için ihtiyaç duyduğu ekonomik ve mali yardım için Avrupa Topluluğu'yla sıkı ilişkiler kurması zorunlu görünüyordu. Ayrıca, Türkiye ve Yunanistan aynı tarım ürünlerini (tütün, kuru meyveler, zeytinyağı vb) ihraç ettiğinden, toplulukla ortaklık kuran Yunanistan'ın rekabeti karşısında Türkiye, Altıların oluşturduğu pazarı kaybetmeyi ya da pazarın daralmasını istemiyordu.

Altılar Avrupa'sı için pazarını on yıllık bir süre içinde esas olarak tarım ürünleri ihracatçısı, kalkınmakta olan bir ülkeye açmak ticari yönden herhangi bir sorun yaratmıyordu. Aynı zamanda Türkiye'nin sahip olduğu işgücü fazlası Altıların ekonomik gelişmesini tehdit etme noktasına gelen işgücü açığını kapatabilirdi. Bu o kadar acil bir ihtiyaçtı ki, Alman işverenleri Türk göçünün yavaşlığından şikâyet etmekteydi.² Ekonomik gerekçelerin önemine değindikten sonra, Avrupa Topluluğu üyelerinin sorumluları tarafından ender olarak yüksek sesle telaffuz edilen bazı siyasi tercihlerin ön plana geçtiği vurgulanmalıdır.³ Atina'yla olduğu gibi Ankara'yla yapılan anlaşma da, 1950'lerin sonuyla 1960'ların başında, yani soğuk savaşın tüm şiddetiyle hüküm sürdüğü ve Sovyetler'in Akdeniz ve Ortadoğu'ya doğru ilerleyişinin Atlantik Okyanusu'nun iki yakasında ciddi endişelere yol açtığı bir dönemde müzakere edilip imzalanmıştır.

Küresel nitelikteki bu stratejilerin Washington tarafından desteklenmiş olması normaldir. Bir yandan söz konusu anlaşmalar ABD'nin *containment* (SSCB'yi sınırları içinde tutma) politikasıyla uyumluydu; öte yandan Avrupa, Batı savunmasında önde gelen kalelerden biri olan müttefik bir ülkenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunarak Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımlarının yükünü biraz da olsa hafifletebilecekti. Müzakereler sırasında başkan Eisenhower, "Türkiye'nin Ortak Pazar'a ortak olması, pazarın ortaklarını birbirlerine yaklaştıracak ek bir dayanışma faktörü olabilir" yollu bir demeç vermişti.⁴

“İnce ve ilk bakışta fark edilemeyen bir mantığa dayalı bir formel yapıya” uygun olarak tasarlanan Ankara anlaşması ortaklık hedeflerine varılabilmesi için üç aşama öngörmektedir. “Hazırlık safhası” adı verilen ilk aşamada mali yardım ve Türkiye’nin ürettiği dört ürüne tanınan tercihli gümrük tarifeleriyle Türk ekonomisinin kuvvetlendirilmesi öngörülmüştü. İlkece on bir yıl sürmesi planlanan ama fiilen sekiz yıl süren bu ilk aşamada Türkiye AET’ye karşı herhangi bir yükümlülük altına girmiyordu.

Bunu izleyen “geçiş dönemi”nde Türkiye ile AET arasında gümrük birliğine gidilecekti ve sözleşmenin tarafları arasında ortaklığın iyi işlemesi için ekonomi politikalarının uyumlu hale getirilmesi gerekiyordu. Bu hedeflere ulaşılmasının şartlarını, özelliklerini ve temposunu belirleyen ek protokol 29 Kasım 1970’te imzalandı. Bu aşamanın süresi de ilke olarak on iki yıldır.

“Geçiş dönemi” sonrasında ortaklık, gümrük birliğinin kesinleştiği ve tarafların ekonomi politikaları arasındaki koordinasyonun güçlendirilmiş olacağı “kesinleşme aşaması”na girecekti. Bu süreçte Türkiye kendini Roma sözleşmesinden doğan bütün yükümlülükleri yerine getirebilir duruma gelmiş hissettiğinde taraflar Topluluğa üyeliğini görüşme gündemine alacaklardı.

Beş yıllık ortaklık sürecinin bilançosunu çıkaran bir gözlemci 1970’te “Ankara anlaşmasının yarattığı ortaklığın işleyişine bakarak bugüne kadar örnek bir ortaklıkla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir”⁶ diyor. Topluluk sorumlularından birinin “sakin”⁷ sıfatıyla nitelendirdiği bu dönemde ortaklık önemli herhangi bir sorunla karşılaşmadan işlemekle birlikte taraflar –özellikle Türkiye– durumdan pek de hoşnut olmadığını ifade etmekte gecikmeyecekti.

1970’li yıllarda, özellikle 1974-1975 döneminden itibaren AET Türkiye’yle ilişkilerinin genel çerçevesini değiştirmek konusunda isteksizlik gösterdi. Kimi yazarlar bu isteksizliğin AET’nin dış politikasında meydana gelen bir değişikliği yansıttığını düşünmekteydi. Başka bir deyişle, AET ile ABD arasında dünyanın bu bölgesinde yürütülen nüfuz mücadelesinde Avrupa Topluluğu’nun Akdeniz’de genel bir politika izlemesi fikri ilerleme kaydederken Türkiye sanki bu politikanın kabul görmesi karşılığında AET’nin üstü örtülü biçimde Washington’a verdiği bir “ödün” gibi görünmekteydi.⁸

Öte yandan ekonomik ve ticari gerginlikler de iki taraf arasındaki ilişkilerin bozulmasında önemli bir rol oynadı. Gerçekten de 1970'ten itibaren AET ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerde var olan dengesizliğin hızlandığı görülmektedir. Bu aslında öngörülebilir bir gelişmeydi. Ortaklık anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Batılı bir gözlemci: "Görelî talep esnekliğinin düşük olması nedeniyle geleneksel Türk ürünlerinin ihracatında ancak sınırlı bir artış sağlanabilir. Ödemeler bilançosunun uzun vadede iyileşmesi yeni ihracat ürünlerinin geliştirilmesine bağlıdır. Ancak, Türk ekonomisinin kalkınması ister istemez ithalatın, en azından üretim malları ithalatının artmasını gerektirmektedir. Bu da, ilave döviz gelirleri gerektirdiğinden halen Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı arasında varolan dengesizlik daha da artacaktır"⁹ diye yazmıştı.

Türkiye ekonomisinin hızlı gelişme konjonktüründe karşılaştığı yapısal sorunlara ek olarak uluslararası ekonomik konjonktürde ortaya çıkan bozulmanın da ekonomik denge üzerinde önemli bir etkisi oldu: İthal edilen petrolün ve yatırım mallarının fiyatları arttı, sanayi ülkelerindeki resesyon nedeniyle ihracatta yavaşlama görüldü... İlk ikisinden daha önemli olan bu üçüncü tip nedenler ortaklığı ilgilendiren gelişmelerin Türkiye'nin AET ile olan ticaretinde verdiği açıkları doğrudan ve dolaylı olarak artırıcı bir etki yaptı.

Türkiye-Topluluk ilişkilerine olumsuz etkide bulunan bir faktör de iç politika kaynaklıydı. 1970'li yıllarda yaşanan siyasi istikrarsızlık ülkenin Avrupa politikasını adeta felce uğrattı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesi nedeniyle bir süre olağanüstü durumda yaşadktan sonra Türkiye kısa süreli ve "partiler üstü" nitelikte birkaç hükümet tarafından yönetildi. Ekim 1973'te milletvekili seçimlerinin yapılmasıyla birlikte normal parlamenter hayata dönüldüyse de, seçim sonuçları istikrarlı hükümet ihtiyacına cevap vermedi. Ayrıca koalisyon hükümetlerine Avrupa topluluğuyla yakınlaşmaya karşı çıkan Millî Selamet Partisi'nin katlıyor olması da ilişkileri olumsuz yönde etkiledi.

Ortaklığı Gözden Geçirme Çabalarındaki Başarısızlık

1978'de sosyal demokrat ağırlıklı bir koalisyon hükümetinin işbaşında olduğu sırada Ankara Avrupalı muhataplarına Dokuzlarla olan ilişkilerini ciddi biçimde gözden geçirmek istediğini bildirdi. Ortaklık Anlaşma-

sı'nın eskidiğini ve Türkiye'nin aleyhine sonuç vermeye başladığını savunan yöneticiler iki talepte bulundu: Beş yıl süreyle Dokuzlara karşı yerine getirmek durumunda oldukları ticari vecibelerin dondurulması; bu süre boyunca AET tarafından Türkiye'ye önemli bir mali yardım yapılması. Hükümetin amacı Avrupa'yla daha dengeli bir ilişki kurabilmek ve o sırada vahim boyutlara varmış olan dış açık sorununa bir çözüm bulmaktır.

İleri sürebilecekleri pek çok inandırıcı kanıt vardı. Türkiye gibi "az gelişmiş" bir ülkenin ileri derecede sanayileşmiş bir grup ülkeyle gümrük birliği oluşturması hükümete göre çok riskli bir operasyondur. Ayrıca ek protokol uyarınca birkaç yıldır ithalatta gerçekleştirilen liberalleşme uygulamaya girer girmez AET ile olan dış ticaretteki açık önemli boyutlara ulaşmış, Türkiye'nin GSMH'sinin % 2'sini aşmıştı. Bülent Ecevit hükümeti, son olarak başka Akdeniz ülkeleriyle imzalanan ortaklık anlaşmaları sonucunda Türkiye'ye tanınan ticari avantajların ortadan kalktığına dikkat çekerek Avrupa pazarının Türk tekstil ürünlerine açılmasını talep etti.

Bir süre bu şikâyetleri duymamış gibi yapan, hatta durumdan yararlanarak Türkiye'ye işçilerin serbest dolaşımı konusunda verdikleri bazı güvencelerden sıyrılma yoluna giden Dokuzlar Mayıs 1979'da karşı tekliflerini Ankara'ya ilettiler. Ecevit hükümetinin talepleri Türkiye'nin aleyhine sonuç vermişse benziyordu; zira Topluluk üyesi ülkeler bu fırsattan yararlanarak ortaklık anlaşması çerçevesinde Ankara'ya karşı üstlendikleri yükümlülükleri iki alanda dondurmaya önmekteydi. İlk olarak sosyal alanda Almanlar yabancı, özellikle Türk işçilerle yaşadıkları zorluklardan hareketle, Türk işçilerin serbest dolaşımını öngören takvimin değiştirilmesini, serbest dolaşımın başlama tarihinin 1982'den 1986'ya ertelenmesini talep ediyordu. İkinci olarak ihracat alanında Fransa ve İtalya diğer üyelere tarım ihracatçılarına tanınması gereken kolaylıkların öngörülenden daha az olmasını önermiş ve bu görüşü kabul ettirmişti.

1979'un sonunda işbaşına gelen Süleyman Demirel hükümeti bir önceki hükümet tarafından önerilen dokuz ülkeye uygulanması gereken gümrük tarifelerindeki indirimleri beş yıl için dondurma teklifini geri almaya karar verdi. O sırada dışişleri bakanı olan Hayrettin Erkmn daha da ileri giderek 1980 Haziran'ında Avrupa Komisyonu'na gönderdiği mektup-

ta “Türkiye’nin 1980 yılı bitmeden Avrupa Topluluğu’na üyelik başvurusu yapacağı” uyarısında bulundu. Batılı pek çok gözlemcinin düşündüğünün aksine bu, Dokuzlardan biraz daha ticari ve mali taviz kopramak için başvuru bir “üyelik şantajı” değildi; Ankaralı yöneticiler samimiyetle Batı cephesine biraz daha yaklaşma arzusundaydı. Brüksel bir kez daha, birkaç yıldır görülmedik bir krizle boğuşmakta olan Türk ekonomisinin öngörülebilir bir gelecekte AET’ye entegre olmasına imkân verecek bir yapıdan yoksun olduğunu vurguladı. O yıllardaki kalkınma düzeyi göz önüne alındığında Türkiye’nin Avrupa ülkelerinin rekabetiyle baş edebilecek olgunluğa nasıl kavuşabileceği, sorulması çok meşru bir soru olmakla birlikte, Ankara yönetimini harekete geçiren asıl gerekçenin daha çok siyaseti ilgilendiriyor olması mutlaka akılda tutulması gereken bir husustur.

Türkiye’nin Adaylık Başvurusu ve AET’nin “Ne İçinde Ne Dışında” Konumu

Türkiye’de 1980’de yapılan askeri darbenin ardından diplomatik ilişkilerin dondurulması 1980’li yılların ortalarına kadar sürdü; normalleşme bu tarihten sonra başladı. Askeri rejimin son bulmasından dört yıl sonra 1987’nin Nisan ayında Türkiye Komisyona üyelik başvurusunu yaptı; bu başvuruya 1989’un Aralık ayında cevap verilecekti. Ancak bu arada şartlar değişmişti; Topluluğun Yunanistan, İspanya ve Portekiz’i genç demokrasi-lerini konsolide etmek üzere bağrına bastığı 1970’li yıllara göre çok farklıydı.¹⁰ Brüksel Komisyonu, Türkiye’nin üyelik başvurusunu kesin olarak reddetmemekle birlikte Ankara’nın sunduğu dosyanın daha ileri bir tarihte, 1993’te ele alınmasını ve arada geliştirilmiş bir işbirliğine gidilmesini öngörüyordu.” Bu görüş üç bölümlüydü; ilk iki bölümde görüşmeleri başlatmanın reddedilmesini haklı kılan gerekçeler sıralanırken, üçüncü bölümde AET’nin gelecekte benimseyeceği yaklaşımın ana hatları anlatılıyordu.

İlk bölüm topluluk içi zorluklara ayrılmıştı: Topluluk tek pazarın gerçekleştirilmesi, ekonomi ve para birliğinin sağlanması sürecinde olduğundan 1993’e kadar yeni bir genişlemenin gündeme alınamayacağı dile getiriliyordu. İkinci bölüm Türkiye’nin durumuyla ilgili ekonomik ve siyasi engellere ayrılmıştı. Ekonomi alanında Komisyon, Türkiye’nin az gelişmişliğinin entegrasyonun önündeki en büyük engel olduğunu belirtiyordu.

Siyasi engellere gelince, bunlar üç nokta etrafında toplanmıştı: Siyasi hayatın demokratikleşmesi; insan haklarının ve azınlıkların durumu ve nihayet Yunanistan-Türkiye anlaşmazlığı. Üçüncü bölümde ret gerekçelerini yumuşatan Komisyon dört noktada özetlenen daha ileri bir işbirliği için yapılması gerekenleri özetlemekteydi. Buna göre yapılması gerekenler, gümrük birliğinin 1995 yılında tamamlanması, mali işbirliğinin yeniden ele alınarak güçlendirilmesi, sanayi ve teknoloji alanındaki işbirliğinin desteklenmesi, siyasi ve kültürel alandaki işbirliğinin derinleştirilmesiydi. Ancak, 1963 Ortaklık Anlaşması ve 1970 ek protokolünde zaten ele alınmış olan konuların yeniden ama eksik biçimde ele alınmasından ibaret olan bu öneriler, ekonomik entegrasyonun zorluklarını haklı çıkarmak için Türkiye ile topluluk arasındaki kalkınma farkına dayanan kanıtlara ters düşmekteydi. Komisyonun Türkiye'ye karşı benimsediği yeni yaklaşımı anlayabilmek için son iki bölümünün birlikte okunmasında ve daha sonra nedenlerinin araştırılmasında yarar vardır.

Topluluk ortalamasının üçte birinden biraz fazlasına denk gelen kişi başına GSMH ile Türkiye topluluğa üye olduğu takdirde sonuncu sırada yer alacaktı. Komisyona göre, tarımın ekonomideki ağırlıklı yeri, sanayiye uygulanan korumalar, kalkınmayı finanse etmeye yetmekten uzak olan iç tasarruf oranı ve Avrupa ülkeleri arasındaki en yüksek nüfus artış hızına sahip olması Türkiye'nin başlıca yapısal zaaflarıydı. Ancak, "Türkiye'nin ihtiyaç ve beklentileri"ne uygun olarak geliştirilen ekonomik işbirliğini geliştirme önerileri, paradoksal biçimde, entegrasyon zorluklarını vurgulayan sapmalarla ters düşüyordu. Gerçekten de, Komisyon Türkiye ekonomisinin az gelişmişliğinin altını haklı olarak çizerken, gümrük birliği önermekten vazgeçmiyordu; oysa yeterli telafi mekanizmalarıyla desteklenmeyen bir gümrük birliğinin ülkenin dış dengeleri üzerinde ciddi sorunlar yaratacağı açıktı. Kaldı ki, ortaklık deneyimi bu çelişkiyi destekler yönde sonuçlar vermişti.¹² Komisyonun Türkiye'nin olası üyeliğinin yapısal fonlar üzerinde yaratacağı bütçe baskısıyla ilgili tahminleri, gümrük birliğine gitmenin yararlarıyla çalışmaktaydı. İki şıktan biri geçerli olabilirdi: Türk ekonomisi ya Komisyon'un Türkiye'nin üyeliğinin yapısal fonlar üzerinde yaratacağı mali yükü savunurken ileri sürdüğü gibi azgelişmiş bir ekonomiydi ki, bu du-

rumda kalkınmasını tamamlaması için gümrük birliğinin yararlı olacağına inanmak zordu; ya da gümrük birliğine gidebilecek kadar gelişmişti ki, bu durumda üyeliğinin yapısal fonlar üzerinde yaratacağı mali yük çok fazla olamazdı. Özetlemek gerekirse, Komisyon'un önerileri bir yandan tam üyeliğin gerektirdiği belli başlı ekonomik koşulları dayatırken, bir yandan da bundan doğan avantajları vermekten kaçınılmaktaydı. Ayrıca "ileri bir işbirliği" için geliştirilen model, topluluğun Türkiye'ye ekonomik alanda gösterdiği dayanışma derecesinin bir göstergesiydi ki, bu da ancak siyasi dayanışmanın sebebi değil, sonucu olabilirdi. Bu durumu açıklamak için yeni uluslararası bağlamda giderek güçlenen başka faktörlere bakmak gerekmektedir.

Berlin Duvarı'nın Çökmesinden Sonra Türkiye-Topluluk İlişkilerinin Gelişmesi

Türkiye ile topluluk arasındaki ortaklık ilişkilerinin geliştirildiği savaş sonrasındaki *status quo* SSCB'nin çökmesinden sonra yerini, Türkiye'nin uluslararası ilişkiler alanındaki konumunun 1960'lı yıllara benzediği bir duruma bıraktı. 60'lı yıllarda topluluk bir yandan nüfuz alanını genişletme umudu taşıırken bir yandan da her an değişen topluluk içi güç ilişkileri dış dünyadaki pozisyonunu etkilemekteydi. Eski Sovyet nüfuz alanında meydana gelen değişikliklerin yarattığı sonuçlardan ilki, topluluğu demokrasiye geçiş halindeki toplumlarla ilişkileri konusunda nasıl bir tavır alacağını acilen açıklamaya zorlamasıydı. Fransa'nın savunduğu, Onikilerin oluşturduğu federatif yapının egemenliği altında bir Avrupa konfederasyonu kurulması fikriyle Gobaçev'in savunduğu halkların "ortak evi" düşüncesi rekabet halindeydi. İngilizlerin karşı çıkmasına ve Benelüks, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerin, Fransa-Almanya eksenine karşı çıkmamakla birlikte karşılaşılacak ilk zorlukta yan çizmeye yatkın bir tavrı ele veren tereddütlerine rağmen, gelişmiş bir idari/siyasi aygıtı sahip olan topluluğun elinde söz konusu konfederasyonu denetlemeye uygun kozlar vardı. Kaba- ca söylemek gerekirse, topluluğun çekirdeği oluşturduğu, çevrede de tam üye olabilecek ülkelerle topluluğun ortaklık ilişkisi kuracağı ülkelerin yer aldığı birkaç vitesli bir Avrupa düşünülüyordu. Ekonomik bakımdan yakın, ancak soğuk savaş ortamında siyasi nedenlerle topluluğun dışında bırakılmış Avrupa Serbest Ticaret Birliği (AELE/Association européenne de libre

échange) üyelerinin katılımı gün meselesiydi ve nitekim, 1995'te Avrupa'ya katıldılar. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de AET'nin genişleme ve derinleşme arasında yaşadığı bir tereddüdün ardından Almanya'nın baskısıyla 1997'de Lüksemburg'da yapılan zirvede aday ülke statüsüne alındı. Bu zirvede Türkiye aday ülkeler listesinin dışında bırakıldı.

Topluluğun ilgi alanı içinde ilk sırayı alan bu Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri kümesi içinde Doğu-Batı arasındaki çatışma ilişkilerine barışın egemen olmasıyla Batı savunma sistemindeki yeri değişen Türkiye, çevredeki bir ortak ülke olmaya mahkûm edilmiş gibi görünüyordu. Topluluğun gözünde Türkiye artık, üyeliğinin getirdiği mali yüke ve demokrasi konusundaki eksikliklerine rağmen jeostratejik nedenlerle entegre edilmesi gereken önemli bir Atlantik ittifakı üyesi olma özelliğini kaybetmişti. İnsan hakları ve demokrasi konusundaki talepler de giderek artmaya başladı. Bunun nedeni sadece herhangi bir aday ülkeden bu konuda talepte bulunmanın gerekli olması değildi; aynı zamanda Doğu-Batı çatışması sırasında geçerli olan jeopolitik hesaplar artık eskiden olduğundan çok daha az yapıliyordu. Komisyon görüşü Türkiye'yi "üye ülkelerin Atlantik ittifakı çerçevesinde önemli bir stratejik konuma sahip bir ortağı" olarak takdim etmekle birlikte, topluluğun ortaklık ilişkilerini sürdürürken siyasi engelleri ön plana çıkarmakta çıkarı olduğunu vurgulamaktaydı. Bu görüş o tarihe kadar Türkiye'ye jeopolitik gerekçelerle tanınan ayrıcalığın (derogasyon) artık sona erdiğini ilan ediyordu. Komisyon ayrıca, on yıldan beri tekrarlanan eleştirileri yineledikten sonra kimi ilerlemelere rağmen "kamu hayatının (...) topluluktaki geçerli kurallara yakın olmakla beraber, yasal sistemin baskısı altında olduğunu ve siyasi ve sendikal kurumlar yelpazesinin genişletilmesi gerektiğini" dile getirmekteydi. Bu engellere bir de Yunanistan-Türkiye anlaşmazlığı eklenmişti. Gerçi Komisyon görüşü "Türkiye ve bir üye ülke arasındaki anlaşmazlığın ve Kıbrıs'taki durumun yarattığı olumsuzluklardan" söz etmekle yetinmekteydi; ancak bu anlaşmazlığın Türkiye'nin üyeliğini engelleyen ek bir gerekçe oluşturduğu da açıktı. Birkaç yıl sonra benimsenen ve insan hakları, hukuk devleti ve demokrasiye üyeliğin ön koşulları olarak vurgu yapan Kopenhag kriterleri (1992) topluluğun Türkiye'den her geçen gün artan taleplerde bulunduğunu doğrulayacaktı.

“Şark-Garp Çatışmasının” Dönüşü

Uluslararası bağlamda önemli diğer bir gelişme de, 19. yüzyılda var olana benzer bir durumun, “Şark-Garp çatışması” olarak tanımlanabilecek türden bir çatışmanın geri dönüşü ve giderek SSCB ve ABD’nin başını çektiği bloklar arası sürtüşmenin yerini almasıydı. Sovyet tehdidinin azalmasıyla ortaya çıkan ideolojik boşluk, İran’da İslami bir rejimin kurulmasının da katkısıyla, Batı kamuoyundaki Şark hayalinin ve buna bağlı önyargıların yeniden can bulmasına olumlu bir zemin hazırladı. Hızla dağılmakta olan SSCB’ye bağlı cumhuriyetlerde ortaya çıkan milliyetçi hareketler karşısında Avrupa’nın benimsediği farklı tavırlar bu yeni yaklaşımın habercisiydi. Avrupalı politikacılar Baltık ülkelerindeki milliyetçi hareketlere sempatiyle yaklaşırken Orta Asya’daki, dinci olmasından endişe edilen hareketlere karşı olumsuz bir yaklaşım benimsedi, hatta *perestrojka*’yı güç duruma sokmaları istenmediği için mahkûm edildiler. Nüfusu ağırlıkla Müslüman olan diğer ülkelerin yanı sıra Türkiye de, laik sistemine ve uzun yıllardır Batı yanlısı bir siyaset izlemesine rağmen, bu olumsuz imajdan örtülü de olsa payını almaya başladı. Eskiden hasır altı edilen bu bakış açısı Batı Avrupa ülkelerinde artan sayıda entelektüel tarafından paylaşılmaya başlandı.

Bununla birlikte Ortadoğu’daki istikrarsızlık Türkiye’nin bir yandan imajını kötü etkiler ve Avrupa Topluluğu’na üyeliğini baltalarken, bir yandan da Avrupa’yla kurduğu siyasi ittifakın önemini artırmaktaydı. Bu bağlamda ortaklık ilişkileri topluluk açısından Türkiye’yle kurulabilecek ideale en yakın ilişki biçimi olarak görülmeye başladı. Siyasi ve ekonomik yapıları henüz normlara uymayan ve üyeliği ağır mali yük getiren Türkiye’nin istekleri topluluğu ne kadar rahatsız ediyorsa, İran’a kıyasla alternatif bir model oluşturmaya dolayısıyla Avrupa’dan uzaklaşmasının maliyeti de bir o kadar, hatta daha da yüksek olabilirdi. Ayrıca Komisyon “Türkiye’yle ilişkisini derinleştirmek ve siyasi ve ekonomik modernleşmesini tamamlamak için destek sağlamak topluluğun çıkarıdır” ifadesini kullanır ve “topluluğa tam üyelik perspektifini tartışma konusu etmeden” işbirliğini artırma yönünde öneriler geliştirirken, Batı’ya aidiyetine büyük önem veren Türkiye kamuoyunu, ileriye dönük fazla bir taah-

hüt altına girmeden idare etmeye çalışıyordu. Bu tavır 1997 Lüksemburg zirvesinde teyid edildi.

Lüksemburg Krizinden Helsinki'ye: "Ne İçinde Ne Dışında" Konumunun Sonu

Türkiye'nin 1998'de Londra'da toplanan zirveyi boykot etmesi, Avrupa Birliği'yle "siyasal diyalogu" askıya alması –çok kesin biçimde olmasa da–, bazı üye ülkelerde ve Avrupa çevrelerinde Lüksemburg'da benimsenen görece katı tavidan rahatsızlık duyulması, Alman ve Türk yöneticiler arasında tonu giderek yükselen atışma gibi gelişmeler Türkiye-Topluluk ilişkilerinde gerginlik olarak tanımlanması gereken bir duruma işaret etmekteydi. Türkiye'nin tepkisi karşısında Birlik ilk aşamada gerginliği yatıştırmaya çalıştı. Ancak, üyelik perspektifi sayesinde sürüdürülebilen nüfuzun kaybedileceği endişesi, Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini yerine getirme kapasitesine sahip olmadığı inancının üyeliğe karşı çıkan kesimleri yatıştırması ve Yunanistan'ın vetodan vazgeçmesi gibi faktörlerin bir araya gelmesiyle Avrupa Birliği 1999 Helsinki zirvesinde aday ülke konumunu teyid etti. Bu tarihten sonra ülkede başlayan reform sürecinin hızı herkesi şaşırttı. Bu, geçmişte Türkiye'yi insan haklarına ve demokratik ilkelere ters düşen uygulamaları nedeniyle acımasızca eleştiren demokratik çevreler için iyi, buna karşılık onun gerekli reformları yapacak "kapasitede olmadığı" inancıyla üyeliğin sonsuza dek ertelenebileceğini hesaplayan çevreler için kötü bir haberdir. Nitekim Türkiye'nin müzakerelerin başlatılması yönünde baskı yaptığı 2002 Kopenhag zirvesinden önce, bu üyeliğe kesin olarak karşı çıkan çevreler seslerini yükselterek yepyeni itirazlar öne sürmeye başladı. O tarihten bu yana Fransa gibi bazı Avrupa ülkelerinde bu konuda yapılan tartışmalar Avrupa Birliği'nin geleceğiyle ilgili tartışmaların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Kimilerine göre Türkiye'nin üyeliği "Avrupa'nın sonu" olacak, kimilerine göre ise Avrupa için bir "hayat sigortası" olma özelliği taşıyacaktır. Tartışma o kadar alevlenmiştir ki, insanın adeta Avrupa'nın ne olduğu ve nasıl olması gerektiğinin nihayet tartışılmaya başlanması için, var olmasaydı bile Türkiye'yi icat etmek gerekirdi diyesi geliyor.

Avrupa'dan Bakıldığında Göze Çarpan Olumsuz Kimlik ve Siyasal Husumet

Avrupa'nın İslama ve Doğu'ya bakışını geçmişte belirlemiş, halen de belirleyen pek çok olumsuz imaj vardır ve bu Doğu'da Osmanlı İmparatorluğu uzun süre önemli bir yer tutmuştur. Avrupa muhayyalesinin Babıâli'yle ilgili güzergâhında pek çok çarpıtmaya, dolambaca rastlanır; Avrupalı kendi mantığına uyan bir dönemleştirme yapmıştır. Lucette Valensi'nin Konstantinopolis'e gönderilen Venedik elçilerinin ilişkileriyle ilgili tahlilinde vurgulandığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tehditkâr ve yenilmez gücünü sergilediği 1570'e kadarki dönemde imparatorluğun siyasi ve askeri kurumları Venediklilerde mükemmellik, düzen düşüncesini çağrıştırmıştır. Ama bir yandan da "Büyük Senyör'e bağlı devletlerin Tanrı'nın gazabına uğrayacağı, hatta senyörün Hıristiyanlığı benimseyeceği günlerin yakın olduğunu ilan ederek Türk istilasının saldırdığı dehşeti savuşturmaya çalışan pek çok kitapçık yayınlanmıştır."¹³ Aslında hayli yaygın bir düşüncenin aksine, bazı yazarların Doğu despotizmi ya da Asya tipi yönetim tarzı gibi kavramları atfettiği Machiavelli ve Jean Bodin Osmanlı İmparatorluğu'nu despotik ve yozlaşmış hükümet biçimleri arasına koymakta tereddüt etmiştir.¹⁴

Bu yöndeki kayma 16. yüzyılda, Osmanlı yayılmasının soluğu kesi lip imparatorluk ilk zaaf işaretlerini gösterdiği zaman başladı. "Despot", "despotik", "despotizm" ve "Doğu despotizmi" terimleri Batılıların siyaset diline özellikle 18. yüzyıl başında girdi. Osmanlı'yı Batı'nın zıddı olarak tanımlayan ve aslında Osmanlı siyasi gerçekliğiyle pek de ilgisi olmayan bir iktidar eleştirisi üzerinden yapılması hedeflenen şey, Müslüman Osmanlı toplumunu bir bütün olarak medeniyetten, kültürden, yetenekten yoksun göstermekti. Montesquieu'nün kategorilerini "saçmalık" noktasına götüren Wittfogel'e göre, geniş anlamda Avrupalı olmayan her rejim "Doğu despotizmi"nin ürünüydü. Wittfogel "kurak" topraklarda tarım yapabilmek için sulama sistemleri gerektiğini, bunların da ancak baskıcı ve güçlü bir merkezi devlet tarafından inşa edilebileceğini ileri sürmekteydi. Amacı Rusya, Çin, Osmanlı İmparatorluğu gibi "sulama sistemleri" kuran devletlerin

“Asya tipi bir üretim tarzı” tarafından belirlendikleri için hiçbir zaman demokratikleşemeyeceğini kanıtlayacak gerekçeler bulmaktı.

Bugün de birçok Avrupalının gözünde Türkiye’deki siyasi rejim muğlak bir “diktatörlük” kategorisine girmektedir ve sanki bir kaderdir, bir mahkûmiyettir. Siyasi çoğulculuk uygulandığı zaman bile demokrasinin kök salmasını zorlaştıran, mutlaka kültürel olması gerekmeyen somut engeller üzerinde durmaktan pek hoşlanmazlar. Buna karşılık Latin kültüre dahil bir Arjantin’de demokrasinin karşılaştığı zorluklara daha farklı bir biçimde yaklaşmaya hazırdırlar. Türkiye’de demokratik sürecin 1960’ta ve 1980’de olduğu gibi sık sık kesintiye uğraması da onlara koz vermiştir.

Kısacası, ortada olumsuz bir “öteki” imajı bulunmakla birlikte, Avrupa’yla Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkileri Hristiyanlıkla İslam arasındaki sürekli ve dolaysız bir çatışmaya indirgemek işi abartmak ve baste indirgemek olur; çünkü, farklı siyasal, kültürel, sosyal tarihlerin kesiştiği bir pota olan Avrupa sadece dine indirgenemez; hatta Edgar Morin’in deyişyle “Yahudi-Hristiyan-Grek-Roma sentezine” bile indirgenmesi mümkün değildir; tersine, “her biri kendi mantığına uygun olarak hareket eden bu farklı kerteler arasında tamamlayıcılık kadar rekabet ve çatışma” ilişkilerini varsayan diyalojik bir bütün olarak düşünülmez.¹⁵ Ayrıca siyaset her zaman kültürel ve dini bölünmelere uygun olarak yapılmaz. Osmanlılar 1529 ve 1683’te iki kez Viyana’yı kuşattığında Avrupalılar endişeye kapılmakla birlikte, ortak bir cephe oluşturamadı. Habsbourglarla arasındaki rekabet nedeniyle Kanuni Sultan Süleyman’la ittifak yapan I. François, “haç” ve “hilal” arasındaki sürtüşmenin daimi ve mutlak, kesin olmadığını kanıtlamaktadır. Son olarak, çıkarların daima gözetildiği ve “tatlı ticaret”in sürdürüldüğü unutulmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme döneminde Konstantinopolis, ülkelerinin tüccar ve bankerleri için en büyük çıkarı sağlama peşinde koşan Avrupalı temsilciden geçilmezdi.

Avrupa’da Doğu’yla ilgili değişmeyen bu olumsuz imaj kuşkusuz modernliğin algılanış biçimleriyle ilişkilidir. “Değişmeye kapalı”, “moderniteyi engelleyen” İslam, “despotik” bir siyasi rejim yaratması kaçınılmaz bir din olarak algılanmaktadır. Öte yandan, Avrupa kültürünün kesin biçimde laikleştiği söylenebilirse de, dinin ağırlığını görmezden gelmek saf-

lık olur. Thierry Hentsch, “11. ve 12. yüzyıllarda Batı Hristiyanlığında İslam diniyle ilgili olarak ‘plebyen’ (alt tabakaya mensup) diye nitelenebilecek bir imaj oluşmuş ve önce ortak bilince daha sonra da ortak bilinçaltına yerleşmiştir ki, bugün bile Batı kamuoyunda her an canlanmaya hazır olarak beklemektedir”¹⁶ der. Hentsch başka bir yerde de şunu yazmaktadır: “Batılı güçlerin Ortadoğu’da izlediği siyasetin dünyanın herhangi bir başka yerinde izlenen siyasete göre daha tutarsız olmasının nedeni, bunların yalnızca maddi ya da stratejik çıkarlara uygun olarak değil, aynı zamanda Batılı yöneticilerin ve halkların bilincinde bile olmadığı tutku dürtüsüyle belirleniyor olmasıdır.”¹⁷

Böyle olunca Huntington¹⁸ türü bir manikeizme düşmek hiç de zor değildir. Avrupa Birliği’nin dış ilişkileri konusunda uzmanlaşmış bir akademisyen, “Türkiye üye bir devletin sorumluluklarını üstlenebilir mi? (...) Buna verilecek cevap sosyal yapıları Batı Avrupa’ninkinden çok farklı olan İslami kültürüne bağlı kalan Türk toplumunun nasıl bir evrim geçireceğine bağlıdır” şeklindeki satırları yazmıştı örneğin.¹⁹ Bu olumsuz algının Türkleri yaraladığı açıktır. Batı’ya kuşkuyla bakılmasının bir nedeni de budur. Pek çok Türkün gözünde örneğin, Avrupa Parlamentosu ya da Fransız Meclis’inin “Ermeni soykırımı”yla ilgili aldığı kararları, Jivkov’un düşmesinden önce Bulgaristan’da Türk azınlığa karşı uygulanan baskılar karşısında Batılıların sessiz kalmasını ya da bugün Ermenistan’ın işgali altında olan Yukarı Karabağ’da “Türk” Azerilerin daima suçlu veya katil olarak gösterilmesini de açıklayan bu tavidir. AB-Türkiye dosyasında yer alan iki teknik sorunun, AB üyesi ülkelerde belirli bir rahatsızlık yaratan Türkiye’deki nüfus artış hızıyla işçilerin serbest dolaşımı sorunlarının da kısmen bu Türk imajıyla ilgili olduğu görülmektedir.

Öte yandan “Hristiyan kulübü” teması da hayalgücünü çalıştıran güçlü bir öğedir. Türkiye’nin adaylığının ilginçliği “Avrupa”yı kendi kimliğini tanımlamaya davet etmesinden kaynaklanır. Bir anlamda bu adaylık Avrupa’ya bir meydan okumadır. “Hristiyan dayanışması” sorununu tanımlamak zordur; zira “konuşulmayan” ve aynı zamanda karmaşık bir meseleye gönderme yapmaktadır. “Hristiyan” kimliği Avrupa’da bir yandan sahiplenilen, bir yandan da kınanan ya da reddedilen bir niteliktir. Kesin olan husus, bu endişe-

nin Türkiye toplumunun önemli bir kesimini, İslami kesimi –başlangıçta– rahatsız eden bir korku olmakla kalmadığı, her geçen gün bu yorumu benimseyen kesimlerin genişlediğidir. Öte yandan, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne üyeliğinin “diğer aday ülkeler için geçerli olan kstaslara göre yapılacağını” ilan eden Avrupa Konseyi’nin Aralık 1997 tarihli kararı, üstü örtülü de olsa, burada bir sorun olduğunu ve tartışmanın sürdüğünü ima etmiştir.

Türkiye’den Bakıldığında Göze Çarpan Kayıtsızlık ve Taklitçilik

Akdeniz’in doğusuyla ilgili Avrupa hayalgücünün canlılığıyla kıyaslandığında, Türkiye’de Batı hakkında kurulan hayallerin, muhtemelen doğrudan tanıklıklar çok daha az sayıda olduğu için, sistemli ve derine inen araştırmalara konu olmadığı görülmektedir. Osmanlıların Batı’ya gösterdiği ilgi ya da ilgisizlik, aslında Batılılarınkine çok yakın, esas olarak hasmın gerçek ya da tahmin edilen gücüne dayanan bir dönemleştirmeye uygun olarak gelişmiştir. Başka bir deyişle, hasım ne kadar güçlüyse o kadar ilgi çekmiştir. Bunun tek istisnası yükseliş halindeki Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalı komşularını belirli bir merakla izlediği dönemdir. Gilles Veinstein iki dünya arasında ilk zamanlarda varolan “ozmoz”la, sonradan ortaya çıkan uzaklık arasındaki karşıtlığa dikkat çeker.²⁰ Osmanlıların yükseliş döneminde Batılıların gerçekleştirdiği keşiflere ve yeniliklere belirli bir ilgiyle bakması pek çok gözlemcinin dikkatini çekmiştir.

Bununla birlikte, genel olarak gücü elinde bulunduranların dünyanın geri kalanına yukarıdan bakma tavrı ve Tanrı gerçeğine vâkıf oldukları inancıyla yaklaşan Osmanlıların Batı’yı görmezden geldiği söylenebilir. Bernard Lewis’in Müslüman dünyanın bütünü için belirttiği gibi, 18. yüzyıldan önce Avrupa dillerine ve kitaplarına karşı en ufak bir entelektüel ilgi belirtisi görülmez, Batı dillerinden herhangi birini öğrenme ya da bir dilbilgisi, sözlük veya başka bir araç geliştirme gereğini duyan tek bir Müslüman bilim ya da edebiyat adamına rastlanmaz. Az sayıda tercüme yapılmıştır ve bunlar daha çok, dönmeler ve gayrimüslimler tarafından çevrilmiş, faydacılık yönü ağır basan eserlerdir.²¹

Avrupa topraklarıyla doğrudan bir temas içinde bulunan Müslümanlar-Osmanlılar, resmi temsilcilerin ve savaş esirlerinin ötesine gitmi-

yordu; onlar da esas olarak –imparatorluğun eyaletleri üzerine yazan Evliya Çelebi bir yana bırakılırsa– gözlemlerini dindaşlarıyla paylaşmaya pek meraklı değildi. 1720-1721’de Osmanlı sultanının Fransa’ya elçi olarak gönderdiği Mehmed Efendi’nin yazdıkları okunduğunda, saf ve ilginçlikten uzak gözlemlerden ibaret oldukları görülür.²² Oysa Mehmed Efendi meraktan yoksun bir kişi de değildir.

“Bid’at” kavramına yaslanan ulema, en azından en muhafazakâr kesimi, şeyhülislamın otoritesine yaslanarak her türlü yeniliğe, özellikle kâfir Avrupa’nın taklidi olarak görülebilecek yeniliklere karşı çıkıyordu. Dini otoriteler böylece teknolojik, tıbbi ve özellikle matbaayla ilgili bütün yeniliklere kapıyı kapattı. Yasaklama sınırını geçmeyi başaran yenilikler sadece, anlaşılması zor olmayacak nedenlerle, askeri alanla ilgili olanlardı.

Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mesafe açılmaya başladığı ve Batı’nın üstünlüğü özellikle teknik alanda gözle görünür hale geldiği zaman bile durumun tümüyle farkına varılmadı. Daima küçük görmekte olan dış dünyanın tehditkâr oldukça daha çok ilgi çektiği görülüyordu. Bu yaklaşımda sancılı bazı değişiklikler yapmak için özellikle 19. yüzyıl başını beklemek gerekecekti. O dönemde Türk askerlerini yeni savaş sanatları konusunda eğitmek için Avrupa’dan gelen askeri uzmanlar Osmanlı idaresine “taife-i Efrendiyan”, “Frenk uzuvlar” olarak dahil edildi.²³ Yeni kurulan kara ve deniz topçu okulları Batı biliminin, yeni ve “devrimci” siyasi düşüncelerin yanı sıra Osmanlı topraklarına girmesine olanak verdi; tıp, Avrupa katkısının kabul edilebilir görüldüğü bir alan olarak öne çıktı.

19. yüzyılda Türk entelektüellerinin çoğu, ülkelerinin sorunlarının çözümünü özellikle Auguste Comte’un pozitivizminde aradı; o Comte ki Batılı olmayan, hatta Katoliklikle ilgili olmayan her şeyin, kendi deyimiyle “tarihin bir bütün olarak işleyişinden ” sökülüp atılmasını²⁴ savunmuştu. III. Selim’in (1789-1806) saltanatında başlatılan, II. Mahmut (1806-1839) zamanında sürdürülen reformlar Tanzimat (1839-1876) döneminde ilk Osmanlı anayasasının (1876) kabul edilmesiyle sonuçlandı. Bu reformcu çizgi Panislamcı bir modernleşmeden yana olan II. Abdülhamid’in saltanat döneminde (1876-1909) kesildiyse de, Jön Türklerin iktidara gelmesiyle yeniden canlandı. II. Abdülhamid’in Panislamcı modernlik arayışının başarı-

sızlıkla sonuçlanması, seçkinlerin “sistem karşıtı sistem” tarzı bir akıl yürütmeyi öne çıkarması nedeniyle belli bir radikalleşmeye yol açtı. Jön Türklerin öngördüğü reform paketi Kemalist seçkinler tarafından tamamlandı ve burada, ne kadar paradoksal görünürse görünsün, Birinci Dünya Savaşı’nın galibi Avrupalı güçlere karşı kazanılan askeri zaferin sağladığı meşruiyet önemli bir rol oynadı.

Bununla birlikte, her ne kadar reformlar bireyi ümmetin oluşturduğu cemaat baskılarından kurtarsa ve yeni yeni oluşmakta olan sivil toplumun tohumlarını atsa da, sivil toplumun gelişmesi, modernleşme sürecinde ortaya çıkması öngörülen demokratik sistemin olmazsa olmaz koşullarından siyasal çoğulculuğu engelleyen devlet baskısıyla karşı karşıya geldi. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye’de sivil toplum, basite indirgeyici bazı şemalara bakılırsa modernliğin tek kaynağı olma iddiasını taşıyan otoriter Kemalistlerle yukarıdan dayatılan bu modernliğe direnen İslami akımların kaskacı içine sıkışsa da gelişmesini sürdürdü. Buradaki tuhafılık, Türkiye’de karmaşık olguların sonucu gelişen ve demokrasiyi güçlendiren sivil toplumun, AB ülkelerinin bazılarında modernleşmeyi tehdit eden bir olgu olarak algılanmasındadır. Buna karşılık aynı tuhafılık, Türklerin Avrupa’nın esin kaynağı olma yeteneğinin kısıtlı olduğunu görmelerinde mutlaka bir rol oynayacak gibi görünmektedir.

Kısa dönemli tarih, siyasetin ekonomiye göre öncelik taşıdığını anlamamıza izin verirken, uzun süreli tarihe gönderme yapan kimlik tartışmaları Türklerin inadı kadar Avrupalıların kararsızlığını anlamamıza ışık tutar. Türkiye geçmişte olduğu gibi bugün de Avrupa’ya özgü, özellikle Fransa’da karşılığı olan siyasi ailelerin iç bölünmelerini gün ışığına çıkaran bir laboratuvar olma işlevi görmektedir. Avrupa –ondan söz etmek durumunda olduğumuz varsayımında–, Türkiye’ye “dışardan” bir bakışa sahiptir. Avrupa Birliği’nin Ankara’yla yaptığı açık ve örtük siyasi-askeri ittifakın geçerli olduğu, dolayısıyla bu tutumun perdelendiği soğuk savaş yıllarından sonra aynı anlayış yeniden su yüzüne çıkmış görünmektedir. Söz konusu “dışarıdanlık” Avrupa’nın tarihiyle, kültürüyle, diniyle, kısacası “kimliği”yle ilişkilidir ve bu kimlik bütün kimlikler gibi, “hayali” demesek de, sabit olmaktan uzak, değişmeye açık bir yapıdadır. “Avrupalılık iradesine” rağmen Türki-

ye'nin üyeliği, kendimizi Güney Avrupa'yla sınırlamamız halinde, örneğin bir İspanya'nın ya da Yunanistan'ın üyeliği gibi olağan karşılanan bir durum değildir. Sorun, ne kadar gerçek olurlarsa olsunlar, salt sosyo-ekonomik düzey ya da demokrasi eksikliğine indirgenemez. Kuşkusuz, bu dışlayıcı tavır tek taraflı değildir; AB'yi Türk kültürüne yabancı bir birim olarak gören toplum kesimleri tarafından Türkiye'de de gündeme getirilmektedir. Ancak Türkiye talepte bulunan taraf konumundadır; bu da toplumdaki AB karşıtı kesimleri görece marjinal bir konuma yerleştirmektedir.

Ancak zaman içinde AB'nin göstereceği tereddütler Türklerin entegrasyon konusunda benimseyeceği nihai tavrı değiştirebilir. AB üyeliğini modernlikle eşanlamlı olan "Batılılaşmanın" kanıtı olarak gören yaklaşım, kimlik sorunsalına ve duygusal boyuta gönderme yapmaktadır. Böyle olunca, modernlikle aynı anlama gelen ekonomik gelişmeyi sağlamaları halinde Türklerin Avrupa entegrasyonu konusunda bugünkü kadar ısrarlı olup olmayacağı sorusu sorulabilir. Bugün Avrupa entegrasyonu "Batılılaşma"nın kanıtı olma işlevini görmektedir. (Bu kavram bir zamanlar, önce Osmanlılar, sonra Türkler tarafından yeterince sorgulanmadan benimsenen "Avrupalaşma" kavramının yerini almıştır.)²⁵ Ekonomik kalkınmanın modernliğin güçlü sembollerinden biri olması ölçüsünde, Türkiye ekonomisinin AB ile mukayese edilebilir bir gelişme düzeyini yakalaması –ki bu, üyelik için ön koşullardan biri olarak ortaya konmuştur– paradoks gibi görünse de, Türklerin AB'ye üye olma konusunda ısrar etmesine neden olan faktörlerden birinin ortadan kalkmasına, en azından zayıflamasına yol açabilecektir.

ÇEVİRİ: DENİZ AKAGÜL

NOTLAR

Dini kanıt yeni değildir. 1997'de Brüksel'de toplanan Avrupa Hıristiyan-demokrat partilerinin yöneticileri –aralarında Helmut Kohl, José Maria Aznar ve Wilfrid Martens de vardı– açıkça, "Türkiye dini nedenlerle Avrupa'ya üye olamaz..." görüşünü savundular. Bkz. *Le Monde*, 16 Nisan 1997. 1965'in Ağustos ayında Alman işveren örgütünün başkanı Türk göçünün yetersizliğinden şikâyet ederek, "Türkiye'den 200 000 işçi istedik. Ancak işçilerin gelmesi çok yavaş oluyor. Eğer bu durum değişmezse Portekiz ve İspanya'dan işçi getirtmek zorunda kalacağız" açıklamasını yapmıştı, *Milliyet*, 4 Ağustos 1965.

- 3 Gözlemciler bu noktaların altını çizme konusunda birleşiyor. Bkz. Jean-Yves Chapin, *Les Relations entre la CEE et les pays du bassin méditerranéen*, Informations Méditerranéennes, Brüksel, 1974, c. I, s. 5; Philippe Petit-Laurent, *Les Fondements politiques des engagements de la Communauté européenne en Méditerranée*, PUF, Paris, 1976 s. 58; Gian-Paolo Papa, "La politique méditerranéenne de la Communauté européenne", *Annuaire européen*, c. 20, 1972, s. 36.
- 4 *Le Monde*, 8 Aralık 1959; zikreden Ural Ayberk, *Le Mécanisme de la prise des décisions communautaires en matière de relations internationales*, Bruylant, Brüksel, 1978, s. 312.
- 5 Gonzague Lesort, "L'association avec la Turquie", *L'Association à la Communauté économique européenne (Aspects juridiques)*, Presse universitaires de Bruxelles, Brüksel, 1970, s. 97.
- 6 G. Lesort, "L'association avec la Turquie", *age*, s. 107-108.
- 7 Pierre Duchateau, "Turkey and European Community", *Dış Politika*, c. 8, sayı 1-2, 1979, s. 42.
- 8 S. Vaner, "La Turquie, la Communauté européenne élargie et la Méditerranée", Jean Touscoz vd., *La Communauté économique européenne élargie et la Méditerranée: quelle coopération?*, PUF, Paris, 1982.
- 9 André Dubois, "L'association de la Turquie au Marché commun", *Revue du Marché commun*, Şubat 1964, s. 70.
- 10 Bkz. D. Akagül, "La demande d'adhésion de la Turquie à la Communauté européenne: quelques réflexions sur l'avis de la Commission", *CEMOTI*, sayı 10, Haziran 1990. Commission des Communautés européennes, *Avis de la Commission sur la demande d'adhésion de la Turquie à la Communauté*, SEC (89) son versiyon, Brüksel, 18 Aralık 1989.
- 12 Bu konuda bkz. Kitaptaki ekonomi ile ilgili bölüm, s. 420-447.
- 13 Lucette Valensi, *Venise et la Sublime Porte*, Hachette, Paris, 1987, s. 23.
- 14 *Age*, s. 78-79. Ayrıca bkz. Thierry Hentsch, *L'Orient imaginaire*, Edition de Minuit, Paris, 1988, s. 99-102.
- 15 Edgar Morin, *Avrupa'yı Düşünmek* (çev. Şirin Tekeli), Afa Yay., İstanbul, 1989.
- 16 T. Hentsch, *L'Orient imaginaire*, *age*, s. 64.
- 17 *Age*, s. 14.
- 18 Bkz. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, Simon & Shuster, 1996.
- 19 Jacques Bourrinet, "La CEE confrontée à la demande d'adhésion de la Turquie", *Revue du Marché commun*, sayı 324, Şubat, 1989, s. 84. Bu görüşlerin daha açık, kaba hatta karikatürleşmiş biçimlerini, önde gelen Yunanlı akademisyenlerin ve diplomatların katkıda bulunduğu, Atina'da yayımlanan *Athena* dergisinde okumak mümkündür. Bir örnekle yetinelim. Byron Theodoropoulos, "La Turquie et l'Europe ou l'Islam et l'Ouest" (*Athena*, Aralık 1988, s. 278) başlıklı makalesinde şunları yazmakta: "Avrupa'da Türklerle ilgili var olan *Asyalı ve barbar* halk imajının, Avrupa'nın Türkiye karşısında kendini baskılanmış hissetmesinden türeyen yanlış bir imaj olduğunu anlatan satırları okurken (Burada Turgut Özal'ın yazdığı, *La Turquie en Europe*, Paris, Plon, 1988 kitabının eleştirisi yapılmaktadır) hayrete düşmemek mümkün değildir." Bu satırlarda geçen "barbar" sözcüğünün başka bir kültürden insan, "Grek olmayan", "yabancı" anlamında kullanıldığını söylemek zordur.
- 20 Bkz. Mehmed Efendi. *Le Paradis des infidèles. Relations de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, François Maspéro/La Découverte, Paris, 1981, "Giriş", s. 13.

- 21 Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe*, La Découverte, 1984, s. 75.
- 22 *Le Paradis des infidèles*, *age*, (Gilles Veinstein'in giriş yazısı ve notları).
- 23 *Age*, s. 42.
- 24 Thierry Hentsch, *l'Orient imaginaire*, *age*, s. 205.
- 25 Ortaklık anlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra yayımlanan 7 Mart 1995 tarihli ve Avrupa Parlamentosu'nun gümrük birliği anlaşmasını onaylamasından bir gün sonra yayımlanan 14 Aralık 1995 tarihli belli başlı gazetelerin manşetleri bu ruh halini iyi yansıtıyor. Bir kaç örnek verelim: "Yüz Yıllık Bir Hayal" (*Hürriyet*, 7 Mart), "Gümrük Birliği: 150 Yıllık Düş Gerçekleşti", "Artık Avrupalıyız" (*Sabah*, 14 Aralık), "Sonunda Avrupa!" (*Milliyet*, 14 Aralık). Gümrük birliği anlaşması, bütün geçmişi o sırada kırk yıl kadar olan bir Avrupa ile ünzalanmıştı; gazeteler yüz ya da yüz elli yıllık bir dönemden söz ederken, hiç tartışmasız, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma reformlarına gönderme yapıyordu.

TÜRK GÖÇÜ SORUNU: BATI AVRUPA'DA VE DÜNYADA ELLİ YILLIK BİR DİASPORA

"Faslı gençler bir diskoteğe alınmadığında, karşılaştığı bu tutumu ırkçılık karşıtı bir örgüte şikâyet eder. Aynı şey Türklerin başına gelirse, onlar, yaşadıkları mahallede bir diskotek açar."

Hollandalı bir sosyal hizmet çalışanı

Hollanda gazetesinden aktarılan, 2001 tarihli bu ifade, anekdot olmaktan öte bir anlam taşır; zira Avrupa'da yaşayan Türklerin Müslüman kültürden gelen öteki göçmen topluluklardan daha farklı temel kimlik özellikleri taşıdığını göstermektedir. Demek ki, Batı Avrupa'daki Türk gençlerle Faslıların toplumsallaşma süreci farklı gelişmektedir. Ayrımcı bir tutum karşısında Faslı gençler tazminat talebinde bulunmak amacıyla içinde yaşadıkları ülkenin bir kurumuna başvurur. Toplum tarafından kabul görmüş kültürel uygulamalara dahil olma çabası içindedirler. Doğdukları ülkenin kurumlarına kaydolarak toplumsal anlamda kabul edilmek ve kuramda kendilerine tanınan yurttaşlık haklarından sistematik olarak yararlanmak istemektedirler. Yaşıtları Avrupalılarla aynı zevklere sahip görünen Türk kökenli gençler ise "etnik" bir diskotek açma girişiminde bulunarak, bir anlamda topluluklarını özerkleştirme yolunu seçer ve bu, kendilerini çevreleyen toplumda imrendikleri hiçbir şey olmadığı izlenimini yaratır.

Bir diaspora bilincinin oluşması mahreçle göç edilen ülke arasında sürekli bir kişi, mal ve bilgi dolaşımını, ayrıca aynı nüfusun farklı yerleşim yerleri arasında sınıraşın devinimini gerektirir. Devinim, diaspora kimliğinin üstünde inşa edildiği kaidedir. Buna ek olarak göçmenlerin sürgündeki yaşantısına ve köken kimliğini yerleştiği bölgelere bağlayan karmaşık ilişkilere bir anlam yüklemesini gerektirir. İlk göçmenlerin ülkelerini terk etmesinin üstünden yaklaşık yarım yüzyıl geçmişken, Batı Avrupa'daki

Türk kökenli topluluklar Avrupa Birliği'nin yapılanmasıyla yaşıt olan böyle bir diaspora kimliği oluşturma konusunda epey yol kat etmiştir.

2005 tarihli verilere göre, Türkiye kökenli yaklaşık 5,4 milyon kişi yabancı ülkelerde yaşamaktadır.¹ Bu kişilerin profilleri ve toplumsal konumları çok farklıdır: Göçmenlerle onların soyundan gelenler, vatandaşlık değiştirenler, sığınmacılar, yatırımcılar, öğrenciler ve yabancı ülkelerde geçici görevde bulunan devlet memurları. Ayrıca, Türk yetkililerin tahminine göre Avrupa'da en az 250.000 belgesiz göçmen yaşamaktadır. Türkiye kökenli en kalabalık nüfus Almanya'dadır (2,65 milyon göçmen ve göçmen soyundan gelen kişi). İkinci sırada büyük bir farkla Fransa gelmektedir: 370.000 kişi. Onu Hollanda (360.000), ABD (300.000), Avusturya (200.000), Belçika (142.000), Avustralya ve Suudi Arabistan (her birinde 120.000), İsviçre (111.000) ve İngiltere (100.000) izler. Genel olarak bu nüfusun dörtte birinin Alevi Türklerinden, dörtte birinin Kürtlerden (büyük çoğunlukla Sünni) ve % 5-7'sinin de Doğu Hristiyanlarıyla Türk Yahudilerinden oluştuğu tahmin edilmektedir. Batı Avrupa Türk göçü coğrafyasında ağır basar: On göçmendenden yaklaşık dokuzu orada yaşamaktadır. Öte yandan, Avrupa Birliği içinde topluluk üyesi olmayan en büyük yabancı nüfus Türklerinkidir. Almanya'da, Avusturya'da, Hollanda'da, İskandinav ülkelerinde ve İsviçre'de topluluk dışı ülke kökenli en kalabalık nüfus Türkiye'den gelmiştir. Toplamda, Avrupa Birliği sınırları içinde yaşayan 15 milyon Müslümanın % 30'u Türkiye kökenlidir. Bu birkaç veri Türkiye kökenlilerin Avrupa'da nüfus yönünden sahip olduğu ağırlığı göstermeye yetecektir.

Toplu göçlerin gerçekleştiği öteki Müslüman ülkelerin tersine, Türkiye sömürgeleştirilme deneyimi yaşamamıştır ve buradan göçenler, kuşkusuz eşitsiz oranlarda, Kuzeybatı Avrupa'nın tüm ülkelerine –Kuzey İtalya da dahil olmak üzere– yerleşmiştir. Orada da aynı cemaat mantığını sergilemiş, Türkiye'yle ve Avrupa'ya dağılmış aynı kökenli gruplarla yoğun ve çeşitli ilişkiler içinde olmuşlardır. Türk göçmen nüfusu yoğunluğuyla benzeri bulunmayan ulusüstü bir kimlik kazanma çabasıındadır. Karşılaştırılabilecek öteki nüfuslara oranla (Kuzey Afrikalılar, Balkanlar'dan gelenler) Türk göçmenleri daha geç bir zamanda, 1970'li yılların ekonomik kriz sürecinde Avrupa'ya yerleşmiştir. Kırsal kesim kökenli olup göçten önce ken-

ti bilmeyen göçmen oranı Türkler arasında diğer göçmen gruplarındakin-den daha yüksektir. Türkiye'deki çıkış noktalarında olsun, Avrupa ülkelerindeki varış noktalarında olsun, Türklerdeki coğrafi yoğunlaşma öteki topluluklarınkine göre çok daha dikkat çekicidir; aynı şekilde ailevi özellikler, hızlı ve yaygın bir aile birleşimi, erken yaşta evlilik de Türk kökenli göçmenlerde dikkat çekici unsurlardandır. Türk göçünün bir başka özelliği de anadilin korunmasıdır. Avrupa dillerini özümleme konusundaki zayıflıkları, eğitim ve mesleki nitelikler yönünden alt kademelerde bulunmaları da onları başka gruplardan ayırmaktadır. Bunların yanı sıra, Avrupa Türklerinin, ötekilerle karşılaştırıldığında, göç ettiği ülkelerin kurumları ve sivil toplumlarıyla kurduğu ilişki nispeten daha az gelişmiştir. Bu çalışma öncelikle Batı Avrupa'daki olmak üzere Türk göçünün bu özelliklerini ortaya koymayı ve çözümlemeyi amaçlamaktadır.²

YARIM YÜZYILDIR YAPILANMA HALİNDE OLAN BİR DİASPORA

İlk olarak, 1950'li yılların sonunda kent kökenli nitelikli işçiler Türkiye'den ayrılmaya Almanya'ya gitti. Bu göç kamu güçlerinin müdahalesi olmaksızın, Türkiye'ye işçi seçmek için temsilciler yollayan ilgili grupların ya da şirketlerin girişimiyle gerçekleşti. Göçmenlerin amacı, onları izleyecek olanların birçoğu gibi, ticarete yatırılacak bir miktar para biriktirip birkaç yılın sonunda ülkeye dönmektir. Nitekim çoğunluk evlenmemiş gençlerden ya da yeni evlilerden oluşmaktaydı. Türkiye kökenli göçmenlerin sayısında ancak 1960'lı yılların ikinci yarısında, Ankara'yla çeşitli Avrupa ülkeleri arasında imzalanan anlaşmalarla birlikte büyük bir artış görüldü. Alman yetkililer Türklerin bu görülmemiş göçü resmileştirme önerileri karşısında kararsız kalsa da, sanayi işverenleri tarafından bu öneriyi kabul etmeye zorlandı. İşverenler Güney ve Doğu Avrupa'daki çeşitli işçi kaynaklarının kurumuyla kronik işçi kıtlığına çözüm üretebilmek için ucuza çalıştırılacak, uysal işçiler aramaktaydı. Alman sanayisinde boşta bulunan görev sayısı 1961'de yarım milyonu aşıyordu. Bundan en çok etkilenenler nitelik gerektirmeyen işin en ağır ya da en sağlıksız olduğu sektörlerdi: maden ve kimya sanayii, demir-çelik sanayii, metal yapılar, yol ve köprü inşaatı, büro ve tekerlekli malzemenin temizlemesi gibi.

Türkiye, Berlin Duvarı'nın yapılmasından ve Doğu ülkelerinin sınırlarında denetimin sıkılaştırılmasından birkaç hafta sonra, Ekim 1961'de Federal Almanya'yla ilk işgücü anlaşmasını imzaladı. Bu Alman-Türk anlaşmasını Hollanda'yla, Belçika'yla ve Avusturya'yla 1964'te, Fransa'yla 1965'te ve İsveç'le 1967'de imzalanan benzer anlaşmalar izledi. Böylece Türk göçü alanını genişletiyordu, o kadar ki göçmenler tüm Batı Avrupa'ya yayıldı, ama Almanya'nın bu konudaki birinciliği sarsılmadı. 1970'li yıllar boyunca başta Suudi Arabistan, Libya ve Avustralya olmak üzere Avrupa dışı ülkelerle de anlaşmalar imzalandı. Başlangıçta gerek Almanya'da, gerek başka göç ülkelerinde, Türk işçilere yardımcı ya da geçici bir süre için "konuk" işgücü gözüyle bakılıyordu. İlk anlaşmaya göre, Alman yetkililerin İstanbul'da seçtiği işçiler Federal Almanya topraklarında üç yıl kalabilecek, daha sonra onların yerini başkaları alacaktı. Türk yetkililer işçilerin Batı'da –orada onların eğitilecekleri düşünülmektedir– bir süre geçirdikten sonra dönmelerinin ülkenin gelişmesine ve modernleşmesine katkıda bulunacağına inanıyordu. Şunu da belirtmekte yarar var: Alman-Türk anlaşmasında işçilere daha önce Güney Avrupalı işçilere verilenlerden daha az sosyal hak tanınmıştı. Sözün gelişi, aile birleşimine izin verilmiyordu. Bununla birlikte, 1964'ten sonra aile konusundaki konumları iyileştirdi. Türk işçilerin ülkede kalma süreleri, işgücü dönüşümünün verimliliği düşüreceğini düşünen işveren kurumlarının talebi üzerine yavaş yavaş uzatıldı. Öteki ülkelerle, örneğin Belçika'yla imzalanan anlaşmalarda aile birleşimine izin veren bir madde bulunmaktadır.

Türk işçilerin yabancı ülkelere göçü ülke içindeki kırsal kesimden göçle koşut olarak gelişti. Türk yetkililere göre, dış göç kırsal kesimdeki nüfus fazlalığı ve tarımda modernleşmeden ileri gelen nüfus baskısına ve hızla yükselen işsizlik oranına çözüm oluşturunca. 1960'lı yıllarda iş pazarı en nitelikli işçilerinden yoksun kalsa da, yapılan operasyon uzun vadede Ankara'nın ekonomik anlamda başarısıyla sonuçlandı. Gerçekten de, göçmenlerin anayurtlarında yaptıkları taşınmaz yatırımları, Avrupa'da onlar için basılan gazeteleri satın aldıkları basın gruplarının, hatta uçuşlarında kullandıkları Türk hava şirketlerinin kazancı bir yana bırakılsa bile, yapılan araştırmalar 1965'le 1990 arasında göçmen işçilerin ulusal işgücü fazlası-

nın yaklaşık beşte birine karşılık geldiğini göstermektedir. Aynı dönem içinde, yabancı ülkelere giden işçilerin ülkeye yolladığı döviz miktarı Türk dışsatımı değerinin ortalama üçte birine denk düşmektedir, bu da devamlı açık veren dış ödemeler dengesini düzeltmeye olanak vermiştir.³ Günümüzde artık bu geçerli değildir. Fon gönderimlerindeki düşüş eğiliminin yanı sıra Türk ekonomisinin gelişmesi de durumun değişmesine yol açmıştır. Örneğin, 1999'da kayıtlara geçen 4,8 milyar dolarlık fon gönderimi Türk dışsatımının artık yalnızca % 11'ine karşılık gelir. Taşınmaz yatırımlarında da durum farklı değildi: Yatırımlar artık Türkiye'ye değil, göç ülkelerine yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Sadece Türkiye'yle Avrupa arasındaki göçmen dolaşımı yoğunlaşmıştır. Bu dolaşımın getirdiği turizm kazançları (tur işletmecileri, otel sektörü, havayolu ve araba kiralama şirketleri gibi) artmaktadır.

1961 yılıyla Almanya'nın anlaşmayı tek taraflı olarak feshettiği 1973 arasında, % 20'si kadınlardan, % 30'u da nitelikli işçilerden oluşan yaklaşık 710.500 işçi anlaşma kapsamında ülkeyi terk etti. Aynı dönemde aşağı yukarı 200.000 kişi de kendi olanaklarıyla Almanya'ya gitti ya da bir işveren tarafından doğrudan işe alındı. (Bu gibi durumlarda bazen resmi anlaşmada öngörülenlerden daha kötü koşullarda çalışmak durumunda kalmışlardı.) İlk göçmenlerin kökeni Türk anakentleri (İstanbul, Ankara ve İzmir) ve Batı Karadeniz'in kömür çıkan kesimiydi. 1970'e doğru, ülkeden ayrılan işçilerin profili hepten değişti: Artık söz konusu olan, özellikle Orta ve Doğu Anadolu'daki köylerinden kopup gelen, ne mesleki anlamda niteliğe, ne de kentte yaşama deneyimine sahip köylülerdir; bundan böyle Almanya'da olduğu kadar öteki Avrupa ülkelerinde de böyle bir genel göçmen profili gözlenecekti. Bu tarihten sonra Türkiye'den ayrılan nitelikli ve diplomalı işçiler Avustralya'yı ve ardından Kuzey Amerika'yı yeğlemeye başladı. Yine de Batı Avrupa çapında, 1961-1975 arasında ikili anlaşmalar çerçevesinde büyük çoğunluğu erkek, en az 870.000 işçi Türkiye'den ayrıldı. Bu rakama aynı dönemde kendi girişimleriyle göç eden 240.000 işçiyi de eklemek gerekir. Göç sürecinin başlangıcında işçilerin ülkelerine dönmeleri ender rastlanan bir durum değildi. Öte yandan 1980'li yıllarda bazı Avrupa ülkeleri işsizlik krizinin derinleşmesiyle birlikte onları, kimi zaman pek de dürüst

olmayan yöntemlerle ülkelerine dönmeye zorlamaya başladı. Ülkesine dönenlere, göç ülkesinde kalması halinde talep edebileceği sosyal haklardan vazgeçmesi karşılığında özel bir ödeme yapılmaktaydı. Ne var ki, geri dönüş varsayımı işçiler için uzun süre geçerliliğini korusa da, Türk göçmenlerin büyük çoğunluğu ailelerini yanlarına getirmeyi seçti. Türk resmi verilerine göre 1975'ten önce, faal olmayan 531.000 kişi göç ülkelerindeki bu işçilere eşlik etmişti. Dolayısıyla aynı yıla kadar Batı Almanya'ya (toplamın % 77'si) ve Batı Avrupa'nın geri kalanına, göçmen işçiler ve ailelerinden oluşan 1,43 milyon Türk yerleşmiş oldu. Bu ilk göçmenler günümüzde Avrupa'daki Türk diasporasının nüfus temelini oluşturmaktadır.

Yalnız erkeklerin Almanya'ya yerleşmesine en yoğun olarak 1968-1973 arasında rastlandı. Bunun ardından, Almanya'daki Türk topluluğunun oluşumu 1980'li yıllara dek ailelerin gelişile biçimlendi. Avrupa'nın geri kalanında, erkeklerin göçü 1966-1974 dönemi arasında gerçekleşti. Ailenin buluşmasıysa 1975-1985 arasındaki on yıllık döneme rastgelir. Almanya'da yaşayan Türkler için olduğu gibi öteki göç ülkelerinde de, Türkiye'den işçi getirme politikalarının 1973 petrol krizi sırasında durdurulması göçmenlerin bulundukları yerlere yerleşmesine neden oldu. Avrupa'ya kendi olanaklarıyla gelmiş, ülkeden ülkeye dolaşıp iş arayan, sözleşmesiz göçmenler bile (Türkler kendi aralarında onlara "turist" derdi) 1972-1975 arasında yapılan çeşitli yasallaştırma düzenlemelerinden yararlandı. 1978'den başlayarak, Avrupa hükümetleri yavaş yavaş vize zorunluluğu uygulamasını yürürlüğe soktuklarından göç dalgalarının denetimi güç kazandı. Avrupa'daki ekonomik krizin ve Türkiye'deki siyasal istikrarsızlığın ardından gelen bu gelişmeler herkesi aile birleşimi yoluna sürükleyerek "geri dönüş düşü"nü ortadan kaldırdı. Avrupa uluslarının topraklarına girmenin güçleşmesiyle birlikte, Türkiye'deki darbeler yüzünden sığınma hakkı talebi yeni bir göç biçimi halini aldı. Gerçekten de, Türk ordusunun 1971'de ve özellikle 1980'de gerçekleştirdiği darbeler aşırı soldan ve siyasal İslamdan kaynaklanan sığınmacı dalgalarının artmasına yol açtı. Buna ek olarak, ülkenin güneydoğusunda orduyla ayrılıkçı Kürt gerillası arasında patlak veren mücadele de (1984-1999) çok sayıda insanın sürgüne gitmesine neden oldu; bunların yadsınamaz bir bölümü 20. yüzyılın son yirmi yılında Avru-

pa'dan siyasal sığınma hakkı talep etti. Bu nüfus hareketi başta Kürtlerle Doğu Hristiyanlarını (Süryaniler, Ermeniler, Keldaniler) ilgilendirdiğinden Türkiye kökenli nüfusun etnik çeşitliliğini artırdı.

Görünüşe bakılırsa sığınmacı dalgası Güneydoğu'daki çatışmaların yoğunluğunu kaybetmesi ve rejimin demokratikleşmesiyle azalmış, buna karşılık Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte yeni göç türleri gelişmeye başlamıştır.⁴ Gerçekten de, Türk girişimciler 1989-1991'dan beri Doğu'daki eski halk cumhuriyetlerine ve eskiden Sovyetler Birliği'nin parçası olan ülkelere yatırım yapmakta ve yerleşmektedir. Kendilerine yardımcı olacak işçilerin ve ustabaşlarının bu ülkelere gelmesini sağlamaktadırlar.

Öte yandan, bugün Batı Avrupa gibi Kuzey Amerika da Türkiye kökenli nitelikli meslek sahiplerine daha önce olduğundan çok daha çekici gelmeye başladı. En alışılmış göç türü olan düşük nitelikli işçilerin ve onların soyundan gelenlerin göçü ağırlıklı olsa da, bu yeni göç dalgaları ihmal edilmesi olanaksız boyutlara ulaştı. 1985'te, yaklaşık 2,28 milyon Türkiye vatandaşı yurtdışında yaşamaktaydı; bunların 1,99 milyonu da Batı Avrupa'daydı. Ortadoğu ülkelerindeki (Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt) Türk işçilerin sayısı çok daha mütevazıydı ve 200.000 dolayında kalıyordu. 2005 verilerine göre, göç halindeki Türklerin sayısı ikiye katlanarak yaklaşık 5,4 milyona ulaşmıştır. Bunun çok büyük bölümü yine Batı Avrupa'dadır: 4,09 milyon. Yine aynı yılda Kuzey Amerika Türkiye kökenli 350.000 civarında kişiyi ağırlamıştır; bu sayı İsrail dahil olmak üzere Ortadoğu'dan gelen göçmenlerden (yaklaşık 150.000) yüksektir. Eski Sovyet topraklarına da 50.000 kişi göç etmiştir.

TÜRKLERİN BATI AVRUPA'DAKİ SOSYO-EKONOMİK ÖZELLİKLERİ

Batı Avrupa'daki Türk nüfus ailevi özelliğiyle öne çıkar. Bu nüfus içinde erkeklerle kadınların sayısı neredeyse eşittir. Çalışma Bakanlığı'nın verilerine göre, kadınların oranı 2003 yılında % 46'yı bulmuştur. 2005 yılında bu nüfusun dörtte birinden fazlası (% 26) 18 yaşın altındadır. Bu gençlerin büyük çoğunluğu Avrupa'da doğmuştur. Yaşlıların sayısı ise, hâlâ düşük olsa da, yavaş yavaş artış göstermektedir, çünkü ilk kuşaktan olanların çoğu torunlarının yanında olmak ve daha nitelikli sağlık hizmetlerinden yararlanmak için Avrupa'da kalmıştır. Yurda kesin dönüş yapanlar da olmuştur kuş-

kusuz, ama bunlar göçmen nüfusun sadece ufak bir kesimini oluşturur. Yaşlıların pek çoğu emekliliğinde yılda birkaç ayı doğup büyüdüğü köyde, yılın geri kalanınıysa Avrupa'da yerleştiği kentte geçirir. Bu gerçekler, eskiden büyük çoğunluğu erkeklerden oluşan işçi göçünün bugün kesin olarak yerleşik bir azınlık nüfusuna dönüştüğünü betimlemeye yetecektir. Aile birleşimi 1980'li yılların ortalarında tamamlanmış olsa da, Avrupa'daki Türk nüfus sürekli bir artış göstermekten geri kalmamıştır. 1985-2005 arasında tüm Batı Avrupa ülkelerine bakıldığında bu nüfus yılda % 5,3'lük bir artış kaydederek –demek ki aynı süreçte Türkiye'deki yıllık ortalama nüfus artış oranından (% 2,2) çok daha hızlı artarak– 1,99 milyondan 4,09 milyona çıkmıştır. Bunu açıklayabilecek en önemli etken hiç kuşkusuz, Avrupa'da yaşayan Türk ailelerin yüksek doğurganlık oranıdır. 2002'de, Avrupa Birliği'ne bağlı ülkelere yerleşmiş 944.000 Türk hanesi ortalama 4,16 kişiden oluşurken, toplam AB nüfusunun hane başı kişi ortalaması 1,8'dir. İkinci etkense göçün evlilik yoluyla sürdürülmesidir. Gerçekten de, Avrupa'da yaşayan Türkler ilk evliliğini çok genç yaşta yapar; aralarında 22 yaşından büyük ve hâlâ evlenmemiş birine rastlamak güçtür. Konsolosluk kayıtlarına bakıldığında, gençlerin yarısının ailesinin Türkiye'deki köyünden biriyle evlendiği görülmektedir. Türk yetkililere göre, her yıl yaklaşık 60.000 kişi bu yolla Avrupa'ya göç etmektedir. Avrupa'nın her yerinde Türkler arasında "karışık" evliliklere Müslüman âleminden gelen öteki göçmenlerdekine oranla daha az rastlanır. Avrupa'ya siyasal sorunlardan ötürü sığınma da 20. yüzyılın son yirmi yılı boyunca Türkiye kökenli nüfusun artışını bir ölçüde açıklayabilir ama, bugün bu tür siyasal sığınmacıların sayısı fazla değildir. O dalga yerini giderek öğrencilerin göçü, özellikle uluslararası şirketlerde çalışan nitelikli meslek sahiplerinin göçü ve yurtdışına atanan Türk memurların göçü gibi başka tür göçlere bırakmıştır. Aslına bakılırsa 1980'li yılların başından bu yana Türk hükümeti Avrupa'ya gittikçe artan sayıda eğitimci, din görevlisi ve başka memurlar göndermektedir ve bu kişiler gittikleri ülkede genellikle aileleriyle birlikte yıllarca kalmaktadır.

Türk göçünün coğrafi yoğunlaşması ve Almancılığı da altı çizilmesi gereken başka bir özelliktir. Almanca konuşulan ülkeler (Almanya, Avusturya ve İsviçre'nin Almanca konuşulan bölümü) 2005'te göçmen nüfusun %

72'sini ağırlamaktaydı. Almanya'daki Türklerin üçte biri Kuzey Vestfalya'daki Ren bölgesine yerleşmiştir. Başka bir deyişle, Avrupa'daki beş Türkten biri bu Alman *Land*'ında (eyalet) yaşamaktadır. Batı Avrupa'daki Türk nüfusunun yirmide biri de Berlin'dedir. Kreuzberg semti yaklaşık 250.000 Türk sakinisiyle Kuzey Amerika'daki *Chinatown* ve *Little Italy* gibi turistik bir koza dönüşmeye başlamıştır. Türk nüfusunun coğrafi yoğunlaşması olgusu başka ülkelerde de gözlemlenir. İngiltere'de Türkiye kökenli nüfusun % 64'ü Londra büyükşehir alanının doğusuna yerleşmiştir. İsveç Türklerinin yarısı (% 53) Stockholm'de yaşamaktadır. Danimarka Türklerinin % 48'ini ağırlayan Kopenhag için de aynı şey geçerlidir. Belçika'da, Türkiye'den gelen göçmenler on beldelik bir alana yığılmıştır. Yoğunlaşma göçün başlangıç noktalarında da görülür. Türkiye'den Belçika'ya göç edenlerin dörtte biri aynı ilde doğmuştur: Afyon. Hollanda Türklerinin önemli bir bölümü Karaman kökenlidir. Danimarka'daysa, Türkiye kökenli göçmenlerin çoğu Anadolu'nun güneydoğusundan, Kürtlerin yaşadığı bölgelerden gelmiştir.

Avrupa'nın her yerinde Türk göçmenlerin çocukları, okuma sürelerinin genellikle uzamasına ve yavaş yavaş ilerleme kaydetmesine karşın, okulda ciddi zorluk çekmektedir ve büyük çoğunluğu pek de gelecek vaat etmeyen işlere yönelik teknik eğitimde yoğunlaşmaktadır. Almanya'da Türk uyruklu üniversite öğrencilerinin sayısı üniversiteye gidecek yaşta olanlara göre çok geride kalmaktadır. 1991 yılında 14.500 olan üniversite öğrencisi sayısı 1999'da 19.000'e çıkmıştır. 2003'te, Avrupa'da yaşayan 18-24 yaş arası gençler arasındaki öğrencilerin oranı % 15'i geçmiyordu. Yüksek öğrenim öğrencilerinin oranı aynı yıl Türkiye'de % 21'di.

Sıkıntılı bir okul süreci mesleki anlamda niteliksizlik sonucunu doğurmaktadır. Türkiye kökenli göçün yüzleşmek zorunda kaldığı sosyo-ekonomik entegrasyon güçlükleri apaçık ortadadır. İlk Türk göçmenlerden yaklaşık elli yıl sonra, çalışanların büyük çoğunluğunu hâlâ niteliksiz işçiler oluşturmaktadır. Bu işçiler büyük oranda madeni yapım, sanayi ve büro temizliği, inşaat, kamu hizmetleri ve hazır giyim sektörlerinde çalışır. Batı Avrupa'da yaşayan faal Türkler arasındaki işsizlik oranı 1996'da % 26'ya yükselmiştir; 2003'te hâlâ aynı düzeyde devam eden bu oran AB'nin ortalamasına göre (2001-2003 tarihleri arasında % 9 dolayında idi) çok yüksek-

tir. Türkiye kökenli nüfusun çoğunluğunun istikrarsız sosyo-ekonomik durumunu gözler önüne seren başka istatistikler de vardır. Duisburg-Essen Üniversitesi'ndeki *Zentrum für Türkeistudien* yıllardır Türk nüfusunun AB içindeki ekonomik ağırlığı üstüne hesaplarını yayımlamaktadır. Bunlara göre, Birlik içinde Türkiye kökenli nüfusun kişi başına GSMH miktarı 2002'de 18.000 euro iken, On Beşler (Euro bölgesi) Avrupası'nın ortalaması 24.000 euro'dur.⁵

İş edinme zorluğu bazı göçmenleri serbest faaliyetlere yöneltmiştir. Türklerin coğrafi yoğunlaşması, cemaat halinde yaşamaları, aile işgücünün düşük maliyeti iş kurmayı kolaylaştırmaktadır. Başlangıçta mütevazı olan bu girişimler bugün yalnızca Türklerle sınırlı olmayan bir müşteri kitlesine sahiptir. Avrupa'da bir iş ortamının oluşturulması Türkiye kökenli nüfusun toplumsal tabakalaşmasını karmaşıktırmakta, ama bir yandan da bu nüfusa yeni bir dinamizm kazandırmaktadır. Bundan böyle, içinde yaşadığı toplumun genelinin sahip olduğu koşulların gerisinde kalan Türk nüfusu yeni bir işveren sınıfı oluşturacaktır. 1990'dan beri Almanya'da olsun, Avrupa'nın başka yerlerinde olsun, onlarca Türk girişimci örgütü kurulmuştur. Batı Avrupa'daki Türkiye kökenli göçmenlerin faal kesiminde serbest çalışanlarla işverenlerin oranı 1985'te % 3'ten 2003'te % 9'a yükselmiştir. 2001'de, Avrupa'da Türkiye kökenli en az 82.300 şirket yöneticisi vardır; bunların 55.000'i de Almanya'da çalışmaktadır. Burada söz konusu olan, büyük çoğunlukla, küçük aile işletmeleridir. Avrupa'daki Türk girişimcilerin % 60'ı gıda dağıtımı ve otel-restoran-kafe sektörlerine yatırım yapmıştır; şirket hizmetleri (büro temizleme) yatırımcıların % 20'sini kapsadığından Türk girişimciliğinde öne çıkan sektörlerden biridir. 2001'de, bu işverenlerin yaklaşık 411.000 ücretli (350.000'i Almanya'da olmak üzere) çalıştırdığı tahmin edilmektedir; işçilerin yaklaşık % 30'u Türk kökenli değildir.

DİASPORA KİMLİĞİ VE DERNEKLEŞME AĞI

Türkiye'den gelenler, etnik ya da dinsel kökenleri ne olursa olsun, büyük çoğunlukla kırsal kesim kökenlidir ve zincirleme bir göç süreci yaşamıştır.⁶ Yabancı ülkelere yerleşenler yakınlarını yanlarına alabilmek üzere işlerini yoluna koymaya çalışır ve bu döngü, sürgün durumunda aile ya da

köy dayanışmasını yeniden kurmak amacıyla sürüp gider. Gençlerin ailesinin geldiği yerden bir eşle evlenmesinin yeğlenmesi bu göç türünün en kitlit unsurudur. Bu evlilikler ilk göçmen kuşağının sürekli olarak yenilenmesi gibi de görülebilir. Göç ülkelerinde, işçiliğe soyunan köylüler doğup büyüdüğü yerlere göre bir araya gelme eğilimi gösterir. Aynı köyden gelen insanlar, geniş bir ailenin fertleri, aynı dini ya da siyasi hareketin üyeleri, el verdiği ölçüde birbirlerinin yakınına yerleşir; yakınlarının çalıştığı şirketlerde iş ararlar. Bu nedenlerden ötürü, Türkiye kökenli nüfus, Türkler, Kürtler ve Balkan kökenliler arasındaki etnik-dilsel farklılıklara ya da çeşitli Sünni, Alevi, Hristiyan ve laik akımlar arasındaki inanç farklılıklarına karşın, birleşik ve kendi içine kapalı bir görüntü vermektedir.

Topluluk etnik renklerle bezeli yoksul mahallelerde gruplaşır: Dükânlar, kahvehaneler, camiler, cemevleri, dernekler ve yardımlaşma kurumları, her şey vardır bu mahallelerde. Düşük düzeyde de olsa belli bir asimilasyon gerektiren yukarı doğru toplumsal hareketin zayıflığı, sosyo-profesyonel dışlama ve kültürel marjinalite gibi durumlar, pragmatik olanaklar sağlayan cemaat tarzı yaşamla dengelenmeye çalışılır. Bu saptamalar grup içinde güçlü bir kimliğe sahip çıkma eğiliminin ortaya çıkmasını bir ölçüde açıklayabilir. Söz konusu olan, muhafazakâr bir düşünce yapısının dalanıp budaklanması için elverişli bir ortamdır. Özellikle ataerkil aile yapısındaki hiyerarşi ve namus anlayışı gibi etnik-bölgesel geleneklerin sürüp gitmesi bu muhafazakârlığa işaret etmektedir. Toplu yaşam ve bunun sonucu olarak toplumsal denetim Türk göçmenler arasında hâlâ değişmeden varlığını sürdürmektedir. 1992’de kabul edilen, AB dışı ülkelerden gelen yabancılara Avrupa içindeki farklı yerleşim bölgeleri arasında serbestçe dolaşmasına izin veren Schengen anlaşmaları gibi başka etkenler de yakın geçmişte bu toplu yapılanmayı güçlendirmiştir. Almanya’da Mölln’de (1992) ve Solingen’de (1993), sekiz kadın ve çocuğun ölümüne yol açan neo-nazi saldırıları karşısında duyulan acı ve isyan da, Avrupa Türklerinde ortak bir bincin oluşmasında pay sahibi olmuştur kuşkusuz.

Göçmenlerin anayurduna bağlılığı Avrupa topraklarında da zayıflamamıştır. Türkiye Batı Avrupa’ya hiç olmadığı kadar yakındır artık. 1980’li yıllara kadar, Köln’le ya da Frankfurt’la İstanbul arası trenle elli-elli beş saat

tutmaktaydı; oysa bugün birçok Türk ve Batı Avrupa kenti arasında çok sayıda havayolu bağlantısı vardır. Ulaşım ve telekomünikasyon (uydu aracılığıyla yayın yapan kanallar, internet) araçlarının gelişmesi mesafeleri kısaltıp Avrupa Türklerinin, Türkiye'yle yaşadıkları ülke arasında "mekik dokumasını" sağlamıştır. 1970'te Almanya'da açılan ilk Türk bakkallarının ardından, günümüzde Türkiye'den gelen her türlü ürünün Türk perakendecilerin ve giderek artan bir oranda Avrupalı süpermarketlerin raflarını süslediği görülmektedir. Avrupa Türkleri Türklere –ya da Türk-Kürtlere– ve Müslümanlara özgü kültürel yaşama ilişkin ürün ve hizmetleri ticarileştirme konusunda çok başarılıdır. Bakkallar, kasaplar, kap kaçak satanlar, kuyumcular, kitapçılar, berberler, giyim eşyası satıcıları, seyahat acenteleri, televizyon tamircileri, çanak antenler, bilgi-işlemciler, doktorlar, avukatlar ve daha niceleri kendilerine tanıdık gelecek bir ortam arayışındaki, etnik bir yan-anlam taşıyan taleplere sahip bir müşteri kitlesine ürün ve hizmet sunmaktadır.

Aile içinde çoğunlukla Türkçe konuşulmaktadır ve Türkiye'de var olan azınlıklara karşın Türkçe yaygın biçimde kullanılan tek dil konumundadır. Türk dili yurtdışında gösterdiği bu direnci sözdizimindeki sadeliğe, Latin alfabesine ve Arapça'da olduğu gibi klasik dille halk lehçeleri arasında bir ayrım içermemesine borçludur. Anadilin kullanımı basılı ya da işitsel-görsel kaynaklarca da desteklenmektedir.⁷ Avrupa Türklerinin evlerinde sürekli bir görsellik sağanağı vardır: reklamlar, siyasal gündem, futbol, en çok dinlenen şarkı listeleri, televizyon dizileri... 1990'lı yılların ikinci yarısından beri süregelen bu medyatik sağanak, göçmenlere ortak bir kültürel başvuru noktası olarak Türkiye'deki yaşam üstüne bir görüş açısı kazandırmış, hiç kuşkusuz, Türk diaspora kimliğinin pekişmesine katkıda bulunmuştur. İkinci ya da üçüncü kuşaktan Türk gençler anne babalarının ya da dedelerinin ninelerinin anayurdunun basını, sinemasını ve gözde şarkılarını anlamakta pek de güçlük çekmez. Türkçenin direnişinde etkili olan bir başka faktör de Batı Avrupa'da 1976'dan beri maaşları Ankara hükümeti tarafından ödenen Türk öğretmenlerin bulunmasıdır. Bu öğretmenler Avrupa hükümetleriyle yapılan resmi anlaşmalar uyarınca Türk dili ve kültürü dersleri vermektedir. 1982'den bu yana bunlara bir de Avrupa'daki Türk camilerinde Türk devletinin memuru sıfatıyla görev yapıp din dersle-

ri veren eğitimciler ve imamlar katılmıştır. Nitekim, hepsi göçmenler tarafından yapılmış olsa da, Avrupa'da bulunan yaklaşık 3000 Türk camiiinin üçte ikisi bugün doğrudan, dini personeli tayin edip maaşlarını ödeyen Ankara'daki Diyanet İşleri Başkanlığı'nın denetimindedir. Diyanet İşleri Başkanlığı aynı zamanda Türkler tarafından camiye dönüştürülen yapıların çoğunun mülkiyetini elinde bulundurmaktadır.

Az önce belirtildiği üzere 1982'den başlayarak Avrupa'daki Türk İslamını büyük ölçüde denetimi altına alan Ankara yetkililerinden yaklaşık on yıl önce, 1970'li yılların başlarında Türkiye'den gelen toplulukların içinde özerk dernekler ortaya çıkmıştır. Bunların kurucuları, üyeleri için sosyokültürel ve dini etkinlikler düzenlemeyi amaçlıyordu. Öte yandan, yurtdışında bulunmaları göçmenlerin Kemalist ulus-devlet tarafından dayatılan etnik, siyasi ve dini tabulardan sıyrılmalarını sağlamıştı. Gerek ideolojik, gerek dini ya da etnik özellikler, göçmenlerin demokratik ülkelere yerleşmeleriyle birlikte daha çok açığa vurulur hale geldi. Otuz yılın sonunda göçmen nüfus Avrupa'da birçok yerel dernek, mahalle camii, ulusal federasyon ve Avrupa Birliği ölçeğinde on kadar konfederasyondan oluşan gerçek bir ağ kurdu.⁸ Avrupa Türklerinin geliştirdiği, Türk devletinden ve göç ülkelerinin kamu yetkililerinden –örneğin Avrupalı yetkililerce bunlara parasal destek sağlanması sık görülen bir durum değildir– bağımsız olarak sivil toplum örgütleri tarafından kurulan bu yoğun dernek ağının bir eşine başka göçmen gruplarında rastlanmaz. Göçmen nüfus anayurdun tüm toplumsal ve siyasal farklılıklarını yansıtmaktadır: Siyasal bölünme ve rekabet (aşırı sol, Kemalist sol, İslami sağ, aşırı sağ); dini çoğulluk ve cemaat dayanışması (Sünni İslam, tarikatlar, heterodoks Alevi Şiiiliği, Kemalist laiklik, Doğu Hristiyanları) ve etnik-bölgesel çeşitlilikler (Türk milliyetçiliği, Kürt özerklikçiliği, yerel köken ya da köy kökeni uyarınca kurulan dernekler) aynen tekrarlanmıştır. Genelde Avrupa Türklerinin bir anlamda başkenti Köln'den yönetilen Avrupa'daki on konfederasyon, Türkiye'deki etkin bir merkeze (siyasal parti, ideolojik hareket ya da İslam tarikatı vb) bağlıdır. Bu göçmen dernekleri uzun süre ülkedeki merkeze para yardımı yapılması amacıyla Avrupa dövizleri toplamıştır.

Eğilimleri ne olursa olsun, Türkiye kökenli göçmenlerin kurduğu örgütler kanaatlerin oluşumunda ve kimlik aktarımında tartışılmaz bir rol

oynar. Toplumsal hoşnutsuzluğu ve asimilasyon kaygılarını ideolojik ya da dini kesinliklere yönlendirir; böylelikle bu nüfusta görülen kendiyle ilgili olumlu imaj arayışına ve cemaat olarak tanınma gereksinimine yanıt verirler. Birçok durumda soyutlanmayı ve aşırı marjinalliği, hatta gençlerin suç işlemesini önlemektedirler. Ayrıca zaman zaman seferber olabildiklerini de kanıtlamışlardır: Sözgelimi 1999 yılındaki İzmit depreminde; ayrıca ramazan aylarında ya da Kurban Bayramı'nda, *Restos du cœur** gibi örgütlere tonlarca yiyecek vermişlerdir. Başka ülkelerden gelenlerin kurduğu göçmen derneklerinin tersine, genç Türkler ailelerinin kurduğu örgütlere sahip çıkmışlardır. Bugün bu örgütlerin, Avrupa'da doğup eğitim almış yeni yöneticilerin işbaşına gelişiyle birlikte içlerinde büyük bir değişim geçirdikleri gözlenmektedir. Daha önceki kaygıların yerini giderek Avrupa'da yaşayan Türklerin yaşadığı sosyo-ekonomik gerçekler ve güçlükler almıştır. Son zamanlarda bazılarının, özgürlüğünü kanıtlamak isteyen kadınların da katıldığına tanık olunmaktadır. Merkezle ilişkilerin gevşediğini söylemek her ne kadar doğru olmayacaksa da, göç ülkelerindeki kurumlar tarafından tanınma yolları arayan bu dernekler artık Avrupa siyasal ajandasına çok daha duyarlı davranmakta ve kendilerini Avrupa Türklerinin sözcüsü olarak tanımlamaktadır.

1990'lı yıllardan bu yana, bu dernek ortamında rekabet halindeki çeşitli etki alanlarının "pazar payı" sabitlenmiştir. Sünni İslam açık farkla Türkiye kökenli göçmenler arasında en kalabalık topluluğu oluşturur. Zaten, en önemli ve en iyi örgütlenmiş Türk dernekleri İslami eğilimlidir. Bu örgütler, bir yandan kadrolarının gençleşmesiyle göreceli bir laikleşme süreci yaşasa da, dini örgütlenme dışında (camilerin yönetimi, Kuran kursları, ölümlerin yurda gönderilmesi, kurban kesme ve hac), birçok toplumsal (kadın ya da öğrenci kulüpleri, sosyal-hukuki yardım), kültürel (okul ödevlerine yardım, dil ya da bilgisayar kursları, geziler) ve ticari (kitap, işitsel-görsel ürünler, helal et, İslami giysiler, alkolsüz kozmetik ürünler gibi gereçlerin sağlanması) hizmet de veren büyük çaplı "müşteri" ağlarına dönüşmüştür. Bu konuda Milli Görüş Federasyonu verilebilecek en iyi örneklerden biridir. Türk göçmenlerinin kurduğu en önemli İslami örgüttür; üyele-

* Yoksullara yemek dağıtan bir kuruluş. "Gönül Lokantaları" -ç.n.

rinin sayısıyla olsun, maddi olanaklarıyla olsun rakiplerinin çok önündedir. 1970'te eski Başbakan Necmettin Erbakan tarafından kurulan İslamcı-popülist siyasal hareketin göçmen kolu olarak değerlendirilebilir. Türk siyasal İslamının tarihi lideri gücünü büyük ölçüde yitirmiş olsa da, söz konusu örgüt hâlâ ailesinin denetimi altındadır. Avrupa çapındaki üye sayısı 1998'de yaklaşık 300.000 kişi olarak tahmin edilmektedir. (Bunların 120.000'i aidat ödeyen üyedir.) Dolayısıyla, Milli Görüş'ün verdiği hizmetlerden yararlanan üyelerle aileleri Avrupa'da yaşayan Türklerin neredeyse onda birini oluşturmaktadır. Örgütün bugün Avrupa genelinde 800 yerel şubesi, bir o kadar da camisi bulunmaktadır.⁹ Bu da Avrupa'daki Türk camilerinin dörtte birinden fazlası demektir.

BİR DİASPORANIN GELECEĞİ: AVRUPA TÜRKLERİ İÇİN NASIL BİR ENTEGRASYON SÖZ KONUSU OLABİLİR?

Sosyo-ekonomik verilerin gösterdiği belli bir marjinalliğe karşın, son zamanlarda Avrupa'daki göç alan toplumlar içinde Türk göçmenlerin durumunda bir iyileşme gözlenmektedir. Ne var ki bu, göçmenlerin Türkiye'ye, cemaatlerine ve dinlerine olan bağlılığında bir değişiklik yaratmamıştır. Kuşkusuz Türk kökenli nüfusun tüm bileşenlerinin –dindar ya da değil– cemaaten yana olması Avrupa'da yanlış anlaşılmaya ve çeşitli kaygıların doğmasına elverişlidir. İslam konusunda, Batı Avrupa'daki en büyük Müslüman nüfus olan Türk göçmenlerin Kuzey Afrikalı, Güney Asyalı ve Balkan Müslümanlarına kıyasla yerli Avrupa nüfuslarıyla daha az ilişki kurduğunun altını çizmek gerekir. Ne var ki, Avrupa'da çeşitli ideolojik ortamlarda yapıldığı gibi, sahip olunan hassasiyetlerin türüne göre "Hristiyan Avrupa"ya ya da "laik Avrupa"ya saldırmayı hedefleyen bir Müslüman-Türk ümmetinden söz etmek saçmadır. Aşırı marjinal bir İslamcı kesimin dışında, Avrupa'daki, bir yanda Arap ya da Güney Asya İslamı, öte yanda Türk ya da Balkan İslamı arasında pek bağlantı yoktur. Elbette, İslamın uygulanışı, bu inancın Batı'yla ve modern dünyayla ilişkisi, aynı şekilde Müslümanların antropolojik temeli kökenlere göre büyük bir farklılık göstermektedir. Avrupa'daki Türk İslamı –tıpkı Türkiye'deki gibi– bugün ortalama Batılının çok da farkında olmadığı bir dünyevileşme

sürecinden geçmektedir, üstelik bu değişim ortak yaşamını, geleneklerini, dilini ve “anayurt”la bağını etkin biçimde korumaya çalışan bir halkın içinde gerçekleşmiştir.

Bu halkın ekonomik durumu da, gözlemlenen ticari girişimlerin ve taşınmaz yatırımlarının gelişim potansiyeli ışığında ayrıntısıyla incelenmeyi hak etmektedir. *Zentrum für Türkeistudien*’in tahminine göre, AB’de yaşayan Türk ailelerin GSMH’sı, yani Avrupa ekonomisine yaptıkları katkı, 2002’de 70,2 milyar euro olarak hesaplanmıştır. Bu tutar Birliğin on yeni üyesinden sekizinin GSMH’sından daha fazladır ve 2002’deki Türk GSMH’sının % 18’ine denk gelmektedir! Aynı şekilde, göç edilen ülke vatandaşlığını alma ve siyasal katılım da yakın gelecek için kilit olgudur. 1980’li yılların başından itibaren, Avrupa’daki Türk uyruklular Türk hükümeti ve medyası tarafından kaldığı ülkenin uyruğuna geçmeye, bu şekilde Avrupa’da ekonomik aktör ve seçmen olarak baskı grupları oluşturmaya teşvik edilmektedir. Mesaj sonunda yerine ulaşmıştır: 1990’dan bu yana her yıl ortalama 84.000 Türk yerleştikleri ülkenin vatandaşlığına geçmektedir.¹⁰ Bu hızla gidilirse, 2015’te Türk kökenli nüfusun onda dokuzu AB üyesi bir ülkenin vatandaşlığına geçmiş olacaktır. (2005 yılındaki vatandaşlığa geçme oranı % 37’ydi.) Bu nüfus, yıllık % 2,2’lik bir artış varsayımıyla, 2015’te 5,25 milyon kişiyi bulacaktır.

Bir diaspora kimliğinin oluşumuyla ilgili ortaya konan olguların ışığında, bu topluluğun asimilasyona ötekilerden çok daha fazla karşı çıktığı açıkça görülmektedir. Bireysel asimilasyon yerine Türk-İslam geleneğiyle Batılı yaşam tarzını bir araya getirecek toplu uygulamaları benimseyen böyle bir davranışın ussallığını sorgulamakta yarar vardır. Aslında, Türkiye kökenli göçmenler ve onların soyundan gelenler, gündelik sorunlara, sosyo-ekonomik özelemlere, bağlama uygun bağdaştırmacı toplumsal uygulamalar ve uyusmazı uyuşturan düşünce tarzları icat etmişlerdir. Aynı kişide hem geleneksel olarak nitelendirilen değerlere bağlılık, hem de bireysel özerklik arayışı yan yana bulunabilmektedir.” Bu diaspora incelemesinden çıkarılabilecek ders, bireysel katılımı cemaat hayatının korunmasının birbirine zıt şeyler olmadığıdır. Yabancı kökenli bir toplumsal aktörün kendi cemaatıyla ya da yerel toplumla olan bağları katı değildir. Ter-

sine bu bağlar, cemaat dayanışmasının göçmenle çocuklarının, üzerinde görüş birliğine varılmış ve onlara değer kazandıran bir entegrasyon için kaynak oluşturacağı düşüncesini besleyebilir, dolayısıyla pragmatik ve farklı katılım stratejilerinin (özellikle okul, ticari etkinlik ve siyasal katılım aracılığıyla) ortaya çıkmasına yol açabilir.

ÇEVİRİ: ORÇUN TÜRKAY

NOTLAR

Bu bölümde verilen rakamlar T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'ndan (Dış İlişkiler ve Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nden) ve Duisburg-Essen Üniversitesi, *Zentrum für Türkeistudien Stiftung*'dan alınmıştır (www.zft-online.de).

Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Stéphane de Tapia (der.), *Migrations et diasporas turques*, Paris, Maisonneuve-Larose, 2004; Altay Manço (der.), *Turquie: vers de nouveaux horizons migratoires?*, L'Harmattan, Paris, 2004.

- 3 Deniz Akagül, "Envois de fonds de travailleurs immigrés turcs: évolution et contribution au développement économique", *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, CEMOTI, sayı 13, 1992, s. 81-82.
- 4 Komünist rejimlerin çöküşü beklenmedik bir etki yarattı: Batı Avrupa'daki Türk mahallelerinde yaşayanlar, Balkanlar ve eski Sovyetler Birliği kökenli, Türkçe konuşan ya da Müslüman olan önemli sayıda sığınmacı ya da göçmene kucak açtı, kalacak yer sağlayıp iş buldu.
- 5 Aynı yıl, Türkiye'de kişi başına düşen GSMH 5.500 euroydu.
- 6 Riva Kastoryano, "Individus, communautés, États. Le cas des migrants de Turquie en Europe", *CEMOTI*, sayı 26, 1998, s. 108.
- 7 Çanak antenle Türkçe yayın yapan 25 televizyon kanalı ve 30 radyo istasyonuna ulaşılabilir. Çeşitli ülkelerde, bazı yerel radyo ve televizyonlarda Türkçe yayın yapılmaktadır. 1969'dan sonra, üç Türkçe günlük gazete Almanya'da da basılmaya başlanmıştır. Bugün Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da on kadar gazete ve süreli yayın yine Türkçe olarak yayımlanmaktadır.
- 8 Ural Manço, "Des organisations sociopolitiques comme solidarités islamiques dans l'immigration turque en Europe", *Annales de l'autre islam*, sayı 4, 1997, s. 97-133; R. Kastoryano, "Individus, communautés, États", *age*, s. 107 ve 113-115.
- 9 U. Manço, "Des organisations sociopolitiques...", *age*, s. 116-133.
- 10 1999'da Alman Vatandaşlık Yasası'nda yapılan reformdan bu yana Almanya'da yılda ortalama 50.000 kişi Alman vatandaşı olmaktadır. Türk kökenli seçmen sayısı 2004'te 500.000 olarak tahmin edilmektedir ve bazı gözlemciler Eylül 2002 tarihinde Başbakan Gerhard Schröder'in SPD'sinin seçimlerde bozguna uğramasını Türk kökenli seçmenlerin engellediği görüşündedir. Almanya, Hollanda ve Belçika'daki yerel ya da ulusal meclislerde Türk kökenli parlamenterler bulunmak-

tadır. Haziran 2004'te, Türkiye kökenli dört aday (iki kadın olmak üzere) Avrupa Parlamentosu'na seçilmiştir.

Bkz. Ron Lesthaeghe ve Johan Surkyn, "Religious dimensions of social change among Turkish and Moroccan women in Belgium", *European Journal of Population*, sayı 11, 1995, s. 1-29; Altay ve Ural Manço, "Turcs de Belgique: le repli identitaire comme dynamique d'intégration?", *Annales de l'autre islam*, sayı 3, 1995, s. 111-124; R. Kastoryano, "Individus, communautés, États", *age*, s. 121-122; A. Sander ve G. Larsson, "The Mobilization of Islam in Sweden 1990-2000", W. Shadid ve S. Van Koninsveld (der.), *Religious Freedom and the Neutrality of the State. The Position of Islam in the European Union*, Louvain, Peeters, 2002, s. 91-112.

YEDİNCİ AYRIM
GEÇMİŞLE KOPMAYAN BAĞLAR VE DEĞİŞİMLER

Insanlığın tanıdığı en eski uygarlıklardan biri olan Hititlerin yerleştiği Bozüyük, Fırat'ın suları altında kalma tehlikesiyle karşı karşıya olan Mezopotamya'daki "Doğu'nun Pompei"si Zeugma; amfiteyatroları, kiliseleri, agoralarıyla ünlü İyon ve Bizans şehirleri Efes, Kapadokya, Nike (İznik); Selçuklu ve Osmanlı kervansaraylarının, camilerinin süslediği Amasya, Edirne, Bursa... Türkiye sadece birkaç örneğini saydığımız olağanüstü çeşitlilikte bir mimari zenginliğe sahiptir. Turizm sektörünün hızla gelişmesi de bununla ilişkilidir.

Cumhuriyet kültürel planda da bugün kalıntılarını hayranlıkla seyrettiğimiz Osmanlı geçmişiyle köprüleri atmıştır. Bunun en önemli adımı, toplumu kısmen hafızasız kılan Arap alfabesinden vazgeçilmesi kararıdır. Cumhuriyet, modernliğin garantisi gibi görülen ulus-devletle bağdaşmadığı düşünülen Osmanlı mozaikini, kültürel yanıyla bile olsa devralma, koruma, yönetme konusunda ciddi bir korkuya kapılmış görünmektedir. Osmanlılık yerine benimsenen milliyetçilik, Türkiye'nin kendini algılamasında sorunlar yaratan aşırı noktalara varmıştır. Öyle ki, 1930'larda Kemalizmin fedaileri "Türk" Anadolu'nun tüm medeniyetlerin beşiği, Türkçenin de tüm dillerin anası olduğunu savunacak kadar ileri gider.

Roman, edebiyat türleri arasında bir ülkenin dili ve kültüründeki gelişmeyle genellikle en yakın ilişki içinde olanıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerinde edebiyatta öne çıkan ahlakçı ve hicivci yazarların ardından cumhuriyetle birlikte romanın geliştiği görülür. Aynı dönemde şiir ve hikâye de önemli bir gelişme göstermiştir. Türk romanının başlıca özel-

likleri, bir yandan “endişeli birey”in edebiyata bir kahraman olarak girmesi, bir yandan da romanı benimsemeye hazır okur sayısının azlığıdır. Sonra Nazım Hikmet ortaya çıkar; aslında nesir yazdığı halde kendini şair olarak görmektedir. Acaba, ifade biçimlerini alt üst etmesi kadar şairane nesir yazılarında çok keskin bir sosyal eleştiriye yer vermiş olması nedeniyle, vaktinden önce gelmiş olduğu söylenebilir mi? Her halükârda roman biçimi Nazım’dan sonraki onyıllarda alt üst olmaya devam edecektir. Roman bu dönemde “Batı’nın cazibesi” diyebileceğimiz durumu en iyi yansıtan türdür. Osman Necmi Gürmen’in bir kahramanı örneğin, “iki kültür, iki değer sistemi, Batı’nın nevrotik iktidar ve zenginlik edinme endişesiyle Doğu’nun çile çekme ve iktidarsızlık üzerine kurulu umursamazlığı, vurdum-duymaz materyalizmle ‘güzellik ütopyası’ arasında bölünmüştür.” Bir yazı adamı olan bu kişilik gibi başkaları da aynı zamanda özel dillerle resmi dilin kıskacındadır.

Sinemada cumhuriyetin başlangıcında yeni rejimin ideolojik tercihleri temalar yönünden başlıca esin kaynağı olmuştur. Bunları din karşıtlığı, yurtseverlik, Kemalist iktidarın gündeme getirdiği sekülerleşme ve çağdaşlaşma çabalarına verilen destek, kadınların özgürleşmesinin desteklenmesi ve ılımlı bir sosyal eleştiri olarak sıralamak mümkündür. Bir dönemin damgasını taşıyan bu sinema eserleri Türk ulusal kimliğinin Batılı, hatta modernleşmeci boyutunu ön plana çıkarmaktadır. 1960’lı yıllardan itibaren birbirinden çok farklı sinemacılar Batılılaşma sürecinin başarısız olduğu saptamasından yola çıkarak çeşitli eleştiriler geliştirmiş ve sorgulamalara girişmiştir. Bu dönem, “beyaz” diye adlandırılan ve eleştirel yönü ağır basan bir sinemanın ortaya çıktığı bir geçiş dönemidir. Kimlik çatışmalarına odaklanan bu sinema bir tür ahlaki ve dini değer arayışına öncelik verir.

Türk geleneksel müziği Türklerin uzak Orta Asya’dan gelirken yanında getirdiği müzikle Anadolu müziğinin bir sentezidir. Osmanlı klasik saray müziğinden günümüzün moda müziklerine, en gelenekselinden en Batı etkisinde olanına kadar bütün müzik biçimleri Türkiye’nin kültürel karmaşıklığının bir aynasıdır. Öte yandan Batı’da, Balkanlar’ın yüzyıllarca Türklerin denetiminde kalmış olmasının bir sonucu olarak kilise müzikleriyle halk müziklerinin birbirinden etkilendiği görülmektedir. Bir za-

manlar Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında yaşamış halkların şarkıları ve geleneksel müzikleri arasında görülen benzerlikler de böyle açıklanabilir. Günümüzde plak ve kaset piyasası, özel radyo ve televizyon istasyonlarının çoğalması, internet üzerinden erişim, kayıt sanayiinin gelişmesi ve müzik festivalleri, her tür müziğin yapımcı, dağıtımçı ve dinleyicilerini harekete geçirmektedir. Fatih Akın'ın çektiği, çok başarılı belgesel film *Köprüyü Geçmek, İstanbul'un Sesi*, bu olgunun İstanbul'daki canlılığını, yaratıcı enerjisinin "yabanılığını", müziğin *melting-pot* etkisini ve buradan hareketle müzik sahnesinde çoğulluğun tuttuğu önemli yeri gözler önüne serer.

Mutfak, kültürel alandaki değişmeyi yansıtan bir başka alandır. Geçmişte uygulanan yemek pişirme tarzlarıyla günümüzdekiler arasında büyük bir fark vardır. İmparatorluğun damak tadı açısından merkezi olan İstanbul, yerini genç cumhuriyetin daha tutumlu ve üretim kaygılarına ayak uyduran İstanbul'una bırakmıştır. Bir zamanlar patrimonyal düzenin bütün avantajlarından yararlanan şehir, resmi Osmanlı görevlilerinin güvenli rantları ve zengin tüccarların sınırsız harcamalarıyla kendini tüketim çılgınlığına kaptırmıştır.

1980'li ve 90'lı yıllarda, sanayileşmeyle ve uluslararası ticaretin gelişmesiyle birlikte gelen burjuvalaşma, iki yönlü turizmin canlanması ve giderek küreselleşen bir popüler kültürün oluşması özellikle İstanbul'a yabancı mutfakların girmesini kolaylaştıracaktı. Kuşkusuz, sosyo-ekonomik dönüşümler esas olarak büyük şehirleri etkilemektedir, ama bu, küçük kasabaların ve köylerin hareketsiz kaldığı anlamına gelmez. Gene de mutfak kültüründeki değişme göze buralarda daha az çarpmaktadır.

21. yüzyılın başında Mustafa Kemal, Türkiye'yi siyasal olduğu kadar kültürel açıdan da gözetim altında tutmayı sürdürmektedir. Kitabımızın iç kapağındaki, onu belki biraz yaşlanmış gösteren fotoğraf bunun iyi bir göstergesidir: İki kız öğrenci, Türkiye'de çok sık yapılan ve kurucu babaya sadakati dile getiren törenlerden birinden sonra biraz yorgun, kendi boyları kadar büyük bir Atatürk portresine yaslanmışlar, –fotoğraftaki Atatürk'ün kaşları gür; Charles Dantzig onun otoritesini biraz da bu kalın kaşlardan aldığı söylemişti– ama akılları muhtemelen başka yerde. Eğer kurucu bu-

gün yaşasaydı, “eserini” inkâr eder miydi? Acaba bugünün Türkiye’sine bakıp “laikliğin aldığı darbelere” mi hayıflanırdı, yoksa sekülerleşmenin geri dönülmez biçimde yerleşmiş olmasına mı sevinirdi? Kùltür alanı da dahil olmak üzere her alanda yürüyüşünü sürdüren demokratikleşmeyi acaba nasıl değeriendirirdi?

ÇEVİRİ: ŞİRİN TEKELİ

ROMAN SORUNU

Ahmet Hamdi Tanpınar, parlak eseri 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'ni Türk edebiyatının modernliğe geçiş aşamasında karşılaştığı “engellerin” dökümünü yapmasına elveren bir girişle açar. Bu kapsamda düzyazının doğuşunda dinin ağırlığına değinen yazar, ardından İslam âleminde “romanın gecikmesi” sorununu irdeleyenlerin vurguladığı iki noktayı ele alır: Yalnızca bu toplumlarda trajiklik duygusunun eksikliği veya gerçeğe uyum yetersizliği değil, örneğin Boccaccio veya Shakespeare'in kendi devirlerinde başardıkları, halk ağızlarını üst sınıfların kültürel ifadeleriyle bağdaştırabilme eksikliği de söz konusudur.

Tanzimat reformlarını izleyen yılları inceleyen Ahmet Hamdi, romanın doğuşu öncesinin düzyazı anlatılarından birkaç örnek verir, bir dizi başka ögenin yanı sıra, örneğin *Binbir Gece Masalları*'nın gördüğü rağbet ve içerdiği aşırı olağanüstülük (olağanötesi raslantıların sürekli tekrarlanması, periler ve cinler gibi doğaötesi varlıkların bitmeyen müdahaleleri) noktasında, Doğu hikâyelerinin folklor sınırında tıkanması tespitini yapar; ancak bu arada, hazır ve nazır bu harikaların *Kerem ile Ash* veya *Tahir ile Zühre* ve benzeri Doğu efsanelerinin de ortaya koyduğu gibi dinin kanatları altında olduğunu belirtemeyi de unutmaz. Son olarak da, romana geçişin çok ince bir analizini sunar:

Müslüman edebiyatlarının ortaçağ hikayesinden romana geçemeyişi bahsinde de hemen hemen aynı cinsten bir yığın sebeple karşılaşırız. (...) (Bunların) başında yine şüphesiz insanın reel hayata inanarak sahip olmaması gelir. Ayrıca psikolojik tecessüsün yokluğunu da söyleyebiliriz. Dinde günah çıkarmanın bulunmaması ferdin kendi içine eğilmesini daima men eder. Medeniyetimizin gözü önünde gelişen Rus romanının büyük hususiyetlerinin ortodoks kilisesindeki aleni itiraf müessesesine neler borçlu olduğunu biliyoruz.

Bununla, eskilerde hiç bir psikoloji bulunmadığını iddia etmiyoruz. Bu kadar büyük bir medeniyet tecrübesi insana sonuna kadar yabancılık kalmazdı. Eski şairlerimizin aşk için, insan tabiatı için yazdıkları şeyler kendi kalplerini ve hayatlarını nasıl iyiden iyiye yokladıklarını gösterir. Fakat şiirin şekli ve teksif nizamı bu dikkatlerin derinleşmesine mani olur.¹

Roman türünün yerleştiği 19. yüzyıl döneminin çoğu temsilcilerinin her şeyden önce ahlakçı ve hicivci olduklarını görürüz: Örneğin Ahmet Midhat Efendi (1844-1912) ve Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) bu yoldan Doğu'nun kent edebiyatı geleneğiyle olan derin bağlarını sürdürür. Naima veya Evliya Çelebi gibi vakanüvislerin çıkışından Namık Kemal'le 20. yüzyıl başındaki yazarlar arasındaki devrede kabul görmüş öncülerin bulunmayışı gelişmenin yavaşlığını açıklasa da, belli bir komik toplumsal eleştiri damarının varlığını teslim etmemiz gerekir. Zira bu dönem, hiciv tarzından gerçekçi romancının ince alayına geçişte tekabül eder.

Romanın doğuşunun sorgulanması (ki, Mustafa Nihat Özön² veya İsmail Habib Sevük³ gibi çok sayıda erken dönem cumhuriyet edebiyatı tarihçisi bunları ele alacaktı) oldukça karmaşık sorunları gün ışığına çıkarır. Bu sorgulama, Avrupa'nın çoktan unuttuğu, salt edebiyat alanını aşan, toplumun genel hatlarıyla kavranmasını öngören şiirsel biçimlerin ve didaktik (dini, hukuki ve tarihi) nesrin egemenliğinin kabul gördüğünü ortaya koyar. O Avrupa ki, imparatorluğun en açık fikirli aydınları dahil, herkesi artık kitle edebiyatı, hatta edebiyat "pazarı" gibi kavramları düşünmeye zorlamıştır. Osmanlılar 1860'tan itibaren, özellikle kendileri yazmaya başlamadan önce art arda –hem de pek seçmeci olmaksızın– roman çevirir. Bu süreç, sonunda, dünyaya açılmayı ve evvelce denenmişleri aşmayı sağlayan eleştirel düşüncüyü doğurur.

Böylece Türk romanının ilk oluşum aşaması Birinci Dünya Savaşı'ndan önce tamamlanır. Halit Ziya Uşaklıgil (1866-1945), Batılı romancılar kadar güçlü bir psikolojik analiz yapabileceğini ve gerçekçiliğin mükemmel biçimine ulaştığını somutlayan bir örnek verir. Yazarın, kadınların iç dünyasının ilk portresi diyebileceğimiz *Aşk-ı Memnu*'sunu (1900) belki, belirli ve çok sınırlı bir çevreyi tasvir ettiği gerekçesiyle eleştirebiliriz.

Bu nedenle, şayet cumhuriyet devrine sosyo-kültürel bir yaklaşımla bakacak olursak, dönem edebiyatının öykü ve şiir alanlarında inkâr edilemez derecede parlak ve üretken olmasına karşın, roman türünü özümsemekte güçlük çektiği gözlenir. Bu tespit Türk modernliğinin ilk bakışta göze çarpan boyutuna ilişkindir. Ancak bu noktada belli bir reform –bir tür “tasfiye” ya da “temizlik”– sürecine giren dil, bireyin konumunu⁴ ayrıntıların çok daha iyi vurgulandığı kısa metinlerde ele alınması, roman okumaya hazır okurun azlığı ve son olarak da Türk edebiyatı tarihini kösteklemeyi sürdüren bazı takıntılı değerlendirme sorunları nedeniyle bir kısım eserlerin unutulması da göz önünde bulundurulması gereken etkenlerdir.

Bir defa bu çerçeve çizildikten sonra, yetmiş yıl geriye giderek –gerçekte oldukça kısa bir dönemdir– romanın oluşumunu temsili değeri yüksek birkaç eser üzerinden aramakta yarar vardır.

SIRADIŞI BİR DOĞUM

Nazım Hikmet (1902-1963) büyük destanı *Memleketimden İnsan Manzaraları*’nı⁵ yazmaya giriştiğinde yüzyılın en esaslı romanlarından birine imza atacağını farkında değildi. Hapisanede olduğu 1939-1947 arasında kaleme aldığı 17 bin dize ve 5 kitaptan oluşan eserin yaratılışı esnasında sürekli başlık değiştiriyordu. 1908’den 1948’e kadar uzanan dönemi, özellikle İkinci Dünya Savaşı’nı dile getirdiği bu epik şarkı sırasıyla *Ansiklopedi*, *Büyük Adamlar Ansiklopedisi*, *1941 Yılı’nın İnsan Manzaraları* ve nihayet *Memleketimden İnsan Manzaraları* başlıklarıyla tanındı. Halkın sesini yansıtmak Türkiye’de o güne kadar hiçbir romancının yapmayı bilmediği bir şeydi.

Eser, “gerçeğin özünü yansıtan” bir örnekle, Galip Usta’nın portresiyle başlar:

Haydarpaşa garında

1941 baharında

saat on beş.

Merdivenlerin üstünde güneş

yorgunluk

ve telaş.

Bir adam
merdivenlerde duruyor
bir şeyler düşünerek.

Zayıf.

Korkak.

Burnu sivri ve uzun
yanaklarının üstü çopur.
Merdivenlerdeki adam

-Galip Usta-

tuhaf şeyler düşünmekle meşhurdur:

“Kaat helvası yesem her gün” diye düşündü
5 yaşında.

“Mektebe gitsem” diye düşündü
10 yaşında.

“Babamın bıçakçı dükkânından
Akşam ezanından önce çıksam” diye düşündü
11 yaşında.

“Sarı iskarpinlerim olsa
kızlar bana baksalar”
diye düşündü
15 yaşında.

“Babam neden kapattı dükkânını?
Ve fabrika benzemiyor babamın dükkânına”
diye düşündü
16 yaşında.

“Gündeliğim artar mı?” diye düşündü
20 yaşında.

(...)

Gerçekte özgün bir biçim olmaktan uzak olan manzum hikâye 20. yüzyıl başında belirli bir sükse sağlamış, hatta edebiyatta gerçekçiliğin yerleşmesinde hatırı sayılır bir rol oynamıştı. Panislamcı büyük yazar Mehmed Akif Ersoy da (1873-1936) tüm şiirlerini, kısmen serbest nazımla ka-

leme alınmış dev eseri, nehir-roman tarzının tüm özelliklerini taşıyan *Safahat*'ta toplamıştı. Hececi şairler, neoklasikler de bu biçime başvurdu. Bu nedenle Nazım'ın Türk şiirine çok yerleşmiş bir geleneği izlediğini söyleyebiliriz; ancak o bu geleneğe hatırı sayılır bir yenilik ekleyecektir: Serbest nazımla yazılmış bu şiirin ritmi, düzyazı okur gibi okumaya ve esinlenen kişileri tam, kesin ve eleştirel bir biçimde çağrıştırmaya elverdiği gibi, yaşamın iç ve dış görünüşleri arasındaki ilişkiyi de anlatır. Nâzım bu sayede seçtiği konuya uygun bir anlatım dili geliştirmeyi de başarır. Bu yalnızca yazarın kendi sanatında değil, çağdaş Türk edebiyatının gelişmesinde de bir kırılma anlamına gelir. Böylece örneğin trende veya bir Anadolu hapşanesinde geçen bölümler bir film senaryosunun dramatik yoğunluğuna ulaşır. Daha önce de sırasıyla Rus ve Amerikan edebiyatlarında olduğu gibi sinematografik yazı Türk edebiyatına da bulaşır, hatta buna bir de radikal sosyal eleştiri boyutu eklenir. Nazım Hikmet'in siyasi angajmanı zaten bilinmektedir ve böylece sanatçının sınıf savaşı kavramı da kendini ifade yolunu bulmuş olur.

Belirtmemiz gereken bir husus da, yazara konan otuz senelik yasak nedeniyle bu temel eserin ilk baskısının, yayıncılık hakkındaki yasaların nispeten yumuşadığı bir dönemde, 1966'da gün ışığına çıkabildiğidir. 1976'ya kadar süren dönemde kitabı, şairin biyografisini yazan üvey oğlu Memet Fuat (1926-2002) yayımlar. *Memleketimden İnsan Manzaraları*, 1930 ila 1950 yılları arasındaki toplumsal değişim özlemini ifade edebilecek büyük romanın yerini doldurur. Öte yandan biliyoruz ki Nâzım Hikmet klasik roman tarzına dönmüştür (gecikmeyle, zira o tarihlerde SSCB'ne yerleşmişti), ancak bu türde daha az başarılıdır. Aslında topu topu üç metin yazar. (Kitaplar ancak 1965'te İstanbul basınında tefrika şeklinde yayımlanır.) Bunlardan sonuncusu, *Yaşamak Güzel Şey Be, Kardeşim* en tanınmış olanıdır. Çok fazla otobiyografi ve romantik lirizm öğeleri içeren eserlerinin okunması keyifli olmasına karşın, örneğin Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) veya Halide Edip Adivar (1884-1964) gibi çağdaş romancıların daha yetkin eserleriyle rekabet edemez.

1940 ve 1950'li yıllar, egemen akımlara uymayan ve hatta anlatının derinlemesine değişimine neden olduklarını söyleyebileceğimiz Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963) ve Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) gibi edebiyatın ilk aykırılarının doğumuna tanık olur. Her ikisi de romanlarının yayımlandığı dönemlerde (1941-1962) saygıdeğer bir başarı kazanır; ancak cumhuriyetçi muhafazakâr kesim kadar tanınmasalar da, edebiyatta oldukça önemli bir yer tutan Müslüman ve muhafazakâr entelektüel ve yazarlar tarafından "kendilerine mal edildiklerinden" otuz yıllık bir çile çekmek zorunda kalırlar. Gerçekte, bu iki yazar uslupları ve ifade zenginliklerinden ötürü beğenilmiştir (ki, Şinasi Hisar, Tanpınar'dan daha özentilidir). Zira o dönemde yaygın olan telgraf tarzı, kısa cümleli yazmayı yeğleyen eğilimlere ters düşerler; fakat bir yandan da taşkınlıkları, divanelikleri, konuşma tikleriyle cumhuriyet ve başarılarının basmakalıp imajını rahatsız etmeye açık uygunsuz hatta modası geçmiş roman kişilerine olan meraklarını saklamazlar!

Fahim Bey ve Biz (1941) veya *Çamlıca'daki Eniştemiz* (1944) hiç tartışmasız çok başarılı romanlardır, ama fazla geçmişçi bakışı nedeniyle Abdülhak Şinasi Hisar artık daha az okunmaktadır. Buna karşılık, baskın alaycılığı Ahmet Hamdi Tanpınar'a ayrı bir konum sağlamıştır. On yıl kadar önce yapılan bir yeniden değerlendirmenin ardından, modern, hatta postmodern düzyazının öncüsü olma ayrıcalığını öykü yazarı Sait Faik'le (1906-1954) paylaşmaktadır. Halbuki Tanpınar'ın romanları, *Huzur* (1949) ve *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* (1961) gibi iki büyük eser dışında bitmemiş, eksik kalmış bir mahiyet taşır. *Mahur Beste* (1944-1945) başlıklı anlatısının dışında bir kısmı yayını durmuş, bir kısmı da ölümünden sonra tamamlanmış, *Sahnenin Dışındakiler* (1973) ve *Aydaki Kadın* (1987) gibi çok sayıda tefrika edilmiş eseri vardır. Tamamlanmamış, oluşum aşamasında kalmış bu eser özellikle Ahmet Midhat Efendi'den beri süregelen klasik Doğu-Batı ilişkileri tartışması nedeniyle de büyüleyicidir. Romanlar, bu iki dünyanın birbirine bakarken yaslandığı tarihi, kültürel, duygusal hatta hayali ilişkilerin bütününe içeren tartışmanın hem doruk noktalarını, hem de çıkartılacak dersleri onaylamışa benzer.

Huzur'da varoluşsal kınılma hâlâ Osmanlı kültürünün inceliğinden etkilenen, eski Türkiye'nin sorunsalını yansıtan dört kişiliğin (amca İhsan, edebiyat fakültesinde asistan olan yeğen Mümtaz ve Mümtaz'ın aşkı için çekişen iki genç kadın, Nuran ve Suat) aşk, dostluk ve entelektüel ilişkileri etrafında ele alınır. Bu hassasiyet hiç kuşkusuz, yakın gelecekte Marksizmden esinlenen siyasi tercihlere yönelecek romancılar dönemi başlamadan önce, son kez dillendirilmektedir. Tanpınar romanının gücü yer ve zaman birliğine olan saygısından da kaynaklanır: Değişik mimari boyutların ruh hallerini simgelediği bir İstanbul'da, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, 1939'da yaşanan tek bir günde geçer roman. Yazar bu noktada, Joyce'un *Ulysses*'i ve Musil'in *Niteliksiz Adam*'ı gibi büyük modernist deneyimler düzeyine ulaşır.

PASTORALLE DESTAN ARASI BİR KIRSAL ROMAN

1949'da *Varlık* dergisinde Mahmut Makal'ın "Köy Notları"nın yayımlanmasından⁶ sonra, köy edebiyatı diye adlandırılan ve cumhuriyetçi ideolojinin ilkelerine uygun olduğuna nihayet inanılan özgün bir tarzın doğuşuna tanıklık edilir. Önemli olan, köylüyü ulusal hayatın merkezine yerleştirmek, çağdaş kültürün Anadolu kökenlerini edebiyata –aynı zamanda resim ve müziğe de– yansıtabilmektir. 1960'lı yılların yükselen siyasallaşması bu eğilimi güçlendirir. Çoğu köylü sınıftan gelen çok sayıda romancı kırsal bağlamda tanıdığı toplum yaşamı ve psikolojik yaşam hakkında fikir beyan etmek, sosyal gerçeğin o dönemde ağır basan bu boyutuna ayna tutmak istiyordu. Genelde ideolojiden beslenen, siyaseten aktif değilse de yürekten Marksist olan bu yazarlar kendilerini, Amerikan toprak ekolünden ziyade Rus romancılarının (Gorki veya Şolohov) taklitçileri olarak gösterirler. Aslında o dönemde, söylediklerinin aksine, yalnızca Erskine Caldwell Türk yazarları gerçekten etkilemiştir. William Faulkner'in⁷ romanlarıysa teknik yenilik açısından aşırı boyutlara varmıştı. Bu köy romanları üretiminin simgesel şehresi Fakir Baykurt'un (1929-1999) *Yılanların Öcü* (1959) veya *Kaplumbağalar* (1967) gibi eserleri toplumsal ve siyasi değişim özlemlerini yansıtır ve Türk edebiyatında en azından on yıl süreyle tezli roman hanesine yazılır. Altan Gökalt, tarzın sapmalarını yerinde bir tespitle şöyle anlatır:

Gelecekte katı bir akademizme düşme tehlikesi daha o sırada mevcuttu: Köylü gibi yapmak, köylü gibi konuşmak, folklorculukta yok olup gitmek. Böyle bir tehlike gerçekten de vardır. Aynı eğilimi izleyen geleneksel halk müziğinin de 1970-1980'li yıllarda soluğu kesilir. İdeolojik gerekçe deneme ve araştırma boşluğunun yerini doldurmaya yetmez.⁸

ANADOLU'DAN DOĞAN İKİNCİ MODERNLİK: YAŞAR KEMAL VE TAHSİN YÜCEL

Gerçekte, kırsal dünyadan hareketle geliştirilebilecek has edebi malzeme, son derece farklı iki yazar tarafından kullanılmıştır: Yaşar Kemal (doğumu 1923) ve Tahsin Yücel (doğumu 1933). Her iki isim, kırsal dünyada –ama yeri geldiğinde kentel evrende de– var olan efsanevi öğeleri, kendi tarzında keşfetmiş ve romanda olması gerektiği gibi ulusal niteliğini koruyarak güçlendirmeyi başarmıştır. Eserleri, havası yadsınamaz biçimde Türk olan bir çerçeveye, sözcük cürufundan ve Osmanlı retorikinden arınmış bir dile sahiptir.

Yaşar Kemal'i edebiyata “mıhlayan” çeşitli roman dizilerinden en tanınmış *İnce Memet*'tir. İktidara meydan okuyan onurlu eşkıya, Köroğlu figürünü kendi coğrafyasının özel koşullarına uyarlayarak –ki bunu kabul etmez– eserine katar. Çukurova ve Toros dağları romanında nasıl temel bir yer kaplıyorsa, kent dünyasına geçiş de o denli anahtar bir konuma sahiptir. Örneğin, Dursun kişiliği verimli ovalara yakın olmanın sağladığı gelecek perspektiflerini anlatırken, şehre değinmeden edemez:

(...) Bir şehir var, Adana şehri. Sâfi sırcadan, tiril tiril yanar gece gündüz. Aynen güneş gibi. Onun içinde gezersin. Evlerin araları, onlar sokak derler adına, cam gibidir. Balı dök yala. Trenler gelir, gider. Denizin üstünde bir köy kadar vapurlar yüzer. Dünyanın öteki ucuna gider. O da güneş gibi yanar. Işığa boğulmuştur. Bir bakarsın bir daha gözünü alamazsın. Para dersen sel gibi Çukurovada. Yeter ki sen çalış.

Osman birdenbire ortaya bir sual attı:

“Dünya ne kadar büyük ola?”

Dursun:

“Çook” dedi.⁹

Yaşar Kemal'in romanları Türk nesrine yoğun tasvir zevki, zengin sözcük dağarcığı (şahsi halk edebiyatı derleyiciliği deneyiminin kazandırdığı gerçek veya tescillenmiş kelimeler), insan hayatına yön veren nedenlerin gücü (korku, intikam, kurtuluş) ve Türk tarihine enlemesine bir bakış gibi eşsiz öğeler katmıştır. Örneğin, bir ailenin Birinci Dünya Savaşı sırasında Van Gölü'nden Akdeniz kıyılarına doğru yaylaya çıkışı *Kimsecik* üçlemesinin perde arkasını oluşturur. Fakat bu saklı otobiyografi (*Kimsecik* dizisi) öylesine bilinmeyen, "spiral" biçiminde bir kaleme alma tarzı sergiler ki, bunu olsa olsa sayısız rüya ve marazi fantazmdan örülmüş anlatılardan beslenen ve Toros Dağları'nın yalçınlarında uçan kartallara benzetebiliriz. Romanlarının hacmi (dört dizi ve "bağımsız" romanları), bugün artık hepsi toparlanmış makale ve röportajları ona tam bir evrensel yazar görüntüsü kazandırmıştır: Özgün üslupçu, angaje yazar, 1950-1970'ler Türkiye'si'nin titiz gözlemcisi- röportajcısı. Sanırız eserinin değeri henüz yeterince kabul görmüş değildir.

TahsinYücel ilk zamanlar yanlış bir bakışla köy edebiyatı türüne dahil edilmişti. Çünkü o daha ziyade taşra kentinin veya yarı-kırsal bir kasabanın sınırlarından dem vurur (*Ötegeçe*). Başlangıçta (1954-1975) öykücü kabul edilen Yücel, sonraları romana yakın diyebileceğimiz daha uzun metinler verdi, *Mutfak Çıkmazı*'nın (1960) ardından ünlü *Vatandaş'ı* (1975) yazdı. Günümüz Türk literatüründe pek özgün bir yeri olan bu metin üzerinde biraz durmakta yarar vardır. Kitap, okurunu yanılgıya düşürmekten zevk alan ve sürekli insanın kendine koyduğu yüce hedeflerle sefil yaşama koşulları arasındaki ikilemi öne süren bir yeraltı kahramanının, biraz sıradışı bir yazarın portresidir. Anlatıcı, Dostoyevski'nin *Yeraltından Notlar*'ını hatırlatırcasına, pek alışkın olunmayan bir istihza eşliğinde toplumsal ve siyasi hayat üzerine görüşler ile yaratıcılığa ilişkin derinlemesine fikirleri kaşırmaktadır:

...Oturmadım da! İnsanların korkunç düşüşünü durdurmak için, ancak birkaç bilinçte bile olsa, biraz olsun yavaşlatmak, biraz olsun geciktirmek için, onu bütün çıplaklığı, bütün çirkinliğiyle göstermek, onu bir yükselme, karşı durulmaz bir ilerleme diye sunanlardan ol-

madığımı kesinlemek için, karınca kararınca birşeyler yapmak, gömüldüğüm bu çukurun dibinden sesimi yükseltmek istedim.¹⁰

Tahsin Yücel’de düzenli olarak geliştirilen bu tema, ne kadar karanlık gözüксе de bireyin değerini veren şeyin direniş eylemi olduğunu ortaya koyar. Köylü veya küçük memur olsun, “küçük adam” gittikçe kitleselleşmekte olan bir toplumda, her zaman iktidarın girift yapıları veya budalalıklarını yıkamasa da, iktidara karşı bir biçimde direnerek onurunu kazanır. Halk edebiyatının tanınmış bir simasından, Keloğlan’dan yola çıkarak bu yoksul ama açık göz oğlanın güçlülerin gücüyle kendi itkilerinin kısılcasında nasıl geliştiğini anlatır. *Ben ve Öteki*’deki (1983) anlatılarının tümünde rastladığımız kişiliklerin iç dünyalarındaki parçalanma bir laytnotif, bir tür psikolojik ve metafizik açıklama oluşturur. Küçük bir taşra kasabasında bıyığın –ve kesilmesinin– ağırlıklı yerine değinen, daha hafif bir tonda kaleme alınmış masalı *Bıyık Söylencesi*’nde (1995) de aynı eğilimlerle karşılaşırız.

Yazar büyük romanı *Yalan*’da (2002) Türk toplumunun son otuz yılda yaşadığı toplumsal ve bireysel sapmalara acımasız bir bakış getirir. Eleştiri oklarının hedefi özellikle bir “gösteri toplumu” gibi çalışan aydın çevrelerdir. Ana kahraman Yusuf Aksu, hayâsız dalkavukları, hayranları tarafından abartılarak oluşturulmuş bomboş bir kişiliktir. Romancının mükemmel hâkim olduğu dil, stoacı ahlak ve ironi karışımı yaklaşımının gücünü iyice artırır. Her yerde budalalık ve hilekârlık kol gezmektedir.

Tahsin Yücel bir anlamda roman türünü tepeden tırnağa yenilemiş, tematik açıdan olduğu kadar sözdizimini son derece geliştirilmiş biçimlere ulaştıran bir dil kullanarak, Türkçeyi de yeni sınırlara doğru itmiştir.

ROMAN DÖNÜŞEN BİR TÜR MÜ?

Yakın zamanların kayda değer başarılarını bir kenara bırakıp, çağdaş dünya edebiyatına girmeye hazırlanan bir romancılık sorgulamasının temel çizgilerini bulmaya çalıştık. Roman dışında selamet yok! Önemli olan çok sayıda roman yazmak değil, çağdaş üretimin devleriyle boy ölçüşebilecek, Türk yaşamının farklı yüzlerini, milletin geri plandaki psikolojisini, tarihiyle olan zorlu bağımlı anlatabilecek “büyük Türk romanı”nı yazmaktır.

Örneğin, çok üretken olan ve belli bir barokçuluğu yeğleyen romancı Elif Şafak'ın (1964 doğumlu) düş kırıklığıyla belirttiği gibi:

...Türk romanı başından itibaren Dionysos'u değil, Apollon'u kutsamıştır. Esriklikten ziyade doğruculuğu, sezgiden ziyade akılcılığı, şüphecilikten ziyade öğreticiliği, sarhoşluktan ziyade ayıklığı,... İdeolojik yelpazenin farklı farklı kenarlarında mevzilenmiş romancılar, aralarındaki olanca görüş farklılıklarına rağmen bu hususta benzerler. Türk romancılarının ortak özelliği romanlarını yazarken fazlasıyla ayık olmalarıdır; kendilerinin ve metinlerinin fazlasıyla bilincinde. Kanımca, 150 yıl sonra bugün Türk romanında hâlâ ve ısrarla eksik olan şey VECD hâlidir."

Köy romancılığı zevkini tükettikten, ideolojik roman (Kemal Tahir) ve deneysel edebiyatın (Oğuz Atay, Bilge Karasu) çeşitli eğilimleri arasında gezindikten sonra, 1980'li yılların başında yeni bir kuşağın ortaya çıkmasıyla birlikte romanda yepyeni yönelimler belirdi. Orhan Pamuk (1952 doğumlu), Latife Tekin (1958 doğumlu), Nedim Gürsel (1951 doğumlu) veya Ahmet Altan (1950 doğumlu) romanı her tür bozmaya tabi tuttular. Türlerle oynadılar, özellikle tarihi romanlarda metinlerarası aktarmalar ve yazarı "ben" olarak ele alan kurgular yaptılar, klasikleri taklit ettiler, kara romana ve bilimkurguya kaydılar... Yoksa Türk romanı belli bir olgunluğa mı erişti?

ÇEVİRİ: UĞUR HÜKÜM

KAYNAKÇA

Ertuğrul Aydın 1872 ve 2002 arasında yayımlanmış Türk romanlarının bir listesini hazırlamış. Burada, polisiye, pembe roman dahil her türlü temsil eden 2500'den fazla roman görüyoruz... Bu canlılığın kanıtı olan katkısı *Hece* dergisinin 65-66-67 numaralı "Türk Romanı Özel Sayısı"nda (Ankara, 2002) yayımlandı.

Aşağıdaki bilgiler Fransız okur hedeflenerek derlendi; ancak Türk okurun da bu yazıda ele alınan yazarlardan hangilerinin Fransızcaya çevrildiğini merak edebileceğini düşündük:

Nazım Hikmet

Paysages humains, François Maspero, Paris, 1973.

La vie est belle, mon vieux, Editions Parangon, Paris, 2002 (İlk Fransızca baskısı *Les Romantiques*, başlığıyla Editeurs français réunis yayınlarından 1963'te çıkmıştı.)

Yaşar Kemal'in, Fransızcada çıkmış tüm kitapları Gallimard Yayınevi tarafından yayımlanmıştır.

Tahsin Yücel

"La Moustache" (Bıyık'tan alıntılar), *La Pensée de Midi*, sayı 8, Yaz 2002.

Vatandaş (L'homme qui ne parle pas), Editions du Rocher, 2004.

"Le Mensonge" (Yalan'dan alıntılar), *Revue MEET*, sayı 8, Saint-Nazaire, 2004.

Les cinq derniers jours du prophète, Editions du Rocher, 2006.

Roman Üzerine Fransızca Araştırmalar:

Akyüz, Kenan, "La littérature moderne de Turquie, roman et la nouvelle" (Modern Türk Edebiyatı, Roman ve Hikâye), *Philologia Turcicae Fundamentae II*, Editions Franz Steiner, Mayence, 1964.

"Le Roman turc" (Türk Romanı), *Anka*, sayı 16-17, 1992.

Deléage, Jean-Pierre, *Yaşar Kemal, forgeron obligé d'écriture*, (Yazının Zorunlu Demircisi, Yaşar Kemal), L'Harmattan, Paris, 1998.

Dino, Güzin, *La genèse du roman turc (Türk Edebiyatının Doğuşu)*, Publications orientalistes de France, 1973.

—, "Aspects de l'oeuvre romanesque de Yaşar Kemal" (Yaşar Kemal Romanının Boyutları), *Europe*, sayı 655-656, 1983.

—, "Soixante ans de roman turc" (Türk Romanının Altmış Yılı), *Les Temps modernes*, sayı 456-457, 1984.

—, "Yaşar Kemal en contexte: le roman paysan turc" (Bağlamında Yaşar Kemal: Türk Köy Romanı), *Anka*, sayı 29-30, 1997.

Dumont, Paul, "Cinq villes, un autoportrait" (Beş Şehir, Bir Otoportre), *Beş Şehir*, Publisud/Editions de l'Unesco, 1995.

- Gökalp, Altan, "Sens épique et littérature contemporaine" (Destansı Anlam ve Çağdaş Edebiyat), *Europe*, sayı 655-656, 1983.
- Gürsel, Nedim, *Yaşar Kemal, le roman d'une transition* (Yaşar Kemal, Bir Geçişin Romansı), L'Harmattan, Paris, 2001.
- Muhidine, Timour, "Introduction a *La Moustache*" (Bıyık Söylencesine Giriş), *La Pensée de Midi*, sayı 8, Yaz 2002.
- , "Ahmet Hamdi Tanpınar, romancier et mémorialiste de la Turquie contemporaine" (Ahmet Hamdi Tanpınar, Çağdaş Türkiye'nin Romancısı ve Anıyazan), *Cahiers de la Société asiatique*, yeni dizi, c. 5, 2005.
- Semizoğlu, Ali, "Une langue se délie" (Çözülen Bir Dil), *L'Ennemi*, sayı 1, 1991.
- Tuncer, Yaşar, "Un héritier d'Homere et de Cervantes" (Homer ve Cervantes'in Bir Mirasçısı), *Anka*, sayı 29-30, 1997.
- , "Tahsin Yücel, nouvelliste de la dualité humaine" (İnsan İkileminin Hikâyecisi, Tahsin Yücel), *Les Annales de l'autre islam*, sayı 9, 2002.
- "Yaşar Kemal ile Söyleşi", *Entretiens avec Le Monde 2: Littératures*, La Découverte, 1984.

NOTLAR

- Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988 (1. baskı 1949), s. 30.
- 2 *Türkçede Roman*, İletişim Yay., İstanbul, 1985 (1. baskı 1936).
- 3 "Tanzimat Devrinde Nesir ve Muhtelif Nevileri", *Tanzimat'tan Beri Edebiyat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 142-163.
- 4 Timour Muhidine, "L'individu inquiet de la littérature turque", *CEMOTI*, sayı 24-25, 1999.
- 5 Nazım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, Adam Yay., İstanbul, 1989 (1. baskı 1966).
- 6 *Bizim Köy*, Varlık Yay., İstanbul, 1950 (1. baskı).
- 7 1950'lerin başında Talat Halman'ın Türk okuruna tanıttığı William Faulkner'ın eserleri 1962'den sonra çevrilmeye başladı. Dört eseri, *Kutsal Sığınak*, *Döşegimde Ölürlen*, *Ses ve Öfke* ve *Ağustos Işığı* peş peşe yayımlandı.
- 8 "Sens épique et littérature contemporaine en Turquie", *Europe*, sayı 655-656, 1983, s. 30.
- 9 *İnce Memet*, Gallimard Folio, Paris, 1979 (ilk baskı 1961), s. 37.
- 10 *Vatandaş*, Can Yay., İstanbul, 1975 (1. baskı).
- 11 *Hece*, sayı 65/66/67, Ankara, 2002, s. 754.

FRANSIZCADA TÜRK EDEBİYATI

LYRE TURQUE'TEN (1902) BİZANS SUİTİ'NE (2003)

Abdülhamid'in en faal muhaliflerinden biri olan Ahmet Rıza, 1922'de Âyan Meclisi'ne aza olduktan sonra Avrupa'nın Türkiye'yle ilgili bakışını sert bir dille eleştirdiği *Batı'nın Doğu Politikasının Manevi Çöküşü* başlıklı, Paris'te basılan bir kitap yazar. Ülkesine "hizmet" etmek amacıyla yazdığı kitabın dili "sevdiğim fakat bana ait olmayan dil" olarak tanımladığı Fransızcadır. İmparatorluk açısından şüphesiz son derece önemli bir dönemden geçilmektedir. Bununla birlikte, Türkiye doğumlu yazarların Fransızca yazmayı seçmesinin nedeni buradaki gibi alenen ideolojik ya da siyasi olmadığında genellikle hak ettiği ilgiyi uyandıramamış bir beklentiyle, sorgulamayla açıklanabilir. Oysa bu aşk bütün bir asra damgasını vuracak eserler yaratacak kadar dayanıklıdır.

HİLALİ PARÇALAMAK, HAÇI KIRMAK

Abdullah Cevdet'i (1869-1932) "çift dilli tek edebiyatçımız" diye tanımlar Enis Batur. *La Lyre turque*'ün² yazarı birden çok hayat sürmüş, daha da fazla sayıda dili kullanmıştır. Alfieri, Schiller, Shakespeare, Mevlana ve Ömer Hayyam'ın eserlerinin yanı sıra tarih, pedagoji ve Gustave le Bon'un kileri de içeren sosyal psikoloji yapıtlarını Türkçeye çevirmiştir. Matlavya'da doğan Cevdet, biyolojik materyalizme tutkuyla bağlı bir doktor ve bir Jön Türk hareketi sempatzanı olur. (Ahmet Rıza'ya yakındır.) Viyana'ya Osmanlı elçiliği doktoru olarak atandığında yayımlanmış iki şiir kitabı (*Hiç*, 1890 ve *Tuluat*, 1891) ve II. Abdülhamid iktidarıyla birkaç kez ters düşmüşlüğü vardır. Yurtdışında geçirdiği yıllar (Mısır'da da yaşamıştır) oldukça üretken geçer: *Osmanlı* ve *İçtiha*d (İçtiha aynı zamanda bir yayınevidir) adlı dergileri yayımlar. Edebiyat ve bilim adamı, düşünür, şair ve siyasetçi olarak "insanseverlik"le "Fransızseverlik" in atbaşı gittiği güçlü kanaatlerine az rastlanır bir enerjiyle sahip çıkmıştır.

Hayal kırıklığına uğramış bir aktivist ve cömert bir nihilist olan Cevdet, Viyana'da görevli olduğu sırada arka arkaya Fransızca yazdığı üç şiir kitabı yayımlanır. Bunlardan ilk ikisi *Fievre d'Ame*³ (1901) ve *La Lyre turque, Feux de Paradis et Roses d'Enfer*⁴ (1902) süslü harfler ve resimlerle bezeli *art nouveau* kapaklarıyla Paris ve Viyana'da eşzamanlı basılır. *Fievre d'Ame*'in yazarı "Doktor Abdullah Cevdet Bey" önsözünde Fransız ilham perisine seslenir ve "ateşli fikrini ifade etmesine engel olan (...)yetersiz Fransızcası" bir yana, "farklı kavrayışlar dünyasının" kendisini ondan ayırdığını belirtir. Bir sonraki kitabın "Okuyucuya Birkaç Söz" başlıklı önsözü yine hoşgörü çağrısı yapsa da, kültür ve dil kaynaklı çifte uzaklıktan söz etmez. Bu defa "büyük acılar çekmiş, çok hüznü, çok renkli Asya'nın göçebe ilham perisi"ne seslenmektedir. Fransızca yazdığı ve sadece Paris'te yayımlanan üçüncü kitap, *Les quatrains maudits et les Reves orphelins*⁵ (1903), Aralık 1901'den 1903 Ağustos'una kadar tuttuğu bir çeşit dörtlükler günlüğüdür. Her birine tarih (bir gün için kimi zaman dört tane dörtlük yazar) ve yazılan yerlerin adları (Viyana ve bazı büyük Avrupa şehirleri) düşülmüştür. Bilanço-kitap, vasiyet-kitap ("Otuz iki yıllık yüreğimde taşıyorum/bir asırlık dehşet ve öfkeyi")⁶ Baudelaire'in isyanının akisleriyle ("Selamlıyorum seni ey şeytan")⁷ Mallarme'nin çekincesinin izlerini ("Şüphe periler âleminin prensidir")⁸ harmanlayıp bir antla sonuçlanır: "Şarkım, haykırışlarım ebediyen susacak/Acımı sessizliğe yar ettim."⁹ Bu kitapta Fransız bir yazarın önsözü bulunmamakla birlikte (birinci kitabın önsözü Ernest Raynaud, ikincisinininki Gustave Khan tarafından yazılmıştır) çok sayıdaki anma ve itihaf, Abdullah Cevdet'in Marinetti'den Stefan Zweig'a ve Tevfik Fikret'e uzanan ilişkilerinin genişliğini gözler önüne serer.

"Liberal soyтары....Seçkinlerinin kalbi his duymuyor. Coşkusuz ahlamlarıdır duyulan/Yazgı kaygısız uyukluyor/Ey emekçi uyan"¹⁰ taşlamasında görüldüğü üzere, kozmopolit bir zihne sahip olmakla beraber elitistler arasında yer almaz. Yanılgıya düşmemek gerekir: Abdullah Cevdet'in "düşünen müzik" denemeleri olarak tanımladığı militan şiire yakın edebi çalışması, sonraları ülkesinde doğrudan eyleme dönüşecek bir bilinçlenme sürecinin yansımasıdır. Başlıkların egzotik ve nevrotik tonu, açık fikirli ve uzlaşmaya yatkın zihnini gizleyemez: "Öpüştüğünü görmek istiyorum Ba-

tının Doğu'yla/ Zemzem suyu ile kutsanmış suyun.../ İşte hayalim: Fikir, Aşk, İlerleme"¹¹ der. Dini alandaki açık kayıtsızlık (şiirlerde Allah'a olduğu kadar Yehova ve Buda'ya da seslenilir) dinsizlik beyanına ("Saf kalbim hiçbir şeye inanmak istemez/Hilal'i parçalamak, Hac'ı kırmak ister")¹² hatta Farmasonların şiarının ("Ve düşünmek yönetmek ve her yana tohum ekmektir")¹³ yüceltilmesine varıyor.

Bu eserlerin polemiği yanı onu buyur edip önsöz yazan Fransız şairlerinin gözünden kaçmış olabilir. Onlar, Fransız şiirini aşırı bir saygıyla selamlamasına, dolayısıyla yazı diliyle kültürel kökeni arasında zarif bir senteze ulaşmadaki (görelî) yetersizliğine yerinir: "Uyum" diye yazar *Mercure de France*'ın bir eleştirmeni, "ancak Batılı düşünce... böyle bir Doğu hayaliyle uyum içinde olduğunda tam olur". Oysa Abdullah Cevdet ateşli bir taklit çabasıyla bu mesafeleri gizlemek bir yana, sonuna dek genişletiyor ama bir yandan da, sınırlarını bilse de kültürler arası konumunun özgüllüğüyle ilgili bilincini koruyordu: "Fransa'da sadece bir yıl kaldım. Corneille ve Victor Hugo'nun dilini ise Türk okullarında ve kişisel çabamla öğrendim." Edebi gelişiminin ilk safhasına yönelik ikirciğe de değinerek "Osmanlı şiirinin veznine hâkimdim" diyordu *La Lyre turque*'te ve şöyle ekliyordu: "Ancak onunla ilişkimi bitiriyorum/Asya'nın otokrat ilham perisiyle artık işim yok."¹⁴

Ona düşen aracı rolünü derinden benimsemiştir. Metinleri arasına hem bir "Türk halk ezgisinin" hem de Mecnun'un bir şiirinin "bire bir" çevirisini ekler. Çabasını dipnotlara kadar taşıyarak Fransa'da bir yandan Mevlana'yı, öte yandan "Magyar" (Macar) Petöfi'yi tanıtmaya uğraşır. Kendi çevirmeni olmaktan da geri durmayarak, *La Lyre Turque*'e, Türkçe yazdığı son derleme olan "*Kahriyat*"tan (sonradan, 1906 yılında yayımlanacaktır) uyarlanmış parçalar ekler. Kelime dağarcığı da çokdillilik alanındaki duyarlılığını yansıtır: Metinlerinde İtalyanca ("*La lune pensierose*"), Arapça ("*un ingenu, touchant et non rendu sélame*") ve Türkçe sözcükler kullanır. Örneğin üremeyi redde çağrı ("ardından sadece ışıklı bir iz bırak"¹⁵) bölümünde: "*Homme!* (Ey insanoğlu) veya yavrum dinle" ifadesine yer verir. Öte yandan post-sembolcü şiir tarzında arkaik deyişlere, nadir kelimelere ve bilgece sözcük oyunlarına girişmekten geri durmaz; böylelikle yazının görünen

metniyle “küçük düşürülenlerle onuru kırılanların” savunması arasında şaşırtıcı ton kopuklukları yaratır: “Çalılarla kaplı hatırladığım yollar, yetimlerin çıplak ayaklarını kanlarıyla sular.”¹⁶ Böylece, “eksik” Fransızcasını doğru düşünce ve güzel yazının reddine çevirir ve insanda “Ey deliliğin akbabası! Kanat çırpımların beynimi parçalıyor” diyen Lautreamont’u, “erotik ve korkunç bir melodram”dan söz eden Jouve’u ve “Dünya temelleri sarsılan bir viranedir” diyen Cioran’ı hatırlatan çağrışımlar yaratır.

Eserin amacı hakkında olumlu görüşlere sahip Avrupalı okurun beklentilerini bilerek çarpıtmaktır; Abdullah Cevdet ne edebiyatçı olma iddiasındadır, ne de çifte aidiyetiyle böbürlenir. Kendisinden beklenen role boyun eğmediği gibi, köklerini de yadsımaz.

“EFSANE TANRISI KADAR YAKIŞIKLI”

Fransızca eserleri 1941-1968 arasında yayımlanan Gentile Arditty-Püller şüphesiz birinci sınıf bir yazar değildir (en azından edebi sözlük ve tarihçelerce yok sayılmıştır), ancak eğlencelikten ibaretmiş gibi de görünmaz. Stereotiplere dayanarak 1940-1960’lı yılların Türkiye’sindeki günlük hayatla ilgili olarak artık güncel olmayan ama, hem egzotizm çığırkanlığından hem de yabancının bayağılaştırılmasından uzak bir imge yaratır. Bununla birlikte, ulaşmaya çalıştığı Abdullah Cevdet’in iniş çıkışlarından uzak, yalın tarz, yerleşik kalıplardan kurtulmuş değildir. Ölüm ilanının şaşaası bunu ele verir: “Türkiye en değerli çocuklarından birini kaybetti. [O] daima ulusal ruhumuzla beraber titremiştir.”

Kurguları, roman ve öyküleri, nesir ve uyaklı şiirleri Ahmet Haşim’in son şiirlerindeki (1932-1933) “Bize bir zevk-i tahattur kaldı” ifadesine uygun düşer. Oryantalizm ve ona bağlı özlemleri adeta içselleştirmiş, doğallaştırmış ve onlara gerçeklik kazandırmış; düşünsel bir ülkünün hatırasını, eski bir kültürel vizyonu, somut detaylara çevirmiştir. İstanbul’u anlatmaz, *Stanboul*’u över ve tasviri Marc Riboud’un¹⁷ –fotoğraflarından çok Decamps’ın¹⁸– resimlerine yakındır. Laikliği Abdullah Cevdet’inki kadar kuvvetli olmakla beraber estetikle örtülüdür, olası bir değerler karmaşasına düşmez. Bu ise, *Vent de Marmara*’nın¹⁹ ana kadın karakterinin düşmesi olası bir karmaşadır. Bir Anadolu erkeğiyle Yunanlı bir kadının kızı olan Sem-

ra çok sayıda ırk ve dinin bir arada bulunduğu bir ailede doğmuş, üstelik uzun süre ülkesinden uzakta yaşamış ve tabiatıyla gerçek inançtan yoksun bir meleze dönüşmüştür. Kendini kaptırdığı tek din sanattır (ressamdır). Öyle ki, ortak paydalarının sanat zevkiyle sınırlı kaldığı Parisli nişanlısıyla evlenmek üzere yazlık evini satmaya geldiği Büyükkada’da, “bir efsane tanrısı kadar yakışıklı” çocukluk arkadaşı cahil Suavi’ye rastladığında hissettiği aşk bağının gücü karşısında körleşir. Semra’nın bedelini mutluluğuyla ödeyeceği hatası, “Marmara rüzgârı” altında doğmuş canlıları birleştiren özel hısımlığı, mekânın gücüne direnç göstermeksizin kapılıp giderken bile fark etmemiş olmasıdır.

Yazar sanki kendini, karakterinin kaderi aracılığıyla, isteyerek geleneksel kılınmış mısralarla dile getirilen sanat izlenimlerinin uğrayacağı estetizm eleştirisinden muaf tutmak ister gibidir. Geçmiş zamanı, hatıraları süzgeçten geçiren hafıza misali, sanatsal hatırlatmalar, alışılmış biçimler, olayları, hareketleri “eski stampaların bulanık desenleri gibi” dekorları yerli yerine oturtur. Din, resmedilmiş bir manzara içinde duygusal ve uyumlu bir işaretten ibarettir: “Bir müezzin uzakta/Tok ve dokunaklı sesiyle/Koyu-veriyor aniden/Tutkulu namesini/Sakin semaya doğru.”²⁰

Böylece, Gentile Arditty-Püller’le başka ülkenin dili, çelişkili bir gizlenme aracı haline gelir, “gerçek” anlamdan çok, ötekilikten yoksun bırakan dolaylı anlatımın ifadesi olur: “Kelimelerin yeşil fon üstünde kıvrılarak işlendiği” Osmanlıca yazıyla kaplı mermer çeşmenin anlatımında olduğu gibi. Aynı şekilde kapalı biçim seçimleri, süreklilik efektleri, pitoreske, geleneklere bağlılık, edebiyatın yok olmakta olan gerçeği kaydetme görevine yönelik bir tür koruyucu içe dönüşü destekler. Burada “güzel görüntüye” eşlik eden bir süsleme olmanın ötesine geçemeyen Fransızca, bir kez daha, oryantalizmi kurtarmada renksiz bir araç olur.

BATI’NIN CAZİBESİ

Geri dönüş teması kültürel mozağin, mekânların değerini bileme, ötekilik sorunu ve yazı dili olarak Fransızcanın seçilmesi hem daha alaycı hem de daha ciddi bir biçimde Osman Necmi Gürmen’in romancılığına da ilham kaynağı olur.

1927'de İstanbul'da doğan Osman Necmi Gürmen, Fransızca ilk romanını üniversite eğitimi için gittiği Fransa'da yazar. 1976'da yayımlanan *L'Echarpe d'Iris*'in²¹ yine yazar tarafından kaleme alınmış Türkçe versiyonu *Delibozuklar Çiftliği* başlığıyla 2003 yılında yayımlanır. İkinci roman *Kılıç Uykuda Vurulur* (1978) alışlagelindiği üzere Türkçe yazılır ve başka bir kalem tarafından Fransızcaya çevrilir: *L'Espadon*²² (1979). Bir dilden diğerine geçişle işlerlik kazanan bu tuhaf iç içelik, belki de yazarın genel edebi tasarıyla bağlantılıdır.

L'Echarpe d'Iris de, *La Lyre Turque*'teki gibi, sanatçının "güzeli arama" mücadelesi etrafında döner. Osman Necmi Gürmen 1984'te *Sud* dergisinde Marguerite Yourcenar'a ithafen yazdığı metinde, "kendisini ona teslim edeni ya baştan çıkaran ya da yok eden" kurgusal yaratıcılığa duyulan arzuyu temsil eden imkansız düştün²³ söz eder ve Baudelaire'in aforizmasına gönderme yapar. Baş karakter Fatin'in (Türkçede "akıllı" anlamına gelir, ancak "kader" anlamına gelen *fatum*'u da çağrıştıır) peşinden koştuğu da tamı tamına bu mücadele, daha doğrusu bu yenilgidir. Ruh doktoru-vali-bakan aday, iki kültür, iki farklı değer sistemi, Batı'nın nevrotik iktidar ve zenginlik edinme endişesiyle Doğu'nun çile çekme ve iktidarsızlık üstüne kurulu umarsızlığı, vurdumduymaz materyalizmle "güzellik ütopyası" arasında bölünmüştür. Metinden önce iki alıntıya yan yana yer verilmiştir. Biri Aziz Pavlus'tandır: "Bu dünyanın bilgeliği Tanrı katında deliliktir." Diğeri ise el-Hallac'dandır: "Ben Efendimi gönül gözüyle gördüm ve Ona 'Kimsin sen?' dedim. Cevap verdi: 'Senin'"

Mücadele 1960'ların Türkiye'sinde 'tehdit altında bir alanda' İstanbul'a yakın, iyileştirici güçlere sahip su kaynağı olan bir çiftlikte geçer. Ancak bu "delinin çiftliği"nin (Türkçe başlığın nedenidir) işlenebilir bir arazi olmaktan çok, zihinsel bir yer, ruhani bir manzara, ruhunu kurtarmak için yanmayı göze alabilen (Mevlevilerin *oeuvre au rouge*'unu²⁴ çağrıştıır) "doğunun mistik bir parseli" olduğu anlaşılır ve Fatin için bu, amacını,²⁵ yönünü, el-Hallac'ın mezhebini bulduğu yoldur. Ne var ki, içindeki Öteki'nin mutlaklığıyla, yani Tanrıyla barışmanın yolu, bir yabancıнын, Gaël'in (her iki cinsiyet için kullanılan bu kelt ismi, bir skandala değilse de en azından ayrıksılığa işaret eder) büyüünden geçmelidir.

Gaël, çiftliğin sahibi “Deli” lakaplı Selim’in karısı ve akıl hocasıdır. Selim de Fatin ve anlatıcı gibi Paris’e eğitim için gitmiş, ancak içlerinde sadece Fatin başarılı olmuştur. Selim “imrenilen bir medeniyetin en ufak parçasından bile yararlanamamış” olsa da, en azından Brötanya’dan Gaël’i getirmiştir. Tutkular bu çiftin çevresinde yoğunlaşacaktır. Düşmanlar, Gaël’i “inançsız bir cadı” olarak gören yobaz hocalarla Fatin tarafından içindeki şeytanı çıkarmak için manipüle edilen spekülâtörlerdir. Yandaşlar ise kendilerince, imkânsız düşün şövalyeleridir. Kendi aralarında farklı milliyetleri, etnik ve dini kökleri barındıran bir yabancı mikrotoplum kurarlar. İçlerinde dervişlerin semasını tekrar icat eden Ortodoks kökenli ve Yunan isimli bir Türk bulunur. Bu büyülü örgüte bir süreliğine İslam dinini seçmiş doktor, büyücü ve piyanist olan bir Yahudi de katılır. Bu yeni Telemitle²⁶ topluluğunun her bir üyesi Fatin’in başkalaşımının ve bozguna uğrayacak sessiz yandaşlarının habercisidir. Romanın sonundaki yangın, yıkımdan da yücedir: “Yenilgiye uğramış bir medeniyetin kalıntıları yapaylığa karşı kazanılmış zaferin ganimetleri gibi yayılmıştır etrafa.”

Dil bu dönüşümün mekânı, uyanışın yoludur. Descartes’ın dili, Yaratıcı ve yaratık ilişkisinde olduğu gibi, Yaratılış öğeleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi görünür kılmak için gerekli virajın alınmasını sağlamıştır. El-Hallac’ın mottosunda ileri sürülen ilişkiyi gün gibi ortaya koyar: *Ene’l-Hakk*. “Ben Tanrı’yım.” En azından, Osman Necmi Gürmen’in Fransızca nesri bu yönde işlemektedir. Öne çıkan edebi figür, anlamları farklı, sesleri benzer kelimeleri birbirine yaklaştıran ses benzeşimidir. Bu özellik alaycı bir cinasa dönüşebilir: “Tek sessiz farkıyla” “eşek” “ruh”a dönüşür.²⁷ Ancak, aynı küçük benzeşme noksanlığı yazın ardındaki kışı anımsatır: “Esintiyle sürüklenen ayıklanmış saman güneşte parlıyor, kayıtsızlığa doğru uçuşuyordu, kar gibi... karayelle taşınan toz gibi kar, beyaz bir saman yığını gibiydi.”²⁸ Bu üst üste binme, manzara içinde manzara hali, Gaël’in geriye çevrilebilirliği kanıtlayan rüyasının sonucudur. “Karayel” “esinti”yi çağırıştırır.²⁹ Aynı Sufilerin hatlarında olduğu gibi gizli bir uyum uyarınca biri diğerini yansıtır, harfle desen arasında durak, kesinti olmaksızın harf yüzüne dönüşür. Yöntem imge kullanımında, mecazi anlamdan gerçek anlama hissedilmez geçişlerde de farklı değildir: “...bilincinin düzleşmiş yüzeyine

doğru yükseliyor ve sakince tepeyi tırmanıyordu.” Burada manzara manevi yükselişin görülmesini sağlar, sadece çağrıya yanıt verir, oluşumuna neden olmaz. Bu uygulama Gombrowicz gibi, kendini şeylerle kelimeler arasında-ki kopuşun öncesinde konumlandırıran diğer “modern/modern karşıtları” nı anımsatır.

Akıldışılığın daha uyanık bir bilincin sesine, ses uyumsuzluğunun daha ince bir kulağa işaret ettiği bu aykırı uyum dilin neredeyse sürrealist bir kullanımda algılanabilir hale geldiği, aslında kriptik yazı zamanından kalma bir uygulamanın ürünüdür. Nitekim, Fatin’in nihai vizyonu diyebileceğimiz “duyu ve fantazmalar cümbüşü” serbest çağrışımından ziyade ortaçağ mistik şairlerinin (Yunus) beyitlerinde kullanılan tekerlemelerden esinlenmektedir. Bu durumda, iftar “topunun” obur yobazın duasının ilk hecesini (bis) mekanik biçimde tetiklediği Queneauvari tuhaf karşılaşmalar, fars ve ritüel arasındaki çekişmeler, kelime dağarcığında bu yoldan yaratılan tuhafliklar, ödünç alınmış dil aracılığıyla yürütülen bir kimlik arayışının işaretleri olabilir. Yazar Marguerite Yourcenar’a “saygı” metninde Christiane Baroque’a hitaben, “Sence bir göçebenin, kartezyen tutarlılıkların tutkulu yandaşı haline gelecek ölçüde başkalaşım geçirmesi mümkün müdür?” der. Oysa dilden büyütlü, sihirli, şeytani bir işlev çıkaran *L’Echarpe d’Iris*’in “Batı’nın cazibesi”yle ilgili olarak işaret ettiği yol, bunun tam karşıtıdır.

İki dil arası mitik tat ve yaratıcılık Fatin’in dünyanın başlangıcında yer aldığı varsayılan hermafroditlerle ilgili nedenbilimsel şiirinde yer bulur: “Biri sınırın öfkesiyle yaşatırken, diğeri huzurunda yok ediyor. Varoluşlarının akışını her biri kendine göre belirliyor, ancak okyanusa yaklaşıncı varlıkları iç içe geçiyor. ‘Ben’i unutarak, ‘metinleri’ unutarak sonsuzluğun yüceliğine karışmak üzere çiftleşiyorlar.” Başta sözü edilen ikilik dil örgüsünde yeniden ortaya çıkar. Spekülatörlerden birinin metinde İngilizce alıntılanan bir ifadesi önce yabancı madde izlenimi verir, ama ardından metinde verilen çevirisi de yabancılık olgusunun altını çizer. Buna karşılık müezzin kelimesini çevreleyen sesler ve söz dizilimi açısından ortalanmış yeri, ifade ettiği kişinin kırılganlığını azaltır: “Komşu köycüğün minaresinde müezzin, rüzgârda kaybolan narin sesiyle...”³⁰ Kelimenin dilbilimsel olarak merkezinin kaydırılmasıyla yerin hem şiirsel hem de dini çifte anlamda yeniden sahiplenilmesi

mümkün olur. Böylece dilsel karışım giderek silinip silinip üstüne tekrar yazılan bir parşömen hissi uyandırır. Daha doğrusu, yazıların, biçimlerin (şiirler, efsaneler, basın haberleri...) sonu gelmez şekilde tekrarı sınırların aşılması ve silinişi sayesinde “Ben’in ve Metinlerin” unutulmasına yardım eder.

“Kışın sonunda ilkbahar şarkısı söylemek ne zor!” itirafında bulunur yazar. *L’Echarpe d’Iris*’in anlatmaya soyunduğu şey, iki mevsim, iki dil, iki kültür arasında önceden sezilen bir geliş öyküsüdür. Böylece kullanım tekrarının şiirselliği (ki yine birlikçi bir ütopya olan *L’Espadon*’da da mevcuttur), yani bir cümlemin bir bölümünün, tamamının ya da bir paragrafın sayfalarca sonra tekrarlanması, metnin bazı parçalarının aynadan yansıtılması –bir kez daha Mevlevilerin çift yüzlü kaligrafisi gibi– etkisi yaratır. Esas anlam parçalarda değil, parçaların eklemelenmesinde aranmalıdır. Bu parçalar öykünün çeşitli yerlerinden birbirine karışır. Örneğin, öykünün farklı yerlerinde geçen sirtaki ritimli semaya önce çiftliğin “kaçık yerlileri” katılırken Fatin’in son vizyonlarından birinde de defne taçlı dervişler dahil olur. Buna paralel olarak Yourcenar’a ithafen yazılan metinde *L’Echarpe d’Iris*’in, içinde gök kuşağının renkleri bulunan diğer çağrışımı da vardır: “Dervişler siyah, mat, pürtüklü hırkalarından kurtulup serbest bırakırlar beyaz tennurelerini, tüm renkleri dolaşıp tüm renklerin toplamı ilahi ışığın kaynağı parlak karanlığa doğru uçuşsunlar” diye.

Osman Necmi Gürmen’in romanı bu dönüşüme adanmıştır. Temel din ilkesine aykırı (heterodoks) mistikliği göçebe benliğiyle yeniden buluşturmaya yabancı dilin aracılık etmesi ona bu aykırı, yıkıcı gücü verir. El dilinden geri dönüşle, yabancı dil de sırası geldiğinde içindeki “Öteki”yle barışmayı tınılayan nihai “Amin” karşısında silinecektir.

Hiçliğin Çağrısı

Demek ki *L’Echarpe d’Iris*, çağdaş olanı tanrısal dokuya işleme yolunda bir çabadır ve 1978’de, Abidin’in Nazım Hikmet’in *La Jaconde et Si-Ya-Ou* [Jakond ile Si-Ya-U] adlı şiirinin Fransızca çevirisinin önsözünde adlandırdığı gibi bir “modern mitoloji” örneğidir. Abidin’in Fransızca yazdığı *Le Péra Palace*’ta³ yaptığı, benzer bir dönüşümün daha yaramaz ve serbest bir şeklidir.

1913'te İstanbul'da, namılı bir imparatorluk idarecisi ailesinde doğan Abidin Dino, gençlik yıllarının bir kısmını Fransızca öğrenmeye başladığı Auteuil'de ve İsviçre'de geçirdi. Daha sonra Türkiye'de yaşadı. ("D grubu" faaliyetlerine katılarak daha o zamandan ressamlığıyla tanınmaya başlamıştı.) 1950'lerde ise, 1938'den beri tanıdığı Tristan Tzara tarafından karşılandığı Paris'e yerleşti. Abidin Dino *Péra Palace*'a da ön ayak olan editörü Bruno Roy'un tanımıyla, kendisini "hem filozof hem etnolog olan çokbiçimli bir sanatçı"ya dönüştüren birbirinden değişik yaratıcılarla yarım asırlık yoğun bir etkileşimin ardından 1993'te Paris'te öldü. Aslında Bruno Roy Abidin'e, Pera Palas'ın hisse senetleri üstüne resim yapmasını önermişti. Sonuçta ortaya Uluslararası Yataklı Vagon Şirketi'nin eskimeye yüz tutmuş mücevheri hakkında Abidin'in sözlü doğaçlamalarındaki havanın hâkim olduğu bir metin çıktı.

Pera Palas muhteşem bir taşlamanın hem bahanesi hem baş aktörüydü. Arka planında Abidin'in genellikle çift sayfa üstüne çizdiği resimlerle bölümleri vurguladığı, üç ayrı sahne yer alır: Abidin'in çocukluk anıları, imparatorluğun son günlerinin tarihi tutanağı ve nihayet, Avrupa edebi atlasında hayali şehir olarak İstanbul.

Sözde entrika, İstanbul'da –yüksek Avrupa sosyetesinin kullandığı şekliyle "Konstantinopolis"te– II. Abdülhamid'in" hükümdarlığının son yıllarında, Ekim 1905'te geçer: "İmparatorluk gereğinden uzun sürmüştü." Metin eliptik¹⁴ yapısıyla, "kızıl sultana" yapılan suikast girişimini takip eden ayların sağlıksız havasını yansıtır. Bir yandan hükümdarın kemerli burnunu, jurnalcilik teşvikini, bilgi kaynağı olarak gördüğü fotoğraf sanatına merakını, öte yandan çevresindekileri, Avrupalı danışmanlarını ve özellikle sarayın istihbarat servisinin başı, "Suç Napolyon'u" lakabıyla anılan Fehim Paşa'yı görürüz. Metin açıkça otantik çizgilere sahip olmakla birlikte ikinci ağızdan aktarılıyormuş izlenimini verir ve kısmen Avrupalının alaycı eleğinden geçerek anlatılır. Abidin'in büyük bir ustalıkla yaptığı yansıma oyununda aynaya akseden, Doğu'dan ziyade oryantalizm ve takıpchileridir. Şehre gelince, metinde yangınlarından, 1894 depreminden, entelektüel ve monden kozmopolitliğinden dem vurulur. Mimari, birkaç ünlü kule ve Doğu Ekspresi Garı (Sirkeci) ile Pera Palas gibi modern Batı kuşatmalarıyla

özdeşleşen binalarla sınırlıdır. Bu basit birkaç göndermeyle yaratılan izlenim Tanpınar'ın 1946'da yaptığı yüzyıl başındaki İstanbul tasvirinden ayrılır. Tanpınar'ın tasvirinde İstanbul, birbirinden farklı üslupları barındırmakla beraber zaman hissi ve yaşam biçimi açısından homojen bir şehirdir. Sonradan Gentile Arditty-Püller de yazılarında bu vizyonu canlandırmaya çalışacaktır. Ne var ki, gölge oyunundan çıkma, daha ziyade ikinci dereceden denebilecek bu betimleme Abidin'in çocukluk izlenimlerinden alıntılar da içerir. Kar fırtınasının gazabına uğramış, çözülmenin eşiğinde bir şehri konu alan 1989 tarihli *Mains'de*⁵⁵ olduğu gibi. İşte bu noktada, hayali şehirle anılardaki şehir birbirine karışır. Kendileriyle oldukça gevşek bir ilişki kurulan önceden tanıştığımız figüranlara aynı Avrupalılaştırmış mahallelerde, Kahire yolundaki Agatha Christie ve daha da şaşırtıcısı, Atina ile Londra arasında gezinmekte olan Virginia Stephen –*Orlando*'nun gelecekteki yazarı– gibi tanıdık simalar katılır. Şehir bir iç patlama yaşamaktadır sanki. Bir bütün olarak durmasının tek nedeni yolculuk güzergâhlarının aynı olmasıdır. (Perdenin Sirkeci Garı'nda açılıp Marsilya rıhtımında kapandığını anlıyoruz.)

Aldatıcı bir eylem, yanılsamalı bir dekor ve eksik bir gerekçeyle karşı karşıyayızdır: Polis boşuna hem suç aletini, hem cesedi, hem de suçluyu aramaktadır. Okuma esnasında pek çok belirsizlikte tökezlediği için esrar perdesi baştan sona aynı kalınlıkta kalır, “Pera Palas(ın) katili” ifadesinde, mekânın cinayet mahalline mi yoksa kurbanı mı işaret ettiğinin anlaşıl-maması gibi. Böylece *allegretto* tempoda yönetilen metnin yirmi beş bölümü, konu dışı söz ve değinmelerle havadan sudan bir sohbet havasında gelişir. Ancak, insanların kinik komedisine karşılık bir kontrpuan gibi yazılmış İstanbul'un son derece insancıl köpeklerinin trajedisinin anlatıldığı kısımlar, bu havada kalan bölümleri neredeyse karşı konulmaz biçimde sonuca bağlar. Hikâye konu dışı, muhteşem bir grafik valse, “Pera Palas Balosu”yla doruk noktasına erişir. Anlatı, kara romandan (Fehim Paşa'nın yönettiği zorba polis, Bizans'ın yeraltı mahzenleri ve Levantenlerden kalma başka kuytu mağaralar); tarihi romandan; polisiye romandan (Hercules Poirot soruşturmada “danışmandır” örneğin); egzotik ve açık saçık romandan (Virginia ile muhabbet tellalı Despina'nın vaftiz kızı Rachel arasındaki yıl-

dırım aşk) fütursuzca alıntı yapar. Dehşeti, gizemi ve arzuyu, pek de inandırıcı olmadan sahneler ve bunu yaparken ikiye bölünme ilkesini kullanır: gizli yer-kamuya açık yer karmaşası, iki taraflı ajanların ve şüphelilerin (Virginia dahil!) sayısının artması.. Çıkış noktası da kafasını komplolara takmış iktidarın takıntıları gibi görünmektedir. (Abdülhamit polisiye romanlara aşırı düşkündü.)

Bu, çizgi ve sözle yapılan bir sihirbazlık sanatıdır. Bruno Roy'a göre Abidin Şehrazad'a denk bir anlatıcıdır ancak, *Binbir Gece*'si, Borges –veya Lewis Carroll– tarafından uyarlanmış gibidir. John Berger, Abidin'in "meta-morfoz" kelimesini sanki "Ege kıyılarında belli bir yerden" söz edermiş gibi kullandığını yazar. *Péra Palace*'ta, gerçeklik her daim dilin içindedir ve gerçek şehirle hayali şehir birbirine karışmıştır. Metin bir rapsodi gibi ilerlerken dostça göz kırpmaları ve şaşırtıcı alıntılar çoğaltmakla kalmaz, pastişlerle eğlenir, göndermeleri içinden çıkılmaz hale getirir ve Alphonse Allais'ye³⁶– yaraşır "sanatsal" üslup oyunları ve cinaslarla tutarsızlığı şahika-sına çıkarır.

Havai fişek gösterisini andıran bu anlatım ve sözcük şöleninin son buluşu da, fiyakalı bir eğretilenlikle Pera Palas'ın gerçekten demir alıp –"yüzen palas" deyimi gerçek anlamıyla kullanılır– pupa yelken denize açılmasıdır. Böylece Doğu masalı bir Marsilya şakasına dönüşür. Bu genel karnaval havasına diller de katılıp yazılım değiş tokuşunda bulunur; "degustation" "degüstasyon" olarak yazılır, "müezzin" in yazılışı ise "muezzine" dir. Bu, hız, yer-mekân değişimi ve Kapalıçarşı egzotizmine dayalı alaycı, bir Doğu Ekspresi poetikasıdır sanki.

Öte yandan bu "Pera doğaçlaması", mesafeli durduğu şüphe götürmese de, vurdum duymazlığını örnek aldığı geleneksel Doğu "hikâye" sine bir saygı duruşudur aynı zamanda. Abidin'in takvime karşı takındığı umur-samazlıkla (haftanın günleri veya yılın aylarına karşı kayıtsızdır) birleşse de, anlatısı popüler konuşma dilinden, geleneksel yazından, zaman-uzay yapısındaki bağlantısızlık ve sınırsızlıktan, gerçek dışılıktan (birinci şüphelinin uçarak kaçması örneğinde olduğu gibi), anlatım çelişkilerinden (Pera Palas'ın yok olmasının nedeni deprem midir, bombalama mıdır, hatalı bordalama mıdır?) feyz alır. Ancak, bu tür metinlerin varsayımlarını tersine çevir-

rir. Türk ve Osmanlı toplumunun süregelen, değişmez özelliklerini temel alması gereken “hikaye”, çözülmeyi anlatmak için kullanılır: “Yok olmak, ortaya çıkmak, kalmak, var olmak imkânsız”dır; tek çıkış yolu “hiçliğin çağırısı”, nihilizm, alaycılık, düş ya da Abidin’in Nazım için kullandığı tabirle “kendiyi alay etmek”tir.

Demek ki burada gelenek, dekadans, fütürizm, eşanlılık arasında ilerleyen (*in progress*) bir hikâye söz konusudur ve Pera Palas, Nazım Hikmet’in oyununda Si-Ya-Ou’ya âşık olan La Jaconde’un çerçevesinden atlayıp gitmesi misali demir alır ve gider. Bu André Breton’un seveceği türden, gölgeyi öze tercih eden ve Batı’yı hedef alan bir metindir. Bir yandan mizahla Osmanlı borcunun nasıl temizlenebileceği öğrenilirken bir yandan da güzel Doğu serabı onu kafasında kurana defalarca geri gönderilerek yok edilir. Buna karşılık Abidin, misafir olduğu dile gölge ve ışık oyunlarının birleşip ayrıldığı ve asla sabit bir noktada buluşmadığı kaleydoskopumsu, yanar döner bir zenginlik armağan eder. Anlatım sesinin çekiciliği sürekli devinimden kaynaklanmaktadır: “Hayali göçebelik” der Andre Velter³⁷– “şeylerin göçüne katılır ve göçen kadar onu izleyene de aittir”

LEVANT’IN³⁸ YAZISI

Hayalin özgürlüğü, nasıl Osman Necmi Gürmen’in *Delinin Çiftliği* adlı eserindeki kaçıklar mitolojisiyle birleşiyorsa, sürgün hissi ve geçiricilik eğilimi de Rosie Pinhas-Delpuech’in daha içe dönük dilbilimsel yön bulma düşüncesini İstanbul mitine yeni bir parlaklık katarak besler. Ancak burada da zamandışı, tümleyici, özcüleştirilen –ne görüntü, ne dil açısından– bir bakış söz konusu değildir.

Rosie Pinhas-Delpuech, 1946’da İstanbul’da, bir kısmı Edirne kökenli Yahudi bir ailede doğdu. Fransa’ya gittiği 1965 yılına kadar yaşamını Türkiye’de sürdürdü. 2003 yılında yayımlanan *Suite Byzantine*, 2004’te *Bizans Suiiti*³⁹ başlığıyla Türkçe yayımlandı.

Bu süitteki “Levantenliğin”, eskimiş, “tadı yavan” anlamıyla yakından uzaktan alakası yoktur. Rosie’nin yeniden yarattığı Bizans, yine 1950-1960’lı yılların İstanbul’unda (bu kez, Gentile Arditty-Püller’in düşsel –eğer öyle idiyse– İstanbul’u değildir söz konusu olan) bir labirentin ortasında ya-

zılan, sorgulayıcı ve titiz bir çocukluk araştırmasının sonucudur. İnceleme burada dille ilgili olaylara göre şekillenir. Büyükannelerinden birinin bıçağın keskin tarafıyla bastırarak Latin alfabesi harflerini okul defterlerinin satır aralarına yazmasından Rosie Pinhas-Delpuech'e bir neşter hassasiyeti miras kalır. Dillerin bölünmesine ve mücadelesine maruz kalan, açmazlarında sıkışan "çocuğun" karşılaştığı kelime anamnezlerinin⁴⁰– açıklamasına hiçbir duygusal yüklenmez. "Üvey dillerin" (annesinden gelen Almanca, babasından gelen Fransızca) derin düşmanlıklarını keşfeder, İstanbul Yahudilerinin Ladino'sunun eklendiği "ev içi konuşmalarının" abartılı yakınlığından yara alır. Gösterenlere,⁴¹ yaralayıcı dolaysızlıklarına olduğu gibi yokluklarına da maruz kalan her çocuğun göstereceği kırılma onun durumunda adlandırmanın⁴² bölünmesiyle artar ve özel dillerle resmi dilin, Türkçenin çatışmaya girdiği noktada dışlanma hissine kadar gider.

Ancak böyle bir içsel çatışma yazının oluşmasıyla da ilintilidir. Bu anamnezler parçalı değil, yönlendirilmiş öykülerdir. On kısa bölümün oluşturduğu süit (dizi), işaretlerin anlamlarının, duygusal beklentilerin ağırlığının, mutluluk veren keyifliklerin keşfinin yerli yerine oturtulma aşamalarını aktarır. Dillerin çoğulluğuna düşkün bir yazarın doğması için böyle bir yolculuk gereklidir. Bir dili bir başkasının içinden sevebilmek (Rosie Pinhas-Delpuech aynı zamanda bir çevirmendir), hayal edebilmek, Fransızcada Türkçe kelimeleri teşvik etmek, işaret kuralını tanıyıp kabulendikten sonra dille hayali bağı tekrar kurabilmek için bir bilinçlenme gerekir: "‘Yol’ *chemin* kelimesinin Türkçesi... Yeni dilde bu kadar uzun ve karmaşık bir güzergâhı tarif etmek için ‘yol’ kadar kısa bir kelime kullanılması hem şaşırtıcı, hem de heyecan verici. Kelime ile şeyi birbiriyle ilişkilendiren duygusal bağları çözüyor. Özgünlük konusunda halen bakır olan Türkçe değişik olmanın tazeliği ve asiliğiyle sunuyor kendini..."

Görüldüğü gibi, bu yazma sürecinde Türkçe imtiyazlı bir rol oynar. "Birinci yabancı dil" olarak şehir alanını kat eder: İlkokula gitmek demek "Türkçeye doğru" gitmek demektir. Yazıyla öğrenildiğinden, harfle gösterilenle gösteren arasındaki mesafenin altı çizilir. Anda yaşananla bağ kopar. Atatürk'ün dili manevi bir kural dayatır. Okutulan Fransızca da uzaklaşmayı onaylayacaktır. Böylece özgürlüğün yolu keşfedilir. Yazıyla, yetişkinlerin

yenilgilerinin ve anne tarafından verilen “Senin diline sahip olmayan an-nen için, benim yerime de bir iz bırak” görevinin hesabını kapatmanın yo-lu da bulunmuştur artık.

Bu yol dilin *no man’s land*’inin⁴³ keşfinden geçer. Çocuk Notre Da-me de Sion liseli olmuştur; “ardında üzülerək Türkçeyi bırakmış, Almanca-yı elemiştir ve geldiği noktada Fransızcanın durumu halen muallaktır”. Fa-kat doğan boşluk beklenmedik olanaklar da sağlar. Klasik eserlerde deşifre edilen kelimeler, gelecekteki okumaların bekleme taşları olan yoğun sene-lerin duygularıyla dolar. Bir geçiş masalı aracılığıyla tekrar yaşanan fiziksel acının üstesinden yabancı dilin harfleri yazılırken gelinir. Son olarak, biz-zat gösterenler bir dilden diğerine geçmeye başlar ve önsezisel bir rolleri ol-madığında (“Sion” ileride İsrail’e yapılacak yolculuğun habercisi gibi tınlar. Rosie Pinhas-Delpuech Fransa’daki eğitimini takiben, Fransa’ya dönme-den önce on beş sene kadar İsrail’de yaşayacaktır) dilleri sanki bilgileri dı-şında birbirlerine bağlarlar.

Böylece “imkânsız dil” mitini besleyen “anadil” yoksunluğu ve “uzak veya ulaşılmaz ve kayıp ana vatan özlemi” iki önemli sonuç doğurur. İnşa et-menin tek yolu dildir ve her dil sürgün dilidir. Bu boş kurtarıncının, eksik parçanın bilinci üstüne kurulur mozaik ve Bizans yazıya bu şekilde dönü-şür. Boğaziçi dilde bir kıyıda diğerine, şiirsellikten günlük dile ve tersi yönde geçişi sağlar. Şehir çerçevesini çizen dillerin metinlerine ve kaderle-rine başvurur; karşılığında, diller şehirden birlik alır. *Bizans Suiti*’nin sesi şaşırtıcı şekilde günceldir. Sınırları çelişkili Bizans’ı o oluşturur. Avru-pa’nın kıyısında kalan ve önünde giden Bizans, dillerin farklılığını bir mü-zik partiyonuna çevirir. Burada, ikinci eserine imza atmış olan Rosie Pin-has-Delpuech’in yapıtında Fransızcada bir levant –büyük harfsiz, süsleme-siz bir levant–edebiyatının doğuşunu selamlamak uygun olur.

Nedim Gürsel’in deyişiyle “sürgün kelimeleri”, bu örneklerde göröl-düğü gibi çok farklı işlevlere soyunur ve ödünç dilin sunduğu –ödünç dil se-çimi geçici bir süre için olsun ya da olmasın– olanakların çeşitliliğini ortaya koyar. Abdullah Cevdet ve Abidin için bu dil sınırları aşmayı sağlayan ilerici bir yol, Gentile Ardity-Püller için bir o kadar stratejik bir içe kapanma yolu, Osman Necmi Gürmen ve Rosie Pinhas-Delpuech için ise kimlik arayışında

zorunlu bir geçiş yoludur. “Sürgün kelimelerinin” Fransız dilindeki güzer-gâhu Türk edebi atlasının bir eskizini çizer. Türkçe, Avrupa dilleri olsun veya olmasın diğerk dillerin damarlarıyla beslendikçe özgünleşir. Bu haritada metinlerimiz kıvrımları, sapakları ve menderesleriyle zamanın akışını resmeder ve önceden yazılmış tarihi hileden kurgu sayesinde arındırmak ister. Bu girişim, bu eserlerin çok özel birliğini açığa çıkardığı gibi, karşılığında Fransız dilini *lingua franca*⁴⁴ statüsüyle ödüllendirir. Bu artık ne çok önemli ne de önemsiz, ama nihayet Fransız sularının dışına yönelmiş bir dildir.

ÇEVİRİ: SİMLA ONGAN

ÇEVİRMENİN NOTLARI

- 1 *La Faillite morale de la politique occidentale en orient.*
- 2 *Türk Şiiri/Liri.*
- 3 *Ruh Ateşi.*
- 4 *Türk Liri, Cennet Ateşleri ve Cehennem Gülleri.*
- 5 *Lanetli Dörtlükler ile Öksüz Düşler.*
- 6 “Je porte en mon coeur de trente deux ans/tout un siècle d’horreur et de colère”.
- 7 “Je t’honore ô Satan.”
- 8 “Le Doute vit en prince entre les fées.”
- 9 “Mon chant, mes cris vont se taire à jamais/J’ai marié ma douleur au silence.”
- 10 “Libéral farceur... Ton élite a le coeur insensible. On t’entend geindre sans nul émoi/Le sort sommeille, il est impassible/ Ô prolétaire réveille-toi.”
“Je veux voir s’embrasser, l’Occident, l’Orient/ Le Zérmzém se mêler avec de l’Eau bénite.../ Mon rêve le voici: Idée, Amour, Progrès.”
- 12 “Mon coeur naif à rien ne veut croire/ Veut déchirer le croissant et briser la croix.”
- 13 “L’Alpha du Franc-maçon: Et penser c’est reigner et semer à tout vent.”
- 14 “Je maltriais l’accord de la lyre ottomane”; “Je romps avec elle désormais / C’est la Muse autocrate d’Asie.”
- 15 “Après-toi, laisse seul un sillon lumineux.”
- 16 “Mes chemins souvenus abondent de bruyères / Qu’irrorent de leur sang les orphelins nu-pieds.”
- 17 1923 doğumlu ünlü Fransız fotoğrafçı. Çin, Vietnam, Afrika ve Türkiye’de çalışmıştır.
- 18 Alexandre-Gabriel Decamps (1803-1860), romantik Fransız ressamı. Cezayir’de yaptığı gündelik yaşam tablolarıyla ünlüdür.
- 19 *Marmara Rüzgârı*. Kitap Fransızca olarak Hachette (İstanbul) yayınevi tarafından 1957’de yayımlanmıştır.
- 20 “Là-bas un muezzin / À la voix grave et poignante / Lance soudain / Sa roulade fervante / Vers le ciel bénin.”

- Iris'in eşarbu anlamına gelen bu kitap (Gallimard 1976) daha önce *Ebem Kuşağı* (1977, Hürriyet) adıyla yayımlanmıştı. Daha sonra *Delibozuklar Çiftliği* adı altında, Menler Yayınevi tarafından yayımlandı.
- 22 Kılıçbalığı. Ama aynı zamanda iki tarafı keskin eski bir bıçak türüdür. Bu kitap Türkçede önce Hürriyet yayınları tarafından 1978'de, sonra Menler Yayınevi tarafından 2003'te yayımlandı.
- 23 Chimère. Mit. Simerya'dan.
- 24 Kızıl eser.
- 25 *Chemin de Damas*, hak yolu anlamına gelir.
- 26 Rablais'nin *Gargantua*'sında tasvir edilen genç, güzel insanların ideal bir hayat aramak için oluşturduğu "ütopik topluluk".
- 27 Fransızcada *âne* ve *âne*.
- 28 "La paille triée, emportée par la brise, scintillait dans le soleil, voltigeait vers l'indifference, comme la neige...la neige en poudre portée par la bise, une meule de blancheur..."
- 29 Fransızcada *brise* ve *bise*. *Bise* aynı zamanda "öpücük" anlamına gelir.
- 30 Fransızca metinde "komşu" ve "müezzin" kelimeleri uyaklı. Yine "müezzin" kelimesinin ardından gelen kelimelerde "ü" sesinin tekrarı var. Kelimeyi çevreleyen sesler de oldukça yuvarlak ve yumuşak. "...sur le minaret du hameau voisin, le muezzin, de sa voix fluette, perdue dans le vent..."
- 31 Yazarın metinde kullandığı kelimeler (*avènement pressenti*) dini kökenli "Mesihin gelişi"ni hatırlatıyor.
- 32 *Pera Palas*, Fransızca olarak 1991'de yayımlandı. Türkçe çevirisi için bkz. Sel Yayınları, 2003.
- 33 Bkz. François Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife*, Fayard, 2003.
- 34 Eksiltili.
- 35 Abidin, *Mains* (Eller), Fata Morgana, Montpellier, 1989. Bu eser ve *Péra Palace* haricinde, Abidin'in Fransızca olarak yazdığı ve Timour Muhidine tarafından *Europe*'da (sayı 912, Nisan 2005, s. 301-317) yayımlanan *Les jeunes années de Nazim Hikmet* (Nazım Hikmet'in Gençlik Yılları) adlı bir metni daha mevcuttur.
- 36 Alphonse Allais (1854-1905) *Belle Époque* döneminde ünlenen Fransız gazeteci ve kara mizah yazarı.
- 37 André Velter (1945-), Afganistan, Çin, Tibet, Hindistan gibi ülkeleri gezmiş ve şiirine bu ülkelerin renklerini katmış bir Fransız şairi.
- 38 Fransızcada "Levant" kelimesi Akdeniz'in doğusuna gönderme yapar. Türkçedeki "Doğu" anlamına gelir. Levantene kök olmuş kelimedir. Akdeniz'de "Doğu" ile "Batı" buluşmasının esas olarak Türkiye topraklarında gerçekleştiğini vurgulamak (bkz. Bu kitaptaki Yerasimos yazısı) için metinde yazarın tercihi olan Levant'ı kullandık.
- 39 Yapı Kredi Yayınları (çev. Aysel Bora), 2004.
- 40 Bir hastalığın semptomlarının kaydedilmesi.
- 41 Dilbilim terimi.
- 42 Dilbilim terimi.
- 43 Kimseye ait olmayan ara toprak.
- 44 Sınırlar ötesi, serbest dil.

MÜZİKLER

DEĞİŞİM HALİNDEKİ BİR TOPLUMUN KENDİNİ İFADE ETME ŞEKİLLERİ

Müzik alanında Türkiye gibi bir çeşitlilik sergileyen, gittikçe büyüyen bir iç pazara ve tüm toplumunun kültürel evrenini bu kadar iyi yansıtan bir müzikal etkinliğe sahip bir ülkeye ender rastlanır; çünkü Türkiye’de diğer sanatlardan daha çok müzik, toplumsal dönüşümleri ve bu topraklarda bir dönem yaşamış sayısız uygarlığı yansıtmaktadır. Zaten gündelik yaşamın müzikle ifade edilmeyen tek bir anı bile yoktur. Gelgelelim bu canlı miras Balkanlar’la Ortadoğu’nun ötesinde pek de iyi bilinmez.

Türk geleneksel müziği köken olarak Türklerin uzak Orta Asya’dan getirdiği ve Anadolu (Yunanca’dan gelen bu sözcük “doğu ülkesi” anlamına gelir) topraklarında edindikleri gelenekler arasındaki bir sentezin sonucudur. Türk müzikleri Osmanlı saray müziğinden her türlü müzikal biçime, en güncel müziklere ve en gelenekçi olanlardan Batı etkisini en çok hissettirenlere kadar uzanan zengin bir kültürün tüm karmaşıklığını yansıtır. Öte yandan, batıda Balkanlar’ın yüzyıllar boyunca Türkler tarafından işgal edilmesi, kilise müzikleriyle halkın gelenekleri arasında fark edilebilir bir müzikal birlikteliği güçlendirmiştir. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu toprakları üstünde yaşamış çeşit çeşit halkın türkülerindeki ve geleneksel müziklerindeki ortak noktalar işte buradan kaynaklanmaktadır.

Geleneksel İslami sanat müzikleri on üç yüzyıl boyunca zenginleşen antik makamların ve seçkin Arap, İran, Türk, Hint müziklerinin bir uzantısıdır. Müzikal alandaki bu buluşma ne farklı halkların kendine has mirasını, ne de halifelerle hükümdarların saraylarında çalınan yerel makamların özgünlüğünü dışlar. 14. yüzyıldan başlayarak Araplarla İranlıların gerilemesi ve Osmanlı Türklerinin yükselişi, Türklerin halifelerin seçkinlik mirasını üstlenmesine yol açmıştır.

Konstantinopolis’in Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’a dönüştüğü sırada Türkler yanlarında yeni kültürel öğeler getirmiştir.

Bizans, İran, Arap ve Türk müziklerinin ustaca bir araya getirilmesinden doğan Osmanlı klasik müziğinin zenginlik ve eklektizm (seçmecilik) açısından bir benzerine rastlamak güçtür. Saray müziği oldukça kapalı entelektüel ve aristokratik çevrelerin sanatı olarak kalırken halk kendi müziğini (halk müziğini) yaratmak, onu kendi olanaklarıyla geliştirmek durumunda kalmıştır. Müziğin bu ikiye bölünmüş yapısı alafanga ve alaturka adı altında 20. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür.

Osmanlı Müziği

Klasik Türk müziğinin tarihi Türk İmparatorluğu'nun birbirini izleyen başkentleriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. 13. yüzyılda, Selçukluların saltanatı sırasında Konya, felsefi ve dini öğretisinde müziğe büyük bir yer ayıran Mevlana Celaleddin Rumi sayesinde önemli bir kültür merkezi haline gelir. Selçukluların çöküşünden sonra 14. yüzyılda Bursa, 15. yüzyıldan sonra da Konstantinopolis (İstanbul) 17. yüzyılda doruk noktasına ulaşan çok seçkin bir müzik sanatının merkezi olacaktır. 17. ve 18. yüzyıllara iki büyük Türk müzisyen damgasını vurur: İtri (17. yüzyıl) ve Osman Dede (18. yüzyıl). Yine bu dönemde Türk müziği mehter müziği aracılığıyla o zamanlar Avrupa'nın müzik başkenti olan Viyana'ya kadar ulaşır ve Batı müziği üstünde yadsınamaz bir etki bırakır.

1740'a doğru bestekâr Sultan I. Mahmud'un desteklediği Osmanlı müziği III. Selim'in sarayında bir altın çağ yaşar. Tanzimat reformları Türkiye'ye Avrupa müziklerinin ve bunların simgesel enstrümanı olan piyanonun girişini yaygınlaştırır. Ama Enderun Okulu Osmanlı geleneğini sürdürür. Zekâî Dede Efendi, Hacı Arif Bey, Şevki Bey gibi bestekârlar bu sanatı devam ettirir.

Makam Sistemi

İster din dışı, ister dinsel olsun, klasik Türk müziği temel olarak makam sistemi üstüne kurulmuştur. Makam, sözcüğü sözcüğüne bir çeviriyle "yer", "mevki" anlamını taşımaktadır. Bu tarzı belirten ad, dönemlere ya da ülkelere göre farklılık gösterir: Makam, nağme (Arap ülkeleri), âvâz, destgâh (İran), mugam (Azerbaycan) gibi.

Her makam bir grup ögeyle tanımlanır. Öncelikle notaları bir oktavda 25 notalık bir ıskalaya göre belirlenen bir gam bulunur. Böyle bir tanım yeni bir aralık yöntemini akla getirmesin sakın, çünkü burada aralıklar hiçbir şekilde değiştirilemez. Bunun ardından özel bir önem taşıyan ve makamın yapısını oluşturan iki notaya rastlanır: Eksen (durak nağmesi) ve güçlü (güçlü perdesi). Dahası başlangıcı, durakları ve sonu kesin olarak belirlenmiş melodinin özel devinimi söz konusudur. En son olarak da belli bir durum içinde tanımlanmış ve esinin din dışı ya da dinsel olmasıyla ilintili bir duygunun ifade edilmesine ve iletilmesine işaret etmek gerekir. Makam kullanımı müzikal ifadenin tek sesli olmasını zorunlu kılar; bununla birlikte tek seslilik seslerin, makamların çeşitliliği ve kullanılan ritmik çevrimlerin farklılığıyla zenginleşir.

15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yirmi kadar makam kullanılmaktadır, 18. yüzyıl sonunda bunların sayısı 962'yi bulur. Bir oktav içinde seslerin sayısı on yediden elli ikiye kadar çıkar. Bu makamlar ve yeni sesler müzik aletlerinin de değişmesini zorunlu kılmıştır.

Fasıl, saray müziğinin en önemli enstrümantal ve sesli (vokal) biçimidir. Genel olarak enstrümantal bir peşrevle başlayan, ardından birçok usulün (ritmik çevrimin) kullanıldığı sesli bestelerle devam eden bir süittir. Bazı aralarda bir solist bir taksim (doğaçlama müzik) çalar. Süit tüm orkestraıyla çalınan enstrümantal parçayla, saz semaisiyle sona erer.

İstanbul ve Müzik

İstanbul Osmanlılar tarafından fethinden önce de önemli bir müzik merkeziydi. Müzisyenler kentte daha sonra tüm İmparatorluğa yayılacak müzikal biçimler geliştirmişti. Osmanlı müziğinin zenginliği farklı sınıflara, başka uluslara ya da seçkinlere açık bir gelenek olma özelliğinden ileri gelmekteydi. Burada söz konusu olan, saray çevrelerine ait bir kent müziği olmasına rağmen kuşaklar arası bir iletişim zinciri oluşturarak tüm toplumsal katmanların ve cemaatlerin müziğini bir araya getirmesidir. Zenginliği yalnızca iç kaynaklarla sınırlı olmayan bu müzik yetenekli olan her müzisyene, kökenine bakılmaksızın açıktı.

Osmanlı müziği, tıpkı mimaride olduğu gibi, imparatorluk halklarının üslupları arasında bir sentez ortaya koydu. 16. yüzyıldan 20. yüzyıla

dek, seçkin ve parlak bir toplumu ağırlayan İstanbul Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm sanatçılarını kendine çeken bir merkezdi. Padişahların oynadığı sanatsal rol Batı'da pek bilinmez. Bestekâr padişahlar arasında en çok öne çıkanlar I. Mahmud, III. Selim ve IV. Mahmud'dur. Bu estetikler gönül serüvenlerini gözde müzisyenlerinin ve şairlerinin yardımıyla bir lirizm dalgasına dönüştürmüştü. Otuz dokuz Osmanlı hükümdarından on biri kalburüstü şairlerdir. Divan şiiri, sarayda icra edilen bu son derece seçkin sanat bunun bir ürünü, aynı zamanda da simgesidir. Divan şiiri her şeyden önce biçimi açısından kurallara sıkıca bağlı bir uygulamadır; anlam ise bütünüyle kutsal değerler dizgesine yapılan göndermede saklıdır. Dile getirdiği coşkunluğun, aşkın ya da kendinden geçmenin kaynağı sadece ve sadece tanrısallıktır. Divan şiirinin karşısında dil gibi bir engel varken, Osmanlı müziği, mimari gibi, imparatorluk halklarının üslupları arasında bir oluşan bir sentezdir.

İstanbul halkı bir yandan imparatorluk eyaletlerindeki müzikal yaratıyla ilişki içinde, bir yandan da saray müziğinin etkisi altında "İstanbul türküleri" olarak adlandırılan kendine özgü folklorunu yaratmıştır. Bestekârları bilinmeyen bu halk türküleri saray müziğinin tüm özelliklerini taşımaktadır. Aynı müzikal olguya Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. yüzyıldan 20. yüzyıla dek hüküm sürdüğü Trakya bölgesinde de rastlanır. "Rumeli Türküleri" İstanbul folkloruyla benzerlikler (makamlar, müzik aletleri vb açısından) göstermektedir.

Müzikler ve Azınlıklar

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un nüfusu 20. yüzyılın başında bir milyona yaklaşmıştır. Nüfusunun yarısını Müslümanlar, yarısını da imparatorluğun geleneksel cemaatleri oluşturur: Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler.

Bu toplulukların müzisyenleri, başlangıçta yeteneklerini atalarından kalma Rum Ortodoks, Ermeni, Gregoryen ya da Sefarad Yahudisi geleneklerini sürdürerek ibadet mekânlarında sergilemiştir. Ne zaman ki ustalıklarını geliştirmek istemişler, işte o zaman Osmanlı saray müziğiyle ilgilenmeye başlamışlardır.

Saray müziği merkezi bir kültür konumunu korusa da, aynı zamanda çevre kültürlerin sentez alanı da olmuştur. Osmanlı İstanbul'u her türden etnik ve dinsel topluluğun yaşadığı bir merkezdir. Az önce sözü edilen üç cemaatin sanatçıları üç türde beste yapmışlardır: dinsel, klasik ve halka özgü. Cemaatlerin dinsel müzikleri ibadet mekânlarında gelişirken, halk müzikleri de İstanbul toplumuyla etkileşim içinde gelişme göstermiştir.

Rum Müziği

“Rum” sözcüğü Ortodoks Kilisesi'ne bağlı olan kişileri nitelemek için kullanılır; bunlar arasında Rumlar çoğunlukta olsa da Hristiyan Bulgarlara, Sırlara ve Arnavutlara da rastlanır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler Bizanslılarla 11. yüzyıldan itibaren ilişki içinde olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde iki topluluğun bir arada yaşaması, birbirlerinin kültürlerini tanımalarını ve ortak bir müzik oluşturmalarını sağlamıştır.

Konstantinopolis'teki Bizans dinsel müziği Suriye ve Filistin'in kiliselerinin yerini almıştır; 15. yüzyıldan sonra dört önemli okul ortaya çıkar: Selanik, Atina, Athos ve İstanbul. Bizans sonrası dönemde İstanbul'da çalınan müzikte Osmanlı müziği makamlarının terimleri kullanılmaktadır. Larissalı Danyal ve özellikle onun öğrencisi Zaharya (18. yüzyıl), İlyas, Lavtacı Andon, Hristo Osmanlı müziğinin gelişimine katkıda bulunan müzisyen ve bestekârlardır.

Antik Bizans müzik geleneği Osmanlı müziğinin oluşumunda etkili olmuştur. Osmanlı müziği de Orta Asya ve Arap-İran geleneğiyle olan bağlantıları nedeniyle Anadolu'da yaşayan Rum toplulukların müziğini etkilemiştir.

Ermeni Müziği

Tarihte Ermeni müziğinin geliştiği bir uygarlığa beşik olmuş üç büyük bölge varolmuştur: Batı Ermenistan ve onun entelektüel başkenti İstanbul, Kilikya Krallığı ve Kafkasya Ermenistanı.

Ermeniler üç mezhebe ayrılır: Çoğunluğu oluşturan ve Gregoryenler olarak adlandırılan monofizitler, Katolikler ve Protestanlar. Kozmopolit İstanbul'da, Ermeni diasporası öteki Osmanlı cemaatleriyle ilişki içinde bir

müzik geliştirmiştir. Enderun'da müzik hocası olan Nikogos Ağa, Kemani Agopos, Udi Hirant, Udi Kirkor, Tatyos Efendi, Bimen şen imparatorluğın müzikal yaşamına damgasını vuran müzisyen ve bestekârlardır; bugün bile Ortadoğu'da büyük bir üne sahiptirler. Büyük Dede Efendi'nin öğrencisi bestekâr Hamparsum Limonciyan (1738-1839) kendi geliştirdiği nota sistemi sayesinde klasik Türk müziğinin çok değerli parçalarını kaybolmaktan kurtarmıştır.

Ermeni geleneğinin en büyük akımlarından biri de aşuğlardır [aşık-lar]; bunlar Anadolu'daki Türk benzerleri gibi, bağlama eşliğinde kendi şiirlerini ya da destanlar okuyan gezgin ozanlardır. şarkıları Aşık Kerem'in-kiler ya da Sayat Nova'nınkiler gibi hâlâ söylenmektedir.

Yahudi Müziği

İstanbul'daki Yahudilerin büyük bölümü Sefarad (İspanya) kökenlidir, ama Orta Avrupa'dan gelmiş Aşkenazlara ve Karailere de rastlanır. Beş yüzyıllık sürgün dönemi boyunca Yahudi-İspanyol müziği, Yahudilerin geçtiği toprakların ve göç ölkelerinin büyük etkisi altında kalmıştır. Bunların başında Kuzey Afrika ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu (İstanbul, Selanik, İzmir, Edirne, Rodos, Safed) gelir. Bu sürgün şarkıları Doğu'da *Cud-yo*, Mağrip'teyse *Haketiya* olarak adlandırılan Yahudi İspanyolca'sıyla söylenir. Bu dil kök dilden göç ölkelerinde edinilen birtakım özelliklerle ayrılmakla birlikte, İber Yarımadası'nda konuşulan İspanyolca'nın eskil niteliklerini de korur.

İspanya'dan gelip Arap müziği makamlarına kısa sürede alışan Yahudilerin Osmanlı müzik evrenine uyum göstermesi uzun sürmez. 1506'da, Kanuni Sultan Süleyman zamanında İspanya'dan gelmiş olan Ham Şelomo Ben Mazaltov Türk müziğini Yahudi ayinlerine ve Yahudi İspanyolca'sı şarkılara uyarlamaya başlar. Yapıtlarıyla gelecek kuşakları derinden etkileyen yetenekli şair-müzisyen İsrail Nadjara (1550-1620) Yahudilerin ölkelerinden kovulmasından sonra İbrani şiirinin Doğu'daki simgesi haline gelir. Menahem de Lonzano Türk ezgilerinden esinlenen melodiler bestelemiştir. O dönemin yapıtları, ister ilahi, isterse dünyevi yaşamın ifadesi olsunlar, inananların katılımını artırmayı amaçlamaktadır.

Yahudi-İspanyol müzik repertuarındaki bazı parçalarda, özellikle makam konusunda, Türk müziğinin açık ve yadsınamaz bir katkısı olmuştur. İlahiler sinagoglarda Arap-Endülüs ya da Osmanlı “makamlarına” göre, İbranice ya da Ladino dilinde (İbranice’nin sözcüğü sözcüğüne Yahudi İspanyolca’sına çevirisi) erkekler tarafından yorumlanırdı. Tevrat segâh makamında okunur, Şabat Şıra’da, Simha Tora’da ya da düğünlerde nevrûz-ı acem makamında şarkılar söylenir, hicaz makamı ise Kudüs tapınağının yıkılması anısına ve cenazelerde, saba makamı da sünnetlerde kullanılırdı. Halkın din dışı şarkıları yorumlarkenki hayal gücü de bu makamlara dayanmıştır.

Öte yandan, başta melodik anlamda olmak üzere birçok özellik Yahudi-İspanyol şarkılarının doğululaştığına işaret etse de, bu şarkılar söze hece ölçüsü gibi Avrupalı kökenlerini açığa vuran birtakım özellikleri de korumuştur. Oysa Doğu’da uzun ve kısa hecelerin düzenlenmesi üstüne kurulu klasik aruz ölçüsüne öncelik tanınır.

Sinagoglarda dualardan önce şarkılarını söylemek üzere tarikatlar ve korolar halinde bir araya gelen İstanbul, Edirne, İzmir ve Selanik maftirim ilahi koroları genelde Mevlevi tarikatının tasavvuf müziğinden esinlenmiştir. III. Selim’in tambur hocası ve Enderun’da öğretmenlik yapan Tamburi İsak (İsak Fresko Romano (1754-1814)), Haham Abraham Mandil ve Haham Samuel, Hoca Santo (Şemtov Şikâr, 19. yüzyıl), Aaron Hamon (Yahudi Harun, 20. yüzyıl), Mısırlı İbrahim, Udi Avram Hayat Levi (1878-1948), Varon İsak (1882-1962) besteleriyle Osmanlı saray müziğinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

HALKLARIN VE MÜZİKLERİN BEŞİĞİ ANADOLU

Göçmenlerle gizemcilerin ifade tarzı olan saz şiiri Orta Asya’da ve Ortadoğu’da esinli ozanlarca gerçekleştirilen, hâlâ canlı bir sanattır. II. yüzyılda Anadolu’ya gelmelerinden, hatta 10. yüzyılda Maveraünnehir’de Müslümanlaşmalarından da önce, Türkler arasında ozan adı verilen saz şairlerine rastlanır; bu sözcük bir yanışmayı, öne geçmeyi akla getirir.¹ Ozanlar hükümdarların kahramanlıklarını dile getiren, doğaüstü yaratıklarla dolu

Ozan sözcüğünün “ozmak”tan (önce gelmek, ileri geçmek) türetildiği ileri sürülür –ç.n.

bir dünyayı betimleyen destanlar anlatırlar saz eşliğinde. 12. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Anadolu'ya bütünüyle yerleşmelerinden sonra âşık adını alırlar. Âşık kimi zaman başlangıçta çok genç olan, yaşamının bir döneminde bir tutku yaşamış ve ardından, sanatının kurallarını öğrenmesini sağlayacak bir çömezlik döneminden sonra o tutkunun öyküsünü şarkılarla anlatmak üzere yollara düşmüş bir adamdır. Bu tutkuysa aslında gizemci bir aydınlanmadır; onu bitmek tükenmek bilmez hakikat arayışı izler ve doğru-
dan Şiilikle bağlantılıdır. 15. yüzyıldan itibaren âşıkların sanatında dinsel öge temel bir önem kazanır.

Tüm Osmanlı tarihi boyunca âşıkların sanatı dil açısından olsun, hece ölçüsü ve icra edilen türler açısından olsun klasik müziğin karşısı olarak tanımlanmıştır. Ele alınan konular ne kadar İslami olursa olsun, metinlerde çok az Farsça ya da Arapça öge bulunur. Klasik makamlara göre çok basit olan makamlar dördütlü diziler (tetrakord) üstüne kurulmuştur. Ritim ise gerçek Türk ve Balkan geleneğinde olduğu gibi çoğunlukla aksaktır. Bir âşığın eğitimi Şiilerin Osmanlılara karşı geçmişte gösterdikleri direnişe bağlıdır. Âşıkların dağarcığında metne eklenen adları bu sözlü gelenekte imza işlevi görür.

Âşıklar, boyutu şarkıcının ses genişliğine göre değişen bağlama ya da daha çok bilinen adıyla saz (aslında bu ad kökeninde yalnızca “müzik aleti” anlamını taşımaktadır, bu da ona verilen önemi yansıtır) kullanır. Bu aletin daha büyük bir çeşidi de meydan sazı ya da divan sazı olarak adlandırılır. Ara sıra müzisyen ritmin kuvvetli zamanlarını vurgulamak için yankı tahtasına küçük darbelerle vurur. Bu gelenek Karacaoğlu'nın (12. yüzyıl), Dadaloğlu'nun (18. yüzyıl), Köroğlu'nun (16. yüzyıl) şiirlerinde dile gelmiş ve Nesimi, İbreti, Veysel, Mahzuni gibi çağdaş âşıklarla varlığını sürdürmüştür.

Alevi Müzikleri

Aleviler Maveraünnehir ve Horasan'daki göçleri sırasında Anadolu'da yaygın olan Şiiliğin on iki imam yorumuna uygun (Caferilik mektebi) olarak benimsedikleri İslam öğeleri gibi, Asya Şamanizmi kökenli tüm İslam öncesi öğeleri de titizlikle korumuştur. Ali ve onun oğlu Hüseyin'e duydukları sevgi Türkiye'deki Alevi dininin merkezini oluşturur. İbadetlerinde hiç-

bir ritüele uyulmaz, dinin oruç gibi tüm dışsal biçimleri reddedilir. Ayrıca toplulukta büyük saygı gören kadın, tıpkı erkek gibi tüm dini gösterilere katılır. Alevilerde müzik, Mevleviler için olduğu gibi ama başka bir şekilde ruhun yücelmesinin aracıdır; müzikle dans insanın, insan kalbinin merkezindeki Tanrı'yla özdeşliğini kavramasını sağlayan koşullar yaratır. Alevi ozanlarının şarkıları her tür süsü reddeden ağırbaşlı bir güçle doludur. Cem ayini adı verilen törenlerde ruhani bir liderin, dedenin yönetiminde toplanılır. Dedelerden bazıları âşıktır, yani kahramanlıkların ve dine özgü geleneğin taşıyıcısı, eski kutsal ozanların mirasçısı olan gizemci müzisyen-şairlerdir.

Sözlü gelenekle aktarılan Alevi müziği dini hükümlerin istikrarı sayesinde bozulmadan korunmuştur. Her zaman sözlü icra edilir ve âşıklar Alevi ilahilerini kişisel biçimde yorumlar: İlahi söylerken ağırbaşlı bir etki yaratıp, ilahiye hafif ya da yapmacıklı bir hava kazandırabilecek her türlü yöntemden uzak dururlar; süsler, ses oyunları, karmaşık ritimler yasaktır. Melodiler sadedir, ölçülü ya da resitatif melodide durum değişmez; ritim net ve belirgin, üslup enerjik ve canlıdır.

Semalara eşlik eden ya da dinleyicilere yönelik ilahiler nefes halinde, klasik divan şiiriyle hiç ilgisi olmayan şiirler halinde söylenir. Tasavvuf müziğine ait bu ilahiler ölçülü hecelerden oluşup yalın halk diline dayanır. Ali, onun oğlu Hüseyin ve ölümünden sorumlu tutulan Yezid, zamanın ve ölümsüzlüğün efendisi Hızır ilahilerin merkezini oluşturur. Nefeslerde her zaman gelip geçici dünya, Tanrı'nın düzenine boyun eğiş, her türlü kendini beğenmişlikten ve gururdan vazgeçme, sabır, minnet ve sadakat konuları işlenir. Bunlar genelde her dinleyicinin, düzeyine göre, kendi için bir anlam çıkardığı, çok anlamlı ezoterik (içrek) metinlerdir.

Nefes, tevhit, düvaz imam, mersiye gibi Alevi ilahileri Pir Sultan Abdal, Hacı Bektaş Veli, Davud Sulari, Nesimi Noksani, Feyzullah Çınar gibi âşıkların yapıtlarında, aşk ve doğa türküleri olan bozlaklarda ve Anadolu folklorunun incisi uzun havalarda ifade bulur.

Karadeniz Müzikleri

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Gürcistan'da ve Batı Kafkasya'da yaşayan Lazlar Karadeniz tarihine damgalarını vurmuştur. Bu eski, Pontus

Krallığı kökenli halk Bizans İmparatorluğu'na kök söktürmüştür. Lazlar Rize, Pazar, Ardeşen, Arhavi, Hopa gibi kentlerde oturur. Bölgede sayıları 250.000 kadardır, kendi dilleri ve kendilerine has bir kültürleri vardır.

Bölgenin müzik aleti, bir tür Yunan liri olarak tanımlanabilecek kemençe Pontus Rumlarının halk müziğinde çok önemli bir yer tutar. Günümüzde bu alete ve Lazların 1922'de göç ederken Yunanistan'a götürdüğü horon dansına sadece eski Rum illerinde rastlanır.

Tulum da Lazlar için o kadar büyük önem taşır ki can çekişen birinin başucunda tulum çalınmasının hastayı yaşama döndüreceğine inanılır. Horon özellikle balıkçıların gözde dansıdır; balıkçılar horon teperken kollarını bacıklarını titreterek, bir çömelip bir sıçrayarak hamsinin ağı takıldığı, can çekişirken çırpındığı anı taklit eder. Bazı Laz türküleri de Karadeniz dalgalarının sesini taklit eder. Laz kadınları işte bu türkülerle anlatır içinde yaşadığı dünyayı, deneyimlerini ve yaşamına temel oluşturan etnik ya da evrensel değerleri. Bu türküler onlar için bir tür özgürleşme biçimidir. Bu yüzden de türkülerin biçimi sabit değildir, dolayısıyla yetenekli kadınlar türkülerine kendi uydurduğu sözleri ekleyerek ya da dağarcığına aldığı türkülerini yeniden düzenleyerek yaratıcılığını sergileyebilir. İşlenen konular çok çeşitlidir. Sevilen kadın ya da anne Laz türkülerinin vazgeçilmez unsurlarındandır. Anneler sık sık ailelerinin başına gelen dertler üstüne ağıt yazar. Düğünler ise kız ve oğlan grupları arasında atışmalara sahne olur. Ekonomik nedenlerle göç etmek zorunda kalmış Lazlar ayrıca sıla özlemi ve geri dönüş hayali üstüne de besteler yapar. Türkiye'de yaşayan Lazların ya da Gürcistan Megrellerinin geleneksel müziğinde ağıtlar, destanlar, hasat şarkıları bulunur.

Kürt Müzikleri

Türkiye, Suriye, İran ve Irak'a dağılmış durumda bulunan Kürtler, halkların savaş, değişen sınırlar ve ekonomik nedenlerle sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kaldığı bu bölgede, müzikal üretimlerin kimliğine etki eden ve her göçte özgün bir şekilde ortaya çıkan süreçler yaşar. Her seferinde göç eden topluluklarla göç ülkesinde yaşayanlar arasında kültürel, toplumsal ya da ekonomik etkenlerin yarattığı karşılıklı etkileşim olguları öne çıkar.

Gezgin topluluklarının ya da büyük diasporaların özelliklerini taşıyan Kürt müziği “parçalı” olarak adlandırılabilir bir strateji üstüne kurulmuştur. Çünkü Kürtlerin bir süreliğine içinde yaşadığı kültürlerin müzik türlerine, modellerine ve sistemlerine uyum sağlaması gerekir. Şu halde biçimlerle tarzların sürekli olarak birbirine uyumlu haline getirilmesi, sürgün çevrimleri boyunca tortulaştırılması bir anlamda uzun vadede kültürel bir özgünlük yaratmaktadır. Yerleşik olmayan halkların müzikal tutumlarında gözlenen farklı öğelerden oluşmuş bir özgünlüktür bu.

Kürt müziği Kürtlerin yerleştiği ülkelerin “aralık”larından “makam”larından etkilenmiş olsa da, edebiyat ya da halk sanatları alanlarında da rastlanan, Kürt halkına özgü özellikler taşımaktadır. Kürt ozanların türkülerinde kâh yüksek sesle, kâh şarkı biçiminde yarı doğaçlama olarak okunan Kürtlere özgü bir saz şiiri olan *şer*’de işte bu Kürt üslubu ayırt edilir, bu tür türküler Türkiye’de *dengej* adını alır. Ama her şeyden öte, türkünün türü ne olursa olsun, kendini yüzyıllar boyunca türküler aracılığıyla ifade etmiş bir halkın duyarlılığını yansıtan bir ton serbestliği vardır; ton müşkül-pesent bir dostun alaycı eleştirisinden köy güzellerinin cazibesinin dolaysız anlatımına ya da aşk şarkılarına kadar pek çok biçim alabilir.

Türkiye’deki Kürt müziklerinde genellikle Zaza, Kurmanci ve Sorani dilleri kullanılır. Repertuar şenliklerde çalınan ve danslara eşlik eden halk türküsü *dilok*’tan, ova ve doğa türküsü *delal*’den, dağ destanı *lavik*’ten, ağittan, geleneksel dans *govend*’den oluşur. Çoğunlukla Zazaca kullanılır. Kürtler türkülerine eşlik etmesi için bağlama, cura, buzuki ya da tambur gibi sazlar çalar. Bazı müzik parçalarına zurna, ney ya da kaval eşlik eder. Vurmalı çalgı olarak da bendir, tef ya da darbukaya rastlanır.

Çingene Müzikleri

Anadolu ovalarından Avrupa kapılarına, Türkiye Batılı ve Doğulu Çingeneler için bir kavşak noktası olmayı sürdürmektedir. Çingene müzisyenler birçok farklı güzergâhta dolaşarak çok zengin bir repertuar oluşturmuştur. Birçok Çingene ailenin geçiş noktası olan Trakya’dan başlayarak Balkan, Yunan, Sırp, Romen Çingene müzikleri Türk müziklerinden etkilenmiştir. Aslında, Çingeneler Türkiye’de kendilerine özgü

renkli bir tarzla Rumeli ve Anadolu'nun oyun havalarını çalar, ama Türk makamlarını da bilirler. Klasik müzik biçimlerine gelince, onlardan taksim denen doğaçlamalar gibi kendi mizaçlarına uygun olanları kullanırlar sadece. Türk Çingeneleri usta çalgıcılardır. O kadar ki, Batılı çalgı aletleriyle Türk müziğinin sabit olmayan aralıklarını çıkarmayı bile başarırlar. Klarnet 1828'e doğru şaşkınlık verici bir hızla Türkiye'de ve Balkanlar'da yaygınlaşmış ve Çingene müziğinde zurnanın pabucunu dama atmıştır. Bu müzisyenler büyük bir ritmik güce sahiptir; ritimle melodinin sürekli olarak birbirini güçlendirmesini sağlayarak karşılıklı doğaçlamalarını vurgulamakta ustadırlar. Çingene müzisyenler İstanbul'daki her dünyevi şenliğin temel taşıdır. Çalgıdaki ustalıkları, tarzları ve uyum sağlamadaki becerileri onları düğünlerin, oryantal dansların, hatta gittikçe artan sayıda caz ya da doğaçlama müzik konserinin vazgeçilmez ögesi haline getirmektedir.

Bu müzisyenler özellikle Kırkpınar güreşçilerine eşlik etme konusunda eşsizdir. Karşılama, hora ya da çiftetelli adı verilen dans ve melodilerde, karmaşık ve büyüleyici ritimler kullanılır. Zurna ayrıca sünnet düğünlerinde, asker uğurlamada ve siyaset adamlarını karşılama törenlerinde de çalınır. Cirit oyunlarında atlıların alana girişine de davul zurna eşlik eder ve oyun boyunca sesi duyulur. Zurna güçlü, görkemli sesiyle mehter müziğinin melodik temelini oluştururdu; eskiden iki farklı boyu (kaba ve cura) aynı anda iki farklı oktavda çalmak için kullanılıyordu. Grubun lideri de zurnacıydı.

Zurnacı değişmez bir çiftin parçası olarak görülür: Davul-zurna. Türkiye'de köylerde ya da kasabalarda bu iki çalgının bulunmadığı bir şenlik düşünmek olanaksızdır ve bu çalgılar neredeyse sadece artık yerleşik düzene geçmiş olan Çingenelere özgüdür. Davulcuyla zurnacı her zaman profesyoneldir, genelde akraba olurlar ve yıllardır birlikte çalışırlardır. Yüzyıllardan beri hiçbir şey bu eski âdeti değiştirememiştir. Düğün bu iki müzisyensiz, hatta bir grupsuz düşünülemez, öyle ki bir zamanlar halkın gözünde saygınlık kazanmak amacıyla bu müzisyenlere bol bol para verilmesi gelenek olmuştur. Üstelik bu durum yalnız Türkiye'yle sınırlı değildir; Yakın-doğu'yla Balkanlar'da da aynı geleneğe rastlanır.

Türk halk müziğinin ritimleri, oyun havasına davulla zurna eşlik ettiğinde daha da güçlenir. Davulcu dansda da etkin bir rol üstlenir, çünkü dans edenlere eşlik edip ayağıyla ritim tutar. Davulun ince ve kalın sesleri ritim etkisini ortaya çıkarır. Temel vuruşlar için sağ elle tutulan iri, ahşap bir tokmakla, ikincil vuruşlar için de öteki elle tutulan bambudan bir bagetle davulun iki yanına vurulur. Yanaklarını şişirmiş zurnacıysa uzakta durur. Yüzyıldan beri zurna eğitimi Türk geleneksel müziğinde sözlü bir aktarıma dayanmaktadır. Zurnacılar çalgılarını çalmayı notalardan değil, deneyimli zurnacılarından öğrenir.

BUGÜNÜN MÜZİKLERİ

Kemalist Dönemde Türk Halk Müzikleri

Batılılaşmak isteyen bir Türkiye’de Avrupa’nın etkisi yaşam tarzında olduğu gibi müzikte de bir ikilem yarattı. Bu ikilem eski alafanga ve alaturka sözcükleriyle dile getirilmekteydi. Genç cumhuriyetin egemen katmanları çöken Osmanlı İmparatorluğu’nun mirasını bütün olarak reddetmekte ve küçümsemekteydi, alaturka sözcüğünü gerici olarak değerlendiren şeylerin tümünün simgesi olarak görüyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan miras kalan her şey, özellikle de tasavvufu ilişkili müzikal ve ruhani gelenekler neredeyse bir günde “ulusal olmayan” değerler olarak değerlendirilmeye başladı. Şunu da göz önünde bulundurmak gerekir ki, Türkiye 1923’ten sonra, halk kültürüyle Avrupa kültürü değerlerinden hareketle oluşturulan karma bir model olan ulusalcı ve merkezîyetçi modern cumhuriyeti yeniden biçimlendirmekteydi. Osmanlı müziğinin küçümsemesi, okullardaki eğitime getirilen peş peşe yasaklar, Osmanlı müziğinin 1920’li ve 30’lu yıllarda radyo programlarından dışlanması aslında ilkeleri Ziya Gökalp’in yapıtında belirlenmiş bulunan kültürel ve müzikal bir siyasetin ürünüydü.

İlk Türk radyosu olan İstanbul Radyosu “ulusal” olmayan şeyleri dışlayarak resmi müzikal çizgiyi dayattı. Sanatsal geleneklerinin sürekliliğine topluca düşman kesilen bir toplumda, böylesi bir mirasın ileriki kuşaklara aktarımı ancak geçmişe bağlı küçük topluluklar ya da aile yapıları için-

de gerçekleşebilecekti. Böyle olunca kültürel ilgi turistik ilgiye kaydı: Yabancı ulusları büyüleyen semazenlerinki gibi dini ayinler tasavvuf bağlamından çıkarılıp gösteri konumuna getirildi. Aynı şekilde mehter müziği de cumhuriyet ordusu bandosu tarafından ele alınıp geniş kitleler için bir gösteriye dönüştürüldü.

1930'lu yıllarda klasik Türk müziğini etkileyen bir başka olay da bestekâr Ulvi Cemal Erkin, Adnan Saygun, Cemal Reşit Rey, Necip Kemal Akses ve Ferid Alnar'dan oluşan "Türk Beşleri" adlı gruptur. Atatürk'ün ölümünden önce otuzlarında olan bu bestekârların izlediği yol bir tür örnek oluşturur. Bu bestekârlar Kemalizmin başlarında, yirmili yaşlarındayken yüzlerini tamamen Batı'ya dönmüş, kültürel bağlarından kurtulma arzusu içinde Paris'e ya da Viyana'ya gitmişti. 1930'larda ise, Batı müziği tarzı bir müziğe karşı gelişen ve Türk müziklerinden esinlenen "Türk müzikal devrimi"nin eğitimcileri olarak çalıştılar. Bu görev çerçevesinde bestekâr Paul Hindemith 1935-1937 yılları arasında Ankara'ya davet edildi.

Bu yeni bestekâr kuşağı Türk müziğiyle Batı Avrupa müziğinin öğelerini bir araya getirmeye çalıştı. Tam olarak Batı müziği kalıplarına sahip yapıtlarına, makam melodilerini ya da Doğu makamlarının ritmik ve melodik biçimlerini ve Türk oyun havalarının aksak ritimlerini kattılar.

Yine bu bağlamda, Kasım 1936'da Halkevleri Béla Bartók'u resmi olarak davet etti ve Adana bölgesinde birçok konferans, konser düzenlendi, halk müzikleri kayda geçirildi. Bartók'un yanında bestekâr Adnan Saygun bulunmaktaydı. Bu ziyaretten sonra, nispeten kısa bir süre içinde ülkenin etnografik, toplumsal, özellikle de dilsel bağlamı çok da göz önünde bulundurulmadan dört bir yanda hatırı sayılır sayıda kayıt gerçekleştirildi. Özensizce gerçekleştirilen bu kayıtların ve dönemin kayıt tekniklerinin sakıncalarına koşut olarak, benimsenen Batı taklitçiliğinin de yapılan işin değerini düşüren bir etkisi olduğunu vurgulamak yerinde olur. Aslında seçilen notalama sistemi, armoni, ritimler, makamlar, bölgesel ağızlarla ilgili bütün özellikleri yadsıyarak yalnızca melodik çizgi üstünde durmaktaydı. Osmanlı gelenekleri siyasal nedenlerden ötürü kayıt alanının dışında bırakılmıştı; çünkü eski rejimin mirası olarak görülebilecek her şey dışlanıyordu. 1930'lu yılların sonunda gerçekleştirilen bu faaliyet, Bar-

tók'un bilimsel icazetiyle, özgün Türk halk müziği geleneklerinin Batı müziğiyle bağdaştırılmasını sağlamış, bu şekilde değişime uğratan müzikler kültürel bürokrasinin hizmetindeki kaynaklara dönüşmüştür.

Günümüz Müzikleriyle İlişki Halindeki Türk Müzikleri

1950'li yıllardan başlayarak İstanbul metropol özelliğine yeniden kavuştu: Nüfusu 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca on kat arttı. Sakinlerinin kırsal kültürü 1920'li yıllarda egemen olan imparatorluk kültürüne aykırı düşmekteydi; bu kültür Osmanlı kültürüne yeni bir soluk kazandırmıyor, buna karşılık bir çeşitlilik getiriyordu. Anadolu halklarının bir arada yaşadığı bu kentte, jakoben birömekliğin baskılarına karşın, akla hayale gelmeyecek bölgesel zenginlikler küreselleşme rüzgârıyla ülkeye giren seslere, Hint filmlerinin müziğine ve Arap şarkılarına karışıp bir halk müziğinin esin kaynağını oluşturdu: Arabesk.

Anadolu köylülerini milyonlar halinde kent merkezlerine sürükleyen göç, köylüleri gelenekle modernliğin, kentle köyün, hatta Doğu'yla Batı'nın çatışmasıyla karşı karşıya bıraktı. Ne beraberlerinde getirdikleri, ne de kentte karşılaştıkları müzikler onların acısına derman olabildi. Oysa bu acıların, sorunların sanata yansımaması, ona etki etmemesi düşünülemezdi. Arabesk müziğin Doğulu titreşimlerindeki egzotizm, uzaklarda sığınak gibi görülen bir yeri akla getirirken, şarkı sözleri de umutsuzluğu ve düşsel bir diyara kaçış isteğini dışavurmaya başladı.

Aslında arabesk tema açısından Anadolu aşık geleneğinden çok, 1920'li yılların Yunan *rebetika*'larına yakındır. Aşıkların metinleri eleştiri yüklüdür; umutsuzluk, boyun eğiş ve kaçış isteği gibi konularla örülü arabesk şarkı sözlerinde ise böyle bir boyut yoktur. Bu yeni müzik ilk başlarda eski kent kültürünün taşıyıcılarını çok şaşırttı; gerici olarak nitelendi, çünkü Türk sanat ve halk müziğinde bulunan kesinlikten ve yapısal tutarlılıktan yoksundu. Üstüne üstlük Arap müziğinden izler taşımaktaydı açıkça; zaten basın da bu yüzden ona arabesk adını takmıştı. Entelektüel çevreler ritimlerini ve sözlerini aşağıladıkları bu müziğin ulusal radyoda çalınmasını uzun yıllar boyunca engelledi. Buna karşılık, popülistler için sözcük olumlu bir anlam taşımaktaydı, çünkü arabeskçilerin halktan birileri oldu-

ğunu savunmakta ve bu vurgu sayesinde bir kitle kültürünün oluştuğunu düşünmekteydiler.

Bugün askerlerin zamanında yasak olduğu radyo kanallarında, ayrıca dolmuşlarda ve minibüslerde dinlenmektedir arabesk; Aksaray, Tarlabası gibi semtlerdeki, İstanbul'un arka sokaklarındaki barlarda da. İnsanlar Eminönü Belediyesi'nin Topkapı Sarayı'nın bahçesinde yani Gülhane Parkı'nda düzenlediği arabesk konserlerine gitmektedir. Bu müziğin en ünlü şarkıcıları, İbrahim Tatlıses, Orhan Gencebay ve Mahsun Kırmızıgül'dür.

Türk popu olarak adlandırılan tür ise en çok çalınan müzik türüdür. Her yerde, her zaman, çoğunlukla da çalınan yerlerde sesin yüksekliğine hiç dikkat edilmeden bu müzik çalınır. Radyo kanallarını, 268 televizyon kanalını istila etmiş durumdadır. Kafelerde, barlarda ya da kulüplerde de bu müziğin dinlendiğini söylemeye gerek bile yoktur. Türk popu daha çok Batı'nın çekimine kapılmış bir kuşağa hitap eder; dinleyicileri en son model cep telefonlarına, gösterişli arabalara meraklı orta sınıf arasından çıkar. Bu konudaki en önemli ad hiç kuşkusuz Sezen Aksu'dur. Aksu, yalnızca şarkı söylemekle kalmayıp, başka yorumcular için söz de yazar. Başlangıçta taverna müziği olan Türk popu Tarkan ve önde gelen rakiplerinden Mustafa Sandal sayesinde kitlelere ulaşmıştır. İkisi de Doğulu duygularını anımsatmak ve belki de alafrangayla alaturka arasında bir köprü kurmak için şarkılarında saz ya da darbuka sesi kullanmaktan geri kalmamaktadır.

Öte yandan, şaşırtıcı karışımlara da tanık olunur. Sözgelimi, daha çok avangart bir gelişme sonucu, Doğu'dan sesler *hip-hop*, *house* ya da *garage* türü modern bir müziğe uyarlanmakta, sözlerin baskın Anglosakson müziği içinde olduğu gibi anlamını yitirdiği bu tuhaf karışım, *techno* müzik tapınaklarındaki tuzu kuru kalabalıkları büyülemektedir. *Rock*, *rai*, *world music*'in ve *techno*'nun her türlü gibi uluslararası müzikler Türkiye'de uzun zamandan beri dinlenir ve Avrupa'da ortaya çıkan her yenilikle artık anında İstanbul'da ve Anadolu'nun büyük kentlerinde de karşılaşmak mümkündür.

Geleneksel ritimler açısından olsun, yeni müzikler açısından olsun plak pazarı büyük önem taşır. Türkiye'de dinlenen müziğin % 80'inin Türk kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde Türkiye'de radyo ve özel

televizyon kanallarının yaygınlaşması, internetten yapılan yayınlar, elektronik çağı, CD ve kaset endüstrisi, sayıları gitgide artan festivaller müzik yapımcılarını, yayıncıları ve her tür müzik dinleyicisini harekete geçirmiştir. Herkes kendi müzikal ürününü satabilir ve bu anlamda İstanbul dünya müzikleri ya da günümüz müzik çevrelerinin onu değerlendirdiği şekliyle bir *world music* başkentine dönüşmüştür.

Bu müzikal pota içinde, geleneksel müzikler de kendilerini sürdürmenin yolunu buldu. Şimdilerde yeni bir eğilim baş gösterdi. Kalan, Ada ya da Kaf gibi müzik şirketleri bilimsel bir kaygıyla hazırlanan ayrıntılı kitapçıklar eşliğinde arşiv ya da “bölgesel” müzik kayıtlarını yayınlamaya başladı. Yahudi, Ermeni, Laz, Kürt, Asuri-Keldani gibi azınlıkların müziklerine yeni bir ilgi oluştu. Türkiye’de yaşanan değişimler sayesinde, kamu kuruluşlarıyla özel kuruluşlar bu yeni pazarlara yatırım yapmakta; bankalar, büyük şirketler, belediyeler geleneksel müzik CD’leri hazırlamakta. İdeolojik anlamda kökten bir değişim yaşanırken, “halk müziği” kavramı bir kenara bırakılıp “geleneksel müzik”ten söz edilmeye başlandı; araştırmalar da sesin tınıları ve rengine yöneldi.

Yeni teknik olanaklarla zenginleşen ve günümüz Türkiye’si ölçeğinde yetmiş milyon kişilik bu müzikal alanda, müzikal kardeşlik üstüne kurulu bir birliktelik, dillerin karışımı, kimi zaman birazcık nostaljiyle bezeli bir yeniden yapılanma ütopyası, bir senkretizm, seslerle kültürlerin sentezini gerçekleştirmeye çalışıyor. Değişim halindeki Türkiye acaba geleneksel müziklerinin gelecekteki biçimlerini mi yaratmakta?

ÇEVİRİ: ORÇUN TÜRKAY

SİNEMA VE ULUSAL KİMLİK

Türkiye’de sinemanın ulusal kimlikle ilişkisi hayli eskiye dayanır; cumhuriyetin kuruluşuna, hatta günümüzde hâlâ statüsü tartışma konusu olan Manaki kardeşlerin 1911 yılında gerçekleştirdiği ilk Osmanlı filmine kadar geriye gider.’

Sinemacılık ilk günlerinde esas olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan yabancıların veya azınlıkların ilgilendiği bir konuydu. 1896 yılında Lumière kardeşlerin görüntü yönetmeni İstanbul’a haber filmleri çekmeye gelmişti. Aynı dönemde sinema makinesi ilk kez Yıldız Sarayı’nda, II. Abdülhamid’in huzurunda, Batı’daki yenilikleri kendisine tanıtmakla görevlendirilmiş Fransız hokkabaz (illüzyonist) ve taklitçi Bertrand tarafından kullanıldı. Halka açık ilk gösterim, 1897 yılında İstanbul’da Romen asıllı Polonya Yahudisi Sigmund Weinberg’in girişimiyle gerçekleştirildi. Bundan sonra Osmanlı başkentinde birçok gösterim düzenlense de, sinemanın gelişmesi padişah tarafından önlendi. İstanbul’da ilk sinema salonunun açılması için Jön Türk devrimini ve 1908 yılını beklemek gerekecekti.

1914’te *Ayastefanos’taki Rus Abidesinin Yıkılışı* adlı belgeselin Müslüman bir Osmanlı subayı olan Fuat Uzkınay tarafından çekimi “ulusal sinema”nın doğuşunu simgeliyordu. Ulusal coşku ortamında, Osmanlı İmparatorluğu’nun Rusya ve müttefik ordularıyla savaşa girdiği gün çekilen film siyasi bir eylem olarak ele alındı. Ardından, Enver Paşa’nın Alman modelini uygulayarak oluşturduğu Ordu Sinema Merkezi’nin himayesinde propaganda amaçlı birçok film daha çekildi. Cumhuriyetin kuruluşunda, Muhsin Ertuğrul tarafından gerçekleştirilen ilk konulu filmlerin işlevi ise, yeni Kemalist rejimin ideolojik seçimlerini haklı göstermektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin yaşadığı büyük toplumsal, ekonomik ve siyasi değişimin –çok partili sisteme geçiş ve siyasi iktidarın el değiştirmesi, askeri müdahaleler, sanayileşme ve köyden kente göçe bağlı kentleşme– kültürel ve sanatsal çevreler üzerinde de derin yankılar uyandırması sonucunda Avrupa modeline dayalı bir sinema endüstrisi ve yö-

netmen sineması belirtmeye başladı. Yabancı film ithalatını kısıtlayan yasal çerçeve ve Türkiye’de televizyonun yayına geç başlaması (1968’den itibaren), popüler Yeşilçam sinemasına yılda üç yüz civarında film çekilen Hindistan ve Mısır’dakine benzer bir üretimle 1960-1975 yılları arasında altın çağını yaşama imkânı yarattı. Kitle üretimi, kendi “yıldız (star) sistemi”ni (örneğin Türkan Şoray) yaratmış ve komediler, “vurdulu kırdılı” filmler, “arabesk” melodramlar, erotik filmler (1970’li yıllarda) gibi farklı türlerle zenginleşmişti. Aynı zamanda 1960’ların başından itibaren, aralarında Ömer Lütfü Akad, Metin Erksan, Halit Refiğ, Atıf Yılmaz’ın da bulunduğu ve asıl amacı, İtalyan yeni-gerçekçiliği modeli uyarınca Türk sinemasına belli bir toplumsal gerçekçilik anlayışı getirmek olan yeni bir “gerçek sinemacı” nesli yetişti.

Bu denemenin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla, 1960 ve 1970’li yılların artan siyasallaşma ortamında, ulusal kimlik üzerine ilk tartışmalar başladı ve “ulusal sinema” kavramına odaklanıldı. 1970’lerden itibaren daha ilerici, hatta Marksist ideolojiden esinlenen, devrimci bir siyasi sinema gelişti. Bu türün öncülüğünü Yılmaz Güney (*Umut*, 1970) ve çalışma arkadaşları (Zeki Ökten’in *Sürü’sü*, 1978, Ali Özgentürk’ün *Hazal’ı*, 1980) yaptı. Ülkeyi “depolitizasyon sürecine” sokan 1980 askeri darbesiyle birlikte, Türk sinemasında yeni bir eğilim başladı. Bu eğilim çizgisinde, daha ziyade bireyin içgözlemi etrafında kurulan ve bireyin toplumla ilişkilerini kent-sel bağlamda ele alan eserler üretildi. Ömer Kavur’un *Anayurt Otel*i (1986) veya *Gizli Yüz* (1990) gibi filmleri bu türün en önemli örnekleri arasındadır. Son olarak, ulusal kimlik sorunsalı güçlü biçimde 1990 yılların başından itibaren yeniden ortaya çıktı. Gişe rekorları kıran din ağırlıklı “beyaz sinema”nın yanı sıra, sıklıkla Yılmaz Güney’in izini takip ederek Türk toplumunun “kültürel mozaikini” ortaya koyan genç nesil sinemacılar yetişti.

BATILI KİMLİK VE SİNEMA ÜRETİMİ

Muhsin Ertuğrul’un Öncü Eseri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk sineması Muhsin Ertuğrul’un öncü ve önder rolünün izlerini taşıyordu. Oyuncu ve yönetmen, Darülbeydi (İstanbul Şehir Tiyatrosu) müdürü Ertuğrul, 1922 ve 1939 yılları arasında

yirmiye yalın film çekerek (şair Nazım Hikmet tarafından çekilen bir film dışında) iki dünya savaşı arasında, profesyonel sinemacıların ortaya çıkmasından önce, Türk sinemasına damgasını vurdu. Kemalist yönetim bu yeni ifade biçiminin gelişmesini desteklemese de, tercih ettiği temalar büyük ölçüde yeni cumhuriyetçi rejimin ideolojik tercihleriyle örtüşüyordu: Ciddi boyutta bir din karşıtlığı (bir Bektaşî şeyhinin aç gözlü ve yoz portresini içeren *Boğaziçi Esrarı* (1922) adlı filmi büyük tartışmalara neden olmuştu), coşkulu bir vatanperverlik, Kemalist iktidarın yerleştirdiği çağdaşlaşma ve laikleşme önlemlerine kayıtsız şartsız destek, kadınların eşit haklara sahip olmalarına değer verilmesi veya ılımlı toplumsal eleştiri bu temaların başlıcalarıydı. Tarihi bir dönemi ve bir siyasi bağlamı yansıtan bu filmler Türk ulusal kimliğinin Batılı, hatta modernist boyutunu ön plana çıkarıyordu. Batılılaşmış bir Türk küçük burjuvazisini konu alan bu eğilim genelde Batı menşeli birçok başarılı tiyatro oyunu uyarlamasının yanı sıra, iki önemli eserde açıkça görülüyordu. Tam anlamıyla Kurtuluş Savaşı (1919-1922) destanı niteliği taşıyan bu filmler, Kemalist milliyetçilerin işgal güçlerine ve Osmanlı imparatorluk iktidarına karşı mücadelesini yüceltmekteydi: Cumhuriyetin ilanından önce çekilen *Ateşten Gömlek* (1923) ve Atatürk'ün 1927 tarihli *Nutuk*'undan uyarlanan *Bir Millet Uyanıyor* (1932).

Köylerin az gelişmişliğiyle mücadeleyi gündeme getiren Türk sinemasının ilk köy dramı *Bataklı Damın Kızı Aysel*'de (1935) olduğu gibi, Ertuğrul'un bazı filmleri aynı zamanda cumhuriyetçi rejimin büyük emellerini öne plana çıkarıyordu. Öncü nitelikteki bu eser, köylerin durumunu ortaya koyan ve "köy filmleri" olarak adlandırılan verimli bir türün başlangıcını da simgelemektedir. Bu tür 1960'lı yılların yeni gerçekçiliğiyle gelişti, Metin Erksan'ın *Susuz Yaz*'ı 1964'de Berlin Uluslararası Film Festivali'nde Altın Ayı'yı alarak Türk sinemasının ilk kez uluslararası alanda tanınmasını sağladı. Nihayet, Muhsin Ertuğrul'un eserinde Türk toplumunun Batılılaşmasına verilen öncelik oyuncuların –yenilikçi– seçiminde de görüldü. Müslüman kadın oyuncular (Bediâ Muvahhit, Neyyire Neyyir ve ardından Cahide Sonku) Türk sinema perdelerinde ilk kez görüldü ve o güne kadar sinemada yer alan, çoğunluğu Beyaz Rus, yabancı kadın oyuncuların yerini aldılar.

Daha sonra, resmi ideolojinin ileri sürdüğü ulusal kimliğin Batılı boyutu hem popüler sinemada –klişeleşmiş karakterlerle canlandırılan– hem de sanatsal sinemada ilham kaynağı olmaya devam etti, kadın hakları (*Vurun Kahpeye!*, 1944, Ö.L. Akad), köylerin azgelişmişliği, Doğu bölgelerinin kültürel gelenekleri ve sosyo-ekonomik yapısı (*Hudutların Kanunu*, 1966, Ö.L. Akad) çok farklı türde yüzlerce eserde ele alındı.

Dış Göç Sineması

Türk sinemasında Batılı boyutuyla ulusal kimliğe ve daha genel olarak Batı'yla ilişkilere her zaman geniş yer verilmiş olsa da, bu kimlik 1960'ların başından itibaren Almanya'ya göç olgusunu işleyen bir dizi filmde sık sık sorgulanmaktadır. Bu "dış göç sineması" akımının üç evresi vardı. Sosyo-ekonomik olgunun irdelenmesinin ardından (örneğin Tunç Okan'ın yasadışı göç konusunu işleyerek polemiğe yaratan 1974 tarihli *Oto-büs'ü*, veya Şerif Gören'in "beyaz evlilik" sorununu işleyen 1979'da yaptığı *Almanya, Acı Vatan'ı*), 1980'lerden itibaren Türk göçmenlerinin günlük yaşamı, özellikle Türk kadınının Almanya'daki koşulları birçok filmde işlendi. Uzun yıllar Almanya'da yaşayan Tevfik Başer'in eserleri iletişimsizlikten, fiziksel ve ruhsal kapatılmadan, geleneklerin baskısından veya toplumsal adaletsizlikten kaynaklanan konuları (40 m2 *Almanya*, 1986; *Sahte Cennete Veda*, 1989) ele alıyordu. Son olarak, 1990'larda Türk kökenli genç nesil Alman sinemacılar ortaya çıktı (Thomas Arslan, Yüksel Yavuz); üçüncü nesil göçmen çocukları olan bu yönetmenlerin eserleri genelde Almanya'daki Türk topluluğunun sosyokültürel uyum zorluklarından kaynaklanan kimlik sorunsalını irdelemektedir. Fatih Akın ise göç kökenli ve bireysel özgürlük arzusuyla aile geleneklerinin baskısı arasında kalmış bir kesim Avrupalı gencin durumunu işlemektedir (*Duvara Karşı*, 2004, Berlin Uluslararası Film Festivali Altın Ayı Ödülü; *Yaşamın Kıyısında*, 2007, Cannes Film Festivali Senaryo Ödülü).

TÜRK-İSLAM KİMLİĞİ VE SİNEMA ÜRETİMİ

27 Mayıs 1960 askeri darbesini takiben onaylanan 1961 Anayasası, ifade özgürlüğü ve sivil toplum açısından Türkiye'de daha açık bir dönemin

başlangıcı oldu. Ülke yeni rejimin desteklediği bir entelektüel hareketlilik sürecinden geçti. 1960'larda Yeşilçam'ın popüler sinemasının artan hegemonyası ve siyasi koşullardaki gelişmeler (1961'de Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıyla Marksist ve sosyalist ideolojilerin yaygınlaşması, Adalet Partisi'nin 1965 seçimlerinde kazandığı zafer, Kıbrıs sorunu), entelektüel ve sinemasever çevreleri devlet, toplum ve siyaset ilişkilerini yeniden düşünmeye yöneltti. Ulusal kimliğin iki temel boyutuna gönderme yapan "ulusal sinema" kavramı etrafındaki tartışma da bu bağlamda belirginleşti. Bir yanda Halit Refiğ ve Metin Erksan öncülüğünde 1960'lı yıllarda gelişen "Türk" (Ulusal Sinema) boyutu, diğer yanda da 1970'lerden itibaren Yücel Çakmaklı ve Mesut Uçakan'ın öncülüğünde gelişen "dini" boyut (Milli Sinema) ön plana çıktı.

Türklük Etkisindeki "Ulusal Sinema"

Batılı modelden esinlenerek öncülüğünü yaptıkları Türk sinemasında toplumsal gerçekçiliğin başarısızlığa uğradığı saptamasından hareketle, 1960'lı yılların ortasından itibaren birçok yönetmen bir "ulusal sinema" yaratılmasını önerdi. Bu sinema, tematik açıdan popüler hikâyelerden ve geleneklerden esinlenmeyi, biçimsel açıdan da eski Türk sanatlarının zenginliğini ve çeşitliliğini kullanarak Türk halkının "ulusal" özelliklerini yansıtmayı amaçlamaktaydı. Grup üzerindeki etkisi belirleyici olan yazar Kemal Tahir'in yanı sıra, iktisatçı Sencer Divitçioğlu, edebiyat adamı Selahattin Hilav, sinema yönetmenlerinden de Ömer Lütfü Akad, Metin Erksan, Halit Refiğ, Atıf Yılmaz ve Duygu Sağıroğlu bu akıma katıldı.² Grubun, "Türkiye'nin iki yüzyıllık Batılılaşma hareketini, başarısızlığının nedenlerini, Türkiye'nin tarihi mirasını, toplumsal yapısını ve Türk halkının temel özelliklerini araştırmak"³ olarak belirtilen hedefi, aslında milliyetçi ve tutucu bir düşünce akımı içinde yer alıyordu. 1960'ların siyasi liberalleşme bağlamı içinde ise amaç, ulusal geçmişi o dönem Türk toplumunda etkili olan Marksist ve sosyalist teoriler ışığında incelemek ve yeniden yorumlamaktı. Başlangıç varsayımı –Türkiye ve Batı'da toplumsal yapıların farklı olması– kültürel ve sanatsal geleneklerin de kaçınılmaz olarak birbirinin zıddı olacağı anlamına geliyordu. Ulusal sanatlar "büyük güçlerin emperyalist yayıl-

masına karşı ulusal bağımsızlığın direnme ve korunma yolları” olarak tanımlanıyordu.⁴

Tüm yabancı etkenlerden arınmış, yalnızca Türk medeniyeti ve halk kültürü üzerine kurulması öngörülen özgün bir Türk sanatı tanımlama gereksinimi karşısında, Türk izleyicisinin sorunları ve beklentilerine uymaması nedeniyle Batı sineması şiddetle eleştiriliyordu: “Teknolojik gelişmelerin dışında, Batı dünyasının sanatsal ve felsefi değerlerinin çoğu Doğu insanları için pek bir şey ifade etmiyor. Antonioni, Godard veya Bergman filmlerinin, bunları Batı’da olan biteni merak ettiği için görmeye gidecek birkaç entelektüel dışında, Türk halkına bir faydası yok.”⁵ 1965’ten itibaren, ulusal sinema “tartışması” film arşivlerinin de desteklediği ulusal kültür savunucularıyla sinemanın evrensel değerlerinin üstünlüğünü savunmakla suçlanan Batı sineması taraftarlarını –İstanbul Sinematek’i etrafında buluşan entelektüel ve eleştirmenler– karşı karşıya getirirken, iki “klanın” çarpışması açık oturumlar ve dergiler (*Ulusal Sinema*’ya karşı *Yeni Sinema*) aracılığıyla yürütülmekteydi.

Ulusal sinema akımı iki tür tematiğe öncelik veriyordu: Genellikle Osmanlı geçmişine dayanan, ancak çağdaş yankıları bulunan tarihi konularla (Refiğ’in *Harem’de Dört Kadın*’ı, 1965, gibi) ekonomik ve toplumsal değişimlerden kaynaklanan kimlik ve kültür çatışmalarına odaklanan toplumsal gerçekçilik konuları. Halit Refiğ’in *Fatma Bacı* (1972) adlı filmi köyden kente göç sonrasında yaşanan büyük kente uyum sorunlarını işlerken, *Bir Türk’e Gönül Verdim*’de (1969), bu kez, bir Alman kadınla bir Türk erkek arasındaki ilişkide yaşanan kültürel şok konu ediliyordu. Son olarak, *Sevmek Zamanı*’nda işlenen Leyla ile Mecnun efsanesi örneğinde olduğu gibi, Doğu mitolojisinin ve Arap-Müslüman kültürünün bazı öğeleri ulusal sinemanın ilham kaynakları arasında yer alıyordu.

İslam Etkisindeki “Milli Sinema”

1970’li yıllardan itibaren, eski gazeteci ve sinema eleştirmeni Yücel Çakmaklı “milli sinema” tartışmasında ulusal kimliğin dini boyutunu öne çıkartarak tavrı alıyordu. Türk sinemasında dini bir akımın başlamasına neden olan bu yeni yaklaşım Müslüman kimlik, Türk-İslam kültürel mirasının sa-

vunması ve değerlendirilmesi savını öne çıkarırken, başta son örneği Marksizm olan Batı değer ve kültürü olmak üzere, her tür yabancı kültür emperyalizminin reddini öne süren bir tematiğe dayalıydı. Bu akımın ortaya çıkışında, 1970-1971 arasında Milli Nizam Partisi ile 1973-1980 arasında çeşitli hükümetlerin ortağı olmuş Milli Selamet Partisi gibi Müslüman kimliğini vurgulayan siyasi oluşumların temsil ettiği elverişli siyasi koşulların da rolü vardı.

İtalyan yeni-gerçekçiliğinden etkilenmiş toplumsal gerçekçilik filmlerini ülke gerçekleriyle bağdaşmayan Türk toplumunun “Marksist” değerlendirmesine yaslandıkları, Yeşilçam’ın ticari prodüksiyonlarını da Batı sinemasının basitleştirilmiş ve zincirleme taklitleri olduğu gerekçesiyle reddeden Çakmaklı, “Türk halkının kentsel olduğu kadar kırsal inançlarını, millî özelliklerini ve Anadolu’nun geleneklerde yaşayan gerçeklerini yansıtan”⁶ filmler üretme gereğinin altını çiziyordu. Yönetmen, 1970 yılında başlayan kendi sinema eserlerinde içinde “ne zengin ne de fakirlerin” bulunduğu “sınıfsız bir toplum” sahneye koyuyordu. Toplumsal sorunlar, kaçınılmaz olarak, topluma hâkim olan kimlik çatışmalarıyla ilintiliydi. Uyuşmadığı saptanan kültürlerin çatışmasından kaynaklanan kimlik bunalımı, gerçek köklerin arayışı veya çöküş etkeni olarak algılanan Batı modernitesine karşı manevi ve dini değerlerin savunması, *Oğlum Osman* (1973) ve Almanya ile Türkiye arasındaki kültürel karşıtlığı eleştiren *Memleketim* (1974) veya *Birleşen Yollar* (1970) gibi filmlerin konularını oluşturuyordu.

Akın Grubu’yla birlikte birçok tutucu sinemasevere ideolojik ve entelektüel gelişme ortamı sağlayan Milli Türk Talebe Birliği Sinema Kulübü’nün üyelerinden biri olan Mesut Uçakan 1977 yılında *Türk Sinemasında İdeoloji* adlı kitabını yayımlayarak kendini millî sinemanın kuramcısı ilan etti. Uçakan’a göre, millî sinemanın ilham kaynakları millî kültür ve İslamın temsil ettiği evrensel yaşam sistemiydi. Batılılaşmanın sonucu olan ve diğer sinema eğilimlerinde yansıtılan “kozmpolit” kültüre karşı çıkan millî kültür, özellikle Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerine dayalı belli bir “tarihi birikim” ve bin yıllık bir tarihi sürecin sonucu olan İslami “yaşam kuralları”nda içerilen –bilim, sanat, gelenek veya görenekler gibi– “millî unsurlar” bileşkesine yaslanıyordu. Türk halkının millî kültürünü tanıtmak ve inanç ve değerlerini savunmak amacıyla, “millî sinemacılar” Türklerin

Müslümanlığı benimsemesinden sonraki tarihini öne çıkartan bir geçmiş vizyonuna öncelik vermeyi ve Batılılaşma akımında olduğu gibi kendi özel-liklerini yok edebilecek –iç ve dış– tüm tehditlere karşı koymayı savunuyordu. Bu amaçla milli sinema, “mutlak fikir” olgusunu aktarabilmek için dini ve kültürel öğeler taşıyan mesajını ekonomik, siyasi ve ahlaki boyutlar ekleyerek genişletmeliydi. Böylece, 1970’li yılların olağanüstü siyasileşmiş ortamında sinema, Marksist ve kapitalist ideolojilere karşı milli ve dini ideolojiyi yayması beklenen bir kitle iletişim aracı olarak algılanmaktaydı.

1979 yılından itibaren yönettiği, siyasi veya tarihi yönü ağır basan filmlerinde Uçakan, kendisine olumsuz, hatta düşmanca davrandığını belirttiği Batılılaşmış bir ortamda İslam savını destekliyordu. Güncel yaşamdan veya çağdaş tarihten esinlenen filmlerinde örneğin üniversitelerde türban sorunu aracılığıyla laiklik konusunda (*Yalnız Değilsiniz*, 1991) veya resmi milli tarihe eleştirel bir bakış getiren *İskilipli Atıf Hoca*’da olduğu gibi, Türkiye’nin tartışmalı siyasi meselelerinde taraf olmakta ya da hukuk, hoş-görü veya dayanışma gibi dini göndermeleri olan bazı değerlerin özel olarak altını çizmekteydi.

“Beyaz Sinema”

1990’ların başında ulusal kimliğin dini boyutu, çoğunlukla “Milli Sinema” akımının eski üyelerinin yönettiği ve halkın büyük ilgisini çeken birçok filmle Türk sinemasında önemli bir yenilenme evresi yaşadı. Çakmaklı’nın *Minyeli Abdullah*’ı 500.000’i aşan izleyici sayısı ile İslamcı sinemanın gelmiş geçmiş en başarılı filmi –aynı zamanda 1990 yılında en fazla izlenen Türk filmi– oluyordu. Ertesi yıl, Uçakan’ın *Yalnız Değilsiniz*’i yine ulusal düzeyde en yüksek gişe başarısını elde etti. İslamcı sinemanın bu güçlü dönüşü, Refah Partisi’nin 1994-1995 yıllarında belediye ve milletvekili seçimlerinde elde ettiği zaferle güçlendiği bir siyasi ortamda meydana gelmişti.

Ne var ki, aralarında *Sürgün*’ün (1992) yönetmeni Mehmet Tanrısever, Metin Çamurcu veya İsmail Güneş’in bulunduğu yeni nesil yönetmenler 1970’li yılların mirası olan sinemanın militanca algılanması yerine, daha içe dönük tematikleri ve kendini kanıtlamış bir sanatsal arayışı tercih ediyordu. Olumlu kişiler aracılığıyla İslamcı ülkeye uygun bir yaşam felse-

fesini –değerler, belli bir ahlak ve belli bir gelenek– benimseyen “Beyaz Sinema” filmleri, insanoğlunun doğasını derinlemesine sorgulamayı amaçlayan daha kişisel bir yaklaşıma yöneldi. Bu akım birkaç yıl sonra yok oldu.

“KÜLTÜREL MOZAİK” VE SİNEMA ÜRETİMİ

Ulusal kimlik sorunsalı 1990’lı yıllardan itibaren Türk sinemasında yeni bir yönelim kazandı. “Kültürel mozaik” ile Türk toplumu, yönetmenlerin ve izleyicilerin artan ilgisinin odağına yerleşti. Böylelikle, statüleri Lozan Antlaşması’nca tanınan gayrimüslimlerin cumhuriyet tarihi içindeki yeri, piyasaya çıkışında ciddi tartışmalara neden olan Tomris Giritlioğlu’nun yönettiği *Salkım Hanımın Taneleri* (1999) veya Yeşim Ustaoglu’nun yönettiği *Bulutları Beklerken* (2004)⁷ gibi filmlerde irdeleniyordu. Bu yeni yaklaşım aynı zamanda günümüz Türkiye’sinin temel siyasi sorunlarına gönderme yapıyor. Alevi veya Ermeni sorunları bugüne kadar nadiren ele alınmış, hata hiç işlenmemiş olsa da,⁸ “Kürt sorunu” 1990’lardan itibaren giderek artan sayıda filme konu oldu.

Türk sinemasında “kültürel mozaik” sorunsalının ortaya çıkmasını iki temel nedenle açıklamak mümkündür. Birinci neden, iç toplumsal dinamiklerin, Avrupa’ya uyum sürecinin hızlanmasından etkilenen Türkiye’nin dış siyasetindeki gelişmeyle birleşmesiyle ortaya çıkan yeni durumla ilişkilidir. Türk toplumunda 1980’lerden itibaren kimlik hakkı taleplerinin yükselmesi ve “azınlıkların” kültürel hakları örneğinde olduğu gibi demokratikleşme ve insan haklarına ilişkin sorunların siyasi gündeme girmesi, sanatsal ve kültürel çevreler üzerinde verimli bir etki yaratmıştır. İkinci olarak da aralarında Yeşim Ustaoglu, Nuri Bilge Ceylan, Zeki Demirkubuz ve Derviş Zaim’in bulunduğu, uluslararası pazara açılacak bir sanatsal olgunluğa erişmiş, genelde ulusal kimlik ve çağdaş tarih konularını yeğleyen yeni nesil genç Türk yönetmenlerin ortaya çıkması bu gelişmede önemli bir rol oynamıştır.

Çığır Açan Bir Eser: Şerif Gören’in *Yol*’u (1982)

Ulusal kimlik bağlamında Kürt kimliğinin yeri 1990’lı yılların ortalarına kadar Türk sinemasında tabu ya da nadiren, en azından üstü örtülü biçimde ele alınan bir konu olmuştur. 1970’li yılların siyasi, hatta devrimci

sinemasının izindeki ilk örnekler öncelikle Türk ordusuyla PKK arasındaki çatışmalardan giderek siyasi şiddet sorunu üzerinde durmaktaydı. Daha sonra, Türkiye’de Kürt kimliği sorunu daha ziyade insancıl ve militan bir yaklaşım benimseyen çok sayıda yerel prodüksiyonda işlendi.

Çığır açan bir eser olan *Yol*, kuşkusuz kural dışı bir çalışmadır. O sıralar hapiste olan Yılmaz Güney’in yönlendirmesiyle 1982 yılında Şerif Gören’in yönettiği film, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra geçici izindeki beş tutuklunun Türkiye’yi boydan boya kat ettiği yolu konu alır. Yönetmenin amacı hem “Türk” hem de “Kürt” halkına uygulanan çeşitli toplumsal ve siyasi “baskıları” eleştirmektir. Güneydoğu Anadolu’da doğduğu toprağa dönen tutuklulardan birini izleyen öyküde, ayaklanma sorunları yaşayan bir bölge sergilenir. PKK’nın 1984 yılında silahlı mücadeleye geçmesinden üç yıl önce çekilen filmin bazı sahneleri, Suriye sınırındaki bir köyde “kaçakçı” olarak tanıtılan bir grup Kürt isyancısıyla Türk Silahlı Kuvvetleri arasındaki çatışmaları gösterir.

1982 yılında Uluslararası Cannes Film Festivali’nde Yunan kökenli Fransız yönetmen Costa Gavras’ın *Missing*’iyle birlikte Altın Palmiye’yi siyasi boyutu ağır basan bir törenle alan *Yol*, dünya çapında bir başarı elde ederek kısa sürede Türk sinemasının simgesel eseri oldu. Ne var ki, filmin Türkiye’de gösterimi, hem yaratıcısının tartışmalı kişiliği, hem de filmin siyasi eğilimi nedeniyle on yedi yıl boyunca yasaklandı.⁹ Askeri baskıyı gösteren sahnelerin yanı sıra, bölgesel dillerin herhangi bir kullanımının yasalara aykırı olduğu bir dönemde Kürtçe diyalog ve şarkıların ilk kez bir sinema yapıtında kullanılmış olması, kuşkusuz filmin yasaklanmasının temel nedenleri arasındaydı. 1991 yılında yasanın değiştirilmesiyle, 1999 Şubat’ında Türkiye’de gösterime giren versiyonda Kürtçe diyaloglar ve şarkılar muhafaza edilebilmiş ve Türkçe altyazılarla izleyicilere sunulmuştur. Bu gelişme Türk toplumunun kültürel ve dilsel farklılıklarının ilk kez bir Türk filmi aracılığıyla tanınması anlamına gelmiştir.

Önemli Bir Dönüm Noktası: Yeşim Ustaoglu’nun *Güneşe Yolculuk*’u (1999)

Yeşim Ustaoglu’nun 1999 yılında çektiği *Güneşe Yolculuk*, Kürt kimliğinin Türk sinemasında algılanmasında önemli bir dönüm noktası-

dır. Türkiye’de ve yurtdışında yirmiye aşkın festivalde ödöl alan ve dağıtılan bu filmin özgünlüğü ve gücü üç ana noktada toplanmaktadır.

Öyküleri trajik bir sonla biten iki genç Türk’ün İstanbul’da kurduğu arkadaşlığı anlatan yönetmen, daha ilk anda alışlagelmiş ordu/isyancı karşıtlığını sahnelemek yerine, “sokaktaki adam”ın, yani sivil toplumun, günümüz Türkiye’sindeki siyasi ve toplumsal şartlara bakış açısını benimsemiştir. Filmin esmer tenli ana karakteri bir yanlışlık sonucu Kürt “terörist” olarak tutuklanırken, Kürt kökenli arkadaşı ise şiddetle sonuçlanan bir gösteride öldürölür. İki gencin başından geçen önlenmesi zor olaylar zincirini betimleyen filmin anlatım tarzı, başroldeki karakterin yavaş yavaş yönetmenin “Türkiye’nin toplumsal gerçekleri” olarak adlandırdığı olgu hakkında bilinçlenmesi etrafında kuruludur.

Güneşe Yolculuk’ta ön plana çıkan toplumsal gerçekçilik yaklaşımı, Güneydoğu Anadolu’daki sefalet ve şiddetten kaçmak ve daha iyi bir gelecek aramak için İstanbul kentinin gecekondularına yerleşen çoğunluğu Kürt kökenli yoksulların dünyasını anlatır. “Öteki Türkiye”nin kaderini işleyerek Yeşim Ustaoglu, Türkiye’de özellikle hassas olan bir konuda, yani Türk toplumunda Kürt kimliğinin yeri hakkındaki görüşünü de açıkça belirtmiş olmaktadır. Açıklamalarında “bu filmle son yıllarda –yönetmen açısından ‘Türkiye’nin bir gerçeği’ni teşkil eden– Kürtlere karşı beliren önyargıları yıkmayı” amaçladığını belirten Ustaoglu, güncelliğini hâlâ koruyan bir konuda halklar arasında dostluk ve barış yolunda hümanist bir mesaj vermeyi ummuş, bu görüş, doğal olarak, Türk medyasında farklı şekillerde algılanmıştır. Eleştirmenler bir yandan yönetmenin “cesaretini” ve filmin ülkenin “demokratikleşmeyi öğrenme süreci” üzerindeki pedagojik etkisini överken, bir yandan da Kürt sorununun dengesiz, hatta tek yanlı biçimde sunulduğunun ve Türkiye’nin öncelikle Batılı izleyicileri tatmin edecek “oryantalist” bir yaklaşımla anlatıldığının altını çizmiştir.

Kürt Dilinde Film Üreten Yeni Nesil Türk Yönetmenleri?

Referans eser sayılan *Güneşe Yolculuk*’un izinde çekilen bir seri Türk filminde iki yeni eğilimin ortaya çıktığı söylenebilir: Bir yandan Kürt kültürel kimliği sorununu ve Türk toplumu içindeki yerini daha fazla sorgulamak

amacıyla, anlatım açısından, iki uçlu, Türk ordusu/Kürt gerillası karşıtlığının ve beraberinde gelen şiddet çemberinin (terörizm/baskı) ötesine geçme arzusu; öte yandan kültürel ve dilsel çeşitliliği Türk sinemasının sorunsalları ve meseleleri arasına dahil etmekle yetinmeyip, Türkçe ve Kürtçe diyalogları film kopyalarına iki dilde altyazıyla koyarak, biçimsel planda da yaratım sürecine yerleştirme arzusu. Bu doğrultuda, Handan İpekçi'nin *Büyük Adam, Küçük Aşk*'ı (2001), halklar arasında dostluk için dokunaklı ve hümanist bir savunma oluşturur; filmde Kürt kökenli bir küçük kıızı evinde barındırmak zorunda kalan emekli bir Kemalist hâkimin, Türkiyeli vatandaşların kültürel farklılıklarının ve ülkenin toplumsal gerçeğinin –gecekonduların ekonomik sefaleti– farkına varması işlenmiştir.

Aynı doğrultuda, Kürtçe konuşan birçok genç Türk yönetmen insan hakları ve çokkültürlülük üzerine kurulu bir tematik seçerek Türkiye'de bir Kürt sinemasının temellerini atmaya başlamıştır. Bu çerçevede Kazım Öz'ün filmleri, Kürt kimliğini Türk sinemasında en çok ortaya koymaya çalışan eserler arasındadır. Prodüksiyonunu İstanbul'daki Mezopotamya Kültür Merkezi'nin yaptığı kısa film *Toprak* (2000), Güneydoğu'da askerler tarafından zorla boşaltılan bir Kürt köyündeki eski sosyal yaşamı, kültürü ve gelenekleri anımsatarak nesli tükenmekte olan bir kimliksel belleğin özelliklerini saptar. *Fotoğraf* (2002) ise bir Türk askeriyle Kürt isyancısının karşılaşması, dost olmaları ve akabinde çatışma yerinde karşı karşıya gelmeleri öyküsü aracılığıyla Türk toplumunun askerileştirmesini ve Kürt sorununun anlamsızlığını eleştirir. Ne var ki, her ne kadar Türkiye'de ve uluslararası festivallerde giderek dikkatle izlense ve tematik olarak birbirlerine yakın olsa da, bu prodüksiyonların yeni bir akım veya yeni bir nesil oluşturduğunu söylemek için vakit henüz erkendir. Son olarak, geçtiğimiz yıllarda Londra ve Berlin'de düzenlenen ve Türkiye ile İran'dan eserlerin gösterildiği Kürt filmleri festivallerinin de gösterdiği gibi, bu kimliğin ortaya konmasında ulusötesi bir boyut bulunduğunu belirtmek doğru olacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla doğan Türk sineması ilk günlerinden başlayarak Türk toplumunun ulusal kimlik arayışını yansıtmıştır. Türk sinema tarihinde üç farklı “dönemde” doruğa ulaşmış üç temel akım belirmektedir: Batılı akım, Türk ve İslami akım ve son olarak çokkültürlü

akım. Başlangıçta yeni Kemalist rejime hizmet eden ve Muhsin Ertuğrul'un eserleri aracılığıyla Türk vatandaş kimliğini tanıtmayı amaçlayan ulusal prodüksiyon, İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu çerçeveyi aşmış ve Türkiye'deki farklı ideolojik akımları daha geniş olarak yansıtmıştır. 1960 ve 1970'li yıllarda belirginlik kazanan ulusal sinema etrafındaki tartışmalar, ardından 1990'larda "kültürel mozaik" tematiğinin ortaya çıkışı, sinema üretiminin, çoğunlukla Batı referanslarıyla diyalektik bir ilişki çerçevesinde ele alınan siyasi ortamdaki gelişmelere paralel bir gelişme izlediğini kanıtlar. Üretilen eserlerin tematik ve sanatsal çeşitliliğinin ve olası ideolojik tercihlerinin ötesinde, Türk sineması başlangıcından bugüne kadar, ulusal kimliğin kökeni ve bunun evrenselleşme olan ilişkisi konusunda bitmeyen bir arayışa tanıklık etmektedir.

ÇEVİRİ: DEFNE GÜRSOY

NOTLAR

Manastır (Bitola) ilçesinde 1878 ve 1882 yılında doğan Yanaki ve Milton Manaki kardeşler, yüzyılın başında Osmanlı vatandaşıdır. Haziran 1911'de *Sultan Reşat'ın Manastır ve Selanik Ziyaretleri* adlı filmi çekmişlerdir. Ne var ki, "Balkanların Lumière Kardeşleri" olarak adlandırılan Manakilerin kökeni farklı tartışmalara neden olmuştur. Bazıları kardeşlerin "Makedonyalı", hatta "Ulak" olduğunu ileri sürerken, diğerleri her şeyden önce Rum veya Türk olduklarını kabul etmektedir. Kemal Tahir *Yorgun Savaşçı* veya *Devlet Ana*'da olduğu gibi, romanlarında Asya tipi toplumlarla Batı Avrupa toplumları arasındaki yapı farklılıklarını fikrini geliştirenlerin başında gelmektedir. Sencer Divitçioğlu da Osmanlı devletini Karl Marx tarafından geliştirilen Asya tipi üretim tarzı modeline dayanarak çözümlemiştir.

- 3 Halit Refiğ, "Who Cares about Turkish Cinema?", *FİBA*, sayı 1, 1969, s. 18.
- 4 Halit Refiğ, *Ulusal Sinema Kavgası*, Hareket Yay., İstanbul, 1971, s. 93-95.
- 5 Halit Refiğ, *agm*, s. 17.
- 6 Yücel Çakıncı, *Tohum*, Ağustos 1972; Mesut Uçakan, *Türk Sinemasında İdeoloji*, Düşünce Yay., İstanbul, 1977, s. 178.
- 7 İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki azınlıklara uygulanan Varlık Vergisi ve bu vergiyi ödemeyenlerin ülkenin doğusuna "sürülmesi" (*Salkım Hanımın Taneleri*) gibi konuların bir Türk filminde ilk kez dile getirilmesi bazı milletvekillerinin itirazlarına hedef oldu. Öte yandan *Bulutları Beklerken*, Kurtuluş Savaşı sonrasında "mübadele" edilen toplulukların belleği aracılığıyla Türkiye'deki Rum azınlığının yerini ele alıyordu.

- 8 Barış Pirhasan'ın *O da Beni Seviyor* (2001) adlı filmi, sayıları on iki ila on beş milyon arasında tahmin edilen Türkiye Alevilerinin törenlerini ve sözel geleneklerini ele almaktadır. Kanadalı yönetmen Atom Egoyan'ın *Ararat*'ı ise, Ermeni soykırımını ele alan ilk konulu (fiksiyon) filmidir. 2002 yılında Uluslararası Cannes Film Festivali'nde gösterimi ve ardından Türkiye'de olası dağıtımı, Türkiye'de resmi çevrelerin tepkilerine ve medyada geniş bir tartışmaya neden olmuştur.
- 9 1960'lı yılların ticari sinemasının "Çirkin Kral" unvanı verilen popüler yıldızı, Batılı eleştirmenler tarafından sanatsal sinemanın başeserleri arasında sayılan (1968'de *Seyit Han* ve 1970'de *Umut* gibi) filmlerin senaryo yazarı ve yönetmeni Yılmaz Güney, resmi Türk makamlarınca yaşamının sonunda Kürt sorununa eğilen bir aşırı sol militan olarak damgalanmıştı. 1970'lerde Maoculuğu benimseyen Güney, siyasi nedenlerle birçok kez tutuklanmış, bir kavga sonucunda bir hakimi öldürmek suçundan da hapse mahkûm edilmişti. Hapisten kaçmasını takiben 1980'lerde iltica ettiği Fransa'dan Türkiye'ye silahlı mücadele çağrısında bulunan Güney, "vatan haini" ilan edilmiş ve vatandaşlıktan çıkartılmıştı. Güney, 1984 yılında Paris'te yaşama veda etti.

OSMANLI-TÜRK MUTFAĞI VE KÜLTÜREL DEĞİŞİM: TOPKAPI SARAYI'NDAN 'SİMİT SARAYLARI'NA

Yüzyıllar boyunca Osmanlılar Türk mutfakını dünyanın en iyi, en çeşitli ve en gelişmiş mutfaklarından biri yaptı. Tarihe karışmış imparatorluk haritasını hâlâ belli eden bu mutfak çeşitli halk ve kültürlerin, ünlü Türk şairi Nazım Hikmet'in unutulmaz dizelerindeki "Dört nala gelip Uzak Asya'dan/Bir kısarak başı gibi/Akdeniz'e uzanan bu memleket"te karşılaşmasından doğdu. II. yüzyıldan başlayarak, göçebe ve savaşçı Türk atlılarının Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya doğru akınları tereyağıyla zeytinyağının, özellikle 1453'te Konstantinopolis'in fethiyle perçinlenen evliliğinden doğan ihtişamlı bir mutfak yarattı.

KÜLTÜRLERİN KARŞILAŞMASI VE AŞÇILIK SENTEZİ

Otlak arayışında uzaklara doğru göç etmeden önce Türklerin Taşkent, Alma Ata ve Fergana gibi Orta Asya'nın büyük şehirlerinin tanıklık ettiği yerleşik bir geçmişe sahip olduğu doğrudur. Türk mutfakının yeni sınırlarıyla gelişip zenginleşmesi doğaldı. Bu mutfak, tamamen özgün ve lezzetli tatlar ortaya çıkarmak için yeni malzemelerle geleneksel pişirme tekniklerini birleştirme dehasına da sahipti. Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı kitabında altını çizdiği gibi, yaratıcı aşçılık zekâsının kanıtı olarak, peynirli ya da sucuklu yufka dolması olan dürümle tereyağlı ya da başlangıçta dağlık bölge kökenli Türklerin bilmediği zeytinyağlı yaprak veya lahana sarması ya da patlıcan, kabak ve biber dolmasının hazırlanmasındaki tekniklerin koşutluğunu incelemek yeterlidir. Aynı şekilde, hiçbir Avrupa mutfakı kıymalı pide (fırında pişirmeden önce üzerine kıyma konan mayasız yassı ekmek hamuru) pişirme teknikleriyle yapılan karnıyarık ya da imambayıldı benzeri yemeklere sahip değildir.

Osmanlılar Konstantinopolis'i fethetmek için bir buçuk yüzyıl beklemek zorunda kalmıştı; fakat buradan sonra imparatorluğun ilerlemesi Viyana'ya kadar sürecekti. Bu ilerleme Macaristan'dan Yunanistan'a, Ceza-yir'den Yemen'e, Bağdat'tan Tebriz'e uzanan bir *pax Ottomana* meydana getirecekti. Kuşkusuz, Türkler yerel mutfaklarda izlerini bıraktı, ama bir o kadar da onlardan "aldılar." Arnavutciğeri, çerkeztavuğu, tatarböreği, Ermeni usulü dolma, Rum usulü fasulye veya balık pilakisi, pandispanya (İspanyol ekmeği), göçmen Yahudilerce getirilen kremalı pasta ve Arapların tatlı ve şekerlemeleri buna tanıklık eder. Arap ve İran mutfaklarının etkisi, özellikle imparatorluğun başlarında hissedilebilir olsa da, hiç belirleyici değildir. El Bağdadi'nin (1226) *Kitâbü't Tabih* (Aşçının Kitabı) adlı eseri 15. yüzyılda Mahmud Şirvani tarafından *Tercüme-i Kitâbü't Tabih* adıyla çevrilmiştir. Bununla birlikte, özgün metinde yer almayan seksen iki tarifile zenginleştirilmiş çeviri, daha o dönemden itibaren gerçek anlamda Osmanlı mutfak sanatının varlığını gösterir. Sultan Süleyman'ın oğullarının sünneti ve silesiyle 1539 yılında sunulan *Ziyâfet Defteri* adlı şölen kitabı ve sarayın *Muhasebe Defterleri* ya da vakıflara ait *İmaret Vakfiye Defterleri* gibi belgeler de bu sanatın tanıklarındır. Öte yandan, Hallac-ı Şirazi (1427) tarafından yazılan *Divân-ı Et'ime* (Yemekler Derlemesi) adlı kitapta yer alan *Kenzü'l İştihâ* (İştah Hazinesi) ile ilgili bölüm 1787'de Ahmed Cavid tarafından Farsçadan çevrildiyse de, Osmanlı Türk mutfağının o sırada çoktan gelişmiş' olduğunu saptamak gerekir.

Güç ve egemenlikle eşanlamlı olan imparatorluk aynı zamanda yüzyıllarca süren hoşgörü ve çeşitliliğin de beşiğiydi; ardından onu sonuna götüren yavaş ve sancılı çöküşün kurbanı olduysa da daima sofrâ hünerlerinin üstün bir makamı olarak kaldı; ancak, aşçılık kültürü açısından önyak olan hep İstanbul'du. Çok sıkı etnik ve kültürel ilişkiler içinde yoğrulmuş, imparatorluğun dört bir yanından gelen geleneksel olarak "sultan" sofrasına ayrılmış en iyi ürünler üzerine kurulu ve saraylarda, konaklarda, asker ve sivil yüksek görevlilerin köşklerinde ya da tekkelerde,² yani derviş dergâhlarında "lezzet ustaları" tarafından geliştirilmiş İstanbul mutfağı, yüzyılları gelişerek ve zenginleşerek kat etmiş olmalıdır. Elbette, Anadolu'nun yerel mutfaklarının tatları da kaybolmadı, tersine onlar da gelişti. Ama üç anakara üzerinde

hüküm süren imparatorluğun kültürel gururu olan Osmanlı mutfağının gerçekleştirdiği eşsiz sentezde başarının sorumluluğu başkente düşüyordu.

Osmanlı mutfağı sentez mutfağı olduğu kadar, diğerkâmlığın da mutfağıydı: Yeniçeri ocakları³ ve vakıflara ait imaretler, Müslüman hayırseverliğine düşkün egemenler ya da aile üyeleri, güçlü paşalar ve zengin tüccarlar tarafından kurulmuş vakıflar öğrencilere, yoksullara ve gezginlere yiyecek ve yatacak yer veriyordu. Osmanlı yüksek görevlilerinin zenginliklerini sergileyerek halk şöenleri vasıtasıyla halkı doyurmak ve eğlendirmek için pek çok fırsatı vardı; dini bayramlar gibi iftar yemekleri de ramazan ayına renk katıyordu. Ama, özellikle dönemin minyatürlerle süslenmiş elyazmalarında şatafatlı aşçılığın ayrıntısıyla anlatıldığı, hükümdar ailesinde doğumlar, sultanların evlenmesi, sultan oğullarının sünneti gibi “mutlu olaylar” kutlamak için düzenlenen şöenler, görkemli⁴ halk ziyafetlerinin güzel örneklerini oluşturur. Burada da bazı çok eski geleneklerin sürekliliği söz konusudur. Tarihçi Halil İnalıcık’ın işaret ettiği gibi, “halkı doyurmanın ya da halk şöenleri vermenin Avrasya kırsalının göçebeleri arasında önemli bir törensel ve siyasal işlevi vardı.”⁵ Örneğin, Orhun abideleri de denen ve 8. yüzyıldan kalma Göktürk yazıtları bunu doğrular: Bütün hükümdarlar kağanın ilk görevinin halkını doyurmak ve giydirmek olduğunu kabul ediyordu. Dahası, kağanlar tarafından çeşitli müttefik boy şeflerinin toplantılarının sırasında verilen şöenlerde, her davetlinin yeri ve koyun etinden aldığı pay, töreye göre, “davetlinin konumunun resmen tanınması” anlamına gelirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan önce boylarıyla beraber Anadolu’ya yerleşen Selçuklular da, onları izleyen Türk asıllı beyler de bu halklarını doyurma geleneğini sürdürdü.

Hem Osmanlı iktidarının, hem de aşırı tüketimin ve ayrıcalıklı sakinlerinin toplumsal gösteriş eğilimleri sonucu ölçsüz masrafın başkenti İstanbul –ki çok sonraları Sabri F. Ülgener *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası* adlı kitabında eleştirecektir– kuşkusuz, imparatorluğun “Gargantua”⁶sı olmuştu. Şehir zengin ve oburdu ama bu sırada nüfusu birkaç yüz bin kişiyi geçmiyordu. Saraydan en gösterişsiz ev halkına kadar, halk hâlâ geçmişin Konstantinopolis’inden daha güçlü ve müreffeh olan bu büyük şehirde paylaşım ve görelî bolluğa ortak ediliyordu. 1570’e doğru

Topkapı Sarayı aşçı, fırıncı, tatlıcı, ambarcı gibi yaklaşık bin beş yüz kişi çalıştırıyordu. Avrupa elçiliklerinin mensupları, soylu olan ya da olmayan maceraperest gezginler, azat edilmiş “gayrimüslim” köleler, padişah ve çevresinin sofrada adabını, onurlarına verilen ziyafetlerde tadabildiklerini belirtmeyi ihmal etmeden ayrıntılı biçimde anlatacaktı. *İstanbul'un Tarihi*⁶ adlı kitabında Robert Mantran'ın yaptığı gibi, 17. yüzyılda Osmanlı sofralarının ihtişamını birçok tarihçi tasvir etmiştir.

19. yüzyıldan başlayarak imparatorluk bir dizi zorluklarla karşı karşıya kaldı; ama mutfak önemini koruyordu. Hatta 19. yüzyılın çağdaşlaşma ve Batılılaşma hareketlerinin izinde, imparatorluk malikânelerinin mönüleri de değişmeye başladı. Artık geleneksel yemeklerin yanı sıra Avrupa'ya özgü olanlar da mönüde yer alıyordu. Varlıklıların evlerinde masa ve sandalyeli yemek salonları görülmeye başlamıştı ama halk, büyük çoğunluğuyla, bir kabın etrafında çömelmiş, sadece kaşık yardımıyla hep birlikte yemek yeme geleneğine sadık kaldı. Ayrıcalıklı tabaka içinde çok sayıda hizmetçi, bahçıvan, aşçı ve (yoksul ailelerin sözümlerine göre) “evlat edinilmiş” çocukları, gerçekte, uyduruk ücret ve hediyeler karşılığında barındırılan ve doyurulan, evlenip evden ayrılana kadar hizmetçi gibi yararlanılan ya da bekâr kalanları yaşlılıkta kâhya haline gelen) evlatlık gibi insanların hepsi mutfak servisine ve aile sofrasına gerekli kol gücünü sağlıyordu.

“Hasta, yaşlı adam” Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra öldü. Ülke yoksuldu. İmparatorluğun küllerinden doğan Kemalist cumhuriyet önce bir devlet, sonra bir ulus yaratmaya uğraşıyordu. Kuşkusuz, Osmanlı mutfağının şatafatlı günleri sona ermişti. Toplum jakoben anlayışla yukarıdan dayatılan önemli siyasal ve toplumsal değişimlere uğramaya başladı. Saltanat, sonra halifelik yeni rejim tarafından ortadan kaldırılacaktı. Buna koşut olarak imparatorluk mutfağı dağıldı. Artık sarayın aşçıbaşları işsizdi. Elbette bazıları özel kişilere ait evlerde istihdam edilmeyi başardı ya da şehir lokantalarında işe alındı, ama çoğu sefalet içinde ölecekti.

RANT GELİRİYLE YAŞAYAN BAŞKENTTEN ÇALIŞAN ŞEHRE

İmparatorluğun başkenti ve ağzı, asalak ve zevkine düşkün İstanbul, yerini tutumlu ve üretimin buyurgan koşullarına boyun eğen genç

cumhuriyetin İstanbul'una bırakmıştı. Eskiden “ana babadan kalma servete” dayalı (patrimonyal) rejiminin bütün kazançlarını kendine çeken ve Osmanlı yüksek görevlilerinin elinde bulunan rant gelirleri ve varlıklı tüccarların harcamalarıyla tasasızca yaşayan şehir, girişimci sermaye sahiplerinin var olmadığı ulusal bir üretim sanayi ortamında nihayet tüketiciliğin kötülüklerini tanımış olmalıdır. İstanbullular çoğunlukla, daha gösterişsiz yaşamayı öğrenmek zorundaydı. İster alçakgönüllü geleneksel ahşap evlerde isterse de betondan inşa edilmiş görece lüks apartman dairelerinde olsun, nitelikli görevli bulunamamasından öte, mutfığa ayrılmış alan da asgariye iniyordu. Pişirme tarzları gaz ve elektriğin girişiyle dönüşmeliydi. Geleneksel olarak tuğla fırınları veya daha sonra odun ateşi yanan mutfak sobaları, kuzineleriyle bir hizmet karargâhı gibi yaşam alanının yakınında bulunan mutfak yok olma yolundaydı. Bundan böyle gıda ürünlerinin “satın alınması” için evden dışarı çıkmak gerekiyordu. Eskiden saygı duyulan bir ailenin çarşıdan pişmiş ürünler satın alması –sucuk ve ekmek dahil– düşünülmezdi. Dönemin anlayışına göre çarşı, doğru dürüst bir mutfaktan yoksun, kuşku uyandıran ve ucuz malzemeleri ancak çarşıdan sağlayabilecek alt sınıflara mahsustu. Ayrıcalıklı kişilerin evlerinde alımlarla görevli vekilharcın sadece zeytinyağı, tereyağ, et, canlı kümes hayvanları, süt, sebze, un ve ya şeker gibi temel maddelerin teslimini sağlaması gerekirdi. Eski zamanların bayram sofraları ya da iftarları da sona erdi. Daha önce Birinci Dünya Savaşı'nın kıtlık günlerini görmüş cumhuriyetin ilk nesilleri azla yetinmek ve az harcamak zorundaydı. Eğer İstanbul'un geleneksel mutfığı bugünlere kadar yaşayabildiyse bu, işe el koyan kültür muhafızları, tutumlu “yaşlı hanımlar,” büyük anneler, anneler sayesinde olabilmıştır.

TÜRK KADINININ ADIM ADIM ÖZGÜRLEŞMESİ

Kemalist cumhuriyet sayesinde Türk kadınları aşağı konumundan giderek kurtarıldı. Yüksek öğrenime devam etme olanağına sahip kadınlar daha iyi eğitilmiş ve mesleki yönden daha nitelikli oldu. Bununla birlikte, cumhuriyet yeni nesil kızların arasından becerikli ev kadınları yetiştirmeyi de kendine hedef olarak koymuştu. Kız sanat enstitüleri büyük şehirlerde olduğu kadar Anadolu'nun her yanında, modern liselerin yanı sıra öğrencile-

rine pratik dikiş ve “hem tutumlu, hem de modern mutfak” eğitimi veriyordu. Evlenmeye aday genç kızlar ya da çalışan kadınlar için mutfak sanatı üzerine yapıtlar yayımlandı. Hadiye Fahriye cumhuriyetin “yeni ev kadınının” mutfak kitabını (*Yeni Ev Kadının Yemek Kitabı*) 1924’te yayımladı. “Tatlılar, pastalar ya da keklerin ustabaşısı” anlamına gelen *Tatlıcıbaşı* kolay tarifleriyle 1926’da çıktı. Fatma Fuat da *Ev Kadının Ekonomik Yemek Kitabı*’yla “cumhuriyetin ev kadın ve genç kızlarına,” tutumlu bir anlayış içinde, bir yandan “Türklerin damak tadını korurken” bir yandan da onları yabancı mutfaklara alıştırmaya tutkusuyla sesleniyordu. Sonraki on yıllar boyunca, Ekrem Muhittin’in mutfak sanatı üzerine Türk mutfağından tariflerin yanı sıra Avrupa mutfağı ve pastacılığından alınmış başka tarifler öneren ve “modern sofrası sanatı” üzerine öğütler içeren kitapları “çok satanlar” arasında yer alacaktı.

Daha sonra buzdolabı ayrıcalıklı evlere görkemli bir giriş yaptı. Bu tür gereçlerin fiyatının halk için daha yanına varılır olması için 1960’lı yılları beklemek gerekecekti. Ama artık ev kadınlarının her sabah yemek pişirmek zorunluluğundan kurtulmasına olanak veren dayanıksız yiyecek maddelerinin tapınağı elektrikli buzdolabı karşısında yiyecekleri sadece birkaç saat sineklerden koruyan geleneksel tel dolabının modası geçmekteydi. Her sabah bitip tükenmez “Bugün ne pişirmeli?” sorusuyla Türk kadınlarının büyük bir kısmının içini kemiren kaygı böylece daha katlanılabilir oldu.

LOKANTALAR NE DURUMDAYDI?

Türk sofrasının harikaları nesilden nesile aktarıldıysa da, imparatorluk zamanında olduğu kadar cumhuriyet döneminde de, yüksek kaliteli Türk mutfağı mirasının korunmasında lokantaların katkısının sınırlı olduğu vurgulanmalıdır. Aileler kendi evinde yemek yeme geleneğine bağlı kaldığı gibi, şehrin dar sokaklarında küçük aşevleri, sınırlı bir yemek listesi sunan masasız, belki de katlanır iskemleli “derme çatma lokantalar” ya da pişmiş yemekler (çorba, nohutlu pilav, kızarmış koyun başı, şiş kebab, kızarmış balık, ırmik ya da un helvası ve muhallebi) satan seyyar satıcılar vardı. Müşterileri çoğunlukla bekâr işçiler, göçmenler, işsizler gibi geçinmek için olanakları az olan kişilerdi. Bu düşük fiyata önlerine konan yemeklerin kalitesinin fazla önemi yoktu, “karnını doyurmak” esastı.

Doğru dürüst bir salonda masa ve sandalyeleri olan, içkinin de bulunduğu, daha çeşitli münürleriyle beslenme ve sofrâ zevkini bağdaştıran, asgari bir konfor sunan lokantalar ancak 19. yüzyıl sonunda ortaya çıktı. Ama alkollü içki satan lokanta açmak ve işletmek Müslümanlara yasak olduğu için, bu tür lokantalar uzun süre gayrimüslim mahallelerinin tekelinde kalıyordu. Zaten meyhanelerin, küçük kahvehane ya da şarap evlerinin, özellikle Galata limanının kozmopolit mahallesindekilerin geçmişi Konstantinopolis'in fethinden önceye dayanır. Batılılaşma hareketi çoğunlukla Osmanlı gayrimüslim ailelerin ama aynı zamanda Levantenlerin ve yabancı elçilik çalışanlarının oturduğu Pera mahallesinin ana caddesi Cadde-i Kebir'i –günümüzde Beyoğlu– canlandıracaktı. Eski şehrin suriçindeki Müslüman mahallelerinin tersine Pera, şehrin Avrupalı otelleri, lokantaları, şarklı kafeleleri ve bistrolarıyla önemli bir merkez haline gelecekti. Bu imparatorluk sonu dönemde İstanbul lokantalarının büyük çoğunluğunun sahipleri Rum, Ermeni ya da Yahudi cemaatine mensup Osmanlılardı. Beyoğlu'nda Tokatlıyan ve Fransa, Tepebaşı'nda Bristol ve İngiltere otelleri Türk yemeklerine de biraz yer ayırmakla birlikte öncelikle Fransız mutfağına özgü yemekler sunuyordu. Orta Avrupa'dan gelmiş yabancılar tarafından işletilen, bira ve şarabın yanı sıra Prag jambonu ya da Fransız rokforunun tadına bakılabilen, Strasbourg, Viyana gibi adlara sahip birahaneler de vardı.

Geçmişe göre iki büyük yenilikten söz edilmelidir. Bunlardan birincisi, cumhuriyet erkekleri ve kadınlarının, başlangıçta özellikle ayrıcalıklı tabakadan olanların yavaş yavaş dışarı çıkmaya ve gözde lokantalarda birlikte akşam yemeği yemeye başlamasıdır. Kemalist reformların bir parçasını oluşturan kadınların özgürleşmesi, her şeyden önce lokantalar gibi halka açık yerlerde kadın ve erkeklerin bir arada oluşuyla gerçekleşti. Osmanlı saraylarında ve yüksek görevlilerin evlerinde harem ve selamlık sofraları birbirinden ayrı kurulurdu. Halktan ailelerde de erkeklere kadınlardan önce servis yapılırdı; oysa cumhuriyetin evlerinde artık kadın-erkek ayrımı yoktu.

Daha anlamlı olan ikinci yenilik, artık sofrada ne sohbet etmeye ne de neşe gösterisine izin veren yeme içme tarzındaki değişimle ilgiliydi. Kuşkusuz, eskiden de Müslümanların yer almaması gereken neşeli içki âlemleri yapılırdı. Gelibolulu Mustafa Âli, büyük sofralarla ilgili bir görgü?

kitabı olan, içki içenlere yönelik öğütler de içeren, *Mevâidün-nefais fi Kavâ-idü'l Mecalis*'i 1650'ye doğru yazmıştı. "İstanbul ansiklopedicisi" Reşat Ekrem Koçu'nun da 1950'li yıllarda çok tutulan yapıtlarında sözünü ettiği gibi, gayrimüslim mahallelerindeki meyhanelerde şarkı söylenir, fıkralar anlatılırdı. Fakat genelde, 20. yüzyıl başına kadar aile yemekleri yeniçeri ocaklarında, derviş dergâhlarında ya da imaret yemekhanelerinde de olduğu gibi, sükûnet içinde ve hızla yenirdi. Bundan böyle Müslüman İstanbullular da sofrada hiç acele etmiyor, içki içilse de içilme de, kadın erkek bir arada konuşuyor, eğleniyorlardı.

Geçmişte alçakgönüllü aşevi ya da aşçı dükkânlarına sıkışmış Osmanlı-Türk mutfâğı alanında, ancak öğle servisi yapmak üzere açılmış, semtin küçük esnaf ve sanatkârlarından oluşan müşteri kitlesine tencere yemekleri sunan semt esnaf lokantalarının gerçek anlamda ilk örneği, 1879'da Sirkeci semtinde kurulmuş Konyalı lokantasıydı ve bayrağı Sultanahmet-Eminönü eksenine taşıyacaktı. Özellikle varlıklı tüccarların sık gittikleri bir yerdi. Konyalı'nın ardından, bu sefer kozmopolit Beyoğlu semtinde 1888'de, Osmanlı-Türk mutfâğının yeni bir cephesi açıldı: Victoria lokantası adını Abdullah Efendi Lokantası olarak değiştirdikten sonra Türk yemeklerinin egemen olduğu ama, Avrupa mutfaklarından bazı yemekler de sunan bir menü sergileyecekti. Zeytinyağlı enginar ya da kuşbaşı kesilmiş, ağır ateşte yavaş yavaş pişirilmiş, yanında süt ve peynirli patlıcan püresiyle servis yapılan koyun etinden tas kebab (ki adı "padişahın onu beğendiğini" belirten hünkâr beğendi) Pera'nın yabancılarına ve seçkinlerine üst düzey Türk mutfâğının hâlâ yaşadığını ilan ediyordu.

Osmanlı saray mutfâğı Batı tariflerine de açıktı. Saray konuğu İngiliz amiralin onuruna Birinci Dünya Savaşı arifesinde verilen 14 Haziran 1914 tarihli ziyafetin mönüsü Avrupalıların alışkın olduğu bazı yemekleri içeriyordu: Soğuk et suyu, levrek fileto, pilavlı ördek, kuzu ciğerli soğuk kuzu pırzolası, kuşkonmaz, piliç kebabı, salata, bademli keşkül. Osmanlı bozgunu sonrasında müttefik kuvvetlerin İstanbul'u işgali sırasında Pera, Ekim 1917 ihtilalinden kaçan Rus sığınmacıların gelişiyle yeni bir patlama yaşadı. Çoğunluğu birkaç yıl sonra Fransa'nın yolunu tutacak olan bu büyük Rus sürgünleri kolonisi sayesinde gece yaşamı yeni renklerle⁸ tanıştı.

1921-1924 arası, Rus lokantalarının en şatafatlı dönemi olacaktı, ki bunlardan sadece 1930'da Galatasaray yakınında açılan Rejans bu anıyı bugün de korur.

"İSTANBUL EĞLENİYOR..."

1924'te Cumhuriyet, İstanbul'da lokantacı olarak ünlenmiş bir Rus göçmeni, Yuri "Georges" Karpoviç'i, modern Türkiye'nin yeni başkenti Ankara'ya getirtir. Bir lokal karşılıksız olarak hizmetine verilir. Böylece Şehir Lokantası ya da Türklerin adlandırmasıyla Karpiç kentin başlıca lokantası, ama daha da önemlisi, yeni rejimin çoğu taşra kökenli bürokrat ve milletvekilleri için bir "sosyal eğitim okulu" olur. Mönüde, votka katılmış Rus yemeklerinin yanı sıra *pêche melba* ve Türk kahvesi de vardır.

Türk-Osmanlı mutfağının beşiği İstanbul'a dönelim. Güncelliğini koruyan bir özdeyiş der ki "Ankara düşünür, İstanbul eğlenir." Gerçekten, Anadolu kırsalının kalbinde yer alan yeni siyasal başkentle, toplumsal ayrışmanın güçlü olduğu, ekonomik ve kültürel başkent olmayı sürdüren İstanbul arasında çok büyük bir fark vardır. Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk İstanbul'u ziyaret ettiğinde çevresiyle, mönüsü Avrupa ve Türk mutfaklarının ustaca bir karışımı olan Park Otel'de sık sık akşam yemeği yer. Peki, Türk mutfağının kaleleri ne durumdadır? Konya Lezzet Lokantası hep Sirkeci kesiminde çalışmaya devam etmekte, ona katılan 1927'de açılmış Borsa Lokantası adının işaret ettiği gibi iş adamlarına hitap etmektedir. Beyoğlu lokantaları arasında Abdullah Efendi'ye hali vakti yerinde müşteriler giderken, Hacı Abdullah, daha sonra Hacı Baba orta sınıftan geleneksel mutfak meraklılarının yerleridir.

1940'lı yıllarda "Batılılaşma" devam etti. İkinci Dünya Savaşı sırasında kaçakçılık ve erzak ya da malzeme istifçiliğinden "beslenen" yeni zenginlerin dışında, zenginleşen ve İstanbul'a yerleşmeye başlayan büyük toprak ağaları, artık lokantacıların ve kabare patronlarının saygılı dikkatinin merkezindeydi. Çünkü bu hızla "zengin olmuş" ailelerin "eğitilmesi" gerekiyordu. Andréas Gottfried'in çevirisi yapılan, eski Osmanlı yemek tarifleriyle zenginleştirilmiş *Görgü, En Yeni ve İleri Muaşeret Usulleri* adlı kitabının yayımlanması ve 1945'te üçüncü baskısına ulaşması hiç de rastlantı değil.

di. Her ne pahasına olursa olsun “çağdaş” görünmek gerektiğinden yeni mezarlıkların bile isimlerinin başına “asri” öneki konuyor, yeni zenginlerin yaşam tarzlarını hicveden *Lüküs Hayat* kapalı gişe oynanıyordu. Ne yazık ki, Osmanlı-Türk mutfağına hizmet eden alçakgönüllü anneler için, tutumlu olsalar dahi, İkinci Dünya Savaşı’nın körüklediği bu kıtlık yılları sırasında hayat daha da zordu; ailesini besleme gerekliliği doğal olarak iyi yemek yemeye üstün geliyordu. Buna karşılık zenginleşmiş kentli yeni katmanlar Batı, özellikle Amerikan yanlısı bir taklitçilikle hareketlenmişti. Savaş sonrasında Avrupa’da olduğu gibi, “çiklet” ve “blucin” modasının yanısıra “sandviç” kültürü de İstanbul’da, İstiklal Caddesi’ndeki Atlantik gibi “gastronomi” şubelerine sahipti.

BATILILAŞMAYLA “ANADOLULAŞMA” AT BAŞI GİTTİ...

1950’li yıllarda Demokrat Parti iktidardaydı ve eski tek siyasi parti, Cumhuriyet Halk Partisi muhalefete çekildi. Bununla birlikte, Kemalistlerin dilediği “Batı-Doğu” sentezi mutfak alanında hiçbir engelle karşılaşmadı. Karaköy’de yolcu rıhtımının yanında bulunan Liman Lokantası’na işadamları, ünlü politikacılar, güçlü armatörler aile ve dostlarıyla birlikte gelirdi. Mönüler Viyana usulü soğanlı biftekten geleneksel usulle yağlı kâğıtta pişirilmiş koyun etine (kâğıt kebabı), Rus salatasına (soğuk savaş yıllarında Amerikan salatası olarak adlandırılmıştı) ve zeytinyağlı patlıcanlı pilava uzanan değişik yemekleri yan yana getiriyordu. Yeni açılan, üst tabakanın bir başka ilgi odağı Hilton Oteli de, bazı Türk yemekleriyle uluslararası mutfağı birarada sunuyordu.

Anadolu köylülerinin büyük kent merkezlerine, özellikle İstanbul’a 1960 ve 1970’li yıllardan başlayarak hızlanan toplu göçünün şehrin lokanta demeti üzerinde yan etkileri oldu. Böylece doğma büyüme İstanbullular, patronları Güney ve Güneydoğu kökenli olan, gösterişsiz ve hızlı servis yapılan, mutfağı çok daha baharatlı lokantalarla, kebabçılarla tanışacaktı. Hemen hemen her semtte bulunan kebabçılar görece düşük fiyatlara kıymalı, domatesli ve biberli, belki de soğanlı ya da sarımsaklı geleneksel lahmacun, kesilmiş pide üzerinde servis yapılan şiş köfte gibi kebablar sunmaktaydı. Bu yiyeceklerin bir başka kolaylığı da şuydu: Artık bu yeniliklerden tatmak için ke-

baþçıya gitme zorunluğu yoktu; evden çıkmadan sipariş vermek için basit bir telefon yetmekteydi, siparişiniz yarın saatte evinize teslim ediliyordu.

Buna karşılık semt meyhanelerinde, Boğaz kıyısında, Adalarda ve Marmara kıyılarındaki balık lokantalarında, rakı eşliğinde, deniz mahsulle-riyle yapılmış ordövr, zeytinyağlı sebze ve balık tabakları eskiden olduğu ka-dar revaçtaydı. Ancak patronların ve nitelikli personelin yaşlanması, özellik-le İstanbul Rum ve Ermenilerinin 1955 Eylül'nde milliyetçi çevrelerin kış-kırtmasıyla çıkan olayların ardından toplu göçü ve daha sonra 1964 ve 1967'de Kıbrıs sorunu nedeniyle Ankara ve Atina arasındaki ilişkilerin soğumasıyla birlikte kozmopolit Beyoğlu'nun ortamı artık asla eskisi gibi ol-mayacaktı.

Ekonominin diğer kesimlerinde olduğu gibi Hıristiyan azınlıktan kişilere ait birçok lokanta, birahane, pastane eski personelin eline geçti. Ye-ni lokantalar da açıldı, çünkü İstanbul'un 1950'de bir milyondan az olan nüfusu 2000'li yıllarda 14 milyona ulaştı. Ancak, soydan İstanbulluların azınlığa düştükleri bu büyük metropolde bundan böyle taşra zevkleri ve tarzları hüküm sürecekti. İstanbul yeni sakinlerini şehrin "potasında" sin-dirip eritme gücünden yoksun, kocaman bir "köy" haline geldi.

"BURJUVA MUTFAğININ" Dş KIRIKLIKLARI

Ne olursa olsun, 1950 ila 1980 arasında lokantaların Osmanlı-Türk mutfağının korunmasındaki zaten çok sınırlı olan rolü, kalitesi rekabet ede-bilir fiyatları sürdürme gerekliliğinin dayattığı vasat düzeyde kalan ezeli es-naf lokantaları hesaba katılsa bile, daha da azalma eğilimindeydi. Lokanta çoğunlukla görece kötü ve çok pahalı yemek yenen bir yer olarak görülür-d. Zaten özellikle orta sınıf ve halk tabakalarında çoğu kişinin kendi evle-rinde yemek yeme ve misafir ağırlamayı yeğlediği İstanbul'da bile, ailecek lokantada yemeğe çıkmak oldukça yeni bir şeydi. Dolayısıyla "ev mutfağı" da denilen burjuva mutfağı esas mutfak kuralı olarak kalacaktı.

Yine de son birkaç on yıl boyunca, geleneksel mutfağın doğal odağı olan evdeki yaşam da sarsılmıştı. Damak tatlarını paylaşmak ve aile bağla-rını güçlendirmek amacıyla, çekirdek bile olsa, aileyi masa etrafında bir ara-ya toplama töreni, özellikle eğitim ve iş yaşamına bağlı nedenlerle sıradan-

laşmıştı. Anne, ev kadını ya da çalışıyor olsun, çocuklar genellikle okulda, kantin, sınıf ya da bahçede, pasta, tost, burger ya da ebeveynlerinin evde hazırlayıp plastik kutuya koydukları sandviçlerini yiyordu. Üniversite öğrencileri kantinde ya da oldukça özensiz bir mönünün devlet tarafından desteklenen fiyatlarla servis edildiği üniversite lokantası ya da kafeteryada beslenmekteydi. Evle fakülte arasındaki uzaklık nedeniyle eve ancak akşam geç vakitte dönüyorlardı. Aile sofrası hazır olsa bile, en kısa zamanda hazırlanmış bir Türk mutfağı söz konusuydu. Türk kadınlarının artık lokanta ve meyhanelerde hoş karşılanmaya başladığını da unutmayalım. Çoğu zaman kocalarına eşlik ediyorlardı, ama adeta evli ya da bekâr “erkek erkeğe” olmayı tercih edenlerden rövanş alırcasına bir masanın etrafına “kadın kadına” oturdıkları da oluyordu.

TOPLUMCULUKTAN BİREYCİLİĞE

Günümüzde çalışan, dolayısıyla ebeveyninden ya da eşinden bağımsız olarak “ekmeğini kazanan” kadınların sayısı artmıştır. Doğal olarak boşanma oranları da yükselmektedir. Bunun sonucu olarak İstanbul yavaş yavaş bekârlar ve her iki taraftan boşanmışlara özgü bir kültürün doğduğu bir şehre dönüşmekte, bunun da kuşkusuz mutfak düzeyinde etkisi görülmektedir. 1990’lı yıllarda, eskinin zorunlu bakkal ya da kasap ziyaretlerinin yerini “süpermarket” ve “hipermarket” ziyaretleri aldı. Batı toplumlarında bekârların elinin altında ne varsa, İstanbul çarşısında da, televizyon karşısında atıştırmak için hazır yemek tepsileri ya da mikrodalga fırına konulması yeten dondurulmuş pizzalar dahil, her şey vardır. Bekâr olsun ya da olmasın, bu “genç çalışanlar” her şeyden önce, aile içinde yenen klasik Türk mutfağını ihmal etmemektedir.

Geçmişin mutfak uygulamalarıyla şimdikiiler arasındaki karşıtlık çarpıcıdır: İstanbul sofraları, kamusal ve siyasal alanlar örneğinde olduğu gibi, gitgide “cemaatçilikten” “bireyciliğe” geçti. Günümüzde yemek olgusu, evde olduğu kadar dışarıda da, Osmanlı zamanındaki “ortaklaşa” doğasından çıkarak, “bireysel” bir tercih ve eylem haline geldi. Buradan hareketle mutfak sanatı dergileri ve gündelik basındaki gastronomi eleştirilerinin bolluğuna, televizyondaki yemek programları da eklendi. Türk mutfağı da

malzemeleri, lezzetleri ve sofrâ tarzlarının tekdüzelikten çıktığı, çokkültürlü ve bireysel olduğu postmodern bir döneme girdi.

Öte yandan 1980 ve 1990 yılları boyunca Türk orta sınıfları ve ayrıcalıklıların “burjuvallaşma hevesi”yle birlikte sanayileşmenin, uluslararası ticaretin, iki yönlü turizmin gelişmesi ve giderek küreselleşen halk kültürü, özellikle İstanbul’da en egzotik lezzetli yabancı mutfakların ve Amerikan *franchise* zincirlerinin yayılmasını kolaylaştırmaktaydı. Aynı şekilde, 2. bin yılın başlarında tuzu kuruların saray uygulamalarını taklit ederek bir biçimde birikmiş varlıklarının bir kısmını semtin yoksullarına “dağıttığı” eski zamanların ramazan ve kurban bayramları artık çok uzakta kalmıştı. Bundan böyle şehrin varlıkları bayram yemeklerini birbirlerine sunacaktı. Ünlü romancı Refik Halid Karay’ın 19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına İstanbul’da art arda gelen üç neslin yaşamını *Üç Nesil Üç Hayat* adlı kitabında anlatırken kullandığı sözcüklerle, bir dönem İstanbul’unun “uçsuz bucaksız bir imaret’e, muhtaçları doyurmakla görevli hayırsever kurumuna” dönüştüğü iftarlar artık bitmişti.

MEYDAN OKUYAN “DEVLERE” DİRENEN “KÜÇÜKLER”

Bütün bunlarla birlikte, geçmişin mutfak zenginliğinin, İstanbullu kozmopolitliğin kalıntılarının İstanbul’dan kaybolduğuna dair herhangi bir işaret yoktur. Şehre bitmeyen akan nedeniyle ülkenin küçük bir kopyasına dönüşen İstanbul, yeni gelenlerin beraberlerinde getirdiği yerel mutfaklarla zenginleşti ve mutfağın başkenti olarak kaldı. Esnaf lokantaları ya da işkembeciler özellikle davetkâr ortamları ve rekabetin zorladığı alçakgönüllü fiyatları sayesinde malzeme kalitesi pek matah olmasa da hayatta kaldı. Öte yandan, yerleşik ya da seyyar olsun, her şeyden önce Türklerin pahalı olmayan *fastfood*’u diyebileceğimiz köfteci, dönerci, dürümcü veya midyeciler⁹ ve kokoreççiler¹⁰ de –Türk lokantalarında veya sıcak barlarda* satılan Almanya’daki sinai döner kebab yaratıcısı hemşerileri gibi– McDonald’ların ve Pizza Hut’ların olağanüstü gelişmesine karşı direnmeyi başardı. Zira,

* Yazarın kullandığı Almanca *Imbiss* sözcüğü İngilizce *Snack Bar* sözcüğüne karşılık gelmektedir. Ülkemizde “snack bar” ya da “sıcak bar” olarak kullanılmakta olup alaminüt, hafif yemeklerin servisinin yapıldığı yerler için bir tanımlamadır –ç.n.

Türklerin içinde yaşadığı neoliberal ideoloji, Avrupa'daki diğer halklarda olduğu gibi tuzu kurularla halk katmanları arasındaki uçurumu her gün daha da derinleştirmekte; Türkiye'deki milli gelir bölüşümünü dünyadaki en eşitsizlerden biri haline getirmekte. Buna rağmen, beş yıldızlı otel restoranları ya da İtalyan-New York tarzı bistrolar, *sushi*-barlar, bunların yanı sıra klasik kaliteli yemeğin kaleleri olan Boğaziçi Borsa ya da Hünkâr ve Boğaz kıyılarında müşterileri için "fiyatın önemli olmadığı" prestijli Tarabya Kıyı ya da Çengelköy İskele balık lokantaları bir an bile boş kalmıyor...

Ama Batılı benzerleriyle aynı durumda yaşayan mutlu azınlık dışında kalan ve derin İstanbul'u oluşturanlar, yani şehir sakinlerinin çoğunluğu, aile sofrası ya da daha erişilebilir yerlerle yetiniyor. Ekrandaki gözde pembe dizilerini kaçırmamaya özen gösteren ev kadınları bile, geleneksel Türk kahvesini hazırlamak için zaman harcamak yerine, çabuk hazırlanan, bazen sütle servis yapılan hazır kahveye itibar etmeye başlıyor. Daha iyi eğitilmiş ve hali vakti yerinde şehirli yeni nesiller, Amerika ve Avrupa'daki benzerleri gibi, daha uzun yaşamak için sağlıklı yaşamayı ve yemeyi öğütleyen sloganlara açık. Diyet yemekler, *detox* ya da *light* ürünlerin tüketimi, guru düzeyine yükselmiş doktorlar tarafından şiddetle öğütlenen *health club* lara ya da *fitness center*'lara sıkça uğramak günün modası oldu. Kırmızı et tüketimi caydırılırken "beyaz" et (tavuk ve balık) ve salata tüketimi özendiriliyor.

Geleneksel Türk mutfakı küçük bakkalların büyük alışveriş alanları karşısında düştüğü duruma mı düşecek? Osmanlı ve modern Türk mutfakı yandaşlarının içleri rahat olsun: Çeşitli kamuoyu araştırma kuruluşları tarafından gerçekleştirilen son anketlere göre, Türklerin % 55'i yemeği yalnızca evinde yiyor; sadece % 45'i zaman zaman lokantaya gittiğini belirtiyor. Aynı şekilde, on kadından yedisi evde yemek pişirdiğini açıklıyor. Bütün sosyal katmanlar arasında et değer biçilen bir ürün olmakta devam ediyor. Mangal yani odun kömürü ateşinde yapılan ızgara, halk tabakalarının çayırda yediği yemek sırasında en gözde uğraş olarak kalmış durumda. Ama et oldukça pahalı olduğundan her gün yenmiyor. Her halükârda, Türkler büyük çoğunluğuyla "tencere yemeklerine" sadık. Bununla birlikte, milli kültürleri hem yayan hem de tüketen kapitalist küreselleşmenin etki-

siyle her şey “mal” haline gelirken genç nesillerin geleneksel mutfağın verdiği alarına kulağını tıkaması tehlikesi geçerliliğini sürdürüyor.

YENİDEN DEĞER KAZANAN “OSMANLI” SÖZCÜĞÜ

Demek ki Türk mutfağını kurtarma zamanı çoktan geldi. 1980’lerin sonundan beri, Kültür ve Turizm Bakanlığı uzmanları ünlü yabancı gazeteci ve yemek uzmanlarını davet ederek konferanslar ve buluşmalar düzenledi ve beş yıldızlı otellere var olan mutfakların (İtalyan, Fransız, Çin ya da Japon) yanı sıra mutlaka bir Türk lokantası kurmayı dayattı. Kaldı ki, ülkenin kültürel zenginliklerinin, tarihi yerleri ve güneşli sahilleri kadar geleneksel İstanbul mutfağının ve yerel Anadolu mutfaklarının korunması ve tanıtılmasının altını çizenler sadece onlar değildi. Tarihçiler de, arşivlerde ya da halk veya özel kütüphanelerdeki elyazmalarını taramaya başladı, çoktan unutulmuş eski tarifleri günümüz Türkçesine çevirdiler. Devrin zengin minyatürleriyle bezenmiş Osmanlı mutfağından tarif derlemeleri hızlanan bir tempoyla yayımlanmaktadır. Cumhuriyet başlangıcının tersine rejim artık “Osmanlı” sözcüğüne karşı eskisi kadar hassas değildir ve çokkültürlülük kartını daha rahat oynamaktadır. Çeşitli etnik ve inanç gruplarının konserlerine paralel olarak azınlık cemaatlerinin" yaşlılarından elde edilen Ermeni, Rum, Yahudi mutfakları üzerine yayımlanmış makaleler ve kitaplar da vardır. Edebiyat alanında tanınmış yazarların, günümüz kadar geçmiş nesillere ait aile anıları geleneksel lezzetlerin sırlarını da içermektedir. Örneğin, ünlü, ayrıcalıklı bir ortamda doğmuş Refik Halid Karay’ın yapıtları, özellikle *Ago Paşa’nın Hatıraları* (1918), *İstanbul’un Bir Yüzü* (1920), *Makiyalı Kadın* (1943) ve diğer yanında, Selim İleri’nin çocukluğunda yaşadığı, mütevazı ailesinin gündelik ya da olağanüstü mutfak serüvenlerini anlatan *Evimizin Tek İstakozu* adlı yapıtı farklı hayat tarzlarını karşılaştırmaya olanak veriyor.

Son birkaç on yılda yabancı dostları ya da İstanbul’u ziyaret eden yabancı işadamları ve kadınlarını sadece deniz kenarındaki balık lokantalarına değil, Türk mutfağının şık kurumlarına davet etmek adeta bir vecibe haline geldi. Darüzzıyafe ve Asitane gibi bazı lokantalar, yeniden düzenlenmiş tarihi mekânlarda yalnızca eski Osmanlı tariflerinden oluşan bir menü sunuyor. Öte yandan, birçok Anadolu şehrinde, turistik, kültürel amaçlar ve kâr göze-

tilerek ileri gelenlerin eski konakları restore ediliyor ve yerel mutfağın şatafatlı lokantalarına dönüştürülüyor; diğer taraftan belediyeler, geleneksel uygulamaların ve lezzetlerin canlanmasını, yerel mutfakların aile ocaklarının dışında da gelişmesini teşvik etmek üzere ev kadınları yarışmaları ve yemek festivalleri düzenliyor. Güncel küreselleşme bağlamında bu yüksek değerdeki mutfağın unutulup gitmesine göz yumulmayacak ve kaynaklara dönmek gerekecektir. Kültürel zenginliklerinden gururlu, üstelik yılda on yedi milyon turisti¹² ağırlayan bir ülkede yemeğin incelikleriyle ilgilenilmesi doğaldır.

KÜRESEL BULUŞMALAR

Osmanlı-Türk mutfağının korunmasını hedef alan bütün bu kamusal ve özel çabalara karşın, sınırsız küreselleşme döneminde başka ufuklardan gelen, büyük Türk şehirlerinin gündelik yaşamına sızan, durmadan alışkanlıkları, uygulamaları ve zevkleri tartışılır kılan kültürel saldırılara nasıl karşı koymalı? Cola Turca markasının uluslararası dev Coca Cola'ya kendi alanında meydan okumayı denediği doğrudur. Geçmişte sadece şehriye-li tavuk suyu çorbası, tavuklu pilav, sütlü tatlılar ve dondurma sunmakla ünlenen Saray Muhallebicisi zinciri, günümüzde döner kebaptan karışık salatalara, sosis ve patates kızartmasından profiterole uzanan genişletilmiş bir menü sunuyor. Adını "saray"dan alan Saray firması da kendini, günün lezzet ve gereklerine uyarladı.

Yenilik yönünden İstanbul'un her semtinde hızla çoğalan ve dikkat çeken yeni "saraylar," simit sarayları oldu. Ticari açıdan dahice bir girişim, simit gibi sıradan bir geleneksel ürünün sadece yaşatılabileceğini değil, küresel önemde bir *fast food* haline de getirilebileceğini kanıtlamışa benziyor. Kaşar peynirli, zeytinli ya da sucuklu basit bir simit ve bir fincan çay: İşte size fiyatı iki yeni Türk lirasının altında, bir eurodan biraz fazlasına alçakgönüllü bir "yemek." Kabul edelim ki burada Topkapı Sarayı'nın ihtişam ve lezzetlerinin epey uzağındayız ama, bu yeni "saraylar" yaygın hafif yemek tercihi ve yaratıcı pazarlamanın yeni metotları arasında bir sentezin olanaklı olduğunu kanıtlayarak geleneksel pastahaneler ya da modern sandviç barlarından daha pratik ve kârlı çözümlere ve Türklerin uyarılma yeteneğine tanıklık ediyor. Bazıları 15.000 euroya kadar aylık kira ödeyen bu "simit sa-

raylarının” İstanbul manzarasında bir “kurum”³ haline gelmeyi başarıp başaramayacağını zaman gösterecek.

Moda olan uluslararası mutfığa dayalı restoranlar, Fransız soğan çorbası, İtalyan *carpaccio* ve *risotto*, Japon *tepenyaki* ve *sushi* gibi yemeklere meraklı hali vakti yerinde burjuva seçkinlere hitap ediyor. Loft, Mezza Luna, Paper Moon, Dragon, Vogue, La Maison ya da Carafe gibi isimler altında ithal yabancı malzemeler, aromalar, şaraplar, içkiler ve sigarlar sunan “füzyon mutfığı” dalga dalga İstanbul’a yayılıyor. Her yerde olduğu gibi varlıklı ve yoksul sofraları arasında, ama ayrıca insanların sosyo-ekonomik ve siyasal statülerine göre çok büyük bir fark var. Yine de bu şehrin en yoksulları Batı ülkelerindeki *hot dog*’lar, *burger*’ler, sosisler, *fish* ve *cips* ya da öbür “abur cuburlar” arasına sıkışmış benzerlerine göre hem ucuz hem de çok daha iyi bir gıda maddeleri yelpazesi içinden seçim yapabiliyor.

ANADOLU KÖY VE KASABA MUTFAĞINA GELİNCE...

Sosyo-ekonomik dönüşüm büyük şehirleri hızla etkilese de, kasaba ve köyler de hiç değişmeden kalmadı. Yine de mutfak uygulama ve alışkanlıklarındaki değişiklik burada göze daha az görünmektedir. Genelde köylü ailelerde tahıl temelli besinler egemen olmaya devam etti. Çarşıdan satın alınan şeker, margarin ya da bitkisel yağlar bir tarafa bırakılırsa, salamura da peynir ya da kaynar suda eritildiğinde besleyici bir çorbaya dönüşen tarhana gibi yerel olarak üretilen ve saklanması kolay malzemeler, kendi yağıyla kavrulan bir mutfak uydurduurmeye uygundu. Bayramlar, özellikle kurban bayramı dışında et ender olarak taze tüketilir. Taşrada, fasulye, nohut, mercimek ya da patatesi daha lezzetli kılmak için küçük miktarlarda kullanılan, hafif tuzlanmış ve bir kaptan hayvansal yağ tabakası altında korunan pişmiş et, yani kavurma tercih edilir. Öte yandan, köylü aileler doğada bolca bulunan otları ve yenilebilir bitkileri toplamakta uzmandır; bunları kavurarak ya da salata şeklinde tüketirler. Ama bütün köyün çağrılı olduğu düğün yemekleri söz konusu olduğunda bol miktarda yapılan keşkek gibi çok beğenilen yemeklerin ve tahıl temelli köy yemek ve tatlılarının hazırlanması zorunludur. Aynı şekilde, geleneksel ayranın yanında, gazlı içecekler, özellikle sel gibi akan Coca Cola ya da Pepsi içilir.

Kasabalar düzeyinde pişirme gelenekleri doğal olarak kırsaldakine göre daha inceliklidir. Buralarda vazgeçilmez çorbalar, kuru fasulye pilav, belki dolma ve etli sebzeler, kasaba eğer deniz kıyısında balık kızartmasından oluşan mönülere sahip gösterişsiz lokantalar da bulunur. Bu lokantalar kasabadan gelip geçen yolculara, köylülere ve bekâr memurlara hitap eder. Aile mutfakları esas olarak tencere yemeği, börek, erişte ya da mantı ile sütlü ve unlu tatlılarla meyvelerden oluşur. Ekonomik düzeyi ne olursa olsun, her evin mutfakları hep özenlidir. Ayrıca Kuşadası, Bodrum veya Alanya gibi iç ve dış turizm ekseninde gelişen kasabaların artık modern küçük şehirlere imrenecek durumları yoktur. Oralarda da McDonald'lar veya Pizza Hut'lar her köşeyi tutmuştur.

BEYOĞLU'NA GERİ DÖNERSEK...

İstanbul bitmeyen canlılığıyla olduğu gibi, İstiklal Caddesi'nde ya da Çiçek Pasajı'nın karmaşasında gezinen bütün yabancı gözlemcileri şaşırtmaya devam eden uyarlanma yeteneğiyle de büyük bir metropol olmayı sürdürüyor. İmparatorluğun bu eski başkentinde, sultanlar ve yüksek görevliler yerlerini halktan gelme insanlarla, burjuvalar ya da işçilerle değiştirmiştir ama, doymak bilmeyen "koca ağız" hâlâ capcanlıdır. Eskiden İstanbul'un en Avrupalı semti olan, yurtlarını bırakıp gitmeyi yeğleyen gayrimüslim sakinleri ve tüccarlar tarafından boşaltıldığı için 1960-1990 arasında yüzüstü bırakılan Beyoğlu, şimdilerde müthiş bir taşınmaz mal onarımı sürecinden geçiyor. Uluslararası çapta birçok sinema ve müzik festivaliyle, daha önce olduğu gibi kültürel odak haline gelen semt bugün, hiç olmadığı kadar kozmopolittir. İstanbullular, tüm toplumsal, etnik ve kültürel kökenlerden gelme geçiş halindeki Anadolulular ve yabancı turistler, büyük bir metropole yaraşır biçimde sürekli bir gösteri sunuyor. Ama yoksun varoşlarda oturanlarla iyi korunan sitelerde yaşayanlar Beyoğlu'nun ana caddesine sık sık gitseler de, artık birbirlerine hiç karışmıyor. 1950'li yıllarda tuzu kuru olanlarla olmayanlar aynı yerlerde randevu verebiliyordu. Günümüzde ise durum böyle değil. Toplumsal yaşam artık ayrılmış "adacıklar" ya da "özerk alanlar" biçiminde düzenleniyor ve aynı cadde üzerinde toplumsal ayrım korunarak gezinti yapılıyor. Yeni ticari kompleks Markiz pa-

sajında bulunan moda restoranların güzel dünyasında yemek yiyenlerle, ürünleri belki de şık ve pahalı yerlere göre daha iyi olan köşe başındaki seyyar satıcının tüketicilerini birbirinden sadece yirmi metre ayırıyor. Bir kültür ve mutfak mozaïği olan İstanbul'da herkes kendi olanaklarına göre yaşıyor, "koşturuyor", karşılaşıyor ama Afrika savanlarındaki yırtıcılar gibi birbirini görmezlikten geliyor.

Yazıya son verirken, 1825'te yayımlanan *Lezzetin Fizyolojisi* adlı kitabın yazarı büyük Fransız gastronom Jean-Anthelme Brillat-Savarin'in ünlü dördüncü özdeyişini anımsayalım: "Bana ne yediğini söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim." Toplumsal ve kültürel dönüşümlerin gürültü patırtısını yaşayan günümüz İstanbul'unda da bu tarz bir saptama yapmak mümkündür. Kesin olansa, birkaç bin yıllık bu şehrin herkes için bir mutfak cenneti olma niteliğini koruduğudur.

ÇEVİRİ: SELÇUK GÜRBÜZ

NOTLAR

- Bkz. Günay Kut, "Türklerde Yeme-İçme Geleneği ve Kaynakları," Semahat Arsel, Ersu Pekin, Ayşe Sümer (der.) *Eskimeyen Tatlar*, Vehbi Koç Vakfı Yay., İstanbul, 1996, s. 38-71; Stefanos Yerasimos, *Sultan Sofraları*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002.
- 2 Bkz. örneğin Orhan Şaik Gökyay, "Sohbetnâme," *Tarih ve Toplum*, c. 2, sayı 14, 1985, s. 56-64.
- 3 Yeniçeri birliğinin "orta"lara, her biri aynı zamanda yüksek düzeyli görevliler olan aşçıbaşlarına sahip bölümlere ayrılmış olduğunu göz önünde tutalım. Zaman zaman kazan devriliyor, çorba ya da pilav reddediliyordu. Bu ağır sonuçları olan jestle, hükümdar otoritesi söz konusu hale getiriliyordu. Yeniçeriler, yani kapıkulları için kazan-ı şerifi, kutsal kazanı devirmek, hüküm sürmekte olan sultana karşı simgesel bir mesaj olup başkaldırdıkları anlamına geliyordu. Tersine, padişahın yemeğini kabul etmek de iktidarı kabul etmek ve ona sadık kalmak anlamını taşıyordu.
- 4 Bkz. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann (der.), *The Illuminated Table, the Prosperous House*, Ergon-Verlag ve İstanbul Deutsche Orient-Institut, Würzburg, 2003.
- 5 *Encyclopédie de l'Islam*'ın ünlü "Matbakh" maddesine bakınız, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis ve C. Pellat'ın işbirliği ile düzenlenmiş yeni baskısı, c. VI, Leyde, E.J. Brill, 1991, s. 797-803.
- 6 *Histoire d'Istanbul*, Fayard, Paris, 1996.
- 7 Orhan Şaik Gökyay tarafından modern Türkçeye Görgü ve Toplum Kuralları Üzerine Ziyafet Sofraları (Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978) adıyla çevrilmiştir.
- 8 İstanbul'da 1920'de yapılan nüfus sayımına göre, yenik düşmüş imparatorluğun başkentinde çoğunluğunun sahipleri şehrin Rumları olan 157 lokanta ve 471 birahane vardı. Sadece 35 lokanta ve 4 birahane Müslüman Türklere aitti.

- 9 Midye dolma veya midye tava satıcısı.
- 10 Kızarmış kuzu kokoreç satıcısı.
- 11 Bkz. örneğin, Sula Bozis, *İstanbul Lezzeti: İstanbullu Rumların Mutfak Kültürü*, YKY, İstanbul, 2000; Takuhi Tovmasyan, *Sofranız Şen Olsun*, Aras Yayınevi, İstanbul, 2004.
- 12 1990'da 5,4 milyon ve 2000'de 10,4 milyon.
- 13 Oldukça kısıtlı bütçeli öğrencilerin, orta halli memurların ve farklı dallarda çalışan sanatçıların sık sık uğradığı Beyoğlu meyhaneleri gibi ya da kaliteleri ve ne yazık ki fiyatlarıyla farklı toplum tabakalarının zevklerine yanıt veren deniz kıyısındaki balık lokantaları gibi bir kurum olmaktan söz ediyoruz.

KRONOLOJİ

- 1299 Osmanlı Beyliği'nin kuruluşu.
- 1326 Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi'nin ölümü.
- 1354 Osmanlı'nın Avrupa kıtasına adım atışı.
- 1361 Edirne'nin başkent olması.
- 1389 Birinci Kosova Savaşı.
- 1430 Selanik'in Osmanlılar tarafından alınması.
- 1453 İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınması.
- 1535 Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında "kapitülasyonlar" adı verilen ve Osmanlı'nın tek taraflı ihsan niteliğinde ticari imtiyazlar tanımasını öngören anlaşmanın imzalanması. Sonradan İngiltere (1583), Hollanda (1612), Avusturya-Macaristan (1718), İsveç (1737), Danimarka (1756), Prusya (1761) İspanya (1782) ve Rusya (1783) ile imzalanacak anlaşmalar bu ilk anlaşma örnek alınarak yapılmıştır.
- 1574 Tüm Kuzey Afrika'nın fethinin tamamlanması. İmparatorluğun sınırları batıda Atlas Okyanusu kıyısına kadar uzanmaktadır.
- 1579 Hazar Denizi'nde Osmanlı donanmasının kurulması.
- 1639 İran'la Kasr-ı Şirin Antlaşması'nın yapılması.
- 1669 Girit'in alınması.
- 1686 Budin'in (Budapeşte) düşmesi.
- 1699 Osmanlı İmparatorluğu'nun batıda büyük toprak kaybına uğramasıyla sonuçlanan Karlofça Antlaşması'nın imzalanması (26 Ocak).
- 1718 Pasarofça Antlaşması'nın imzalanması (21 Temmuz).
- 1774 Rusya'ya Karadeniz, Boğazlar ve Akdeniz'in yoluna açan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yapılması (17 Temmuz).
- 1829 Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması.
- 1839 Birinci Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanması. Bu saltanat fermanıyla imparatorluk tebaasının hak ve özgürlüklerinin korunacağı ilan ediliyor, hayatlarının ve mallarının güven altına alınması sağlanıyordu (3 Kasım).
- 1850 1807 tarihli Fransız Ticaret Yasası'nın kabul edilmesi.
- 1854 Osmanlı'nın Avrupa nezdinde girdiği ilk mali borçlanma.
- 1855 Paris'te kurulan Mekteb-i Osmani'nin açılması. Fransa'da askeri okul mezunu genç diplomatların eğitimlerinin aynı çatı altında yapılması için açılan mektep, 1874'te kapatıldı.
- 1856 İkinci Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yayınlanması. İlk fermanı teyid ediyor ve güçlendiriyordu (18 Şubat).
- Hissedarları Fransız olan Osmanlı Bankası'nın kuruluşu.
- 1858 1810 tarihli Fransız Ceza Yasası'nın kabul edilmesi.
- 1863 Osmanlı Bankası'nın, imparatorluğun "Merkez Bankası" olması.
- 1875 Osmanlı hükümetinin dış borçları konusunda moratoryum ilan etmesi.
- 1876 I. Meşrutiyet'in ilan ve ilk Osmanlı anayasasının (Kanun-ı Esasi) kabul edilmesi (23 Aralık).

- 1878 İlk toplantısını 19 Mart 1977'de yapan Meclis-i Mebusan'ın II. Abdülhamid tarafından dağıtılması (13 Şubat).
- 1881 Muharrem Karamanesi. Osmanlı borçlarını yöneten Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulması.
- 1895 Fransız mimar A. Vallaury tarafından Uluslararası Yataklı Vagonlar ve Büyük Avrupa Ekspres Trenleri Şirketi hesabına yapılan Pera Palas oteli inşaatının tamamlanması.
- 1896 Sinematografin Osmanlı ülkesine gelmesi.
- 1908 II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi. 17 Aralık'ta toplanan Meclis-i Mebusan 1909'da 1876 Anayasası'nda önemli değişiklikler yaparak padişahın yetkilerini kısıtladı.
- 1909 "31 Mart" karşıdevrim girişiminin Jön Türk hükümeti tarafından bastırılması. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve anayasada yapılan bir değişiklikle halkın egemenliği kavramına ilk kez yer verilmesi.
- 1911 Manaki Biraderler tarafından ilk Osmanlı filmi kabul edilen "Sultan Mehmet Reşat'ın Manastır ve Selanik'e Yaptığı Ziyaretler" adlı belgeselin çekilmesi (Haziran).
- 1912-1913 Balkan Savaşları'nda Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının büyük bölümünü kaybetmesi.
- 1914 Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması. Osmanlı İmparatorluğu savaşa Müttefiklere karşı Almanya'nın yanında girdi. Kapitülasyonları tek taraflı olarak iptal eden Osmanlı hükümetinin dış borç ödemesini durdurması. Osmanlı subayı Fuat Uzkıray tarafından "Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin Yıkılışı" belgeselinin çekilmesi. Belgesel, milli sinemanın ilk filmi kabul edilir (14 Kasım).
- 1915 Osmanlı yönetiminin Ermeni nüfusun tahciriyle ilgili bir kararname gündeme getirmesi. Tehcir uygulaması sonucunda Anadolu'da yaşayan Ermeni halkın yaklaşık yarısı yaşamını yitirdi (24 Nisan).
- 1918 Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi. Savaş sonunda imparatorluk parçalandı ve başkenti Müttefiklerce işgal edildi. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması (30 Ekim).
- 1919 Milli Mücadele'nin Mustafa Kemal yönetiminde örgütlenmesi.
- 1920 Osmanlı imparatorluk topraklarını büyük ölçüde daraltan Sevr Antlaşması'nın imzalanması. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanması ve İstanbul'daki Osmanlı yönetimine karşı, Sevr Antlaşması'nı reddeden bir hükümet kurulması (23 Nisan). İstiklal Savaşı'nın başlaması. Sovyet Rusya, Türkiye'yi desteklemekteydi.
- 1922 İstiklal Savaşı'nın Türkiye'nin zaferiyle bitmesi. Saltanatın ilga edilmesi (1 Kasım).
- 1922-1939 Türk sinemasında yönetmen Muhsin Ertuğrul dönemi.
- 1923 Lozan Antlaşması'nın imzalanması. Kapitülasyonlara ve Düyun-ı Umumiye idaresine son verildi (24 Temmuz). Cumhuriyetin ilan edilmesi (29 Ekim).
- 1924 Hilafetin ilga edilmesi; dini mahkemelere ve dini eğitime son verilmesi; eğitim birliğinin sağlanması ve dini eğitim veren imam hatip okullarının devletin denetiminde kurulması (3 Mart).

- 1925 İsviçre, İtalyan ve Alman yasalarından esinlenen Medeni Kanun, Ceza Kanunu ve Ticaret Kanunu'nun hazırlanması (Ocak-Şubat). İlk büyük Kürt ayaklanmasının başlaması, Tahrir-i Sükun Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ve çok partili hayatın sona ermesi (Şubat).
- 1926 Çoğuşluğa son veren ve medeni nikâhı dini nikâh yerine zorunlu kılan Medeni Kanun'un kabul edilmesi (17 Şubat).
- 1928 İslamî devlet dini kabul eden anayasa maddesinin kaldırılması (Nisan). Latin alfabesinin kabul edilmesi (1 Kasım). Demiryolları başta olmak üzere hisselerinin çoğunluğu Avrupalılara ait olan kamu işletmelerinin millileştirilmesi.
- 1929 Lozan Antlaşması'nda öngörülen kapitülasyonlarla ilgili geçiş süresinin sona ermesi.
- 1930 İmam hatip okullarının kapatılması.
- 1931 Ekonomik kalkınmada devlet öncülüğünün kabul edilmesi. 1930'da kurulan Cumhuriyet Merkez Bankası'nın faaliyete geçmesi (3 Ekim). Adının başına sonradan Türkiye eklendi.
- 1933 İlk beş yıllık sanayileşme planının yürürlüğe girmesi.
- 1934 Kadınlara seçme ve seçilme haklarının tanınması (5 Aralık).
- 1938 Suriye mandasının bir parçası olan İskenderun sancağının bağımsızlığını kazanması ve Hatay adını alması. Hatay bir yıl sonra Türkiye'ye katılacaktır.
- 1938 Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü (10 Kasım). İsmet İnönü'nün, devlet başkanı olarak onun yerini alması.
- 1939 İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması (1 Eylül). Türkiye savaşta tarafsız kalacaktır.
- 1943 Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisinin yayımlanmaya başlaması (17 Eylül).
- 1945 Türkiye'nin harekâtlara fiilen katılmasa da Almanya ve Japonya'ya savaş açması (23 Şubat). Millî Kalkınma Partisi'nin kurulması (18 Temmuz). Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde İsmet İnönü'nün çok partili hayata geçmesine taraftar olduğunu açıklaması (1 Kasım).
- 1946 Demokrat Parti'nin kurulması (7 Ocak). SSCB'nin Boğazlarla ilgili düzenin değiştirilmesi yolunda talepte bulunması (7 Ağustos).
- 1947 İmam hatip okullarının yeniden açılması. Türkiye'nin Dünya Bankası'na (14 Şubat) ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF) (11 Mart) katılması. Türkiye ve ABD arasında ikili anlaşmanın imzalanması (12 Temmuz). Türkiye'de ilk çok partili ve tek dereceli seçimlerin yapılması. CHP 396, DP 61 milletvekili çıkardı (21 Temmuz). SSCB'nin Kars ve Ardahan'ı Türkiye'den talep etmesi.
- 1948 Türkiye'nin Marshall planını kabul etmesi ve bugün adı Avrupa Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne (OECE) katılması.
- 1949 Türkiye'nin Avrupa Konseyi'ne katılması (8 Ağustos).
- 1950 Milletvekili seçimlerini 1923'ten beri iktidarda olan ve % 39,9 oy alan CHP'nin değil, % 53,3 oy alan Demokrat Parti'nin (DP) kazanması. DP 408 CHP 69 milletvekili çıkardı (14 Mayıs). Böylece 1946 yılında başlayan çok partili parlamenter rejime geçiş süreci tamamlandı.

- Türk ordusunun 5.090 kişilik bir birlikle Kore Savaşı'na katılması (Temmuz).
- 1951 Türkiye'nin NATO'ya üyelik talebinin geri çevirilmesi (Eylül).
- 1951 Türkiye'nin NATO üyeliğine kabul edilmesi (22 Ekim).
- İlkokullarda din dersi okutulmaya başlanması (4 Kasım).
- 1954 Köy Enstitüleri'nin kapatılması (27 Ocak).
- Milletvekili seçimlerinde DP'nin 1950'deki başarısını tekrarlaması. DP 502, CHP 31 milletvekili çıkardı (2 Mayıs).
- Kıbrıs'ta patlak veren olayların Türk-Yunan ilişkilerinin gerilmesine yol açması (Ağustos).
- Kıbrıs meselesinin Birleşmiş Milletler'e intikal etmesi (Eylül).
- 1955 Türkiye ve Irak arasında Bağdat Paketi'nin imzalanması (24 Şubat). Pakta daha sonra İran, Pakistan ve İngiltere de katıldı.
- Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye verilen yardımın miktarını düşürmesi (Haziran).
- İstanbul'da gayrimüslimlere hedef alan ve Rum cemaatinin şehri yavaş yavaş terk etmesine yol açan saldırganca eylemlerin gerçekleştirilmesi (6-7 Eylül).
- 1956 Sovyetler Birliği'nden Türkiye'ye ekonomik yardımda bulunma teklifi gelmesi (Nisan).
- Bakanlar Kurulu'nun ortaokullarda din dersi okutulmasına karar vermesi (13 Ağustos).
- 1957 Bağdat Paketi'nin ekonomik ayağı olan Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın (RCD) kurulması (Ocak).
- Amerikan yardımının azaldığı bir sırada Sovyetler'in bir ticaret heyetinin Türkiye'yi ziyaret etmesi (Ağustos).
- Erkene alınan milletvekili seçimlerini tekrar DP'nin kazanması. Ancak seçimlerde hile yapıldığı ileri sürüldü (27 Ekim).
- 1958 Uluslararası Para Fonu (IMF) ile yapılan ekonomik istikrar paketi anlaşmasının yürürlüğe girmesi (4 Ağustos).
- 1959 Türkiye ve SSCB arasında karşılıklı nezaket ziyaretlerinin yapılması (Ocak).
- Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında Kıbrıs'ta iki toplumlu bir cumhuriyet kurulması amacıyla Zürih ve Londra anlaşmalarının imzalanması (Şubat).
- Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan (AET) "ortaklık anlaşması" için bir çalışma yapmasını talep etmesi (31 Temmuz).
- 1960-75 Popüler Yeşilçam sinemasının "altın çağı" yaşanırken yeni bir "Gerçekçi Sinemacılar" kuşağının (Metin Erksan, Halit Refiğ, Atıf Yılmaz, Lütfi Ö. Akad) ortaya çıkması.
- 1960 Türkiye'de askeri darbe yapılması. AET ile sürdürülen görüşmeler askıya alındı (27 Mayıs).
- AET ile kesilen görüşmelerin yeniden başlaması (14 Ekim).
- 1961 Yeni bir anayasanın referandum yoluyla kabul edilmesi (9 Temmuz).
- Türkiye'nin Federal Alman Cumhuriyeti'yle ilk işçi gönderme anlaşmasını imzalaması (30 Ekim). Daha sonra Hollanda, Belçika ve Avusturya'yla 1964'te, Fransa'yla 1965'te, İsveç'le 1967'de benzer anlaşmalar imzalandı.
- Askeri darbeye düşürülen eski başbakan ve iki bakanın idam edilmesi (16 Eylül). General de Gaulle Türkiye'den idam mahkûmlarını affetmesini talep etmiş, idamların ardından da Fransa, Türkiye'yle görüşmeleri askıya almıştı.
- Milletvekili seçimlerinin yapılması. CHP % 36,7; Demokrat Parti'nin mirasçısı olarak orta-

ya çıkan Adalet Partisi (AP) % 34,7; Yeni Türkiye Partisi (YTP) % 13,7; Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) % 13,9 oy aldı (15 Ekim).

CHP-AP koalisyon hükümetinin kurulması (Kasım).

1962 Küba krizinin yaşanması. Türkiye SSCB'ye hasım cephede yer aldığından Türkiye'de konuşlandırılmış bulunan Jupiter füzeleri söküldü. Ama bu karar alınırken Türkiye'ye danışılmamıştı (Kasım).

1963 AET-Türkiye arasında ortaklık öngören Ankara Anlaşması'nın imzalanması (12 Eylül). Kıbrıs'ta Türk ve Rum toplulukları arasında çıkan kanlı çatışmalar nedeniyle kriz başgöstermesi. BM, 4 Mart 1964'te adaya Barış Gücü gönderilmesine karar verdi, Barış Gücü 27 Mart'ta göreve başladı.

1964 Metin Erksan'ın Susuz Yaz adlı filminin Uluslararası Berlin Festivali'nde "Altın Ayı" ödülünü kazanması. Bu, Türk sinemasının kazandığı ilk büyük uluslararası ödüldü. Amerikan Başkanı Johnson'un Başbakan İsmet İnönü'yü Kıbrıs'a yapılacak bir müdahale konusunda uyararak bir "mekrup" ilemesi. Bu konu Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulmasına yol açtı (5 Haziran).

Ankara Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi. Hazırlık safhasının başında hedef, karşılıklı ticaret ilişkilerinin geliştirilmesiydi (Aralık).

1965 AP'nin Seçimlerden % 52,9 oylarak zaferle çıkması. CHP % 28,8, KMP % 6,2, YTP % 3,7 ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) % 3 oy aldı. (10 Ekim).

Süleyman Demirel (AP) hükümetinin kurulması.

General de Gaulle'ün Türkiye'ye resmi ziyarette bulunması (25 Ekim).

1968 Milletvekili seçimlerinin yapılması. AP % 46,6; CHP % 27,4; CHP'den ayrılanlar kurulan Güven Partisi (CGP) % 6,6; Millet Partisi (MP) % 3,2 Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) % 3; Türkiye Birlik Partisi (TBP) % 2,8 ve TİP % 2,7 oy aldılar. Hükümeti Demirel kurdu (Ekim).

1970 IMF ile yapılan anlaşma gereğince istikrar paketinin yürürlüğe konması. TL devalüe edildi (10 Ağustos).

Brüksel'de malların, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımının nasıl ve hangi tempoda gerçekleşeceğini öngören "Ek Protokol"ün imzalanması (23 Kasım).

1971 Türk Silahlı Kuvvetleri'nin verdiği "muhtıra"nın ardından Demirel hükümetinin istifa etmesi (12 Mart). Kurulan yeni hükümet otoriter Kemalistler ve reformist aydınlardan oluşuyordu (26 Mart).

AET ile yapılan Ek Protokol'ün TBMM tarafından kabul edilmesi. AP ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) evet oyu verirken CHP ve Demokratik Parti (DP, AP'den ayrılanlar tarafından kurulmuştu) karşı oy kullandı (5 Temmuz).

Yapılan bir anayasa değişikliğiyle hak ve özgürlükler, üniversitelerin özerkliği ve basın hürriyetinin kısıtlanması (20 Eylül).

1972 Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan'ın idam edilmesi (6 Mayıs).

1973 AET Katma Protokolü'nün yürürlüğe girmesi (1 Ocak). Almanya'nın tek taraflı olarak Türkiye'den işçi gönderilmesiyle ilişkili anlaşmayı feshetmesi. Diğer Avrupa ülkeleri 1974'te (Ağustos) aynı kararı alacaktı.

- Milletvekili seçimlerinin yapılması. CHP % 33; AP % 29; DP % 11,9; Milli Selamet Partisi (MSP) % 11,8; CGP % 5,3 ve MHP % 3,4 oy aldı (14 Ekim).
- 1974 Ecevit (CHP) başkanlığında CHP-MSP koalisyon hükümetinin kurulması (26 Ocak). Kıbrıs krizinin yaşanması. Yunanistan'daki albaylar cuntasının Kıbrıs'ta yaptığı hükümet darbesi üzerine Türkiye, adanın kuzeyine bir çıkarma harekâtı düzenledi (20 Temmuz). Yunanistan'da askeri cuntanın devrilmesi (22 Temmuz).
- 1975 Ecevit hükümetinin istifa etmesi, uzun süren bir hükümet krizine yol açtı (18 Eylül). Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesi nedeniyle Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye silah satışlarına ambargo koyması Türk-Amerikan ilişkilerinin bozulması sonucunu doğurdu (5 Şubat).
- Demirel'in yönetiminde AP-MSP-MHP arasında "milliyetçi cephe" olarak adlandırılan koalisyon hükümetinin kurulması. Uzun hükümet krizi sonlandı (31 Mart).
- Türkiye hükümetinin İncirlik dışındaki Amerikan üslerini kapatma kararı alması (25 Temmuz).
- Amerikan ambargosunun kısmen kaldırılması (4 Ekim). Ancak Türkiye askeri üslerin açıl-maması konusundaki katı tutumunu sürdürmektedir.
- 1976 Hükümetin Avrupa ülkelerine gitmiş göçmenlerin eğitimini sağlamak üzere ilkökul öğretmenleri göndermeye başlaması. Bu kadro, Avrupa hükümetlerinin onayıyla Türk dili ve kültürü dersleri vermektedir.
- Türkiye'nin Katma Protokol gereğince ikinci gümrük indirimi ve konsolide liberasyon listesinin uyumunu gerçekleştirmesi (1 Ocak).
- 1977 İstanbul'da Taksim Meydanı'nda düzenlenen 1 Mayıs gösterisinin şiddet kullanılarak bas-tırılması. 36 gösterici hayatını kaybetti.
- Erkene alınan milletvekili seçimlerinin yapılması. CHP % 41,4, AP % 36,9, MSP % 8,6, MHP % 6,4 oy aldı. Hiçbir parti tek başına hükümeti kurabilecek kadar sandalye kazanamadı (5 Haziran).
- Demirel'in ikinci "milliyetçi cephe" hükümetini kurması (21 Temmuz).
- IMF'nin bankalara Türkiye hakkında olumlu olmayan bir rapor sunması (4 Temmuz).
- Türkiye'nin ciddi bir ekonomik krize girmesi (Ekim). 25 Kasım tarihli *Financial Times*: "Türkiye, iflas etmiş bir ülkedir" diye yazdı.
- 1978 Ecevit'in AP'den istifa eden bağımsızlarla kurduğu hükümetin güvenoyu alması (17 Ocak). IMF ile iki yıllık bir anlaşma yapılması (23 Mart).
- Türkiye'nin dış politikasını dengeli hale getirmek için SSCB ile temasa geçmesi (Nisan).
- Amerikan ambargosunun kaldırılması ve Türkiye'deki askeri üslerin açılması için müzke-relerin yeniden başlaması (1 Ağustos).
- Sivas'ta Alevi mahallelerine saldıranların 12 kişiyi katletmesi (4 Eylül).
- Türkiye hükümetinin Avrupa Topluluğu'ndan ticari yükümlülüklerinin beş yıl süreyle don-durulması, bazı tarım ve sanayi mallarıyla ilgili ek tavizler ve 8 milyar dolarlık bir mali yar-dım talebinde bulunması (9 Ekim).
- Türk lirasının devalüe edilmesi. Alınan önlemleri yeterli bulmayan IMF ile ilişkiler bozul-ma yoluna girdi (24 Ekim).

- Kahramanmaraş'ta bir sinemada bomba patlatılması ve iki öğretmenin öldürülmesi. Ardından Alevi mahalleleri, sol örgütlerin binaları ve bazı resmi binalar radikal sağcı (faşist) militanların saldırısına hedef oldu. Olaylar sırasında yüzden fazla kişi öldü ve on üç ilde sıkıyönetim ilan edildi (19-26 Aralık).
- 1979 Guadalupe zirvesinde dört büyüklerin Türkiye'deki kriz üzerinde durması (7 Ocak). Tanınmış gazeteci Abdi İpekçi'nin İstanbul'da öldürülmesi. Daha sonra cinayetin Mehmet Ali Ağca tarafından işlendiği ortaya çıktı.
- Türkiye'nin de çekilmesiyle CENTO'nun dağılması (15 Mart)
- Avrupa Topluluğu'nun, Türkiye'nin dış borçlarının beş yıl süreyle dondurulması dışındaki taleplerini reddetmesi (21 Mayıs).
- IMF ile yeni bir yol haritası anlaşmasının yapılması. Borçlar ertelendi (13 Temmuz).
- Türkiye'nin 221 ticaret bankasıyla borçlarının ödenmesi için yeni bir takvim üzerinde anlaşması (30 Ağustos).
- Demirel'in, dışardan MSP ve MHP tarafından desteklenen azınlık hükümetinin güvenoyu alması (25 Kasım).
- 1980 Türkiye ekonomisinde istikrar tedbirlerinin uygulamaya konması ve dış ticaretin liberalleştirilmesi. Turgut Özal sahneye çıktı ve devalüasyon yapıldı: 1 dolar=70 TL. (24 Ocak).
- Brüksel'de toplanan AT-Türkiye Ortaklık Konseyi'nde yeni dışişleri bakanının bir önceki bakanın taleplerini geri çekmesi. Yeni talep, tam üyeliğin önünü açacak entegrasyon sürecinin hızlandırılması oldu (5 Şubat).
- Terör olaylarının turmanması. Öldürülen kişi sayısı günde 10'u aştı (Haziran).
- Ortaklık Konseyi'nin Toplulukla Türkiye arasındaki ilişkileri canlandırmaya dönük önlemler alması. Dışişleri bakanı basına hükümetin sonbaharda Türkiye'nin üyelik başvurusunu yapacağını açıkladı (30 Haziran).
- Çorum'da ölümle sonuçlanan olaylar yaşanması. Resmi açıklamalara göre 26 kişi, resmi olmayan bilgilere göre de 57 kişi katledildi (Mayıs-Temmuz)
- Terör saldırılarının artması. Ölü sayısı günde yirmiyi aştı (Ağustos).
- AET'ye karşı olan MSP tarafından verilen ve CHP tarafından desteklenen gensoru önergesi üzerine dışişleri bakanının istifa etmesi (5 Eylül).
- Askeri darbe yapılması. Parlamento kapatıldı (12 Eylül).
- Avrupa Parlamentosu'nun Türkiye'ye uyarıda bulunması. Türkiye'de demokrasinin kısa süre içinde yeniden kurulmasını isteyen Parlamento, hükümetin Türkiye'nin uluslararası taahhütlerini yerine getirmede çelişkili davrandığını vurguladı (17 Eylül).
- 1981 Avrupa Parlamentosu'nun yeni taleplerde bulunması. Türk hükümeti demokrasiye dönüş takvimini oluşturmali ve iki ay içinde demokrasiye geri dönüşmeliydi (10 Nisan).
- Siyasi partilerin feshedilmesi (16 Ekim).
- 1982 Türkiye'nin Avrupa'daki Türk camilerinde Türkiye devletinin memuru olarak görev yapacak imamlar göndermeye başlaması.
- Avrupa Konseyi'nin Türkiye'yle ilişkilerini dondurması (22 Ocak).
- Türkiye'nin Ortadoğu ve Doğu Avrupa ülkeleriyle ilişkilerini artırmak amacıyla aktif bir diplomasi izlemeye başlaması (Nisan).

Yılmaz Güney ve Şerif Gören'in imzalarını taşıyan Yol Cannes Film Festivali'nde "Altın Palmiye" ödülünü kazanması (26 Mayıs).

Anayasa referandumunun gerçekleştirilmesi. General Evren % 91,37 "evet"oyuyla cumhurbaşkanı seçildi; kapatılan siyasi partilerin üyelerine beş ila on yıl arasında değişen sürelerle siyaset yapma yasağı getirildi (7 Kasım).

1983 Türkiye'de siyasal faaliyetlere izin verilmesi (22 Nisan).

Emekli General Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi'ni (MDP) kurması (16 Mayıs).

Anavatan Partisi (ANAP), Büyük Türkiye Partisi (BTP) ve Halkçı Parti'nin (HP) kurulması (20 Mayıs).

SODEP'in kurulması (6 Haziran). Seçimlere katılmasına izin verilmedi.

Büyük Türkiye Partisi'nin (BTP, feshedilen AP'ye yakındı) kapatılması (16 Temmuz).

Avrupa Parlamentosu'nun seçimlerin antidemokratik niteliğini vurgulayarak, siyasi davalara son verilmesini istemesi (13 Ekim).

Milletvekili seçimlerinin yapılması. Turgut Özal'ın merkez-sağ Anavatan Partisi (ANAP) generallerin muhalefetine rağmen oyların % 45'ini aldı. Merkez solda yer alan Halkçı Parti (HP) bile % 30 oranında oy alarak askerlerin desteklediği Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin (MDP, % 23 oy almıştı) önüne geçti (6 Kasım).

Türkiye milletvekillerinin Avrupa Konseyi Meclisi'nden ihraç edilmesi (Kasım).

24 Ocak kararlarının mimarı Özal'ın (ANAP), sivillerden oluşan bir hükümet kurması (13 Aralık).

1984 Dış ticareti liberalleştiren yeni kararların alınması (6 Ocak).

İhraç edilen milletvekillerinin Avrupa Konseyi Meclisi'ne kabul edilmesi (8 Mayıs).

Marksist-Leninist Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) köylere ve devlet dairelerine yönelik saldırılarını başlatması (17 Ağustos).

Türkiye ile SSCB arasında iki önemli ekonomik anlaşma imzalanması (Aralık).

1985 Avrupa Konseyi'nin İnsan Hakları Komisyonu'na Türkiye aleyhine İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ve Fransa tarafından verilen şikâyet dilekçesinin geri çekilmesi (Eylül).

1986 Türkiye'nin Avrupa Birliği Ofisi'ne (Eureka) katılması (Şubat).

Avrupa Konseyi'nin insan hakları sorununu incelemek üzere Türkiye'ye gönderdiği özel misyonun çalışmalarına başlaması (Mart).

Avrupa Konseyi Meclisi'nin Türkiye oturumunun yapılması (Temmuz).

AET-Türkiye Ortaklık Konseyi'nin askeri darbeden sonraki ilk toplantısının yapılması.

Taraflar ortaklığı canlandırma kararı aldı (16 Eylül).

AET'nin Türkiye'yle imzalanan katma protokol metninden işgücünün serbest dolaşımı hükmünü çıkarması (1 Aralık).

1987 Ege Denizi'nde Türk-Yunan krizinin yaşanması. Anlaşmazlığın askeri çatışmaya dönüşmesi son anda önlenildi (Mart).

Türkiye'nin AET'ye resmi üyelik başvurusunda bulunması (14 Nisan).

Avrupa Parlamentosu'nun Ermenilere karşı yapılan soykırımı tanıyan kararı kabul etmesi.

Parlamento ayrıca, halihazırdaki hükümetin soykırım yapıldığını kabul etmeyen tavrının

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne olası üyeliğinin önünü kesin olarak kesebilecek bir engel teşkil ettiğinin altını çiziyordu (18 Haziran).

Cumhurbaşkanı Evren'in Avrupa Parlamentosu kararına sert bir tepki vermesi. Evren, bazı müttefiklerin Türkiye'yi bölmek istediğini ileri sürüyor ve Türkiye'nin NATO'ya üyelik şartlarını gözden geçirmesi gerektiğini savunuyordu (22 Haziran).

Siyaset yasağı konusunda referandum yapılması. Kapatılan siyasi partilerin üyelerine getirilen siyaset yasağının kaldırılması konusunda seçmenlerin % 50,16'sı "evet", % 49,84'ü "hayır" oyu verdi; böylece 25 milyon seçmenin katıldığı oylamada yasaklar 75.000 seçmenin oyuyla kaldırılmış oldu (6 Eylül).

Erkene alınan milletvekili seçimlerinin yapılması. ANAP oyların % 36,3'ünü alırken, sandalyelerin üçte ikisini kazandı; Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) % 24,7, AP'nin mirasçısı olan Doğru Yol Partisi (DYP) % 19,1 oy aldı (29 Kasım).

1988 Türkiye'nin 1976'da durdurmuş olduğu gümrük tarifelerini indirme sürecine geri dönmesi (1 Ocak).

Irak ordusunun Halepçe'de kimyasal silahlar kullanması. Türkiye sınırına yüz binlerce Kürt mülteci yığıldı (Mart).

Başbakan Özal'ın Atina'yı ziyaret etmesi. Bu, Menderes'in 1952'deki ziyaretinden sonra yapılan ilk resmi ziyaretti (13-15 Haziran).

Türkiye ile SSCB (Gürcistan) arasındaki Sarp sınır kapısının açılması (31 Ağustos).

Cumhurbaşkanı Evren'in Federal Almanya'ya resmi ziyarette bulunması. Evren burada herkesi şaşırtan açıklamalarda bulundu: Ölüm cezası kaldırılmalı, komünist parti yasalştırılmalıydı (16-20 Ekim).

1989 AET-Türkiye Karma Parlamento Komisyonu'nun sekiz yıl aradan sonra ilk kez toplanması (17-19 Ocak).

İktidardaki ANAP'ın yerel seçimlerde yenilgiye uğraması. Parti aldığı % 22 oyla DYP ve SHP'nin ardından üçüncü sıraya düştü (26 Mart).

NATO zirvesinin gerçekleştirilmesi. Avrupalı muhataplarıyla yaptığı görüşmelerde başbakan Türkiye'nin AT'ye girmekteki kararlılığını tekrarlayarak Avrupa Komisyonu'nun önermeye hazırlandığı herhangi bir ara çözümü reddedeceklerini bildirdi (28-30 Mayıs).

Todor Jivkov rejiminden kaçan dört yüz binden fazla Bulgaristan Türkünün Türkiye'ye göç etmesi (Haziran-Ağustos).

Döviz piyasasının liberalleştirilmesi kararının alınması: Türk Lirası konvertibl oldu (8 Ağustos).

Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi. Muhalefet yerel seçimlerdeki başarısızlığı nedeniyle ANAP'ın meclisteki çoğunluğunun cumhurbaşkanı seçmeye yeterli olmadığını savunmaktaydı (31 Ekim).

Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'nin üyelik başvurusuyla ilgili kararını açıklaması. Üyelik dosyası ileri bir tarihte ele alınacak, buna karşılık daha ileri bir işbirliği çerçevesinde gümrük birliği gerçekleştirilecekti. Mali yardım konusuna açıklık getirilmemişti (18 Aralık).

1990 Türkiye'nin Birleşmiş Milletler tarafından Irak'a karşı uygulanan ambargoya katılması (7 Ağustos).

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi (AGİK) zirvesinde Türkiye'nin Paris Şartı'nı imzalaması (21 Kasım).

Ankara'da Karadeniz İşbirliği için hazırlık çalışmalarının başlaması (19-21 Aralık).

Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Ashot Yegiazaryan'ın Moskova'da Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'la görüşmesi. Yegiazaryan bu ziyaretinde, Vural'a Ermeni yönetiminin "özellikle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini" istediğini bildirdi (20 Aralık).

1991 Körfez Savaşı'nın başlaması. Türkiye askeri ittifaka katılmadı, ama topraklarındaki askeri üslerin kullanımına onay verdi (17 Ocak).

Askeri yönetim altında yasak olan Kürtçenin konuşma dili olarak kullanılmasına yeşil ışık yakılması (Mart). Başbakan Demirel 8 Aralık 1991'de Diyarbakır'da "Kürt realitesini kabul ediyoruz" demişti.

Cumhurbaşkanı Özal'ın 1969'dan sonra yapılan ilk SSCB ziyaretini gerçekleştirmesi. Özal Moskova'nın ardından 13 Mart'ta Kiev'e (Ukrayna), 14 Mart'ta Alma Ata'ya (Kazakistan) ve 15 Mart'ta Azarbaycan'a gitti ve burada Türk konsolosluguyla Türkiye'nin katkısıyla kurulan merkezi telefon şebekesinin açılışını yaptı.

Turgut Özal'ın ABD'ye resmi ziyarette bulunması (22 Mart-2 Nisan).

Irak ordusunun Kürtlerin ayaklanmasına askeri karşılık vermesi. Iraklı Kürt mülteciler Türkiye sınırına yığıldı. Yüz binlerce kişinin göçü karşısında bir çözüm bulunması için Türkiye uluslararası topluluğa çağrı yaptı. Cumhurbaşkanı Özal, mültecilerin güvenliğini sağlamak amacıyla Kuzey Irak'ta Birleşmiş Milletler'in denetiminde tarafsız bir bölge oluşturulmasını önerdi (Mart-Nisan).

BM Güvenlik Konseyi'nin 688 numaralı kararını alması. Buna göre 36. paralelin kuzeyinde Türkiye'de mevzilenen uluslararası hava gücü tarafından denetlenen bir güvenlik bölgesi oluşturulacaktı (5 Nisan).

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural'ın Ermenistan'ı ziyaret etmesi. Vural burada Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Devlet Başkanı Levon der Petrosyan, Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Yesai Stepanyan, Dışişleri Bakan Yardımcısı Ashot Yegiazaryan ve Ermeni Apostolik Kilisesi Başkanı Vazgen I'le görüştü.

Ermeni yetkililerin Türkiye ile Ermenistan arasında bir sınır kapısı açılmasını talep etmesi (10 Nisan).

Türkiye sınırına yığılan Iraklı mültecilerin sayısının 500.000'i aşması (Mayıs).

Balkan ülkeleri dışişleri bakanlarının İstanbul'da bir buluşma gerçekleştirmesi. 1992'de yapılacak AGİK zirvesi ışığında karşılıklı güven artırıcı ne gibi önlemler alınması gerektiği ele alındı (12-14 Haziran).

ABD Başkanı George Bush'un Türkiye'yi ziyaret etmesi. Bu, Eisenhower'ın 1959'daki ziyaretinden sonra yapılan ilk resmi ziyareti (20 Temmuz).

Türkiye Dışişleri Bakanı Sefa Giray'ın Yugoslavya'ya ziyarette bulunması. Programında yer almamakla birlikte, Bosna-Hersek ve Makedonya cumhuriyetlerinin başkanlarının daveti üzerine Giray bu iki ülkeyi ziyaret etti. Saraybosna'da bir konsolosluk açılacağı duyuruldu (27 Ağustos).

- Erkene alınan milletvekili seçimlerinin gerçekleştirilmesi. Süleyman Demirel'in DYP'si % 27 oyla birinci parti oldu, ancak parlamento çoğunluğunu sağlayamadı. % 24 oy alan ANAP ikinci sırada gelirken, onu % 21 oyla SHP, % 17 oyla Refah Partisi izliyordu; % 11 oy alan Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Partisi (DSP) de medise girmeyi başardı (20 Ekim).
- Süleyman Demirel yönetiminde bir DYP-SHP koalisyon hükümetinin kurulması (20 Kasım).
- Genelkurmay Başkanı'nun Bulgaristan'ı ziyaret etmesi. İmzalanan Türkiye-Bulgaristan askeri anlaşmasıyla sınırların askerden arındırılmasına (sınırın iki tarafında 15 km) ve sınır denetimlerinin güçlendirilmesine karar verildi (20 Aralık).
- 1992 Nevruz kutlamalarında kanlı olaylar yaşanması. Göstericilerle orduyu karşı karşıya getiren bu olaylar PKK ve ordu arasında giderek şiddetlenen yeni bir çatışma dönemini başlattı (21 Mart).
- Türkiye'nin Aşkabat'ta yapılan Orta Asya'nın Türk Cumhuriyetleri zirvesine katılması (22 Mayıs).
- Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi'ni oluşturan İstanbul deklarasyonunun imzalanması (25 Haziran).
- Başbakan Demirel'in Gürcistan'ı ziyaret etmesi. Ziyaret sırasında bir dostluk, iyi komşuluk ve işbirliği anlaşması imzalandı (30 Temmuz).
- Ankara zirvesinde Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve Azerbaycan'ın bir araya gelmesi (31 Ekim).
- Balkan Ülkeleri Konferansı'nın İstanbul'da toplanması (25 Kasım).
- Türkiye'nin Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğünün korunması için uluslararası kuruluşlar nezdinde aktif bir diplomasi faaliyeti yürütmesi (Kasım).
- 1993 Devlet Bakanı O. Kılıçcıoğlu'nun Bosna-Hersek ziyarette. Onu havaalanına getiren Bosna Başbakan Yardımcısı H. Turaylıç'ın BM güçlerinin koruması altında olduğu halde Sırp tarafından öldürülmesi Türkiye kamuoyunda büyük tepki yarattı (8 Ocak).
- Cumhurbaşkanı Özal'ın beş günlük bir Balkan ülkeleri ziyareti gerçekleştirmesi (Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Hırvatistan). Görüşmeler Bosna-Hersek, eski Yugoslavya içinde yaşanan sorunlar ve bu ülkelerle ikili ilişkiler konularında yoğunlaştı (15 Şubat).
- Siyasi partilerin, TBMM Başkanı'nın davetiyle bir araya gelmesi. 1982 Anayasası'nın yerine daha liberal bir sistem koymak amacıyla gözden geçirme çalışmalarına başlandı (22-23 Şubat).
- Turgut Özal'ın geçirdiği kalp krizi sonucu ölmesi (17 Nisan).
- Süleyman Demirel'in cumhurbaşkanı seçilmesi (16 Mayıs).
- Kürt militanların Bern, Münih, Marsilya'daki Türk diplomatik misyonlarına düzenlediği saldırıların ardından Kopenhag, Stockholm, Londra ve yirmi kadar Alman şehrinde Türklerle ait işletmelere suikastlar düzenlenmesi (24 Haziran).
- DYP-SHP hükümetinin Tansu Çiller'in Demirel'in yerine parti başkanlığına getirilmesiyle devam etmesi. Çiller ilk kadın başbakanı (25 Haziran).
- Sivas'ta Pir Sultan Abdal derneğinin düzenlediği kültürel etkinliğe katılanların bulunduğu Madımak Oteli'nin göstericilerce ateşe verilmesi. Etkinlik katılımcısı 33 kişiyle iki otel personeli ve iki saldırı olayda hayatını kaybetti (2 Temmuz).

SHP listelerinden seçilerek meclise giren Kürt milletvekillerin katıldığı Halkın Emek Partisi'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması (14 Temmuz).

Kuşadası'nda meydana gelen ve PKK'nın üstlendiği bombalı saldırıda 18 kişinin yaralanması (30 Temmuz).

Tansu Çiller'in Rusya ziyareti. Görüşmelerin konusunu Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali oluşturmaktaydı (8 Eylül).

TBMM'nin Ceza Muhakemesi Usul Kanunu'nda değişiklik yapan yasayı kabul etmesi. Buna göre gözaltı süresi kısıtlanıyor ve soruşturmalarda avukat bulundurmak zorunlu hale getiriliyordu (18 Kasım).

Türkiye'nin ısrarlı talepleri üzerine Fransa ve Almanya'nın PKK'nın kendi topraklarındaki faaliyetlerini yasaklaması (Kasım).

1994 Standard&Poors ve Moody's ajanslarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesi. Bunun üzerine döviz piyasasında bir dalgalanma yaşandı ve Türk parasından hızlı bir kaçış oldu. Merkez Bankası liranı korumaktan vazgeçince lira % 14 değer kaybetti (Ocak).

Başbakan Tansu Çiller'in Bosna-Hersek ziyareti (2 Şubat).

BM Güvenlik Konseyi'nin Türkiye'nin Bosna-Hersek'teki UNPROFOR gücüne katılmasını onaylaması (22 Mart).

Belediye seçimlerinin gerçekleştirilmesi. Oyların % 21,4'ünü alan DYP, % 21,1 oy alan ANAP'ın çok az önünde giderken, Refah Partisi % 19,1, SHP ise % 13,6 oranında oy almıştı. Merkez sağın bölünmesi nedeniyle İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin Refah Partisi'nin eline geçmesi içerideki ve Avrupa'daki kamuoyunda tedirginlik yarattı (27 Mart).

Hükümetin istikrar tedbirlerini açıklaması. % 70 ile % 100 arasında artış gösteren KİT ürünlerinin fiyatları donduruldu; bütçe açıklarının yarıya düşürülmesi hedeflendi. İstikrar programında ayrıca özel teşebbüsü ilgilendiren kurumlar vergisi artırıldı, kamu kesimi işçilerinin ücretleri donduruldu ve kamu yatırımlarında kısıntıya gidildi (4 Nisan).

Boğazlardan tanker geçişlerini düzenleyen Yeni Boğazlar Tüzüğü'nün yürürlüğe girmesi (1 Temmuz).

IMF ile yapılan 14 ay süreli yeni bir *stand by* anlaşmasının yürürlüğe girmesi (8 Temmuz).

1995 Kourou'da ilk Türk telekomünikasyon uydusu TÜRSAT 1-B'nin fırlatılması (11 Ağustos).

AB-Türkiye Ortaklık Konseyi'nin dışişleri bakanları düzeyinde toplanarak AB ile Türkiye arasında yapılan gümrük birliği anlaşmasını onaylaması. Türkiye AB'ye üye olmaksızın gümrük birliğine giden ilk ve tek ülke oldu. Gümrük birliği 1 Ocak 1996'da yürürlüğe girecekti. Türkiye topluluğun gümrük tarifesine uymayı ve dış ticaretini AB'nin dış ticaretiyle uyumlu hale getirmeyi kabul etti (6 Mart).

İstanbul'un Gazi Mahallesi'nde kahvehanelerin kimliği belirlenemeyen kişilerce taranması ve hemen ardından polisi hedef alan bir ayaklanmanın başgöstermesi. Çalkantı günlerce sürdü (12 Mart).

Ordunun Irak'ın kuzeyinde bulunan PKK üslerine karşı sınır ötesi bir harekât yapması. Operasyon Avrupa'da tepkilere yol açtı (20 Mart).

1982 Anayasası'nda demokratikleşme yönünde yapılan bir dizi reformun pek çok tartışma-

- nin ardından kabul edilmesi. Oylama sonucu, Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonunu destekleyen Avrupa gevherlerince olumlu karşılandı (23 Temmuz).
- Milletvekili seçimlerinin gerçekleştirilmesi. ANAP ve DYP sırasıyla % 19,6 ve % 19,2 oy alarak at başı giderken, Refah Partisi aldığı % 21,4 oyla birinci parti oldu. DSP % 14,7, CHP % 10,7 oy alarak meclise temsilci gönderebilirken, % 8,2 oy alan MHP ve oylan % 4,2'de kalan HADEP barajı aşamadığı için meclis dışında kaldı (24 Aralık).
- 1996 Necmettin Erbakan başkanlığında RefahYol Hükümeti'nin kurulması. Tansu Çiller başbakan yardımcısı oldu (28 Haziran).
- Dublin'de toplanan Avrupa Konseyi'nin Türkiye'yi Kıbrıs sorununun BM kararları doğrultusunda çözümünü sağlamak için nüfuzunu kullanmaya davet etmesi. Türkiye'nin insan haklarına daha saygılı olması gerektiği vurgulanıyordu (Temmuz).
- 1997 Milli Güvenlik Kurulu'nun Necmettin Erbakan hükümetine sert bir uyandı bulunması. Laiklik karşıtı eylemlere girişen radikal gruplara karşı "önlem alınması" talep ediyor ve "Anayasa'da yazılı laiklik ilkelerinin uygulanması konusunda hiçbir taviz verilemeyeceği" duyuruluyordu. Başlatıldığı süreç sonunda haziran ayında Erbakan hükümetini istifa etmeye zorlayan bu olay tarihe "postmodern darbe" olarak geçti (28 Şubat).
- Mesut Yılmaz başkanlığında Anadol-D hükümetinin kurulması (30 Haziran).
- Lüksemburg'da toplanan Avrupa Konseyi'nin Türkiye'yi AB'ye üye olmaya aday ülkeler listesinden çıkarılması. Çek Cumhuriyeti, Polonya, Slovenya ve Estonya ile AB üyelik müzakerelerini başlatma kararı alındı. Türkiye bu karara AB ile diyalogu keserek yanıt verdi ve AB'nin Kıbrıs Rum yönetimiyle üyelik müzakerelerini başlatması halinde Kizay Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye katılacağı yönündeki kararını açıkladı. Türkiye AB'nin 2000 gündeminde tamamen ihmal edildi (13 Aralık).
- 1998 Anayasa Mahkemesi'nin Refah Partisi'ni, varlığının laiklik ilkesine ters düşmesi gerekçesiyle kapatması (16 Ocak).
- 1999 Bülent Ecevit'in yeni hükümeti kurması (12 Ocak).
- Milletvekili seçimlerinin gerçekleştirilmesi. Seçimden kazançlı çıkan iki parti DSP (% 22,2) ve MHP (% 18) oldu. ANAP (% 13,2), DYP (% 12) ve kapatılan Refah'ın yerine kurulan Fazilet Partisi'nin (% 15,4) oylan gerilerken, barajı geçemeyen CHP (% 8,8) meclis dışında kaldı (18 Nisan).
- Başbakan olarak görevi sürdüren Ecevit'in DSP, ANAP ve MHP'nin ortak olduğu bir koalisyon hükümeti kurması (28 Mayıs).
- Helsinki'de toplanan Avrupa Konseyi'nin Bulgaristan, Letonya, Litvanya, Romanya, Slovakya ve Malta'yla üyelik müzakerelerini başlatma kararı alması. Konsey Türkiye'yi de diğer aday ülkelerin uymaları gereken aynı kısıtlara uyması koşuluyla aday üye olarak kabul ettiğini açıkladı; diğer adaylarda olduğu gibi bir ön adaylık sürecinden geçilecekti. 1997'de kesilen siyasi diyalog yeniden kurulmuş oldu (12 Aralık).
- IMF'yle, Türk parasının nominal değerini dolara çıpalayan yeni bir *stand by* anlaşması yapılması (Aralık).
- 2000 Bankacılık sisteminin birleştirildiği zorlukların IMF'nin desteğiyle aşılması. Türk parasının aşırı değerli olması ekonomik güven ortamını sarsan bir faktör gibi görülmekteydi (Kasım).

Avrupa Konseyi'nin Nice'te bir toplantı gerçekleştirmesi. Konsey toplantısı sırasında Türkiye'nin ön adaylık stratejisinin başarılı olmasından dolayı memnuniyetini ifade etti ve Avrupa müktesebatıyla uyuma dair bir ulusal program talep etti (9 Aralık).

Devletin zirvesinde cumhurbaşkanıyla başbakan arasında bir siyasi kriz patlak verdi. Bunun sonucu, döviz piyasasını da vuran bir ekonomik krizdi. Türk lirasının değeri yarıdan fazla düştü. Bankacılık sisteminin karşılaştığı zorluk Merkez Bankası'nı devreye girmeye zorladı. Aralık 1999'da IMF ile yapılan anlaşma terk edildi. Ekonomi İkinci Dünya Savaşı'ndan beri yaşanan en derin krize girdi. Milli gelirde % 9,5'lik bir düşüş gerçekleşti (19-21 Şubat).

Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş'in ekonomik krizden çıkmak için yardıma çağrılması. Derviş hükümette ekonomi konusunda tüm yetkilere sahip devlet bakanı olarak göreve başladı (Mart).

AB Bakanlar Konseyi'nin, AB-Türkiye üyelik müzakerelerinin başlatılması için Türkiye'nin kısa ve orta vadede uyması gereken üyelik kısıtlarını saptayan yol haritasını kabul etmesi. Türk hükümeti müktesebatla ilgili ulusal programı onayladı. Program Türkiye'nin Avrupa müktesebatıyla uyumu sağlayabilmek için yapması gereken ekonomik ve siyasi reformları saptamaktaydı (Mart).

IMF ile bir *stand by* yapılması. Bütçe kısıtlamaları öngören istikrar programı benimsendi. Hükümetin kamu kesimine, özellikle kamu bankalarına müdahalesini kısıtlayan bir dizi yapısal reforma başlandı (Mayıs).

Anayasa Mahkemesi'nin Refah'ın yerine kurulan Fazilet Partisi'ni kapatması (22 Haziran). Parlamentoda Kopenhag siyasi kriterlerine uyum sağlamak amacıyla 34 anayasa değişikliğinin kabul edilmesi (22 Ekim).

Laeken toplantısında Avrupa Konseyi'nin Türkiye'de sağlanan ilerlemenin önemini vurgulaması (14-15 Aralık).

IMF ile yapılan üç yıllık anlaşmanın kabul edilmesi (4 Şubat).

Kopenhag siyasi kriterleriyle uyum sağlamak amacıyla benimsenen ilk reform paketinin yürürlüğe girmesi. Parlamento Ceza Kanunu'nun yanı sıra ifade özgürlüğü, basın hürriyeti, dernek faaliyetleri, siyasi partilerin yasaklanması ve işkencenin önlenmesiyle ilgili başka yasalarda değişiklik yapmıştı (19 Şubat).

Brüksel'de AT'nin Geleceğine İlişkin Konvansiyon'un ilk toplantısının yapılması (28 Şubat).

Kopenhag siyasi kriterleriyle uyum sağlamak amacıyla ikinci reform paketinin benimsenmesi. Dernekler, siyasi partiler ve basın hürriyetiyle ilgili yasalarda değişiklikler yapıldı (9 Nisan).

Avrupa Konseyi'nin Sevilla'da yapılan toplantısında Türkiye'nin üyeliği konusuna değinilmesi. Avrupa'yla uyum için yapılması istenen ekonomik ve siyasal reformların, diğer aday ülkeler için geçerli olan kısıtlarla aynı olduğu bir kez daha tekrarlandı (21-22 Haziran). Kopenhag kriterlerine uyum için üçüncü reform paketinin benimsenmesi. Öltüm cezası kaldırıldı; bölgesel dillerde haberleşme yapılabilmesi hükmüne bağlandı; bölgesel dillerin ve azınlık dillerinin eğitimine izin verildi (3 Ağustos).

Türkiye'nin Eurocorps'a (Avrupa Kolordusu) entegre olması (3 Eylül).
İtalya'yı Arnavutluk, Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan üzerinden Türkiye'ye bağlayan VIII. Pan-Avrupa koridoruyla ilgili ön anlaşmanın imzalanması (9 Eylül).
Avrupa Konvansiyonu başkanının Avrupa Anayasası taslağını sunması (28 Ekim).
Recep Tayyip Erdoğan'ın başkanı olduğu AKP'nin milletvekili seçimlerinden birinci parti olarak çıkması. Geçerli oyların % 34,4'ünü elde eden parti sandalyelerin de çoğunluğunu kazandı. Parlamentoda temsil edilmeyi başaran diğer parti CHP'yi (% 19,4). Seçim öncesinin başbakanı Ecevit'in partisi DSP tümüyle marjinalleşmişti (% 1,2). Erdoğan seçime katılması yasak olduğu için seçilemedi. AKP hükümetini Abdullah Gül kurdu (3 Kasım).
Avrupa Konseyi'nin Kopenhag'da Kıbrıs, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Malta, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya ile yürütülen üyelik müzakerelerini sonuçlandırması. Bu devletler 1 Mayıs 2004 tarihinde AB üyesi olacaktı. Bulgaristan ve Romanya'nın 2007'ye kadar uyum çalışmalarını sürdürmesi gerekecekti. Avrupa Birliği, Komisyonun Türkiye'nin Kopenhag siyasi kriterlerine uyumu tamamladığı yollu tavsiyesine dayanan bir rapor kabul etmesi durumunda 2004 yılı Aralık ayında geciktirmeden üyelik müzakerelerini başlatacağına taahhüt etmişti (12-13 Aralık).
Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'ye ön adaylık aşamasında verilecek mali desteği onaylaması (20 Aralık).
Türkiye'nin Avrupa'nın gençlik programlarına, özellikle Leonardo ve Sokrates programlarına katılabilmesini sağlayan anlaşmaların imzalanması (27 Aralık).
Kopenhag siyasi kriterleriyle uyum öngören reform paketlerinden dördüncüsünün yürürlüğe girmesi. Siyasi partiler, basın ve dernekler yasalarında değişiklikler söz konusuydu (11 Ocak).
Kopenhag siyasi kriterleriyle uyum öngören beşinci reform paketinin yürürlüğe girmesi. Reformlar yargı sistemiyle ilgiliydi (23 Ocak).
Nice Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi (1 Şubat).
TBMM'nin Irak'ı işgale hazırlanan Amerikan askeri kuvvetlerine Türkiye topraklarından geçiş izni vermemesi (1 Mart).
Sürt seçim çevresinde yapılan bir ara seçimle milletvekili olan Recep Tayyip Erdoğan'ın başbakanlığı Abdullah Gül'den devralması (14 Mart).
Komisyon'un Avrupa Konseyi'ne bir tavsiye kararı göndermesi. Türkiye'nin üyeliği için öngörülen stratejinin güçlendirilmesi isteniyordu. Bundan böyle miktardan hayli artan mali yardım bütçenin "önüyelik" kaleminden yapılacaktı (26 Mart).
AB ile üyeliğe hak kazanmış on ülke arasındaki katılım anlaşmasının resmi olmayan Atina toplantısında imzalanması. (14 Nisan).
TBMM'nin kamu ihaleleri yasasını kabul etmesi (30 Temmuz).
Temmuz ve ağustos aylarında toplanmayı sürdüren parlamentonun, Kopenhag siyasi kriterleriyle uyum öngören yedinci reform paketlerini kabul etmesi (30 Temmuz).
İstanbul'da sinagogları, İngiltere Başkonsoloslugu'nu ve bir İngiliz bankasını hedef alan saldırılar gerçekleştirilmesi. El-Kaide'nin üstlendiği eylemlerde toplam 67 kişi öldü (15 ve 20 Kasım).

- Parlamento'nun Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'ni yeniden yapılandırması, kamu otoritesinin ve demokrasinin güçlendirilmesi yolunda yapılan reformları kabul etmesi (10 Aralık).
- 2004 Kıbrıs'ta BM barış planı konusunda referandum yapılması. Türk kesimi referandumda evet derken Rum kesimi barış planını reddetti (24 Nisan).
- AB'nin on yeni üyenin katılımıyla genişlemesi (1 Mayıs).
- Avrupa Parlamentosu'na Türk kökenli Alman ve Hollandalı dört temsilcinin (iki kadın) seçilmesi (Haziran).
- Önceki yıllarda yapılan demokratikleşme reformlarının, özellikle bölgesel ve azınlık dillerinde eğitim ve yayınlarla ilgili olanların hayata geçirilmesi (Haziran-Temmuz).
- Avrupa Komisyonu'nun Türkiye ile üyelik müzakerelerinin başlatılması yolunda olumlu görüş bildirmesi (6 Ekim).
- IMF ile *stand by* anlaşması yapılması (14 Aralık).
- Brüksel'de toplanan Avrupa Konseyi'nin Türkiye ile üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlatılması yolunda karar alması (16-17 Aralık).
- 2005 Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılıp, YTL'nin tedavüle çıkması (1 Ocak).
- Rahşan Ecevit'in "AB'ye gireceğiz derken din elden gidiyor" şeklinde bir beyanda bulunması (2 Ocak).
- Türkiye-AB Ortaklık Komitesi'nin Brüksel'de toplanması (17 Mart).
- Başbakan Erdoğan'ın İsrail'i ziyaret etmesi (1 Mayıs).
- Yeni TCK ve CMUK'un yürürlüğe girmesi (1 Haziran).
- Avrupa Komisyonu'nun hazırladığı "Türkiye İçin Katılım Müzakereleri Çerçevesi Taslağı"nın açıklanması (29 Haziran).
- Türkiye'nin Ankara Anlaşması'nı (1963) 1 Mayıs'ta AB üyesi olan 10 ülkeyi kapsayacak şekilde genişleten "Ek Protokol"ü imzalaması (30 Temmuz).
- Türkiye'nin AB'ye katılım müzakerelerinin resmen başlaması. Başmüzakereciliğe Devlet Bakanı Ali Babacan getirildi (3 Ekim).
- AB üyelik müzakerelerinin ilk aşaması olan tarama sürecinin başlaması (20 Ekim).
- Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) üniversite öğrencisi Leyla Şahin'in başvurusu üzerine üniversitedeki başörtüsü yasağının hukuka aykırı olmadığına karar bağlaması (10 Kasım).

BÖLÜMLERLE İLGİLİ SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA¹

I. AYRIM-İMPARATORLUKTAN ÇIKIŞ

Kitaplar

- AHMAD (Feroz), *The Young Turks; the Committee of Union and Progress in Turkish Politics (1908-1914)*, Londra, Oxford University Press, 1969.
- *Turkey: The Quest for Identity*, Londra, Oneworld Publications, 2004.
- ANDREWS (Peter Alford) ve BENNINGSHAUS (Rudiger) (der.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, L. Reichert, 1989.
- CAHEN (Claude), *La Turquie pré-ottomane*, İstanbul, Institut français d'études anatoliennes, 1988.
- DAVISON (R. H.), *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- DUMONT (Paul), *Mustafa Kemal*, Brüksel, Complexe, 1983.
- GEORGEON (François), *Abdulhamid II: le sultan calife*, Paris, Fayard, 2003.
- HANIOĞLU (M. Şükrü), *The Young Turks in Opposition*, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- HELMREICH (Paul C.), *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974.
- INALCIK (Halil), *The Ottoman Empire: the Classical Age, 1300-1600*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1973.
- KINROSS (Lord), *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1964.
- LEWIS (Bernard), *Islam et laïcité*, Paris, Fayard, 1989.
- MCCARTHY (Justin), *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*, Londra ve New York, Longman, 1997.
- MANGO (Andrew), *Atatürk, the Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock et New York, Overlook, 1999.
- MANTRAN (Robert) (der.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989, 810 p.
- ROUX (Jean-Paul), *Histoire des Turcs*, Paris, Fayard, 1984.
- TURFAN (M. Naim), *Rise of the Young Turks, Politics, the Military and Ottoman Collapse*, Londra/New York, I. B. Tauris Publishers, 2000, 490 p.
- WARD (R. E.) ve RUSTOW (D. A.) (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, Princeton University Press, 1964.
- ZÜRCHER (Erik Jan), *Turkey: a Modern History*, Londra, I.B.Tauris Publishers, 1993.

i Bu kaynakça yabancı okuru hedeflediğinden daha çok yabancı dildeki yayınlara yer vermektedir. Bazı eserler önce Türkçe yayımlanıp sonradan yabancı bir dile çevrilmişken (Örnek: Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, İstanbul, Metis, 1991), önce yabancı dilde yayınlanan pek çok eser (Berkes, İnalcık, Heper, Lewis, Mango vb.) sonradan Türkçeye çevrilmiştir. Yazıların sonundaki dipnotlarda bu çevirilere yer verilmeye çalışılmıştır.

Makaleler

- KABOĞLU (İbrahim Ö.), "Vers le droit constitutionnel des libertés en Turquie", *Essays in Honour of Georgios I. Kassimatis*, Brüksel, Bruylant, 2004.
- MARCOU (Jean), "L'expérience constitutionnelle turque", *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger* (RDP), Paris, 1996, s. 426-462.
- MARCOU (Jean), ÜSTEL (Füsün) ve VARDAR (Deniz), "La République en France et en Turquie", *Revue Internationale de politique comparée*, cilt 7, n° 3, 2000.
- ÖKTEM (Emre), "La Cour constitutionnelle turque définit le nationalisme, principe de la République", *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger* (RDP), Paris, 1999, s. 1159-1200.
- TANÖR (Bülent), "Des fonctions légitimatrices de la Constitution turque de 1982", *Revue Internationale de droit contemporain*, n° 1, 1988, s. 75.
- ULUSLARARASI ANAYASA HUKUKU KURULTAYI, 2001, Türkiye Barolar Birliği tarafından 3-9 Ocak 2001'de düzenlenen uluslararası konferansın tutanakları, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2001.

II. AYRIM-OTORİTARİZMİN BIRAKTIĞI İZLER VE DEMOKRATİK ADIMLAR

Kitaplar

- ARAT (Zehra) (der.), *Deconstructing Images of the "Turkish Women"*, New York, Palgrave, 2000.
- BARKEY (K.), *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route of State Centralisation*, Ithaca, Cornell University Press, 1994.
- BOZDOĞAN (Sibel) ve KASABA (Reşat), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, 1997.
- COPEAUX (Étienne), *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, Paris, CNRS, 1998.
- DÍAMANDOUROS (P. Nikiforos), *Citizenship and the Nation State in Greece and Turkey*, Londra, Routledge, 2003.
- FİNDLEY (C.V.), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 1980.
- *Ottoman Civil Officialdom; a Social History*, Princeton, Princeton University Press, 1989.
- GÖLE (Nilüfer), *Musulmanes et modernes. Voile et civilisation en Turquie*, Paris, La Découverte, 2002.
- HEPER (Metin), *The State Tradition in Turkey*, North Humberston, Eothen Press, 1985.
- HEPER (Metin) ve EVİN (Ahmet) (der.), *State Democracy and the Military. Turkey in the 1980's*, Walter de Gruyter, 1988.
- HÜTTEROTH (Wolf-Dieter) ve HÖHFELD (Volker), *Türkei*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002, 380 s.
- KAFADAR (Cemal), *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley/Los Angeles/Londra, University of California Press, 1995.
- KARPAT (Kemal H.) ve d., *Social Change and Politics in Turkey: a Structural Analysis*, Leyden, E. J. Brill, 1973.

- KREISER (Klaus) ve NEUMANN (Christoph K.), *Kleine Geschichte der Türkei*, Ditzingen, Reclam, 2003.
- KUSHNER (D.), *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londra, Frank Cass, 1977.
- LANDAU (J. M.), *Pan-Turkism in Turkey: a Study of Irredentism*, Londra, C. Hurst, 1981.
- SCHICK (Irvin Cemil) ve TONAK (E. Ahmet) (der.), *Turkey in Transition. New Perspectives*, New York, Oxford University Press, 1987.
- TEKELİ (Şirin) (der.), *Women in Modern Turkish Society*, Londra, Zed Books, 1995.
- YERASİMOS (Stefanos), SEUFERT (Günter) ve VORHOFF (Karin) (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, İstanbul, Institut français d'études anatoliennes/Orient-Institut, 2000.
- YERASİMOS (Stefanos) (der.), *Les Turcs*, Paris, Autrement, "Monde" dizisi, 1994.

Makaleler

- KANDİYOTİ (Deniz), "Slave girls, temptresses and comrades: images of women in the Turkish novel", *Feminist Issues*, Bahar 1988.
- KAZANCIĞİL (Ali), "La démocratie en terre musulmane: la Turquie dans une perspective comparative", *Revue internationale des sciences sociales*, n° 128, 1991, s. 365-383.
- MARDİN (Şerif), "Youth and violence in Turkey", *International Social Science Journal*, cilt I, n° 2, 1977, s. 229-254.
- ŞİRMAN (Nükhet), "Feminism in Turkey: a short history", *New Perspectives on Turkey*, 3 (1), Güz 1989.
- TOPRAK (Binnaz), "Civil Society in Turkey", A. R. NORTON (der.), *Civil Society in the Middle East*, Leyden, Brill, 1996, cilt. 2, s. 87-118.
- VANER (Semih), "Violence politique et terrorisme en Turquie", *Espri*, Ekim-Kasım 1984, s. 79-104.

III. AYRIM-İSLAM, LAİKLIK, SEKÜLERLEŞME VE ÇOĞULCULUK

Kitaplar

- BERKES (Niyazi), *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.
- BİLİCİ (Faruk) (der.), *Le Waqf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe siècles), fonctions sociales, économiques et politiques*, İstanbul, Institut français d'études anatoliennes, 1994, 264 s.
- JACOB (Xavier), *L'Enseignement religieux dans la Turquie moderne*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1982.
- KEHL-BODROĞI (Krisztina), *Die Kızılbaş/Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1988.
- MARDİN (Şerif), *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2004.
- *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, New York, State University of New York, 1989.
- MASSICARD (Elise), *L'Autre Turquie. Le mouvement aleviste et ses territoires*, Paris, PUF, 2005.
- PLANHOL (Xavier De), *Les Nations du Prophète*, Paris, Fayard, 1993, 894 s. (Bölüm IX "La Turquie: une nation", s. 679-739).
- SHANKLAND (David), *The Alevi in Turkey: the Emergence of a Secular Islamic Tradition*, Londra, Routledge Curzon, 2003.
- TAPPER (Richard), *Islam in Modern Turkey. Religion and Literature in a Secular State*, Londra, I. B. Tauris, Co. Ltd, 1991.

- VORHOFF (Karin), *Zwischen Glaube, Nation und neuer Gemeinschaft: alevitische Identität in der Türkei der Gegenwart*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1995.
- YAVUZ (Hakan), *Islamic Political Identity in Turkey (Religion and Global Politics)*, Oxford, Oxford University Press, 2003.
- ZARCONI (Thierry), *La Turquie moderne et l'Islam*, Paris, Flammarion, 2004.

Makaleler

- BİLİCİ (Faruk), "The function of Alevi-Bektashi theology in modern Turkey", Tord Olsson, Elisabeth Özdalga ve Catharina Raudvere (der.), *Alevi Identity*, Swedish Research in Istanbul, 1998, s. 51-62.
- "Islam, modernité et éducation religieuse en Turquie", Semih VANER (der.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1991, s. 41-60.
- BOZARSLAN (Hamit), "L'alévisme, la méta-histoire et les mythes fondateurs de la recherche", Isabelle RIGONI (der.), *Turquie: les mille visages. Politique, religion, femmes, immigration*, Paris, Syllepse, 2000.
- GROG (Gerard), "Formes nouvelles de l'Islam en Turquie", *Les Annales de l'autre islam*, n° 6, Paris, Presse des Langues O, 1999.
- KARPAT (Kemal H.), *Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays (Social, Economic and Political Studies of the Middle East, 94)*, Leyden, E. J. Brill, 2004.
- MELIKOFF (Irène), "Le problème kızılbaş", *Turcica*, n° 6, 1975, s. 49-75.
- SCHÜLER (Harald), "Secularism and ethnicity: Alevis and social-democrats in search of an alliance", Stéphane YERASIMOS, Günter SEUFERT ve Karin VORHOFF (der.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Istanbul, Institut français d'études anatolienne/Orient-Institut, 2000.

IV AYRIM-ETNİK GRUPLAR VE BÖLGELER ARASI FARKLAR

Kitaplar

- BAZIN (Marcel), KANÇAL (Salgur), PEREZ (Roland) ve THOBIE (Jacques) (der.), *La Turquie entre trois mondes*, Paris, L'Harmattan, 1998, 453 s.
- BEŞİKÇİ (İsmail), *Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-ekonomik ve etnik temeller*, 2. baskı, Ankara, E Yayınları, 1970.
- BORA (Tanıl) ve CAN (Kemal), *Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- BOZARSLAN (Hamit), *La Question kurde. États et minorités au Moyen-Orient*, Paris, Presses de Sciences Po, 1997.
- GÖK (Fatma) (der.), *75 Yılda Eğitim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- KAHRAMAN (Ahmet), *Kürt İsyanları. Tedip ve Temkil*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2003.
- KIRIŞÇI (Kemal) ve WINROW (Gareth M.), *The Kurdish Question and Turkey: an Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, Londra/Portland, Frank Cass, 1997, 253 s.
- MATER (Nadire), *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da Savaşmış Askerler Anlatıyor*, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, 267 s.

- PÉROUSE (Jean-François), *La Turquie en marche*, Paris, Éditions de la Martinière, 2004.
- SÖNMEZ (Mustafa), *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi. Kürtler Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara, Arkadaş, 1990.
- TAŞPINAR (Ömer), *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey: Kemalist Identity in Transition*, Londra, Routledge, 2004.
- THIECK (Jean-Pierre), *Passion d'orient*, Paris, Karthala, 1992.

Makaleler

- BAZIN (Marcel), "Turquie, Le modèle unitaire en question", Georges MUTİN ve François DURAND-DASTES (der.), *Afrique du Nord, Moyen-Orient, Monde indien, Géographie Universelle*, Montpellier Paris, Reclus/Belin, cilt 8, 1995, s. 202-219.
- BAZIN (Marcel) ve PÉROUSE (Jean-François), "Dardanelles et Bosphore. Les détroits turcs aujourd'hui", *Cahiers de géographie du Québec*, cilt 48, n° 135, Aralık 2004.
- BOZARSLAN (H.), "Kurdistan: économie de guerre, économie dans la guerre", F. JEAN ve J.-C. RUFIN (der.), *Économies des guerres civiles*. Paris, Pluriel, 1996, s.105-145.
- MONCEAU (Nicolas), "La question kurde dans le cinéma turc. Images d'un conflit sans nom", *Confluences Méditerranée*, n° 34, Yaz 2000. s. 93-101.
- O'SHEA M.T., "Greater Kurdistan. The mapping of a myth", O'SHEA M.T. (der.), *Kurdistan, Économie and Political Potential*, Londra, SOAS, 1992.
- PÉROUSE (Jean-François), "Migrations, circulations et mobilités internationales à Istanbul", DU-MONT, PÉROUSE, TAPIA ve AKGÖNÜL, *Migrations et mobilités internationales: la plate-forme turque, les dossiers de l'IFEA*, no. 13, Aralık 2002, s. 9-29.
- Doğu Sorunu. Teşhisler ve Tesbitler, özel Araştırma Raporu*, Stratejik Araştırma Dizisi, no. 1, İstanbul, TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), 1995.

V. AYRIM-EKONOMİLER: KAYITLI VE KAYITDIŞI EKONOMİ

Kitaplar

- BULUTAY (Tuncer) (der.), *Informal Sector in Turkey*, Ankara, DPT yayını, 2000.
- ÖNİŞ (Ziya) ve RUBİN (Barry M.), *The Turkish Economy in Crisis*, Londra, Taylor & Francis, 2003.
- TANDIRCIOĞLU (Aysegül), *Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi*, Ankara, DPT yayını, no. 2661, 2002.
- TEZEL (Yahya S.), *Cumhuriyet Döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- YELDAN (Erinç), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi - Bölüşüm, birikim ve büyüme*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.

Makaleler

- AKAGÜL (Deniz), "La libéralisation financière et la stabilité macroéconomique dans l'expérience d'ajustement structurel en Turquie", André CARTAPANIS, *L'Euro et la Méditerranée*, Paris, Éditions de l'Aube, 1999, s. 103-116.
- "Du syndrome des capitulations à la conquête des marchés extérieurs. Essai sur l'histoire de la politique commerciale turque des deux derniers siècles", Salgur KANÇAL et Samir SAUL, *Méditerranée*

née, *Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales. Recherches en hommage à Jacques Thobie*, Paris, L'Harmattan, 2003, s. 327-346.

KÖSE (Ahmet Haşim), ŞENSES (F.) ve YELDAN (E.) (der.), *İktisat üzerine yazılar — İktisadi kalkınma, kriz ve istikrar*, İstanbul, İletişim yayınları, 2003.

KÖSE (Ahmet Haşim) ve ÖNCÜ (Ahmet), "Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşliğindeyiz?", *Toplum ve Bilim*, no. 77, 1998, s. 135-159.

PAMUKÇU (Teoman), "Trade liberalization and innovation decisions of firms: lessons from post-1980 Turkey", *World Development*, cilt 31, no. 8, 2003, s. 1443-1458.

VI. AYRIM-DIŞ İLİŞKİLER VE DIŞ GÖÇ

Kitaplar

AYDIN (Mustafa) ve ERHAN (Çağrı) (der.), *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*, Londra, Frank Cass Publishers, 2003.

BILLION (Didier), *La Politique extérieure de la Turquie, une longue quête d'identité*, Paris, L'Harmattan, 1997.

BOZDAZLIOĞLU (Yücel), *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: a Constructivist Approach*, Londra, Routledge, 2003.

HALE (William), *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Londra, Frank Cass Publishers, 2000.

ISMAEL (Tarek Y.) ve AYDIN (Mustafa) (der.), *Turkey's Foreign Policy in the Twenty-First Century : a Changing Role in World Politics*, Ashgate Publishing, 2003.

KAZANCIGİL (Ali) (der.), *La Turquie au tournant du siècle*, Paris, L'Harmattan, 2004.

MANÇO (Altay) (der.), *Turquie: vers de nouveaux horizons migratoires?*, Paris, L'Harmattan, 2004.

MANÇO (Ural) (der.), *Reconnaissance et discrimination. Présence de l'Islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord*, Paris, L'Harmattan, 2004.

ØSTERGAARD-NIELSEN (Eva), *Transnational Politics. Turks and Kurds in Germany*, Londra/New York, Routledge, 2003.

ROBINS (Philip), *Suits and Uniforms, Turkish Foreign Policy since the Cold War*, Londra, Hurst & Company, 2003.

TAPIA (Stéphane de), *Migrations et diasporas turques*, Paris, Maisonneuve-Larose, 2004.

VANER (Semih) (der.), *Le Différend gréco-turc*, Paris, L'Harmattan, 1989.

Makaleler

MANÇO (Ural), "Des organisations sociopolitiques comme solidarités islamiques dans l'immigration turque en Europe", *Les Annales de l'autre Islam*, no. 4, 1997, s. 97-133.

VII. AYRIM-KÜLTÜR: GEÇMİŞLE KOPMAYAN BAĞLAR VE DEĞİŞİMLER

Kitaplar

- AKSOY (Bülent), *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, İstanbul, Pan Yayıncılık, 1994.
- BARTÓK (Bela), *Turkish Folk Music from Asia Minor*, Princeton, Princeton University Press, 1976.
- BASUTÇU (Mehmet) (der.), *Le Cinéma turc*, Paris, Éditions du Centre Pompidou, 1996.
- CLERC (Jérôme), *Musiques de Turquie*, Arles, Actes Sud/Cité de la musique, 2000.
- DİNO (Güzin), *Genèse du roman turc*, Paris, PUF, 1973.
- FELDMANN (Walter), *Music of the Ottoman Court: Makam, Composition and the Early Ottoman Instrumental Repertoire*, Berlin, Verlag für Wiss und Bildung, 1996.
- GÜRMENT (Osman Necmi), *L'Echarpe d'Iris*, Paris, Gallimard, 1976.
- REINHARD (Kurt) ve (Ursula), *Turquie*, Paris, Buchet/Chastel, "Les traditions musicales" dizisi, 1969.
- RIZA (Ahmet), *La Faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Paris, 1922.
- SADAK (Sami), *Turquie; musiques populaires et classiques*, Cité de la musique, 2000.
- SCOGNAMILLO (Giovanni), *Türk Sinema Tarihi, 1896-1997*, İstanbul, Kabaıcı, 1998.
- STOKES (Martin), *The Arabesk Debate. Music and Musicians in Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1992.
- ÜNSAL (Artun) et ÜNSAL (Gence Beyhan), *İstanbul la Magnifique. Propos de table et recettes*, Paris, Robert Laffont, 1991.
- ZUBAIDA (Sami) et TAPPER (Richard) (der.), *Culinary Cultures of the Middle East*, Londra, I.B. Tauris Publishers, 1996.

Makaleler

- DUMONT (Paul), "Théâtre et cinéma dans la Turquie kémaliste: deux vecteurs de la pensée officielle", *Turcica*, cilt XIII, 1981, s. 185-197.
- MONCEAU (Nicolas), "Le mythe des origines. Quelques éléments de réflexion sur la naissance du cinéma national en Turquie", Bernard HEYBERGER ve Silvia NAEF (der.), *La Multiplication des images en pays d'Islam: de l'estampe à la télévision (XVIIe-XXIe siècle)*, Würzburg, Ergon, 2003, s. 273-283.
- ÜNSAL (Artun), "Cumhuriyetin Lokantaları", Oya Baydar ve Derya Özkan (der.), *Cumhuriyet Modaları*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, s.155-170.
- "Osmanlı Mutfağı" *Sanat Dönümüz*, sonbahar 1995- kış 1996, s. 25-48.

Resmi Raporlar

- Avrupa Komisyonu'nun 2002 ve 2003 yıllarında kabul ettiği Türkiye'nin üyelik yolunda ilerlemesi ile ilgili raporlar.
- Türkiye'nin adaylığı konusunda Avrupa Birliği delegasyonu adına Fransız Senatosu sözcüleri Robert Del Piccia ve Hubert Haenel tarafından Nisan 2004'te sunulan bilgilendirme raporu.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Pakı (1923-1934)* Ankara.

KİTABA KATKIDA BULUNANLAR

Deniz AKAGÜL, Lille I Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Fakültesi
öğretim üyesi

Marcel BAZIN, Reims Champagne-Ardenne Üniversitesi-Coğrafya ve Yer-
leşim Planlaması Bölümü öğretim üyesi

Faruk BİLİCİ, Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Ulusal Enstitüsü (INALCO,
Paris) öğretim üyesi

Hamit BOZARSLAN, Sosyal Bilimler Yüksek Okulu (EHESS, Paris) araş-
tırma direktörü, öğretim üyesi

Gérard GROU, Aix-en Province Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü öğ-
retim üyesi ve Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi'ne (CNRS) bağlı
Arap ve Müslüman Dünyasını İnceleme ve Araştırma Enstitüsü, (IRE-
MAM) araştırmacı

Alexandre JEVAKHOFF, Fransız İçişleri, Denizaşırı İller ve Bölgeler Ba-
kanlığı müsteşar yardımcısı

Ali KAZANCIGİL, Birleşmiş Milletler Üniversitesi Bölgesel Entegrasyon
Araştırmaları Merkezi Bilimsel Kurul Başkanı, siyasal bilimci

Ahmet Haşim KÖSE, Ankara Üniversitesi Ekonomi Bölümü öğretim üyesi

Ural MANÇO, Brüksel Saint Louis Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim
üyesi

Jean MARCOU, Grenoble Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü öğretim
üyesi, İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü (IFEA), bilim-
sel danışman

Alain MASCAROU, Ankara Fransız Lisesi'nde, Versailles-Saint-Quentin ve
Paris Sorbonne III üniversitelerinde dersler verdi

Elise MASSICARD, Sosyal Bilimler Yüksek Okulu'nun (EHESS, Paris), Bi-
limsel Araştırmalar Ulusal Merkezi'ne (CNRS) bağlı Türkiye ve Os-
manlı Araştırmaları Bölümü, araştırma görevlisi

Nicolas MONCEAU, Grenoble Üniversitesi (Pierre Mendès-France) ve Fribourg Üniversitesi öğretim üyesi; CNRS'e bağlı PACTE (Kamusal Politikalar, Siyasal Eylem, Bölgeler) laboratuvarı, araştırma görevlisi

Timour MUHIDINE, Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Ulusal Enstitüsü (INALCO, Paris) öğretim üyesi

Teoman PAMUKÇU, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Politikası Çalışmaları Anabilim Dalı öğretim üyesi

Jean-François PEROUSE, Toulouse II ve İstanbul Galatasaray üniversiteleri, öğretim üyesi ve araştırmacı

Sami SADAK, Provence ve Nice üniversiteleri, öğretim görevlisi, etnomüzikolog

Şirin TEKELİ, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi, siyasal bilimci

Artun ÜNSAL, İstanbul Galatasaray Üniversitesi öğretim üyesi, siyasal bilimci

Semih VANER (1945-2008), Siyasal Bilgiler Ulusal Vakfı'na (FNSP) bağlı Uluslararası İnceleme ve Araştırmalar Merkezi'nde (CERI) eski araştırma direktörü ve Paris Siyasal Bilimler Okulu (IEP) eski öğretim üyesi

Stefanos YERASİMOS (1942-2005), Paris VIII Üniversitesi eski öğretim üyesi.

2008'de çok genç yaşta kaybettiğimiz, Türkiye'nin önde gelen siyaset bilimcilerinden Semih Vaner'in yönettiği, bu neredeyse "ansiklopedik" eser Türkiye'nin "Batılılaşma serüvenini," ilk adımlarından Avrupa Birliği üyeliğine aday adayı olduğu güne kadar adım adım izliyor. Türkiye'nin 19. yüzyıldan bu yana benimsediği ve seksen yıllık "cumhuriyet" dönemi boyunca hiç vazgeçmediği "Batılılaşma" ve modernleşme hedefi çerçevesinde toplum ve devlet düzeyinde yaşadığı çözülememiş kimi sorunları ele alıyor. Kürt, Alevi, laiklik, demokratikleşme/otoritarizm, ekonomik kalkınma, bölgesel farklar, kadın hakları sorunlarını mercek altına alan, kültürdeki devamlılık ve dönüşümleri de ihmal etmeyen kitap, sorunları çözebilmek için tek çarenin onları derinliğine tartışmak gerektiği noktasından hareket ediyor. Kitapta bulacağınız incelemeler şöyle: **Stefanos Yerasimos**/Toprak Saplantısı ya da Hayalet Uzuvarın Acısı; **Alexandre Jevakhoff**/Mustafa Kemal ve Kemalizm; **Jean Marcou**/Anayasal Hareket; **Ali Kazancıgil**/Devlet: Türk Modernliğinin Merkezi Aktörü; **Semih Vaner**/Demokrasiyle Otoritarizmin Birlikteliği; **Gérard Groc**/Demokrasi ve Toplum; **Hamit Bozarslan**/İktidar Yapıları, Zor ve Şiddet; **Şirin Tekeli**/Kadınlar: Cumhuriyet'in Sevilmeyen Cinsi; **Faruk Bilici**/Osmanlı İmparatorluğu Sonunda ve Kemalist Cumhuriyette İslam; **Semih Vaner**/Laiklik ve Laikçilik: Çoğulcu Bağlamda Siyasal İslam Üzerine Birkaç Düşünce; **Élise Massicard**/Alevi Sorunu; **Jean-François Pérouse**/"Kürt Sorunu"nu Yeniden Sorgulamak;

Marcel Bazin/Etnik Çeşitlilik ve Bölgesel Farklılıklar; **Deniz Akagül**/Başarı ve Başarısızlıklarıyla Cumhuriyetin Kuruluşundan Bu Yana Türk Ekonomisi; **Teoman Pamukçu**, **Ahmet Haşım Köse**/Kayıtdışı Ekonomi; **Semih Vaner**/Dış İlişkiler; **Deniz Akagül**, **Semih Vaner**/Avrupa ile İlgili Belirsizlikler; **Ural Manço**/Batı Avrupa'da ve Dünyada Elli Yıllık Bir Diaspora; **Timour Muhidine**/Bir Edebiyat Türü Olarak Roman Sorunu; **Alain Mascarou**/Fransızca'da Türk Edebiyatı; **Sami Sadak**/Müzikler; **Nicolas Monceau**/Sinema ve Ulusal Kimlik; **Artun Ünsal**/Topkapı Sarayı'ndan 'Simit Sarayları'na.

BAŞVURU KİTAPLIĞI DİZİSİ

KitapYAYINEVİ

ISBN 978-605-105-037-8

50,-TL